

3 1761 05611292 3

Антін Крушельницький

187
1872

ВИБІР З УКРАЇН- СЬКОГО НАРОДНОГО ПИСЬМЕНСТВА

Другий том.

(Від 1876 до 1920 р.)

для восьмої кляси середних шкіл;
для четвертої кляси колегії.

Київ · Відень · Львів.

„Чайка“

Українське Акційне Видавниче Товариство.

Всі права застережено.
Copyright 1922, by „Tschajka“, Wien.

1093731

Зміст.

I. Михайло Драгоманів:

	Сторона.
1. Завдання українського письменства (З переднього слова до повістей О. Федьковича, що вийшло и. л. „Галицько-руське письменство“)	1
2. Народні святощі (З „Чудацьких думок про українську національну справу“)	5
3. Вржіння з Угорської України (З V части „Австро-руських споминів“)	9

II. Михайло Старицький:

4. Гетьман	15
5. До України	16
6. Нива	17
7. Зимовий вечір	17
8. Редакторові	18
9. На проводи (М. П. Драгоманову)	19
10. Жалібного не грай	19
11. На смерть друга	20
12. До молоді	21
13. Зустріч	21
14. Виклик	22
15. Сльоза	23
16. Потайні ученики	23
17. Швачка	24
18. На ріднім нопелищі	24
19. Борвій	27
20. Не спитьсья	29
21. Всьому кінець	30
22. О вернись, моя музо!	31
23. Я бачив сон	31
24. Не судилось (Драма в пяти діях)	33

III. Іван Тобілевич:

25. Мартин Боруля (Комедія в пяти діях)	52
26. Хазяїн (Комедія в чотирьох діях)	68
27. Сава Чалий (Трагедія в пяти діях і сьомя картинах)	85

IV. Іван (Нечуй) Левіцький:

28. Як учився в шкелі Яким Лемішка (З повісти „Причина“)	99
29. Не можна бабі Парасці вдержатись на селі (З оповідання)	109
30. На дністровому лимані (З повісти „Микола Джеря“)	116
31. Як сини ділилися землею (З повісти „Кайданшева семя“)	122
32. Сповідь Васянина (З повісти „Бурлячка“)	126
33. Вибір священника (З повісти „Старосвіцькі батюшки та матушки“)	129
34. Дашкович і Воздвиженський (З повісти „Хмаря“)	135

V. Опанас Рудченко (Панас Мирний):

35. Колядники (З повісти „Повія“)	140
36. Нема землі! (З повісти „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“)	150
37. Сножи в їмназіі (З повісти „Ліхі люди“)	162
38. Морозенко (З оповідання)	168

VI. Борис Грінченко:

39. Квітчані сльози	177
40. Вона співа	177
41. І молилася я	177
42. Вітер вис	178
43. За вікном вітер вис	178
44. Блискучі зорі	179
45. Весна	179
46. Я чую	180
47. Не лякайся	180
48. Прийде!	181
49. Серед поля	181
50. Хлібороб	182
51. Мати	183
52. Зернятка	184
53. Смерть отаманова	185
54. Сестриця Галя (Оповідання)	187
55. Марко Кравченко (З повісти „Соняшний промінь“)	194

VII. Іван Франко:

Лірична поезія.

I. З вершин і низин.

Із циклю: Сонети.

56. Народна вісня	199
Із циклю: Веснянки.	
57. Дивувалась віма	199
58. Не забудь юних днів	200
59. Ще щебече у садочку соловій	201
60. Весно, що за чудо твориш!	201
Із циклю: Осінні думи.	
61. Паде додолу листя	202
Із циклю: Нічні думи.	
62. Непереглядною юрбою	203
Із циклю: Excelsior.	
63. Наймат	203
64. Камешарі	205
Із циклю: Поет.	
65. Чим вісня жива?	207

Із циклу: Знайомим і незнайомим.

66. Молодому другові	207
--------------------------------	-----

II. Зівяло листя.

Перший жмуток.

67. Так, ти одна моя любов	209
68. Твої очі, як те море	209
69. Безмежне поле	209
70. Не раз у сні являється мені	210
71. Я не жалуюсь на тебе, доле!	210
72. Епілог	211

Другий жмуток.

73. Полудне	211
74. Зелений явір	212
75. Ой ти, дівчино!	212
76. Червона калино!	213
77. Ой ти, дубочку!	214
78. Ой, жалю мій, жалю!	214
79. Чому не смієшся ніколи?	215
80. Чого являєшся мені?	215
81. Оце тая стежечка	216
82. Як би я знав чари	216
83. Як почувш вночі	217
84. Хоч ти не будеш цвіткою	218
85. Сяпле сніг	218

Третій жмуток.

86. В алеї нічкою літньою	218
87. Пісне, моя ти підстрелена пташко!	219
88. Даремно, пісне!	220

III. Мій Ізмарагд.

Із циклу: Поклони.

89. Важке ярмо твоє, мій краю!	220
90. Як би само страждання	221

Із циклу: Паренетікон.

91. Не слід усякого любити	221
92. Гнів — це огонь	222
93. Немає друга	222
94. Себе самого наперед	223
95. Не високо мудруй	223
96. Як проміняєто гарний цвіт	223
97. Хто в першій чвертині життя	223
98. Строби	224
99. Притча про приязнь	224
100. Притча про смерть	227

IV. Із днів журби.

Із циклу: Із днів журби.

101. День і ніч сердитий вітер	229
102. Коли часом в важкій задумі	229
103. Де я не йду	230
104. Безсилля	230
105. І знов рефлексії	231
106. Я поборов себе	233

Із циклу: Спомини.

107. Я згадую мивулеє життя	233
108. Поки умре ще в серці сила	234
109. Я не скінчу тебе, пісне!	234

Із циклу: В пля-ері.

110. По коверці цуриуровім	235
111. Ой ідуть тучани!	236

V. Semper tiro.

Із циклу: Semper tiro.

112. Життя коротке	236
113. Совет	237
114. Моему читачеві	238
115. Буркунські станци	238
116. Конкістадора	239

Із циклу: На старі теми.

117. Не діно ли ны зяшеть, братіс?	239
118. Блаженъ мужь, иже не идеть на советъ нечестивыхъ	240
119. А галици свою рѣчь говорахуть	241
120. Се оу Римѣ кричатъ подь саблями холовецкими	241
121. Жени роусьскія вьсплакашася	242
122. Лицици брешуть на черленія щати	242

Із циклу: Із книги Кааф.

123. У сні зайшов я	243
124. Поете, тям!	245
125. Як трапиться тобі в громадськім ділі	246
126. Олівійч	247
127. Як би ти знав!	248

Епічна поезія.

128. Панські жарти (3 поеми)	250
129. На святогорській горі дня 30 жовтня 1655 р. (Поема)	265
130. Мойсей (3 поеми)	273
131. Грицева шкільна наука	282
132. „Schön schreiben“	288
133. Історія жосі січкарни	293

	Сторон
134. Лесшнина челядь	309
135. До світла	309
136. Рубач (Присвячую пам'яті Михайла Драгоманова)	327
137. Великий шум (З повісті)	334

Публіцистика.

138. З останніх десятиліть XIX віку (Частина)	352
139. Отвертий лист до галицько-української молоді (В 1905 р.)	356

VIII. Наталя Кобринська:

140. Дух часу	364
-------------------------	-----

IX. Дмитро Маркович:

141. Замах на вбійство жінки. „З давно минулого“ (Свогади судового слідчого)	377
--	-----

X. Михайло Грушевський:

142. Острозька Академія	387
143. Богданові роковини	398

XI. Осип Маковей:

144. Думка	403
145. По-над хмари	403
146. В мою хатину	403
147. Хто дав ту постать?	404
148. Надо мною листя зелене	404
149. Туга	405
150. Елегія	406
151. Мрія	406
152. Некрут	407
153. Сарна	407
154. Кам'яна епоха	408
155. Модний плуг	409

XII. Павло Грабовський:

156. Вгорі небо	416
157. Рідний край	416
158. Тебе забути	417
159. Чим би стала ти...	417
160. До України	418
161. Соц	418
162. У сні	419
163. Смілі майстри	419
164. Коли часом	420
165. Людина сьм	420
166. Сироти	421
167. Розвага	422

	Сторона.
168. Розтлюхався соловейко	422
169. Дочка до матері	423
170. До матері	423

XIII. Володимир Самійленко:

171. Найдорожча перлина	424
172. Не вжре поезія	424
173. Орел	425
174. Людськість	426
175. Україна	427
176. Україні	427
177. Божий приказ	428
178. Певдячий кінь	429
179. Пригода	429
180. Горе поета	430
181. Ідеальний публіцист	430
182. На печі	431

XIV. Агафангел Кримський:

183. До поета	433
184. Вчора балакав оратор	433
185. На чужині	434
186. Забрався я на шпиль	434
187. Стоять зачаровані	435
188. Знову серце заболіло	435
189. По піску, по золотому	435
190. Гаснуло сонце	436
191. Поезіє, сонутнице моя!	436
192. Мій краю	438
193. В горах Ливанських	438
194. Самотою на чужині	439
195. Як дві каплі	439
196. Часом сонце кинє промінь	439

XV. Лярісса Косач-Квітка (Леся Українка):

197. Чи сумно вас...	440
198. Де поділися ви...	442
199. Свята ніч	443
200. Досвітні огні	443
201. І все таки...	444
202. Перемога	445
203. Гей піду я...	445
204. Темна хмара	446
205. Ой здасться — не журюся	446
206. Хотіла-б я уилети за водою	446
207. О, як то тяжко...	447

	Сторон.
208. У кожного люду	448
209. Чує лицарь	449
210. Гетьте думи...	449
211. Лісова пісня (Драма-феєрія в трьох діях)	450
212. Касандра (Драматична поема)	455
213. Три хвилини (Діялог)	461
214. Бояриня (Драматична поема)	479

XVI. Ольга Кобилянська:

215. Мої лелі (Поезія в прозі)	492
216. Поети (Фаґаназія)	493
217. Через кладку (З повісті)	498
218. Земля (З повісті)	503

XVII. Михайло Коцюбинський:

219. Хмари	513
220. Утома	513
221. Самотний	514
222. Хвала життю!	515
223. Що записано в книгу життя	519
224. Сміх	530
225. Fata morgana (З сільських пастроїв)	540
226. Intermezzo (Присвячую Коцюбівським полям)	564
227. Тіні забутих предків (З оповідання)	575

XVIII. Микола Вороний: ✓

228. Паралелі	590
229. Ти не моя	590
230. Я її в домовину живу поховав	591
231. То літньої ночі було	592
232. Гей, хто має міць	593
233. Уночі	593
234. Хмари	594
235. Рубіни	594
236. Лілеї	595
237. Соловейко	595
238. До моря	596
239. Requiem aeternam	597

XIX. Богдан Лепкий:

240. Осінній краєвид	599
241. Холодна хвиля плеще	599
242. Смилися мені	600
243. Серце, як хору дитину	600
244. Мрії розвіяні	601

245. Сповідь землі	601
246. Гостина	603

XX. Василь Стефаник:

247. Моє слово	610
248. Дорога	612
249. Виводили з села	614
250. Стратився	616
251. Новина	618
252. Камінний хрест	620

XXI. Лесь Мартович:

253. Відміна	630
254. На торзі	634
255. За межу	639
256. Зле діло	642

XXII. Володимир Винниченко:

257. Записна книжка	649
258. Біла машина	661

XXIII. О. Олесь: ✓

259. В країні жертвій	674
260. Яка краса	674
261. О, слово рідне	675
262. Ой, була на світі	676
263. Даремно все	677
264. Щоденно ворони летять	678
265. В стіну	679
266. Гори слять	679
267. Косять коси	680
268. Мусить бути	680
269. Не нам сміятись	681
270. З нудних, мізерних, сірих днів	681
271. Розкриваються білі бігонії	682
272. Коль-б ми влакати могли	682
273. Хай літаєть вітри!	683

XXIV. Петро Карманський.

274. Не плачте, скорбні	684
275. Ідеш од мене	684
276. Віють вітри	685
277. Ой, люлі, люлі	685
278. Часами хочеться мені	685

	Сторон.
279. На Капітоліє	686
280. На руїнах Тускулум	686
281. Ніч в Ляціюм	687
282. Ніч	687
283. Ти тишиш?	688
284. Римська елегія	689
285. Ностальгіє моя мудрого вірна!	690
286. І досі мріємо	691
287. Ще раз піти на рідне поле...	692

XXV. Микола Филянський.

288. Всьому під сонцем — край одян	693
289. Ранком	693
290. Я знов один	694
291. Снить ряд могил	694

XXVI. Грицько Чупринка:

292. Вітер	697
293. Льон	697
294. Наші теми	698
295. Козачий дім	698
296. Veto!	699
297. Гульвіса	699

XXVII. Спиридон Черкасенко:

298. У шахті	700
299. Під землею	700
300. В царстві ночі	701
301. Спокій	701
302. Пейзаж	702
303. Важкі думи	702
304. Перед грозою	702
305. Сад	703
306. Суша	703
307. Сльози і квіти	704
308. Немає сил	704
309. Надії	705
310. Наша туга	705
311. Хвиля	705
312. Казка старого жлива (Драма)	706

Спис авторів

(у читанках: V, VI, VII, VIII, XI і XII):

Александрів Володимир:

Притла Христова про січчя. VI.

Автопович Володимир:

Автобіографічні записки (Шольське суспільство України. Нодороки по Україні. Суд. Початок української громади). XI.

Артемовський Петро:

Нап та собака. XI.

Афанасєв (Чужбівський) Олександр:

Гребінци. XI.

Ой, у полі. XI.

Барвінський Володимир:

Отець Григорій (з повісти: «Скошений цвіт»). VII.

Бордуляк Тимофій:

Дай, Боже, здоровля корові! VI.

Дні хворого Феда. V.

Жебрашка. VII.

Борисів Євген:

Чумаки. VII.

Боровиковський Лев:

Багатий-бідний. XI.

Будяк. XI.

До друкаря. XI.

Крила у вітрика. XI.

Маруся. XI.

Метелик. XI.

Брик Іван:

Московщина поневолює свободу України. VI.

Васильченко С.:

Вдома. VI.

Дощ. VI.

На світанні. VI.

Нід школою. V.

Свегор. V.

Верхратський Іван:

Зозуля. VIII.

Веселовський Ярослав:

На людсьім костовищі. VII.

Винищечко Володимир:

Білі машини. XII.

Зависла книжка. XII.

Вовк Федір:

Біля моря — між Басками (Морські купці. Життя Басків). VI.

Воробкевич Сидір:

Буковина. V.

Вечір. VI.

Ви, дівочі сині очі. XI.

Журавлики ключолети. XI.

Заграй ти, Цигане старий. XI.

Козацький бенкет. V.

Це дрімас. XI.

Мурашка. XI.

Над Прутом у лузі. XI.

На чужині. XI.

Озеро даря. VI.

При потоці явір. XI.

Смерть козака. V.

Схилялася березонька. XI.

Там лица стоїть вже похила. VII, XI.

Телер аж догадалась ти. XI.

Вороний Микола:

- Гей, хто має міць. XII.
- До моря. XII.
- Євшан-зілля. V.
- Ікар. VIII.
- Лілеї. XII.
- Паралелі. XII.
- Requiem aeternam. XII.
- Рубини. XII.
- Соловейко. XII.
- Сонце заходить. VI.
- Тв не моя. XII.
- То літньої ночі було. XII.
- Уночі. XII.
- Хмари. XII.
- Я її в домовину живу поховав. XII.

Глібів Леонид:

- Вечір. XI.
- Вівці та собаки. XI.
- Громада. XI.
- Дві бочки. VII.
- Жаба і віл. V.
- Журба. XI.
- Зіронька. XI.
- Мальований стовб. XI.
- На току. VIII.
- Орачі і муха. V.
- Перли й свині. XI.
- Півень і перлинка. XI.
- Пісня. XI.
- Сила. XI.
- Синиця. V.
- Собака й кінь. VI. XI.
- Солом'яний дід. XI.
- Троянда. XI.
- Чиж та голуб. V.

Гоголь Микола:

- На Січ! VI.
- Ревизор з Петербургу. VIII.

Грабович Іларіон:

- Упадок Новгороду (з оновідання: „Марта Борецька“). VII.

Грабовський Павло:

- Вгорі небо. XII.
- До матері. XII.

- До України. XII.
- Дочка до матері. XII.
- Коли часом. XII.
- Людмила сьом. XII.
- Рідний край. XII.
- Розвага. XII.
- Розтохкався соловейко. XII.
- Сироти. XII.
- Смілі майстри. XII.
- Сон. XII.
- Тебе забути. XII.
- У сні. XII.
- Чим би стала ти. XII.

Гребіпка Евген:

- Будяк та коновлиночка. VII.
- Ведмежий суд. VIII. XI.
- Віл. XI.
- Злий кінь. XI.
- Лебідь і гуси. XI.
- Маківка. XI.
- Пшениця. VIII. XI.
- Рожа та хміль. XI.
- Соловей. VII.
- Сонце та хмари. VI.
- Цап. XI.
- Ялінь. VII.

Грінченко Борис:

- Вліскуючі зорі. XII.
- Весна. XII.
- Весняні сонети. VI.
- Вітер вис. XII.
- Вона співала. XII.
- Гурт. VIII.
- За вікном вітер вис. XII.
- Завтра. VIII.
- Зернятка. XII.
- Зорі. V.
- І молилася я. XII.
- Квітчані сльози. XII.
- Лесь, прелавний гайдамака. VI.
- Марко Кравченко (з повісті: „Соняшний промінь“). XII.
- Мати. XII.
- Могила. VI.
- Не лякайся. XII.
- Неможливе. VIII.

Одеса, V.
Пастушки, V.
Петруць, V.
Подвійсь, V.
Посвітійсь, VIII.
Прійде! XII.
Прійде день, VIII.
Рапок, V.
Руйнування Київ, Москвави, V.
Серед поля, VIII, XII.
Сестриця Гая, XII.
Слова і діла, VIII.
Смерть отамана, VI, XII.
Смути картини, VIII.
Троянда, VI.
Хлібороб, XII.
Шматок хліба, VI.
Як сонце моуче, VIII.
Я мую, XII.

Грушевський Михайло:

Богданові роковини, XII.
Ворота Італії, VIII.
Грецькі козаки на Україні, VIII.
Київ — осередком культурного життя
на Україні в XVII в. VIII.
Молоді літа Хмельницького, V.
Морські походи козаків, VI.
Острог — осередок освіти на Україні, V.
Острозька Академія, XII.
Перемога Хмельницького коло Жовтих
Вод і Корсуна, VI.
Початки Січи, VIII.
Татарський вогром України, V.
Як козаки лагодять в морський похід, V.

Грушевко С:

День в Остенді, VII.

Жемчужук Іван:

Дедал і Івар, VIII.
Філімон і Бавида, VI.

Жівирова Чайка:

Дві птиці, VIII.
Дівчина чайка, VI.
Собака, VI.
Тополі, VII.

Драгоманів Михайло:

Вражини з Угорської України (з V.
часті „Австро-руських споминів“), XII.
Завдання українського письменства (з пе-
реднього слова до повістей О. Федько-
вича, що вийшло в п. „Галицько-
руське письменство“), XII.
Народні святощі (з „Чудацьких думок
про українську національну справу“),
XII.

Філіпенкова Олександра:

Україна в „Кобзарі“, VI.

Жук Михайло:

Стогне вітер, VII.

Калитовський Єронім:

Михайло Дорудзак, VIII.

Кармачевський Петро:

Віють вітри, XII.
В святий вечір, VII.
Галицький пейзаж, VIII.
Ідеш од мене, XII.
І дові мрією, XII.
Над коліскою, VIII.
На Камітолю, XII.
На ринах Тускулум, XII.
Не плаче, скорбі, XII.
Ніч, XII.
Ніч в Ладієм, XII.
Ніч на Адрії, VII.
Поетальніс, моя подруго вірна! XII.
Ой, люди, люди, XII.
Перай роковини Листопада, VI.
Римська елегія, XII.
Сади окуп спокій задуми, VII.
Ти тямш? XII.
Тамни, VIII.
Часами хочеться мені, XII.
Ще раз піти на рідне поле... XII.
Як в тихім гая, VII.

Квітка (Основаєнко) Григорій:

Копотонська відьма, XI.
Маруся, XI.
Перекльноче, XI.
Ярмарок (з оповідання: „Салдатецький
натрєт“), XI.

Кисілевецька (Галичанка) Олена:

Море. VIII.

На Тарасовій могилі. VI.

Ялта й околиця. VII.

Кічура Мелетій:

На золотих нічках. VIII.

Кобиланська Ольга:

Битва. VIII.

В долах. VII.

Земля. XII.

Мої лелі. XII.

Поети. XII.

Через кладку. XII.

Кобринська Наталя:

Дух часу. XII.

Коваленко (Коломацький) Грицько:

Тарас Шевченко. V.

Ковалів Степан:

Калічка. V.

Китайська яблунька. V.

Неймовірно. VII.

Козацькі думи:

Азієвкі брати. VII.

Маруся Богуславка. VI.

Олексій Попович. VI.

Самійло Кішка. VIII.

Козловський Олександр:

Будь кришталем. VII.

Цвинтарьок. VIII.

Колесса Філарет:

Микола Лисенко. VIII.

Українські народні пісні і їх зв'язь з життям народу. VIII.

Комарівна Галина:

Т. Шевченко. VI.

Комарь Микола:

Землі Запорозців. V.

Як Запорозці жилилися з своєю землею. V.

Кониський Олександр:

В ясну ніч. XI.

Думка. XI.

Моя бакашия. XI.

Молитись хочу. XI.

Молодечий вік Шевченка. VI.

Молодий вік Максима Одвиги з Хробіка з давноминулого. XI.

Не грає безгра. VII.

Не призывайте всея Бога. XI.

Непримарена. XI.

Ой, поля ви, воля. XI.

Пороги на Дніпрі. VII.

Пролов'ї на горі. XI.

Сестра жалібниця. VI.

Снодівання. XI.

Я не боюсь тюрми. XI.

Кононенко Мусій:

Багатий Марко. VIII.

Батуринські руїни. VII.

Конач Іван:

В LIV. роковини смерті Шевченка. VIII.

Емануїл Кант. VIII.

Корнієнко Василь:

Запорозький скарб. VI.

Королів Василь:

Життя українських переселенців у Канаді. VII.

Кос Михайло:

З подорожі по Норвегії. VII.

Москва. VII.

Косач-Квітка Лярісса (Лєся Українка):

Бояриця. XII.

Гей, підү я. XII.

Гетьте, думи. XII.

Де поділися ви. XII.

Досвітні огні. XII.

І все так. XII.

Касандра. XII.

Лісова пісня. XII.

Ой, здасться — не журюся. VIII, XII.

О, як то тяжко. XII.

Перемога. XII.

Пісня. VIII.

Поділля. V.

Роберт Брюс, шотландський король. VII.

Свята ніч. XII.

Темна хмара. XII.
Тиша в морі. VI.
Три хвилини. XII.
У кожного люду. XII.
Хотіла-б я уилетити за водою. XII.
Чи сумно нас. XII.
Чус лицарь. XII.

Костомаров Микола:

Верба. XI.
Весна й віта. XI.
Клятва. XI.
Переяславська ніч. XI.
Українці і Москві (дві руські народності). XI.
Хмельницький і польські воєводи (Українська сцена з 1649 року). XI.

Котляревський Іван:

В гостях у Дядові. XI.
Еней у пеклі. XI.
Мандрювання Елея. XI.
Наталка Полтавка. XI.
Троянки палять кораблі на Сицилії. XI.
Троянські вояки у Латвія. VIII.

Коцюбинський Михайло:

Буря (з оновідання: „Ізалецька“). VII
Intermezzo. XII.
На винограднику (з оновідання: „Для загального добра“). VII.
Ниви у червні (з „Intermezzo“). VIII
Самотний. XII.
Сміх. XII.
Тіні забутих предків. XII.
Утома. XII.
Fata morgana. XII.
Хвала життю. XII.
Хмари. XII.
Що записано в книгу життя. XII.
Ялинка. V.

Кравченко Уляна:

Молодій дитині. VI.
Чи є що краще? VII.

Кримський Агафангел:

В горах Ливанських. XII.
Вчора балакав оратор. XII.

Гаснуло сонце. XII.
До поета. XII.
Забрався я на шийль. XII.
Знову серце заболіло. XII.
Іслям. VII.
Мій краю. XII.
На чужині. XII.
Поезія, сонутнице моя. XII.
По піску, по золотому. XII.
Самотою на чужині. XII.
Стоять зачаровані. VIII, XII.
Туга за рідною землею. VI.
Часом сонце кине промінь. XII.
Як дві країлі. XII.

Крип'якевич Іван:

Великий князь. V.
Військо княжих часів. V.
Львівське Ставропільське братство в XVI віці. VIII.
Старинний Львів. VIII.
Українське військо за Гетьманщини (Початки козацчини. Гетьманщина. Січ). VI.

Крушельницький Антін:

В свято відродження. VIII.
Між окопами. VII.
Чар життя (з повісті: „Змагання“). VIII.

Куліш Пантелеймон:

Байда. Князь Вишневецький. XI.
Божий суд. XI.
Брату Тарасові на той світ. XI.
Видіння. XI.
Гадання-віщування. XI.
Давнє горе. XI.
Дівоче серце. XI.
До кобзи. XI.
До кобзи та до музи. XI.
Дунайська дума. XI.
Запорозький суд (з повісті: „Чорна Рада“). VIII.
Заспів. XI.
Квіти з слозами. XI.
Lago Maggiore. XI.
Магомет і Хадиза. XI.

Маруся Богуславка. XI.
Молитва (Пулюєві). XI.
На прощі у Києві (з повісті: „Чорна Рада“). V.
Настуся. XI.
Ніч у степу. XI.
Орися. VIII.
Поетові. XI.
Покобзарщина. XI.
Полковник Шрам (з повісті: „Чорна Рада“). VI.
Псалтирна псалма. XI.
Псалма LXII. VIII.
Псалма CXXXI. VII.
Рай. XI.
Серце моє тихе. XI.
Соловейко. XI.
Солоняця. XI.
Степ. VII.
Степ о півдні. XI.
Турова круча (з „Оричі“). V.
Україна. XI.
Україна (дума). XI.
Чого стоїть Шевченко як народний поет. XI.
Чолом доземній моїй-же таки знайшій. XI.
Чорна Рада. XI.
Шукання-викликавня. XI.
Яке нам діло до того. XI.

Кулішева Олександра (Ганна Барвінок):

Квітки з слюзям, слюзи з квітками. XI.

Лазаревський Михайло:

Сномни про Тараса Шевченка. VIII.

Левецький (Нечуй) Іван:

Вибір священика (з повісті: „Старо-свицькі батюшки та матушки“). XII.

Вітрогон. VI.

Дашкович і Воздвиженський (з повісті: „Хмари“). XII.

Запорожці. VI.

На баштані (з повісті: „Хмари“). VIII.

На дністровому лимані (з повісті: „Микола Джеря“). XII.

Неможна бабі Парасці вдержатись на селі. XII.

Перекази про давній Київ. V.

Сповідь Василя (з повісті: „Бурлачка“). XII.

Як сини ділялися землею (з повісті: „Кайдашева семья“). XII.

Як учився в школі Яким Лемішка (з повісті: „Причєна“). XII.

Левецький Модест:

Дурисвіти. VI.

Негайна сирава. VIII.

Щастя Пейсаха Лейдєрмана. VII.

Левецький Орест:

Український замок у Коблині. VI.

Лежогубський Теодозій:

Привіт на сокільське свято. VIII.

Слово над гробом учениці. VIII.

Лєвкий Богдан:

В живна. V.

Гостина. XII.

Громом розбита ялице. V.

Дай мені руку. VIII.

День і ніч надуть сніги. VII.

Дідусь. VI.

Заповіт Тарасового батька. V.

Зіжюю. VII.

З сумних часів. VIII.

Ідейна й артистична сторона твору: „Слово о полку Ігоревім“. VIII.

Колї в саду. VIII.

Мрії розвіяні. XII.

На небі сонце гасне. VII.

На святий вечір. V.

На свято. VIII.

На Сокильськїм. VIII.

Не хилайте в діл прапора. VIII.

Осіній красид. XII.

Прірвавсь гарний снів. VII.

Про перші друкарні на Україні. V.

Розвіяні мрії. VI.

Серце, як хору дитину. XII.

Снишся мені. XII.

Сповідь землі. XII.

Суд над поетом. VI.

Суд над Шевченком. VI.

Тямлю, як на свята Великодні. VI.

У Задушні дні. V.

Холодна хвиля плеще. XII.

Цвіт щастя. VII.

Часом у вечірню годину. VIII.

Як шумно хвиля грає. VIII.

Макаровський Михайло:

Весілля (з поеми: „Наталя“). XI.

Макарушка Остап:

Давні українські пісні й народні казки. V.

Маковей Осип:

В мою хатину. XII.

В Чернівцях на перевозі. VII.

Думка. XII.

Елсія. XII.

Кам'яна епоха. XII.

Модний плут. XII.

Молитва в полі. VII.

Мрія. XII.

Надо мною листя зелене. XII.

Некрут. XII.

Попад хмар. XII.

Пустельник із Путни. VI.

Сар'я. VII. XII.

Туга. XII.

Хто дав ту носталь. XII.

Малицька Константина (Віра Лебе-
дова):

За-для науки. VI.

Урятувала. V.

Маркович Дмитро:

Замах на вбивство жінки. XII.

На Вовчому хуторі. VIII.

Марковичка Марія (Марко Вовчок):

Дзидло Гуря. XI.

Два сини. VII. XI.

Козачка. XI.

Сестра. XI.

Степовий гість (з оповідання: „Маруся“).
VI.

Мартович Лесь:

Відміна. XII.

За межу. XII.

Зле діло. XII.

На торзі. XII.

Метлицевський Амвросій:

Вязонько. XI.

Гетьман. XI.

Козак, гайдамак, чумак. XI.

Козак та буря. XI.

Козача смерть. XI.

Ніч. XI.

Підземна церква. XI.

Пішли на втікачі. XI.

Степ. XI.

Мова (Лиманський) Василь:

В холодній хаті. XI.

Козачий кістяк. XI.

Три дерева. VII. XI.

Могильницький Антін:

Скит малявецький (Засів. Галич. Ста-
риний Галич. Нилішній Галич). XI.

Мордовець Данило:

Дзвонарь. XI.

Народні байки:

Всюди добре, а вдома найлініше. VI.

Царь Лев. VI.

Народні загадки:

Загадки 1—7. VII.

Загадки. 1—7. VIII.

Народні казки:

Злидні. V.

Котигорошко. VII.

Летючий корабель. V.

Лисичка сваха. VI.

Орел. VIII.

Песинський, лабинський, сухинський
і золотокудрі свині царіці. VIII.

Про бідного парубка й царівну. V.

Про двох братів. VI.

Про Марусю, козацьку дочку. VII.

Три брати. V.

Царевич Яків. V.

Царенко і змії. VI.

Народні легенди:

Брат у брата на тому світі. V.

Великодні п'ятиця. VI.

Гордий царь. VI.
Кіівська Лавра. VI.
Праведний у церкві. V.
Смерть. VI.

Народні міти:

Вітер. VI.
Лісовий царь Ох. V.
Про морського царя й його дочок. V.

Народні (жартівливі) оповідання:

Лішва. VI.
Старий Максимець. VI.

Народні перекази:

Золоті ворота у Києві. VII.
Кирило Кожум'яка. V.

Народні пісні:

Козак вибирається в похід. V.
Коломийки. VII.
Пісня сироти. V.
Смерть у Московщині. VIII.
Татарський панад. V.
Татарський понас. V.

Народні приповідки:

Приповідки 1—42. VII.
Приповідки 1—19. VIII.

Народні сміховники:

Брехун. VI.
Господарь і циган. V.
Добрий кравець. VII.
Драбина. V.
Липова пасага. VIII.
Макило. VII.
Наївний. VIII.
На празнику у Бойка. VII.
Рідня. VIII.
Скуний. V.
Собака на містку. VI.
Татаре і селяне. VII.
Тепер мені не до соли. V.
Тягар. VIII.
Школяр на мандрівці. VII.
Як Капювський пробував дідів. VIII.
Як трава встала. VI.

Окуневський Ярослав:

З подорожі по Свинті. VIII.
Із Крети. VIII.
Мручок. VII.

Одесницький Євген:

Вибух Безувія. VIII

Олесь Олександр:

Вільна Україна. V.
В країні мертвій і безплідній. VIII, XII.
В степу. XII.
Гори сяють. XII.
Даремно все. XII.
Живи Україно! V.
З лудних, мізерних, сірих днів. XII.
Коли-б ми плакати могли. XII.
Коввалія. VIII.
Косить коси. XII.
Літній вечір. VII.
Місії. VIII.
Мусять бути. XII.
Народ і поет. V.
На чужині. VIII.
Не нам сміятись. XII.
Ой, була на світі. XII.
О, слово рідне. XII.
Пам'яті Дмитра Вітовелького. VIII.
Переселенці. VI.
Пісня молодости. VIII.
Рано вранці. VII.
Рідна мова. VII.
Розкривається білі білоні. XII.
Слово рідне! VIII.
Ти на ніч не дивись. VIII.
Туга за рідною землею. VI.
Усе жило. VII.
Хай літають вітри! XII.
Щоденно вороги летять. XII.
Яка краса. XII.

Островський Олександр:

Руйнування Чортомлицької Січі. VIII.

Павлусевич Володимир:

Заграй мені, заграй. VIII.
Ой, як гребля прірветься. VIII.
Смерть жовиара. VIII.
Тим цінніший староб. VIII.
Туга. VIII.

Пачовський Василь:

Мирамарі. VIII.

По тучі. VII.

Сив відлетних журавлів. VIII.

Труби трублять. VI.

Я плакав у сні. VII.

Петрушевич Іван:

Англійське домашнє огнище. VIII.

Пиллинович М.:

Давня пригода. VIII.

Пігуляк Єротеї:

Подолянські сюжени (Водоспад. Верховина. Чівчин. Життя на полозній). VI.

Підгірянка Марійка:

Смереко, смереко! V.

Потаненко Вячеслав:

На нові гнізда. VI.

Пчідка Олена:

Волинь. V.

Раковський Іван:

Взаємня наших змислів. VIII.

Романчук Юліян:

Наїтелимон Куліш. VII.

Руданський Степан:

Віщий Олег. V.

Ворога і ле. V.

Гей, бики! XI.

Голі моє поле. XI.

До України. XI.

Звела мене біда. XI.

Козак і король. VI.

Мазена, гетьман український. XI.

Меце забудь. XI.

На калитку. XI.

Наука. VII.

Невинний. XI.

Не мої поги. VIII.

Окулярі. VII.

Оцганів. V.

По воді піду. VII.

Початок світу. V.

Страшний суд. XI.

Студент. XI.

Треба всюди приятеля. XI.

Царь Соловей. XI.

Цигаї парічанік. VIII.

Циганський наймит. XI.

Чужа дитина не то, що рідна. XI.

Чумак з мазницею. VI.

Шляхтич. XI.

Рудницький Степан:

Балки на Україні. VI.

Дніпро. V.

Красвид Поділля і Покуття. VII.

Ліси і долини в Карпатах. VI.

Наші гори. VII.

Рідний край. V.

Рудченко (Мирний) Панас:

Батівщина. VII.

Колядники (з повісті: „Повія“). XII.

Морозенко. XII.

Нема землі! (З повісті: „Хіба ревуть воли як ясла повні?“). XII.

Польова царівна (з повісті: „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“). VIII.

Сюжени з гімназії (з повісті: „Ліхі люди“). XII.

Садовський Микола:

Перед битвою. VI.

Через Дунай. VIII.

Самійленко Володимир:

Божий приказ. XII.

Вечіря пісня. VI.

Герострат. VIII.

Горі поета. VII, XII.

Господарь і віл. VIII.

Ідеальний публіцист. XII.

Людецькість. XII.

Найдорожча перлина. VII, XII.

На нечі. XII.

Наша славна Україна. VI.

Невдячний гнів. VIII, XII.

Не вмре поезія. XII.

Орел. VIII, XII.

Пригода. VII, XII.

Пташки. VI.

Україна. XII.

Україні. XII.

Свидницький Анатоль:

Гірке коріння науки (з повісти: „Любо-
рацькі“). XI.

Сірий Юрій:

Фатаморґана в Криму. V.

Слобода Михайло:

Вільгельм Тель. VII.

Сошевицький Михайло:

Одисей в гостині у Поліфема. VI.

Старицький Михайло:

Борвій. XII.

Виклик. XII.

Весьому кінець. XII.

Гетьман. XII.

До молоді. XII.

До України. XII.

Жалібноґо не трай. XII.

Зімовий вечір. XII.

Зустріч. XII.

Мурашка та польовий коник. V.

На проводи. XII.

На ріднім воцеліщі. VI, XII.

На смерть друга. XII.

Не спиться. XII.

Не судилось. XII.

Нива. XII.

О, вернись моя музо. XII.

Потайні ученики. XII.

Редакторові. XII.

Сльоза. XII.

Швачка. XII.

Я бачив сон. XII.

Староукраїнська повість:

Притча про_однороґа. VI.

Стефаник Василь:

Виводили з села. XII.

Дороґа. XII.

Камінний хрест. XII.

Мое слово. XII.

Новина. XII.

Стратився. XII.

Стороженко Олѣкса:

Вуси. XI.

Дороґи. V.

Марко проклятий. XI.

Матусьяне благословення. XI.

Не в добрий час. XI.

Сумцов Микола:

Краса українських народних пісень. VIII.

Тобілевич Уван (Карпенко Карий):

Мартин Боруля. XII.

Сава Чаллий. XII.

Хазлий. XII.

Український лицарський епос:

Похід Ігоря Святославича на Половців
(у пересівах: М. Максимовича, П. Мирно-
ного, С. Руданського, Т. Шевченка
і В. Щурата). VIII.

Устиянович Кирило:

Розбита гуся. VIII.

Устиянович Микола:

Верховинець. XI.

Мєсть верховинця. XI.

Наддністриянка. XII.

Осінь. XI.

Пісня опришків. XI.

Рекрутка. XI.

Хлібороб. XI.

Федькович Осип Юрій:

Баркароля. XI.

Безталанне закохання. XI.

Бервінок. XI.

Брат та сестра. VI.

Гуляли. XI.

Дезертир. XI.

Добуш. VIII, XI.

З округків. XI.

Квітки. XI.

Король Гуцул. VII.

Куда? XI.

Люба-згуба. XI.

Не знаю. XI.

Нічліг. VIII, XI.

Ой вийду я з хати. VII, XI.

Пречиста Діво, радуйся, Маріє! XI.

Рекрут. XI.

Русь. XI.

Солні мари. XI.

- Снівак. VIII.
Три — як рідні брати. XI.
У полі, гей у полі. XI.
- Філяпівський Микола:
Всюду від сонцем край один. XII.
І рідний тай і рідний лан. VII.
Лани весняні. VII.
Ранком. XII.
Синь ряд могил. XII.
Я знов один. XII.
- Франко Іван:
А талици своєю рвчю говоряхуть. XII.
Безмежне поле. XII.
Бездлля. XII.
Блакень мужь, яке не идеть на совѣтъ
печестивыхъ. XII.
Борис Граб. VIII.
Буркунські станси. XII.
Важке ярмо твоє, мій краю. XII.
В алї пічкою літньою. XII.
Великий шум. XII.
Великі роковини. VIII.
Весна. V.
Весно, що за чудо твориши. XII.
Війна між песом і вовком. V.
Герман Гольдкремер (з повісти: „Boa
Constrictor“). VII.
Гнів — це огонь. VIII, XII.
Гордіть. VII.
Грицева шкільна наука. XII.
Даремно, ліле! XII.
День і ніч сердитий вітер. XII.
Де я не йду. XII.
Дивувалась віна. V, XII.
До світла. XII.
Дружній. VIII.
Епільої. XII.
Жена руськїя вьєлазашася. XII.
Життя Івана Вишнєвського. VIII.
Життя коротке. XII.
Зелений явір. XII.
З останніх десятиліть XIX віку. XII.
Іван Вишнєвський. VII.
І знов рефлексїї. XII.
Історія моєї січкари. XII.
Камєнар Євлогій. VII.
- Камєнарї. VIII, XII.
Книги. VIII.
Коли часом в важкій задумі. XII.
Коскістадори. XII.
Лєсина челядь. XII.
Лисци брешуть на червєньш щиты. XII.
Лис на судї (з поеми: „Лис Микита“). VIII.
Ляцарь Олександр (з „Поеми про білу
сорочку“). VII.
Лови на ведмедів (з повісти: „Захар
Беркут“). VII.
Мавва елегія. VIII.
Мій злочин. VII.
Мозу читачеві. XII.
Моїсей. XII.
Моїсей у пустинї (в поєми: „Моїсей“).
VIII.
Молоді літа (автобіографія). VII.
Молодому другові. VIII, XII.
Найянт. XII.
Народна пісня. XII.
На святоюрєвській горі. XII.
Не високо мудрий. VIII, XII.
Не забудь юних днів. XII.
Не лїно ли ны башеть, братїс? XII.
Немає друга. XII.
Нєнерєглядною юрбою. XII.
Не раз у снї являється мені. XII.
Не слїд усього любити. XII.
Ой, жалю мій, жалю. XII.
Ой їдуть тумани. XII.
Ой ти, дівчино. XII.
Ой ти, дубочку. XII.
Опівніч. XII.
Осел і лєв. V.
Отвертий лист до талицько-української
молоді. XII.
Оце тая стежечка. XII.
Наде дододу листя. XII.
Панєвскї жарти. XII.
Перший Великдень на воді (з поєми:
„Панєвскї жарти“). VIII.
Пієне, моя ти відстрєлена пташко. XII.
Погідна піч літня. V.
Поєте, там. XII.
Поки умре ще в серці сила. VIII, XII.
По коверці пуриуровім. XII.
Полудне. VIII, XII.
Помилки. VII.

Пределава і Святослав (з драми: „Сон князя Святослава“). VIII.
 Привіт тобі, мій друже вірний, гаю. VIII.
 Пригода ведмеда з лисом (з поеми: „Лис Микита“). VII.
 Притча про життя. VII.
 Притча про нерозум. VI.
 Притча про ніч. VII.
 Притча про правдиву вартість. VIII.
 Притча про приязнь. XII.
 Притча про рівновагу. VIII.
 Притча про смерть. XII.
 Промова у відповідь на привіт в часі 25-літнього ювілею. VIII.
 Пусті і плідні слова. VII.
 Ранок у лісі. VII.
 Рубач. XII.
 Рука Івана Дамаскина. VI.
 Сам лицемірствує з собою. VIII.
 Себе самого наперед. VII.
 Се оу Римї кричать подь саблями подо-
 вецькими. XII.
 Силій лис. VIII.
 Синде сніг. VI, XII.
 Сонет. XII.
 Строфи. XII.
 Так, ти одна моя любов. XII.
 Твої очі, як те море. XII.
 У вивозі. V.
 У лісі. VII.
 У подоліні. VI.
 У сні зайшов я. XII.
 Ходить вітер по житі. VI.
 Хоч ти не будеш цвіткою. XII.
 Хто в першій чвертині життя. XII.
 Хто помилок лякається. VIII.
 Червона калино! V, XII.
 Чим пісня жива? XII.
 Чого являєшся мені? XII.
 Чому не смієш школи? XII.
 „Schön schreiben.“ XII.
 Щастя і горе. VII.
 Ще щєбече у садочку соловій. XII.
 Я згадую минуле життя. VII, XII.
 Як би само страждання. XII.
 Як би ти знав. VIII, XII.
 Як би я знав чари. XII.
 Як лочуєш вночі. VIII, XII.
 Як промінясто гарний цвіт. XII.

Як трапляється тобі в громадській ділі. XII.
 Я не жалуюсь на тебе, доле. XII.
 Я не скінчу тебе, нісє. XII.
 Я поборов себе. XII.

Хоткевич Гнат:

Св. Юрій на Гуцульщині (з повісті:
 „Кам'яна душа“). VII.
 Старий Київ. VII.

Цеглиньський Григорій:

Де срібнодентий Сан пливє. V.

Чайковський Андрій:

З Фочі до Калиновика. VIII.
 Подорож Сагайдачного до Кафи. VI.
 Сагайдачний у школі в Острозі. V.
 У січовій школі. V.
 Христос воскрес! VI.
 Чубова редута. V.

Черкасенко Спиридон:

Берези. VII.
 Важкі думи. XII.
 Вересень. VI.
 Весна. V.
 Вечір у степу. VI.
 В Карнатах. V.
 Вперед. VIII.
 В царстві ночи. XII.
 В часи зневірря. VII.
 Запорожці. VI.
 Зеленокушанник. V.
 Змагання. VII.
 Казка старого млина. XII.
 Козак. V.
 Край в пожежі. V.
 Надії. XII.
 Над морем. VIII.
 Найвища краса. VIII.
 Наша доля. VI.
 Наша туга. XII.
 Немає сил. XII.
 Осінь. VIII.
 Пейзаж. XII.
 Перед грозою. XII.
 Під землею. XII.
 Повстанський табір. VI.

При дорозі. VIII.
 Сах. XII.
 Сльози і квіти. XII.
 Сніща. VIII.
 Спокій. XII.
 Суша. XII.
 Україна. VI.
 У шахті. XII.
 Фабрика. VI.
 Хвиля. XII.
 Човен. VI.
 Шахтарі. VI.

Чернявський Микола:

Журавлі. VI.
 Легенда про сокола. VIII.
 Марш Сагайдачного. V.
 Орел. VIII.
 Перли. VIII.
 Пороги. V.
 Рідний край (Мені все сниться). VIII.
 Рідний край (У всіх людей). V.
 Сельська осінь. VI.
 Сельський вечір. VI.
 Степ. VI.
 Урожай. VI.
 Як щасливий ти. VIII.

Чупринка Грицько:

Байда. VI.
 Veto! XII.
 Вітер. XII.
 Гувліва. XII.
 Зіма. VI.
 Козачий дім. XII.
 Льон. XII.
 Наші теми. XII.
 Осінча квітка. VI.

Шрашкевич Маркіян:

Безрідний. XI.
 Болеслав Кривоустий під Галичем 1139 р.
 XI.
 Весівка. XI.
 Вірна. XI.
 Лиха доля. XI.
 Підшея. XI.
 Туга. XI.

Шевченко Тарас:

Бували війни. XI.
 Великий льох (Три душі). XI.
 Вибір гетьмана. V.
 Вітер в гаї. XI.
 В неволі. VI.
 Гайдамаки (Інтродукція. Титарь. Треті
 ліви. Лебедин. Епілог. Передмова). XI.
 Гамалія. VI.
 „Дневник“. VIII.
 Добро, у кого є господа. VII, XI.
 Доля. XI.
 До мертвих і живих і ненарождених
 земляків моїх, в Україні і не Україні
 сущих, моє дружнєє посланіє. XI.
 До Оскованенка. XI.
 „Бретик“ або „Іван Гус“. XI.
 За байраком байрак. VI.
 Заповіт. XI.
 Заелів. XI.
 Зійшлись, побрались, поєднались. XI.
 Пржевець. XI.
 Іван Підкова. VI.
 І виріє я на чужині. XI.
 І день іде. VII.
 І досі сниться. VI.
 І знов мені не привезла. VIII, XI.
 І золотої й дорогої. VII, XI.
 І широкую долину. XI.
 Кавказ. XI.
 Калина. XI.
 Л . . . XI.
 Лист до Лизогуба. VII.
 Листи до Лазаревського. VII, VIII.
 Лічу в неволі дні і ночі. VIII, XI.
 Мені однаково. VII, XI.
 Минають дні. XI.
 Минули літа молодії. XI.
 Мій Боже милий! XI.
 Молитви. XI.
 Над дніпровою сагою. VII.
 Наймичка. V.
 На старість у рідному селі. VII.
 Наша слава. V.
 П. В. Гоголю. XI.
 Невільницькі думи. XI.
 Не гріє сонце на чужині. XI.
 Неділя в неволі. VII.

Не для людей, тієї слави. VIII, XI.
Не завидуй багатому. XI.
Неофіти. XI.
Не так ти вороги. XI.
Огні горять. VII.
Ой гляну я. VIII.
Ой, діброво, темний гаю. VII, XI.
Ой! глава XIV (Подражаніє). XI.
Ой чого ти почорніло. XI.
Причина. XI.
Прощання козака (з поеми: „Невольник“).
VII.
Цесальма CXLIX. VIII.
Радуйся, шво неволитая! XI.
Розрита могила. XI.
Самому чудно. VIII, XI.
Село на Україні. V.
Сестрі. XI.
Сон (Гори мої високі). VII, XI.
Сон (На паничці пшеницю жала). VI.
Сон (У всякого своя доля). XI.
Сонце заходить. VIII, XI.
Страшний косарь. V.
Суботів. VI, XI.
Тополя. VIII.
Три шляхи. VII.
У моїй хатині. VII.
Хіба самому написати. XI.
Холодний яр. XI.
Хустина. VII.
Чернець. VII.
Чигирин. V, XI.
Чи ми ще зійдемося знову. XI.
Чи не покинуть нам, себого. XI.
Чума. VI.
Як-би ви знали паничі. XI.
Як-би з ким сіти. XI.
Як-би зустрілися ми знову. XI.
Я не ведуваю. XI.

Шерстюк Грицько:

Гірка праця. V.

Щоголів Яків:

Бурлаки. XI.

Діброва. XI.

До чарівниці. XI.

Косарі. XI.

На степу. VI.

Неволя. XI.

Онiзвився. XI.

Покинутий хутір. VII.

Суботи св. Дмитра. XI.

У полі. XI.

Черевички. XI.

Шлюк. XI.

Я не раз тобі казала. XI.

Щурат Василь:

Зарванця. VIII.

Лиш Ти один. VII.

Молитва в тернині. VIII.

Молитва до Ісуса Христа. VII.

На синій Чорногорі. VI.

Плач Ярославни. V.

Плила хмаронька. VI.

Посів вава Чарнецького. V.

Поход на Ковті Води. VI.

Притча. V.

Цесальма L. VII.

Св. Андрій на київських горах. V.

Святослав. V.

Слово Іларіона. VIII.

У волницькій тихій стороні. VIII.

У страшний четвер. V.

Яворницький Дмитро:

Як Запорожці стрічали Новий Рік. VI.

Яцків М хайло:

Бузьок. VI.

Примітка:

V. (Пята читанка — п'яте видання.)

VI. (Шоста читанка — шосте видання.)

VII. (Сьома читанка — п'яте видання.)

VIII. (Восьма читанка — третє видання.)

XI. (Одинадцята читанка — Вибір I том — перше видання.)

XII. (Дванадцята читанка — Вибір II том — перше видання.)

(IX і X читанки, для першої і другої класи колегії, ще не виготовлені, тому й не узглядаються літературного матеріалу цих читанок у покажчику авторів і їх творів.)

І. Михайло Драгоманів.

1. Завдання українського письменства.

*(З переднього слова до повістей С. Федьковича, що вийшло н. н.
„Галицько-руське письменство“).*

Є у Галичині табор письменників, котрі не перестали пекдуватись про українське письменство.

Але і тут діло письменства не далеко пішло уперед. І тут більш спорились про те, чи Україні самостійний та окремий од Москалів народ, ніж працювали над тим, щоб дізнатись, як живе, думає, говорить народ, чого йому треба, як його і чого вчити, що про нього та для нього писати хоч і зветься цей табор і досі, як уперед, „народовцями“. Коли важніші з старших письменників галицьких присташи до Дідницького і заслужили кличку „москволюбців“, вороги „еретичної, православної Москви“ з Поляків, а то й з „урядових рутенців“ прихилились до тих молодих „українолюбців“, на котрих ще недавно сами косо дивились за їх козаколюбство.

Де-хто з боязких урядовців, або з старих пошів, хоча й шире хотіли, щоб розросталось українське письменство та освіта, та не розуміли того, чого тепер потрібно вчити людей, яке тепер мусить бути живе письменство: вони поприставали до „молодих“ козаколюбців. Старі та з старим духом прихильники принесли з собою і стару рутенську мову і такі-ж старі думки. І „козаколюбці“ за-для таких прихильників дуже позбавили себе свого козацького духу, не так уже часто і гаряче стали говорити про народ, про працю для його волі та добробуту, про те, щоб писати чисто народною мовою: далі позбавили себе й свого українолюбства.

Думки передових Українців про те, що письменні люди мусять усі свої сили приложити, щоб не було простого й не простого народу, щоб народ увесь став вольшим та багатим, щоб учити його того, що показує розум та правдива світська наука, а не старозаконних казок, щоб писати про усе, як можна зрозумілою простому народові мовою, — такі думки стали здаватись де-кому з галицьких народовців та українолюбців дуже смілими, недочасними.

Од того галицькі українолюбці недалеко пішли у письменстві. Вони не понаписували поезій та повістей таких, як у Шевченка, Марка Вовчка та інших старших українських письменників і молодших, котрі, хоч виступили в самих галицьких виданнях, як н. пр. Нечуй-Левицький, та йшли по тій дорозі, яку проложено для письменства в Росії Москалями й Українцями. Не взялись Галиччани описувати, як живе їх люд, не кинули й звичаю перероблювати німецькі повісті на українські, мов би то Німці так живуть, як і наші люди, — та ще й тихі німецькі повісті. З першого разу похвалили галицькі письменники молодого табору Федьковичеві повісті, та майже ніхто не пішов за Федьковичем, а далі й сам Федькович залишив їх писати. І тепер тільки у якому десятку повістей і можна бачити, що намальовано живих людей з галицько-буковинського народу.

Ми дуже раді, що Федькович дозволив нам зібрати його повісті в одну книгу, через що тепер з'являється як би новий письменник, особливо для України. Маленькі одміни мови, де-які жовнярсько-німецькі слова, що мусів Федькович де-не-де поставити у тих оповіданнях, де описується життя жовняра, або де повість ніби жовняр розказує, — не зупинять дуже українських читачів.

Ми дуже-б раді були, як би на Федьковича звернули увагу у Росії всі, кому на серці лежить діло галицького письменства і народу. Хай такі люди порівнюють Федьковича з іншими галицькими письменниками, так і „рутенцями“, як і ніби то „общерусами“, і хай подумають над тим, якого вони письменства бажають українським братам в Австрії: чи мертвого чи живого? чи хотять вони, щоб Галиччина плодила тільки Тредяковських, чи щоб давала свої „Записки охотника“ (Тургенева), „Грозу“ (Островського), „Коробейників“ (Некрасова), „Подлишовців“ (Решетникова), котрих тільки на такій дорозі, на яку ступив був Федькович, і може дати Галиччина: хай подумають над тим, як мусять писати українські письменники в Австрії, щоб дати живі плоди, а не мертві.

Звісно, те „общеруське“ письменство, що виробилось у Росії за останню сотню років, надовго ще буде багатим скарбом освіти й науки для вчених Українців, як і Москалів. — і треба старатись, щоб і австрійські брати наші найближче познайомились з цим письменством, особливо з новими його плодами. Та тільки й на нашій Україні, що в Росії, це „общеруське“ письменство не може задовольнити всіх і у всякій потребі. І досі письменство це і його мова остається панською. Народ наш каже про цю мову: по-

вашому, по-панському. Чи добре-ж діло піддержувати те, щоб на Україні жило як-би два народи, — панський та мужицький? Хіба не треба тут чого-небудь такого, щоб звязувало їх як найтісніше, коли-б уже кому здавалось, що немож їх злити в одно?

Над цим треба добре роздумати, особливо тепер, коли на самій Великорусії повніше письменство, школа, маларство, музика — усе більше забирає в себе мужицького народного духу, усе міцніше звязує серце й думку панську з мужицькою, — а далі приходять і на Україну у школі, книзі, театрі вже не так, як колись тільки „общеруським“, але що далі, усе більш великоруським? Що-ж тут дивного та незаконного, що Українцям хочеться мати свого Некрасова, свого Решетникова, свого Островського, свого Глінку, котрий би також вивів на світ і розширив чудову пісню мужиків українських, як Глінка зробив це з пісню московською.

Діло прийшло до того, що природним силам українського народу треба або засихати, або рости самостійно, — до того ще такими, як їх зробила природа, — або на Україні не бути зовсім живому слову, театрові, живописі, музиці, школі, живій і дужій праці для народу, або бути цьому всьому в своїй власній українській одежі. Бо не може живий чоловік думати, любити, працювати не по своєму, не для таких людей, які є, а для якихось видуманих ляльок.

Не дурно-ж Україна, що колись за короткий час дала „общеруському“ письменству не мало поетів, як Херасков, Богданович, Капніст, Гнідич, Наріжний, Гоголь, — імено після Гоголя, коли стали поети описувати живих людей, а особливо народ, — то або зовсім не дає поетів, або тільки таких, що пишуть по-українському. Бо „общеруські“ чиновники, пани, попи, скажемо, єсть у Росії, та й то не зовсім однакові на Україні і на Московщині, — а народу мужика „общеруського“ нема, а є тільки московський, білоруський та український.

Ще гостріше стоїть діло в Галичині, Буковині та Угорській Україні. Усе, що там робилось не для власного, краєвого, українського народу, а для якогось „общеруса“, або для якогось церковноруса — все те, як бачили ми, виходило мертворожденним. В австрійській Україні нема навіть і таких панів — общерусів, як у Росії. Там на шні українського народу сидять по два, по три зовсім неруські народи-пани: угорські, польські та молдавські пани, німецькі урядовці, Жиди, — що говорять іншими мовами, до ин-

шого приймають, ніж тамошній український народ, обідають його та ще й звать його прямо бидлом.

Хто в австрійській Україні одвертається од власного мужика, його мови, говорить проти власного письменства на народній основі, той хоч би він і думав, що він піддержує тим „общеруське“ письменство, котрого в Галичині не було й нема. — той просто підкопує зріст розбудження тамошнього українського люду і працює для польських, німецьких і угорських панів, урядовців та Жидів. Невже-ж можна хотіти, або можна навіть вірити, щоб з теперішніх поповичів в австрійській Україні розрісся якийсь особний панський бурсаково-руський народ, котрий заведе своє якесь мертво письменство та буде теж згорда дивитись на селянина, як на чернь, або в ліпшій випадку на словах пеклуватись об тім, щоб і мужика переробити на бурсако-руса, а на ділі так само обідати і зневажати його, як і цілком чужі.

А внакше не може бути в австрійській Україні без книг про простий, неб-то робочий народ, для народу та народною мовою писаних. Те „общеруське“ та великоруське письменство, що вросло в Росії тоді, як австрійська Україна жила вже окремо, щі плодиться найбільш у столицях, у Петербурзі та в Москві, — тут само не pomoже. Воно навіть не привяже духово австрійської Русі до Великої Русі і Росії, як того бажають де-які. — скоріше це зробить українське письменство, особливо, як воно розростеться: бо й тепер те, що написано по-українському, найрідніше австрійським Українцям зо всього, що написано в Росії. Українське письменство звяже до купи найміцніше увесь український люд — в чотирьох краях: Росії, Галичині, Буковині й Угорщині, або ліпше сказати в чотирьох державах, бо в Австрії кожний край як окрема держава, і в кожному Українець придавлений чужими панамі й чужим урядом. Попереду-ж усього широко-народна мова звяже письменних людей в австрійській Україні з власним народом. При широко народній мові легше піде й широко-народна думка про те, що освічений чоловік мусить усею своїм життям оддячити тому, хто годував його тоді, як він вчався, тому, котрого працею світ держиться — хлопові, мужикові, котрий не чернь, а самостійний народ.

2. Народні святощі.

(З „Чудацьких думок про українську національну справу“.)

Тепер поговоримо докладніше про обовязковий націоналізм, про культ того, що в Галичині народовці звать національними святощами.

Нема нічого темнішого над ідеї про ці святощі і нема нічого шкودливішого для української справи, а надто в Галичині, як ті ідеї.

Очевидно, що коли на вироб національних ознак мусить мати вплив географія й історія, то значить, у тих ознаках мусить бути багато перемінного, а окрім того, стільки доброго, скільки й хибного. Про сталість національних ознак і говорити смішно.

Починаючи розмову про це, ми пригадуємо собі пригоду, котра сталася років сорок тому назад у Києві. Генерал-губернатор Бібіков ходив по Лаврі з великими достойниками краю, в числі котрих був і маршал шляхти, Поляк, здається гр. Тишкевич, котрого один з православних предків похований у Лаврі. „От бачите“, сказав Бібіков, показуючи маршалкові на монумент його предка, „ваші предки були православні“. „А ще раніше язичники“, відповів граф.

І справді, котрої з національних святощів мусів держатися гр. Тишкевич, чи православія чи культу Перуна? Та й Перунові певно не одвіку кланялись князе. Певно не одна національна святощ перемінилась на горах київських з того часу, як наші предки сіли на них!

Тим часом націоналісти примушують нас кланятись національним святощам, вважаючи за них все Status quo теперішнього життя й думки.

В усіх національних рухах має велику вартість демонстративне вживання національного костюма. Як демонстрація при певних обставинах це має рацію. Але даремне ми-б старались підвести цю справу під льобіку. Перш усього: що таке національний костюм? Костюми перемінялись в кожного народу, і звичайно тепер за національний костюм для демонстрації вибірається костюм певного стану людей чи в старовину, чи тепер, так ще й певної країни в нації, так, що й тут люди поводяться більш менш суб'єктивними поглядами, а не обовязковим культом національної святощі, об'єкту котрої неможливо установити й тут, як і в других частинах всеї справи.

У нас вибрано за демонстративно-національний костюм не історичний, не магнатьський, а етнографичний, мужицький (хоч я читав в народовських органах похвали українському боярському костюмові

Федоровича і цікавий був би знати, де він узяв для нього взірці?). Безперечно, в нашому народному костюмі є чимало і естетичного і гігієнічного. Але щоб він увесь був, наприклад, гігієнічний, а надто на всі сезони, того ніяк сказати неможна.

Мені навіть соромно, що я пустився в такі дрібязки. Але що будеш робити, коли люди притьмом пристають до нас, щоб ми зберігали всі народні звичаї, а також і одєжу.

Та перейдемо до річей більш поважних, до річей культури духової, де націоналісти теж показують нам примусові народні, національні святощі, починаючи з релігії.

Ми вже говорили в II листі про те, в якому кумедному стані опинились європейські націоналісти-романтики, коли хотіли застосувати релігію до національних ознак, тим часом коли релігія європейських народів тепер одна з релігій інтернаціональних — християнська. Де-хто пробував поділити між європейськими племенами віроісповідання християнські, виготюшуючи, що православіє відповідає Слов'янам, католицизм Романцям, а протестанство Германцям. Але-ж сама статистика кричить проти такого поділу, а історія й етнографія ще більше. Чи можна, наприклад, уявити собі протестантство без романської Женеви? чи не подібніші етнографічно Греки з Італійцями, ніж з Слов'янами? і т. д. і т. д. Очевидно, що теперішні релігії, як продукт культурно-історичного процесу інтернаціонального, ніяк не можуть входити в ряд ознак національних.

Обертаючись спеціально до нас, Українців, трудно навіть сказати, яка власне віра в нас може вважатись за фактично-національну. Одні з наших народовців вважають за нашу народну віру православіє, другі унію, треті навіть римський католицизм. До того-ж серед нашого простого народу є свідомі протестанти, а переважна частина інтелігенції є філософи в релігії.

Подібну-ж прислугу робить нашій національності й культ другої національної святощі — так званої кирилівської азбуки, ради котрої наші народовці всіх сортів ворогують з латинською азбукою, називаючи її „польським абецадлом“? Безперечно, переіменити тепер у нас азбуку було-б справою не легкою, хоч воно було-б добре, бо зблизило-б нас з більше цивілізованим світом. Та принаймні добре-б було, коли-б націоналісти не робили собі фетіша з теперішньої нашої азбуки і не переносили свого фетішизму і в народ, та окрім того, щоб звернули увагу на тих Українців, котрі знають тільки азбуку латинську і тепер зостаються зовсім без українських книг і через те читають виключно польські, волоські й т. и. та переходять до чужих національностей.

Поряд з церковним обрядом пані національниці поклоняються, як національній святощі, також і Юліянському календареві.

Ми думаємо, що чим скоріше-б змінено було старий календарь на новий, тим ліпше, бо нащо-ж держатись того, що явно противно природі? Тільки-ж коли тепер ця зміна могла-б образити народ (хоч це ще й не так певне), то до неї треба йти поступово. Але головне діло в умисловім боці справи — в консерватизмі, що зв'язаний зо справою календаря. Консерватизм це така річ, котру треба підрізувати при всякій нагоді, а справа календаря є одна з таких нагод. Про календарь часто приходиться говорити й простому народові. От і треба, щоб люди т. зв. „інтелігентні“ при всякій нагоді поясняли простим людям різницю між двома календарями і те, звідки вона виходить, і привчали простих людей дивитись на цю справу без усякого фетишизму. Думка людська річ органічна: одним фетишем стане менше в одній справі, то стане їх менше й у других, і поступ народу стане лекийший.

З усіх ознак національних, в котрих націоналісти бачуть святощі, найясніша мова. Вона й має найбільше практичної ваги, бо мова є спосіб, котрим люди розуміються, через котрий іде до людей освіта. От через це найбільша частина й політичної справи національників зводиться до права певної мови в уряді, суді, школі, а надто в початковій.

Тільки-ж і вага мови не може доходити до того, щоб освічена людина дивилась на неї як на святощ, винцу від людини. Мова все таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і перемінатись відповідно зросту людини, громади. Людина вільна вчити й уживати й чужі мови.

В таких громадах, як наша, де людність розколюлась на класи-національності, через що ссичняється природний обмін культурний між класами, збільшується погорда вищих клас до нижчих і зменшується пошана до себе в нижчих класах — це справа делікатна. Тільки-ж в усякому разі неможна голими фразами проти чужих мов та за нашу „милу, красну мову“ допомогти лихові, вневнити практичний народ у тому, що мова його справді святощ.

Тут нема иншого способу, як стати на практичний же ґрунт, а не на релігійний, тоб-то піднімати вагу нашої мови працею над літературою, котра була-б корисна народові й замінила-б йому в більшій часті пригод життя мови чужі. Противитись же тому, щоб люди з простого народу нашого знали й чужі мови, значить противитись природі й ризикувати тим, що ми огиднемо народові з нашими на-

мовами. (Найбільше недоладний резон, котрий виставляють народові, щоб держався свого, словами Шевченка: „бо хто матір забуває, того Бог карає“. Адже-ж і народ бачить, як Шевченків замикають у тюрми, а „перевертні“ роблять кар'єру!)

В Росії були часи, коли навіть без усякої втрати національної волі, вищі стани настільки погноились за мовою французькою, що де-хто з них майже зовсім не вмів говорити по-російському. Патріоти-моралісти докоряли їм і прославляли штому мову майже тими самими словами, які читаємо в наших народовців. І ніщо не помагало, аж поки не зявилися на російській мові Жуковські, Пушкіни, Лермонтови, котрі могли робити конкуренцію французьким письменникам. Тепер уся справа там скінчена. Тут нас не може бути інакше.

Мова не святоще, не найлюдини, народу, а слуга його. Література мусить нести в маси народу просвіту як найлекшим способом. Для того мова літературна мусить бути як найближче до просто-народної. Проти такого погляду москвофіли на Україні являються просто вільними чи невільними обскурантами, і не зможуть вдержати конкуренції з народовцями перед скільки-небудь живою громадою. Само собою розуміється, що літературні народовці тоді тільки дійсно прислужаються народові і стануть міцно серед його, коли дадуть народові на його мові літературу йому корисну: утілітарну й просвітну, бо від літератури формально-націоналістичної, пустої, народ одвернеться, а література ретроградна обезсилить його в конкуренції з сусідами, та нарешті від неї, а вкуні з тим і від її національності, одвернеться й сам народ, починаючи від своїх більше інтелігентних осіб. Одвертається-ж і тепер народ від своїх, дійсно прекрасних по мові, а часом і по поезії, старих пісень, бо зміст їх тепер уже не відповідає народному життю. І треба й тут зрестись теорії національних святощей, а признати, що народ тут почасти має рацію навіть тоді, коли він заміняє прекрасні козацькі пісні на погані солдатські, бо все таки в дійсности він бачить перед собою „охвищерику молодого“, а не „отамана козацького“. Візьмімось скільки-небудь енергійно за те, щоб пустити в народ порядні пісні, відповідаючі нашому часові, пояснено народові, що є реально доброго в старих піснях, і ми витіснимо „охвищерику молодого“ скоріше, ніж намовами про те, що треба зберігати старі пісні, як національну святоще.

Ми скінчили огляд важніших річей, котрі виставляються нашими націоналістами, як народні, національні святощі. Разом з тим ми скінчили наші „Чудацькі думки“, принаймні певний їх ряд. Ми назвали їх „чудацькими“ через те, що вони йдуть напереріз тому,

що звичайно говориться і прихильниками і противниками українського руху. Тільки-ж звісно, ми, як і всяка людина, котра має певні думки, вважаємо їх за вірні, принаймні доти, доки їх не перекинуть науковим способом наші противники. Поки-що ми вважаємо вірною основу тих думок, бо вона є не що инше, як приклад до певної справи такого світогляду, котрий tener руководить усею наукою того світогляду, що не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки переміну (еволюцію), рух (дінаміку). Немає й не може бути постійних національних ознак, стоячих без переміни національних духів, нема між людьми вічних політично-адміністративних порядків таких, як наприклад, обрусеніє, не може бути й національних святищів. Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Инакше рух той піде проти нас, роздавить нас.

.. В нашій справі, коли ми поставимо думку, що національність є перше, головне діло, то ми або поженемось за марою, або станемо слугами того, що вслюється єдинити поступ людський, і поставимо на риск, коли не згубу, й саму нашу національність. Коли-ж ми станемо при думці, що головне діло поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробутові й просвіті нашого народу, а вкуці з тим і його національності: охороні й зростові того, що в ній є доброго.

3. Вражіння з Угорської України.

(З I частини „Австро-руські спогади“.)

Коло 9-тої я був на станції залізної дороги, щоб їхати до Мункача або Мукачева, де я хотів одвідати руський монастирь. На станції всі урядовці і публіка говорили по малярському. „Ну, як я тут справлюсь?“ — подумав я. — коли бачу: подібна до гуцульської особа підходить до каси і каже по-українському: „третя кляса до НН.“ Касієр відповідає ціну по-малярському. Так і в другий і в третій раз. Підходжу і я: „третя кляса до Мункача!“ Касієр оглянув мене шильно, і сказав ціну — по-німецькому!

Таку уступку я заслужив, очевидно, як чужинець.

У вагоні я понавсь у компанію панську і кругом не чув нічого, окрім малярщини. Тільки на одній станції сіла особа, в котрій було

щось церковного. „Мусить бути Українець“. подумав я, і закинув удку: став читати, а далі поклав на лавку „Слово“. Особа взяла газету, почитала, а далі заговорила якимсь язичієм, подібним до руського.

Ми все таки розговорились. Подорожній щось був таке подібне до дяка, або до сотрудника при церкві, але проживав у такій країні, де Україні переминались зо Словаками так, що не міг потрапити ні на яку чисту мову, а до того ще хотів говорити „по-письменному, звисока“, як каже наша різдвяна вірша про Йосипа Старенького. Трохи згодом він мені сказав, що може співати руську пісню — і затяг фальшуючи: Гляжду, какъ безумный на черную шаль, романс Пушківа.

„Звідки“, питаю, „ви навчились?“

„Навчив мене Поляк, мій учитель в семинарії.“

А Поляк той був колись офіцером польської армії перед повстанням 1830, потім емігрував і якось став на Угорщині учителем в руській семинарії, де й навчив семинаристів романсу, котрий був модний серед російських офіцерів.

Ось як пробралось на Угорщину обрусеніє! Петроху наша розмова, а надто спів звернули на себе увагу сусідів по вагону, між котрими було два студенти. Вони розпитались у співця по-мадярському, хто я, і почали говорити зо мною по-німецькому. Розмова зійшла й на герцеговинське повстання, котре тоді починалось. Наш гурток у Києві інтересувався тією справою, і я привіз зібрані серед приятелів, переважно студентів, коло 150 рублів, котрі переслав у редакцію одної сербсько-дальматинської газети для „устанів“. Це, певно, були перші гроші, послані для них з Росії. Мадяре-студенти були недовольні герцеговинським повстанням, сказавши мені зовсім ясно, що коли Сербі задунайські будуть мати свою вільну державу, то до неї одійдуть і Сербі угорські.

„Не одійдуть“, кажу, „коли в Угорщині їм буде добре, — адже-ж Тесинський кантон Швайцарії не одходить до Італії.“

Студенти почали мені розвивати мадярсько-державні ідеї централістичні: мовляв, ми мусимо асимілювати немадярські народи в нашій державі, бо вона мала в порівнянні з Німеччиною, Росією і т. д.

Я, звісно, казав, що не-Мадярам нема діла до мадярських національно-державних інтересів, і коли мадярська держава справді несприйма з їх національними інтересами, то вони мають повне право дбати про себе, як хотять, бо вони-ж такі самі люди, як і Мадяре, і таке-ж саме мають право мати свою державу.

„Серби такі самі люди, як і Маляре?“ запитав мене один із студентів.

„Еге-ж“, — кажу.

Студенти підняли гомеричний сміх. Сусіди заговорили з ними по-малярському, певно, питаючи, чого вони сміються, і скоро по всьому вагону піднявся скажений регіт. Я сам засміявся...

Але скоро треба мені було перемінати колію дороги. І сніжень, і студенти щезли з моїх очей. Я всів у новий поїзд на Мункач.

Оглядаючись у вагоні, я побачив двох уніацьких понів. То мусіли бути Українці, але говорили вони по-малярському. Незабаром увів до них світський молодий чоловік, очевидно їх знайомий, і всі говорили по-малярському. Скоро прибули ми до станції Мункачівської. Я знав, що монастир не близько від міста, хотів розпитатись і став оглядатися. Коли чую — трійка прощається і каже: дай, Боже! Значить, Українці. Я підходжу до них і питаю по-українському, як мені дістатись у монастир — чи далеко? Всі надулись, один пробурчав: не знаю! і всі три розбіглись.

Я взяв фіякра і звелів везти себе в монастир. Коло самого монастиря я побачив особу, в довгому костюмі, але не подібному ні до православних, ні до римських монаших костюмів, котрі я досі бачив — з бородою. Питаю я його, чи застану ігумена Краліцького.

„Я“, — каже, „сам ігумен Краліцький.“

Я йому кажу, що хотів би бачити монастир.

Говорив я по-українському.

„Ви з Галичини?“ питає ігумен.

„Ні, з України, з Кііва“, — і назвав себе.

Ігумен видимо здивувався моїй мові і повів мене до себе, терзючи трохи холодну міну. В його кабінеті я подав йому „Историческія піснї Малорусскаго Народа“ і попрохав помощи виданню збором подібних пісень на Угорщині й рекомендацією других збірачів і т. п. Книга заімпонувала.

Розбіраючи далі книжки в моєму багажі, я показав ігуменові новіші галицькі видання общества Качковського й Просвіти. Він їх бачив уперше.

Я не вірив своїм ухам: ігумен українського монастиря, сотрудник „Слова“ не бачив ніколи видання общества Качковського, доки йому не привіз їх „україноман з Росії“.

Про „Просвіту“ ігумен знав, що вона видає польонофільські, трохи не польські книги. Я йому дав, окрім брошур „Просвіти“, свою статтю об тім, як „Просвіта“ зреклась соймової субсидії. Це

все було новиною для ігумена, а для мене доброю нагодою розвинути свої „надпартійні“ думки про Галичину і взагалі австрійську Україну. Ігумен став привітливіший і попросив мене остатись ночувати в монастирі.

Ми багато розмовляли про всякі національні справи в Росії і в австрійській Україні. Розуміється, зійшла розмова на мадярство. Я винив у цьому найбільше самих Українців, брак у них демократизму*, з чого виходило в масі угорського пошівства мадярство, а в патріотах поверховне москвофільство і зневага до свого демоса, його мови і інтересів. Це все дуже було нове для мого собесідника, щоб він з тим згоджувався, але він тому не дуже і противився.

За вечерею побачили монахів — менше десятка і нічим не інтересних, дуже перівних просвітою до ігумена. Розпитували мене про київські святощі, але видимо для розмови.

Вранці застав я ігумена ще привітнішим. Видно було, що він на самоті переглянув мої книжки і брошури. Обдивились церкву і бібліотеку: в останній нічого осібногo, але все таки є де-що із старих книг про угорську Україну. Поки ми були в бібліотеці, трапився курйоз: увійшов той молодий чоловік, котрий учора їхав і не хотів говорити зо мною по-українському, і сказав, що не знає, де монастир. То був увінчений богослов: він тепер шукав собі місця і забіг поклонитись ігуменові, котрий є членом капітула єпископського і стоїть незалежно, бо в той же час належить до осібної федерації монастирів уніанських усїєї Угорщини українських, а також румунських і ц.

Вчорашній мадярончик не пізнав мене й дуже низько поклонився, коли ігумен представляв його мені. Я не видержав і спитав:

„Ви говорите по-українському? Ви в перший раз в Мункачі?“, і нарешті додав: „Я вже учора мав нагоду бачитись з добродієм і шитати в нього дорогу до монастиря.“

Конфузія мадярончика була велика, і він скоро вибрався.

Коло полудня виїхав і я, доставши де-які книги від ігумена і обіцявши ще прислати від себе скілька книг із Росії на читання окольним Українцям. Ігумен же обіцяв мені прислати етнографічні матеріали, і дійсно прислав де-які, котрі я почасти надрукував у „Малорусскихъ преданіяхъ і разказахъ“. Книжки, котрі я прислав йому, були: Записки Охотника Тургенева, Разказы Рѣшетникова, Русская Исторія Костомарова, Кобзарь Шевченка, Повісті Вовчка,

*) Кумедно, що патріоти письменники між угорськими Українцями, як напр. Духнович, неперемінно старались вивести свої родини від бояр і шляхти з Росії.

Федьковича, Нечуя, Шені Лисенка ітд. Останні, як я дізнався потім, дуже подобались родичкам ігумена.

З Мункача я поїхав в Ужгород, або Унгвар, де мені ігумен рекомендував редактора „Карпата“, попа Гомичкова. То був особливо приязний чоловік, гостинний, веселий, відвертіший в манерах від Галичан — як усі Угорці, котрі в цьому подібні до наших Росіян, маючий в собі натуру більше сільського попа, ніж міщанина, як Німці, а за ними й австрійські Словяне. Ідеї-ж Гомичков мав прекумедні для нас, хоч консеквентно угорські. В часи другого свого побуту в Унгварі 1876 р. я встиг довести Гомичкова до того, що він надрукував у „Карпатъ“ мою статтю про досліди народної словесности в Росії — велико, мало, і білоруської, і відозву до угорських Українців, щоб збирали і давали мені шені й казки свого народу. Але до більшого демократизму літературного Гомичкова ніяк неможна було підбити. Коли після 1876 р. в австрійській пресі встигла лайка проти мене, то виступив проти моїх літературних поглядів і Гомичков у „Карпатъ“ і сказав просто і ясно: „Драгомановъ хочеть отъ насъ, щобъ мы писали языкомъ слугъ, — по література пишеться вездѣ для господиновъ“. Виходячи з цього принціпу, Гомичков змагався писати в „Карпатъ“ по-російському (ставлячи часто коло російських слова мадярські), а нарешті майже позинув писати свій „русский господський языкъ“, котрий у нього був найдивоглядніше язичів, і став писати цілком по-мадярському. І резонно, бо „господа“ Росіяне далеко, а Мадяре під боком.

Говорив зо мною і з простими людьми Гомичков досить чистою українською мовою, та тільки з жінкою та сином говорив не інакше, як по-мадярському. Відповідні поглядам літературним були й соціальні погляди Гомичкова. „Слуги“ і їх інтереси для нього нічого не значили, і на мої запити про економічний стан народу він нічого не міг мені розказати, навіть назвати джерело, звідки-б я міг про це довідатись. Ледви про шкільні справи він міг говорити і розпитати, й листами, в котрих я критикував угоруські популярні книги, що Гомичков дав мені, я довів його до того, що він попрохав мене зібрати для нього в Росії колекцію елементарних книг, що я й зробив, привізни йому таку колекцію в 1876 р. Розуміється, я туди помістив і українські книжки. Спеціально про Україну Гомичков знав мало і не інтересувався нею.

З Унгвара я виїхав рано і мусів на станції Чап ждати поїзду, котрий би мене повіз на Кошиці (Kaschau) і Пряшів (Eperies), а звідти кругом Татри на Краків, бо тоді ще не було залізних доріг

у Галичину через Карпати. Я велів собі подати якусь страву, сів коло столу й став зводити в намяті все, що бачив і чув на угорській Україні: пригадав я малярську й жидівську зневагу народу, темноту народну, тушість, егоїзм і слабодушність інтелігенції української — і мені стало гірко, як ніколи не було... Я не бачив, як передо мною поставили вино й страву, і коли отямивсь, то побачив, що в мене з очей капають сльози прямо в тарілку...

Я дав собі Ганібалеву присягу: що-небудь зробити для угорської України, принаймні направити скільки душ на реальну працю для народу в демократично-поступовому напрямку. Можу сказати, що за рік-півтора де-що вже такого починало засновуватись в угорській Україні моїми заходами, але незручний земляк розбив у 1877 р. всі ті початки. А другого нікого не знайшлося ні між російськими Українцями, ні між Галичанами, хто-б узявся за подібну працю, хто-б навіть заглянув в угорську Україну...

Я приводив у систему свої вражіння з подорожі по угорській Україні і висновки з них.

Угорська Україна країна з усіх боків занедбана й задавлена мадярством не тільки національним, але й соціалним, шляхецтвом, котре живе в головах навіть тамошніх українських патріотів, най-протівніших мадярству. Через те найперша потреба там ширити демократизм. Починати справу з національного українського кінця там непрактично, бо краєва українщина там дуже слаба культурно й не шанується самими українськими патріотами. Наше українофільство там теж не на руку, бо воно опирається на козацькі традиції, котрі вже й у Галичині ледви зачепили народ, а в угорській Україні зовсім невідомі. Як не як, а єдина історична подія, котра вразила угорських Українців і показала їм руську силу, це була воєнна російська окупація 1849 р., котра зігнула мадярського пана, найстрашнішу доти силу для угорського Українця. Через те „москвофільство“ в угорській Україні проява цілком натуральна. Я був перший Українець, котрий зайхав на угорську Україну і заговорив там мовою иншою від мови всяких инших „русських“ патріотів.

II. Михайло Старицький.

4. Гетьман.

У ніч водохрестну, тайничу,
Як гупа настане пора,
Хтось гонить копом ясногривим
По хвилях холодних Дніпра.

Кінь рине насупроти виру,
Скалки аж навколо летять:
Боки йому димом парують,
Вогнем йому очі горять . . .

За ним бунчуки й хоруговки —
А мають у темряві млі,
І стелються сивим туманом
По мерзлій, німотній землі . . .

Де бють і клеочуть пороги,
Здіймаючи піну до дна,
Стоїть серед „цекла“ там скеля,
Під нею — печера сумна!

В тій скритій від миру печері,
Під дужим кремінним хрестом
Лежить якийсь гетьман незнаний,
Лежить без клейнод, кістяком . . .

Нема йому місця в родині:
Могилу, де гетьман лежав,
Розрив лютий ворог до краю
І кости навкруг розметав.

Але-ж їх до батька-Славути
Скотили струмки весняні,
А той свого сина останки
Сховав у печері-труні . . .

Там хрест... то не хрест — Україна
Кремніс від туги навік
І в ніч під Водохреща ронить
Криваву сльозину що-рік.

І скоро та краєли гаряча,
Зайнявшись червоним вогнем,
Проникне мерця потайного —
Підводиться гетьман живцем . . .

Здіймається маревом білиз,
На білім огнистім коні,
І в шатах вже бурєю ліне
По рідній своїй стороні . . .

Зорить і не може пізнати:
Де зрілись простори степів,
Тепер простяглись залізничі
Й повстали будови двірців.

Розкинулись села повсюди,
Багато зявилося пишнот. —
Лиш гірше обдерта голота,
Лиш в тяжчих кайданах народ.

Болить його серце нудьгою,
А очі палають сльозом,
Що кровю геть змів Україну,
Та й стиснув ще гіршим ярмом.

І от він стає на майдані,
Зніма дорогого шлика —
І кличе козацтво він славне,
Усе Запорожжя склика:

Зове Богуна, Кривоноса,
Зове і надію одну
Тижка безталанного сина.
Що рано поліг у труну . . .

До всіх він тепер присягає
І руки до Бога здіймає.
Що зве за голоду повстати,
Якій і просвітку нема.

Яку колінь в давню годину
Запродав він сам старшині . . .
І гетьмана голос лунає,
Скликана воєнків до борні . . .

Але того гласу не чують
Колішні чубаті брати:
Одні полягли по могилах,
Других змордували кати.

А треті всього відшурались,
Чим перше святились слова . . .
І гетьман у скрутї-розраді,
Як перш до посїльства ззива:

„Вставайте, сини мої, квіти,
Не гніть перед катом спини, —
Клишусь. — розібію ваші пута,
Свої снокутую вини!“

Але перемучені діти
У лави не сходяться тут . . .
І жде їх безрадісний гетьман.
Аж поки не крикне когут . . .

Тоді, застогнавши, сідає
На білого змія-козя,
І лине назад до порогів,
Крізь води й ліси навманя.

І там, у печері глибокій
З жалем до хреста припада,
І молить за край свій у Бога.
Та тяжко гіркими рида.

І бє себе з розпачи в груди,
Клене свій безщасний талан, —
Поки не поляже кістками,
Як здійметься ранній туман . . .

5. До України.

Моя Україно, як я тебе любив,
Твої дуги, твої стени розлогі,
Дніпра ревучого славетній порогі
І хвилі золоті твоїх шовкових нив!

Як я любив в садочках вишняка
Твої білесенькі, немов хустини,
хати,

Новажну річ старих дідів
чубатих,

І регіт дїтвори в жартливому
танку.

Як я любив в ніч теплу, весняну
Чуть пугача з діброви тихий
стогін,

Гукання парубків, дівчат веселий
гомін,

І пісню з-за дугів розкішну,
голосну.

Як я любив у-осени в стїжках
Хліб коло хат, а ранками сїдимі
Селян за працею халпивою між
ними

І стукіт гвіркий цінів геть
по токах.

Як я любив зімової доби
При каганці невпинне сюрчання
Тих веретін, і пісню чи ридання
Тихесеньке жіночої журби.

Як я люблю безрадісно тебе,
Народе мій, убожеством прибитий,
Знеможений і темністю сповитий,
Що вже забув і поважати себе,
Потративши свої колишні сили!
Як я люблю твої сумні могилі,
Україно, як я люблю тебе!

6. Нива.

Гей ти, ниво, — твого гону
Од Карпату аж до Дону!
Та широка-ж, як погляну!
Геть укрилася килимами,
Огорнулася дугами,
Простяглася до Лиману.

Що-ж то, ниво, лихом збіта,
Потом-кровію полита,
Заодіялось з тобою?
Не красуєшся стогами,
Не пишаєшся скиртами,
А глушнися лободою.

„Ох ви, жалібники-діти,
Та не вам би й говорити,
Коли сами марно спали!
Де-ж були ви? Чужі руки
Завдавали мені муки,
Рейхами засівали.“

„Колісь добре я родила:
Виростала з мене сила
Ворогам на страх і горе!
А тепер я геть дичаю,
І не бачу тому й краю,
Бо ніхто мене не оре!“

Правда, ниво! За сльозами
Не рушали ми з ралами . . .
Гайда-ж в поле! Гине нива!
Додамо до праці руки:
Хоч не ми, то може внуки
Дочекають того жнива!

7. Зімовий вечір.

На-дворі крутить заверюха,
Мов звір неситий завива;
В моїй хатині-ж тепло, сухо,
Тріщать у комінку дрова
І полум'я весело грає,
По снігу в вікнах миготить . . .

А сум все душу огортає,
І серце втомлене болять.
Добро, в кого не зла оселя,
Того й хурдиґа не дотне. —
А позирніть у наші села,
На те убожество страшне:

Як то тепер отій голоті
Сидить в нетопленім хліві.
Замученій в тяжкій роботі.
Без думи навіть на чолі. —
Стирчать в заметі та землянка.
Подертій дах зовсім поліг.
Замість вікна, з паперу латка.
Крізь стіни аж пробився сніг.
Над піччю кашає із стелі.
І гляна ляпає на під:
У хаті лава тільки й стіл.
Нема й заводу тут постелі.
Ні подушок посагових —
Лви двоє ряден старових
Та оберемочок соломи . . .
Дрібнята, діточки-сіромі
На їх, поспівівши, лежать.
А мати їх, сердешна мати,
Немов з хреста сьогодні знята.
Не буде цілу нічку спать.
Бо треба хліба заробити.
Сидить бліда, немов мара.
Ще, здається, й не стара. —

А тільки, видно, лихом бита,
Сидить і шиє в самоті.
Та на сиріток поглядає . . .
Каганчик ледви, ледви сьє,
Над ним вита туман густий;
В кутках горбатих аж чорніє.
Немов діди які стоять . . .
Дитинка стала щось стогнать
Та кашлять: в неньки серце
мліє . . .
Устала, нишком підійшла,
Зняла останню свитину.
Укрила хворую дитину —
І знов робити почала:
Тільки на віях замигтіла
Сльоза гірка та накіпіла . . .
Та от кому страшна зима!
А нам — байдуже і дарма.
В моїй хатині тепло, сухо,
І догоряють вже дрова:
На дворі-ж стогне заверюха,
Мов звір неситий завива.

8. Редакторіві.

Війна, війна! Часошени дукаві
Розпалюють, розносять скрізь брехню.
Що ваш народ жадає, прагне слави,
Що на страшну кривавую стерню

В отчизні все живе нести готове
І голову, й останній шаг і труд . . .
О, вайміте, продажній лихослове!
Чи ти-ж шпав, що дума скорбний люд?

Чи ти вбачав оті хати подерті,
Де з сліз людських аж вохкість полягла,
Де голод — пан, де своєволя смерти,
Де кубліться з віків неволя й мла?

Чи ти знавав, як точить доля ржава
Ще з молоду робітничу семью?
На що-ж рабу ошарианому слава,
Щоб вено ще засіяти рілля?

Похнюївшиєсь, бідак одно вчуває,
Що шле Господь пове нещастя знов,
І тим, де хоч, байдуже смерть стрічає,
Що точиться і вдома його кров!

9. На проводи.

(М. П. Драгоманову.)

Чи доведеться, милий друже,
З тобою стрінутись, чи-ні?
Чи серце стомлене, недуже
Поляже в инній стороні?
В тяжку хвилину розставання,
Здавалось, весело піли,
Ширококрилі сподівання
Тобі на проводи весли:
Але в річах тремтів наш голос,
Схилявся кожен над столом,
Немов тяжкий достиглий колос,
Нідбитий в корені серцем . . .
Так горе вишком підкрадалось,
Хтось пісню весело завів . . .
Але-ж і в пісні тій, здавалось,
Лунав, мов з похорону спів . . .
І час настав, — ми обнялися:

„Прощай, апостоле, прощай!“
Ти сподотнів — і полилися
У тебе сльози невзвичай . . .
„Прощай, — не надовго.“
Надія
Нас ошукала, брате мій:
І досі тишиться й радіє
Наш лютий ворог навісний:
І досі ніч, нема проєвіті,
Рука спускається слаба,
Мовчать одурені діти
Здавен забитого раба . . .
Куди-ж ми стрінемоєсь з тобою,
Скажи, мій друже, ти мені?
Куди втнемо ми не такої
На нашій рідній чужині?

10. Жалібного не грай.

Жалібного на струнах не грай,
Мій єдиний, коханий мій друже!
І серденька мого не вражай,
Бо воно і без того недуже.

А утні мені пісню одну
І широку, й веселу, як воля, —
Щоб, почувши співучу струну,
Усміхнулась і мачуха-доля.

Щоб снахмнув огонь у крові
І забилось серденько м'яве,
Щоб роїлись заміри нові
Стать до праці за чесне, за праве.

Сльози неміч жіноча, слаба,
А нам треба розбуркати сили,
Щоб піднять того брата з могилн.
Просвітить вікового раба.

Та не грай же сумного, не грай,
А заграй таку пісню завзяту,
Щоб долинула в темну хату
І там жовч зворушила украй!

11. На смерть друга.

З неба скотилась зоря променнеста
В темну глибінь океана . . .
В мирі порвалась чесна та чиста
Жизнь, за братерство оддана.

Згасла лямпада, що блимала лагідно,
Гріла на чесні пориви;
Згасла самотна, і згасла негадано
Видно забракло одиви.

Всю її, друже, в кінець осирочений,
Витратив широ на других:
Був і в останній ти час заклопочений
Знять боротьбу за наруги.

Серце і душу і силу певтомную,
Клав ти на рідную справу;
Вік побивавсь за бідоту бездомную,
За її працю криваву.

Хто-ж твою буйну, від туги похилену
Зняв до братерського лона?
Хто твою муку тяжку неосилену
Стишив до вічного сонна?

Вмер ти один, не зогрітий порадином,
Вмер, як борець серед поля;
Мов насміялась над спільним упадком
Наша щербата доля.

Сни-ж сунокійно на лоні холодному!
Зійде зоря твоім мріям . . .
Память довічна борцеві народному,
Слава гучна його діям!

12. До молоді.

На вас, завзятці-юнаки,
Що возлюбили Україну,
Кладу найкращі гадки
Мою сподіванку єдину.

В вас молода ще грає кров,
В думках у вас немає бруду,
І в серці жевріє любов
До бездоленого люду . . .

Ховайте-ж ви її собі,
Не розмантачуючи все:
Нехай ваш дух вона гартує,
В житті у чесній боротьбі!

Не забувайте рідних хат,
Де лихо гіршає щодниви . . .
Неможна гаяти її хвилини,
Поки ще стогне менший брат.

Поки живий, мерціє несить
Сліпому світло просвіти,
І в серце, смертю сповите,
Живу надію закропите!

Вшануйте, друзі, рідну річ,
Назвіть голосно своєю,
Та розженіте над землею
Пенереможну, темну ніч! . . .

Хай всяк жене, а ви любіть
Свою знесплену родину!
Й за неї сили до загину
І навіть душу положіть!

13. Зустріч.

В снігах несходних, глибоких,
Де темні борні лише мрілись,
В тайзі на стапнім привалі
Вони несподівано стрілись.

Крізь м'яку сонце ледви шаріло,
Бурульки яскрилися на хаті . . .
Він був у залізних кайданах,
Вона у суконнім халаті.

Покрикнули, з диву слянілі.
Обличчя спалахнули жаром:
І всяк постеріг би одразу.
Що те палахтіння не даром.

І час, і нудьга, і в'язниці
Поклали на бранців ознаки:
Проте у їх очах горіли
тепер поривання однакі.

Зірвалось огнистес слово.
Силелось переможені руки . . .
Була в тім нервовім стисканні
Безодня і щастя, і муки.

Крюки аж чорніли на вітах,
Приєшнаних снігом, ялових,
І карканням крили розмову
Од пильних ворожих вартових.

А мова лвилася, кипіла.
Як паводь по гатях весною, —
Про злі у розлуці пригоди,
Про скутки верівного бою . . .

Почулась команда: „В дорогу!“
І впала хвилина розстання:
У неї пробилась слезовина,
У його зірвалось зітхання . . .

Од бризку заліза шумливо
Знялося з ялиш гайвороння,
А сонце червоностим оком
Дивилось, немов би зирсоння.

14. Виклик.

Ніч яка, Господи! місяшна, зоряна!
Ясно, хоч голки збирай . . .
Вийди кохана, працю зморена,
Хоч на хвилиночку в гай!

Сядем укуші ми тут під калиною
І над панамі я пан . . .
Глянь, моя рибонько, — срібною хвилею
Стелеться полем туман.

Гай чарівний, ніби промінем весняний.
Чи загадався, чи спить?
Он на стрункій та високій осиччині
Листя нестливно тремтить!

Небо незміряне вшпаче зорями
Що то за Божа краса!
Перлами-зорями теж під тополями
Грає перлиста роса.

15. Сльоза.

Чи пам'ятаєш, як з тобою
Прощавсь я пізньою добою?
Вечірня зіронька зійшла
В безодні синій над горою:
По-над діровою німою
Якась пташина пропливла:
На сході десь чорніла хмара:
А ти бліда, як та примара.
Стояла з смутком на чолі.
Ламала рученьки свої.
В німій скорботі і розваги
Тобі подать не мав я зваги . . .
Майнула хвиля, час настав.

І мов огонь якийсь зайняв
В очах твоїх певаті муки:
Свої знеможені руки
Кругом мене ти обвила
І тяжко, тяжко заридала . . .
Моя ти зоре! Чи ти знала,
Як та сльоза мене некла?
Минули роки, сивий волос
Морозить голову, а я
Усе блукаю по гаях
Та чую твій надбитий голос,
І досі рвійно й гаряче
Твоя сльоза мене пече!

16. Потайні ученики.

Ми там були . . . Його розгляли.
А ми дивились оддалі,
Та обережшво мовчали,
І в глибині дуні ховали
Свої незважені жалі.

До нас присікались словами:
„Повинно, й ви тій-ж руки
Адже-ж були Його друзями?“
Ми відцуралися з клятьбами.
І півень крикнув здалеки.

Вони замучили Месію . . .
Усе простив він ворогам:
Він душоґубу, лиходію
В раю зустрітись дав надію . . .
Та чи простив же він друзям?

17. Швачка.

Нахилилася головка,
 Намо звисло на щоді . . .
 І мелька невпинно голка
 У художенькій руці.

Довгий кашель в довгі ночі,
 Вітру стогін під вікном . . .
 І червоні завжди очі,
 Незнайомі з тихим сном.

Шитво панеське на коліні,
 Каганець і світ дньовий . . .
 І тремтять легкі сутіні
 З-під стрікастих, темних вій.

Спина зігнута в роботі,
 Зверху латаний платок . . .
 Не смашпій мабуть голоті
 Загорьований шматок.

18. На ріднім попелиці.

Я знову тут на рідній стороні,
 У тім селі, де діта молоденькі
 Мої плывли, мов у рожевім сні,
 Під промінем любови й ласки невьки . . .
 Мій Боженьку! Як діялось давно,
 Коли тут був щасливий до безмірря,
 Коли життя всміхалось чарівно,
 А в серці ще не кубшилось зневірря!
 Коли стинався з неправдою в бою
 І ворогів топтав не раз під ноги . . .
 Тепер же я на цвентарі стою,
 Підбитий вкрай від трудної дороги . . .
 Ось церквіця, Вона була колись
 Біленькою, високою, стрункою:
 А шпильки дах замшався, покрививсь,
 І, мов стара бабусенька з клюкою,
 Будова вся пригнулася до землі . . .
 З п'яти хрестів, що сяли на чолі,
 Лишивсь один, похилений, іржавий,
 Мов час поклав на йому слід кривавий . . .
 Дзвіниця . . . ні, друга: ця на стовпах,
 А та була з кружанками, висока . . .
 Не раз відтіль тонив я власне око
 По темрявих, замшених дугах,
 Де над вечір Сула мштіла злотою,
 Ховаючись під ярі береги . . .

А в другий бік, по-за сільським болотом,
 Оксамитом хвилили сіквяги,
 Мов обрус той на низині барвистій;
 За ним тяглись пляхти картаті нив,
 А далі ліс стягою бовванів
 І гинув десь на далині імлістій . . .
 Тепер лісів не видно вже стиги,
 Картки нивок мізерніші, дрібніші,
 Сула весха, порідшали дуги,
 Ліш скупчилися рядки могил тісніше . . .
 Колишнес забуте почуття
 Цілом мене зненацька огортає,
 І що нема одвіку вороття,
 Із мрійної безодні виринає . . .
 Ген, де оті западі могилки,
 Я бавився з сільською діворою:
 Ховалися, гулявсьє, а весною
 По бурчаках скрізь ставили млинки . . .
 За цвинтарем, проміж зелених стін
 Розлогих лип, вела у двір дорога:
 Крізь тіль густу здаля світився він
 І вабив всіх . . . Але-ж то що? На Бога!
 Немає лип: одна верба стара!
 Хто-ж вас згубив, мої рясні, єдині?
 Я кинувся . . . не пізнаю двора:
 Все в вазяві, руйна на руйні . . .
 З будинка ген липи печища ребро,
 А де була теґлиця куна гною . . .
 Хтось закупив батьків моїх добро,
 Та винцив хикацькою рукою:
 Розідрані на шмаття ризи ті
 Ї розпродані івалтовпо на базарі . . .
 Все зникло, все! І сногади святі
 Витатянуть хіба в одній примарі . . .
 Там був рундук: у гай та у садок
 Вели з його широкі, вишні сходи:
 На сходах тих заслухувавсь байок
 Від нені я про наші злі пригоди:
 Співала теж вона мені й пісень
 Журливих-но, безрадісних лишень.

Голубила, чесала, а порою
 Росла шовк моїх волос сльозою...
 Хоч би знайти могилу — так шкода!
 Тепер садку і гаю ні сліда!
 Зостались-но випадком дві тоноді,
 Мов свідки ті пережитої долі...
 Де-ж ділися високі явори,
 Що вартою стояли по-над ставом?
 Там я любив вечірньої пори
 Дошльовувать, коли зірки небавом
 Займалися в безодні угорі
 І в склі води гоїдалися скалками:
 Там я не раз за зр'яями, думками
 Просикував до ранньої зорі:
 Там я уперш почув в душі тремтіння
 Від надиху почуттів неземних:
 Там я дізнав і щастя і боління
 В її очах сніжніло-чарівних...
 Де-ж та краса, де-ж ті роскішні шати,
 В яких тоді випалося життя?
 Ох, час-пора усе позабувати...
 Чому-ж нема тим мукам забуття?
 Стою чужак на ріднім гробовищі,
 Я озирнувся аж ні, нові хатки
 Скрізь впресли, немов би ті грибки
 Після дощу, на панських понелищі,
 Де темрялись столітній дуби —
 Яріють ген селянські огороди,
 Обсажені кущнами верби:
 Друга краса уже другої вроди!
 Ось заринів високій журавель,
 Між вишняком пройшла струнка дівчина,
 Зірвалася з патлатих конопель,
 Щебечучи, якась дрібна пташина,
 Нобіг яром дзвінкий, дитячий сміх,
 Усюди рух, усюди повно втіх,
 Та певно й сліз усюди є доволі...
 Я задавив свої жалі та болі,
 І позирнув навколо веселін,
 Хоча сльоза її котилась за сльозою:

Померлого нічим не воскресити,
Нове життя своєю йде чергою. . .
Вітаю-ж я коханих спадщиків!
Ростіть, цвітійте і добувайте волі,
Аби не знать ні гвалту, ні недолі,
Які й тепер гнітять батьків. . .

19. Борвій.

Чорне хмарище встає повагом,
Заступає світ, стеле темряву;
Розпанахалось, завихрилося,
Мов страховище з некла зрушене.
Огорта навкруг землю крилами:
Оперезане скрізь гадюками
Сиво-білими, волохатими,
Що силітаються, розлітаються
І звисають вниз грізним кетягом. . .
 Душно, млосяно, і задуха та
Мов гнітить усе важким камінем:
Ані способу вільно дихати,
В голові гуде, думи сковані,
В серці млявому рабські острахи. . .
 Притаїлось все пополохане
Перед зявиськом тучи грізної:
Вітерець ущух — ані подыху,
Змовк веселий гай — ані шелесту,
Зникли пташечки-щебетушечки,
Поховалися кібці, шуляки,
Ластівки лише не злякалися
У повітрі, знай, сміло плавають,
Нижуть стрілами проти хмарища. . .
 Люди теж з страхом незміркованим
Тучи ждуть тії лиховісної.
Багатирщики зачиняються
По своїх дворах, по хороминах,
Затуляючи вікна коцями,
Щоб не чути їм грому-грюкоту;
Позасвічують ще й лямпадочки,

Щоб не бачити снаду блискавки —
Так жахаються смерті наглої!
Жаль їм зникнути з світу ласого,
Від утіх-роскіш в мертву темряву,
Що на той бо світ, на суд праведний. . .

А сіромі пак на ті заходи
Нема вільної і хвилиноньки,
Лиш про те вона побивається,
Щоб не зніс потон її хатиноньки,
Не забрав добра її вбогого,
Із худобою, а то й з дітками,
Чи недужими батьком, пенькою. . .
Що їй думати про гріхи свої?
Івалі безжалісний, скрута, горенько
Та темнота ось відповідники!
Що лякатись їй смерті наглої?
Не дало життя втіх і радощів,
А дало лише муку, нуждоньку,
То хоч смерть ота угамує їх,
В ямі темній дасть їм відлежатись. . .

А вже хмарище, туча грізна
Геть насунулась, низом стелеться,
Досягаючи лісу крилами,
Нічого криючи небо збурене:
Ось розшарпалась світлом-племінем,
Засліпила всім очі злякані
І заникла знов, притаїлася. . .
Та зненацька враз як не сказиться:
Заревла, мов звірь, диким вигуком,
Покотилася вихрем бурєю,
Геть ламаючи, що не трапиться:
Заяскрилася блискавицями,
Із страшних гармат разом вдарила,
Аж земля кругом іздрігнулася,
В хлющі пінявій потопаючи. . .
Не журіться-ж гей, бідарі мої,
Горобина ніч вам не мачуха!
Сміло глянемо в вічі борвію,
Та зміркуємо усе розумом:
Може зірвемо ще й порадоньку

Від бунтівника навіженого? . . .
 Після борвію гляне сонечко
 І огріє всіх рівним промінем,
 Вороги життя згинуть пропадом.
 А повітря скрізь оздоровшає:
 Після борвію легше дихати.
 Із заліз думки вириваються,
 Серце в груді бо якось сміливо,
 І скриляється знов надієнька,
 Що їй окривленим правда станеться! . . .

20. Не спиться.

Не спиться . . . Знов чорнії думи
 Обсіли, мов галч, мене;
 Знов постать біда серед стуми
 Сон з вій моїх млявих жене:
 Та постать, немов би звайома,
 Зринає із мрійної мли
 В обличчі і сміток і втома
 Тяжкими знаками лягли.

І погляд, повитий сльозою,
 Питливо на мене схиля,
 Ї на серце, пошарпане в бою,
 Мов ложить цілюще зілля . . .
 Я чую — поржавлені струни
 Щось давнє, забуте, брешуть,
 Старі відчиняються труни
 І мертвих здійсмається рать . . .

Їх образи віються колом
 Над ліжком, над темним столом . . .
 І чується в тині покволою
 Немов похоронний псалом:
 „Безщасне житейське море,
 Негод воно повне та бурь,
 Як мира незважене горе . . .
 Не журь його, нене, не журь!

„Багато і хиб і знесцля
 Він мав на своєму шляху, —
 Бо зрана приборкано крилля
 Йому у годину лиху:
 Багато він знівечив крові
 На марну, щоденну брідню,
 Зате-ж і дізнався любови
 Та спалу святого вогню.

„Зате він довідався й муки,
 Напився докірливих сліз . . .
 Пора-ж і зложить йому руки:
 Тягар свій уже він довіз . . .
 Поглянь його серце холоне,
 Спинитися може що-мить . . .
 Прийми-ж свого сина на лоно
 І будеш Владикю молить:

„Пробач, Христе Боже, рабові
 І вільні й невольні вини,
 Та з ласки, з святої любови
 Прийми у оселі ясні,
 Спокой його душу у щасті
 Нового з святыми буття,
 Де ність ні страждань, ні ванасти,
 А єсть безконечне життя!“

Знов тиша, і стужа, і мука . . .
Заснути — ніяк не засну . . .
А серце так болізно стука,
Немов забивають труну . . .

21. Всьому кінець.

Всьому кінець . . . надії вже нема . . .
Кудись везуть . . . сумні якись розваги . . .
В останній раз вітаюсь з усіма
І одірвать очей не маю зваги . . .
Прощайте-ж ви, рідненькі краї
Осяяні, оздоблені красою,
Де в боротьбі точились дні мої,
Де ворог наш знущався надо мною!
Де задрієть зла вергала з-за кутка
На страдника і стріли і каміння,
Вербуючи із дружнього гуртка
Полечників — без серця, без сумління —
Гнобителю природних наших прав . . .
О, скільки бід, розрад і катування
На тім шляху тернистім я дістав
За серця жар, за вибухи змагання,
За сіянку моїх питимих мрій,
Сподіванку народного пробутка!
Не раз мене всшав накленів рій
І від кого-ж? Від брата-недолюдка!
А спільники, що в суїрязі були,
Дивилися байдуже на цькування . . .
Але тепер всі рани зажили,
Німіють враз болящі почування,
А йно росте незміряна любов —
До всіх моїх колишніх суноставів,
До друзиків, що були-б певне знов
І плямили ще більше у сто кратів,
До спільників тяжкої боротьби,
До рідних дум, до пісні голосної,
До стогону бездольної юрби,
До реготу сваволі навісної,

До нив, степів, омочених плачем,
 Обвіяних зітханням хирле-кволих,
 Упораних тяжким нужди бичем,
 Насичених кривавицею гоших . . .
 До зір яєних, до сонця, до тепла,
 До заверюх, до збуреного моря . . .
 Пробачте-ж цей останній вибух горя,
 Простіть за все, не памятайте зла!

22. О вернись, моя музо!

О вернись, моя музо, на мить
 Уже сонце зникає за море . . .
 Моє серце болить і горить:
 Щось на мене встає необоре,
 В темних шатах хвилює, як мля,
 І морозяним холодом віє
 Вічна ніч оце крила звяла!
 Затримайся-ж, на хвилю, надіє!
 Моя музо, вернися на мить!
 Я не раз тебе кривдив жореткою,
 Заставляв сльози праведні лити,
 А тепер на потемрене око
 Накина і у мене сльоза,
 І зневіря гадюка нечула
 В мою душу сумну заповза.

Та маріє стягою минуле,
 Тільки впоперек любій меті . . .
 Але все-ж серед буднього гвару
 Там були й поривання святі.
 І яєну, чарівливу примару
 Не згубив я у померки ті.
 Вона вабила серце до бою,
 В йому гріла широку любов . . .
 О, пробач люті жарти з тобою,
 Моя музо кохана, і знов,
 Пиннобарвна, прилинь на про-
 щання,
 Та у пісні бездольцю навій
 Перебуті давно сподівання
 І веселкове сяєво мрій.

23. Я бачив сон.

Я бачив сон . . . Ні, марилось у яв —
 Віп і тепер стоїть перед очима.
 Безмежний степ, укритий снігом слав,
 Чи мертвий був, як пустель песходима,
 Ні кущика, ні горбіка кругом,
 Ні плямоньки на дикому роздоллі,
 Тільки туман звисав густим рядком
 І сонце крив у сірому принолі . . .
 Ні руху скрізь, ні згуку . . . І вітрець

Був скований в повітрі отяжкім . . .
 Усе живе замерзло на нівець
 У савані одиоманітно-білім . . .
 Від півночи йно кралась хмура мла,
 Здіймаючи таємні, чорні крила . . .
 І в теміль ту страховищну несла
 Мене якась неборима сила . . .
 Холола кров і мізок ціненів,
 У душу жах сліні наводив очі,
 А я летів од теплих, ясних днів
 В обіймица холодні злої ночі!
 Зближалася межа мого життя,
 Зривалися останні його хвили . . .
 Звідтіль уже немає вороття
 Я серцем чув, що опинюсь в могилі . . .
 І я вітав в-останнє небокрай,
 Де світло вже лиш окравкою мрілось . . .
 Прощай, прощай, родино, ясний край,
 Яким жило, яким це серце билось!
 І зійде знов там сонечко ясне,
 Тепло і світ розіллє по країні,
 Надію дасть, що лихо промяне,
 Що доленька покращає людні
 Й одурить знов окривджений народ
 Ох, не радить тобі ясній блаквіті,
 Бо нан тобі - ніч, морок, сніг і льод,
 А боротьба безкрая в хижім світі,
 Без просвітку, без певної мети . . .
 Чи-ж світла ти добудеш до боріння,
 Чи досягнеш хоч краплі щастя ти
 За труд тяжкий, за вікове терпіння?
 Не знатиму, не чутиму вже я
 Ні мук твоїх, ні стогону, ні плачу . . .
 Прощай, прощай, ріднонько моя
 До віку вже тебе я не побачу!

24. Не судилось!

Драма в п'яти діях.

Люди:

- Іван Андреевич Лященко, — 60 літ, багатий пан, але зовсім простий
інакше говорити не може, як по-українськи.
Анна Петровна, — 40 літ, його жінка, закидає часом по-українськи.
моди ради.
Николай Степанович Белохвостов, — кузен Лященчихи, 30 літ.
Зізі, — дочка Лященків; манірне дівча, 13 літ.
Михайло, — син їх, 22 літ, студент; чистюк і джигун.
Павло Чубань, — його товариш, 25 літ; уже лікар. Бідна одіж.
Йосефіна, — швейцарка, учителька.
Катря Дзвонарівна, — дівчина молода, селянка.
Горпина Дзвонариха, — її мати, недужа й слаба.
Дмитро Ковбань, — парубок; годованець Дзвонарів.
Пашка, — подруга Катрі.

Степанида.

Шльома. — жид, орендарь.

Харлампій, — старий лякей.

Аннушка, — покоївка, вертка на всі заставки.

Селяне, соцькі, парубки, дівчата, дворові.

(Діється на правім березі Дніпра з початку 60-тих років. Між першою і другою діями минає
два тижні: між другою і третьою місяць; а третьою і четвертою два місяці.)

Друга дія.

П'ятий вихід.

Катря і Пашка.

Пашка. Тут Дмитро за тебе таку бучу збив, що трохи не-
щастя не було!

Катря. Ох, мені лихо, чого?

Пашка. Та так аби чого . . . більш розсердився, що тебе
не було.

Катря. Що мені в світі робити? І Дмитра шкода, і не знаю, що
йому й казати!

Пашка. Хіба з Дмитром у тебе що вийшло?

Катря. Боронь Боже! Тільки він за мною душі не чує, а мене . . .
у черницю тягне.

Пашка. Та що-ж це з тобою сталося!

Катря. Хто його знає: чи мені наврочено, чи у мій слід хто ступив? Все одно на думці . . . не дає мені ні робити, ні спати!

Пашка. Що-ж то, Катрусю?

Катря. Так . . . нічого . . . нудьга тільки . . . Тут нема нікого на вулиці, не приходив ніхто?

Пашка. Про кого ти питаєш? (Дивиться зй пильно у вічі.)

Катря. (Похнюпилась.) Так собі . . . про всіх, що були.

Пашка. Брешеш! про панича Михайла. Ой, дивись, чи ти не закохалась?

Катря. Що ти? Що ти? І не говори мені про це!

Пашка. Чому ні? Хіба гріх? Нам, сестро, не наказано ще любити, кого серце схоче: не зашродані ще нікому! Та й, правду кажучи, хіба Михайло не красень? А як стане коло тебе, то хто його знає, де й знайти таку другу пару!

Катря. Цить! Бога ради! . . . Занапастила ти мене!

Пашка. Я? Чим?

Катря. Як я просилася в тебе, як молилася, щоб не йти на вулицю, дивитись на паничів: прочувало серце погібель мою . . . а ти таки пристала, та й пристала.

Пашка. Ну!

Катря. Я-ж і послухалась, пішла . . . та од тієї ночі сама себе не почуваю: мов отрути напилася! То була я собі пташкою вільною, — співала, щобетала, сміялася: на всіх мені весело було дивитись, світом Божим радіти: а теперечки потемрів світ мені, якась гадина виялилась мені в серце, сунить його, не кров мою! Навіть матері в очі важко глинути: вони так люблять мене, так побиваються, — а у мене в серці — тільки ворог мій, а в мене в думках — одно та одно: тільки-б його побачити, тільки-б його послухати . . . Як-же ти не загубила мене, як не загубила?

Пашка. Чого-ж ти побиваєшся? Чого гризеш себе? Коли-б ти закохалася, та твоє кохання зневажили, — то було-б горе . . . таке горе! — ох, і не вимовиш! Глянь на мене, яка я стала? А ти щаслива: тебе панич кохає, душі не чує. Може ні, скажеш?

Катря. Но чому ти знаєш, по чому?

Пашка. Шила в мішку не втайш. Хіба ти сама не бачиш? Та й по очах пізнати можна зараз: як гляне на тебе, то аж на виду міниться!

Катря. Ні, як йому любити мене, коли я нерівня? Він добрий, шанує нас, допомагає . . . а мені тим гірше завдає жалю. То, було,

поки не ходив він до матері, то я ще сяк-так з своїм серцем вагалася; а як став хотати до нас, став зо мною балакати, учити мене, то своїм тихим голосом, то словом ласкавим витяг усю мою душу, виїняв цілком моє серце . . .

Пашка. Чудна ти якась: другі ждуть того кохання, як щастя, а вона руки ламає.

Катря. Що-ж з того кохання? — Мука одна!

Пашка. Вільному воля: і собі пригадувати муки, і коханому серце вялити.

Катря. Що-ж би ти зробила? Що?

Пашка. Я? Кохала-б, жила, землі під собою не чула. Пригортала-б миленького свого, милувала-б, цілувала-б його — до загибну, до пропаду . . .

Катря. Схаменися, що говориш ти? Як у тебе язик повернувся на такі речі? Подумай тільки, де сумління твоє?

Пашка. Ет!

Катря. А мати? А батько? А люди?

Пашка. Що мені до батька, до матері, як оддала я своє серце дружині, а вони стоять на дорозі! А люди? . . . Ні, не така я! Не двічі жити, а раз! . . . Ух, натішилася-б вільною волею, а там . . . а там, хоч і поневірятись вік цілий, — принайменше знала-б хоч за що!

Катря. На людей би махнула? Слави не побоялась би?! Може . . . не знаю . . . А як-же-б ти наплювала на матір, що й душі у тобі не чує. Як би ти приспала в своїм сумлінні її сльози? Ох, і подумати страшно.

Пашка. Не ронив ніхто по мені сліз, не зазнала я ласки, то й не зумію сказати, чи тяжко йти проти них, чи ні? А от, як картають та волю над тобою показують — то я добре знаю!

Катря. Та ти слухай, яка мені скрута: мати ледви одужали, слабі, безпомішні; тільки й думки у них, щоб мене швидче заміж оддати за Дмитра. Я, було, йому й слово дала . . . а тепер мені його тільки жалко . . . я мов каміна, чи глуха яка зробилася; мати говорять, Дмитро закидає, а мені немов хто за муром гомонить і не про мене. Я й хожу, і роблю, та мов не своїми руками: усе мені здається, що я уже — не я, що я і не дома, а десь в иншому хорошому місці: тепло там, гарно, любязно — тільки от через річку перебрести . . . хтось кличе мене таким чулим голосом, ласкаві речі шепоче, — і такий на мене страх нападе, що оце мене зараз хтось дома прив'яже, камінем надавить, що аж затремчу . . . Я певно швидко умру!

Пашка. Крий Боже, що вигадала!

Катря. Хоч би довідатись, дізнатись, чи він . . . Господи, яка я дурна, божевільна! Чи винадає-ж нещасній синиці думати про ясного сокола? Що я йому? . . . Та й на який кінець оце мені лихо? Нудьга тільки точить моє серце, мов . . .

Пашка. Господь з тобою! Слухай, Катре: коли ти така, то тобі треба залишити це діло. Ти переможи себе, здави серце: не бачся з паничем, забудь його . . .

Катря. Як же його забути, коли не сила моя! От третій день не бачила і не знаю, що занодію з собою!

Пашка. Ти не зоставайся сама собі на самоті з такими думками: більше в гурті бувай! От ходім зараз за мши у Деркачівку. — там тепер вулиця: може хоч трохи розважин своє серце.

Катря. В гурті ще гірше.

Пашка. Та ходім, ходім! Вдарьмо лихом об землю! (Виходять.)

Девятий вихід.

Михайло сам.

Михайло. (Виходить по стежці з гушавини, заємучений.) (Страшна нудьга: ні спати, ні читати не можу: серце щемить. Хочу робити що — руки опадають, хочу думати — думки розбігаються: тільки одна про Катрю й паує: куди я не піду, її образ слідує за мною, лагідно сяє тихими очима, манить дитячою ухмілкою, тягне, пориває мою душу, і я, як безнадійно слабій, борюся, а чую, що й змагатися годі! Чи давно пак я почував себе велетнем, готовим і горці на плечі підняти? Давно здавалося мені, що нема такої сили на світі, котра-б залякала мене, зупинила на моєму шляху? Що я хоч на які муки піду, а того світла народного не випущу з рук і ціле життя своє зложу на боротьбу за його? І що-ж? Досить було дівочого погляду, шовкових брівок — і я вже розкне . . . Чи у нас справді, за гріхи батьків наших, якісь ледачі, непотрібні нерви — чулі, м'які і до загарту нездатні? (Сідає на колоду і замилюється.)

А проте, чому кохання вадить? Павло каже: „кохання власне тільки щастя: але сила його така, що поглине інші поривання“. Чи не справдовується це й на мені? Не може бути: кохання мусять ще окрилити чоловіка. Мене не кохання гризе, а непевність, розрада. Коли я звірюсь, то чому з тим коханням не піти мені поруч? Тільки нерівня . . . по розуму, по розвитку: чи порозуміємось душею? А рід

мій . . . прийшлося-б павіки порвати . . . та ще, чи любить вона мене? Часом правда назустріч вона спалахне вогнем, потушить очі, і голосом тремтить . . . та це може й од незвички з напичем розмовляти? Хто її знає? . . . Чому не вияснити всього — раз, та гаразд? Чого не зваяжусь я перерубати вузла сокирою? Або допитаюсь, або тікай! (Чутно з-за млина пісню. Михайло схоплюється.)

Катря (за к-ном).

Тяжко, важко, а хто кого любить.

А ще тяжче, хто з ким розстається!

Михайло. Боже мій. Пісня ця рве серце! Це її голос, — вона тут! Куди вже мені тікати? Та я-ж люблю її, кохаю цілим життям моїм, вона мені наймиліша, найлюбіша! Та я оддав би всі розкоші, усі утіхи на світі, аби з нею бачитись, аби дивитись на її зірочки оченята!

Десятий вихід.

Михайло й Катря.

Катря (йде з того боку, по мосту і зупиняється коло млина).

„А ще тяжче, хто з ким розстається.

Ох, і муки — горя набереться!“

Михайло (хулко йде через міст до млина). Ні, треба це покінчити: або пронав! (До Катрі.) Катрюсю! здорова була! (Подає руку.)

Катря (аж затремтіла). Здрастуйте!

Михайло. Яку смутну пісню співала ти, аж за серце бере!

Катря. Так собі . . . Чого ви довго не були?

Михайло. Нездужалось! А що? Матері хіба гірше?

Катря. Ні, хвалити Бога, матері краще . . . а так . . .

Михайло. Так ти і без матері згадала мене? Спасибі! (Бере її за руку.)

Катря. Кого-ж і згадувати? Я може і вдень і вночі молюсь за^{*}вашу ласку, за добрість.

Михайло. Спасибі, ти щира душа. Тільки не величай мене: всякий те зробить, а ще надто тому, хто дорогий йому, любий.

Катря. Ні, не всякий.

Михайло. Далєбі всякий: більше для себе і робши! (Придивляється.) А чого ти так зблідла? Може слаба?

Катря. Ні, нічого (сідають під млином). А ви швидко звідсіль поїдете?

Михайло. Через місяць.

Катря. Так швидко уже! . . . А там довго будете?

Михайло. Цілу зіму аж до весни.

Катря. Господи, як довго? (Зітхас.)

Михайло. Певно, як вернуся уже, то застану тебе молодницею. Я чув, що ти либонь заміж виходиш?

Катря. Хто вам казав?

Михайло. Мати казала про Ковбана, і Аннушка.

Катря (нагло). Не вірьте їм. Я заміж ніколи не піду.

Михайло. Чом?

Катря. За нелюба — зроду!

Михайло (радо). Хіба ти не любиш Дмитра? (Катря мовчить.) Ти мені вибач, Катрусю, що я про такі речі питаюся: це з приятні тільки, вірь мені!

Катря. А бо що? Чого мені перед вами таїтись? Як би правда була, сказала-б.

Михайло. Так ти ще нікого не кохала і не кохаєш?

Катря. Хто його знає.

Михайло (спадить обидві руки у Катрі). Слухай, Катре! Ти віриш усьому тому, що я говорю тобі? Не вважаєш мене за брехуна?

Катря. Що ви? Борони Боже!

Михайло. Так і вірь же, що я, поки на світі живу, не обманю тебе, що що-б я не казав тобі. — то від щирого серця, з душі! Знаєш . . . я люблю тебе . . . з кожним днем ти мені дорожча становишся . . .

Катря (спалахнула). Ви смієтесь . . .

Михайло. Нехай надо мною посміється так лихо! Серце моє, рибонько, зірненько ясна вечірня, чи любий я тобі хоч крапельничку? (Катря потушилає з сорому.) Скажи мені щирю правду: чи кохаєш ти мене, як парубка? Чи журишся так за мною, як я за тобою?

Катря (схиляється на груди Михайла і починає ридати).

Михайло. Катрусє, голубонько моя, чого ти плачеш? Невже моє кохання тебе образило?

Катря (схлинуваючи). Ви такі . . . мені . . . я-б не знаю що . . .

Михайло (цілує її руки). Так ти любиш мене? Господи, яке щастя! Раю мій!

Катря (варивас руки). Що ви? Що ви? У мужички руки цілувати?!

Михайло. Ти — царниці моя, от що! За тебе, мою ясочку, все на світі віддам! Не плач же, усміхнися! Он бринять на оченьках сльози. (Голубить та цілує то в одно око, то в друге.)

Катря (обіймає його, хутко цілує, а далі, засоромившись, закривас вид рукавом).

Михайло (ладить по голівці і цілує Катрю). Коли-б ти знала, моя доле, яка обіймає мене радість, яке огортає мене щастя! Такого раювання і на світі немає, вірь мені! Глянь, он місяць задивився на нас, зорі миготять радо нашому щастю: а ніч аж притихла, притаїлася: прислухається задрісно, як наші серденька б'ються укупі . . . б'ються і будуть битись, і ніхто і ніяка сила не розлучить їх! (Катря вкрадькома цілує руку у Михайла; Михайло вириває і пригортає її палко.)

Катря (боязко). А ви-ж казали, що поїдете швидко?

Михайло. Так що-ж? Тепер уже я сам не поїду без тебе: ти молода моя, заручена. Підеш за мене?

Катря (з жахом). Що ви? Цього зроду не буде!

Михайло. Як так?

Катря. Не буде, не буде! Що ви тільки кажете? Я й подумати не смію: хто я? і мівниця вашого не стою!

Михайло (цілує її). Стоїш, перлино моя дорога! Більше мене варт!

Катря. Ні, ні! Не мені судилося таке щастя! Куди мені, бідній мужичці, бути вашою дружиною? Ні ступити, ні заговорити не вмію: ви взяли-б собі камінь за плечі. І люди осміють, і Бог скарає: паруються тільки рівні. Не за нас це сталося! Не за нас і перестане!

Михайло. Не плещи, моя лебідочко, аби чого: не плутай сюди Бога! Перед ним усі рівні: він кожному дав серце, і у кожного воно однаково б'ється. Ми з тобою підемо поруч чесно по новому шляху, і ти мені станеш не камінем, а товаришем-дружиною; я тебе всьому, всьому вчитиму: переложу в тебе знання своє, свою душу, свої мрії — і засвітиться твій розум новим промінем, і осяє мою душу тихим, радісним світом.

Катря. У мене серце з грудей трохи не вискочить, аж у очах темріє! Не можу я, бідна, і зрозуміти такого щастя . . . тільки, аж мороз по-за спиною йде, так страшно. Що оце ви задумали?

Михайло. Та як-же инакше я й думати міг? За кого ти мене маєш? Хіба, ти думаєш, я здатний би був зананастити твій вік молодий, та й кинути на посміх?

Катря. Ні, я такого й зроду і в думку не клала. Ви, як батько рідний, до мене були . . . я не знаю, як і шаную вас і люблю . . . Господи, сказати не вмію! (Привадає.)

Михайло. А коли любиш, моє голубятко, моє серденько, щастя моє, — то звирься на мене: дай мені свою рученьку, і нехай Бог благословить нашу долю!

Катря. Я, як пина: все в мене в голові каламутиться . . . страшно тільки . . . не за себе: я-б за вас душу свою оддала . . . а як через мене вам лихо, не доведи Господи! Батько, матір, пани всі . . . Як мені і стати поруч з вами, сорому завдати? Лучче зараз умерти . . .

Михайло. Ти знов за своє. Та розумієш ти, дитино моя, що я без тебе жити не можу, дихати не можу . . . що мені без тебе один шлях — отуди, під лотоки!

Катря. А мені хіба ні?

Михайло. Так і не мучся-ж, і не думай: так судилося, так йому й бути! Моя ти? Правда?

Катря (ховає свій вид у Михайла на грудях). Аби ви тільки були щасливі!

Михайло (дирігортає пальцями). Моя, моя! Перед оцим небом клянуся!

Пята дія.

(Хата Давонарих — з середщини. Праворуч піч і проміж неї вхід у ванькир; паливо — вікна, лави. На передній кону стіл і інше. Відна обстапована. Ніч. На коні горить каганець).

Перший вихід.

Катря сама.

Катря (схилилася на стіл і довго сидить нерухожо; далі підводить голову, ніби памороки забиті). Ох, як голова болить . . . мов лещатами за виски здавлено . . . Ну, Катре, тепер що? Насміялась доля? О, як насміялась! І сліз нема: тільки очі горять . . . Ох! важко й голову підняти, мов не моя . . . Пожгла таки я, зазнала щастя . . . ну, й буде думи з кімнати стогін). Мати бідна, непритомна . . . положила дочка . . . може й очі закриє навіки? Так у мене все в голові крутиться, що й не пригадаю . . . хто мене вів? . . . Упхнули в хату . . . накинудись . . . Ох! а Михайло-ж де дівесь? Забула . . . Чогось мені тільки так шкода, так жаль . . . аж коло серця пече!

Другий вихід.

Катря і Пашка.

Пашка (ввіходить хутко). Що там, Катре, таке скоїлось? У дворі гвалт якийсь стоїть . . . чого-то?

Катря. Весілля справили . . .

Пашка. Як весілля! Що ти кажеш?

Катря. Так таки: весілля . . . бучне, панське . . . Пан і пані поблагословили мене: Михайло привселюдно признав мене своєю . . . коханою молодою . . . Ну, й нані теж була дуже рада, так вітала щиро . . . вся дворня на радощі збіглася . . . бенкет такий був! . . . Мене напоїли . . . бач, аж голови не звезду з хмелю!

Пашка. Боже мій! Певно лихо збилось? Ти мов з хреста знята!

Катря. Що-ж? Так і треба . . . На таку стезку ступила, йшла на муки, ну й треба уже йти до кінця, спокутувати . . . Ох, тільки які-ж муки? Кісточки на мені живої нема . . . Господи, хоч би душу мою швидче прийав! . . .

Пашка. Схаменся, Катре! Не рви себе!

Катря. Ох, Парасю! Де вже мені себе рвати? Порвали вже, пошарпали мене другі! . . . Як мені тяжко! Дай свою руку, притули до чола мені: там мов свинцю наліто, мов тошлють його! (Пашка піддержує їй голову).

Пашка. Бога ради заспокойся! Ти вся тремтиш . . .

Катря. Холодно . . . у-ух! Нівечили мене, Парасю . . . Мати моя, біли . . . а Михайло . . . ох? ох! (Давачи руки, припадає до Пашки).

Пашка. Невже Михайло?

Катря. Ні . . . він . . . заступався . . . (Давитьс я словами і усміхається.)

Пашка. Не побивайся бо, голубко моя, та коли він — звірюка такий, то я-б йому очі видерла з лоба!

Катря. Та він і невпнуватий . . . інакше певно неможна . . . тільки, навіщо було мене, дурну, дурманити? Віщувало серце мені, що не може того статись ніколи . . . і хотілося вірити, і не тулилось це у моїй голові . . . Виплакала вже я давно свої очі: уже давно по своїй надії і по собі справляю похорони . . . тільки не сподівалася, щоб так немилосердно . . .

Пашка (обнімає Катрю). Сестричко моя, лебедочко! Як мені тебе жалко! Бідна ти, безталанниця моя! . . . Як я тебе просила в-останнє — забути панича! Не здолала подужати серця. (Плаче.)

Катря (дивиться на Пашку гостро). Тобі шкода мене? Плачеш? Правда — шкода?

Пашка. Душу-б свою я виняла за тебе!

Катря. Ну, а там не пожалували ніхто! . . . Дай мені, серце, водиці! Пече мене в середині, в роті пересохло.

Пашка (подає воду і піддержує голову Катрі). Гаряча, як вогонь, — аж пашить!

Катря. Спасибі! Ти, кажеш, була коло двору . . . що там чути?

Пашка. Пакуються всі: вибіраються звідси кудись далеко: либонь удосвіта їй вирушать.

Катря. Удосвіта? А Михайло теж їде?

Пашка. Та їде-ж: його-ж то либонь і везуть . . .

Катря. Ох! (Хпається за серце.)

Пашка. Та забудь його, проклятого!

Катря (хпає за руки Пашку). Парасю! голубочко! Коли ти мене хоч крапельночку жалієш, побіжи у двір, запроси до мене Михайла, хоч на хвилиночку. — попрощатись тільки . . . попрощатись тільки . . . попрощатись. . .

Пашка. Для чого він? Плюнь на його! І так слаба! Та до двору і достушитись трудно . . .

Катря (несамовито). Лебедочко, не одмовляй! Зглянься надо мною! Не муч хоч ти мене! Пожалій, поклич його, на одну хвилиночку . . . подивитись хоч . . . глянути, та їй попрощатись навки! Скажи йому, що я на його не серджусь . . . Бог з ним! Нехай живе, щасливий . . . а йому стежки не переступлю! Побіжи-бо, голубочко! (Цілує руки їй.)

Пашка. Що ти, Катре? Опамятайся!

Катря. Ноги цідуватиму, тільки попроси! (Хоче нагнутись до ніг; Пашка не допускає.)

Пашка. Чи ти при собі? Приляж краще, голубко, отут на лаві! Я піду побіжу, попрошу пана Навла, може він викличе.

Катря. Хіба Павло тут?

Пашка. А тут, приїхав оце . . . я його бачила.

Катря (сплеснула руками). Боже мій, може ти його мені посилаєш на поміч, на пораду! Попроси і його, попроси, попроси! Розкажи йому . . . може він могою горю . . .

Пашка. Та заспокойся-ж, я його покличу . . .

Катря. І Михайла, і Михайла!

Пашка. Та їй Михайла-ж! Приляж же, заспокойся: я — зараз!

Третій вихід.

Катря сама.

Катря. І чого те серце ще тріпочеться! Живуче якоесь! Краями його тупицею, давили кліщами, та ще не роздавили — ворухнуться . . . допевнитись хоче, чи зникла надія, чи ще за хмарами мріє? Дурне, дурне! Мало тебе вчора нівечили, в багні топтали? А ти знов таки

щепиш і допитуєшся чогось? Годі вже. — над силу муки! . . . Треба тебе заспокоїти . . . Матері шкода, та їм легше буде, як я умру, о, легше! Спра земля і гріх, і сором покрие; а так що-дня — публіка, глум, зневага . . . краще, краще умерти. Ось де мій рятунок! (Бере пузирьок.) Тут якісь краплі. Лікарь давав матері закроплювати у вічі, то казав, що страшенна трутизна. — зразу може покласти . . . І нічого не болітме, жалю не буде: душа пташкою полине . . . Полечу я возулею до його, до мого милого, край віконечка сяду: закую, застогну, тугою обійму йому серце, нехай згадає воно, як колись любилися, як з кохання того захмелилися . . . побачити-б тільки ще раз його на прощання, та й вишити . . . (Думає.) А гріх? Свою душу самій загубити? Проклята я, проклята! Наїдуть станові, потрошитимуть мене привселюдно . . . як собаку в землю закинуть . . . без хреста, без панахиди . . . могили навіть не насиплють . . . Ох, як мені тяжко! — Несила-ж мені і мук таких терпіти, неспла! Ой! (Встає і, хвитаючись знову, падає.) Гуде як! Чи буря на дворі? Чи у мене в голові? Хтось іде . . . іде! (Прислухується.) Він, певно він! Я зараз (знов устає, падає на лаву, ухопившись за голову). Нічого не памятаю! Га? Хто мене кличе?

Четвертий вихід.

Катря і Харлампій.

Харлампій (увиходить і стоїть у шанці коло дверей, оглядаючи хату). А що? Хто тут живий?

Катря (відвівшись трохи). Хто це? Чукає щось . . .

Харлампій (увійшовши). А! Це ти тут, преподобнице? Чого-ж мовчиш? Позакладало?

Катря (труситься, спершись обома руками на стіл.) Дядьку . . .

Харлампій. Дядьку, та вже-ж, розуміється — не батьку . . . Де стара?

Катря (не розбіраючи добре). Не знаю . . .

Харлампій. Не знаю! А з паничем . . . знаєш?

Катря (якось не при собі). Паннч! А!

Харлампій. Свята та божа! Ну, сиділа-б собі, в рот води набравши: з паничем не велика й біда: пани-б не зобидили, дали-б там що; знайшовся-б може і поинхач, приміром, за яким би голову собі скрила, — а то ще й приндиться! Куди маха? Що собі в думку забрала, тьфу! (Катря дивиться йому в вічі, мов божевілля.)

Харлампій. Чого ти так на мене виричислась? Чим ви панича обкурювали та обнюювали? Признавайсь!

Катря. Добре . . .

Харлампій. Бач! Добре! Еге-да! Взяв би я вас, приміром, обох з матір'ю-чаклункою, та провчив би в волості пошкительно, щоб знали, як панів чарувати та зводити.

Горнича *з-за ванькиря*. О-ох! О-ох!

Харлампій. Стогне! Простогнала-б ти у мене не так! І не знаю, чого пані ще такі добрі, пеклюються!

Катря *шепоче*. Добре . . .

Харлампій. Добре . . . *Набк.* Тут якось ніяково й стояти, доложу вам . . . *до Катрі.* Не дивись, кажу, на мене! Пан оце послав мене тобі сказати, що як ти схаменешся, значить, і зараз слідствено, без великого бешкету, вийдеш заміж . . .

Катря *шепоче*. Добре . . .

Харлампій. Не перебійвай! Як вийдеш заміж зараз же за когонебудь там, приміром, то вони простять тобі, ще й придане добре дадуть, — пару волів, корову, овечат там і грошей на весілля, щоб значиться гріх твій покрити: тільки, щоб після шлюбу і не смерділи тут, щоб і духу вашого не було!

Катря. Щоб духу . . .

Харлампій. Еге-да! А що, як зведзьянешся, то буде тобі і матері таке сумнєство, що і згниєте у тюрязі, або й в Сибір удучите! Ну, чого-ж мовчиш?

Катря. Га!

Харлампій. Що га?

Катря. Добре.

Харлампій. Значить, слідствено, безпримінно вийдеш?

Катря. Добре . . .

Харлампій. Ну, гляди-ж! *Набк.* А ловко я обділав цю справу! Триста карбованців, що пан дав, значиться, благодареніє Богу, у кишені застаються. Ловко, Харлампіє Григоровичу, спроворили: що значить, приміром, як голова непорожня, патоптана! Я знав, що вона согласиться, а тільки все думав, що побрикається, приміром, а воно вийшло — дешево: зараз і доложу. *Зирнув на Катрю, що вона, хитаючись, почала наближатись до його, пильно дивлячись.* Свят! Свят! Чистая відьма! Тут, не при хаті згадуючи, страшно й заставайтесь з ними! *Йде хутко до дверей і, зачиняючи, гукає.* Дивися-ж мені! Цур тобі й пек!

П'ятий вихід.

Катря сама.

Катря (хитаючись і обтираючись рукою то об стіну, то об лаву, йде до дверей).
Стійте! . . . Чогось приходили . . . лавть, що не йду . . . кличуть
кудись . . . мене і матір . . . Не можу-ж я йти! Хата крутиться . . .
Червона така! Дайте бо руку, голову мені піддержте . . . то й я
йду . . . добре . . . піду!

Шостий вихід.

Катря, Аннушка, Дзвонариха і де-хто з дворні.

Аннушка (скажено воїгас). А де тут та барниа-судариня? Ось-
дечки вони прогулюються! Що! думала памещицею бути? В чепчику
ходити? А не дїждеш! На смітнику повінчають!

Катря (трохи онамятавшись). Хто прийшов по мою душу? Аннушка?
Ай! Одступись!

Аннушка. Не одступлюсь! Натішуся над ворогом! Ей, хлопці
сюди! Давайте мазницю. — двері і вікна дьогтем вимазати!

Хлопці (з регогом вриваються в хату: у одного мазниця і квач). Давай, да-
вай! Та разом йй і голову квачем!

Катря (несамовито видається то до одного, то до другого). Ой! Змилуйтеся!
Хто в Бога вірує! Не надо мною, над матірю: вона неповинна . . .
умре . . . Ой, простіть мене!

Аннушка (хапає Катрю за руки; та пручається несамовито). Не слухайте
її! Мажте зараз дьогтем!

Дзвонариха (вибігас, хитаючись, з ванькира; скажені очі, бліда, простоволога.
Хлопці і Аннушка з жаху одступаються до дверей. До Катрі.) А! До чого довела?
Будь же ти проклята! проклята! проклята!

Катря (видається матері в ноги). Мамо! Не проклинайте мене!

Дзвонариха (одихас). Щоб ти своїх дітей не дїждала побачити!
Щоб вони насміялися над тобою, заплювали тебе! Щоб ти не знала
ні щастя, ні радости! Щоб моя смерть на твою голову внала!

Аннушка. Так її! Так її!

Катря (плазує за матірю; хапає за ноги). Мамо! Мамо! Не прокли-
найте!

Дзвонариха (скажено). Щоб ти умерла без покаяння! Щоб тебе,
як собаку, закинули! (Хапає Катрю ногою; та з криком "ай" падає на спину; зомліла.)

СЬОМИЙ ВИХІД.

Ті-ж і Дмитро.

Дмитро (трохи п'янешкий, влітає в хату на те саме, коли мати, проклинаючи, пхнула Катрю). Геть звідциль! Ироді! Дняволи! (Кидається до Катрі і піднімає її.) Убили таки? (Кладе на лаву.) Ти матірю зовенся? Над твоєю дитиною безневинною звучать ідоли, а ти ще проклинати її! Будь ти сама проклята, каторжна!

Дзвонариха (завішено). Ха! ха! ха! Весілля! Ха! ха! ха! ха! Мати в шанці! Пиду приданок скликати . . . Ха! ха! ха! ха! (Вибігає).

Дмитро (до Аннушки). Це ти, гадюко, привела? Пропадай же!

Аннушка. Ой! Рятуйте! Вляжіть його!

Дмитро кидається на Аннушку, давить за горло; та кричить: „Калавур!“ Кілька хлопців суздись обороняти: беруть заду Дмитра за руки. Той, як струнувся. — хлопці одскочили.)

Дмитро кидається на того, що з язвницею). Тебе мені треба було, щеня! (Кидає об землю.)

Аннушка. Калавур! (Вибігає.)

Хлопці разом кидаються на Дмитра, щоб зв'язати. Крутіть його!

Дмитро (боріається). Роздавлю, пєч смердючі! (Далі, вислобонивши праву руку, виймає з-за халави ножа.) Ей! зараз надлом запахне!

Хлопці побачивши ніж — врозтіч). Не рунте його! Ніж! (Вибігають).

Восьмий вихід.

Дмитро і Катря.

Дмитро (озирається). Втікли, дняволи! Щастя ваше! Попадетець ще! (Підходить хутко до Катрі.) Боже мій! Нежива? Катрусю! Катрусю! (Ховає за халаву ножа; сіпає за руку, ворухить голову. Не ворухиться . . . бліда, як з воску білого вилита! Катрусю! (Нахильється.) Дихає ще . . . (Більше сіпає; рукою тримає за чоло.) Дихає . . . бліда, а тіло, як вогонь . . . Господи! Чим би рятувати її (кидається по хаті, бере кухоль води і прискає, або прижочує голову; сливе кричить). Катре! Катре! Прочунься, прокинись, на Бога!

Катря (тихо одкриває очі, підвівши голову, неспритомно обводять ними хату, а далі стиха). Не безчестьте мене! Не проклинайте! Змилосердуйтеся! (Хоче на коліна падати. Далі всю сцену веде безсилим шепотом.)

Дмитро (придержує її). Господь з тобою. Катре! Опамятайся! Ніхто тебе не проклинає, нікого і в хаті нема!

Катря. Нема?

Дмитро. Нікогісінько: тільки я.

Катря (кладає йому безсило руки на плечі і пильно дивиться в вічі). Хто ти? Дмитро. Дмитро.

Катря. Дмитро? Який Дмитро?

Дмитро. Дмитро. Катрюню! Невже не пізнаєш мене?

Катря (проводить рукою по чолю). А! Дмитро? Дмитро . . . згадала.

Дмитро. Що з тобою, зоре моя?

Катря (очувається). Дмитре, ти? Ох, як мені тяжко! Пече мене . . .

дай хоч краплину води! (Дмитро піддержує Катрю і пацуєас водою.) Не можу думок зібрати . . . тут страшне щось скоїлось . . . банітували, проклинали мене?!

Дмитро. Заспокойся! Не згадуй! Не варт вони всі і мизинця твого!

Катря (ламаючи руки). Дмитре! Брате мій! Що вони зо мною зробили? . . .

Дмитро. Тебе-ж окривдили, та ще й банітують! Дитино моя. нещасна моя!

Катря. Де-ж та правда?

Дмитро. Де хотіла ти правди, моя безталаннице? У кого ти шукала її? Споковівку неправдою живуть! Насміялись, натішити свою пельку неситу — то так! А жалощів у їх печінках не було звуку!

Катря. Що вони зо мною зробили? Оплювали, як послідню!

Дмитро. Горлице моя підбита! Нащо так сталося? (Обнімає Катрю і страшно риде.)

Катря. Прости мене, Дмитре! Занапастила я тебе! Бачиш, як караюся!

Дмитро (палко). Забудь його! Забудь оте все! . . . Вийди за мене! Хай мені мізок усхне, коли я згадаю що; хай мені рот заціпить, коли я й словом одним поприкну! А всякому, хто тільки писне про тебе — я вирву падлючого язика.

Катря. Ох! Тобі треба дівки чесної.

Дмитро. Хто каже, що ти не чесна? Хто сміє? Ти нещасна, мучениця!

Катря. Так, мучениця . . . уже все перемучене . . .

Дмитро. Ти молодісінька, — ще все перемелеться . . . Коли несила, то й не люби мене: я тільки доглядатиму тебе, як свою рідну дитину, дивитимусь на тебе, горе ділитиму!

Катря. Як мені тебе шкода, Дмитре! Не судилось! Глянь на мене — я труп . . . мені . . . о-ох (хапаючись, звисає на стіл, а потім на лаву.)

Дмитро. Порвалася . . . остання порвалася! Де-ж ворог мій? Де катюга неситий той, проклятий? Ще досі його носить земля? Ще

не нматують червяки його смердючого серця? Ні, годі! Досить тобі жирувати! Знайду тебе! Зубами перерву твоє горло . . . ногами розтопчу, як гадоку! (Сказано вибігас.)

Катря. Не бій! . . . Не бій! . . . (Сунулась бігти і упала на лаву.)
Ой! Обороніть! Обо-о-ро-ніть! . . . Про-бі . . .

За вікном чути гомін. Катря не може крикнути, а тільки стукає в вікно.)

Голос Михайла: Та чоґо-ж їй?

Катря. Він . . . він . . . прийшов! (Підводиться.) Голос Михайла (під вікном) Адже заміж іде!

Катря (дочувши). А! й ти знущаєсиа? Годі-ж (ханає несамовито пляшечку і веє випиває).

Дев'ятий вихід.

Михайло й Катря.

Катря, спотикаючись, видається до Михайла. Спочатку веде розмову, рвучи олова, а далі, під впливом атропіну, рознакосться і навіть підживляється на сльозах, поки трутвиона не підірве їх в коріні. Михайло, увійшовши, стоїть яку хвилину коло дверей.)

Катря. Михайло! . . . (Віте мій! . . . Доле моя! . . . Ой, піддерж, бо упаду . . .

Михайло. Що з тобою? Трошки чуло бере її за руку.

Катря. Прийшов таки . . . пожадував . . .

Михайло. Ти слаба? На тобі лиця нема!

Катря. Ні, ні! У мене уже нічого не болить . . . я така рада, така рада, що тебе бачу . . . Господи, яка я щаслива, аж серце мало з грудей не вискочить!

Михайло. Та як-же? А Харлампієві що ти казала?

Катря. Харлампієві? Зараз, зараз . . . тільки постой . . . Я Харлампія не бачила . . .

Михайло. Як не бачила? Так це він брехав, — що ти заміж ідеи і за мною не жалієи ні крапельки?

Катря (пригадує). Не бачила . . . не бачила . . . мене щось лаяло . . . Господи, усе забула! . . . Тебе? Ні, ні! . . . Тебе не забула . . . не забуду — мій ти, мій! (Хоче обняти і, похитнувшись, трохи не вчала.)

Михайло. Що з тобою, Катре?

Катря. Нічого, нічого . . . то у мене щось у очах потемріло. Доведи мене до скамейки . . . Мені так весело, що ти зо мною!

Михайло. Так ти мене любиш, Катрусю? . . . Так то набрехав прод той? (Веде її, обнявши, до скамейки, що коло столу.)

Катря. Чи люблю тебе? . . . Аж зотділа! . . . Не бійся, не бійся! Плакати більше не буду . . . не засмучу тебе сльозою! Я така

щаслива, така щаслива, що ти коло мене . . . у мене все аж кищить у грудях од . . . щастя . . . Сідай тут до мене ближче, ближче-сенько!

Михайло (зрушений, облізав). Голубко моя, серденько! Ти вся тремтиш! Рученятка у тебе холодні, як лід, а з лица аж папшить . . .

Катря. Ні, ні, я здорова (дивиться на його пильно). Який ти гарний, соколе мій! Світе мій, який гарний!

Михайло. Віронько моя! (Хоче обняти.)

Катря (бере за руку). Постой, постой! Дай я на тебе надивлюсь, дай надивлюсь . . . Щоб ніколи не забути . . . Брівоньки мої шовковій! Очі мої ясні, та прекрасні! Вустоньки мої любі, та милі! Цілує і в очі і в уста і припадає до Михайла. Не забуду вас.

Михайло (палко пригортає її). Доле моя! Щастя мое! Я тебе кохаю так, як ніколи в світі. Всі вони брешуть! Не хочу я знати ні батька, ні матері! З твоєї хати не вийду! Ніхто не розлучить уже нас!

(Візна у хаті починають з цієї години світитись червоним вогнем, котрий із кінцю дії розжевроється більше.)

Катря (якось непевно). Любиш? Ой! . . . Кольнуло щось під серце! . . . Дай мені до твоєї щокви притулитись . . .

Михайло (з страшною трівогою). Катре! Ти слаба! У тебе гарячка? (Цілує її руки і гріє їх духом.)

Катря. Ні, ні! Не рушня . . . мені одвигло. Господи, як хороше, яке щастя! Я не переживу його . . . (Важко дихав.) Тепер уже не . . . одірве . . . ніхто мене . . . до самої смерти. Діждалась таки й я долі!

Михайло (з жахом). Ти слаба! У тебе уста посніли . . . Я побіжу за лікарем . . .

Катря. Ні, ні! Не пущу тебе! (Пригортається.) Раю мій! Ось де ти! . . . (Яку хвилину сидить у щасливім забутті, а далі раптом зривається з місця.) Ой, смерть моя? Да-ви-ть мене під серцем!

Михайло (піддержує її). Господи! Що з нею?

Катря (ламаючи руки). Ой! . . . давить . . . давить . . . дух забиває . . . Рятуйте мене!

Михайло (хочає кухоль води). Нанійся води . . . тітко Горшино! Хто там?!

Катря (упускає кухоль: виривається, видається на авансцену). Рятуйте! Михайло . . . я вишила трутвизну, оту в шкляночці . . . серце . . . ох! . . .

Михайло. Атрощин! Процав я! Рве на собі волосся і кричить несамовито.) Хто там? Гей! Сюди! Рятуйте! Отруїлась!

Катря *вчепилась за Михайла, не пускає його. Не тікай! Не тікай! Христа ради! (з криком. Я не хочу вмірати! . . . Не хочу! (Непритомно ридас. Таке щастя! . . . Не однімайте од мене! Я жити хочу! Михайле, рятуй мене!*

Михайло *примочує їй водою голову, прискає. Катре моя! Що ти наробила?! Через мене проклятого! . . . Гей! Сюди! (Держить Катрю, по бється у його на руках, і стукає в вікно, аж вибиває шибку.) Хто в Бога вірує!*

Десятий вихід.

Пашка *(вбігає). Що тут таке!*

Михайло. Катря отруїлась . . .

Пашка *(сплеснувши руками). Лишенько моє! Там Дмитра ловлять . . . ганський двір горить . . . мати її божевільна бігає!*

Михайло. Біжи зараз! Клич лікаря, фельдшера . . . кожна хвилина дорога . . . рятуйте!

Пашка. Я за Павлом . . . він тут.

Михайло. Клич його, Христа ради, зараз! *(Пашка вибігає.)*

Катря. О! Дай мені, чим дихати . . . вогнем пече мене . . . камінукою давить . . . смерть? Уже смерть! *(Тиснеться до Михайла і божеволів. Гуде! Ух, гуде як! . . . То шпоть уже . . . по мою душу летять . . . не дай мене, Михайле! Нічого не бачу! Де ти? Де ти? Ой, страшно!*

Михайло *(ридає. Я тут. Катрусю! Боже мій, зглянься!*

Катря *(опускаючись на руках). О-ох! Як-же тяжко! Ой! Несила . . . не можу вже більше . . . одушеїть мене! . . . Смерть . . . смерть . . . (Несамовито видається на коліна). Мати Божа! . . . Прости мені . . . не дай моєї душі! (Хвитається.)*

Михайло *(видається, піддержує. Катрусю! Життя моє! Опам'ятайся! Павло прибіжить зараз! Вирятуй!*

Катря *(бється на руках у Михайла). Холод під серце підступає . . . туман очі заступає . . . Михайле! Де ти? Не зникай! Ой! (Витягається на руках у Михайла.)*

(Тим часом чути за вікном голоси і тупотню.)

Михайло *(спускає її на долівку. Катре! Катре! (Припадає до серця.) Не бється? Умерла! (Одекакує в непритомнім жаху на авансцену направо і стоїть камінем.*

Одинадцятий вихід.

Ті-ж самі. Дмитро, соцькі і люди.

Дмитро (вбігає на останнім слові. Умерла? Добив таки! На хвилину остовпів над труном; тим часом соцькі і люди вриваються в хату).

Дмитро (виходяє ножа й кидається на Михайла). Здихай же, кате!

Соцькі і люди кидаються на Дмитра і крутять йому руки. Вижіть його!

Дмитро (борсаючись). А! Проди! Не діждете! Б'є себе ножем; але тому, що руки йому не вільні, то тільки ранить.

Соцькі. Однімайте ножа!

(Сцена така: направо — Михайло, скажаний; наліво — група з окривавленим Дмитром; посередині — труп Катрі.)

Дванадцятий вихід.

Ті-ж і Павло.

Павло (одчиняє раптом двері, з жахом зирнувши округ). Так така, паничу, ваша поезія?!

(Завіса тихо спадає.)

III. Іван Тобілевич.

25. Мартин Боруля.

Комедія в п'яти діях.

Дієві особи:

Мартин Боруля, багатий шляхтич, чиншовик.

Палажка, його жінка.

Марися, їх дочка.

Степан, їх син, канцелярист Земського Суду.

Гервасій Гуляницький, багатий шляхтич, чиншовик.

Микола, його син.

Протасій Неньонжка, } чиншовики.

Матвій Дульський, }

Націєвський, реєстратор з ратуші.

Грандальов, повірений.

Омелько, } наймати Борулі.

Трохим, }

Перша дія.

(Кімната в хаті Борулі.)

Четверта ява.

Марися, а потім Микола.

Марися (сама). І що це з батьком сталося, все переривають! Папенька... маменька... Аж чудно! Або: папаша... мамаша... Ще чудніше! Ха, ха, ха! Не можу я так балакати. (Входять Микола.) А ти чого притися?

Микола. Хіба неможна?

Марися. Та нема часу їй побалакати з тобою: Степана вивражаємо в город. А я люблю з тобою сидіти і розмовляти так, щоб нам ніхто не заважав і ніхто нас не бачив.

Микола. А мені вже обридло ждати і ховатися од людей. Сьогодні скажу своєму батькові, щоб побалакав з твоїм, а після Провід і поженимся. Чи так, Марися?

Марися. Авжеж так. Чого ще ждати?

Микола. Поклич мені Степана, я хотів з ним побачитися.

Марися. Зараз.

Микола. А йому сказати?

Марися. З якої речі?

Микола. А щоб на весілля приїхав.

Марися. Поспіємо ще. (Іде.)

Пята ява.

Микола, а потім Степан.

Микола. Здоров був, Степане! (Чоломкаються.) Сьогодні вже й їдем? І до нас не зайшов... може гордуєш?

Степан. Та знаєш: не через те, щоб там що... а від того, що... то й... якось часу не було — короткий отгушок. Непремінний засідатель отгуштував мене на малий часок з родителями побачитися... А тут бумажки про дворянство... То все з напеченькою читали... А ти-ж як поживаєш?

Микола. Пам що? Вдешь наробилося, а ввечері разом з соловейками шебечемо по садах!... От у вас мабуть, скучно там у городі.

Степан. Чого нам скучати? У нас є білярд, бульвар чудесний, панночок — скільки хочеш: у неділю бульвар ними цвіте, мов маком всіяний... І скучати — немає часу: у нас щодня бумажки приносять з почти по мішку...

Микола. Що-ж ви з ними робите?

Степан. Записуємо у дежурну, а потім у вступующу, а там — у докладні реєстри... списуємо конії...

Микола. Ти їх, як молитви, знаєш...

Степан. Папамість заучую. Мені Антон Смирідонович совітують виучувати бумажки папамість. Він теж виучував, а тепер столоначальником по уголовній часті.

Микола. Ну, як собі хочеш, а я-б скорій рови кошав, ніж таку роботу робив.

Степан. Да, ето правда — важко... Уметвенна робота, висшого порядку предмет! Я, братіку, зразу аж плагав, як опре-

дішли мене в казначейство. Дали мені, знаєш, якусь відомість: одні графки та цифри... Очі розбіглися, не знаю, котру цифру поставив, а котру ставити: проминув одну графу, всунув цифру не туди, та й нагородив харків-макогоників і заморочився так, що замість пісочниці, взяв чорнильницю, та й покропив відомість. Злякався, щоб не привязали до столу, та й утік... А потім определили мене у Земський Суд. Тут зовсім другі діла... Два годи писав присяжні листи, та великі кошії, а тепер вже й сам сочиняю...

Микола. Ну, то скажи-ж мені, до чого ти там дослужився!

Степан. Столоначальником буду, а потім може й секретарем, чин дадуть, оженюся на багатій...

Микола. Так... А мені скучно за тобою: вкуні вчилися у отця Ксенофонта, вкупі й науку скінчили, та й розійшлися!... Памятаєш, як на гречку отець Ксенофонт нас становив за те, що ми не вивчили девятого псалма? А ми повтікали додому, та й поховалися в бур'янах, а Марися нам їсти носила... Сміха!... (Входить Боруля.)

Шоста ява.

Боруля, Микола, Степан.

Боруля. Ну, сиону, поснідаєш, та з Богом в дорогу!... Вже коні готові, щоб сьогодні за сонця в город посісти, бо завтра і на службу треба: це не те, що воза підмазати, або воли на пашу гнати, там діла поважні. До Миколи: А ти, парубче, все батькові воли пасеш?

Микола. Пасу. Не всім же, дядьку Мартине, і в чиновники йти!

Боруля. Правда, правда! Не всякий може діло зрозуміти. Кому до волів, кому до бумаг — таке дію.

Микола (подає Степанові руку). Ну, прощай, брате, щасливої тобі дороги (цілуються).

Степан. Спасибі.

Микола. Прощайте, дядюшка Мартине.

Боруля. Іди здоров. (Микола пішов). Чого він до тебе вязне, — які ви товариші?... Мало чого, що з одного села, що однолітки, та у кожного з вас инша дорога! Ти, сиону, не дружи з нерівнею, краще з вищими, ніж з нижчими. Яка тобі компанія — Микола? Мужик — одно слово, а ти на такій лнії, трешся між людьми пиншого коліна... Може, Бог дасть, і столоначальником будеш, або й письмоводителем у станового: це не те, що: ..соб. половий! цабе,

перістий!" А піт йому ллє, а пил припадає на лице. і смуги по всій тварі, та дьогтем смердить від нього, як від мазниці: а у тебе инша лінія! Одно те, що не сьогодні-завтра утвєрдять в дворянстві, то от тобі й чин дадуть на той рік. Казав мені секретарь, що атестат треба з уїздного училища, — то ми достанемо: а друге — хоч би й зараз: глянь на себе і глянь на Миколу. То таки мужик рєцаний, а ти канцелярист! . . . Так-то! Ну, а як будеш колежєський рєгистратор, то тобі й мундир який полагаєтьсє і кокарда!

Степан. А як-же.

Боруля. От бач! де-ж йому рівнятисє? Коли-б, Господи, тільки утвєрдили у дворянстві мерщій! Ти кажеш, що Кастан Іванович завіряє, що коли вже Депутатське Собраніє признало, то й Сенат признає?

Степан. Кастан Іванович казав мені: поклонись, каже, батькові, і скажи, що от-от уже він буде не доказуючий, а настоячий дворянин: тепер безпремінно утвєрдять, бо діло в Сенаті вже шостий місяць! . . .

Боруля. Треба йому четвертей пять вівса послати. Там, як побачиш Кастана Івановича, то нагадай йому про медаль, він вже знає. Скажи тільки: паненька просив за медаль. Не забудь.

Степан. Добре, не забуду!

Боруля. Ідв-ж поснідай, а я де-що звєлю Омелькові. (Степан пішов.)

Сьома ява.

Боруля, а потім Омелько.

Боруля (сам). Ну, тепер вже все одно, що й дворянин! Треба тільки дворянські порядки позаводити. Виряжу Степана і приймує за дворянські порядки. (До дверей: Омельку, Омельку! (До себе): Хоч і коштує багато, та зате-ж порівняює з Красовським! Входить Омелько.) Ти-б надів чоботи.

Омелько. На біса я їх буду таскати у дорогу, та ще й у бундєнь, добре і в постолах!

Боруля. Що ти тямши, гава! Повезеш у город канцелярського, і в постолах!

Омелько. Хіба я його буду везти? Коні повезуть: а я сяду на повозку, ноги в сіно засуну, то мені й байдуже.

Боруля. Не базікай! Надінь, кажу тобі, чоботи.

Омелько. Та що-ж, мене там танцювати заставлятимуть, чи що!

Боруля. Роби, що велить! Візьми рядно велике квітчасте, та гарненько закрій сіно, щоб панця у репяхи не вбрався.

Омелько. Який панця? . . . Хіба Красовського панця поїде з нами!

Боруля. Сто чортів тобі в потилицю! Панц панця, Степан Мартинович! . . . Подавись ти своїм Красовським . . . Степан Мартинович — такий самий панця!

Омелько. Степан?! Давно-ж його призвели, хазяїн?

Боруля. От як я трісну тебе, то ти не тільки Степана Мартиновича будеш панцем величати, та й мене не хазяїном, а паном зватимеш! . . .

Омелько. Та за що-ж битися? Панця — то й панця, пан — то й пан! Хіба мені язик однаде, коли я вас буду паном величати? Про мене, мені однаково. Зведите, то й юнкерьом вас зватиму.

Боруля. Та одшукай ще — там у коморі був вандальський дзвінок, і причепи під дугу.

Омелько. Добре, пане!

Боруля. Яких же ти коней запріг?

Омелько. Лиску, Красавку й Блоху.

Боруля. Ну й не прод ти? Всі три з лошатами, а у Блохи аж двос . . . Панця везе в город, трійкою, з дзвінком — і ззаду табуни лошат буде бігти?! Зараз мені перенряжи!

Омелько. Та хіба я знав, що його призвели?! Яких же запрягти, бо знову не вгожу, то до вечора буду запрягати, та випрягати!

Боруля. Кулката в корінь, Карякошку і Зозулю на пристяжку. Еди-ж мерщій!

Омелько (про себе). Поки був чоловіком, і не вередував, а паном зробили, чорт тепер на нього й потрапить! (Пшов.)

Восьма ява.

Боруля, потім Степан, Палажка і Омелько.

Боруля (сам). Поки-то ще люди навикнуть, як величати! Воно й самому наче трохи чудно: то було — Мартин, або — дядьку Мартине, а тепер — пан! . . . Нічого, привичаються! . . . (Входить Степан і Палажка.)

Палажка. Гляди-ж мені! Сорочок, платків, щоб не порозірдали! Там я тобі вирізала три парі нових онучок і все поскладала, як слід . . .

Боруля. Яка це в тебе шинеля? Я-ж тобі казав: зроби таку, як у столоначальника.

Стенав. Та сукна не стало на дармовіса.

Боруля. На-ж тобі грошей і безпреремінно зроби дармовіса (за гроші) та купи самовар, чаю, цукру, кохвію і пришеши з Омельком. А там, що останеться, візьмеш собі: може рукавички купиш... Дивись: як люди, так і ти! Та чоботи чвань раз-у-раз, щоб баниця, як у засідателя. Одежа, — то, синку, перше діло. Та ще не забудь про те, що я тобі казав: нехай приїздить хоч і на наших конях я його й назад одішло своїми.

Палажка. Хто?

Боруля. А, посли! Як приїде, то й побачиш. Присядьмо-ж на дорогу. (Сідають.) Я на неділю пришло Кастанові Івановичу вівса і сіна, а ти нагадай йому про медалі. (Входить Омелько в чоботях і в драпім кобеняку.)

Омелько. Та йдіть, бо Кузкат не стоїть, аж лягас!

Боруля. Ти-б ще мішок драпий надів на голову! Він там осоромить паннча! Надінь мені зараз добрий кобеняк.

Омелько. Та ви-ж за кобеняк нічого не казали, а тільки за чоботи! (Набік.) От наказаніє Господнє з таким паном: звелів надіти чоботи, а ціпляється за кобеняка! (Виходить.)

Боруля. Ну, тепер з Богом! (Встає.) Прощай! (Цілує Стенава.) Слухай старших, та старайся. Виписуй почерка, трись, синку, трись!...

Палажка. Здоровля бережи, шануйся, синку. (Цілує його.) Молися Богу по книжці!...

Стенав. Прощайте, паненька! Прощайте, маменька! (Цілує обох.)

Друга дія.

(Кімната у Мартина Борулі.)

Перша ява.

За столом сидять Боруля, Гервасій і Дульський.

Гервасій. Так от яке діло, пане Мартине. Ти знаєш, що я чоловік не бідний: Микола у мене один, то й він не буде бідувати: а в тебе одна дочка... Мій Микола і твоя Марися вкуні вирости і полюбили одно другого, а ми з тобою давні приятелі... То як ти

скажеш: чи не поженимо ми своїх дітей? Нехай давня наша приязнь закінчиться весіллям наших дітей! . . .

Дульський. І я з охотою потанцюю на весіллі свого хрещеника! А-ну, пане Мартине, рішайте, бо мені вже й танцювати схотілось!

Боруля. Так-то, так, приятелю мій! Я знаю, що ти не бідний, і, може, справді діти наші любляться: та не випадває тепер віддати жні Марисю за твого Мшкоду.

Гервасій. Чого так?! . . .

Боруля. Дочка моя дворянина, а твій син . . . ні дворянин, ні чиновник . . . — так не приходитьсь дворянці йти за простого хлібороба, я тепер на такій лиші . . .

Гервасій. Он що! . . . Я тебе, Мартине, не пізнаю: поки ти не ганявся за дворянством, був чоловік, як і всі люди; тепер же десь тебе вкусила шляхетська муха, і так дворянство те у тебе засвербіло, що ти рівняєш себе з Красовським! . . .

Боруля. Що мені Красовський! Я сам уроджений шляхтич! . . . Красовський був безитанько: батько його так само сидів у Шадурського на чинші, як і ми; а що він оженився на дочці Шадурського і через те зробився державцем, то це ще не велика ржеч! І мій Степан, Бог дасть, дослужиться до чина, та ожениється на Тридурській, і ми зовсім тоді порівняємося з Красовським!

Гервасій. Далеко ходити! Красовський вчений, лікар! Красовський, сам каже, державець, а ти надимася через свдлу, щоб з ним порівнятися, бундючиши дутим дворянством, з добра-дыва посварився з ним! . . . Вірь мені, що як будеш отак роздувати свій гонор, то Красовський ззість тебе! . . .

Боруля. Подавиться, пане Гервасію, подавиться, бо я гливкий!

Дульський. Глядїть, пане Мартине, щоб він вас не піднік. Ха-ха-ха!

Гервасій. Що-ж тепер зробиш? От він не хоче, щоб ти сидів на його власности — і вибїрайся! А сам не підеш, то під руки виведуть, за ноги витягнуть, викинуть за межу з усім збіжжям! Що там рівнятися?!

Боруля. Мене викнуть? Мене за ноги витягнуть з прадїдівського ґрунту? Та хто посміє? А стрічний иск, а аневіція? . . . Я його ще в острог посажу за обиду, я правду судом однукаю, я йому покажу, яке я бідло і яке теля — мій син! . . . Я йому покажу!

Гервасій. Ти осліп од дворянства! І поки ту правду знайдеш, то все хазайство профієскаєш і все таки нічого не добнеш, а Красовський тебе вище звідкіля!

Боруля. Не дінде! Не будь я Мартин Боруля! Мав би все хазайство сплюндрувати, а докажу Красовському, докажу, що я такий самий дворянин, як і він! (Бе себе в груди.) Уродзоний шляхтич Мартин Ієнадієв син, внук Матвія Карлова, правнук Протасія Гервасієва. Боруля з сином Степаном, гербу Тшивдар!!!

Гервасій. Гай, гай! Та ще й зелененький! Герб? . . . А звідкіля, що означає те слово Тшивдар? Ти й сам не знаєш!

Боруля. А що мені знати? Герб то єсть знак дворянського достоїнства!

Гервасій. Де вже нам носитися з гербами! Правда, що ми всі шляхтичі, і всі дворяне, тільки що щаблеві . . .

Дульський. Ха-ха-ха! Щаблеві? Як то, пане Гервасію, щаблеві? Гервасій. Та такі, виходить, що повинадали крізь щаблі своїх невшитих дубками возів і розгубилсь. Одно слово: голоцуза шляхта!

Дульський. Ха-ха-ха! . . .

Боруля. Може ти й щаблевий і голоцузий шляхтич, а я уродзоний! . . . Не віриш? У мене є копія з протокола Дворянського Депутатського Собранія. Коли хочеш, покажу. Я й сам не знав, а тепер довідався, що прапрапрадід мій був стражником таможенного скарбу і на його бумагах підписаний сам суперінтендант Севастьян Подлевський . . . от що! І у Красовського не кращі бумаги.

Гервасій. Що там бумаги?! Красовський на лікаря вивчився, то йому й шляхетство пристало. Тепер він їздить в колясці, його вже крізь щаблі не протягнеш, а бумаги — тьфу! І в мене їх було доволі, а тільки я переконався, що нам дворянство так личить, як корові сідло.

Боруля. Може ти й корова, а мій прапрапрадід . . .

Гервасій (перебиває). Був стражник? . . . Чув! А мій був підкоморій!

Боруля. Твій тільки під коморою сидів — то инша реч, а мій . . .

Гервасій (перебиває). Стеріг тієї самої комори, де мій сидів!

Дульський. Ха-ха-ха! Та буде вам, панове, а то ще полаєтесь! Що там по титуле, кеди німа ніц в шкатуле! . . . Краще, пане Мартине, віддайте Марією за Миколу, та заємо могорич!

Боруля. Ні, пане Дульський! У мене, слава Богу, є і в шкатулі і . . . я на другій лінії.

Гервасій. Він дворянин!

Боруля. Щоб ти знав!

Гервасій. Горе з такими дворянами! А по-моєму, хто вчену голову має, той і дворянин, а вже, як неграмотні дворяне, то...

Боруля. Я неграмотний? Вибачай! То ти неграмотний, бо умієш тільки молитви читати, та й то по батьківському молитовнику, а по чужому... не втнеш!... А я й скорочись розбіраю!

Гервасій. По батьківському молитовнику тепліш молитися!

Дульський. Ну, годі, панове, бо я бачу, що ви посваритесь!

Гервасій. І справді! Як наше не влад, то ми з своїм назад!...

Прощайте, наше уродзоний! Тільки глядіть, щоб не чухались, як дворянство крізь щаблі повніадає! (Сид.)

Боруля. Не журись! У нас вози добре вишті!

Дульський. От і не вгадав! Думав могорич шити, а піднесли дулю... і піс, здається, не свербів!...

Боруля. Чого-ж? Милости прошу: сідайте! Я зараз почастую: то одна ржеч, а це друга!

Гервасій. Де вже нам з дворянами за одним столом сидіти?!... (Шов.)

Дульський. Прощайте, наше Мартиню! Жаль, що так розходьсь.

Боруля. Оставайся, закуємо!

Дульський. Нехай другим разом, а тепер не приходиться: вкуні прийшли, вкуні і вийдем... Ще раз скажу: жаль, що ви не віддасте Марєю за мого хрещеника, славний парубяка!

Боруля. Я й сам знаю... так нерівня по званію!

Дульський. Ну, то до зобачення!... На відході: А може ще роздумаєте, то на Трійцю й потанцюємо! (Шов.)

Пята дія.

Перша ява.

Входять Степан і Омелько. Степан одигнений по-дорожньому, Омелько несе за ним сундучок.

Степан. Ну, слава Богу, дома. Роздягається.

Омелько. Де його поставити?

Степан. Став тут, і доказуй мерщій, як далі було. Далекко-ж ви його дорнали?

Омелько. От зараз на повороті, біля розкопаної могили.

Степан. Ну?

Омелько. Стали наблизатися. А панич той, певно, пізнав нас, почав штовхати Жида в спину, а Жид оглянувся і зараз затрінав обома руками, занарив кобилку вікками і ну її цвїювати батою: кобилка вскач пустилась, а ми ще гірше принуєтили. Коні ваші натомились, бо ми з конита вскач погнались. Блоха вже стала спотикатися, а рак аж стогне під паном! Вони не втічуть, а ми не доженем... А біля могили дорога переорана, повозка застрибала по борознах, потім задок схилився на лівий бік, потім одскочило колесо, вісь одбілась: кобила стала; Жид схопився і, що є духу, понер у буряни... Отут ми їх і догнали... і я напарив Жида, а панича пан частували... Спасибі, чумаки одняли, а то мабуть і вбили-б... А потім пан злізти з коня, стали пити воду, а сами трясується та й упали, як неживі... Чумаки ті їх і додому довели...

Степан. От нещастя!... Ци-ж вишрягай коні! (Омелько пішов.)

Друга ява.

Степан, а потім Марися.

Степан (сам роздягається). І хто-б сподївався, що так скінчиться сватання?... Добре й Націєвському, сердешному, дісталось. Одначе, хоч би тобі пару з рота пустив!... Як приїхав, то слабій лежав аж дві неділі. Я його й питаю: а що, як?... Нічого, каже, приймали гаряче... Тепер і сам бачу, що гаряче. Погані ваші діла -- усе пішло шкереберть: і в дворянстві одказали, і Земський Суд скасували, і я zostався за штатом -- і куди примоститися й сам не знаю!... (Входить Марися.)

Марися. Степан! Приїхав? Здрастуй, братіку! (Облімає його.) Слава Богу, що ти приїхав, ми вже з мочи вибілись і ради не дамо!... Батько дуже слабій, мабуть умруть... (Плаче.)

Степан. Не плач, сестро, Бог милостив!... Що йому таке?

Марися. Одно до другого... Тут оказія з тим женихом, ти, мабуть, чув?

Степан. Чув. Омелько розказував... А Націєвський мовчить нічого не каже. Як приїхав, то дві неділі слабій лежав.

Марися. Не вєпіли батько очуняти після тієї оказії, а тут Красовський зібрав людей, виганяв нас з села, хотів розвалити хату: батько дуже сердились, сварились, кричали: і з ними зробилась якась

причина: упали на землю, зовсім як мертві... А, не доведи, Господи! Ми з матір'ю в ногах у Красовського валились — насилу одпросились на місяць, та й то дядько Гервасій заступився... І це ще не кінець! Пройшло скільки днів: батько стали поправлятися, як знову одержали бумагу, що в дворянстві одказано, — і зовсім уже занедужали; тепер жовті, як віск: з сили вибилися, нічого не їдять... все зітхають та читають ту прокляту бумагу... Коли-б хоч з Красовським помирилися, а то він знищить нас зовсім: завтра термін вибіраться, а куди вибіраться? Що робити з слабим батьком? Сами не знаєм... Слава Богу, хоч ти приїхав!

Степан. От наказаніє Господнє!... Не знаю, як і признатися тепер батькові... я вже, Марися, теж не служу — мене за штатом оставили.

Марися. Не кажи, не кажи батькові, бороши Боже! Вони зараз вмруть, як що довідаються, що й ти не служиш. Послі скажеш...

Степан. А мати де-ж?

Марися. Пішли до дядька Гервасія просити, щоб помирився з батьком: чи не дасть якої поради — його так татко любили, завше слухали, а тепер посварились...

Степан. А за-що-ж напеленька з дядьком Гервасієм посварились?

Марися. Багато говорити, я тобі послі розкажу, а тепер іди до батька, вони тебе дуже нетерпляче ждали. Тільки не кажи, що ти не служиш, бороши Боже! Послі...

Степан. У мене аж ноги стали труситися... Стільки біди кругом, що й... (Махнувши рукою, пішов у бокові двері.)

Третя ява.

Марися, а потім Микола і Степан.

Марися (сама). А, Господи милосердний! Верни ти спокій і мир у нашу семью! Так уже вимучилися всі, що, здається, і умерти-б було краще, ніж що-дня турбуватися і не бачити краю всім бідам і напастям!! На дядька Гервасія уся надія... Чи убогають же його мати? (Входить Микола.) Ну, що? Мати у вас?

Микола. У нас. Батько згодилися, зараз прийдуть сюди. Я побіг мерщій тобі сказати про цю радість! Може й вам щастя знову усміхнеться?!...

Марися. Слава Богу!

Микола. Здається, і Степан приїхав?

Марися. Приїхав, він у батька.

Микола. То я зостаюсь у вас. (Виходить Степан.)

Степан. Іди, Марисю, паненька тебе кличуть. А, Микола, здоров був!

Микола (поцілувавшись). А що, як батько?

Степан. Хоч й не питай! Змарніли зовсім!...

Микола. Ти-ж надовго приїхав?

Степан. Зовсім.

Микола. От чудесно! І який же я радий, що ти зостанешся у селі! Знов затоваришусь!

Четверта ява.

Виходять: Палажка, Гервасій і Протасій.

Палажка. Стюпа! (Обнімає і цілує його.) Що? бачив батька?

Степан (зітхнувши). Бачив.

Палажка (через сльози). Як смерть... Як смерть...

Гервасій. Та заспокойтесь, заспокойтесь — сльозами не можете.

Степан. Здрастуйте, Гервасій Семенович! Протасій Матвійович!

Гервасій. Здоров, козаче, здоров! (Чоломкаються.)

Протасій (чоломкається). Як-же служебні діла?

Гервасій (побачивши Миколу). А ти чого тут опинився?

Микола. Та я почув, що Степан приїхав...

Палажка (до Гервасія). Заходьте-ж, Гервасій Семенович, прямо сюди.

Гервасій. Може-б попередю ви йому сказали, щоб не стрівожити?

Палажка. Ну-ну, добре, я скажу. (Пішла.)

Гервасій. А що-ж, Степан Мартинович, скоро столоначальником будеш?

Степан. Де там! Я вже не служу, Гервасій Семенович.

Гервасій. Ну?!

Степан. За штатом остався.

Гервасій. Чув, чув: мені казав Красовський, що Земський Суд скасували... Так ти, виходить, лишній! І нащо тобі та служба? Чи багато-ж ти там брав жалування?

Степан. Два годи нічого не получав, а оце на третій, по розкладці, два з половиною у місяць назначили...

Гервасій. Два з половиною? Господи! Здоровий молодий чоловік, два годі дурно сидить, а на третій у місяць получає два з половиною!

Протасій. Я ще, як служив у покійного землеміра Харитона Харитоновича Кацавейченка, він жив у Трахтемирові на дворянській вулиці в будинку... дай Бог пам'ять... в будинку... графа...

Гервасій *(смахає рукою на Протасія і перебиває його)*. Послухай мене, Степане, покинь ти думку про чиновника! Зовсім одурів старий: робітникові платить на своїх харчах 30 рублів, а сина, замість того, щоб привчати до хазяйства, віддав у службу байді бити! Тепер не ті часи, з твоєю наукою далеко не заскочини. І все то дворянство наробило! Все хазяйство піде прахом, а чиновника з тебе не буде...

Степан. Та я вже набив руку, Гервасій Семенович, де-які будаги, то й сам умію сочинять...

Протасій. Покійний землемір Кацавейченко...

Гервасій *(не слухає Протасія. До Степана)*. Плюнь ти на це діло! Батько старий, слабший, а одному синові, мавши добре хазяйство, не варт тинятися по канцеляріях і за два з половиною, тратити здоров'я, зводити готові гроші на одягу, на харчі... Добре, як дослужишся до чого путнього; а як так і вреш канцеляристом, а хазяйства не навчишся, не привикнеш — що-ж робити під старість? От — і тепер за штатом, як-би не було хазяйства, що його робити? Покинь, сину, берись за працідівське ремесло. Не так тебе батько вчив, щоб їсти хліб з служби.

Степан. Та воно... я й сам тепер бачу... Я не від того... не знаю, як батько...

Гервасій. От я з ним побалакаю.

Степан. Тепер не кажіть, Гервасій Семенович, бо, борони Боже, ще гірше заслабнуть.

Гервасій. Я знаю, коли сказати, тільки не потурай батькові, не шукай дворянства — усе гаразд буде.

Палажка *(з дверей)*. Ідїть, Гервасій Семенович! Гервасій *(іде)*. Зрадив старий, аж наче ожив трохи! *(Гервасій і Палажка пішли.)*

Шоста ява.

Боруля, Гервасій, Протасій, Палажка, Марся, Микола і Степан. Мартина Борулю садовлять на стільці. Він жовтий від цього, що жовч йому розлилася.

Боруля. Здрастуйте!... Бачте, як перевівся Боруля?

Гервасій. Послухай же мене, Мартине, я тобі добра зичу. Зараз і поздоровшаєш!

Боруля. Ні, ще поїду в город, повезу всі дворянські бумаги Кастанові Івановичу...

Гервасій. Знову за своє! Мало тобі лиха через те химерне дворянство?

Боруля. Бумаг же, бумаг багато! Та все які бумаги старинні! Пять літ діло йшло... зовсім було признали, сфирчислили і... і... не утвердили, а через що не утвердили? Пустяк: сказано у бумазі, що не так фамилія стоїть... у нових бумагах — Боруля, а у старих Беруля!... Бодай тому писареві руки відсохли, що написав Боруля. Я й сам тепер не знаю, хто я: чи Боруля чи Беруля?... Може й Беруля! Та так і покинути? Жаль живий бере мене за серце! А може ще Кастан Іванович...

Гервасій. Витягне з тебе яку сотню, або й дві!

Боруля. А як докаже, що Боруля і Беруля однаково!

Гервасій. Чом же він і досі не доказав? Нічого з цього не буде, вірь мені: тільки хазійство зведеш, дітей старцями зробиш, й сам у бідности помреш. Чого-ж ти хочеш?

Боруля. Дворянства.

Гервасій. Ні, торбін! Воно-ж тебе в хворобу угнало, глянь на себе... воно тебе посварило з Красовським, і зо мною — всі бідні твої від нього. Хазійство ледви живе, а дворянство без розуму і без науки хліба не дасть. Послухай мене: енали всі бумаги, щоб не свербіло, бо ти слабій на дворянство і умреш від цієї хвороби.

Боруля. А як утвердять? Може хоч після смерти утвердять... Легше мені буде на тім світі, бо я знатиму, що діти мої...

Гервасій. Ну, то роби, як хочеш!

Палажка. Старий, зглянься на нас, послухай Гервасія, нащо нам те дворянство, як ти помреш, а ми без хліба останемося?

Марися. Рідний мій, дорогий тат... паненька! Нам не треба дворянства: одного бажаєм, щоб ви одужали і знову будемо жити весело, як колись. (Боруля шукає очима Степана.)

Степан. І я, паненька, не хочу дворянства...

Боруля. І ти, Стьопа?! Не хочеш? дворянства не хочеш?... Ти? (Зітхає.) Всі не хочуть... Тільки я й хочу. Хлопи... хлопні!... (До Палажки.) Піди, душко, принеси палятурку з бумагами, там у мене під подушкою. (Палажка пішла.) Нехай Омелько принесе соломи і затопить

грубку. (Марися пішла, а через якийсь часок вертається з Омельком, котрий вносить солому, записав у грубку і підпалює.) Потухне послідня іскра від бумаг, потухне й мєс життя... Умру на ваших очах, побачите! (Палажка вносить пальтурку, повну бумаг, Мартин Боруля розв'язує.) Права на дворянство! Грамота... Герб!... І це все спалити? (Читає крізь сльози): „Отношеніє дворянскаго Депутатскаго Собранія, отъ 16 февраля 1858 г. за N 1541 о призваніи рода Борули въ дворянствѣ“. (Говорить): Було-ж, виходить, за що признати. Атестат прапрапрадіда. Підписав сам суперінтендант Севастьян Подлевський! Бумага синя... як дубок... Старинна бумага! Читає: „Отношеніє казенной Палаты о не состояніи рода Борули въ подушномъ окладѣ“. (Говорить): Скрізь Боруля, а там десь Беруля! бодай тому писарезі пєчінка оухля. Копія „свидѣтельствъ“ дванадцяти дворян — що ввесь рід Боруль завше вів рід життя — свойственний дворянам. Особливо я!... Герб... Герб... Боже! Червоне поле, а по червоному полі голубий хрест, зверху значена, а внизу дві пунки.

Омелько. Підпалив, горять!

Боруля. Не кричи! Чого кричиши? Бодай тебе чорти підпалили у некій. Посієши!... І своїми руками спалити дворянські достоїнства?... Не можу!

Гервасій (хоче встати). То давай я спалю.

Боруля (що дає). Стривай! Стривай! Дай я ще надивлюся на них!... Хоч герб оставлю на пам'ять онукам і грамоту прапрапрадідову і атестат...

Гервасій. Щоб знов роззвербілось дворянство. Та не будь же ти, Мартине, дитиною! Пали!

Боруля. А! Ну, підведіть мене! (Підводять. Він бере бумаги, робить дві ступні до грубки і стає.) Не можу!! Руки тремтять... У серце шпигає.

Омелько. То віддайте мені, пане, на цигарки!

Боруля. А щоб ти подавився! А щоб ти утѣпився! Дворянські бумаги на цигарки?! Щастя твоє, що я слабій!...

Омелько. Та що-ж я таке сказав?

Боруля. Мовчи! бо я тобі ніс розтовчу.

Омелько. Поки зберетесь, то воно і потухне. Піду ще солому принесу. (Виходить.)

Боруля. Стьопа! Стьопа! (Степан підходить.) А як-же ти будеш служити без дворянських бумаг, тобі і чина не дадуть.

Гервасій. Та він і так не служить, його оставили за штатом. Земський Суд скасували, тепер такі чиновники не потрібні.

Боруля. Як?!

Степан. Так, папенька. Це правда, та я боявся вам сказати. Нас тридцять чоловік оставили за штатом.

Боруля. За штатом?... Не служив?... Не потрібний?... Земського Суда нема? Ведіть мене! (Ведуть.) А!... за штатом! Кидає бумага в ліч.) Горять!... Червоно, як кров дворянська, горять! О-о-о! Нещасний хлопець Мартин Боруля!... Тепер ти бідло! бідло! А Степан — теля! (Плаче.) Пустіть, рятуйте бумагу!... Я сам поїду у Дворянське Собрание, у Сенат поїду... (Підбігає до печі.) Згоріли!... Тисяча рублів згоріла, половина хазяйства пропала і все таки — бідло!... (Тихо плаче.)

Палажка. Годі, старий! Слава Богу, що дворянство згоріло! Будемо жити по-старосвітськи...

Степан і Марися (цілують його). Папенька, заспокойтесь!

Боруля. Не кажіть на мене тепер папенька! Який я папенька?...

Марися. О, татку, як я вас люблю! Ми все життя віддамо, щоб вам було добре!

Боруля. Спасибі, діти! Спасибі! Гервасій! прости мене, що я погане бідло, проти тебе носа драв.

Гервасій. От і слава Богу, що ти мене послухав. А тепер я знов прошу тебе: давай поженимо наших дітей, вони любляться, а ми на весіллі забудемо все лихо! Та накажемо їм, щоб онуків наших добре вчили, то й будуть діти їх — дворяне!

Боруля. Я з радістю! Ідіть, діти, сюди! Нехай вас Бог благословить, та вчіть, вчіть дітей своїх! Марися і Микола обнімають Гервасія, Палажку, цілуються з Степаном.)

Протасій. А я вам на цей случай розкажу цікаву річ: літ тридцять тому назад... ні, брешу — тридцять один год, ще як...

Гервасій. Нехай на весіллі кому-небудь розкажете?

Протасій (набів). Тьфу! Тьфу! Де чорт упрє цього Гервасія, то прямо і рота не роззявляй, бо зараз заткне. (Входять Омелько з соломою.)

Боруля. Не треба! Згоріло! Все згоріло, і мов стара моя душа на тім огні згоріла!... Чую, як мені легко робиться, наче нова душа сюди увійшла, а стара, дворянська — попілом стала! Візьми, Омельку, попіл і розвій по вітру...

Омелько. І що-б то було на цигарки віддати?!...

26. Хазяїн.

Комедія в чотирьох діях.

Дієві люди:

Терентій Гаврилович Пузирь. — хазяїн, мільонер.
Марія Івановна. — його жінка.
Соля. — їх дочка.
Феноген. — права рука хазяїна.
Маюфес. — фактор.
Павліна, — кравчиха з города.
Зеленський. } економи.
Ліхтаренко. }
Куртц. — шахмейстер.
Петро Петрович Золотницький. — родовитий багатий пан.
Калинович. — учитель гімназії.
Возуля. — помішник Ліхтаренків.
Лікарь.
Харитон. — розвільний.
Петро.
Деян.
Дівчина.
Юрба робітників.

Перша дія.

Кабінет.

Перша ява.

ФЕНОГЕН входить з бокових дверей, з халатом у руках. Говорить в другі двері.
Петруша! Скажи хазяїнці, що халат у мене . . . З середніх дверей виходить Маюфес. А, це ви, Григорій Мойсієвич? Заходьте!

Друга ява.

Феноген і Маюфес.

Маюфес. Доброго здоров'я. Феноген Петрович!

Феноген. Здоровенькі були. Що це ви нас відцурались? Давненько я вас не бачив.

Маюфес. Діла, діла, діла!

Феноген. Загрібасте грошники!

Маюфес. Ет, поки заробив грош, підонив побійон!

Феноген. Ну, не гнівить Бога! Домик чудовий купили!

Маюфес. За стільки літ — другі купили не домики, а палати!

Феноген. Мало чого . . . Ехе-хе! От гляньте!

Маюфес. Халат, ну?

Феноген. Халат мліонера! Бачите, як багатіють. Ще отакій «кожух, аж торохтить! Нового купувати не хоче, а від цього халату і від кожуха, — повірите? — смердить! Он як люди багатіють: учітьса!

Маюфес. Е то што-нібудь особенного! . . .

Феноген. Ну й okazji-ж нам була через цей кожух. Подумайте: швейцар не пускав Терентія Гавриловича у Земелький Банк!

Маюфес. Ну, не пускав, а як пізнав, зараз пустив . . . Терентія Гавриловича і в рожек пізнають!

Феноген. А так . . . Слухайте, Григорій Мойсієвич, чи нема у вас на прикметі земельки?

Маюфес. Для вас?

Феноген. Еге. Постарів, треба на свій хліб.

Маюфес. Пора, пора самому хазійном бути, хоч вам і тут добре.

Феноген. Гріх скаржитись! Та тільки то моя біда, що перше я купував, продавав і мав добрі куртажі, варт було побиватись; а тепер держить при собі. Коли-не-коли перенаде свіжа конійка! Так пощуйте для мене десятин питьсот.

Маюфес. Кругленький шматочок! Постараюсь. А тепер проведіть мене до Терентія Гавриловича.

Феноген. Ходім! Тільки шукайте землю поближче до вокзалу . . .

Маюфес. Што-нібудь особенного . . .

Зеленський (з дверей). Феноген Петрович, можна?

Феноген. Заходьте, я зараз! Вийшов з Маюфесом.

Третя ява.

Зеленський, а потім Феноген.

Зеленський. От і шапкуй перед хлопом! Неможна инакше: силу має, а може сам і нацьковує, аби зірвати, — треба заходити!

Входять Феноген.

Феноген. А що скажете? Кажіть скоріше, бо незабаром суди хазійка вийдуть.

Зеленський. Терентій Гаврилович гнів на мене має, і я боюсь, щоб мене не перевели в Чагарник на місце Ліхтаренка; а там менше жалування, у мене семя . . . Замовте словечко . . . (Виймає гроші.)

Феноген. Та що-ж я можу . . . Знаєте, який наш хазяїн, часом щоб не подумав, що ви мене підкупили, у нього честь перше всього!

Зеленський. Дурно ніхто нічого не робить; ви для мене, я для вас. (Дає гроші.) Замовте добре словечко, ви найближчий до хазяїна чоловік.

Феноген. Та я попробую . . . Тільки — хто його знає, як . . . Бере гроші. Це ви мені позичаєте . . . А як що нічого корисного не вийде, я віддам.

Зеленський. Ваше слово все переборє. Нехай і в Чагарник переводять та хоч би жалування не поменшили . . . Я крадькома сюди, а тепер в контору. Вийшов.

Четверта ява.

Феноген сам.

Лічить гроші. Двадцять пять! Як би не давали, то я-б і не брав. А коли дають — бери! І сам хазяїн нас усіх навчає: з усього — каже — треба користь витягати, хоч би й зубами прийшлося тягнути — тягни! Так він робив і так робить від юних літ, а тепер має мільони! Чом же мені не тягнути, щоб і самому стати хазяїном. Та я й не тягну. — дають. Тут і гріха немає! . . . (Голов. Пустиря: Феноген, давай халат.)

Феноген у двері. Ще не зашли, зараз принесу.

Пята ява.

Феноген, Марія Івановна, Сося і кравчиха.

Феноген. Натє, та скоріше латайте, бо вже кричали, щоб подавати халат; а я піду до них, скажу, що ви взяли позапивати дірки. (Вийшов.)

Марія Івановна. Ну, лиш приймаймось разом. Ось дірка. Ти, Сося, тут латочку наклади; а ось порвалося — тут я зашию, ви-ж здіймайте тим часом мірку. Вєі взялись за роботу.) Хоч ти, що хоч, говори — не хоче купити нового, так оце я грошей крадькома

наскладала, і ми йому такий халат справимо, що він і сам ним любоватиметься. Бачите, через два місяці рівно будуть іменини Терентія Гавриловича, — треба, щоб халат поспів, як-раз на іменини. Я не можу йому від себе подарувати, бо буде страшенно гніватись, що такий розход зробила, та ще й гроші брала крадькома. Халат, голубочко, буде дуже дорогий! п'ятнадцять аршинів льонського бархату — по дев'ять рублів аршин, і двадцять аршинів шовку по три рублі, шнур товстий шовковий, чистого шовку, з китицями — тридцять рублів, вам за роботу п'ятдесят рублів — всього ціста сімдесят п'ять рублів. Це вже С'оні так захотілось. Вещ цінна і хоч кому кинеться у вічі, а ви запросите тільки п'ятдесят рублів. Розумієте? Терентій Гаврилович, як побачить, що таку дорогу вещь можна купити за дешево, сказати за безцінь — зараз і купить! Так от ми й діждемось, хоч хитроцями, що цей халат він скрине і буде носити такий, що хоч куди не сором! Ви-ж, голубочко, настьбогайте підкладку густо, густо узорами; на полах вишивайте в гладь буряки з розкішними бадиллями, а на бортах вишивайте барана і овечку. Та зробіть так, щоб він зразу побачив, що вещь дорога, а продасться дешево! Розумієте?

Кравчиха. Ох, матінко моя, Марія Івановна, це то все розумію, тільки навряд, чи поспію таку дорогу вещь скінчити за два місяці: робота велика, вишивка копотка, та ще знаєте: зразок овечки і барана у мене є на подушці, а буряків нема.

Марія Івановна. Я вам дам і узори. А щоб поспішити з роботою — візьміть помішницю: я-ж і гроші платю не малі — п'ятдесят рублів!

Кравчиха. Та вже і день і ніч будемо удвох з дочкою стьогати і вишивати, тільки прибавите п'ять рубликів.

Марія Івановна. Як гарно зробите то й десять дам. Входить Федюген.)

Федюген. Готово?

Марія Івановна. Готово.

Федюген. Давайте, бо гніваються. Там якийсь чоловік з важним ділом. (Взяв халат і пішов.)

Марія Івановна. Ну, ідіть же, голубко, я дам матеріал і узори. (Кравчиха гвішла.)

С'оня. Мамо! А по-мессму — вівці і буряки вишивати не годиться — це буде смішно . . . Краще на полах і на борту квітки, та гарні мережки, фрески — у мене є узори.

Марія Івановна. Ні, Соно, квітки, то инша річ, то для молодого, а вівці та буряки татові, як хазяїнові, будуть приємніше. Я вже тата добре знаю, ходім!

Соно. Як хочете, а я-б не раяла, бо буде смішно . . . (Ідуть.)
Мамо! як ви думаєте, чи не сказати-б татові про пропозицію Івана Миколаєвича?

Марія Івановна. Ні, дочко. Нехай на іменини прийде і сам скаже. Іван Миколаєвич учитель гімназії, чоловік розумний, то зуміє з татком побалакати, а я тим часом попробую винитатись. (Ішла.)

Шоста ява.

З других бокових дверей виходить: Пузирь, Маюфес, і Феноген.

Пузирь. Феноген, не знаєш, зібрались економи в конторі?

Феноген. Одного Зеленського бачив. Ох, усердний чоловік, з коня не слазить.

Пузирь. Як що зібрались — клич! (Феноген вишов. До Маюфеса.)
Сідайте. (Мовчать.) Трудне діло ваше . . . трудне. У мене своїх овець сорок дев'ять тисяч — боюся, що наші не стане.

Маюфес. Де-ж таки! Оце сказали: наші не стане! . . . Торік, як я купив у вас для одного Німця валахів, пам'ятаєте? — то для прийомки три дні їхали вашою землею . . . Їхали ми цілий день — чия земля, питаємо? Терентія Гавриловича! На другий день знову питаємо: чия земля? Терентія Гавриловича! І тільки на третій день, над вечір, почалась земля Гаврила Афанасєвича Чобота. Ха! ха! Княжество! Ціле княжество. Німець, що зо мною їхав, дивувався, хитав головою, цмокав губами, а на третій день, сміючись, сказав: у цього хазяїна більше землі, ніж у нашім герцостві, сй-Вогу, так і сказав. Хе, хе, хе! Та щоб на таких стінах неможна було ви-насти ще дванадцять тисяч овець?

Пузирь. Та воно можна! А тільки я вам скажу, що крім всього прочого — діло ваше опасне . . . Я, знаєте, опасавсь, щоб не було якої біди.

Маюфес. Помилуйте, чого боятися? Не такі голови це діло обмірковували, щоб можна було боятися.

Пузирь. Так то, так! А тільки, знаєте, неостойливість на три міліони, та ще обміркована неостойливість — рідко кінчається благополучно! . . . Щоб, бува, Петро не векочив у злосні. А тут і я помагаю, переховую!

Маюфес. Що ви? Сохрани Бог! Не такі люди ведуть і вести-муть діло . . . Петрові Тимофійовичу помагають значні адвокати і самі найбагатші купці та хазяїни. Я вже був у чотирьох — всі згодились: хто мануфактуру прийме, хто гурти, хто кінецький завод, а з парового млина і винокурні горілку і борошно розвезем скрізь, постройкі-ж — діло рук чоловічих . . . хе! хе! хе! Ще й страхову премію візьмем. Не бійтесь, ми ханатств не будемо, а помалу, помалу, все іменіє зтайть тихо, як віск на вогні . . .

Пузирь. Опасне діло . . . А чому Петро Тимофійович думає заплатити кредиторам — не чули?

Маюфес. Копійок по десять, а на худий кінець по двадцять копійок.

Пузирь. І Петрові Тимофійовичу зо всіми розходами достанеться два міліони чотирьста тисяч.

Маюфес. Ні, так не вийде. Рівно міліон назначено тільки на розплату і на всі розходи — агентів багато!

Пузирь. Виходить, два міліони чистеньких. І це кругла сума! З нічого два міліони? Каштал! Такого кашталу кредитори не подарують. Найдуться звязаті, будуть судитися, а як діло дійде до суду — тоді погана сарів! . . .

Маюфес. Нікогда!!! Візьміть в розсудженіє: вся ця сума розкинеться не на бідолах яких, а на московських та лодзинських фабрикантих, та на всякі банки! Фабриканти та банки розкинуть потері на других, підведуть свої баланси і квити. Ха, ха! Що їм така сума — вигранка!

Пузирь. Еге! для багатьох, мовляв, вигранка, а для одного каштал! З миру по шигі — голому сорочка.

Маюфес. Ха! ха! ха! Істина глибока.

Пузирь. Ну, добре. Я переведу на свої стени дванадцять тисяч ваших оведь до осени, а в-осени на сльган разом з своїми. Це все добре . . . А яку-ж я матиму користь за номіч?

Маюфес. От за цим же мене й послано до вас, щоб ви сказали свої умови.

Пузирь. Трудне діло . . . странно опасливе діло! . . . Двадцять процентів з валової виручки. Менше не візьму.

Маюфес. А чом же не з чистої прибілі?

Пузирь. Може хто другий візьме з чистої.

Маюфес. Про других нічого й балакати. Все діло треба вести без документів, на честь! А кому-ж повірити: тільки таким хазяїнам, як ви! Ви не захочете взяти чужого?

Пузирь. Навіщо мені чуже, коли у мене й свого доволі . . . Так двадцять процентів з валової виручки. Коли согласні, переганяйте овець на мої степи.

Маюфес. Ваше слово для всієї околиці закон, і вже коли не можна взяти двадцять процентів з чистої прибилі, нехай буде з валової виручки. А дозвольте знати: які розходи будете лічити?

Пузирь. Винас, чабани, догляд.

Маюфес. Ваше слово — закон! А на які степи переганяти овець?

Пузирь. На Суху Балку — три тисячі, на Роздолля — п'ять тисяч і на Кам'яний Брід — чотири тисячі!

Маюфес. Завтра всі розпорядки зробимо . . . Терентій Гаврилович, я чоловік бідний, служу і вам і Петрові Тимофеевичу . . . Самі знаєте . . . Скільки ваша ласка?

Пузирь. Поки не буде видно мого заробітку, я не можу назначити вам нічого. А в-осени, після салганів — вас не обиджу, заплачу по-хазяйськи.

Маюфес. Ваше слово — закон: ваша честь — в'яще всяких векселів і розписок! Надіюся, що не обидите бідного чоловіка! Прощайте, треба поспішати, щоб не пропустити поїзду.

Пузирь. О, ще поспіште!

Маюфес. А чи на вашім вокзалі можна пообідати?

Пузирь. Я нігде на вокзалах не обідаю, бо возю свої харчі. Феноген! (Входять Феноген.) Чи на нашому вокзалі можна пообідати!

Феноген. Бухвет с.

Маюфес. Треба поспішати, бо їсти хочу, аж шкура болить!

Пузирь. Тут не далеко.

Маюфес. Та мені не багато й треба: хоч би чарку горілки та шматок хліба . . . Ха! ха! ха! Так, кажете, бухвет с?

Феноген. Є.

Маюфес. Прощайте! Вийшов.

Сьома ява.

Феноген і Пузирь.

Пузирь. Всякий чорт сюди прийде голодний! Нема, щоб з собою привіз солонини там, чи що. Нехай не звикають!

Феноген. Це не ресторація, а хазяйський дім!

Пузирь. А він думас — постійний двір. Клич економів.

Феноген (ідучи). Охо-хо-хо-х.

Пузирь. Чого це ти так тяжко зітхаєш!

Феноген (махнувши рукою). Та . . .

Пузирь. Ну, що там, кажи?

Феноген. Зеленський нам дуже стрівежений тим, що ви нього гніваєтесь . . . А він чоловік усердний, семя велика . . . Жаль мені його дуже, а коли обидите — то й гріх, він для вас і в огонь і в воду! З коня не злазить цілий день, побивається . . .

Пузирь. Ошого вже я не люблю! Краще ти не мішайся не в своє діло . . .

Феноген. Диви, мішаюсь! Самі питаєте, чого зітхаю? Й ї кажу, бо у мене болить, а зовсім я не мішаюсь! Ви хазії, ваше діло, хоч і без хліба залишити вірного слугу.

Пузирь. Ну, ну, годі вже . . . клич!

Феноген (в двері). Заходьте!

Восьма ява.

Входять: Куртц, Зеленський і Ліхтаренко; увійшовши, клакветься. Двері на-він одчинені, Феноген, пропустивши себе, сідає на ступі так, що йому все чути і видно.

Пузирь. Доброго здоров'я! Ну, як таки ви, пане Зеленський і досі не загнuzдали Мануйлівських мужиків? Де-ж це видно, щоб в буряках платити робочому по тридцять п'ять кошінок в день! (до Ліхтаренка) Порфирій! Ночому у тебе в Чагарнику робили і роблять поденно?

Ліхтаренко. З початку весни по п'ятнадцять кошінок, потім по двадцять, тепер, в гарячу пору, по двадцять п'ять, на їх харчах!

Пузирь. Чусте? І по двадцять п'ять кошінок багато, але все-ж таки не тридцять п'ять! Та ще, либонь, ви ї харчусте?

Зеленський. Харчую.

Пузирь. Боже мій! І харчусте?! То це вийде по сорок п'ять кошінок. Добре хазійнуємо! Робочі все заберуть, а нам же що зостанеться, а чим же я буду вам жалування платити? Так неможна, ви не вмієте зробити дешевого робітника!

Зеленський. У нас умови одні, а в Чагарнику, де Ліхтаренко, — умови другі.

Пузирь. Умови люди роблять.

Зеленський. Околиця до околиці не приходиться! У Мануйлівці люди більше зажиточні, ніж де: окрім своїх наділів, держать

оброчну казенну землю в аренді, артілі почали заводити. А робочий, сам знаєте, тільки там дешевий, де землі нема, де нема за що рук зачешти, де бідність.

Нузирь. Так ви зробіть у Мануйлівці бідність!

Зеленський. Це не од мене залежить.

Нузирь. Вибачайте, пане Зеленський, це від голови залежить! От побачите, що там зробить Ліхтаренко, Слухай, Порфирій, я тебе переведу в Мануйлівку, а вас, пане Зеленський, у Чагарник.

Феноген (за дверями). Ох-хо-хо-х!

Зеленський. Помідуйте, за віщо-ж! Я торік чистої прибілі дав нить тисяч, а цей рік надіюсь . . .

Нузирь. Порфирій дасть десять тисяч! Ви не умісте з народом, а Порфирій уміє — і дасть десять тисяч — побачите! От що, Порфирій: Мануйлівці запустили недоїмку і не заплатили. Через тиждень та оброчна земля, що держать в аренді Мануйлівці, оддається з торгів на новий строк. Треба, щоб казенна земля зосталась за мною, чуєш?

Ліхтаренко. Попробую.

Нузирь. Це тобі не борщ, тут пробувати нічого — треба взяти! Ти розумієш? Взятв! Казенну оброчну статтю взяти! Наділи мужицькі на десять літ в аренду — взяти! А як мужик зостанеться без землі — роби з ним, що хочеш; а поки при землі мужики — все одно, що бури, нічого з ними не зробиш!

Зеленський. Я вже пробував . . .

Нузирь. Ви ніколи не пробуєте, а просто — їкте!

Зеленський. Мануйлівців не вкуєши!

Ліхтаренко. Аби зуби.

Нузирь. Правда. Ти вже в Чагарнику взяв селянські наділи в аренду, тепер стежка протоптана, онит є, починай і в Мануйлівці.

Зеленський. Дозволю собі звернути вашу увагу на те, що у Мануйлівці є такий учитель артільщик і біля нього чоловіка три з молодих, що через них і Ліхтаренко зуби поламає.

Нузирь. Порфирій, настали зуби! Онит є, стежка протоптана, шкварь!

Ліхтаренко. Срібними та золотими зубами можна не то Мануйлівку, не то уїд, а й губернію можна злісти!

Нузирь. Нам потрібен дешевий робітник, розумієте? а без дешевого робітника хазайство вести — годі! Так ви, пане Зеленський, приймайте Чагарник від Ліхтаренка, а він прийме Мануйлівку од вас.

Зеленський. Помилуйте, в Чагарнику менше жалування, а у мене семя!

Феноген (за дверима.) Ох-хо-хо-х!

Пузирь (плявув на Феногена). Жалування вам буде те саме, що і в Мануйлівці, побачу, як будете справлятися по готовому!

Зеленський. Спасибі!

Пузирь. Та от що: як тільки хліб знімете — триста десятин стерні засієте магаром, бо я купив ще дванадцять тисяч овець, треба гарно випасти на салган. А ви, Карло Карлович, завтра поїдете в степи на прийомку овець — їх туди приженуть. Увечері я дам вам наряд.

Куртц. Еті да, еті нет . . . У нас сорок тисяч овса, а ще дванадцять тисячов купіл, нужен другий помішнік, без другий помішнік — невозможно.

Пузирь. Обійдеться, чабани надєжні.

Куртц. Еті — нет! Чабан — цкелей кричал, а шахмейстер голова, еті — да!

Пузирь. Для овець доволі вашої голови!

Куртц. Одна голова на пятьдесят два тисячов овса — еті нет, еті нікагда.

Пузирь. Доволі. За те я в-осени вашу голову оливою гарно помастю.

Куртц. Ха! ха! ха! Оліфа, еті да! Корошо! . . . — а только помішнік нужно.

Пузирь. Обійдетесь! А старшого чабана, Кліма, виженіть зараз!

Куртц. Зашем, еті — да! Корошій чабан гнать? Собаку корошого гнать, еті — нет!

Пузирь. Він мошеник!

Куртц. Клим?! Еті — нет! Еті нікагда!

Пузирь. Мені відомо, що, як здавали дві тисячі валахів Кречковському, він за десять карбованців додав йому двадцять валахів лишніх.

Куртц. Еті — да? Еті — нет! . . . Еті нікагда! Поміяляся — можна, прєскакувал — можна, а за дєні — еті нікагда!

Пузирь. А я вам кажу — продам! Вигнати! Мені пужні люди надєжні, чесні, а як ви станете сами виправляти мошеників, то мене обберуть, як лишку. Вигнати! Я йому вірив, а він он який!

Куртц. Еті — да? . . . Еті — нет! Еті нікагда! Я будєт узнавал! Шєсний чабан, еті паскудство. (Вийшов.)

Пузирь. Ідіть з Богом! (Всі клаяються і виходять. Пропустивши їх, входить Феноген.)

Девята ява.

Фенотен і Пузирь.

(Фенотен зачиняє двері, стає на коліна перед Пузирем і цілує його в руку.)

Пузирь. Що це?

Фенотен. Я вже знаю! Ви не скривдили чоловіка, і Господь вас нагородить! Перше діло — справедливість!

Пузирь. Та кого-ж я обікрав коли?

Фенотен. Ніколи, ніколи! За те й вам Господь дає? А вас обкрадають.

Пузирь. Де-ж ти візьмеш чесних людей?!

Фенотен. От, Клима ви вигнали, бо я дізнався за валахів і сказав, а тепер я вам скажу, що Ліхтаренко . . .

Пузирь. Що Ліхтаренко?! . . .

Фенотен. Дивіться крізь пальці, не глядьте — от що? Та й сам руки вмочає! Як здавалиши рибицю, так його помічник Зозуля — десять лантухів скинув у Жидя Хлекели, що хліб скумовує і має на містечку мабазни.

Пузирь. Це так!

Фенотен. Мені сам підводчик розказував, жаль тільки, що я забув його імя . . . Та Ліхтаренко певно знає все.

Пузирь. Спасибі тобі, Фенотен! Ти один у мене вірний слуга! Кругом крадуть і крадуть. Вели, щоб вернули Ліхтаренка. (Фенотен зачиняє двері, а наустріч йому Куртц.)

Фенотен (до Пузиря.) Карло Карлович!

Пузирь. Нехай іде. (Фенотен, пропустивши Куртца, вийшов.)

Десята ява.

Куртц і Пузирь.

Куртц. Так бить не должно. Еті нікагда!

Пузирь. В чім діло?

Куртц. Січас справка делал: у меня і у конторських книгах три тисячі сорок валахів — еті да?

Пузирь. Так.

Куртц. Дві тисячі продавал. — еті да?

Пузирь. Так.

Куртц. У мене тисяч сорок в руках. Знайшліт еті — нет, еті — нікагда, Клим шесний шабац, прогайнять нельзя, еті — паскудство!

Пузирь. А ви лічили тих валахів, що zostались, почім ви знаєте, що вони всі цілі?

Куртц. Еті — да! Я атвечайт!

Пузирь. То друга річ: не стане, то ви заплатите.

Куртц. Я заплатиль?! . . . Еті — нікагда! Клим шесний шабац, еті — да! а язик, еті — фе!

Пузирь. Який язик!

Куртц (показує свій язик.) Еті — еті — да! Язык работай — еті — да! Ухо слухай, а голова не розсудов! . . . Так бить не должно! Не надо слишил, а надо відел, еті — да!

Пузирь. Ну, годі, ідіть собі, Карло Карлович, і заспокойтесь. Нехай уже Клим застається.

Куртц. Еті — да! Клим — нет, Карл Куртц — нет! Курти всі знайт, еті — да? Спеціаліста место скрозь находіл!

Пузирь. Ну, годі вже!

Куртц. Так бить не должно! (Стає серед сцени і показує язык.) Язык — еті фі! Еті паскудство! (Вийшов.)

Одинадцята ява.

Феноген і Пузирь, а потім Ліхтаренко.

Пузирь (до Феногена). Ну, що ти скажеш?

Феноген. Карло краде, а Клим помагає.

Пузирь. Та всі крадуть, що й казати, — кругом крадуть!

Феноген. Та ще ви Карла боїтесь, от він і верховодить.

Пузирь. А де ти його візьмеш такого шахмейстра?

Феноген. Ну, то нехай краде?

Пузирь. Чого-ж — нехай? Треба слідкувати. От Карло поїде на прийомку, а ти, Феноген, шатнись по отарах на провірку. (Входить Ліхтаренко.) Що-ж це, Порфирій, у тебе крали пшеницю, як возили на вокзал?

Ліхтаренко. Може. Сто тисяч пудів пшениці здавали, двісті підвід возило, може хто й вєрав.

Пузирь. Цілий віз пшениці твій помішник Зозуля зєщав у Хаскеля.

Ліхтаренко. Де-ж таки! Лантух-два, то може: а віз — то брехня! Не вірьте!

Нузирь. А чого-ж ти дивився?

Ліхтаренко. Щоб не крали! . . . І на вокзалі здано сто тисяч пудів — вірно!

Нузирь. То лишню наважили в амбарі?!

Ліхтаренко. Може який лантух, або два — то буває, де-ж ви бачили, щоб у великій економії ніхто нічого не вкрав. Та хоч би у мене сто очей було, то й то не встережен!

Нузирь. Так по-твоему нехай крадуть!

Ліхтаренко. Я цього не кажу — всі крадуть по-своєму, та без того і неможна. Терентій Гаврилович! І розвипеться, і загубиться, і вкрадуть яку мализну . . .

Нузирь. З тобою сам чорт не зговорить. Я тобі образи, а ти мені дубя! То нехай крадуть, питаю тебе? За віщо-ж я тобі жалування платю?

Ліхтаренко. А за тих сто тисяч пудів пшениці, що я здав на вокзалі, а ви гроші взяли!

Нузирь. Тьфу на твою голову! Чи ти одурів, чи чорт тебе нанав?

Ліхтаренко. Терентій Гаврилович, ви тільки не гнівайтесь, а розсудіть гарненько. Будемо так говорити: ви мені дасте великий шматок сала, щоб я його одніс у комору! Я візьму те сало великими руками і однесу сало в комору і покладу: сало ваше ціле, а тим жиром, що у мене на руках зостався, я помастю голову, — яка-ж вам від цього шкода?

Нузирь. Іди собі к чорту, бо ти наважився мене гнівити!

Ліхтаренко. Щасливі оставайтесь! (Іде.)

Нузирь. А Зозулю зараз розщитати! Хатнього злодія не встережешся! Сьогодні він тільки голову помастить, а завтра чоботи, а після завтра й сало візьме!

Ліхтаренко. Воля ваша. (Пішов.)

Дванадцята ява.

Нузирь і Феноген.

Феноген. От чоловік! І риби наловить і ніг не замочить!

Нузирь. Я знаю, що він більше всіх краде, та за те і мені велику користь дає!

Феноген. Ось газети і листи з вокзала привезли.

Пузирь (бере листи.) Поклади газети на столі, увечері Соня прочитає. (Читає лист.) Феноген, ти знаєш Чоботового сина, Василя!

Феноген. Бачив. Бова Королевич!

Пузирь. Старий просить дозволу сватати Соною.

Феноген. Перше снітайте Соною.

Пузирь. Що ти мелеш, з якої речі? Сам кажеш — Бова Королевич, до того одяв у батька, а батько хазяїн на всю округу . . . Якого-ж їй жениха?!

Феноген. А може у неї є на прикметі?

Пузирь. Пройдешвіт! Так буде, як я хочу!

Феноген. Ой, це вам не Катя: та мовчала до смерті, а Соня . . .

Пузирь. Ет, дурощі! (Читає.) Феногенушка! (Встає.) Звай панних! Подучив орден Станислава 2-ої степені на шию — а?

Феноген (цідує його в руку.) Слава Богу! Витирає сльози. Покійний батюшка порадується на тому світі!

Пузирь. Не дурно пожертвував на приют. В-осени поїдемо на засіданіє в земський банк — нехай всі ті, що сміялися з мого кожуха, — губи кусають!

Феноген. Так ви зробить собі, Терентій Гаврилович, пову хорошу шубу і хороший сіртук, бо орден буде у вас на шні, а кожух зверху, то нас знову швейцар виганятиме з прихожої, як торік виганяв.

Пузирь. Я розхрістаюсь, як будемо входити: тільки на поріг, а йому перед самим носом, блись — орден! Ну, та й швейцар мене тепер пізнає! Дався я йому в-знаки: намятаси, як мовив потім, щоб я його простив — у руки цідував, навколінки ставав!

Феноген. Перше опаскудив, на сміх усім кинув, а потім просив . . . Такого хазяїна виганяв з прихожої, прийнявши за старця, а все через кожух. Старий він, тридцять літ носите, дуже торохтить і сильно доєм тхне.

Пузирь. Ну, гаразд. По случаяю ордена зроблю шубу з лисячого хутра.

Феноген. Єнот краще!

Пузирь. Ну, єнот! . . . Хтось стукає!

Феноген (одзначає двері). Петро Петрович!

Пузирь. Милости просимо! (Входять Золотницький.

Тринадцята ява.

Феноген, Золотницький і Пузирь.

(Феноген цілує Золотницького в руку.)

Золотницький. Здоров, здоров, Феноген! А ти, крез, як поживаєш?

Пузирь. Вашими молитвами. Чоложкаються. Хоч і не такий кременний, як вам здається.

Золотницький. Не кременний, а крез! і все в тім же халаті! Пора тобі його скинути.

Пузирь сміється. По-домашньому, по-хазайськи!

Золотницький. Давно я тебе не бачив! Що-ж, багато ще купив землі?

Пузирь. Нема підходящої!

Золотницький. Все скупив?

Пузирь. Ні, ще не все! Може продасте Капустяне?

Золотницький. Дай віку дожити, не виганяй ти мене з Капустяного! Потомствених обивателів і так не багато в околиці осталося, все пові хазийни захопили, а ти вже й на мене зуби гостриш. Успієш ще захопити і Капустяне і Миролюбівку.

Пузирь. Ні, мабуть не доживу до того часу! . . . А скільки-б ви, сираваді, взяли за Капустяне? Я не купую, я тільки так цікавлюсь!

Золотницький. Прицінявся на всякий випадок. Ха, ха, ха! . . . Два мільони! А! не по зубах?

Пузирь. Продавайте, то й побачите, чи по зубах, чи ні!

Золотницький. Неможна разом все ковтнути — підожди грохи! От я строю сахарний завод, завод донне — Капустяне твоє! Ха! ха! ха! Слухай, поки там що: приставай у компанію, три чоловіка уже єсть, давай чотиреста тисяч — будеш четвертий, і поставим в Капустянім сахарний завод!

Пузирь. Не моє рукомесло! Я цього діла не знаю, а коли не знаєш броду — не лизь прожогом у воду! Ставте сами, а мені дасте сто тисяч авансу, то я вам на увесь завод поставчу буряка, як тепер поставчаю на кульницький завод!

Золотницький. А ти все-таки обдумай. Буряки — буряками, а прибуток від заводу — само собою. От поїдемо зараз у город, там тобі все викладуть, як на долоні, і ти побачиш, що діло корисне. Завіський промисел велика річ!

Нузирь. Я ще до цього не дійшов!

Золотницький. Пора вже. Поїдемо зараз у город, я тебе ознайомлю з ділом, а ти, прислухавшись, обдумаєш.

Нузирь. Це можна. До речі, мені треба ордені подучити.

Золотницький. Який?

Нузирь. Станислава 2-ої степені на шию!

Золотницький. В такім разі шампанського став!

Нузирь. А де я його вам візьму?

Золотницький. Так у городі поставиш, там найдем.

Нузирь. Та, може, я ще і не поїду, бо діла у мене дома є й трохи такі нездужо.

Золотницький. Уж зликався, що шампанського треба ставити. Ну, я сам поставлю; а тим часом давай чого-небудь попоїсти, бо ти не догадаєшся нагодувати, а я голодний.

Нузирь. Зараз будемо обідати. Тільки вибачайте — у мене фрикасе нема, а по-хазийськи: солонина до хрїцу, борщ, заварювана каша до сала, та пиріг може є з яблук.

Золотницький. Чудово! Аж слина котиться! Слухай, ти-ж, здається, земський гласний?

Нузирь. Торік вибрали. Тільки я ще ні разу не був. Сміється.

Золотницький. Нічим хвастати; це тобі не робить чести. От поїдемо, так будеш і на сьобранї — завтра почнеться: на черзі важке питання: продовольствіє голодного люду до урожаю.

Нузирь. Це до мене не тичиться. Це химера! Голодних буде тим більше, чим більше голодним помагати. Оя у мене робочим по-денним платять тридцять п'ять копійок. Нехай голодні ідуть до мене по п'ятнадцять копійок на роботу.

Золотницький. Діло. От ми це самі скажем на сьобранї і тобі привезуть тисяч двадцять робочих.

Нузирь. То вони мені й голову обідять!

Золотницький. Ого-то-бо й є! Виходить, треба щось инше придумати, треба обєудити, душею увійти в становище голодних, не дати їм загинути, не дати розвєсєднитсьє цинготній болізни.

Нузирь. Це не моє діло!

Золотницький. Як?

Нузирь. Чудні люди! Голодних годуй, хворих лічи, школи заводь, памятники якісь став! . . . Пєвгадують собі ярма на шию і носятьєя з ними, а вони їх мулять, а вони їм кишєні продирають. Чудні люди!

Золотницький. Які пам'ятники? Не розумію. До чого тут пам'ятники?!

Пузирь. Не розумієте? Так от поки ще до обіду, почитайте оцеї лист. (Дас лист.)

Золотницький (читає). „В Полтаві дозволено поставити пам'ятник першому українському поетові Іванові Петровичеві Котляревському. На цей пам'ятник гроші збирають формально в Полтавщині, але приватно можна жертвувати звідусіль. В числі жертвувателів і досі вашого імені нема, але це певно від того, що ви не знаєте про таке благородне діло. Так от я і оповіщаю вас про це, щоб доставити вам приємність, разом з другими земляками, пожертвувати на пам'ятник поета. Гроші вписуються полтавському голові. Готовий до послуги — Храменко.“ (Прочитавши, дивиться на Пузиря і говорить.) Ну?

Пузирь. І я кажу — ну? . . . Чого їм треба?

Золотницький. Ти хто такий? Малоросіянин?

Пузирь. Не криюсь. Природжений хахол!

Золотницький. Так от і пожертвуй на пам'ятник народного поета.

Пузирь. З якої речі? Я жертвую на приюти . . .

Золотницький. Ждучи нагороди?

Пузирь. Не криюсь. А Котляревський мені без надобности!

Золотницький. І як тобі не сором отаке говорити? Такий хазяїн, такий значний обиватель, ще й кавалер, а говориш, як дикий, неосвічений мужик: „Котляревський мені без надобности!“ Противно їй слухати! Поети сьць сіль землі, гордість і слава того народу, серед котрого зивились; вони служать вищим ідеалам, вони піднімають народний культ . . . Всі народи своїх поетів шанують, почитують і ставлять їм пам'ятники!

Пузирь. То, виходить, ви пожертвуйте?

Золотницький. А як-же! Завтра вишлю триста рублів!

Пузирь. Ну їй буде з них, а від мене не поживляться! (Входить дівчина.)

Дівчина. Пожалуйте обідати!

Золотницький. Прощай!

Пузирь. А обідати?

Золотницький. Обідати у такого хазяїна важко, тут і кусок в горло не полізе. До земських діл тобі нема діла, луччих людей свого краю ти не знаєш, знати не хочеш і не цінити, — я соромлюсь сидіти поруч з тобою за столом!

Нузирь. Та чого ви так ображаєтесь за того Котляревського, хіба він вам брат, чи сват?!

Золотницький. Ах ти нещасна, безводна хмара! І прожене тебе вітер над рідною землею і розвіє, не проливши ні краплі цілющої води на рідні ниви, де при таких хазійнах засохне наука, поезія і благо народа!

Нузирь. Та це ви щось таке говорите, що я не розумію. Милости прошу обідати!

Золотницький. Ні, поки не даси мені слова, що поїдем в земське собрание і пошлем гроші на пам'ятник Котляревському, доти не сяду з тобою за стіл!

Нузирь. Та вже для вас, і поїду й пошлю! (Вере його під руку.) Не робіть же мені безчестя! (Веде його.)

Золотницький. Ах ти . . . хазяїн, та й більш нічого!

27. Сава Чалий.

Трагедія в п'яти діях і семи картинах.

П'ята дія.

(Світлиця Сави, гарно убрана килимами. На стінах зброя. Під стінами турецькі канани: напереді стіл. В глибині колиска.)

Перша ява.

Зося колише дитячу, біля неї стоїть баба.

Зося. Заснуло. Ідїть, бабусю, відпочиньте. Коли дитя прокинеться, я вас покличу.

Баба. А коли-ж, серце, будемо хрестити, бо вже-ж пора: чотири неділі минуло, як дитя родилось, а ще й досі в хрест не ввели.

Зося. Завтра, бабусю . . . Ждемо пана Шмігельського. Він буде кумом!

Баба. А який він, пані, буде хрестити: чи наш, чи уніятський, чи ксьондз?

Зося. Отець Іван.

Баба. Оце добре. Діти повинні йти по батькові . . . А де-ж пан Шмігельський? Його вже третій день не бачу, а він же в нас що-дня?

Зося. Пан Іван позавчора погнався за гайдамаками, що, кажуть, десь містечко і костел геть обібрали . . . А Господи, коли-б уже тих гайдамаків не стало! Ловить їх Сава, ловить, а вони єсть і єсть. Та ще похваляються на Саву . . . Мені таки боязко за нього, особливо, як пана Івана немає дома.

Баба. О, моя кохана пані, хто осмілиться до такого лицаря, як Сава, достунити? Кругом нас міліція і всі у пана Сави під рукою.

Зося. Ото бо мене й страшить, бабусю, що Сава дуже смілий, а через те в дворі у нас, бува, частенько зовсім немає козаків. Та от хоч би й сьогодні — всіх розіслав.

Баба. А двірня в нас хіба мала?

Друга ява.

Ті-ж і Сава. Баба, уклонившись, виходить. Зося обнімає Саву, а потім бере його за руку і веде до коляски, одводить частину положу. Сава довгенько дьвється на дитину, а Зося, обнявши Саву за стан, стоїть, схиливши йому голову на плече. Сава по хвилі спускає полож, цідує Зосю і одходить від коляски.

Сава. Міцно снить козарюса! . . . Так що-ж, Зосю: чи згодна ти, щоб синові дати імя Гнат?

Зося. Ні, ні! Мені той Гнат страшний, і я не хочу, щоб сина нашого так звали. Назвем його Сава. Це імя для мене миле, а коли тебе не буде дома, я, розмовляючи до сина, буду всякий час говорити: Сава! мій милий, мій коханий, — і так мені здаватись буде, що я з тобою розмовляю.

Сава. Ну, то нехай буде Сава! Може малий Сава, як виросте, кращий буде, ніж його батько!

Зося. Кращий від тебе не буде! Сава зітхав! Чого ти, Саво, так зітхавши ляже?

Сава. То нервово, то запальливо. Ох, Зосю, так мене ксьондзи й панні, неправдою своєю до віри нашої грецької і до льоду ображають, що каюсь инді за те, що до Потоцького пристав і навіть . . . мучує! Я кожний день все більше й більше помилку свою бачу . . . Кругом вовки, що їсти лиш овець хочуть, а пасти їх і стерегти — не мають навіть в думці, і кривда через те, як панувала скрізь, так і панує, і не мені, я бачу, її на Україні побороти!

Зося. Що-ж там сталось знову, Саво, що ти стрівожив так себе?

Сава. Був я у пона! І так наскаржився мені отець Іван на пробоща, що я хотів поїхати зараз у Немирів і власними руками розбити голову лукавому ксьондзові.

Зося. Та що-ж таке зробив ксьондз пробощ?

Чаллий. Що!? Він навпаки моїм наказам дозволив уніяцькому понові Антоїєві вигнати отця Івана з церкви! Так а оце одняв в Антоїя ключі від церкви, оддав отцеві Іванові! Антоїя-ж так настрахав, що він утік в Немирів!

Зося. То й заспокойся, коли поставив по-своєму.

Чаллий. Неможна, серденько! . . . Я вже не раз ксьондзам і шляхті говорив, що, поки я живий, тут унії не буде! А вони на тес не вважають і, змовившись, навмисне йдуть всі проти мене, знаючи, що я лиш в тім утіху маю, що можу заступатися за люд свій і за віру.

Зося. А ти все таки заступаєш і борони.

Чаллий. Іноді я навіть забуваю про те, що сотником у гетьмана служу, і хочеться розправитися з ними по-гайдамацьки, бо до сдняне страх на них наводить!

Зося. Ти зробиш все по-своєму, бо най неповельможний тебе любить і слухає!

Чаллий. Та воно піби й так, а тільки став я помічати, що там на дні, у його панській душі, живе ненависть і до хлопа, й до його віри і часто він почав кривитися на мене! . . . А що-ж би то було, коли-б такого друга, як от Шмігельський, я не мав? Він один боротись проти кривди помагає. О, як би тут хороше жилося, коли-б народ любив шляхту, як братів! . . . Глянув у вікно. Що це за люди? (У двері.) Джура!

Зося відбігає до вікна. Ціла юрба! Входить Джура.

Джура. Люди хотять бачити нава.

Чаллий. Звідкіль вони?

Джура. Не знаю. Між ними один Кульбаба з слободи панської, а то чужі.

Чаллий бере шапку, хоче йти.

Зося (бере у нього шапку). Любий мій, будь обережний, не довірай себе так сміливо юрбі!

Чаллий. Бог з тобою! Чого-ж я буду боятися? Між ними є Кульбаба з нашої слободи. Невно скарги мають, а може оселитись хочуть тут у слободах моїх.

Зося. Ти їх не знаєш, мій коханий, а я бачив посполитих з того часу, як, пам'ятаєш, два гайдамаки, одягнені, мов кметі, влізна-

лись у юрбу посполитих, і вбити тебе хотіли . . . Між ними-ж був, здається, і Кульбаба.

Чалій. Так же-ж не вбили! Горлиціта — повісив я, а Кульбаба — став першим між хазяїнами у Степанках!

Зося. Твоє життя, коханий мій, дорожче від мого — храни його для сина нашого.

Чалій. Заспокойся, моя любко! Що з тобою?

Зося. У тебе так багато ворогів: і гайдамаки, і пани, і ксьондзи, а хіба неможна відкувати бога . . . Не йди до них, прошу тебе, уваж мою ти просьбу. Поклич сюди Кульбабу одного і сам до боку шаблю причепи.

Чалій в дѳері. Джуро, скажи, щоб Кульбаба прийшов сюди в світлицю! . . . Ну, що-ж, тепер ти спокійніша?

Зося. Надінь же шаблю.

Чалій. Зосю! І не сором? Гайдамацька жінка боїться посполитих.

Зося. Бо я свого гайдамаку без міри кохаю: а після того, як дав нам Господь сина, я стала занадто полохлива, і все мене страшні думки гнітять . . . Може через те, що я ще хвора . . . Прощу тебе: поки я видужаю і вернетъся до мене колишній спокій, постав ти варту у дворі, бо в нас частенько, от як і сьогодні, нема ні одного озброєного чоловіка.

Чалій. З завітряншого два цілий десяток добрих козаків будуть сидіти у нас в дворі і оберігатимуть дорогий для мене спокій моєї любої жони. Тільки не тривож себе даремно, будь спокійна, моя голубко, бо тривогаю своєю і в мою душу смуток наливаеш і — невідомий перше страх — мене тривожити починає.

Зося. Я вже не буду.

Третя ява.

Ті-ж і Джура.

Чалій. Ну! . . . Чом же Кульбаба не йде?

Джура. Гості приїхали до нас, пани з Немирова. Так Кульбаба питає, чи підждати, чи прийти завтра?

Зося. Чи не Шмігельський? (Слядувши у вікно.) Ні. Жезницький пан, а з ним Яворський.

Чалий. Чорт їм рад. (До Джури.) Скажи, щоб завтра Кульбаба прийшов з людьми. А зараз вели накрити столи та принеси горілки з льоху: нехай всі люди винюють за здоровля пані і мого сина. (Джура виїшов.)

Четверта ява.

Ті-ж без Джури.

Зося (біля вікна). З ними мало не ціла хоругва надворських козаків . . . Чого-б то?

Чалий. То так бояться: Жезницькому ввижаються скрізь гайдамаки. Він хоробрій тільки в замку, а за стінами замку тремтить, як завць. Я його терпіти не можу. І чого це вони притислись?

Зося. Це перший раз . . . Ти-ж, Саво, не показуй вигляду, що гості не в пору.

Пята ява.

Ті-ж, Яворський і Жезницький.

Яворський і Жезницький. Панові полковникові чолом бємо.

Чалий. Прошу вас так не жартувати, панове! Я сотник лиш, на віщо-ж величаєте полковником мене?

Яворський. Слухаю пана.

Жезницький (подас лист, Саво читас.) Це не жарт, ми-б жартувати так не посміли! Пан Саво справді є полковник! Полковника-ж дістав за те, що у поход останній розвалив гард Запорожський на річці Бугові і розігнав відтіль ватагу запорожців-гайдамак, спаливши церкву їх! . . . Вітаємо ще раз полковника! . . .

Зося. Саво! Ти церкву спалив?

Чалий. В запалі, моя голубко, в кривавім бою, не розібрали: чи то церква, чи просто будинок — і спалили! . . . Це гріх великий на моїй душі . . . Я каюсь і жалкую . . . але не вернеш! . . . Багато де-чого не вернеш! Ну, що про це. За те, як бачиш, тепер полковник я і справді! Вибачайте, панове, що зразу не повірив.

Жезницький. І не тільки полковник, а віднині Саво Чалий брагородний шляхтич Речи Посполитої! А от і грамота від короля! (Кланяється, за ним Яворський.)

Чалий (розвернувши грамоту, поцілував). Спасибі вам, панове, за добрі вісти! Прошу сідати. (Сідають.) Тенера, Зосю, не будуть родичі тебе цуратись.

Зося. Байдуке, Шлихтичів — багато, а Сава — один!

Жезницький. Ясновельможний гетьман теж вітає полковника свого з королівською милостію і просить прибути до нього завтра на обід і разом з тим прийняти ще подарунок. (Подає ще лист і кланяється. Яворський теж кланяється.)

Зося. Що там ще?

Чалій (читає). Ясновельможний гетьман дарує синові нашому сто тисяч злотих і просить . . . щоб я сина свого . . . хрестив у католицьку віру! . . .

Зося. Для чого-ж то?

Сава. Об цім ми побалакаєм з тобою онісця . . . Стільки, панове, разом нагород, що я не знаю, що й сказати! Завтра приїду сам в Немирів і там подякую ясновельможного гетьмана за його ласку до мене! Джуро, меду!

Жезницький. Тепер панові полковникові і шляхтичеві не винадає стояти, як перше, за хлонські інтереси, повинен він оберігати лиш інтереси панські. (Джура вносить мед.)

Чалій (наливає кубки). Хлонський і панський інтерес один: спокій і добробут! Але краще ми не будемо про це балакати, бо пан Жезницький занадто розходиться зо мною у поглядах і вийде сунечка, а у такі щастливі хвилини я-б не хотів сваритися з гостями дорогими. Прощу, панове.

Яворський бере кубок. Слухаю пана!

Жезницький. За здоров'я прекрасної пані полковникової і її сина. (Пить.)

Чалій (знов наливає). А пан Шмігельський ще не вертався?

Жезницький. Нема ще й досі, і ясновельможний гетьман трі-вжкється.

Чалій. Я й сам в трівозі не малій, бо маю відомости, що тут десь недалеко Гнат Голий, і завтра я сам хочу йти шукати його ватагу . . . Прощу, панове!

Яворський бере кубок. Слухаю пана!

Жезницький (бере кубок). Пан Шмігельський задрить панові полковникові і, не пораявшись, пішов сам у погною, щоб самотійно лаври взяти.

Чалій наливає. Пан Шмігельський лицарь. Велику має честь і славу при всіх дворах панських і нікому не завидує! Панове, прощу. (Бере кубок.)

Яворський бере кубок. Слухаю пана.

Жезницький. Ну, та й слухняний же пан Яворський, коли приходяться вити мед!

Чалий. Зосю! Почастуй нас, рибко!

Зося (сидить). Пропу винити за здоровля мого гайдамаки!

Жезницький. Шляхтича!

Яворський (бере кубок). Слухаю пана.

Жезницький. Прекрасну пані Зофію пан Яворський слухав, а свою пані не слухав!

Яворський. Ба, слухав! Присягаю. Ми так кохасємось, що жити одно без другого не можем. От я вже запудився за мою паню, бо хвилинка без неї мені віком здається!

Жезницький (Чалю). Бреше! Що-дня бс канчуком! Ну, пане Яворський, ідемо до Немирова.

Яворський. Слухаю пана.

Жезницький. А як же-б пан не послухав, коли вже сонце над захід, і треба засвітла добратися додому, щоб часом де не з'явив нас бестія Голій!

Чалий. При вас мало не ціла хоругва козаків — і пан боїться!

Яворський. Я? Ні крапельки, присягаю! Що я їм зробив?

Чалий. І правда. А пан Жезницький?

Жезницький. У-у! Противні морди! Але і я їх не боюся, коли вони свідать у мене в тюрмі. Сміється. Прощайте! Іде до дверей.

Яворський. Завтра побачимось!

Чалий. Як будем живі!

Жезницький. А чого-б нам помірати? . . . Цевно пан полковник думав, що ми піймаємось і справді Гнатові у лани? Не піймає! У нас коні добрі . . . (Вийшли Чалий за ними.)

Шостя ява.

Зося (одна, іде до дверей). Бабуно! А йдіть сюди! Іде до колежки такої замкнеливниє. Здрігнула.) Сава сказав, що Гнат тут близько десь, і в мене ноги затремтіли . . . І раз-у-раз так страшно робиться мені, коли я чую імя Гната! . . . Сава його так любить, а він на Саву ножа гострить. Цур йому, нехай він зрине . . . (Входить баба. Перенесем, бабуно, дитя в оочивальню. Здіймають колежку.)

Сьома ява.

Ті-ж і Чалий.

Чалий. Вже виносите мого козака від мене? Ну, прощай, сиду, рости здоров!

Баба. Я сама, пані, однесу. Вийсуть.)

Чалий. Га? Зоєю, чула?

Зося. Що. Саво? Що?

Чалий. Мало їм, бач, того, що я роблю для них, вони-ж обдурюють мене, не додержують слова, та ще й хотять купити мою цитину, хотять, щоб сина я свого хрестив не в грецьку, а в католицьку віру? . . . Яка образа, яка зневага!

Зося. Хіба-ж вони тебе примусити можуть? Тепер ти шляхтич, рівний гетьманові самому, то й король заступиться за тебе!

Чалий. Я й сам за себе заступаюсь! Але не в тому річ. Ти тільки подумай! Чого хотять? І хотять, знаючи, що я за віру грецьку заступаюсь. Виходить, неом мене всі лічать, що я за гроші й почесні і віру проміняю і стану і люд свій до унії примушувати! . . . Помилюються! Гайдамаки — одно, а віра — друге! . . . Не від гетьмана ця думка йде, а від вєбондзів!

Зося. А коли так, то не тільки синтвій не буде католиком, але і я, жона твоя, пристаю до грецької віри, і не посміє нас ніхто за те судити: бо жона і муж — тіло одно, а в однім тілі — і дух повинен бути один!

Чалий. О, горлице моя! Я родину покинув, по ній тужив би я незмірно, коли-б краса душі твоєї мені боротись з ними не помагала всякий раз, — як от хоч би й тепер! Ти родина моя, ти — все для мене! . . . Ох, як жалкую я, що тоді, коли ти бранкою була, в корчмі сиділа, не одружився з тобою і не покинув все, щоб тихе, мирне почати життя там далеко, далеко — десь над Дніпром! . . . На віщо слава, почет, мастки? А там з тобою був би рай!

Зося. Так що-ж, тікаймо звідцїля! . . . Я тут боюся усього, а особливо Гната Голого! Бо ті гайдамаки казали, що їх послав убити тебе Гнат Голій! Тікаймо! Мені так хочеться десь жити далеко від людей, з тобою що-хвилини вкуні, а тут: ти ходиш у походи і видаєш мене, і раз-у-раз я повна страху, що вже не вернешся з походу!

Чалий. Придється утікати! . . . Піднімається і слухає.

Зося. Чого ти? наче що побачив, слухаєш?

Чалий. Ти нічого не чула?

Зося. Ні.

Чалий. Мені здалося, наче хто під вікном сказав: „добровечір!“

Зося. Ой! . . .

Чалий ласкаво. Бог з тобою. А може-ж і справді хто сказав добровечір. Входить Джуро і ставить свічку на стіл. А подивися, чи нема кого

там на подвіррі? Джура вишив. Чалий бере Зося за стан і садовить біля тебе. Сядь коло мене та пригорнясь до мене, моя бранко!

Зося (сідає і пригортається). Бранка! Ох, як гарно тоді було, коли я тебе що-вечора у корчмі ждала, аж радісно згадати! Сидю, в вікно дивлюся і вся тремтю... Та тільки то це страх був, як тепер, то була тривога, що серце пановняла і прудко гнала кров, малюючи у мріях чарівну постать страшного всім і славного на Україні Сави, котрого я так покохала, так (дивиться на Саву), що батька, матір, все для нього забувала і рада-б з ним була в корчмі ввесь вік сидіти — отак! (Обгортає його шию і цідує.)

Чалий. Чого-ж ти вся тремтиш?

Зося. Від щастя, милий, біля твоїх грудей страху нема! Я зараз смілива така, я справжній гайдамака і нічогосімко вже не боюсь: з твоїх грудей в мої перелилася сміливість і одвага. (Входять Джура.)

Джура. Не видно нігде нікого: ні біля світлиці, ні на подвіррі. (Виходить.)

Чалий. Отак, коли стрівожишся чого, тоді і вбачається і відчувається.

Зося. А, нусте. (Входить баба.)

Баба. Ідть, пані, погодуйте сина.

Зося. Плаче?

Баба. Ні, тільки мурчить.

Чалий. А ніхто не приходив у двір?

Баба. Ні, нікого не було.

Чалий. Почулось!... Іди-ж, голубко, та й сватоньки давай, а я листи ще паншшу і сам прийду до тебе.

Зося. Може-б я ще прийшла сюди?

Чалий. Краще спи! Нехай тебе хранить Господь!

Зося (іде і од дверей). А може-б ти завтра листи паншсав, бо вже не рано...

Чалий. Не будь же дитиною, моя любо, у мене діло є.

Зося. Ну, то я вже піду... (Постоявши) Слухай, Саво, і я з тобою поїду завтра в Немпрів і сина візьмемо. Добре?

Чалий. Гарзд.

Зося. Мерщій же пиши листи, бо я однаково не буду свати. (Пішла.)

Восьма ява.

Сава (один сідає до столу). В Немпрів завтра не поїду, а паншшу ясновельможному листа, що повертати свій рід у католицьку віру

а не згоден, бо це-б зневажило мене перед очима всіх панів, яко одступника від предківської віри, за котру вчора ще боровся з ними!

Наше, потія переєтає, піднімається і сдухас. Проклятий пугач, як засміявся поганю! . . . Стані вище. Іде він взився? Учора двох убив і більш здається тут їх не було. Наше, по хвилі здрігнувсь, відняв очі на вікно і сдухас. Що це? Здавалося, наче знову хтось сказав „добривечір“! А, дурість! Ну, добривечір, то й добривечір . . . Коли-б мерцій вертався Шмігельський. Я цілий день сьогодні жду його і тим себе так розтривожив, що ніяк не віджену тяжких думок: все більше і більше нагнічують вони мій мозок . . . Дивна річ . . . Коли я жив в стену, в порі, у лісі — не знав тоді такої я тривоги . . . А тепер, от як не сплкуюсь — нічого не зроблю з собою! . . . Особливо сьогодні. Оці пагороди мов ранили лим гострим і отруїли мою душу . . . От чую — наче хто шепче мені й зараз: що праця та, що я у своїх думках лічив користною народові, була і єсть на користь лиш панам! І чую я, що єсть тут правда — страшна, страшна правда! . . . За те, що гайдамак, своїх братів, ловив і смерті предавав, вайкраїних оборонців прав народних, за те, що церкву Божюю сналив — полковник я і шляхтич! Шляхтич? Рідня, виходить, всім панам! Ох, як мені нудно і на серці грудно! Здається зараз би вернувся до своїх, у ліс, у нори . . . Зоя піде скрізь за мною . . . А там я вигодую сна свого Саву козакам на славу! І він закряс батькові гріхи! . . . Ох, ні! . . . Заросли мої шляхи горами — немає повороту . . . Нема! Нема! (Бе кулаком об стіну.) І не треба! Дитячий страх панав на мене і я себе мордюю. Щоб край утихомирити, то треба припинити дику волю гайдамацьку, поки не захопив цей рух увесь народ! . . . Так! . . . Так! . . . Як море зрадливе сьогодні на лоні своїм гоїдає тихо байдак і мов приспіляє плавця, а завтра в мент один скаженіє і бе на тріски той самий байдак і тонить у хвилях нависених необачного плавця — отак і народ: коли ревірзе данцог покори — подібен морю нависеному! Неікрний ще сьогодні й тихий — він вмент один, страшну підніме бурю і Несподиту Річ потонить в крові, і все оберне у руїну. Пріч же сумні думки — пріч! Не проти народу я воюю, а проти гайдамак: народові-ж бажаю миру і спокою, щоб він під панською рукою добув широкої освіти і прав на вільне і користне життя для всего краю. Здрігнувсь і привдхувальсь.) Знову хтось сказав „добривечір!“ . . . (Це до вікна і заглядувши, одєкає.) Що це? Ввикається мені! Чи й справді то Шмігельський!! Відходить до вікна Пан Шмігельський, блідий і з уха кров дзорчить! Наше Іване! Чого-ж ти . . . Щез! . . . Це мана . . . Це так мені здавалося . . .

Дев'ята ява.

Чалий і Джура.

Чалий. Це ти в вікно заглядав?

Джура. Ні.

Чалий. І нема нікого?

Джура. Ба приїхав зараз козак з хоругви пана Шмігельського.

Чалий. Де він? (Хутко, не дждавши відповіді, вийшов. З других дверей виходить Зося.)

Зося. Джуро, що там сталося, що нан так прудко вийшов. Мені здавалось, що нан Шмігельський приїхав!

Джура. Ні, пані, козак з його хоругви.

Зося. То певно він вернувся?

Джура. Не знаю.

Зося. Здається, йдуть. Ти не кажи, що я виходила, щоб нан не гнівався.

Джура. Слухаю пані. Зося зникає за дверима.

Десята ява.

Чалий і надвірний козак. У козака голова перевязана.

Чалий. От через що я так трівожусь цілий день — душа нещастя чула! Тяжке нещастя... Ну, ну — далі розкажуї... .

Козак. Я певен, що всі там полягли, до одного усі. І їх там повила багато, коли уранці пішли бою до мене знов вернулись життя, то я побачив, що вся балка завалена була козачим труном — немов би хто позвозив їх багато так навмисне. Шукав між труном я сотника пана Шмігельського, але його там не було. Коли на гору вийшов, то на горі з десяток наших коней уже здихало, бо в них розпороті були їх животи, а далі паслось скільки коней, так я піймав одного і от до тебе приєкавав з цією звісткою лихою!...

Чалий. О, Боже мій, яка потеря! Це Гнат --- його робота, бачу... Ти знаєш місце добре?

Козак. Знаю.

Чалий. Так ти нас поведеш туди. Іди тим часом спочивай, обмий і перевяжи свої рани. Джуро, дай йому добрий кухоль меду, скажи, щоб зараз коней трьох сідали і сам вертайсь сюди. (Джура і козак вийшли. Сава сідає і пише лист, а написавши.) Сто душ лягло на полі і з ними кращий друг! Друг, котрий підтримував всяк час мій дух.

руг, що вмів розгонити найтяжчі хмари життєві, які гнітили часто мізок мій і душу й серце! . . . О, тепер я попалю усі ліси, я виверну все гайдамацьке гніздо, я заплачу за смерть Шмігельського вам всім сторницею, страшно, страшно заплачу!! . . . Входить Джура.)

Одинадцята ява.

Чалий і Джура, потім Зося.

Чалий. Ог три листи: один - - що згорнутий удвоє — в Немірів; другий - - що край один заломаний — у Тульчин; а третій — одкритий - - в Рубань! Птицями нехай летять всі три.

Джура. Тоді у нас нікого не останется в дворі, бо Харько й Трохим пішли на слободу і досі не вернулись.

Чалий. Так ти на слободу йди зараз і в двір до мене поклич Кульбабу: скажи йому, щоб він узяв з собою всіх своїх товаришів, що колись були у гайдамаках. Вони мені потрібні і за послугу будуть мати добру плату. Іди-ж мерщій! А не забудь, куди який послати лист!

Джура. Цей — в Немірів, цей — у Тульчин, а цей — в Рубань.

Чалий. Так. (Джура вийшов.) Годі вагатись, годі! Входить Зося.) І ти не сивни ще на лихо!

Зося. Яке там лихо! Я чую тривогу — скажи, що сталося: я ні жива, ні мертва!

Чалий. Молю тебе, не заважай мені! Сотня Шмігельського пропала, і я піду шукати її. Скоро збереться сюди вся близька міліція, і я виступлю зараз, по дорозі захоплю ренту — і в похід!

Зося. То нехай коней запрягають зараз, і я поїду у Немірів з сином, бо тут без тебе я не zostанусь.

Чалий. Я вже послав на слободу і зараз сюди прийде Кульбаба, а з ним п'ятнадцять таких молодців, що і на сотню підуть. Для всіх роздам я сивни, порох, кулі і мушкети. Це буде твоя варта. Коли-ж захочеш їхати, то завтра вже поїдеш у Немірів; а варта все-ж таки нехай стоїть в дворі . . . Іди-ж, моя голубко, і спи спокійно — тебе одну я не покину! Знай, що у дворі у тебе буде п'ятнадцять добрих молодців! Іди і спи спокійно. Мені немає часу, треба ще написати ясновельможному, бо все, як бачиш, раптом перемінлось.

Зося. Я слухаю тебе, і спокій мов росте в моїй душі. Прощай, мій соколе ясний! Боже, як не хочеться з тобою розлучатись. Згадуї свою Зося, а я що-хвилини буду з тобою розмовляти, бо біля мене малий Сава! Прощай!

Сава. Будь здорова, моя зоре. (Цілує її.)

Зося. Зайдеш же сина перехрестниш. (Вийшла.)

Дванадцята ява.

Сава (один. Пише). Увесь тремтю від злості... Коли-б мердїї міліція... (Пише.) Книгть моя душа!... Я не так за вас приймуся... Коли-б піймався мені тепер сам Гнат, я і його без жалю на палі посадо. (Пише. По хвилі входять тихо Гнат, Медвідь і Кравчина.)

Тринадцята ява.

Чалий, Гнат, Медвідь і Кравчина.

Гнат. Добровечір!

Чалий (повертається і сховлюється з крісла).

Гнат. Здоров, здоров, пане Саво! Здалеку ти нежданї гостї маєш, чим будеш вітати?

Чалий (шукєс очима броню). А чим же я таких гостей привітаю... Послав мені Господь сина, буду в куми звати.

Гнат. Не кумувати тобі, Саво, з нами: не пити горілки та медів з преславним товариством, а заплатити перше треба за сукні та за адамашки, що ти нажив, пане Саво, з козацької ласки...

Чалий (хоче взяти шаблю — Медвідь йому дорогу заступає. Сава хоче взяти рушвицю, що в другім кінці стоїть — Кравчина заступає йому дорогу. Сава, нахиливши голову, хвилю мовчить). Чого-ж брати мої хотять? Чи битись, чи миритись?

Гнат. Прийшов час, Саво, розплатитись за кривди ті, які ти нам і людям всім своїм зробив!

Чалий. Я лиш обороняв від кривди вашої ввесь край. Один проти другого ми у поле виступали, озброєні, мов лицарі на герць! Тепер же ви утрьох на мене безоружного напали, — цього не дозволяє честь лицаря такого, як ти, Гнате! Коли вже воля Божа є на те, щоб з вами розплатився я, дозволь же і мені мою ти шаблю взяти: тоді один я проти трьох кривавий бій прийму, а Бог нехай рішить, і мертвий той нехай поляже, хто кривди більш зробив!

Гнат. На поєдинок ти не маєш права з нами, бо **потеряв ти** козацьку честь! За те, що кіш у Чорнім Лісі наш спалив, напавши зрадою на нього; за те, що ти ловив товаришів своїх і в руки панські віддавав; за те, що церкву ти спалив — тебе громада наша смерті присудила і виповнити присуд громадський ми взялись... Проти громадського суда оборонятись шкода!... Колись, хрестами помінявшись, ми перед образом дали присягу обороняти людей своїх від ляхської кривди і напасти: присягу ту зламав ти, брате, тепер вона тебе **вбиває!** (Всі три обступують Чалого і проколюють його шаблями; проколовши, одступують.)

Чалий (падає). Простіть... Я смерть прийняв за рідний край... Я кровю змив свою вину... Прощайте. (Умирає.)

Гнат. Прощай!... Краще, брате, гнити тобі в землі, аніж з Ляхами вкупі на наші голови козачі меча здіймати і на безчестя козацтву усього свій рід тут розмножати.

IV. Іван (Нечуй) Левіцький.

28. Як учився в школі Яким Лемішка.

(З повісти: „Причена“.)

За панування царя Миколая І-го на західній Україні в одному повітовому місті жив міщанин Лемішка. Між бідними невеличкими міщанськими хатами високо виносилась покрівля його чималої хати з білими цегляними виводами. Чималі вікна і двері, віконниці, помальовані зеленою фарбою, ганок коло дверей — все те дуже одрізняло Леміщину хату од других. На ціле місто не було такого розкішного садка, таких високих верб на леваді, такої густої дереви на окопі, свідкові давньої оселі і оселі багатенької давніх Лемішок. На ціле місто у міщан не було такої чистої, просторної світлиці з кімнатою, великих нових образів, картин на папері, міцних дубових столів, добрящих лавок. Уся оселя стояла, як звичайно стоять міщанські хати, далеко од жидівського базару, над річкою, на височенькім пригорку. З гори до берега простягся старий, здоровий садок, а далі за ним зелена левада та зелені верби коло криниці на самім низу. З огорода видко було недалечко водяний млин Леміщин, з чотирма колесами, з густим наїздом возів, навантажених мішками, з гуртом людей, застоюючих черги. Лемішка в місті був з перших багатирів. Заможність між міщанами, незвичайна на західній Україні, в гриницях панування шляхецько-жидівської Польщі, колись такої шкодливої для місцевого народу, — наводила людей на здогад, що Лемішка накладає з чортами, що він буцім-то знайшов гробі. З важкою науругою якось спромігся Лемішка прохатись між Жидами і шляхтою до свого талану. Одначе він протися не крамарством, а більше промислівством. Лемішка випасував на степах товар до різниць, а Леміщица закупувала садки, шльнувала там ціле літо і виспалала хури з овочами в степові міста на продаж.

Одного ясного літнього вечора сидів Лемішка з жінкою в ганку. Сива смушева шапка зіхала йому на потилицю і одслонила його

високе і широке чоло, чорний, побіляний сивиною, як сріблом, волос. Синій жупан розстебнувся, і через пазуху виглядали пасма чорного волосу на його мужніх грудях. Його повне, колись гарне, лице поверталось разом з поглядом карих очей, оглядаючих своє добро. Лемішуха в шовковій юбці і шовковій хустці на голові, стара, але кремезна, бабуся, сиділа проти його і вела з ним розмову. Як той старозавітний Захарія з Єлисаветою, вони втішались одним живим сном єдинаком Якимцьом, котрий бігав з чужими хлопцями коло млина.

— Добра в нас, хвалити Бога, чимало, і грошей доволі. А Якимцьо вже підрастає. — промовив старий Лемішка. — Чи не оддати-б нам його в школу? Візьму ще оце літо його з собою на степи, а Біг дасть, діждемо осені — одвезу в школу. Нехай вчиться! Може з його якісь більші люди вийдуть, ніж ми, стара, з тобою. Хвалити Бога, вчити є за-віщо.

— То й оддаймо! — промовила стара. — Я-б хотіла, щоб наш Якимцьо був священником. Оддаймо його в духовну школу. Може доживемо, побачимо його в ризах у церкві, коло Божого престолу, на службі Божій. Мати Божа! здається, од радощів вмерла-б, як би побачила його в ризах! А як помremo, хто-ж лучче за нас старих молитиметься Богу, як не син священник?

— І це гаразд! Але в мене думка така, щоб він вивчився та й зостався на господарстві. Ми-ж і невчені, а маємо хліб-сіль. Нехай би він був добрим хазяїном, як я з тобою; нехай би він йшов батьковою стежкою. А то, як він одірветься од старої господи, то піде марно наша праця! В нашій оселі житимуть чужі люди; наше добро певно перейде тоді в чужі руки, — хтось чужий буде їсти ті овощі, що ми садили своїми руками. Оддаймо його лучче в свіцьку школу, — от, приміром, в гімназію.

Тодішніми часами міщанських і селянських дітей не приймали в гімназію. Тоді на нашій Україні тільки одні дворяне, — тоб-то одна католицька шляхта, — мала право просвіти в школах і прямування до вищого уряду. Середній і нижчий стан не мав права вчитись далі скарбової міри. Одному тільки духовенству була трохи вольніша дорога. Український народ мусів навіки-вічні зоставись у матеріальній і розумовій неволі.

Незабаром прибіг до ганку і Якимко, заспанний, гарячий, червоний, і притулив гарячу голову до матері.

Недавня розмова з чоловіком уже навела на Лемішуху сумну думку про розставання з своєю дитиною. Вона прибільшила свою

ласку: вдвоє ласкавіше її рука гладила синову головку, вдвоє пильніше дивилась вона на його запалене червоне личко.

— Чи хочеш, Якимцю, вчитись? — спитала мати сина.

— Не хочу, мамо!

— Чом же ти не хочеш?

— Бо досадно! Адже-ж, мамо, наші хлопці не вчать ся ні один.

А навіщо-ж мені загадувати вчитись!

— А до школи поїдеш?

— Нехай їй біс! Мені і так остогид той часловець та псалтирь!

— Хто видав таке говорити! — Мати прикрила його гарячий роток пальцями. — А ми тебе одвеземо в школу. — промовила мати потім.

— То я втоплюсь!

— А ми тебе витягнемо.

— То я заріжусь або повішусь, а в школу не піду. Добре чустрить нас дяк і в нашій школі.

— Цур дурного, навісного! Хто видав так говорити! — промовила мати.

А старий Лемішка засміявся стиха, не зводячи очей з сина. В карих очах його світилася любов до мазуна-сина. Тихий вітер обвівав щасливу семью, обсипав опадаючим листом рож і бузку головку дитини та одіжку матері.

Невесела думка засмутила головку Якимову саме серед веселої гульні з хлопцями: то була думка про школу, за котру казала мати. Нічим так не допікали Якимцеві наймити і наймички, як ляканням тією школою.

— Тривай, Якимцю! Пустуєш ти! Прийде на тебе школа! — було, кричить наймичка, розсердившись на пустуна хлопця.

Ледви дитина спробувала науки, і вже вона не любила науки, ненавиділа школу. Вчіння граматки, часловця, псалтиря, вчіння тих складів, тих *тма, мна, здо, тло*, тих псалмів, писаних незрозумілою мовою, — кому те вчіння не далось в знаки, не одбіло змалку в дитини охоти до науки! Відний Якимів розумок даремно сплкувався знайти хоч будлі-які зрозумілі мислі та образи в тих мертвих словах, і не міг постерегти нічогосінько! Чудні слова тільки розбуджували в його дитячій голові часом якісь незвичайно чудні покручі мислі. . . . Слішає було Якимко по часловці: „Векою шаташася язици“, а йому здавалось, що по всій хаті долі шатаються та вештаються волячі та овечі поодрізувані язики, ніби ті курчата коло проса,

стрибають. „Сії на колесницях, а сії на конях“, — читає він далі, а його напружена фантазія, шукаючи образів у словах, показує йому якихось людей то верхом на конях, то верхом на одному колесі сіючих жито та гречку. Ідумея здавалась йому якоюсь здоровенною макітрою, Амалік здавався мамалією з кукурузи, Коноб — казавом, а Моав — собакою Бровком.

Тільки, було, і тішнть хлопець свою уяву та думку чудними, кучерявими малюнками з початку і на кінці кожної кафізки та першими здоровими червоно-розмальованими літерами.

Після такої твердої науки в школі у дяка, котрий надавав ще до того добрих стусанів Якимові, його посадили за гражданську граматику, тоб-то за московську, як звичайно вчать дітей у нас на Україні. І знов удруге силкувався Якимко постерегти тяму тієї чудної для Українця мови, і знов він постерегав тільки п'ять через десять! Московські слова, схожі трохи з нашими українськими, знов підіймали в його голівці — на другий лад — покручі думок, якусь каліч образів. Московська „овца“ здавалась йому таки вівцею, тільки якоюсь чудною — ніби з одрубаним хвостом, з одрубаною мордою і безухом: криси (пацюки) здавались йому крисами коло горшка або коло миски, а не пацюками. І поки-то дитина освоїлась та оговталась з мовою чужою! І скільки-то вона перетерить головної муки од фальшивої педагогії, накидаючої нам чужу мову! І як дитина покалічить мізок покрученими образами! А таку муку терплять діти нашого духовенства, селян, міщан, та й ще за свої злиденні гроші!

Минуло літо. Якимко прогуляв його на вольних степах. Повернуло вже на осінь.

Одного буденного дня в пекарні Лемішки ніби без жадної причини розпочали пекти і варити, ніби на якесь велике свято. Леміщица готувала торбинки з салом, крупами, горцик з маслом, насипала в торбинки яблука, сливи, навіщоєсь складала Якимові сорочки й одержу в скриньку. Наймит викотив новий візок насеред двора. Якимові ніхто не казав про те ні слова, для чого все те робиться. Але він постеріг, що то його мають виряжати з дому. Недовго думаючи, дав він драла через огороди до млина, а потім сховався в лози, що росли густо по-над водою. Вже сонце високо підбилося вгору. Вже все було наготовлено, а хлопця не було. Наймити, наймички розійшлися шукати його по огородах, в дерезі по ровах, і такі знайшли в лозах і принесли на руках додому. Мати хотіла одягти його в козачину, в нові крамні штанці: та ні прохання, ні гостинці нічого не помагали. Якимко кричав, дригав ногами, махав руками, зачіпаючи

по виду матір і наймишок. Насилу-силу всі гуртом вбрали його, держачи за руки й за ноги. Сам Лемішка взяв його на руки і сів на віз. На перевозі через річку дитина силкувалась вирватись і кинути у річку, так що Лемішка ледви його вдержав. Так-то завезли Якіма в духовне училище, що стояло за кілька верстов, на другому боці того-ж таки міста, — і покинули одного між чужими людьми.

Сумно було дитині в чужій хаті, а ще сумніше в училищі. Наука там була та-ж сама, що і в дяка: той-же таки исалтирь з Ідумеєю і Амаліком, те-ж вчіння на память і без тям, без жадного розуміння церковно-словянської і московської мови. Вчителі тільки назначували нігтем, доки було призначено лекції, школярі мусіли вчити все те напам'ять, а того, хто не гаразд вивчив, катували різками, аж увесь клас румсав.

Раз якось старий Лемішка стояв коло одчиненого вікна і, згорнувши руки на грудях, молився Богу. Лемішка любив молитись Богу довго і голосно, кілька разів одривавсь од молитви, ходив по хазяйству, вертався і знов починав бубоніти, перевертаючи листки товстого акафистника. Вікно було одчинене. Осіннє раннє сонце піднялося над садом. Біла осіння роса лежала в сутінках на траві, на покрівлях загороδι. В вікно потягало свіжим повітрям. Лемішка, молячись, поглядав у вікно і, не маючи на думці прогнівити Бога, перемішував слова молитви з хазяйською клопотнею.

„Хліб наш насущний даждь нам днесь . . . промовив Лемішка і зараз додав, голосно кричачи на двір: — Параско! Не чуєш? Бодай оглухла! Одлучи теля од корови.“

„Ізбави нас од лукавого. Яко твоє єсть царство, і сила, і слава . . . А, прокляті свині! Параско! Свині в городі!“

І Параска ставила дійницю в ганку і бігла виганяти свині.

„Господи помилуй, Господи помилуй, Господи помилуй. Слава Отцю і Сину . . . А бодай чорти синну городили Шпаченкові, як він оце мені погородив тини!“

Коли зирк у вікно! В воротях ішов Якимко. Лемішка вийшов на ганок, не перестаючи бубоніти: „О всеітая мати, родная всіх святых святійшее Слово“ . . .

— Чого це ти прийшов? — спитав батько сина сердито.

Син залився слізьми. Вийшла мати і почала питати сина.

— Не хочу я, тату, вчитись у школі! Візьміть мене додому. — говорив син крізь слізи.

— Чом же ти не хочеш? Може тобі хазяйка їсти не дає? Може тебе хто обирає? — спитав батько хриплим голосом.

— Не видержу, тату, занідію я в тій школі. Така мене нудьга бере, що вмерти треба. Учителі б'ють та катують, кажуть вчитись, а я нічого не розберу, нічого не втямлю. Ніхто мені не покаже нічого. Хто його зна, як і вчитись! Лучче, тату, я піду за пастуха, піду в степи, наймусь наймитом, а вчитись не буду . . .

Мати почала і собі плакати, а батько запріг конячку та й одвіз його того-ж таки дня знов до школи.

Зломла дитину школа, як лиха година. І почав Якимко вчитись. Не раз тінив він батька і учителів незвичайним поспіхом у науці. Було підійметься вище за всіх товаришів, то це одразу, дивись, і онаде нижче од усіх, опустить руки, похилить голову. Стала потім гімназія доступніша для простих не-шляхецьких дітей, і Лемішка перевів сина в гімназію. І там, було, учителі не надивуються незвичайній його охоті до науки, а потім швидко — незвичайній страті завзяття до роботи.

Поки Якимко був малим у нижчих класах, поти батько і мати не примічали в йому ніякої зміни. То був добрий слухняний хлопець, не цурався гульні з простими хлопцями, не цурався простих родичів, навіть з охотою кладався до всякої простої роботи, звичайної в семі простих міщан. Було оце прийде додому на святки, скине свій мундир, сховає його в скриню, вдягнеться в просту козачину, і ганяє з батьком по стінах за товаром, аж піт йому з лоба крапає. І не раз мати спиняла його, одривала од роботи.

— Одночивай лучче, моя дитино! Набірайсь здоровля та моці! — говорила вона часто. — І в школі не гуляєш, — ще і дома будеш робити!

Швидко Якимко скінчив гімназію і вернувся додому вже здоровим паничем, чорнобривим та тонким, в новому сукольному мундирі. Він почав говорити до батька, до матері, до найминок і сусід помосковському, бо вже ніби соромився своєї української мови і очевидячки пишався цим та чванивсь перед домашніми і перед сусідами.

Через кілька день по приїзді, семя Лемішок сиділа ввечері в світлиці. На столі стояли недоїдки вечері, валялись качани кукурुзи, ложки, стояли полумиски.

— А що, синяну? — сказав батько, — чи вже спочив ти після школи? Час би нам і до роботи ставати. Наймит на степу. Я завтра раненько побіжу на місто, а ти повезеш борошно; та напій коня, вставши раненько, та випусти його на леваду, нехай трохи попасеться.

— Хто, тату, я? — спитав Яким, — само-по-собі помосковськи.

— А то-ж! А до кого-ж я говорю?

— Як же я в сіртуку буду коня напувати та пасти?

— То скинь сіртука, та одягнись у жупанок.

— Де-ж ви, тату, бачили вчених людей у жупанах або в свитах, та ще коло коней?

— А хіба-ж давно ти ганяв конем до води і вичищав стайню, що було аж мати тобі забороняє? Чого-ж тобі шиндючитись тут, сливе, як на селі?

— Бо тоді я був малим і дурним, а тепер инша річ — теперчки треба шиндючитись хоч-не-хоч.

Батько подививсь на сина, неначе вперше бачив його. Перед ним сидів паннич, як маківка, в сіртуці, з розкішним кучерявим волоссям, зачесаним на бік. На білому панському виду грали румяніці. Шия була завязана шовковою хусткою.

Довго і шильпо дививсь на його батько, і в його брови насупились, насупились на очі, а голова хлилася од нової невеселої думи. Одразу і вперше батько одгадав, що вигодував і вивчив сина не на поміч собі . . . Та дума блискавкою мигнула в його голові, збурила кров. Лемішка одначе рівним і міцним голосом промовив, глибоко ховаючи свій здогад:

— Коня тобі можна і не пасти і не поїти. Напоїть твоя мати. Так вези-ж завтра борошно на продаж до Ямполя. Та торгуйся добре з Жідами і не давай набор, зараз бери гроші.

— Як же я поїду: сидючи на мішках?

— А хоч би й на мішках. А де-ж я тобі візьму карети?

— Я, тату, одвик од такої роботи. Де-ж таки! Я скінчив гімназію — і везиму . . . борошно на продаж! Якось ніяково . . .

— А що-ж ти в мене робитимеш? Іншої роботи тобі тут немає.

Яким замовк. Мати сиділа шижком і мовчки поглядала то на чоловіка, то на сина, догадуючись, у чому тут річ.

— Я, тату, в школі одвик і одбивсь од роботи. З цього в нас у школі сміються. Мені соромно якось оте все зробити, хоч це і невелика труднація.

— А хліб їсти не сором? Га? Не труднація? — спитав Лемішка і голос його затремтів.

Яким осміхнувся. Мати сиділа ні в цих — ні в тих.

— А хіба-ж люди їдять тільки з волів, з хазяйства? — промовив Яким.

— Ми, хвалити Бога, їмо хліб тільки з того, як бач, і хліб не черствий, не аби-який, як знаєш! А коли ти думаєш їсти хліб

з чогось иншого, то немає тобі роботи в моїй господі. Чи хіба будеш пілий вік сидіти, згорнувши руки, та дивитись на батьківську працю?

— Годі тобі, старій! — промовила мати, здержуючи чоловіка. — Хіба-ж ти не бачиш, що син молодій, набрався трохи фанаберії од тих дворянських дітей у школі, а дійде до зросту — й до розуму дійде.

— Годі вже мені до розуму доходити. Вчений, просвіченій людині неслід шквуватись худобою та борошном. Наука, бачте, провадить зовсім не до того, а де-вице.

— А до чого-ж? — спитав батько. — Не повинні-ж такі науки допровадити до голоду! Бо це були-б якісь навісні та скажені науки.

— Науки повинні допровадити до хліба тільки через чини, через скарбову службу. Що з того, що я матиму хазайство, хліб! То пуста річ, коли я не матиму чинів! Мене ні один пан, ні один офіцер, ні Поляк, навіть і Жид не поважатиме, нехтуватиме мною, не схоче говорити зо мною.

— То дай їм усім дулю під ніс! На дідька вони тобі здались — ті пани, офіцери?

— Е, тату! на дідька! . . . То було-б мене не оддавати до школи. Як я піду на скарбову службу, добуду чинів, обвішаюсь хоч маленькими орденами . . . О! тоді инша справа! Тоді ніхто мною не гордуватиме, тоді мені не сором буде по вулиці пройти: скрізь мене прийматимуть і поважатимуть. А то що з того, що я вчений у школі? І дяк наш вчений. А чи дуже-ж поважають дяка? Мені треба йти в урядовці, або в військо, добути еполетів, хрестів . . .

— Схаменись! опамятайся, дурню, хоч ти й вчений! — крикнув Лемінка. — Чи ти хліб їстимеш із тих хрестів, чи що?

— Та ви люди прості, не казавши лихого слова, ви того не розумісте. — промовив син, спихнувши і розсердившись.

— Та й ви стали щось дуже вже криві в тих школах! — промовив батько, — бо щось аж надто вже багато тямите! В вас ум за розум заходить. Дав я тебе в школу, та й жалкую. Між панськими дітьми і ти, бачу, нахапався панського духу.

— Ні, тату! Що правда, то не гріх! Вченому чоловікові сором сидіти коло господарства та пильнувати його.

— А я думав, сину, що ти розуму наберешся, та ще придбаєш до того, що ми з матір'ю надбали. Прощаний той день, коли мені прийшла думка завезти тебе між панців.

Вийшов з хати Лемінка.

На другий день Лемішка пішов до священника порадитись, що йому робити з сином. Священик порадив дати його в університет, щоб він вистарався на доктора, або на урядовця. Не понюкдував батько грошей, впрядив сина в Київ, в університет.

Яким видав екзамен в університеті дуже добре. З незвичайним палом та завяттям кинувся він до наук. З ранку до пізньої ночі не виходила книжка з рук. І не раз пізньої доби, лягаючи на постіль, жалкував Якимко, чому день не довший, а ніч не коротна: йому неможна разом усе вивчити, усе збагнути розумом, все постерегти. Він почував у собі якийсь огонь у грудях, якийсь голод науки й науки! Кинувся він на науку, неначе голодний на хліб.

Веселе молоде товариство почало знайомитись з Якимом, котрому ще в гімназії змінили фамілію Лемішки на Лемішковського, щоб не здавалась геть-то вже мужицькою. Раз якось увечері затигла його до себе весела компанія. Винили по чарці, пробалакали цілий вечір. Яким вернувся пізно додому, ліг спати, спав довго, а прокинувшись вранці, почув уперше лінощі і дрявість в тілі. Він неначе розмякчнівсь. Взявся він до книжки, не пішовши на лекції, — книжка випала з рук; очі, неначе втомлені, дивились проз книжку, через вікно, у синю далеч. На другий, на третій день він і не брався вже за книжку. Охота до вчіння пропала так швидко, як і припала. Яким почав байдикувати і залежуватись.

Саме тоді підпав якийсь студентський празник. На одній вулиці старого Києва, в низенькій, чималій кімнаті, де жили студенти, зібралося ввечері молоде товариство. На ліжках, на стільцях кругом стола сиділи студенти. Де-які грали в карти, де-які бренькали на гітарах. На столі серед хати валялись шматки і скибки покрайних паляниць і житнього хліба, покритишена ковбаса і сало; на папері лежала сіль. Вся компанія загомоніла, почала змагатись про всякі наукові речі, про своїх професорів. Далі всі заспівали бурлацької пісні: „Внизъ да по матушкѣ, да по Волгѣ“. Потім співали, хто що вмів. Були тут і романси, були і польські пісеньки, навіть і наші туди-ж між гурт попали, тільки не ті, що будять спасенні думки, про долю рідного краю, що підіймають угору занедбану народність українську, а сміхотворні і навіть сороміцькі. Хто знає наш університет тих ще недавніх часів, той певно догадається, куди це затигнуто Лемішковського. Ніколи цей університет не стояв високо своїми професорами, опріч хіба Німців, та й ті працювали більш для своєї ерудиції, ніж для підняття вгору духа молодіжї. Російські-ж професори бували або затуплені перейнятою на віру од Німців на-

укою, або псевдо-вчені болботи, або зовсім ледачі пройдисвіти, що втирилися у професорство, мов у яку канцелярію за-для „жалування“ та чину. Отже дарма, що наука на катедрах тоді кульгала або дрімала. Між молодіжкою бували невеличкі, сказати-б брацтва, що кохалися у їй щирим серцем і серед офіційального університету робили свій університет, живий, багатий надіями. Хто встрявав до такого брацтва, той на все життя набірався у йому пошани до просвіти і зневаги до безглузлого буяння вчених неуків. Та було таких дуже, дуже мало! Лемішковському судила доля опинитись між тими, що не дбали про високе, про велике, про святе, а бажали тільки молодого буяння, широкого якогось розгону слова, голосу, сили, — на що, про що, ніхто про це не думав! . . .

Одного разу, після якоїсь гучної та бучної студентської історії, Яким, разом з другими, впровадили з університету.

Повернувся Лемішковський до Лемішки.

— А що, сину? Довчився до якого чину? — питає старий батько, осміхаючись.

— Коли-ж, тату, чогось зникла охота до науки, і хто його знає, де вона ділася! Але доволі з мене буде цього. Поступлю я, тату, в суд, або десь в урядовці, таки в нашому місті. І од дому не одібюся і до чину дослужуся.

— Хазайнуї, сину, як і батько твій хазайнував, так буде найдогідніше, — одказав йому Лемішка.

— Ні вже, годі! Було-б мене не давати до школи. Не приходить мені братись до такої роботи: та й хист до цього десь дівся.

— То про мене, і просувайся в пани! Бог тобі на поміч.

Яким пішов на службу в урядовці в канцелярію, так і в тому самому місті, де жив його батько. Не весела дорога лежала тоді перед людиною не дворянського роду. Трохи не піввіку треба було тягти службу, щоб дослужитись до першого чину. Не смашна була й служба писаря. І не раз було, сидючи за столом і гнучи трохи не цілий день спину над паперами, Яким поглядав в одчинене вікно на вольний світ божий, на зелені стени і пригадував ту важку науку в бурсі, як йому привиджувались у клясї зелені стени, вольні пастихи, як завидував навіть вольній череді, що паслася на вольній сіножаті на луці по-над берегами річки. Однак Лемішковський працював, як віл у ярмі, з тим рантовим завязяттям, з яким працює Українець, поки його охоти, снаги і волі. Якими надихувала надія чинів, надія вислужитись, вийти в люди, дійти до панства.

29. Неможна бабі Парасці вдержатись на селі.

(З оповідання.)

Ой, люди добрі! Що мені на світі божому робити? Неможна за лихими сусідами на селі вдержатись. Хоч зараз спродуйся, пакуйся, — та й вибірайся на кубанські степи! Дав же мені Господь сусід, нічого казати! Але ніхто мені так не дошк аж до живих щечінок, як та капосна баба Палажка Соловійха. Та що й говорити! Хіба-ж ви її не знаєте? Чи є-ж така не то що на селі, але й в цілому світі? Боже мій! Так уже її обминаю, обхожу десятою вулицею; отже-ж зачешить! Як би я під землею лежала, вона мене, капосна, і там знайшла-б. А я собі, на лихо, вдалась добра. І, Господи! Я-б її довіку не зачепила, як би вона мене не зачіпала. Ще на біду й чоловік мій, Омелько, вдався вже геть-то гнучкий, як батіг з клоччя. Та що й говорити! Од такої баби, як Палажка, не тільки я з Омельком, але навіть дві люті собаки не одгризлися би. На моє безголова й хати наші на однім кутку, через вулицю, і поле наше поруч.

Оце що божого дня міряє Палажка свою різу як не хворостиною то поясом, таки вдвох з своїм чоловіком Соловейком. Міряє, міряє, а піде жати, то й вріжеться на ступінь або й два в чужу різу. Хіба-ж раз люди одбірали снопи з її різів! А це цього року мабуть зовсім здуріла: захопила мою різу та й вижала аж пів копи. Вихожу я з серпом на своє поле, дивлюсь, аж полудінок уже стоїть! Скинула я пояс, переміряла свою різу, — моя різа, а полудінок стоїть, як стіжок. „Ой ти, Боже мій!“ — крикнула я до Соловейків: „Хто оце крав моє жито?“ А Палажка до мене: „Не кричи, бо я помилилась: думала, що моя різа; або заплати мені за пів копи грішми, або дай сніг.“ — „А не діждеш ти, щоб я тобі гроші платила, або злодієві хліб давала. Хіба в мене рук нема? Хіба в мене чоловіка нема? Була-б і сама з Омельком вижала. Не дам, кажу, тобі заслиняній ані снопа жита.“ Чую, вже моя Палазя хвалиться всім на кутку: „Оце, помилилась, не переміряла добре різини та й нажала дурнісінько отій грашні пів копи жита.“

Ото другого дня вихожу я жати на свою різу. Коли дивлюсь, а Соловійха вже й зайняла постать саме коло моєї різини. І вона жне, і дочка її, дівка, жне, і чоловік її з пасинком коло неї жне, бо вона вже за другим чоловіком; вже й не знаю, як вона сподобалась тому Соловейкові! Ой, Господи! Як говорить, то тільки плює словами, а не говорить! пху, пху, пху!

Ото вони жнуть, а я йду, та й наскочила на їх. Іду я така сердита та й слова до їх не промовила. А Соловійха до мене: „Чого це ти, грашине, не скажеш мені й „Боже помози? Нажала тобі дурнісінько нів кони жита, а ти й добридень не скажеш!“ Я плюнула та й стала поруч із Соловейками жати, та все мовчу. А Палажка знов до мене: „Грашине, грашине! Та хоч обізвись до мене.“ Я взяла, та й зайняла постать серед різи: думаю: цур тобі, пек тобі! лучче я оступлюсь од тебе. А вона надійшла до моєї різи, та знов гукає до мене: „Грашине, грашине! Хіба-ж я не знаю, що ти вже ходила до пона на Соловейків брехати, бодай тобі добра не було! Нажала я тобі, грашине, дурнісінько нів кони... Грашине, грашине! та хоч обізвись до мене.“ — Ой, Боже мій! не лиха-ж оце людина! — думаю я, та все мовчу, аж зуби ецінила. Взяла я одступилась на самісінький край різи. А Соловейко не втерпів, та й каже дівці: „Ти-б узала грудку землі та заткнула своїй матері рота.“ В мене трохи сльози не закапали з очей, коли вже Соловейко за мною оступається. Я не втерпіла: підвелась і тільки що роззявила рота, щоб крикнути на Соловійху, та й покотилась у рів, бо саме коло нашої різи був глибокий рівчак з маленькою криничкою. Покотилась я в рів, а кісточка в носі хрусь! Зломил-а-ж оце я, думаю, ногу! От тепер, думаю, як би прибігла Соловійха, то побил-а-б голову серпом зверху. Нашилась я з криниці води, та насиду рачки вилізла з рову. Іду я по різі, та шкутьильгаю. А Соловійха вже й рота роззявила: „О, ба, грашине! Покарав тебе Госнодь! Бодай була й другу ногу зломил!“ Я таки й додому не дійшла: один чоловік, епасибі йому, привіз мене. Другого дня, як йшла на поле, то вже рисувала через дві різи; як своє лихо, так Соловейків обминала, щоб тільки не було між нами тієї гризоти, тієї змазки та лайки.

Побігла якось Палажка жалітися до пона на свого чоловіка та пасника. Прийшла, впадала навколінки, згорнула руки на грудях та й нявкає, наче свята та божа: „Оце побили мене чоловік з пасником... так побили, так понівечили, що й Госноди! А все то через ту Параску, що все підмовляє мого пасника й чоловіка. Пасник скинув з мене очінок та тигав двома руками за коси, а чоловік третьою рукою скуб за коси, а четвертою бив. Так мене побили, так покалічили!“... Еге! Хіба-ж я не бачила й не знаю, як воно було? Хоч я трохи й сліпа на одно око, але добре бачу, де що діється. Сидів пасник на приспі, а вона з сіней штурх його рогаčem в спину! Він не втерпів та й зачечив якось очінок. А вона тоді як визвіряться на свого чоловіка: „Ти сякий-такий! Чом ти не звяжеш рук своєму

синові? Чом ти не проженеш його з хати? Ой, люта-ж я, люта! Бий мене! Ой, бий же мене!“ Та все підставляє йому щелепи. Соловейко не втерпів, бо вже і в його терпець увірвався. — та дусь її в щелепи! А вона, як стояла, так і покотилась по картоплі. Качається, качається та голосить, і кочергу в руках держить; всю картоплю витолочила. Соловейко знов вискочив з хати, зняв руки до Бога, та й каже: „Господи милосердний! Або мене прийми до Себе, або нехай вона згинє!“ А чим тут чоловік та пасинок винні? То вона одна винна. А ще каже, що її за коси скубли три руці, неначе в неї на голові кониця сіна або куделя вовни... Та в неї, поганой, не гурт-то було волосся, як вона й дівкою була! Було, заплете ті косинята, достоту так, неначе кішка позасмоктує, та й вертить лисою залізаною головою перед хлопцями. А тепер у неї голова лиса, неначе облизаний макогін! Хіба-б на три руці стало по одній волосні.

Свята вона та божа! До церкви ходить, Богу молиться; ще й других навчає. Прийде до церкви, простелить хустку, та й бе поклони в хусточку, певно, щоб не замазати свого лоба. А виходить з церкви, то згорне хусточку, мабуть, щоб зібрати свої поклони в хусточку та сховати у скриню. Оце як хоче який хлопець втікати з церкви, то вона його хіп за потилицю! та назад; а як котра дівка стоїть та не хреститься, то вона стулить її пальці та й пере-хрестить: „Он, дивись, де святі ікони! Отуди кланійся й хрестись!“ А вийде до жінок, то вже й чваняться: „Щоб то я до служби божої тошла й варила, як другі жінки! Чи то ж так годиться? Хоч я й нагрішу за цілий тиждень, зате-ж одмолюсь, як прийде свята неділенька!“ Знаємо, яка вона свята! Кожного року йде в Київ говіти на Великдень; що-року їсть паску на Пещерях... Йде в Пещері до Києва, то ходить по кутку, кланяється, з усіми прощається: „Простіть, Христа ради, в чому я вишна!“ А йде з Києва, то ще за селом роззявить рота, ладна всіх поїсти; ще за селом аж язика висолопить та вже й ладна лаятись. А вже де обід, де хрестини, — вона й там, хоч і непрохана! Сяде на покуті, неначе вона голова в селі, розцустить язика, роззявить чорного рота та й навчає: „Трапезуйте, люди добрі, трапезуйте! Бо це трапеза не людська, а божа: що наварили, те треба все дочпета виїсти. Трапезуйте, люди добрі!“ А я сижу, мов дурна; неможна мені за нею й словом похопитися. Вона старша та й годі, неначе її хто настановив навчати громадян. Сидить вона мені отут у печінках. Я-ж кажу: хоч зараз пакуйся, та й мандруй на кубанські стеци!

Або оце хіба-ж не кумедія? Раз мій рябий підсвинок увіз у Соловейків город, а мене тоді, на біду, не було вдома. Прихожу я додому, дивлюсь, а мій підсвинок висить на тину прив'язаний за задні ноги та ракотницями дереться об хворост. Я — до його, а Соловійха вже й вибігла з хати на поріг. Як роззявить рота, як покаже залізні зуби! — „І сяка-така! бодай твоє порося вовки ззіли, і бодай ти вечора не діждала, як підсвинок поїв мою цибулю“. — А бий тебе сила божа! Ще не чула, відколи живу на світі, щоб свині цибулю їли! Глянула я на свій город, а моєї цибулі — коли-б тобі стебло: чисто всю вирвала Соловійха, вже й Жидам продала. Я кинулась до неї, а вона стоїть на порозі та сичить, як гадюка: „Ой люта-ж я, люта! Не підступай, бо голову провалю кочергою та й на Сибір піду: і я пропаду, але й ти пропадеш!“ І цур тобі, і пек тобі, осина тобі на тебе й на твого батька, з твоєю цибулею!

Не втерпіла таки я, пішла до попа та дійсно все дочиста розказала про Соловійху. Од того часу, коли не виїду на город до криниці по воду, вона вже й вибігає на поріг, вже й верещить: „Попова сучко! на цю-цю! гуджа! кес, кес! гуджа! попова сучко!“ Сама вона попова сучка, бо як побє Соловейко, то вона зараз і біжить до попа жалітись. І сестра її була така відьма, як і вона. Хіба не знаємо, як Василь Лобань впіймав її вночі під коровою та живцем виколов око залізякою? І тітка її була відьма, і завод їх такий поганій: та й сам чоловік її злодій! Хіба-ж давно витрусили в його клуні в засторонку коңу чужої пшениці, що перевіз уночі з чужого поля? І брат Соловейків злодій: украв сивого вола в Кайдаша та й загнав на злодійський ярмарок у Жашків. Еге! адже-ж Палажчина мати була родима відьма. Вона вмїла й клубком качатися під ноги, доїла молоко просто з стріхи, ніколи зроду не клала горсток навхрест, як мочила коноплі. Йй-Богу, боюся жити на однім кутку з Палажкою. Не буду я Параска, коли вона не зведе мене з світа, а як не мене, то мого Омелька. Хоч продавай хату й ґрунт та перебірайся на другий куток! Неможна, неможна-ж мені через ту Соловійху на кутку вдержатися! Піду в волость, попрошу громаду, щоб дала мені поле, про мене, й за десять верстов од Соловейкової різи. А як ні, то хоч зараз сиродуй воли, хату й ґрунт, пакуйся, та й на кубанські стени!

І як мені вдержатися на селі, коли вже мій небіж Тиміш мабуть зовсім зіхав з гдузду та й оженився з Палажчиною дочкою Мотрею! От тепер маю сваху — саму сатану! Просить мене небіж на весілля, і Палажчина доня принесла шинку, просить на весілля. І хотїлось

мені піти, але я таки не пішла: я знала, яка-б мені честь була на тому весіллі: Соловіїха дала-б мені отруту або дання в горіці. Мій навіжений небіж, мабуть, щоб підобритись до тенці, третього дня по весіллі забрав музики, забрав свою рідню та й потягся до Палажки просити її до себе в гості. Потяг таки Тиміш і мене; піду, думаю, подивлюсь, як будуть вести відьму по-під руки та ще й з музиками. Прийшла я та не йду в хату, стою собі на дворі. Коли дивлюсь, — виходять музики з сіней, гуркотить решето, бряжчать цимбали, а за музиками два чоловіки ведуть по-під руки Палажку. Вона шпашається та величається, як собака в човні, розчепірила лікті, задерла пнюк вгору, закотила очі під лоб. Ведуть її через село. Музики грають, собаки брешуть, а я за нею назирці до небожевих воріт, та спере-сердя як гукону: „Одчиний, небоже, ворота, бо ведуть в твоїй двір саму сатану!“ Палажка все мовчить, тільки синіє. Тільки що увійшла в хату, як заверещить, як засичить! і музик стало не чути. Я слухала, слухала, а далі вхопила дзеркальце та тиць її під самісінький ніс: „Подивись лишень, — кажу, — на свою морду, яка вона стала од злости синя, як бұз!“ — та мерщій з хати. Знов розсердилась на мене Палажка. А що я таке їй заподіяла? Сказала правду в вічі, та й то жартуючи.

Але раз трохи не сталося диво: я трохи не помирилась із Палажкою. Стрічаю я Соловіїху; йде вона з церкви — така свята та божа, згорнула руки, губи тісно стулила, аж ніби зашишалась. „Добрідень тобі, Парасю!“ — промовила до мене Соловіїха, аж губи оближала. А я з того дива, до неї на сміх і собі тихеньким голоском кажу: „Доброго здоровлячка, Палазю!“ — „З неділенькою святою будьте здоровенькі!“ — промовила вона ще солодче й уклонилась. — „Спасибі, будьте і ви здорові, Палазю!“ — промовила я, та й собі підсолодила голос, не знаючи, до чого то воно йдеться. — „Чи з церкви йдете, Парасю?“ — спитала вона, наче на сміх, бо я йшла проти неї. — „Ні, серце Палазю! Нехай вже ходить до церкви той, хто присвятися, а ми люди грішні.“ — „І чого-б пак нам гніватись? Я оце стояла в церкві, та все за те думала. Правда моя, Парасю?“ — промовила вона наче з медом та з маком. — „А вже-ж, Палазю, ваша правда, бо в вас неправди й заводу нема!“ — кажу я. — „Простіть мені: чого нам сваритися?“ — каже вона, аж плаче. — „Про мене, — кажу, — як би мене ніхто не зачіпав, я-б довіку нікого й пальцем не зачепила.“ — „Прощайте, Парасю!“ — нявкнула вона. „Прощайте, Палазю!“ — промовила й я тоненько та любенько. Понявкали, понявкали солодким голосочком та й розійшлись.

Того-ж таки дня ввечері йду я до куми сукупними городами та бурянами. йду та думаю то це, то те. Вихожу стежкою на крутий горбок, — зирк! назустріч мені з-за горбка — Палажка: так і висунулась. неначе козак із маку. Стала, як стовп. чорного рота роззаявила, неначе її хто віжками синнив. Бий тебе сила божа! Я аж злягалась, аж назад одхилилась. Стали ми обидві, як укопані, та й стоїмо, дивимось одна на одну, неначе зроду не бачились. Вона мені перша не каже „добрийвечір“, і я їй не кажу: нехай таки вона буде менша, нехай таки моє буде зверху! Жду я, що вона от-от промовить до мене: не дурно-ж нявкала так любенько вранці. А вона мовчить та витріщас на мене баньки. Дивлюся я. — вона вже мене їсть очима; чую я, вже й мене бере злість. Стояли ми, стояли, дивились одна на одну, надивились, кивнули головами: я плюнула на один бік, а вона на другий. — та й розійшлись із того горбка. От тобі — Палазя й Парася! — думаю я. — Помирились так, що миру не стало й до вечора. Треба, щоб у лісі щось дуже велике здохло, щоб ми помирились.

А це знов розсердилась Палажка на мене, що я пожартувала з нею; та й то не я, а моя сусіда Левадиха вигадала той жарт. На дворі була страшна сніга: в хаті душно, а я думаю: піду-ж та зварю вечерю на городі коло криниці, поки син та невістка вернуться з поля. Взяла я таган, казанок, набрала трісок та сухого хмизу й хамла. Прийшла до криниці, коли зирк! на цямрині стоїть залізне відро. Подивилась я, — відро Палажчине: я його зараз впізнала, бо знаю всі відра на кутку. Це-ж, думаю, Палажка ходить до моєї криниці по воду, бо Соловейко саме тоді чистив свою криницю. А тут прийшла по воду моя сусіда, стара Левадиха. — „Хто це забув відро?“ — питає вона в мене. — „Та хто-ж, — кажу, — Палажка! Хіба-ж ти не бачиш, що відро неначе погризене зубами. Мабуть їй не було кого гризти, то, надієь, од злости погризла свої відра. Ну, та й хазяйка! Добре, що не забулась отут коло криниці своєї голови.“ Взяла я те відро та й кинула в кронциву: нехай, думаю, Палажка трохи покалить ноги, як буде діставати відро. Ото розклала я під вербами багаття, поставила таган, почешила казанок. Сидимо собі з Левадихою та балакаємо то про це, то про те. А Левадиха каже: „А давай пожартуємо трохи з Палажкою! Обліймо бісову бабу холодною водою, як вона прибіжить за відром: може не буде така палка та лиха.“ Левадиха сердилась тоді на Палажку за те, що Палажка давала їй дулі та ще й при громаді. „Скупаємо-ж ми тебе, щоб знала, як мені дулі сувати!“ — каже Левадиха. Тільки

що вона це сказала, аж Палажка лізе через перелаз. Ми з Левадихою шість у коноплі! та й присіли. А Палажка присурганцлась до криниці, глянула на цямрини, заглянула в криницю, та й бубонить сама до себе: „Де-ж це ділось моє відро?“ Вона туди круть, сюди верть, блиснула маленькими чорними очима по коноплях, по буряках. А очки так і блищать од злості, наче в гадюки, неначе з їх искри сипляться. А далі вгляділа відро та й полізла в кропиву. Кропива жалить її, а вона лає кропиву. Взяла вона відро, шелешається до криниці по кропиви та таки й мене не забула: „Це мабуть. — каже вона голосно. — ота продова душа, Параска, закинула моє відро в кропиву!“ Мабуть догадувалась, що я тут недалечко. Я насилу всиділа в коноплях, трохи не вискочила, та мене вже Левадиха придержала за спідницю. Йй-Богу, кажу до Левадихи, парву кропиви, та простягнімо Палажку коло криниці та даймо їй доброї прочуханки та памятного, щоб не забувала відер.

Дивимось ми, Палажка тричі перехрестилась, щось пошентала: — вже й не знаю, чи молилась, чи відьмила, — витягла відро з водою і тільки що поставила на цямрині, а ми з конопель та до неї. Левадиха вхопила її за плечі, бо дужча од мене. „Держи-ж, — кажу, — та добре, бо буде пручатися!“ Я вхопила відро з водою та й линула їй передніше межі очі: „Оце, — кажу, — тобі од очей, щоб очіці не боліли!“ Линула вдруге на самісіньку голову: „А це, — кажу, — тобі од голови, щоб не була така дурна!“ — а потім лину раз за потилицю, а другий — на пазуху. А вона стоїть, як дурна віця, та тільки: ух! ух! ух! ух! „Ухай, — кажу, — серце, ухай на здоровячко. Водиця холоденька, як з льодом. Це од пристріту дуже добре.“

Скупали ми її та й регочемось обидві. А з неї вода аж дзюрчить із запаски, і з підтички. Кляне вона нас, і слів не добере: „Бодай вас свята земля поглинула живцем! Бодай вас чорти на тім світі облили гарячою смолою!“ А я кажу: „Поки нас чорти обіллють, а ми тебе вже й облили.“

Взяла Палажка порожнє відро та й потяглася додому. А Левадиха кричить: „Здорова зноси та в краще вбери! Це ми тебе скупали, щоб блохи вночі не кусали.“ Після того Палажка і не говорить зо мною, і не дивиться на мене, а як коли стрінеться зо мною на вулиці, то обминає мене по-під самісінькими тинами. Хіба-ж вона дитина? не знає, що то були жарти? А як парубки колись пхнули її з греблі в ставок, ще як вона була дівкою, то вона й не сердилась. Три роки після того все хвалилась: „Оце мене дурні парубки скупали

в ставку в квітах та стрічках, та в чаровних чоботях." А як я з Левадиною трохи покропила її водою, то вона вже й губи надула.

Коли-б я пак була хоч трохи зла, хоч на десату частку мала такі залізні зуби, як у Соловійхи, може-б я ще й одбилась та одгривлась од неї! А то я жінка дуже плоха, ще й не добачаю на одно око. Як би пак у мене такий язик та така вдача, як у Соловійхи, я-б дала собі ради. Та й чоловік мій, як з клоччя батіг, сказати правду. Оце крикну на його: „Та іди бо та прочитай молитву Соловійсі! Хіба-ж ти не бачиш, що вона мене їсть, як іржа залізо, що вона на мене кричить, тільки вийду на город до криниці: — Попова сучка, та попова сучка! неначе мені піп таке ймення дав!“ А Омелько почухає потилицю, та й не посміє через Соловейків перелаз перелізти. Вже що-б не говорила Соловійха про свою добрість, скільки-б не ходила до Кліва молитись, а я все-таки добріша од неї. Я-б нікого й пальцем не зачепила, аби мене ніхто не зачіпав.

Я-ж кажу: неможна мені з Соловійхою на однім кутку жити. Хоч сьогодні накуїся та й гайда на кубанські степи! Оце піду, нападну на свого Омелька: нехай продає волп, землю й хату, бо далі не видержу. Такі капосні люди на кутку, що мені неможна зродувіку на селі вдержатися: хоч і сьогодні гайда на кубанські степи!

30. На дністровому лимані.

(З повісти: „Микола Джеря“.)

Одного дня бурлаки примітили серед рівного степу високу синю смугу: то був високий басарабський беріг по той бік дністрового лиману. Та синя смуга все наближалась до їх, ніби висовувалась з-під землі. Вже було видно гори, вкриті лісом, а між горами глибокі долини та яри. Вже на горах забілів Акерман з церквами та садками. Бурлаки зійшли на крутий беріг над лиманом і стали над кручею. Перед ними заблищав широкий лиман. Сонце високо стояло на небі. Хоч була рання весна, але на дворі було вже гаряче, як серед літа. З лиману повіяло холодком. Картина за лиманом була дуже пишна. Гори неначе поламались та порепались балками до самого долу. І гори й круті балки зеленіли свіжою весняною травою. Акерман був розкинутий на горах і ніби виставив напоказ проти сонця свої біленькі хати, закидані садками та виноградниками. Над самим

лиманом стояла давня феуезька твердиня з високими, довгими, темними стінами з визубними й зазубними зверху. Поверх стін, порослих зеленим бадиллям, стреміли високі башти. Муровані стіни з баштами ніби виходили просто з води, а в воді одбивались такі самі стіни й башти, неначе хотіли впасти в глибоку сплю безодню. На горах біліли й блищали бані церков, шпичасті верхи дзвіниць. Увесь височенький зелений берег з садкам, церквами одбивався в воді, як у дзеркалі, а над горами синіло, мов густа сніжка, пишне південне гаряче небо. Дністер вливався в закруглений лиман, неначе вилазив з зелених густих очеретів та ситників, що звуться там чагарями. Зелені, як цух, чагарі тяглись по обидва боки Дністра й по-над лиманом широкою смугою. Між ними подекуди блищали озера, а над озерами й чагарями високо піднімались гори, вкриті лісами. Блискучий лиман розливавсь вищр на вісім верстов, мов розтоплене скло. Той край за лиманом здавався зеленим раєм після рівного нудного порожнього степу.

— Потривайте-ж, хлопці! — сказав швидкий Корчака, — хоч за лиманом край трохи вольніший, але й туди вдень неможна їхати, бо й там є станові. Треба діждатись ночі. Лягаймо спати, бо цієї ночі буде нам багато роботи. Та готуйте гроші, коли хочете приписатися до будлі-якого села.

Наші бурлаки знайшли глибоку балку, поподуднували й полягали спати. Ввечері, як почало смеркати, Корчака побудив бурлак, і вони всі пішли до перевозу, де стояли човни.

На Басарабії не було такої панщини, як на Україні. Люди одробляли панам за поле, але пани не мали права продавати й купувати людей. Басарабські пани з великою охотою приймали на свої землі українських втікачів, бо в їх було землі багачько, а людей мало. Сюди втікали за часів панщини України з Поділля, з Київщини, з Херсонщини й навіть з-за Дніпра, з Полтавщини. Вони оселялись в Акерманщині, в Бендерщині й навіть між Молдаванами скрізь по Басарабії. В Акерманщині всі нові села ділились на посади: в кожному посаді був пристав, це-б то поліція, й староста з писарем, замість волосного голови. Народ приписувався в міщане, бо в Акерманщині панщинних селян не було.

Корчака переговорив з перевозчиком, сторгувався за перевоз і за справу, щоб перевозчик пішов до пристава і вмовивсь із ним, скільки він візьме за те, що припише до посада бурлак. Бурлаки сіли в човни й перепливли через лиман. Вони пристали проти села Кривди.

Бурлаки zostались коло човна, а перевозчик побіг нагору в Кривду, де жив посадський пристав. вмовився з приставом, вернувся і сказав, щоб бурлаки готували по п'ятнадцять карбованців за припис до кривдяньського посаду. Первозчик повів бурлак до пристава. Пристав не спитав їх, звідкіль вони, і хто вони, і позаписував їх міщанами в посад Кривду. Де-котрі бурлаки не мали так багато грошей: вони обіцяли принести гроші в поліцію, як тільки встигнуть заробити.

В тому посаді і в церковних метриках, і в посадських і поліцейських книгах були позаписувані якісь невмірущі люди: вони ніколи не вмірали, бо на їх місце зараз записували нових українських утікачів і давали їм прізвища записаних у книгах небіжчиків. Якийсь Петро Перебенда, по тих книгах, жив уже більше, як сто літ; Гнат Швидкий з жінкою Оришкою жили сто двадцять літ, а Іван Посмітюх вже прожив півтора ста років, та ще з п'ятьма синами й трьома братами. Пристав записав Миколу батьком, Іваном Посмітюхом, а других бурлак позаписував його братами та синами. Корчака, чи тепер Олекса Посмітюха, був на літа старший од Миколи, а тепер доводився йому сином. Подавши їмєння усім новонародженим, пристав забрав гроші з бурлак і видав їм паншорти.

— Та й дорого-ж бере цей басарабський піп за хрестини, — промовив Микола, виходячи з бурлаками та з перевозчиком на двір.

— Цей ще не дорогий! Бували й дорожчі. — сказав перевозчик.

— Та як звуть вас, мої дітоньки? — жартував Микола, — коли-б не позабуватись та часом не вбрехатися.

Вся новохрещена бурлацька семья Посмітюх пригадувала й сялкувалася запам'ятати гаразд свої нові їмєння.

— Тепер ідїть до попа на похрестини, нехай він подивиться на своїх нових парафіян. — сказав перевозчик і повів їх до попа.

— Чи й цей піп заправить за похрестини по стільки карбованців, скільки взяв той? — спитав Микола. — як тільки й цей заправить таку дорогу плату, то хоч давай драла назад у Вербівку робити панщину.

— Воля, бач, дорога річ: за неї варто дорого заплатити. — сказав перевозчик і привів їх до попа.

Піп прийняв з великою охотою в свою парафію нових людей, позаписував їх Посмітюхами й не взяв за те ні шага. Його парафія розростувалася українськими втікачами.

— Тепер поздоровляю вас з новим щастям, новим здоров'ям, панове Посмітюхи: а ти, тату, справ хрестини, — сказав перевозчик.

Другого дня той самий перевозчик повів їх до лиману, де коло чагарів одна рибальська ватага ловила рибу.

Над самим лиманом, на зеленій траві, між двома високими стінами молодого очерету, висіли чорні неводи на підтечах, повбиваних у землю. Довгі без кінця мережі моталися на легкому вітрі, пеначе жмути чорних шнурків, вимочених у смолі. Од кілка до кілка висіли разками здорові поплавки, що звуться галаганями, пороблені з легкого сухого дерева. Здалеки здавалось, ніби то стояли рідкі тини з тоненького хмизу, або тонесенькі штахети, оббиті зверху якимись цяцками. Серед того навугиння неводів чорнів кухарський курінь: він був круглий, з низькими очеретяними стінками й дверцями, тільки без покрівлі. Серед його стояли дві чорні задимлені сохи з розсішками з бантиною зверху. На цій перекладні висіли казани: під казанами горів огонь, і густий дим клубками валував угору. В диму чорніли сохи, ніби шибенця. В тому кухарському куріні стояли столи, де кухарь розкладав сиру рибу. В казанах варилаєь риба. В куріні тхнуло рибячою сирістю од луски.

Коло кухарського куріня стояв здоровий курінь з очерету для цілої ватаги. Там стояли шапlickи, барильця, діжки з шином, горохом, кукурузою та квасолею, лежала харч та одежа. Там ночував отаман і вся забородська ватага.

Кухарь порався коло казанів. Забородчики лагодили неводи. Коло куріня стояв отаман, Іван Ковбаненко: він був сам і хазяїном і отаманом ватаги. Отаман був чоловік невисокий, але дуже широкій у плечах, з великою головою, з здоровими чорними вусами, з запаленим лицем і чорними блискучими очима. На йому була проста одежа: широкі краміні сині штани, біла сорочка й чорна смушева шапка. Тільки червоногарячий гарний одеський пояс одріжняв його од простих рибалок, а гордий, сміливий вид і темні розумні очі виявляли щось хазяїське, отаманське. Він курив люльку, пускаячи дим одним кінцем рота.

— Ми шукаємо роботи й хочемо пристати до вашої ватаги, — промовив Микола до отамана, поздоровкавшись.

Отаман тільки помаленьку кивнув головою, не виймаючи люльки з рота, кинув гордим оком по всіх бурлаках, скоса глянув на дрібенького Корчаку з прудкими злодійськими очима й промовив:

— Приставайте, коли хочете. Половина наловленої риби буде моя, а половина ваша. Неводи мої, а харч будемо платити по поло-

вниї; а коли схочете випити, то горілка буде ваша. Чи пристаєте на те? — спитав отаман, окинувши оком молодих, здорових бурлак.

Чом же їй не пристати! Не ми заводили ці звичаї, не нам їх і виводити. — промовив швидкий Корчака.

Отаман не спитав їх, звідкіль вони, і що вони за люди. Де-котрі його забродчнки мали паспортти, а де-котрі ніколи зроду їх не мали, тільки бачили в других.

— Сідайте, хлопці, просто неба на землі, — сказав отаман, — зараз будете обідати, а по обіді їй до роботи.

Бурлаки склали свої клунки в куріні, понабивали люльки, посідали на траві їй почали курити.

— А що, хлопці! Коли хочете заробити обід, то сідайте чистити рибу, бо цієї, що в казанах, на всіх не настанить. — промовив кухарь.

Отаман підняв цінювку з одного шаптика, де було повно річаної й морської риби, подавав вербівцям ножі, і вони почали зшкрібати луска з риби. Бурлаки ледви совали руками. Кухарь і отаман мовчки осміхались: осміхались і проворні забродчнки, дивлячись на хамулуватих непервертайлів хліборобів.

Кухарь кинув в окріп рибу їй підкинув в огонь очерету. Огонь запалав і затріщав. Риба швидко закипіла. Тим часом він новитягав з казана здоровим, як тарілка, ополонником зварену рибу їй склав її в стябло, чи здоровий коряк, в котрому навіть держално було видобане. Стябло було здорове, як почови. Кухарь зробив з юшки густий росіл, облив ним рибу їй сцідив росіл через видобане держално. Отаман і всі рибалки сіли на маленьких дзінликах кругом низенького стола, що був тільки по коліна. Кухарь поставив на стіл стябло з рибою, а потім насипав в миску юшки їй накраяв хліба. Голодні бурлаки улітали свіжу щуку, осятрину їй білюгу на всі заставки. Од того часу, як вони втікли з Вербівки, вони їй разу не обідали так тривно їй смачно. Вони ніби набірались нової сили.

— Тепер, хлопці, справивши вхідчини, ставайте до роботи, — промовив отаман, готуючи човна.

Всі рибалки почали знімати здоровий невод і складали на човен.

В лимані ловилась риба більше дністрова, річана, або ставна, ніж морська, але часом траплялись здорові осятрі їй білюги. Отаман возив рибу в Акерман і продавав її свіжою на базарі. На лимані не созили риби в бочках на просіл.

Отаман з своєю ватагою постояв на лимані з тиждень і почав збиратися додому. Настав час ловити рибу у морі. Рибалки поскладали

на здоровий човен неводи, забрали шапки, харч і одежу, сіли в човен і попливли до Акермана. В Акермані отаман пішов з рибалками в поліцію, узяв паспорт на ціле літо й дав присягу, що він не зачепить того добра, що викине море на берег, і зараз передасть на кордон.

Рибалки поплили човном далі по лимані, знайшли пришиб і спинились коло одного великого посаду, чи села. Отаман покинув коло човна одного рибалку, а сам з ватагою пішов додому через село. Це була Акерманщина.

Село було довге й здорове. Через усе село йшла широка вулиця й тяглася трохи не до самого Акерману. Вона вся була обсажена акаціями, пеначе Вербівка вербами. Село було українське. В йому, як і в самому Акермані, що став уже зовсім українським городом, були люди з усіх українських губерній. Усе село було заите абрикосовими та черешневими садками й зеленіло, як гай. По-за хатами тяглася виноградники на всі боки, скільки можна було скинути оком. А там, за селом, на широкому полі ледви піднімалась зелена, як пух, кукуруза, розстелялось широке, молоде листя тютюну, а там далі розстелявся широкий, рівний, як діл, степ, ввесь зелений, ввесь укритий то виноградом, то пшеницею, то кукурузою, то зеленою травою. На дворі ще була весна, а висока трава в степу була вже готова під косу. Край був багатий та пишній, як рай.

Отаманова хата стояла за посадом, на хуторі. Хата була чимала, з піскуватого каменя, з великими вікнами на чотирі шибки. Ковбаненко будував її, дивлячись на хати в швейцарській кольонії Шабі, що була недалеко од села в степу. Кругом хати зеленів здоровий виноградник: поміж виноградом по межах довгими рядками росли абрикоси та черешні. Кругом хати росли старі велитенські волоські горіхи. Молоде пагоння на горіхах на гарячому сонці вже повиганялось на сажень вгору, шіби сходило на дріжчах. Вся оселя зеленіла й пахла, ніби квітник. Акації стояли саме в цвіту, завітчані безліччю білих китиць. Вони були схожі на здорові срібні канделибри. Гаряче повітря було повне гострих пахоців акацій і розливало якусь роєкш на ввесь двір.

З хати вибігла отаманова жінка, українська молодниця, вже не молода, але проворна, рівна й висока, в синьому керсеті, завязана по-полтавськи, низенько чорною хусткою з червоними квіточками. Отаман Ковбаненко зайшов в Акерманщину з жінкою з-за Дніпра, з Полтавщини.

За матір'ю вибігла з хати молода дівчина: то була отаманова дочка. Мокрина. Мокрина була тонка й висока, як тополя, з тонким рівним станом, з маленькими й тонкими ніжками, з маленькими руками, які має полтавське жіноцтво. В Мокрини лице було довгасте, з тонкими пружками. Тонкі чорні брови чоріли, як шовкові шнурочки; блискучі карі очі чоріли, як терен; невеликі повні губи червоніли, як вишня в зеленому листі: на щоках до самих висків грав румянець. Од її молодого лица ніби пішло здоров'ям: од щік, од очей неначе одганялось огнем, неначе вона тільки-що стояла коло печи, коло полум'я. Якимсь степовим здоров'ям ніби пішло все її лице, а легкий стан, тонка шия, тонкі руки гнулися, як степова гнучка биллина на вітрі. Чорні товсті коси лисіли на голові проти вечірнього сонця, а червоне намисто на сніжному керсеті ніби ще більше додавало вогню й румянця її палкому видові й постаті.

Мокрина стояла проти сонця під волоським горіхом і роздивлялась на рибалок. Вона вгляділа Миколу, і її лице одразу почервоніло, мов польовий мак. Вона знялась з місця і, як птиця, полнула в хату.

Тим часом хазяйка вшесла рибалкам вечерю. Сонце тільки що сіло, а рибалки вже полягали покотом під волоськими горіхами. Завтра вони мали виряжатися на ціле літо на море.

31. Як сини ділилися землею.

(З повісти: „Кайдашева сім'я“.)

Поховали сини Кайдана з великою честью, просили священика занести батька в церкву: як ховали, то читали евангеліє трохи не коло кожної хати: після похорону справили багатий обід. Кайдашиха роздала старцям щедру милостиню, дала священикові на сорокоуст.

На четвертий день після похорону Карпо й Лаврін почали ділитися батьківськими спадками.

— А що, Лавріне, — сказав Карпо, — чи поділимося тепер ґрунтом по половині, а то батько одрізав мені города, неначе позичив.

— То й розділімо, — сказав Лаврін, — чи підемо в волость, чи обійдемося і без волости.

— А нащо нам здалася та волость! Одміримо по половині город та по половині садок та й годі, — сказав Карпо, — хіба таки сами собі не дамо ради.

— Про мене, міраймо город і сами, — сказав Лаврін.

Карпо взяв довгу та рівну ліщину і почав із Лавром міряти город вздовж та впоперек. Перемірявши город, вони розділили його вздовж по половині і позабивали на межі кілпки.

— А що, Лавріне, чи будемо городити тин, чи може й без тину обійдеться? — сказав Карпо.

— А навіщо той тин здався. Адже-ж у нас двір коло хати спільний, хоч на йому стоїть і твоя і моя повітка та загорода, сказав Лаврін.

— Про мене, нехай буде так, — сказав Карпо.

— Але не знаю, як ще наші жінки скажуть, — сказав Лаврін, про матір вже й не згадуючи.

— Хіба у мене жіночий розум, щоб я жінок слухав, — сказав Карпо.

Тільки що вони переміряли город та садок, з хати вибігла Мотря. Вона вийшла на город і окинула його оком згори вниз, а од нвзу на гору, потім вийшла на гору і ще раз поміряла ґрунт очима. Лаврінова частка здавалась їй більшою, мабуть тому, що в чужих руках шматок хліба все здається більшим. Вона скинула з себе пояс, та давай міряти город поперед усього впоперек і на Лавріновій половині вийшло більше на один пояс. Переміряла вона вдруге, ой лишечко! Лаврінова частка були більша на два пояси.

— Бодай вас лиха година міряла, як ви оце переміряли, — сказала сама до себе Мотря і заходилась міряти поясом ґрунт вноздовж: ой івалт! Лаврінова половина виходила довша на цілий пояс, ще й висунулась різком у бұзину на вулицю.

— Потривайте-ж! — крикнула Мотря на увесь город, — це мабуть свекрушище помагала їм міряти! Це вона принустила собі на один пояс вздовж та на два пояси впоперек, ще й різком у бұзини собі одтягла.

Мотря прожогом побігла до хати, держачи в руках пояс, та речетувала на увесь город. Коло причілка стояла та хворостина, котрою Карпо і Лаврін міряли город. Мотря вхонила хворостину і кинулась у двері кулею, як птиця.

— Це ви, мабуть, з матір'ю та міряли город, бодай вас міряв цей та той, — крикнула Мотря на порозі так, що двері з обох хат разом одчинились, і з дверей повпскакували всі: і Карпо, й Лаврін, і Кайдашиха, й Меланка. Вони ловитріщали очі на Мотрю.

— Чого вилуцили баньки, неначе мене зроду не бачили? Як це ви переміряли город? Та нехай його чорти спечуть з такою

мірю! — крикнула не своїм голосом Мотря й брязнула об землю хворостиною так, що вона аж захурчала.

— Хррр! — захурчав насмішкувато Лаврін. — чого це ти причини, веначе на батька.

— Кричи на свою матір! Я тобі захурчу отово хворостиною, коли хоч. Як ви міряли город, коли Лаврінова половина більша і вздовж і впоперек!

— Твого розуму не спитали, бо свого, бач, нема. — сказав скривджений Лаврін.

— Неправда твоя, Мотре, — спокійно сказав Карпо, закривши руки за спину.

— Бреш сам! Ось я тільки що сама міряла. Йди у волость, нехай волость нас розділить, а не свекруха. — ренетувала Мотря.

— Одчепсь од мене, сатано! Я й вдома не була, як вони міряли. Це правдива причена! — сказала Кайдашиха. — Бере мое добро, ще й мене лає.

— Йдіть міряйте на моїх очах, а як ні, то я ваші кілки на межі геть новикідаю за тин, а такі свого докажу. — кричала Мотря.

Мотря вибігла з сіней і побігла на город, за нею побігла Кайдашиха з Мелашкою, а за жінками пішли чоловіки. Мотря розперезалась і почали міряти город поясом: впоперек вийшла Лаврінова половина більша на два пояси.

— А що, чия правда!

— Як ти міряєш? Піддурю кого дурнішого, а не мене, — крикнула Кайдашиха, — свою половину міряла, то натягувала, аж пояс тріщав, а Лаврінову половину міряла, то аж пояс бгався. Геть потана! Дай, я сама перемерію з Мелашкою.

Кайдашиха перемеріяла весь город впоперек і знов обидві половині були однакові.

— А що, чия тепер правда! — крикнула Кайдашиха. — Ти міряєш собі, то натягуєш, а чужому міряєш — то стягуєш: ти-б людей соромилася! Тобі тільки-б сидіти з Жидівками в крамницях та обдурювати на аршини людей.

Це якийсь жіночий сажень видумала Мотря, що стягується та розтягується, як кому треба. — сказав насмішкувато Лаврін.

— А отой ріжок що в бугину вигнався, яким сажнем будеш міряти? Не бійся, мені не оддаси? — сказала Мотря.

— То одкусє його зубами! А де-ж його діти, коли він вигнався на вулицю. — сказала Мелашка.

Мотря була сердита, що вийшло не так, як вона хотіла. Вона причепилася до Лавріна за батьківські спадки.

— Чом же ви не розділили пасіки? — сказала вона: — адже-ж пасіка батькова! Гарзд, що все загарбали собі в руки! На Лавріновій половині в садку більше двома грушами і одною яблунею.

— А ти вже й полічила? — спитав Лаврін.

— Авже-ж полічила і своїм не поступлюсь. Садок не твій, а батьківський, — сказала Мотря.

— То візьми ті груші та пересади на свою половину, — крикнув Лаврін.

— Який їх чорт подужає пересадити! Пересадиш то підвередися, — сказала Мотря.

— О підвередися, Мотре, коли Карпо не pomoже, — сказав сміючись Лаврін.

— Вже хоть підверезусь, чи ні, а таки свого докажу, — крикнула Мотря і вдарила кулаком об кулак. — Ходім зараз у волость, нехай нас волость розсудить, а не ти з свекрухою. Дайте лиш нам половину пасіки, а як ні, то берн, Карпе, сокиру та й рубаїть груші. Я вам свого не подарую, — кричала й сичала Мотря.

— Та подивись лишень! На твоїй половині все старі груші, а на моїй — щепи! — сказав Лаврін.

— Мотря каже правду: ви нам дайте половину пасіки, половину овець та свиней, — сказав Карпо.

— Ова! Який розумний! Забери ще половину котів та собак! — кричала Кайдашиха. — А ти забув, що я ще живу на світі! І я маю якоесь право на батькове добро. Ти радий мабуть мене живою в землю закопати! — говорила Кайдашиха. — Ти хочеш з своєю Мотрею мене, сироту, скривдити? Ні, Карпе, нехай нас громада розсудить.

— Як громада, то й громада! Ходімо в волость, бо я своєю часткою не поступлюсь, — сказав Карпо.

Карпо з Лавріном і Кайдашихою пішли у волость, а Мотря з Мелашкою zostались на дворі коло волости.

Волость присудила Лаврінові і Кайдашисі батьківське добро, бо Карпо вже забрав свою частку ще за батька. Як почувла про те Мотря, то мало не скрутилась і наробила крику під волостью.

Од того часу між Кайдашенками й їх жінками не було миру й ладу. Карпо й Мотря посердились з Лавріном та Кайдашихою і перестали заходити до їх у хату.

— А що, Мотре, виграла? Здобрій тим, що тобі волость присудила, — дражнилась стара Кайдашиха з Мотрею.

Дражнить уже, дражнить, як ту собаку. — говорила Мотря і трехи не плакала од злости.

Обидві семі насторочились одна проти другої, як два півні, готові винутись один на другого. Треба було однієї пскорки, щоб схопилася пожежа.

32. Сповідь Василини.

(З повісти: „Бурлачка“.)

Михалчевський насилу дждався вечора. Сонце спустилось над панським садком, і Михалчевський пакинув на плечі жупан і пішов помалу по-над Россю тою стежкою, що йшла городами через цілий буток, по-над самими скелями. Він ішов помалу, то сідав на верхи скель, то вставав і все наближався до Василининої хати.

☉ Сонце впало за гору, а на-дворі ще довго сяяв тихий світ. Михалчевський почував, що в його не стає сили ждати, що його серце ніби розтас в грудях, як віск, ние і болить, болить і ние. Він дійшов до куща бужини, що ріс над скелею в маленькій долині, і внав у траву.

— Боже мій, яку я терилю муку! Неже ніколи чорна ніч не впаде на землю? — думав Михалчевський, притулюючи гарячі щоки до холодної трави.

Тим часом ніч помаленьку крила землю. В Михалчевського думи змішались, десь ніби блудали — то по якомусь лісі, то по якомусь степу, то в панському садку, то між скелями. І скрізь перед ним ніби манячив дивний Василянин вид, миготіли шинні очі. Вкінці всього він опамятався, схопився з місця і побіг до Василининої хати. На небі вже горіли зорі. На-дворі лягла чорна тїнь, тільки небо на заході горіло червонуватим світлом. Михалчевський перебіг через довгий вигон, на котрому білів довгий рядок мурованих хат, поминув фабрику, збіг з крутого горба в ярок і пішов ярком. Над тим ярком лежала Янівнина хата. У вікнах блищало світло. Марія поралась коло печи, а Василянин усе сиділа на присні та ждала та виглядала Михалчевського.

Василянин підвела голову: за ворітьми щось затупотіло. Вона вибігла за двір і, хоч на-дворі було вже зовсім поночі, впізнала високу постать Михалчевського і його широкі міцні плечі.

— Це ви, Василяно? — тихо спитав Михалчевський.

— Я, Йване! — обізвалась ще тихше Василянин.

— А де Марія? — спитав Іван.

— В хаті, варить вечерю. — тихо сказала Василина.

— Любить вона мене. Як би не любила, то не вийшла-б. — подумав Михалчевський, і сам не стувєся, як пішов із Василюю в глибокий яр.

Вони пішли вздовж яру. Глибокий, вузький яр ввесь заріє вербами. На його дні слизла цівкою криничана вода, падаючи по камінчиках. Під вербами була криниця з низькими цямринами. Од криниці йшла стежка в город.

Михалчевський переступив здоровою ногою через перелаз. Василина перескочила слідком за ним. В городі під самими вербами ріс густий вишник, неначе зелене гніздо. Над вишником стояла зелена гора, з гори сускалось вниз довге гарбузиння, виглядали на яр, примітні і вночі, жовті сояшники. Пахощі од мяти, од зілля, од конопель розливались по долині, як чад, чарували, як мрія.

Михалчевський ступив по траві і став під вишнями. Василина ступила слідком за ним, і не встиг Іван обернутись до неї, — вона впала йому на груди. Михалчевський впився в її щоку гарячими, як огонь, устами й почув, що Василина плаче, і її сльози сиплються йому на шию.

— Не плач, Василю! Ми будемо щасливі вдвох у царі. Ти мене любиш, Василю?

— Як би я тебе не любила, я-б до тебе не вийшла. Од того часу, як я вийшла з батьківської хати, ти перший покохав мене щиро і пошанував мене, і пожалував мене. Коли-б ти знав, я оце неначе десь блукала усе по якихось пущах та нетрах, і як унала тобі на груди, то неначе знов вернулась додому, до рідної матері.

— Чи підеш ти, Василю, за мене заміж? — спитав її Михалчевський.

— Я піду з тобою на край світа, бо знаю, що ти не вчинив мені ніякого лиха.

— Хіба-ж тобі хто заподіяв яке лихо? — спитав Михалчевський.

— Од того часу, як я вийшла з батьківської хати на заробітки, я тільки зазнала одно лихо. Жила я в наймах в одного пана, він мене знеславив і трохи не вигнав з двору без шматка хліба. Прийшла я сюди на роботу на заводи, не було мені спокою, доки не прийняла мене в свою хату оця весела добра Марія, нехай їй Бог дасть здоровя.

— Чи здалеку ти, Василю, сюди зайшла? — спитав Михалчевський.

— З Звенигородщини, з села Комарівки. В мене є батько й мати, брати й сестри, та я тільки не можу вернутись туди...

Василина замовкла. Михалчевський догадався, яка тому була причина, й не допитувався більше.

Ще довго розпитував Михалчевський Василю за її батька й матір, за Журавського посесора Ятшемського, про заробітки на заводах. Василина вперше розказала йому все, все... Вона почувала, що їй на душі ставало усе легше та легше, неначе вона скидала з себе якусь каміння, яким вона була закидана. Вона знов впала й Іванові лицем на широке плече, притулилась лобом до його м'якої шиї й якусь тихо плакала, неначе хотіла задавити й перемогти якусь глибоку скорботу.

— Не плач, серце Василю! Як повінчаємось та поживемо в парі, то підемо в твій край, побуваємо в твого батька й матері. Ти побачишся з своїми сестрами та братами. — втішав Василю Іван.

Василина дивилась на темне глибоке небо й неначе бачила свою Комарівку в тихий вечір усю в садках, неначе бачила й свій садок, і батька й матір, і сестер... — Мабуть повиростали мої маленькі сестрички та братики! — думала Василина, прихилиючись лобом до гарячої шки Михалчевського.

— А я сьогодні говорив матері за тебе. — сказав несподівано Михалчевський.

Василина почувала, що всі дива неначе залила холодна вода. Вона побачила перед собою тільки чорне гніздо густих вишень.

— Що-ж сказала твоя мати? Чи вона мене знає?

— Знає... Вона трохи не плак... Вона трохи боїться тебе, — насилу промовив Михалчевський.

— Знаю й вгадую. Я бурлачка, якась прпблуда в Стеблеві. А тутечки як тільки бурлачка, то всі кажуть, що то або злодій, або п'янюга, або ледащо-волоцюга. Люди не знають, яке то гірке бурлацтво.

— Мати, бач, боїться, що ти пеш з бурлаками. Покинь, Василю, ту гулячу компанію, перестань з нею пити.

— Треба перестати. Я пила й гуляла, бо мені од того якусь легше на душі ставало.

— Та, бач, гуляти й танцювати не велика біда, але п'янствувати, то це вже не мала річ.

— Не сама я п'ю, а мене бурлаки п'ють. — сказала Василина.

Вже на містечку стало скрізь тихо. В яру було так тихо, що було чути, де лазить в траві кузка. Верби й вишні чорніли, тільки високе небо горіло зорями од краю до краю й здавалось ще вищим, ще глибшим над глибоким вузьким яром.

Михалчевський похилив голову й мовчки пішов поруч з Василюю на гору. Мовчки вони дійшли до самих воріт, мовчки перейшли двір.

— Прощай, моє серце! Коли ти мене вірно любиш і думаєш йти за мене заміж, то кидай бурлакувати; перестань пити та гуляти з бурлаками, — сказав Михалчевський вдруге, — виходь, моє серце, в ці доби до криниці, під вишні хоч на годину, бо як не вийдеш, то я не знесу муки, а ти одна даси полегкість моєму серцю.

Голос його знов задзвенів ласкавим, тихим, тихим тоном, в котрому було чути глибоку, щирю, палку любов.

Михалчевський пішов домів. Василина увійшла в хату й почувала, що вона ще ніколи не верталась з гулянки, з музик такою веселою, такою щасливою та спокійною. Для неї здалося, що вона до цього часу все йшла та йшла якимсь довгим, скелистим шляхом на пекучому сонці, а тепер прийшла додому й сіла в холодку на спочинок.

— Ой, час мені спочити на його міцному плечі, під поглядом його тихих, ясних, ласкавих очей. Вже я неначе втомилась, танцюючи та гуляючи, — думала Василина, роздягаючись та ховаючи в скриню одежу.

33. Вибір священика.

(З повісти: „Старосвіцькі батюшки та матушки“.)

Широко розкинулось село Вільшаниця, недалеко од Росі, по зеленних горбах та долинах. Серед села в долині лісів довгий ставок. Коло самої греблі проти млина на пригорку стояла стара дубова церква з п'ятьма банями, а коло неї, неначе вгніздившись у густому вишнику, стояла ще старіша за церкву, присадкувата, шпрока дзвінця з стовпчиками навкруги. Проти церкви через дорогу була оселя вільшаницького священика; за старим домом зеленів старий садок. І пригорки, і довгі долини, й зелені левади в вербах по-над ставком — все зеленіло і лісніло на веселому сонці, а білі чисті хати скрізь біліли в зелені, ніби чиясь вередлива рука, граючись, розкидала їх в поетичному безладді по горбах та долинах.

На південь, за пологими левадами та сіножатями, за купами вільхи та верболозу, проти синього неба ясно вирізувалась ломана

смуга горяного берега Росі. По горах та западинах мріли ліси: поміж лісами ніби тонули в срібній імлі то там, то там села, блищали хрести на білих банях церков, мріли на пригорках білі хати. Високий беріг, оповитий прозорим туманом, мрів в далечині, неначе поетичний міраж в прозорому синьому небі.

Дія діялась в двадцятих роках нашого віку. Було літо. Вже зайшли жнива. Вже настав гарячий робітний час. Стояла година, ще й до того був будень. — а в дворі й за двором у священика стовплась сила народу: в Вільшаниці тільки що поховали старого священика, Петра Моссаковського. Уся громада зійшлась в його двір на помпальний обід.

Все широке подвір'я було заставлене не столами, а дошками, покладеними на пеньках та окоренках. Винодовж цих дощок сиділи долі довгими рядами парафіяне покійного панотця. За подвір'ям стовплась сила дітей, хлопців та дівчат і заглядала в двір через тин. Діти повилазили на тин і обивзали його неначе горобці. На городі палало троє багаттів, а кругом їх венгались молодниці, сновигали баби. В легенькому диму од багаття було видно десятки здорових золішників та горшків з усеюю стравою для обіду. Незабаром молодниці почали насипати в здорові миски та яндоли страву і ставили по дошках, другі виносили з хати в ряднах і розкладали по столах покрайний на скибки хліб та книші. Коло самієнького порога довгими рядами посідали за обід старці та старчихи сливе з усіх ближчих сел. Народу було сила. Мієця для всіх не ставало: одні ряди, пообідавши, вставали, другі сідали натомієць. Після чоловіків сідали молодниці та баби.

Прислугуючі наймички та молодниці насилу настачали страви. Тут обідало ціле село, обідали прохожі, проїзжачі: старці поєходились з усеїє околиці . . . Горілка виходила відрами, та й ще неможна було настачати на всіх.

Чотирі сини покійника отця Петра, — два священики, один дякон і один дяк — з здоровими пляшками в руках ходили поміж столами і підряд частували усіх.

Найщедріше частували вони парафіян свого панотця, бо знали, що громада зараз по обіді почне вибирати заступника на місце старого покійного панотця. А їм усім однаково бажалось зайняти батькове місце в рідному, здоровому й багатому селі.

На причілку, в холодку під високими черешнями, були понакривані столи для духовенства та значніших парафіян-господарів. Невістки покійника вітали гостей.

Сонце стало на вечірньому пружі. Священики встали з-за столів, а за ними разом повставали усі люди на всьому широкому дворі. Гомін стих одразу. Настала така тиша, неначе на всьому дворі не було живої душі. Стало чути, як щебетали в садку пташки. Старий сивий священик, обернувшись до церкви, почав правити здоровим басом парастас. Його голос розлягався по всьому подвіррі. Старий батюшка наприкінці парастасу підняв голос і голосніше покликнув „вічную память“ покійникові. І все духовенство, яке тут було, заспівало „вічная память“. А в той час староста, сивий, аж білий, з довгими вусами, трічі навхрест підійняв вгору здоровий поливяний червоний жбан сити, придержуючи зверху рукою хліб, котрим був накритий жбан. Усі люди, що стояли в дворі і за двором, почали хреститись та кланятись до церкви: сотні рук замахали, сотні голов то нахилились, то піднімались, сотні уст шепотіли не дуже тихо: „вічная память! вічная память!“ І несподівано, неначе схопився серед тиші в дворі вітер, і неначе зашелестів на вітрі лист в садку на дереві, і той шелест помаленьку стихав, доки зовсім не стих . . . і знов в дворі і на причілку стало тихо, тихо, аж мертво . . .

Сини покійника з усім духовенством пішли в покої. Чоловіки поздіймали дошки і повносили в повітку: поодкачували під тин леньки та окоренки. Сила людей розсиналась по дворі. Молодичі та старці повиходили з двору за ворота. Зосталась в дворі сама громада. Почались вибори нового священика.

Громада загомонила: загула, неначе гули бджоли в пасіці пізнього літнього вечора після важкого гарячого дня: по всьому дворі люди позбивались в купки і стиха розмовляли. Наслу було чути то там, то там: „А хто пак оце буде в нас за священика? Кого нам вибрати?“ Одні радли, що найкраще було-б вибрати на парафію одного з старших снів покійника, котрі вже були священиками в сусідніх селах; другі одзивались за третього сина-диякона; але ще тихіше ходив гомін, що старші сини покійного панотця не дуже мирять з своїми парафіянами, а дякон не по корчмах горілку і беться не тільки з людьми, але часом і з Жидами і навіть з Жидівками.

— Панове громадо! — спокійним, але твердим голосом промовив старий титарь, кругом котрого стовпились такі-ж самі старі діди, — з-поміж чотирьох цих настоятелів на парафію виберемо собі за священика найменшого покійникового сина, Харитона. Він зріє на наших очах; ми його добре знаємо. І чоловік він добрий, богобоящий, не гордий; він і до людей привітний та ласкавий, і гортань має

добру. Нема що й казати! З його буде добрий священник. Нашімо прошення до владики, даймо йому підводу та грошей на дорогу, та й нехай з Богом рушає до Києва. Чи так, панове громадо?

— Так, так! Титарь добре радить! — загомоніли діди кругом титаря, і ця гадка, неначе стрілами, полетіла по всьому дворі.

Титарь виїшов з свого круга, пройшов вздовж і впоперек по дворі поміж громадянами, питаючи в усіх і в кожного, чи пристають вони на його думку за цього одного з чотирьох теперішніх настоятелів на Вільшаницьку парафію. Перед титарем люди розступались; голови без шапок коливались, і од кінця до кінця скрізь було чути: „так, так! це правда! Нехай Харитін буде у нас за священника!“

Титарь пішов у покої і оповістив священникам і самому Харитонові, що парафіяне вибрали його на парафію. Старшим синам покійника очевидячки стало ніяково. Харитін поклонився покірненько і подякував за честь.

— Вийдіть же, пане дяче, до громади! — сказав титарь, легенько кланяючись Харитонові.

Харитін виїшов на ганок. Слідком за ним виїшли священники, окрім братів. Гомін у громаді одразу стих. Титарь з сходів голосно спитав:

— Чи згоджуєтесь, панове-громадо, щоб мати добродія Харитона в себе за священника на нашій парафії?

— Згода! Згода! — гукнула громада, як один чоловік. — Нехай він буде у нас за священника!

Харитін низько поклонився і подякував громаді.

— Волимо Харитона! Харитін нехай буде у нас за панотця! — знов загуло з усіх боків.

Харитін знов поклонився і хотів щось сказати, щоб подякувати громаді; але уже й перших його слів неможна було почути. Піднявся шум та гам, яким звичайно кінчаються усі громадські збори. Громада гула, неначе вітер в лісі. Задні лави заколивались і посунули з двору. Неначе вода в здорову заліву, що несподівано одразу прориває греблю, вони погнали поперед себе купи дівчорі, хлопців та молодниць, котрі ввели коло воріт. Заворушилось і усе стовпище в дворі і широкою хвилею полилось із воріт на вулицю. В дворі стало пусто і тихо.

На ганку все ще стояв щасливий Харитін, високий, тонкий, рівний станом, біловидий, з густими руськими кучерями, що спадали трохи не до плечей. Він щільно дивився на густу масу чорних шапок,

схожу на чорну ріллю, доки й останній чоловік не вийшов з двору. На його делікатному вгду зайнявся румянець, як він, провівши очима всіх до останку, вертався в світлицю серед сусідів священників, котрі очевидячки спочували до його і були прихильніні до його, ніж до його братів.

— Поздоровляємо вас, Харитоне Петровичу! — перші загомоніли проворні матушки, — теперечки-ж шукайте собі десь гарну паніматку, та й нехай вам Бог благословить на парафію сісти.

Харитонів брат, дякон, глянув сердито на матушок, неначе пятака їм кинув, і промовив:

— В батька ще й ноги не захолили, а ви вже й про весілля . . .

— Та що-ж, брате! Живий живе й гадає! — обізвався найстарший брат, — вже батька не вернемо з домовини. А от вийдуть сороковини, то й щастя, Боже, Харитонові й одружитись і всвятитись.

— Оце правда! Це мудре слово! Хіба-ж у нас не знайдеться з ким одружитись, чи що? А гаяться тепереньки з цим таки не випадає, — задріботіли матушки.

Вони вже неначе й забули за похорон і почали перебірати та пригадувати усіх знайомих паннів в околиці. Одна матушка згадала між иншими паннами за Онисю Прокоповичівну. Почувши це ймення, Харитін липнув засоромленими очима і знов спустив їх додолу. Перед ним в одну мить, неначе блискавка, блиснув Онисин вид. Він згадав її і — забув навіть на той час за смерть і похорон батька. Раз він бачив її в Богуславі на ярмарку і од того часу не міг її забути. І тепер він неначе побачив її серед ярмаркового натовпу, на ясному сонці, в шовковому червонястому тюрсеті, в картатій плахті, в сорочці з мережаними рукавами, в квітках та мережках, обеннану гарячим сонцем, — неначе серед ярмаркового натовпу, шуму та гаму десь узялася райська птиця, перелетіла і впала серед чорних та білих свиток, серед смушевих чорних шапок.

Хоч гості вже пообідали і добре випили, але по старинному звичаю на столі знов поставили здорові пляшки настоянки та наливки. Гості все пили по чарці та стиха балакали. Розмова йшла поважна, неголосна. Гості очевидячки шанували пам'ять покійника і говорили стиха, ніби покійник ще й тепер лежав на лаві, або неначе ще й досі не скінчився похорон. Тільки в ряди-годи якась там дуже голосна та прудка матушка, забувши за похорон, дзеленькала, неначе в голосний дзвоник дзвонила.

Харитін сидів, похиливши голову і похнюпившись, а думи снувались в його в голові, як шитки на снівниці. І похорон, і вибори, і несподівана батьківська парафія, і задріть його братів. — все це ворухилось в його думках. Він насилу чув гомін у покоях, не розбрав навіть ні слів, ні тямки розмови в тому густому гомоні. І чогось йому почувся инший густий гомін: не в покоях, а десь инде, десь неначе на богуславському ярмарку. Чогось його думи знов перелетіли до Богуслава, і він неначе побачив ярмарковий натовп, ярмаркове вештацня. Люди сновігають між возами, між крамницями, між ятками, неначе комашня. Він навіть почувив гарячий од сонця ярмарковий дух од курави, возів, коліс, пахощі трави та переїдів од сина на возах. А з того натовпу знов виглянула до його Онися, вся в квітках та мережках. Він ніби вглядів її чудові темні очі: на його ніби внав з тих очей гострий погляд. І щось мисле, невпривно приємне та привітне одразу сповнило його серце. Він почував, що й досі пам'ятає той гарний веселий Онисин вид, що й досі не забув за ті темні очі.

— Харитоне Петровичу! Чого це ти так напидючився та задумався, і по чарці не пнеш? — сказав до його старший брат.

Харитін опам'ятався і схаменувся.

— Ой, що-ж це мені верзеться в голові? Це-ж грішні думки та ще й на батьковому похороні! Батька тільки що засипали землею, а я уже грішу грішними думками. Цур їм, пек їм, тим думкам!

Але ті грішні думки все чогось настирливо лізли в голову. Він згадав, як ховали батька, як співали „вічну пам'ять“, а грішні думки все ворухлись в його серці.

А пишний вид в стрічках та квітках все мрів перед ним навіть в легенькому диму кадила, в прозорому повітрі спорожнілого двора та садка, в важкому повітрі невеличких покоїв покійного панотця. Через недавній спів „вічної пам'яті“ по батькові йому почувся дзвінкий Онисин голосок на ярмарку.

— Ой, грішу! Отже-ж грішу? — подумав Харитін. — а все оті цокотухи розворушили мої думки, згадали мені про Онисю. А, бодай вас лиха година взяла! Це-ж гріх! Це-ж гріх!

А той гріх в квітках та стрічках все манячив перед ним і неначе дражнив його богобоящу душу.

Над вечір один по другому розіхались усі сусіди і знайомі покійника Моссаковського. Сини, не змагаючись, спокійно поділились батьківським добром: старші брати, взявши собі де-що з батьківського добра на пам'ятку про батька, зоставили Харитонові, як найменшому

в семі, по народному звичаю на Україні, усе нерухоме добро й господарство. Вони попросили одного старого священика, котрий уже не мав парафії, „наблюдати“ вільшаницьку парафію, доки Харитін висвятиться на священика, а сами поспішали до господи, бо вже зайшли жнпва.

Настав вечір. І в покоях, і в дворі стало пусто і неначе мертво після здорового патовцу, вибірчого гаму та веншання. І дім, і двір неначе вмерли разом з помершим господарем, старим панотцем. Зостався в сумних покоях сам Харитін з своїми думами та мріями про священство та про Онисю в квітках та стрічках та в червоних черевичках.

34. Дашкович і Воздвиженський.

(З повісти: „Хмарі“.)

Тим часом, як Сухобрус оспоряджував нове хазяйство своїх зятів, Воздвиженський і Дашкович склали собі професорську репутацію. Дашкович швидко піднявся між професорами своїми лекціями по історії філософії, і піддержав репутацію тієї науки, котра все стояла в академії дуже добре. З кожним роком його лекції були луччі й луччі, з кожним роком росла його репутація. Молоді студенти, приїхавши з усіх кінців Росії, вже чули про його, вже ждали чогось незвичайного. В старім академічному корпусі з темними вікнами, з чорними партами, в його аудиторії було повнісінько студентів, котрі сиділи цілими лавами й купою стояли коло порога, приїшовши з вищих курсів. Дашкович входив, сідав на катедрі і не дивився ні на кого: його очі десь ніби ховались, заходили десь глибоко, де ворухилась думка. В вічі слухачів кидався тільки чистий широкий лоб. Його лоб займав місце очей для слухачів; так на йому було багато дум! Кожний легенький і тоненький моршок між бровами здався тим місцем, де забгалася думка і світилася звідтіль. Коли-не-коли він підіймав одну руку і пальцем ніби показуючи на абстрактну думку. Неможна забути впливу його однієї репутації на молодих студентів! Всі зібрались вперше на лекцію й сиділи лавами кругом аудиторії, держачи голови рівно, як під шнурок. Дашкович промовив перше слово, і всі ряди голів неначе по електричному потоку разом схилились вперед, насторожившись слухати. І цілу лекцію так держались голови, коли-б хто поворухився хоч трошки! тільки карандаші сковзались швидко, швидко по папері! І його думка лилася чиста, як:

кришталі! Не було там ані одного слова зайвого, не до діла. Вся система якого-небудь філософа впливала з його уст, ніби з голови самого філософа; така вона була чиста, ясна, ціла-непорвана.

Не в одну голову запала крапля світу й мислі од його лекцій, не одна голова стала світліша й ясніша.

Дашкович недовго й був в академії. Його репутація пішла скрізь; і його попросили перейти в Московський університет. Але скучаючи додому й за Київом, він потім перейшов в Київський університет.

Воздвиженський не любив науки, не поважав її, мав її тільки за спосіб прокласти собі дорогу в житті і як можна більше витягти з неї і через неї грошей, їжі, наштків і всякого добра. Де можна було все те дістати иншим способом, він не розбірав доброго й не доброго способу, і досягав до цілі, кинувши набік науку.

В аудиторії відчинялись двері і входив Воздвиженський. Тричі ступивши через аудиторію, він ставав на підмосток катедри, одну ногу держав якось на повітрі, і, повернувшись круто товстими плечми, блищав на аудиторію товстою широкою потилицею й сідав на катедрі. Потім він виймав старі листи своїх лекцій і клав їх перед собою. Ті лекції були написані кілька років попереду, і він не зміняв в їх і словечка! Листи були старі, з жовтими круглими плямами, ніби од якоїсь страви. Нитки, котрими вони були позшивані, вже пообривались і телішались. З замолоду він просто читав лекції з тих листів. Але не зміняючи їх ніколи, хоч наука і змінялась, він вивчив їх на пам'ять од дошки до дошки; але часом силкувався імпровізувати. Розпустивши цілу річку фраз, красних, але пустих, він часами аж заплющував очі, як півень в час свого крику. Фрази лились, сціплювались, і він переливав із пустого та в порожнє, говорячи те-ж саме тільки иншими словами.

Студенти, як звичайно буває, почали записувати його лекції, але швидко покинули, бо котрий не напише, то й побачить, що там нема мислі. Тільки один туляк, земляк Воздвиженського, сидів коло самісінької катедри, щоб його роботу було видно, і записував ту нісенітницю, маючи надію піти стежкою свого красномовного земляка.

Аудиторія Воздвиженського спорожнялась. Студенти перестали ходити на його лекції, а щоб аудиторія не була зовсім порожня, вони ходили по черзі по п'ять душ. Воздвиженський не вважав на увагу чи невагу своїх слухачів.

Зате-ж він дуже вважав на ректорську ласку. Ніхто з професорів не запобігав так його ласки! Він умів підступити до кожного ректора, умів влізти в його душу, прислужитись, потакуючи кожному

його слову, постерегаючи кожний його замір. І виходило так, що ні один ректор не обходився без нього. Тоді ще не було виборів ні на катедри, ні на побічну службу в академії. І Воздвиженський при кожному ректорові встигав зайняти скрізь перше місце і розпоряжався академічними сумами. І за все те доставав добрі гроші. При кількох ректорах Воздвиженський, з орденом на ший, мав право сказати: «академія — то я!»

Дашкович все глибше й глибше закопувався в книжки. Для своїх університетських лекцій йому треба було дуже добре познайомитись з наукою. Він був цікавий не до однієї філософії, і пини науки звертали на себе його увагу. В його шафах і столах лежали товсті купи паперу, списані його рукою.

Раз була чудова тепла погода! Вечір був такий пишний, сонце стояло на заході таке червоне та ясне, повітря було таке тихе й тепле, що весь Київ, все мале й велике, бідне й багате, виспало з хати на двір. Царський сад, шосе над Дніпром, гори, все те було засипано народом, що гуляв, балакав, веселився, росм вився по алях саду, де грав оркестр музик. Воздвиженський ходив у сад, на гори і, вернувшись з гулянки, зайшов до Дашковича. Дашкович сидів над німецькою книжкою і виписував де-які місця. Візна його кабінету були позачинені. В хаті тхнуло папером і книжками. Вся краса вечора, сонця, неба й Дніпра певначе була десь захована для нього під землею.

— Чи вже-ж ти оце сидиш в кабінеті? — крикнув Воздвиженський і плеснув в долоні, вступаючи в хату.

— Адже бачиш! сижу! — обізвався Дашкович і засміявся. Воздвиженський, не розуміючи його, здавався йому зовсім смішним чоловіком.

— Ти смієшся з мене, а я з тебе! — сказав Воздвиженський. — І я не романтик, не поклавлюсь квіточкам та пташечкам, але глянь, як здорово, як гарно на дворі!

І Воздвиженський пхнув рукою одно вікно й друге. Повітря свіже, як ліс, здорове, як степ, так полилося по кабінеті. В мертву хату влетів шум, гам, розмова живих людей, рух живого життя. Сонце падало на межигорський бір, і заглянуло червоним кров'яним промінням у кабінет, облило рожами твори старих померлих філософів Греції і Германії. Бліде й схудле лице Дашковича помолодшало під тим дитячим свіжим промінням, навіть повеселішало. Веселе сонце зміло тяжку тінь дум з його поважного чола.

Дашкович заглянув у вікно і промовив:

— І справді на дворі гарно!

— Чом би тобі не піти, не проходитись? І чого ти надсижуєшся? І нащо ти мучиш себе? Чи тобі не доволі того, що ти знаєш? Чи од тебе хто потребує, щоб ти світ здивував своїми мислями?

— Мені мало того, що я знаю . . . Мені треба більше. — сказав смутно Дашкович.

— І нащо все те тобі здалося? Бач, пообкладав себе усякими книжками! Чого тут нема! — І Воздвиженський почав переглядати порозгортунані на столах книжки. Там було багато всяких книжок: філософських і словянофільських — московських, і всяких.

І це, й те! І філософія і релігія, і народні пісні, і московські писання, і українські збірники! І що-ж оце за збірники! І нащо вони тобі? Чи ти з його хліб їстимеш?

Я, бач, задумав писати де-що своє . . . а тим часом складаю собі свої пересвідчення. — промовив Дашкович несміливо.

— Нащо тобі ті пересвідчення? Чи ти з їх чоботи пошнечи, чи ти їх на гроші переведеш, чи ти з їх ззієш, або вишеш? — питав його Воздвиженський.

Дашкович мав його за профана, але такі слова вважав таки, як жарти.

— Степане Йвановичу! ти жартуєш . . . І ти-ж належишся до категорії людей вчених. Ти-ж професор!

— Я професор божою милостю і волею начальства, але як би мене хто привязав вірвочками до свого стола в такий вечір, як оце сьогодні, то я-б зубами перегриз вірвочки, а таки-б не сидів.

— Кому об чім ходиться. Як до людини! А я сижу, як бачиш, і складаю собі свої власні пересвідчення. І я, і ти, і всі ми живемо чужим розумом, жуємо чужі мшлі. Я хочу мати свій погляд на все, свою філософію, свій світогляд.

Ого-го! Отак наші! Вдивляй мир. Боже тобі поможи! Честь і слава Київу й Дніпрові, коли обявиться там новий філософ! А мені здається, навіщо тобі крячкою сидіти, мучити себе? Адже-ж батько твій прожив вік без пересвідчень, і я живу так само, і всі живуть так само. Одначе живемо, хвалити Бога, і земля нас держить.

— Тобі все жарти. Я хочу вгадати ті ідеї, які колись обявляться в нашій племі, і попередю в твоїм великоруськім, коли ваші давні царі встигли збудувати міцне царство, а потім в нашому українському племі, а потім ідеї мира словянського . . . Яка то філософія

засвітить на берегах Неви, Москви, Дунаю, а там може і на берегах Дніпра й Чорного моря.

— Ой, ой, ой! Нащо-ж тобі вже ті Словяне? Чудні ви люди вдался! Тут, голубчику, руські солдати імено ті філософи! Тут москаліки більш варті, ніж всі наші філософи од Талеса й до Дашковича! Чи вже-ж не лучше за мільоном списів сидіти нишком та хліб жувати! А прийде час, то ми тих німчиків пхнць у Атлантику! А Словяне . . . Е! що й говорити! З їх в три дні можна поробити таких філософів, як і я, як і ти! Коли тебе мучать такі ідеї, то їй-Богу йди гуляти: лучше зробиш!

Дашкович сміявся, що Воздвиженський так химерно розв'язав його ідеї, котрі так довго неспокоїли його думку.

— От такого філософа, як ти, я не знаходив іще ні в якій книжці!

— І які то ідеї колись випливуть з голов твоїх Черкасців? — сміявся Воздвиженський.

— А може й випливуть. Ось подивися, які чудові пісні українського народу, позашефані оце недавно? Ось прочитай, коли ти зугарний! Яка висока поезія!

Воздвиженський взяв у руки Збірник українських пісень і почав читати голосно, дуже страшно й смішно перевертаючи слова на руський лад. Його лоб зморщився. Було видко, що йому українське слово в книжках, в літературі, дуже й дуже не сподобалося! Він читав далі, і його брала злість.

— І пишуть же чорт зна що! І записують те, що треба-б зовсім скасувати, вигубити з корінням і насінням. — промовив Воздвиженський.

Його широке й плісковате лице почервоніло. Він сховився з місця, наланав цілу коробочку сіринчиків, тернув цілою коробочкою об дверці груби, другою рукою ухонив збірник і вкинув у грубу, розгорнувши книжку й посипавши її листи огневим дощем. Листки зашкварчали й жакнули полум'ям. Дашкович не втерпів, одняв од його книжку.

— Що це з тобою сталося! — крикнув він.

— Повибивай собі, брате, оці ідеї з голови!

Дашкович не сердився і тільки сміявся; він знав Воздвиженського, як профана, як чоловіка, зовсім не поважаючого науки й ідей.

V. Опанас Рудченко.

(Панас Мирний.)

35. Колядники.

(З хвалісти: „Новія“.)

Де-ж Христа забарилася? Чому не приходять утішати матері старої, дішити з нею її тугу занеклу?

Христа рада, що впрвалася . . . Бігає з дівчатами по всьому селу від двору до двору, від хати до хати. Холодна Різдвяна ніч не приноша молодечі, тільки заставляє швидче бігати . . . Рипотять швидкі ступні по усланій білим снігом землі: молода кров, розгоряючись, гріє, бо у лице: говір-клекіт розлягається по опустілих вулицях; з усіх країв села доноситься колядка . . . Радістю і веселощами б'ється серце у Христі, очі грають, як ті зорі на холодному небі. Те лихо, що їх туманило, що важким каменем лежало на душі, скотилося, коли вона переступила за свій двір.

— Уже-ж і розцуцу я свій голос сьогодні! — хвалилася вона Горинні. — Довго я держалася, та оце й впрвалася . . . А недобрі ви, дівчата: хоч би такі одна прийшла провідати, розказати, що робиться на селі, що чується між вами? — щебетала Христа, поспішаючи за подругою на збірку до досвітчної матері.

Досвітчана мати, стара Вовчиха, радо стріла Христю.

— Здорова, дочко! Та й давно-ж ти у нас була? І Пилипівка зійшла — не приходила . . . Стидно, дівко . . . Там у вас нещастя траплялося . . . У кого того нещастя не трапляється? День наш — вік наш: сьогодні живий — здоровий, а завтра, дивись, уже й не стало. Усі під Богом ходимо. Його святая воля! . . . Ну-ж, я на тебе подивлюся. Ци ближче до світла. — І стара, курноса, мов сова, Вовчиха, почала повертати Христю на всі боки, заглядати у її лице, у вічі.

— Змарніла, дівко, споганіла . . . Журилася? Нічого: молода, перетерпиш . . . А тут нема мені одбою від хлопців за тебе: чому та чому, тітко, Христа до вас не приходять? А по чім я знаю — чому? Підіть, кажу, довідайтесь. І сьогодні забігав один . . . Чи буде Христа хоч у колядці?

— Я знаю хто забігав, — умішалася Горпина.

— Ні, не знаєш.

— Так скажи, хто? — спиталася Христя.

— Ага, хочеться знати... хочеться? Не скажу-ж за те, що не приходила.

— Як-же його ходити? — виправлялася Христя. — І гріх, і мати не пускають.

— Потурай гріхові... А матері скажи: хіба вона не була молодою?

Розмову перервали три-чотири дівки, що, записхавшись, убігли у хату.

— Бач! Вони уже тут; а ми, дурні, за ними бігали. Прибігаємо до Горпини, — кажуть пішла до Христі. Приходимо до Христі аж у неї і хата закручена. Поцілувала Химка у лобаку та й назад вернулася.

— Брешеш! Сама цілувала, а на других звертає, — одрізала Химка.

— То Маруся цілувала, — додала третя дівчина, ще підліток, указуючи на свою старшу сестру.

Маруся тільки закопилила губи. Дівочий клекіт на хвилину затнувся.

— Чи ще багато наших немає? — питала, обдивляючись гурт, Горпина. — Немає Ониськи та Івги. Знаєте що? Поки вони прийдуть, заколядуймо матері!

— Давайте! давайте! — підхопили інші. Горпина вискочила вперед.

— Благословіть колядувати! — гукнула.

— Колядуйте! — відказала Вовчиха.

Дівчата стали у коло: одні питали „якої?“ другі відкашлювалися. Горпина почала...

Зично її голос роздався серед хати, мов бренькіт голосної струни, або забій у дзвона... Здавалося, то черниця скликала на молитву своїх товаришок. Усі притихли, слухаючи того вигуку... Це зразу усіма голосами підхопили:

Славен еси!

Ой славен еси,
Наш милій Боже,
На небеси!

І знову вигук, і знову „славець“. Колядка була довга-довга. На кінець наспіли і ждані: Опіська — мишаста і Івга — товстуха.

Оце наспіду вирвалася! — виправлялася Івга. — Забігасмо до однієї — пішла, кажуть, туди: до другої — у другий край. Як пішли шукати, як пішли бігати, — наспіду допиталися. А тут, ідемо до вас — стрівають парубки. — Куди, дівчата, чешете? — Ми від їх, а вони — за нами... наспіду втікли!

— А Тимохвія-б то і не бачила? — ешчала, усміхаючись, Горщина.

Широке, чорне лице Івги ще дужче почорніло; очі заблищали.

Хай він тобі на шиї повіється! — сердито одказала Івга.

Тю-тю, дурна! Я жартую, а вона — навсправжки. — виправляється Горщина.

— От ще погризуться... А гріх! — умішалася Вовчиха. — Свої, та їй не мряться... — І стара захитала своєю головою.

— Чого-ж вона мені очі вибиває Тимохвієм? — не вгамовується Івга.

— Івго! годі! — умішалася де-кілька дівчат.

Годі вам згагатися: пора збиратись! — підказали інші.

Пора, пора... Прощавайте, мамо.

— З Богом, діти, щасливо. А колядку пропівати — до мене.

— До вас! до вас! — І цілим гуртом повалили з хати.

Ніч ясна, морозна. Шіви́сяця високо плаває у чистому небі, горить: кругом його стовпились зорі: як рій коло матки, як горішки коло доброго крайця хліба. — так вони витанцьовують, та виблискують кругом його: а він, зрадивши, так висвічує на все небо, так вистилає своїм світлом укриту білим снігом землю, горить в однім місці синім огнем, у другім зеленим, у третім червоним, аж жовто-гарячим. — мов хто розкидав дороге намисто по землі. В повітрі тихо, холодно, їй морозне стоїть воно і не поворухнеться, тільки давить своїм холодом, аж дихати важко, аж встояти не дає. По селу скрип, дуск. Івалт-лемент... Там ринить більше десятка ніг, перебігаючи вулицю: під хатою чується: „благословіть колядувати!“ а там, з далекого краю доноситься і сама колядка... Черідка високих голосів мчаться по-над селом, будить застигле холодне повітря, веселить криві вулиці, дратус собак по дворах. Жіве, гуляє Марянівка! Світло горить у кожній хаті: у кожного свої гості, а не гості, то свято.

Дівчата, вискочивши з двору Вовчихи, розкинулись на невеличкі куни. Горщина і Хрестя — одна коло другої.

— Про кого то мати натякала! — спитала Христя.

— Про кого? Звісно, про Хведора! — одказала та й одбігла до других.

Христя трохи одстала . . . — Та невже той Хведір так убивається за мною? — думала вона. — Питав: чи буду я? Шідожди, стріну я тебе де-небудь, уже-ж правди допитаюся; та вже-ж і за ніс поповожу! . . . Коли каже твій батько, що з ума тебе звела, — хай не дурно каже! — нахвалялася Христя. Їй так гарно, так радісно на душі, легко на серці . . . Є той, що і за нею побивається. Ї любить . . . Вона не зробить так, як чорна Івга зробила, та ще й сердиться, коли їй натякають Тимохвія. Ні, вона не сама оддається до рук, а візьме його в свої руки. Христя усміхнулася, пригадуючи, щоб його зробити таке Хведорові, як стрінеться? На неї найшла та дівочка жартливість, якої вона давно вже не звідувала.

— Чи підемо, дівчата, до Супруненка колядувати, чи минемо? — спитала вона, наганяючи гурт.

— Підемо. Чого минати? Цей край обійдемо, та тоді й на другий.

— Ви йдіть, а я не піду. — сказала Христя.

Чому?

— Боїшся, щоб Грицько цінка не дав? — цвіркнула Івга.

— Ось піди, піди . . . Чи й сама від цінка викрутишся.

— А мені за що?

— За те, що й мені.

— Ти-ж, кажуть, його Хведора причарувала, — плеще Івга.

— Чого не кажуть. Он і про тебе кажуть.

— Що-ж про мене кажуть?

— Казаному кінця нема, — одказала Христя, щоб не розводити сварки.

А тут і Супруненкова хата виглянула з-за комори. Дівчата шдійшли до воріт.

— Нумо, ходімо! — скрикнула Горпина.

— А як справді цінка дасть та ще й собакою нацькує? Від його усього треба ждати. Та дивіться, уже мабуть і спати повкладались — світла не видно, — обіззавсь хтось із дівчат.

— Сліпа, не бач! — крикнула Горпина. — Он же світиться. Дівчата поспиналися аж на тинь.

— Світиться, справді світиться.

— Заходь! — скомандувала Горпина і вскочила у двір. Рябий здоровенний собака на привязі біля комори почав гавкати.

— От розгавкався! Хазяїн кращий від тебе, та не гавкає! — сказала Маруся, поспішаючи за Горпиною. Інші зареготалися і собі — бігом. Передні вже були біля вікна, тоді, як задні топцювалися коло хвіртки, ломали ломаку з тиню.

— Благословіть колядувати! — крикнула Горпина, зазираючи у вікно. Воно померзло і, окрім жовтої плями від світла, нічого не було видно.

— Благословіть колядувати! — гукнула удруге Горпина, довго дожидаючись одказу.

— Хто там? — донісся з хати голос.

Колядники. Благословіть колядувати.

— Ось я вас поколядую! Гемонські діти! Де-б спати, а вони ходять по-під чужими вікнами, собак дражнять.

Де-кілька дівчат зареготалися, інші кинулись геть навіткача: зосталася Горпина з трьома дівками.

— Та цитьте! — скрикнула Горпина, дослухуючись до гомону в хаті.

— Ось я зараз! Підждіть трохи! — почувся голос Грицьків.

— О-о, бачте: підждіть. Він так впусить, — підхочувала Горпина дівчат, що мали були утікати.

Чутно, двері риннули, щось зашамотіло у сінях. Собака на привязі як не розірветься! то кинеться в один бік, то стрибоне уперед, аж віршовка тріщить.

Синісні двері розчинились і — висунулася кочерга... Дівчата, зобачивши — дай Боже ноги! — не знали, коли за двором опинилися; інші, боязкіші — помчалися вподовж вулиці, одна Христа стояла серед шляху і заливалася з реготу.

— А що здобулись?

— Я вас! Я вас, бісові старці! — гукав Грицько... — Бог свято дав, ні де, за цілий день нагулявшись, спочивати, а вони ходять роти деруть, та добрим людям не дають спокою. Рябо! кусі їх!

— Кусі Рябо лисого! — одгукувались дівчата.

— А що заробили? — кричала одна.

— Заробили, аж торба подралась! — одказує друга.

— Заробили — насилу ноги домчали! — додає третя.

— Ще й у такого багатря заробили! — сердиться Горпина.

А чорна Івга кривить Горпину:

— Благословіть колядувати! благословіть колядувати! — носить-ся її гук вподовж вулиці.

У той саме час Грицько спустив Рябка з цепу. Лютий собака, як вітер, помчався вподовж городу, стрибаючи на тни, та аж вие, гавкаючи.

— Тю! тю! — тюкали дівчата, удираючи вперед.

— Благословіть колядувати! — в-одно теліпає Івга.

— Хай вам біс! Мені й Рябко заколядує, — перекривляючи Грицька, товсто гукнула Христя.

Нестямний крик реготу зірвався і, як буря, помчався по всій вулиці: Ха-ха-ха! ха-ха-ха!

Уже й далеко одбігли від двору, уже повернули й в другу вулицю, а регіт з смішної Христиної вигадки не вгавав. Веселим гуком та криком носився він в морозному повітрі, бунтуючи собак по дворах.

Від Супруненка повернули до багатого козака Очкура. Стара Очкуриха з почотом прийняла дорогих гостей, вареною частувала, пирогами годувала, ще й сороківку дала колядникам. Бадьорніші й веселіші вийшли дівчата з Очкурового двору й направилися до батюшки. Там прийшлося разів з шість колядувати: батюшці, матушці, батюшчиним дітям. Хоч батюшка за те грошей не дав, зате матушка добре нагодувала й напоїла; де-які вийшли уже й геть-то з гудючою головою. Івга трохи не згубила кнни, яким матушка обдарила: Івга, як здоровіша, була за міхоношу. Прийшлося перемінити другій, а чорне Івжине лице, жартуючи, натирали дівчата снігом, щоб прочулася... Сміх, регіт, жартівливі вигадки... і знову сміх — регіт.

Весела пора — колядки. Не даром кожна дівчина, як Бога, дожидає їх: і наспівалешся, і нагуляєшся, і нарегочешся...

На Христю — як наліло: не було того двору, з якого вона вийшовши, не кривила хазяїв, не сміялася з подруг, не дратувала ломачкою об тни собак.

— Це тобі, Христе, не перед добром. Щось тобі буде таке, — казали дівчата.

— Як додому вернешся — мати вилає, — одгадувала невеличка Пріська.

— Хай лає, зате нагуляюсь! — одказала Христя і знову почала реготи.

З противної вулиці доносився парубочій гомін.

— Дівчата! парубки... — хтось сказав.

— Хлопці — поганці! Бісова мати того, хто в танці! — стеліпнула Христя.

— Тю!... — одгукнулися парубки.

Тю-ю-ю! . . . — гукнула Христя.

— Христе! не займай: може чужі, — обізвалася Горпина.

А як чужі, так що? . . . І ще дужче гукнула: тю-ю!

Трррр! . . . — роздалося голосне й високе тиркання вповодж вулиці. Христя мала перекривити, та язик затнувся . . . За першим тирканням промчалося друге, там втретє. Чимала валка парубків показалася з вулиці, — у здоровених білих кожухах, у свих шапках, лавою йшли вони через вулицю, поскрипуючи по снігу ногами. Дівчата ударилися врозтіч.

Лови! лови! — гукнули парубки на всю вулицю: піднявся гомін, та біганина. Парубки ловили дівчат, здоровкалися, жартували. То були усе знайомі парубки свої: Тимохвій, Іван, Грицько, Ошесько, Хведір . . . Хведір так і кинувся до Христі.

— Ти куди так розігнався, роззиво? — скрикнула та.

За тобою. А ти куди втічеш!

Чого я буду тікати? Хіба і ти такий, як твій батько? Прийшли до його заколядувати, а він собакою нацькував . . . Багатирі, туди, кажете!

Христе! Не споминай мені про дім, не кажи нічого за батька. Хіба його ніхто не знає? — почав жалібно Хведір.

А про мене, що він казав? І не гріх таке плести!

Хай каже . . . Казаному кінця немає.

Немає. А совість є! Осоружні! — скрикнула Христя і побігла до гурту. А Хведір, пасушившись, потяг за нею.

Там уже настав мир: хлопці, зійшовшись з дівчатами, вели жартівливу розмову.

— Так підемо кудино болядувати? — питали хлопці.

Не треба, не хочемо вас. Ви гугаєте дуже, — одмагалися дівчата.

А ви не дуже?

— Все-ж не так, як ви.

Та ну! Глядіть, чи не пережричите.

Хоч і кричимо, та не хочемо. Ми підемо сами.

А ми — за вами. Куди ви — туди й ми.

— А ми втічемо.

— А ми доженемо.

— Зугарні! Зануастесь у своїх полах, та й попадаєте.

Побачимо.

Змагалися, аж поки не походилися усі до гурту. То було завждишнє змагання; дівчата були ще раді, що парубки з ними, —

і веселіше, і охвітніше: чи п'яне нападеться, чи собака кинеться є кому одстояти й оборонити. Усі разом посунули далі, де-хто гуртом, де-хто в парі. Івга наче прилипла до Тимохвія, хоч той більше балакав з іншими дівчатами. Хведір понуро тягся за Христею. Так і ходили по всьому селу, забігаючи трохи не у кожен двір.

Уже по других краях села стихла колядка, уже і світло де-не-де тільки горіло: а наші колядники все ще бігали та відшукували, кому-б заколядувати.

— Чи були, дівчата, у матері?

— Були.

— Бач, а ми не були.

— Гарні!

— Певне вона не спить. Ходімо.

— А ходімо, справді, ще раз до матері. — сказала Горина.

— Пізно буде. Он уже місяць сідає. — одказала Христя.

— Хай сідає. Хіба і без його не видно шляху?

— Коли боїшея, проведемо. — кажуть парубки.

Христя противилася. — одступає назад.

— Як Христя не піде, то й ми не хочемо! — уніраються дівчата.

— Два парубки підбігли до Христі і, взявши за руки, поволокли за гуртом.

Місяць зовсім спустився над гору, наче півхліба лежало над землею: з ясного та блискучого він став мутним-червоним; по небу тільки виблискували зорі, та земля світила своїм білим снігом. Уже не тільки люди — й собаки утихли: тільки тими вулицями, де проходили колядники, чулися ще собачі заводи.

Поки дійшли до Вовчихи, місяць зовсім скрився, і хата Вовчихи стояла темна та сумна.

— Бач, я казала: не йдімо. — мати вже спить. — обізвалася Христя.

— Хіба неможна збудити? — сказав Тимохвій і напрувився в двір.

— Тимохвію! Тимохвію! — загукали дівчата. — Не буди! Вернися!

Тимохвій став. Парубки настоювали: — збудити матір. — дівчата казали: — не треба.

— Хай стара хоч у свято виспитья. Ми їй і так не даємо спати, — доводили дівчата.

Парубки згодились, хоч ще пристоювали.

— Годі! Пора додому, — сказала Івга. — Ти, Тимохвію, ідеш?

Тимохвій мовчав.

— Хіба Тимохвієві по руці з тобою йти? — обізвалася Прієська, далека Тимохвієва родичка.

— А твоє яке діло? — визвірилася Івга.

— Я Христю одведу, — сказав Тимохвій.

— Я не хочу з тобою. Он Івга тобі. — одказала Христя.

— Тимохвієві Івга! — гукнули дівчата.

— Так, так! — згодились хлопці, — Тимохвій Івгу веде. Грицько — Марусю, Онисько — Горшину, Хведір — Христю, — ділили хлопці між себе дівчат.

— Становись, братця! — І кожен, підійшовши до своєї, повернули назад. Де-яким треба було йти у ліву руку, другим — у праву, третім — прямо. Горшині і Христі до церкви разом, а там ще чималий майдан зостався Христі додому. Гурт розсипався, розбився, і, на ходу прощаючись, розійшлася кожна кушка своєю дорогою.

Горшина і Христя — одна біля другої: коло їх з обох боків хлопці: Онисько, невеличкий, у своєму довгому кожусі, котрий трохи не волочився по землі, смішив дівчат, то вигадку уверне яку, то колінце викляне. Регіт і жарти не стихають. Зате Хведір, понурившись, тягне коло Христі, німий — мовчазний. Йому мов і гарно коло неї йти і разом боязко; йому хочеться і собі що-небудь сказати, чим-небудь дівчат посмішити, та поки надумається, дивись — Онисько уже й розсмішив. Аж плач його бере, — який він несмілий та незугарний. Не даром батько каже: дурний. Дурний і є! — думає він, мовчки бейкаючись.

Аж ось і церква показалася, чорніє у сірому мороці почи: кругом неї тихо — сумно.

— Дивись, як мені страшно, — струснувшись, каже Христя. — Оце тобі, Горшину, вже й дома, а мені ще майданом скільки йти. Може-б ти провела?

— Е ні, сестрице: спати вже хочеться. Та тебе он Хведір та Онисько аж додому доведуть.

— Чого там Онисько, я і сам! — обізвався Хведір.

Дівчата попрощались і розійшлись. Онисько, повернувши за церкву, став.

— То ти, Хведоре, сам?

— А то-ж.

— Так прощайте. На добраніч!

— Прощай. Добраніч!

Христя і Хведір zostались у-двох. Де-кілька часу йшли мовчкя. Хведір думав, що-б його Христі сказати: Христя мовчки виступала і раз-по-раз струнувалась.

— Ти, Христе, змерзла? — надумався Хведір.

— І сама не знаю, що це зо мною. — наче трясця трясє.

— Коли хоч... — несміло почав Хведір. — у мене кожух добрий і довгий.

— То що, скинеш? А сам у сороці зостанешся?

— У мене свита... А хочеш, — поли широкі — полою прикрию. І в одну мить розстебнув кожух.

Христя усміхнулася. Хведір побачив, як у Христі очі блиснули... його серце тьохнуло... Не пригадає, як і коли Христя опинилась під його кожухом, коло його боку. Йому гарно так, і тепло, радісно. Простунають обое, мовчки.

— Що, коли-б це твій батько побачив, що ми так ідемо? — спитала Христя і зареготалась.

— Христе! — скрикнув Хведір, придавивши її з боку.

— Ти-ж не давися. — ласкаво обізвалась Христя.

Хведір затремтів.

— Поки світа сонця. — почав він. — поки земля стоїть... поки сам пропаду. — не забуду я цього, Христе.

Христя дзвінко зареготалась.

— Чого це так? — спитала.

У Хведора дух сперло у грудях, огнем пекло коло серця.

— Ти смієшся, Христе... Тобі байдуже. — знову почав він, — а я! я... Батько мене лає: дурний — каже. Я сам чую, що здурів. А тобі байдуже, ти смієшся... Голубко моя! — тихо прошептав Хведір і міцно притис Христю до свого серця.

Вона чула, як воно у його несамовито колотилося, як його гаряче зітхання гріло лице її.

— Не пустуй, Хведоре! — суворо сказала вона.

— Без тебе мені світ — не світ і люди — не люди! — ерізь плач скрикнув він. — Я не знаю, чого ти можу батькові не любя... Та хто йому любий? Усі — то дурні, то вороги... І задається таке! — жалівся Хведір.

Христя важко зітхнула... Цей Хведір справді кохає її і щиро кохає. Гріх і те сказати, щоб він був і нецүтящий який. І з себе красивий, і добрий, — думалося їй. То була хвилинка, коли і Христі серце обізвалось. Щирий і жалісливий голос Хведорів уразив його.

Мовчки вони пройшли ще чимало. Вона чула, як Хведорова рука все важче та важче обвивалася коло її стану, давила її до його . . . Вона не противилась. Її плече черкалося з його плечем, її бік приходився коло його серця.

— Хоч би і вік отак, Христе, — шептав він. — Хоч би і смерті отак.

Вони стали. Христя мовчала.

— Ось уже і двір твій! — журливо промовив Хведір. — Господи, як швидко!

Вона зітхнула і одкинула голову. Хведір побачив її лице бліде, задумане.

— Спасибі тобі, Хведоре, — тихо подякувала вона. — Прощай! — і направилася до хвіртки.

— Христе! — обізвав він.

Вона озирнулася. Хведір кинувся.

— Хоч одно слово . . . Люба моя, мила моя!

Він обхопив її і хотів поцілувати. Христя метнулася і в одну мить опинилася за хвірткою. Вона сама не знає, чого їй стало смішно, смішно . . . Роздався тихий реліт.

— Ти смієшся, Христе? . . . Смієшся? . . . питає, тремтячи увесь, Хведір.

— Ци вже собі, — з-за хвіртки сказала Христя.

— Господь з тобою! — промовив Хведір і, наче вивий, повернув назад майданом.

У Христі жаль так здавив серце, що аж сльози виступили на очі. Вона вже мала була гукнути на Хведора, щоб вернувся, та не гукнула. Схилившись на ворота, вона дивилася, як не твердою ногою потяг він од неї, криючись у сірих померках ночі. Його білий кожух то бліде то зникне. Ось уже не стало й видно; чути тільки, як ступні рипотять у тихому морозному повітрі. Далі і ступні затихли.

Христя ще постояла, озирнулася навкруги, глянула у небо на зорі . . . Тихо та ясно виграють вони. — Христя важко і глибоко зітхнула і, похвилюючись, повернула до хати.

36. Нема землі!

(З повісті: „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“)

Життя, кажуть, зжити — не поле перейти. Життя — що погода. Як серед ясного літнього дня, коли сонце аж пече, так гріє та світить. . . дивись: де не взявся вітер, надув — нагнав з усіх

боків чорні хмари — заклуботались воші: насушилось небо . . . заховалось сонце — похмуріло . . . заруло, закрутило, закушнело шляхом . . . зирнула блискавка, загуркотав грім . . . грак! тріс! Отакечки й тут. Оце тихо й мирно, любо та мило . . . гульк! Не বেশів озирнутись, — як повернуло на погоду . . .

Ув-осени, тільки що позвозив додому Чінка хліб з поля й лагодився молотити, сам собі міркуючи як теперешки бачитись з Галею, — на тік до його вскопило лихо . . . Стоїть він на тогу з піном, — як приходить десятник з волости. «Чого йому треба?» подумав Чінка — й прикро глянув десятникові в вічі.

— Ходи лиш у волость! — каже десятник здалеку. Чінка ще раз глянув на десятника: подумав трохи, — та тоді вже зашпав — Чого?

— Не знаю, — одказав десятник. Клануть . . . якийсь чоловік прийшов з Дону . . .

— Що за чоловік? . . . Навіщо я йому здався? . . .

— Не скажу, — одказав десятник. Прийшов, щось побалакав з шеарем, — мене оце й послано . . .

— Добре . . . прийду, — одказав Чінка.

Десятник повернувся й пішов повагом подовж вулиці.

Не пішов, а побіг Чінка в волость: не зайшов і в хату, не сказав нічого й матері.

Незабаром після того, вернувся додому, — та прямисінько в хату. На той час Мотря поралась коло печі.

— Отак, мамо! — обізвався він.

— А що, сну? — питає, не обертаючись, Мотря, не помітивши ні жалю в голосі, ні смутку на лиці.

— Пришпентався якийсь прибулда . . . Каже: Луценків небіж . . . Хоче нашу землю одбінати . . .

Мотря миттю обернулася, глянула на Чінку, — та й отетеріла . . . Хоч вона й дивилася, та нічого не бачила, не розуміла.

Каже: не оддаси — буду позивати . . .

Мотря поблідла і ледви вимовила:

— Який небіж . . . звідкіля? . . .

— Кажу-ж: з Дону! — одмовив Чінка.

— З Дону?! — якось боязко зашпала Мотря, — та й онустилася на лаву . . .

Одно невеличке слівце „Дін“, як молотком ударило її в голову. Память у неї зразу прокинулася — і нагадала, що вже раз прийшла була по неї лиха година з Дону, котра перевернула все її

життя, та її винула бідувати на старість . . . „Чи не нова, була, прийшла знову з того Дону?“ — думала Мотря, гляючи на сина, — хоч нічого її не бачила, бо в віччю в неї почорніло, затуманилось . . .

Чінка подививсь на смутну, перелякану матір — її оханувся . . . Він бачив, що його звістка вишла громом на стару материну голову.

— Не журіться, мамо! . . . Не лякайтесь! . . . — став він заспокоювати матір. — Хай позиває . . . Нам громада присудила землю . . . Байдуке! Ніхто тепер не вирве з моїх рук . . .

— А клопоти . . . а тяганина . . . — проказала Мотря, задумуючись.

— Сількиє . . . А землі не дамо! Зубами держатиму. — не пуцу!

— Остудайсь, снуну, за своє добро . . . У нас же тільки її багатства, що земля та . . . Скільки я попоходила, скільки я попоносила, поки тоді оддали! . . . — згадувала Мотря, як вона добувала ту землю.

— Кажу: не журіться! — одказав Чінка, її пішов із хати на тік молотити.

Мотря посиділа ще трохи на лаві: ще перекинула в своїй голіві одну думку за другою . . . може-б ще сиділа та думала, як би не заспав окріи у печі, збігаючи ключем на черинь . . . Тоді Мотря встала, сунула окріи — і знову стала поратись коло печи, як і до того поралась.

Побалакали вони в той день за землю за обідом: побалакали за вечерою її довго балакали, полягавши ввечері спати — її забулись обоє . . . Де життя в них протертою стежкою: як сьогодні, так завтра: як завтра, так і позавтра . . . Мотря коло печи та в хаті, або за корівничною ходить . . . Чінка — на току, коло хліба порасться: молотить, та віє, та околот вяже . . .

Коли так — тижнів, може, через два після того, як кликали Чінку в волость, — знову прибігас десятник, загадує знову йти в волость та вже не самому Чінці, а з Мотрею. Чінка не послухав: матері сказав сидіти дома, а сам мерщій почемчикував.

Не встиг він вступити на поріг у волості, не встиг сказати „добрий день“ — як писарь до його з бумагою:

— Ось із суду бумага за вашу землю! . . . Велено одібрати в вас і оддати Луценковому побожеві . . .

Чінка — сам не свій. Дивиться то на писаря, то на бумагу: чи бумага бреше, чи писарь?

— Як-же це? — питає в писаря. — Адже тоді громада присудила нам землю . . .

— Присудити — присудила, — каже писарь, — та, бач, парубче, є й над громадою старші. Громада присудила, а суд — одсудив!

— То це так і оддати землю?!

— А вже-ж!

— Та ні, не буде цього!

Більше нічого не сказав Чинка, не поклюшнвсь навіть старшині волосній, а повернувся — й пішов, похнюючись, додому . . .

— А що тепер, мамо, робити? — зацітав матері, ледви одхиливши хатні двері.

— Що, сину?

— Пропала земля!

— Як пропала?

— Кажуть: суд одсудив . . .

Немов хто гострий ніж вгородив у серце старій Мотрі. Як сиділа вона на лаві, на гребені, виводячи тонку шитку, — так і прикипіла на дниці: зазоліло веретено в одній руці, а волокно в пучці — в другій . . .

— Краще-б мені, сину, в домовині лежати, ніж таку шитку чуті! — ледви вимовила Мотря крізь сльози . . .

А Чинка — не чув, не дослухався до її слів. Він землі під собою не чув. Міряє він хату — то вздовж, то вионерек, бє об поли руками, ніби сам собі приговорює:

— Та ні, не буде цього! . . . Брешуть вони . . . я вас знаю . . . знаю, бісових сутяг! . . . Підсинав писареві блудяга . . . й є земля . . . Та ні! . . . Мене цим не підведеш . . . я сам своє знаю . . . допитаюсь свого . . . хоч от по що (черкнув по горляниці рукою), — а землі не дам! . . .

Порівнявшись з матір'ю, став, узився в боки, глянув на неї . . .

— Виймайте гроші, як є! — гукнув зозаду.

— Які гроші? — здивувалася Мотря.

— Які є, всі виймайте . . . в город піду — позиватись.

— Де-ж у нас гроші? Хіба ті п'ять рублів, що за овечат вторгували . . . там у скриньці в сувої заховані . . . візьми, коли треба.

— Відіть принесіть, я не знаю, де.

Мотря, стогнучи, встала, відхилила скриню, довгенько рилася, ноги знайшла гроші.

— На, — сказала вона Чинці, подаючи гроші правою рукою, а лівою зачиняючи скриню.

Чінка взяв грешні, подумав, повертів у руках сніг бумажку, заховав її в кишет з тютюном, пхнув у кишеню, зітхнув — і взявся за шапку.

Прощайте-ж, мамо! Сьогодні мене не ждять, — хіба аж завтра вернуся ввечері.

Щасливо, сину. — Ти-б узив хоч хліба на дорогу.

Чінка не чув: він уже зачиняв за собою хатні двері.

Зосталася Мотря сама — сама, як палець, з своєю нерозваженою думкою . . . Сіла вона на гребені, не чулася сама, як узшла веретено: смикнула кужель, пасмо, вивела шитку . . . В голові — поїзла вєшчина, завернула в давне . . . У пам'яті прокинулись ті давні часи, як на чужім полі на людей жала, з снона заробляла, — як п'ять снопів людям важки, а собі шостий одверни . . . як за цілий довгий літній день, од світової зорі до вечірньої, спини не розгинаючи, тільки двадцять снопів і заробила! . . . А ще-ж їх треба й звозити, й змолотити! А тут — кругом лиха година облягла: на хаті оселя попрогивала — крізь стелю канає, стіни осінні дощі обшмарували — голими ребрами хата світить . . . А вже й зима не за горами . . . І холод . . . і голод . . . Поодотігла Мотря: ввірвала шитку . . . Покотилась з очей сльози — як горіх, заганали на долівку . . .

Чінка тільки виїшов з двору, так і палів на свої ноги. Лихо його мчало в город: йому хотілось перелетіти туди. Шлях у Гетьманське лежав поуз його землю, мимо московського хутора. Та не дивився тепер Чінка ні на чорно-жовту стерню на полі, ні на білий верх, що один тільки їй виглядав з-за високого паркану москалевого двору. Чінка чесав шляхом, заклопотаний одною думкою — про землю . . .

— І що я без землі? — вертілося в його похнюпленій голіві. Людський пошхач . . . наймит . . . Без землі — нема волі . . . Земля тебе годує . . . земля хазяїном робить . . . А без землі — все пропало . . . й моя надія пропала" . . .

Що-б ви сами пропали, прокляті! — сам не чувся, як зірвались слова з язика.

— Кому то ти добра такого жиччи? — любенько обізвалась Галя до його, на хвірточці стоячи.

Вона вже давно його нагляділа, — тільки він не примічав її.

Несподівана зустріч — як обварила Чінку. Він підвів голову, подивився, де він, сльнув на Галю — і не міг слова вимовити . . .

Галя стояла — ї собі дивилася на його, ніби з усмішкою, — ніби раділа, що так несподівано захопила Чинку, що він змішався.

— А бач: перелякався й ти! . . . А ще парубок! — запокотала вона.

Чинка сердито зиркнув на неї — й наче здув веселу усмішку з її веселого личка.

— Дихим людям, Галю . . . понижуючи голос, ледви одговів Чинка на перше питання, та й повернув до хвіртки.

Галя собі повернулася, скочила в двір, зацінула хвіртку — й тільки чути — закопотіла двором.

— І вона втікла! . . . — гірко промовив Чинка, — не підокдала не побалакала . . .

Поглянув він на ворота, на хвіртку — мов би поглядом знеїх: похитав журливо головою; повернувся — й знову почесав далі . . .

Сонце вже стояло на вечірньому прюзі, як підходив Чинка до Гетьманського. Черета з поля пустилася додому: корови посипались побачитись з телятами, й задалогоди подавали про себе вістку протяжним ревом. Черета нагнала отару й перемішалася . . . Овечки бегали та мекали, розскакувались на всі боки — і піднімали з шельху страшенну пилію . . . Вона стояла сірим стовпом, навпроти сонця здавалася червоно-димчата. Вона закривала собою город, — тільки ї видно було з-за її густого пологу — горіла на сонці золота баня на церкві . . .

Чинка ні до чого не додивлявся. Він йшов собі, похнютившись, тихо, ногу за ногою посилаючи. Не близький світ Гетьманське. Набів добре ноги, втомив думками голову; втомився трохи. Йому задумалось спочити: він став міркувати, де його на ніч притулитись?

Аж ось і город . . .

У царші наглядів Чинка низенького, патонтуваного чоловіка, з круглим запухлим лицем, з рудими товстими усами. На плечах у його наопаки була накинута сіра москоська шинель, унизана блискучими гудзиками, з зеленими нашивками на комірі. Москаль — не москаль, а службою нахле. Стояв він серед двору, без воріт, і, прикривши рукою від сонця очі, поглядав на Чинку. Той повернув до двору. Чоловік побачив — і собі відійшов до немазаної хати. Понавни на лікті шинелю, він став коло одного стовна од воріт, підпер його одним плечем — і обернувся до Чинки:

— А що скажеш? Чи не по ділу? . . .

„Сам Біг насилає“. — подумав Чішка, здіймаючи шапку.

— Скажіть, будь ласка: чи ви не знаєте — де тут живе секретарь Чижик?

У чоловіка аж обидва уся затіпались: таранкувате лице мов ще дужче порябіло.

— Чого тобі до секретаря? — сам себе здержуючи, питає чоловік. — Секретарь таких, як ти, не приймає... А коли чого треба, — то й я тобі напишу... Що в тебе за діло? — приставав він до Чішки.

— Та діло, бачте, ось яке...

І давай Чішка викладати свою пригоду.

— Так... еге... треба справки наводити... кошці брати... — понуро дивлячись, як великий дока в цьому ділі, одрубував чоловік. — Треба прошеніє... еге... так-так... Так і напишемо... А гроші-ж у тебе є? — снітав він і глянув прямо в вічі Чішці.

— А багато на те треба? — вивіряє Чішка.

— Та рублів п'ять на перший раз треба... а там — побачимо, що буде: чи можна вести діло, чи, може, нап'ювати...

Чішка стояв — і роздумував: чи не бреше він? он на йому яка лиха одежина! Може хоче відурити гроші... бач: п'ять рублів щоб тільки дізнатися... всі гроші на те тільки, щоб знати: чи можна вести діло, чи неможна?... Ото здирство!...

— Ну, так ходім до хати...

— Ні, — замявся Чішка, — прощайте...

— Слухай!... Стойте!... Чув?... Стойте!

Чішка став.

Знаєш що? — Я тобі за три карбованці напишу...

Не хочу, спасибі вам. — та й іде далі.

— Стойте! Стойте! — синняє його чоловік. — Як ти прозвищеняся?

Варениченко.

— Ти козак, чи хто?

Мій батько москаль.

Ага... от, бач, і на бумагу не треба. — на простій напишу... хоч? За рубля напишу. Ніхто тобі за рубля не напише, а я напишу...

— Та Бог з вами! — одгрібався Чішка, не рад, що й зачепив таку причену.

— Ти думаєш, я тебе одурю?... Ні, ще Василь Порох нікого не обдурював... ти чув про Пороха? Через Пороха й секретареві твоєму не раз доставалося!

Чіпка справді чув про Пороха: шісчане хвалилися, що Порох не раз писав прошеніє, кому треба. Чіпка задержався — й ще раз обдивився Пороха.

— Ну, от же тобі за твою неймовірність, — пристає Порох, узявшись за боки, — щоб ти на другий раз знав Пороха, дурно тобі напишу!

— „Чи йти, чи ні?“ — подумав Чіпка.

— Слухай, ходім!

Чіпка повернув за Порохом у двір.

— Я це тільки тобі дурно пишу, — проказував Порох, ідучи вперед, — перше зроду пишу дурно! За те ти мені хоч могоричу купи.

— Добре, — одказав Чіпка.

— То он, — дивись, — пляшка над хатою висить, — показав Порох через дорогу, — то — шинок . . . Іди могоричу принеси!

Чіпка повернув до шинку; Порох пішов у хату. Незабавом Чіпка вернувся з пляшкою горілки в руках. Порох стрів його на порозі, ввів у хату.

Хата вдарила Чіпці в вічі своєю неохарністю. Стіни пообдуцлювані, чорні, аж поцвіли; долівка була колись на помості, тепер тільки недоколоті під стінами дошки про те нагадували: посеред хати вибої, повні сміття; вікна темні, аж чорнувато-зелені, пропускали в хату якийсь темний світ. Гидко, непривітно! У самому кутку, на покуті, стояв невеличкий стіл з двох дощок, на палець одна від другої . . .

— Здорові в хату! — привітався Чіпка.

— Здоров, здоров, — весело задріботав Порох. — Сідай! — і ткнув пальцем на триніжок, що стояв коло столу, а сам мотнувся до груби.

У хаті була панська груба. Порох одчинив дверці, виняв звідти чарку й краєць черствого хліба, покаляного в попіл.

— Оце приходиться ховатись од проклятої сарани з святим хлібом! — задріботав Порох. — Як та прожора жере! Не заховай тільки . . . Засох трохи, та сількись . . . повалявся . . . — і почав хліб обдувати та обтирати.

— А де-ж горілка? — обернувся до Чіпки.

Чіпка підвівсь, щоб дістати: він поставив пляшку в кутку коло порога.

— Сиди, сиди! — защебетав Порох, наглядівши горілку. — я сам, я сам!

Узяв він пляшку, налив чарку, вилляв у рот, кутуляв, кутуляв, розводивши якоесь чудно очима, ковтнув, поплимав: знову налив чарку, і знову вилляв у рот, закутуляв, ковтнув . . .

Хто це давав? спитав після другої.

Жидівка.

То-то, чортова душа поганої дала! . . . От гасцидська Рівка! Що таки Оврам совістнее, а що вже Рівка . . . ось покуситуй!

Ні, не хочу.

Чому? Не пси?

Та таки й не шив досі . . .

То не знаєш, яка й на смак?

Не знаю.

Тільки що Порох став наливати чарку, двері прожогом розчинилися й у хату вскочила жінка — не жінка, дівка — не дівка: голова не покрита, як у дівки, а коси заборсані в мичку, немов жінка збиралася сховати їх під очінок, та завязала на тімі, а вони й розсинались . . . Сама — не стара ще, висока, суха, худа, щоки усмоктались у середину, від боїзливий, жовтий, тільки одні очі — чорні, як терев, блищали якимсь божевільним світлом.

Уже не . . . уже не! Щоб тебе кров гаряча сшила! . . . — скрикнула вона таким несамопитим голосом — аж у Пороха руки затінались . . . Їсти ні крихти нема, дівчора плаче, а він горілку дудить! . . .

Іди собі! Іди, іди, зайдикав Порох. Мені ніколи. І зараз чоловікові писатиму прошеніє . . . іди собі!

Щоб тебе писачка сшила, проклятий! Мені життя через тебе нема . . .

Хто-ж тебе держить? Я тобі давно кажу: чим клопотати жене з своїми дітьми, — ішла-б собі, куди сама знала . . . так, бач, шведи доседа кидали!

Авже-ж шведа! . . . і якоесь страшно засвітила очима. Погляд її упав на красць хліба. Вона затіналась і, як та звірюка, вгнулась до столу — аж Чінка подався в бік.

— Бач, проклятий! Казав — хліба нема, аж ось скільки це реховував.

— Ну, бери, бери . . . та йди собі! — одказав Порох, ховачись з пляшкою.

Вона страшно провела очима — й повагом виїшла з хати.

— Хто це? — запитав Чінка.

— Сестра . . . не всі, бач, дома — божевільна.

Чіпці так стало шкода божевільної сестри Пороха. Її малих дітей! . . . „Може, вони голодні й холодні“, — думав він. „От, як би багатство. — чи дійшла-б вона до цього! . . . Як би то багатство! . . . А то останню землю одбірають“ . . . Знов повернула його думка на землю — й почала перед ним свої виводи виводити . . .

— А що-ж: будемо прошеніє писати. — перебив Порох.

Чіпка кинувся.

Порох побрався знову в грубу: витяг звідти недогарок на-башкової свічки, галамарь з помадної баночки, перо: поставив усе це на столі, а сам вийшов з хати. Незабаром вернувся з папером у руках, з окулярами. Перше всього — заправив свічку в розколену пляшку.

— Як потемніє, то заналимо, щоб не шукатися. — сказав він. — А тепер пусти мене на своє місце, а сам сядь на лаву, або-що.

Чіпка пересів на другий триніжок. Порох присунув свої триніжок до столу, розложив папір і, осідлавши носа окулярами, почав писати. У хаті стояло тихо-тихо, — тільки коли-не-коли якось сердито одгаркувався Порох, та чути було скрип пера, або одрубні вимови Пороха — то: „так“, то „ага . . .“ „еге . . .“ „добре . . .“ „ну, а далі? . . .“ І далі Порох, подумавши трохи, знову писав, аж стіл ходив ходором, знову одгаркувався, агакав, то егекав . . . Вечірнє сонце, сідаючи за хмари, кинуло червону стяжку крізь мутну шибку — й обдало червоним світлом круглу лису Порохову голову, перерізало на двох білий папір, і довгою й широкою попругою лягло через усю хату, а заховалося крайком аж десь за грубою . . . Облита світлом, і без того червона, голова Порохова, тепер стала цілком червоно-гарячою . . . Чіпці здавалося — кривава голова писала криваву жалобу . . .

Порох скінчив, положив перо: взяв папір у руки: підійшов до вікна.

— Слухай, чи так буде? — і став читати.

— Що, так? — запитав знову, перечитавши.

— Так, — одказав Чіпка, не знаючи сам — чи так, чи ні.

— Ну, оце-ж тобі й просьба. Тепер — коли до просьби випили, то й після просьби не завадить.

— Добре, — згоджується Чіпка. — На щастя, значить?

— Еге-ж, — сказав Порох: покректав, потягся й випив одну за другою аж дві чарки.

Підніс Чіпці. Випив і той — і став сльозувати. Сонце вже зовсім сіло: в хаті стало темно; Порох свічки не засвічував, а ходив мовчки, з одного кінця хати в другий. Чіпці стало цікаво.

— Ти в нас заночуєш, а завтра й у суд. — сказав Порох та й замовк.

Уранці встав Чіпка з досадою в серці, з дурманом у голові. Узив просьбу, поклонився Порохові, пішов у суд. Ще було дуже рано і нікого з судовиків не було в суді; тільки один сторож підмітав скрізь по хатах порозкидані шматочки нікчемного паперу, й цілу коробку його, разом з сміттям, виснавив у грубу . . .

— Та й ранній же! — сказав він, побачивши Чіпку. — Піджди лишень . . . Ще нікого нема.

Чіпка сів на рундуці. Після недоспаної ночі, після згаги, обідня ранкова прохолода здавалася йому такою хорошою — наче оживила його. — Голова потроху одходила: веселіші думки прокидалися . . . Ранішнє сонце обливало його м'яким світлом, нестило його вид, очі, нагонило сонне забуття . . . Чіпка захитався — задрімав. Його розбудив якийсь гомін. Розплющивши очі, він побачив, — ціла куна людей увалила в двір. В одного з-за пазухи виглядав крайок паперу: в другого на грудях — наче горб виріс: то оддимався цілий хліб, узятий з дому на цілий день; у третього за плечима торбина . . . кожен щось розказував другому: инший розмахував руками: всякого клопотало своє діло . . . Чіпка сидів мовчки; навіть не дослухувався до людського гомону: в його гомоніло своє лихо . . . Ябось незварошне погляд його впав на одного чоловіка. Нарізно стояв він під нарканом — закуренний, похнюплений. Другі посідали, сміялись, балакали . . . А він стояв, мовчки, як одишблений, і, здається, нічого не чув, не бачив . . . Чіпка подумав: мабуть не аби яке діло і в цього! . . .

Аж ось хтось крикнув: „Секретарь! Секретарь іде!“ Усі повставали, насторожились. Підвіся й Чіпка. У воротах показався сухий, перегнутий утрое, папок з зеленим коміром, з блискучими гудзиками . . . Чіпка глинув на його. Борода йому була гладко виголена: як та сокирка, видалась вона вперед, ховаючи в прогалині між довгим носом і собою заналий рот, з сухими тоненькими губами; голова трохи подалась назад; довга шия винылась так, як у вола, коли його в ярмо запрягають; на грудях одтопірилися верхні краї форменного сертука, застебнутого внизу на два гудзики — й робили ніби горб, а на спині був справжній горб — аж до самих плечей до тонкого, перегнутого, стану . . .

„Ну, й цього перегнуло!“ — подумав Чішка.

Секретарь Чижик, — то був він самий, — увійшов у двір, оббіраючись на довгий цішок, — як оббіраються старі. Люди познімали шапки. Він озирнув усіх своїм мншачим поглядом — і підступив до людей.

— І ви до нас, Осип Хведорович? — осміхнувшись, промовив до одного, видно, полупанка, що стояв тут же таки між народом.

Той поклонився, розказав своє діло. Секретарь підступив до другого, до третього — до всіх по черзі. Знайомих величав на ймення: незнайомих прямо запитував: „А чого?“ Дійшов і до Чішки:

— Ти чого?

— З прошенієм.

— Об чім?

Чішка подав до рук прошеніє. Секретарь шморгнув носом: втягнув лівою з-за пазухи, з червоними розводами, чорну хустку: обтерся і став потихеньку читати прошеніє . . .

— Нічого не буде! — віддаючи назад прошеніє, одказав він, навіть не глядячи на Чішку.

— Як? — здивувався той.

— Так . . . документів нема!

— Та нам же громада цю землю одсудила . . .

— То що, що громада? . . .

— А в його хіба є? — запитав Чішка про свого супротивника.

Секретарь глянув, як цяка дав, і знову шморгнув носом.

— Підожди, — сказав він Чішці, ідучи в хату.

Жде Чішка годину, жде дві, жде вже й три . . . Бачить він: люди то приходять, то виходять з суду, а його все не кличуть . . . бере його нетерплячка: нудиться він . . . коли це виходить сторож:

— Іди до секретаря! — сказав — і повів Чішку аж через три хаті, де сиділо багато судовників: одні за ділом, другі без діла.

— О-о! вже повів . . . чує муха, де струп! — сміялись вони вслід Чішці.

Чішка ввійшов у невеличку хатку, де сидів секретарь, обложений кругом ділами. Сторож ввійшов — і прихилив двері. Остався Чішка з секретарем віч-на-віч.

— Ага! — глянувши на Чішку, сказав секретарь, та й знову очі впав у діло.

Чішка стояв з порога: мовчав.

— То тобі Порох просьбу писав! — не дивлячись у вічі, сиптав знову секретарь, нахилившись над ділом — і щось черкнувши пером.

— Порох.

Мовчанка. Чіпці аж важко стало . . .

— А що дав?

— Нічого не дав.

Секретарь неймовірно глянув на Чіпку.

— Знаєш що? . . . почав він — і зашнувся. — Як п'ять-десять рублів. — то й діло можна поправити . . .

— Хе-хе! . . . хекнув Чіпка, не то усміхаючись, не то дивуючись.

— Чого ти хекаєш?

Чіпка мовчав.

— А де-ж та правда, коли так?! — у голос подумав він.

Секретарь зміряв його з голови до ніг своїм мишачим поглядом, котрий, здавалось, казав: „Ой, який же ти молодий та зелений!“

Чіпка глянув на секретаря: очима вони стрілись. Мишачий погляд не видержав палкого та гострого — і в одну мить перебіг на діло.

Знову мовчанка.

— Ну чого-ж ти стоїш? . . . І мене не держи і себе . . .

— Рука-б мені одсохла от по цю! . . . — скрикнув Чіпка, показуючи на лікоть правої руки. — та й повернув з хати, не доказавши.

— Ов-ва! — гукнув секретарь у слід йому. — Гарячий який . . . гляди лиш, щоб не опікся! — докінчив він, ідучи за Чіпкою.

Судовики спершу витріщились на секретаря: потім провели очима Чіпку.

Чіпка гордо й швидко ішов через хату. Він бачив, як усміхались судовики, переглядуючись між собою й показуючи очима на секретаря.

— Сутяжище! — бовкнув Чіпка в голос, виїшовши на двір. Кров прилила йому в голову; серце затіпалося: на виду зблід, а очі світили, як у вовка. Люди, глядячи на його, розетупалися: давали йому дорогу . . . Він потяг напрямки до Пороха.

37. Спомин з гімназії.

(З повісти: „Лихі люди“.)

Не швидко вже Петро Федорович розкрив очі . . .

І знову рожевим світом глянуло на його перевите залізними штабами вікно. На дворі розцвітав ранок. Знову кривоногий сторож

уніс миску і кухоль з водою. Знову умивання, снідання, до котрого не доторкалася Телешева рука . . . То був сухий і блідий Петро Федорович, а то аж почорнів. Гаряча згага попала на його уста, — вони були чорні: огонь тривоги вилизав глибокі западини в щоках, — аж усмоктался вони в середину, вилиці і кістки гостро повидмалися з-під сухої жовтої шкіри: одні очі горіли болізним світлом; білки їх були мутно-жовті, перевиті, як павутиною, кривавими жилочками; зіниці тліли, як потухаюче угілля. Страшно було глянути на Петра Федоровича! Він ледви-ледви на ногах держався. То не чоловік, а тіль чоловіка слонялася по хаті: їй не було спокою на цім світі, і не приймала її сира земля!

Поснувавши по хаті, тіль знову лягла, — і в рожевому ранішньому світі знялися її чорні думки: як голуби-вертуни, закрутилися вони по хаті: як сніг у завірюху, заграли свого веремія.

І знову йому привиджується знайома велика хата у великому місті. І знову він з своїми давніми товаришами. Тільки все це перемінилось. — піросло. Шестірний дивився уже паннчем, тендітним, чистим паннчем: на йому сорочка — як сніг: каптанок — як з голочки: усе на йому чистеньке-гладеньке, як і лице Шестірного — білорумяне: одні тільки очі та зуби не перемінлися: очі — з зеленим виблиском: зуби — як перли. Зовсім навпаки йому був Жук: такий же чорний, такий же розвальнуватий, такий неохайний коло себе, як і давно! Каптан у пірї, в шлї: сорочка чорна, помята: облпччя, правда, подовшало трохи, та очі ще більше позанадали в середину, зробилися і хмурі і непривітні. Попенко — у червонуватому сертуці, у рябій жилетці, у полобятих штанях, прилаженнїй, як кнця, припомаженнїй, надушений*) . . . Сам Петро теж перемінився — підріс геть. Він уже у п'ятому класі: Шестірний та Жук — у сьомому; а Попенко — в богословїї.

Ніч на-дворі — холодна зїмова ніч, у суботу проти неділі. Такі ночі завжди зганяють людей у теплу хату, до ясного світла, до блискучого самовару. І коли на-дворі вітер віє, розносячи снігові замети, обдаючи пізнього прохожого холодними поцілунками, — там у хаті, у теплому затишку іде тепла розмова . . . Очі любо грають; з уст не сходить весела балакуча усмішка — і всі запивають її теплим та пахучим чаєм. Такі вечори часто проводив Петро у своїй рідній хаті. Тепер не те. Кругом померки, світла немає; червоне проміття полум'я гоготить з пузатої порепаної груби — і світить на

*) Наперфумований.

всю хату, усе окрашуючи в червоний колір: стіни, долівка і шибки — все миготить, мов розтоплене золото . . . Усі сидять коло груби і дивляться на огонь, на його огненні язички, що, сплівшись укуну, лижуть з усіх боків сухі дрова. Дрова тріскають від того гарячого лизання, лопотять огненними іскрами і зливаються в одну хвилю вогню . . . Тремтить та хвиля, — то піднімаючись високо вгору, то схилиючись набік, — і разом з нею тремтить по хаті червоний світ, а в світові колинуться і бігають довгі тіні . . . Тінь Жукова, як і хазяїн її, лежить серед хати на рядні — трується, мов од холоду: Шестірного — сидить на стільці і, схиливши голову, переходить то в одну то в другу сторону, куди повійне огненне проміття. Петрову тінь мов хто поставив серед хати: — вона то підскакує вгору, то опускається униз: а тінь Попенка ні всидить, ні встоїть, ні влечить. То вона опиниться коло тіні Жукової, задривши догори одну ногу: то сяде і колихається нарівні з тінню Петровою; то згорбиться — мов хоче поцілуватись з тінню Шестірного; то заскаче і забігає по всій хаті, по всіх кутках . . . Коли тіні стрибають, скачуть, трусяться, товариство, не дивлячись на те, веде мирну розмову. Попенко розказує про своїх знайомих бурсаків; про їх завзяття, про їх погулянки, про розбій цілої валки обходу, про сільських пошвен, понів, матушок . . .

— Попенку! — обірвав його Жук. — Оце ти розказуєш нам про свою братію — смієшся, глузуєш з неї. А що ти думаєш за себе? Де ти себе приткнеш, куди подіси? Мабуть так, як і дід, прадід та батько поюртуєшся, покрутишся, поки молодий, а там — і собі тією-ж стежкою . . . Візьмеш за руку яку пошівну, поведеш її в церкву, наречеш своєю жінкою, станеш попом, зівеш своє кубло, та і будеш Божу службу правити, народжених хрестити, померших ховати, а молодих вінчати? . . . Чи як?

— А то-ж! — одказав Попенко. — Учесь, учесь у цій проклятій бурсі, та й покниш так на самім кінці? Це-б то пливи-пливи, а на березі візьми і втопчись?! . . . Може і погуляю який рік-два, поки вишукаю багатшу пошівну та кращу парафію; а там . . . пострижуся . . . Нам один шлях!

— А далі вчитись? — питає Жук.

— В академію? — Ну її, — ще в ченці пострижуть . . .

— А в університет? Течер же й вам можна . . .

— Чого я піду туди? Чого я там не бачив? Хіба мені університет хліба дасть? Тут уже певне знаєш, що хліб буде; а там — попошукай його? Багато я бачив студентів, що в драних штанах ходять . . .

— Так! — одказав Жук, і замовк, щось думав... Та, воно, і попом бувши, можна добро робити. — трохи згодом каже. — Та ще, дивись, чи не більшіє, ніж кому иншому, бо шін так близько до народу: люди привикли пона батюшкою звати... От і будь їм за батька, Грицьку! Заведи школу — дітей учи: у свято — народні бесіди, поучай людей уму-розуму... Погано, що у вас медицини не вчать: воно-б як-раз пригодилося попові.

— Ту-у-ди! — розтягаючи, одказав Попенко. — Ради чого я буду це все робити? Що воно мені — хліба дасть? грошей дасть?... Мужик ще поки темний, то і у Бога вірує: а вивчиться він і церкву твою забуде, і про батюшку — поминай, як звали. Прийдеться йому коли не з голоду здихати, то над сухарем давитися. І поученій твоїх не буде слухати!

— Зовсім не так. Грицьку... Зовсім не те... Народ ніколи не забуває того добра, що йому зробили... Тільки роби добро яке йому: не шукай слави та грошей через те добро... Школу поведи так, щоб виходили з неї не писарі-павки, а грамотні люди...

— Та ради чого я це буду робити? — скрикнув Попенко. — У мене, може, будуть свої діти, котрих треба до розуму довести! слянам освіту дати, дочкам придане надбати... бо хто тепер бере безприданок? Хто-ж мені усе це дасть? Твоя школа, твій мир?!

— То і ти думаєш, — усміхаючись, вмішався Шестірний, — що громада сама своїми силами вибється?

— А то-ж. Від кого-ж їй помочи ждати?

Шестірний зареготався.

— Чого-ж ти смієшся? Ну, кажи, що ти думаєш!

— Я? — сказав Шестірний. — Я думаю так: попадись ти з оцим словом кому-небудь, то й буде тобі на горіхи... Гулятимеш там, де Макар телят ганяє...

— Чого? що-ж я кажу таке?

— Як що? Хіба не видно, куди ти стрижеш? Громада сама себе знає... їй не треба ні старших, ні...

— Воно, коли хоч, то краще-б було, як би були усі рівні. Отже поки цього ще немає, то я нічого й не кажу про це. Я кажу тільки, що громаді нічого від старших добра ждати. Коли сама вона не придбає, то даремні їй надії!

— Як же вона сама придбає?

— А ось як... По-моєму, всякий, хто хоч трохи вище став од сірої маси народу, — не лізь у пани, не виспись з народу крові.

а віддай йому й те, що через народ придбав! — Це кажучи, Жук устав — і погляд його світнів на всю хату.

— Що-ж я через народ придбав? — допитувався Шестірний.
— Науку дав мені народ?

— Дав! — з залалом відказав Жук. — Він гроші дав, щоб тебе навчили!

— А віддай йому назад ті гроші, то думаєш, він науку заведе на них? У шинку пропе!

— Що ти цим хочеш сказати?

— Що без правителів твій народ ні к бісу не годиться!

— Хто-ж проти цього спорить? Ти мене не розумієш . . . На що і правителі, як не на те, щоб вести народ уперед? Знай же це! Тільки-ж знай і те, що правитель твій ніколи не віддасть усього своєму народові. Він ніколи не зречеться ні своєї власти, ні свого права — ні тоді навіть, коли власть його зовсім непотрібна буде!

— Такого часу ніколи не буде! — одказав Шестірний. — Завжди будуть розумні люди і середні люди . . . Розумні завжди будуть правити середніми . . .

— Чи правити-то?! А чи не робити одно добро, без твого правезу?

— То-ж — і робити добро . . .

Жук, як опарений, скинув свій погляд на Шестірного.

— Ти, певно, в управителі полізеши? — якось глухо скрикнув він.

— А то-ж! Ширше постати — більше нажнем.

Огонь у печі потухав; перегоріле угілля тліло, та вже не давало огню. Ще спереду виднілись темні постаті товариства, — зате за спиною стояла ніч і заливала все темнотою! При останніх словах Шестірного у печі якось невідомо сховився тонкий струмок вогню, — видно, знайшовся десь неперегорілий прутик, — і огонь освітив усю хату. Лице Шестірного виступило ясне, моложаве, з білими вищиреними зубами, наче збиралось унястись ними у кого-небудь. Лице Жукове було хмуре-чорне, а очі кидали гнівний гострий погляд. За спиною, як стовпець, стояв Попенко з заложеними в кишені руками; а Петро сидів рядом з Жуком і добрим поглядом дивився на його, немов збирався сказати: „Годі, перестань! тут не знайти тобі теплого привіту . . . Бач, який холод навкруги!“ То було на хвилину. Прутик, згинаючись у три погібелі, згорів — і світ потух; білий попіл прикрив зверху червоне угілля . . . Повіяло справді холодом; обдало темнотою, забуттям . . . Петро Федорович закрити очі. Чи то був сон, чи мана його? Навряд чи сон, — бо Петро кинувся, мов опечений.

Він хотів щось сказати, — та язик не повертався у роті — задубів; важке зітхання сперлось у грудях. Він захлинувся ним, як захлинається чоловік водою: а перед очима стояла вже нова мана . . .

Стояв цілий збір учнів, учителів, інспектор, директор . . . На столі лежала книжка у жовтій налітурці: — та сама книжка, котру часто читав Петрові Жук, і котру у його взяв надзиратель. Як він про неї дізнався і як вона перейшла з самого споду скриньки до божниці, — про те ніхто не знає; знає тільки Петро, що з вечора Жук з Шестірним за щось довго змагались, а на другий день прийшов надзиратель і поліз до божниці . . . У зборі усі були похмурі; усі дожидали страшного, — наче усі були на кару виведені . . . Ось — прочитали провинку Жукову . . . Ось оддали йому щось у руки . . . Цілий збір заколихався — і Жук вийшов з гімназії . . .

Як вернувся Петрусь додому, то Жук укладав уже свої пожитки. Він був якось чорний і ясний, і трівожно буботав:

— Петре! тепер мої руки розв'язалися. Сім рік вони були спутані.

— Як же тепер думаєш бути? — питав його Петро.

— Так, як і всі люди . . . Що-ж? Доступу мені в університет нема . . . Подякуєш за це від мене Шестірному: скажи йому, що він не забарнється високо піти угору! Це не останнє наше розставання . . . ми з ним повинні зустрітись знову — може в таких вузьких сучотках, де вже не розминемось так . . . Одначе хоч і не кажи; він сам добре знає! А сам ти, Петре, бережи своєї душі та свого серця. Коли тобі як-небудь прийдеться круто на цьому широкому світі, — знай; — оця рука, хоч не багата, а запоможе тобі!

Жук подав руку Петрові — здорову, чорну, гарячу руку . . . Петро плакав. Обнялися, ноцілувалися. Жук зложив свої пожитки на віз, сів — і поїхав . . . Мов хто льоду приложив до серця Петрового, коли новозка скрилася з очей; мов хто здавив його за горло руками; сльози у три ручії облили його лице . . . Він упав на постелю і довго плакав, важко плакав . . . аж поки не спустилося сонце за гору, не обгорнула ніч землю; аж поки не прийшов Шестірний з гостей, червоний, веселий. Від його страшно несло хмелем . . . За ним незабаром убіг Попенко. Він десь цілий день скривався.

Ускочивши в хату, він хотів щось сказати Жукові — і великим дивом здивувався, як почув, що Жука нема — і не буде.

38. Морозенко.

(З оповідання.)

— Пиличку! сночку мій! Що ми будемо завтра їсти? — скрикнула мати, й гарячою течією гірких сліз полилися ті киятки з очей додолу . . .

Пиличко підскочив до матері, припав до її обличчя і тихо промовив:

— Цить, мамо, цить! Завтра, мамочко, новий год . . . Я завтра піду до хрещеного батька посипати . . . Дасть мені батько сороківку грошей, а дядина велику паляницю, ще й ковбасу на придачу . . . От і буде нам що їсти! А за гроші топлива купи́мо . . . багато-багато, щоб на всю зіму стало!

Катря втихомирилася. Та як було їй не втихомиритися, коли син обіцяє такі багаті приноси?

А Пиличко, як тільки знову заклопоталася мати, вже їй з хати махнув.

— Куди ти, розхристаний та неодягнений? Мороз на дворі лютий! — крикнула мати йому навздогінці.

— Я на хвилиночку, мамо . . . Я зараз вернуся.

Справді Пиличко не забарився. Вскочив у хату, як цун, синій, зубами цокоче.

— А що, я тобі казала: не йди? І куди ти ходив?

— Я за пашнею, мамочко, бігав.

— За чим?

— За пашнею. Сусідній хлопець обіцявся пашні на поспання дати. Я до його бігав. Ось вона, так з рукавичкою їй оддав, — хвалиться син, показуючи матері рукавичку. — Та тут, мамо, не тільки пашня — горох є, і квасоля: всього насплав Федір!

— І куди ти, сину, підеш по такому холоду?

— Як куди? Кажу-ж, до хрещеного батька.

— Господь з ним, дитино моя! Хіба близький світ до його тьопатися? Як через ліс, то тут, а шляхом цять веретов буде . . . Ще замерзнеш у дорозі!

— Я замерзну? . . . Та я літом, було, на одній нозі до його дострибаю!

— То літом, сину, а це зимою. Шляху немає, сніги глибокі, загрузнеш де-небудь, та їй не вилізеш. Не ходи, мій голубе! Хай, як потепліє, тоді підеши.

— А що-ж ми завтра будемо їсти? чим хату натошимо? — спитався син, зазираючи матері в вічі.

Вона аж стрепенулася, мов хто колючу голку встромив в її серце. — Боже мій! у такі літа та чим свою голівоньку він клопоче?! — подумала вона, ледви здержуючи сльози. І, пригорнувши сина до себе, почала його умовляти:

— Не клопочи, сину, про завтрішнє. — Господь милосердний об нас поклопоче. Ти в мене малий, одна в мене втіха й надія. Не доведи. Боже, дучиться що з тобою недобре, навіщо тоді і мені на білому світоньку жити? Не ходи, синку!... Не ходи, моя дитино рідна!

— Я-б, мамо, й не пішов, та як же Федорові рукавички назад вертати? Ти, скаже, не ходив; ще сміятися буде.

— Ми пашню висплемо, а рукавичку оддамо. Не ходи, мій голубчику! Ти-ж в мене слухняний, послухайся мене: не ходи!

І почала голубити Пилишка.

— Ну, добре, не підумай вже, тільки не вбивайтеся так, мамочко! — утrophував вже Пилишка матір, цілуючи її в лоб і в щоки.

Катря наче заспокоїлася, а проте наймовірніша думка не кидала її голови, клопотала її. Вона знала свого Пилишка, який він уразливий до чужого горя. То-ж до чужого, — а до свого? Хіба він не чув, яким вона несамовитим голосом заволатала, останні запаси витрушуючи на сьогодні? Хіба він не бачив по її зачаканих очах, яка різуча мука на стократь крає її серце? Хіба вона не знає, як ті сльози і та мука боляче винищуються в його жалісливе серце? Та він на що хоч піде, аби його мати не плакала. Він і обдурити — обдурить, аби її заспокоїти.

Вона не помилилася. Пилишко, вмовляючи матір, тільки заспокоював її. В його малий голівонці гвіздком стреміла думка: от хоч би що, а ніти посипати! І торік він ходив, ще меншим. Хрещений батько дав йому сороківку грошей. Шагів з п'ять він випосипав по селу. То-ж торік було: тоді він був малим, а тепер!... Тепер він дядині скаже, що в їх нічого їсти. Дядина добра людина, — надає йому й хліба, й ковбас. Ото він звеселить матір, як нанесе додому подарунків! — Мати страшає, що я замерзну. І чого-б я замерз? Та я як чкурну, аж закурить! Мені аби з хати вибратись, щоб не зачпримітила мати, а там...

Бралося далеко за шівніч. Позасипали люди по своїх теплих захистах: спить-дрімає земля під глибоким снігом; знемігся вітер утомився й Віхало, затихло. Не сплять тільки зорі в далекому небі.

та не спить той старій дідуган Морозенко, яким Катря лякала свого Пилипка. Білим инеем чіпляється він за дерево, гладенькою кригою вистилає собі слід по снігу, дине в повітрі таким холодом, що аж кишить усе кругом його. Розходився сердитий, немилосердно давить, колеться від його натовпу чорна земля, тріскається на її снігова кора, ділиться на шматки товста крига над водою. Глухий брєнькіт від того йде по-над землею, розпросторюється в холодному та густому повітрі, а дійшовши до лісу, стукається об кожну деревину. Там, у його темній гушавині, виють вовкя-сіроманці. Сумно всюди, холодно і страшно. Кругом висить морок та мла непроглядна бує, тільки сніги виліскують трохи та гудіють зорі в високому небі . . . Аж ось вплив з-за гори Волосожар і почав виблискувати своїми зірочками, немов танцював перед світом . . . У той самий час злегенька скригнули сінешні двері в Катриній хаті й замовкли. Трохи згодом ринули й надвірні, винускаючи Пилипка на двір. Загорнений у довгу материну свитку, закутаний її чорним платком у шкарбунах на босу ногу, з рукавичкою в руках, він, мов заяць, вискочив з сіней та й полинув прямо з села на ліс. Серце його, як у невеличкої пташки, стукало — білось, дух затинався в грудях: а малі ноженята, бай-дуже про непомірні чоботи, своє робили: він ними швидко чекрижив усе вперед та вперед.

І який він радий, що прокинувся зарані, якій веселий, що мати не чула, як він встав, узвез, одягся і виїшов! От як би йому так і вернутися, щоб мати ще спала. Він би багаті приноси положив на столі, а сам приліг біля неї. Он уже й світ бовваніє на дворі, бідуваті смуги пробиваються крізь намерзлі шпюки в хату. Він вдає, що спить, і мама вже проснулась. — „Спночку! пора вставати“, — шепче вона йому тихо. А він, мов не чує, ще дужче зажмурює свої очі, потягається, наче й геть то розіснався. — Бач, як міцно заснув, — дивується мати. — Поспи, спнчу, поспи ще трохи, поки я приберусь. — каже вона, злізаючи з печі. — А то де взялось?! — скрикнула мати, вглядівши на столі хліб та ковбаси. А він схопився, визирає з-за комна та давай реготати . . . А що, мамо, злякався я вашого Морозенка?! що, злякався? — І він миттю плигнув з печи на сіл, з полу додолу. Мати його підхопила, пригорнула до себе. — От як би то так сталося! — запобігає вперед думкою Пилипка та знай налягає на ноги, поспішаючи до лісу.

Ось він вибіг уже й за село, на широке роздолля. Перед його очима манячить ліс, притрушений инеем зверху та прикритий снігом, наче страшenna біла гора бовваніє він здалеку . . . Підхнуло на

Пилипка вільним холодним повітрям, ущипнуло за ніс, аж покотилися сльози з очей, і невеличкі крижинки зразу на віях зависли. — Та ну, не страши: не боюсь я тебе! — промовив Пилипко, струшуючи рукою крижинки з очей. — То тільки мати лякала. І він не пішов, а побіг підтюпцем. Ось він добіг уже до лісу. Не сніговою горою тепер він здавався Пилипкові, а темним страшидлом з чорними кривими ногами, білими лапатами руками та величезною закутаною снігом головою. . . . Скільки в того страховища ніг та рук? І не перелічити! . . . Ось воно одну ногу підставило під Пилипкові шкарбуни, мов перечебити збірається. Пилипко ухильнувся, обминув. Ось другу знову засилає і третя з снігу випадає. Ось лапата рука зачепила його за голову і зразу обтрусило все його снігом. Він, як опечений, одскочив. Щось десь луснуло, посипало, наче горохом. Он друга рука наставляється, третя здалеку на його киває, мов перестерігає, не ходи далі! . . . Пилипкові зробилося страшно: чорні кружала заходили перед очима, на голові піднялося волосся вгору, наче джмелі загули у вухах. Серце, як не вискочить, б'ється, дух запинається в грудях. Він застановився.

— Морозе, Морозеночку! — замолювся він тихо, — пусти мене до хрещеного батька. Я тільки до його одного піду поспити і що поспіаю, оддам тобі половину.

Недалеко від його сич засичав, сова зарепетувала, а йому здалося, що то Морозенко регоче.

— Хіба тобі мало половини, що ти регочеш? То я все тобі оддам, усе — і гроші й ковбаси. Пусти тільки!

— Пу-гу-гу-гу! — застогнав пугач серед лісу, а Пилипкові здалося, що то загукав Морозенко: — не цуцу!

— Бач, який ти лихий та недобрий! — почав докоряти Пилипко. — І що-б тобі сталося від того? Я-ж не твоє братиму, а буду прохати в хрещеного батька. Он бідається мати, що в нас на сьогодні нічого їсти, нічим протошити в хаті. Пусти, голубчику!

— Ха-ха-ха-ха-ха-а-а! — знов зарепетувала сова, й гучна луна з того скаженого репету по всьому лісі розляглася.

— То ти тільки вмієш реготати? — скрикнув Пилипко. — Так не боюсь я тебе! І, піднявши кулачата вгору, він подався вперед.

Так цвірчить і стрибає горобець перед котом, що вловив горобя і, міцно здавивши зубами, покручує довгим хвостом та висвічує хижо очима. Ой стережися, невеличкий горобчику, того лукавого викручування та хижого висвічування! Лети собі мерщій в своє гніздечко

вишлакувати своє горенько з своєю дружиною. Стережися й ти, невеличкий Пилишку, свого лютого ворога, що тобі з ним боротись несила! Вернися мерщій у свою голодну та холодну оселю, де тебеленька рідненька пригріє і потурбується про твої недостатки.

Не встерігся знічевя горобець, не встиг і цвірінькнути в-останнє, як накрив його кіт своєю пазуристою лапою. Не встерігся і Пилишко свого ворога, що заманив його аж у середину глухого лісу, де він збився з шляху і різався трохи не по пояє глибокими кучуругами снігу. Не лічив Пилишко, скільки разів приходилось йому падати й набірати снігу не то що в шкарбунні, а й за пазуху і за чорний платок на голові. Сількієсь! Сніг він отруєнь, та й знову дере вперед, дурно-верхе завзяття його підганяє. Ліс перед ним мов вироста, і він давно вже вскочив у його і повинен би був перейти, а от йому кінця-краю немає. Мороз уже не раз, мов опік, боляче вщипнув його за ноги в лихих шкарбунках, за голі, малі кулачата і за личенько біле, рожеве. Не потурає на те Пилишко, застановиться перепочити, потре те місце, де болять, похухає в малі рученята, та й знову підтющем далі.

Ось він вибравсь на чисту поляну. Кругом ліс обступив її, а вона, чиста та біла, лежить собі, відпочиває під холодним снігом, і тільки зірочки виблискують по ній своїми синьо-жовтуватими искорками. Де це він? куди забрів? Скільки разів доводилось літом бродити йому по лісі, а він не припам'ятає такої поляни. Чи не Морозенкова це, бува, горниця? Чи не за-для себе він приборав її так чепурно, чисто? Кругом обставив деревом високим з кучерявими верхів'ями, пообтикав невеличкі полянки поміж деревом кущами тонкої ліщини, од вітру холодного закриває. Певно це його світлиця. Он під кожною деревиною по пеньку чорніє: то за-для гостей, що як знайдуть, щоб було де перепочити. Чом же тепер нікого немає? Чи були та порозходились, чи ще й не приходили?

— Сісти лишень тут і собі та відпочити, — промовив голосно Пилишко. — Здорово ухоркався, аж ніт проймає. Сяду та перепочину. Пилишко вибрав найзручніший пеньок і сів на йому.

— Ну, та й добре сидіти: є куди простягти ноги і спиною об віщо опертись. — подумав Пилишко, простягаючи натружені ноженята й прихилиючись головою до товстої деревини.

Йому було так хороше. Холоду він не почував, руки й ноги терили — німіли, неміч чи сон колисав його стиха . . .

— Відпочину та й знов піду; хоч світом дібюсь до хрещеного батька. Докажу таки матері, що Мороза її не злякавсь. Не страшний

він мені, хоч спершу було наче страшно. А тепер? . . . ні . . . не боюсь . . . не страшний.

Пиличко затих, наче заснув. Що це таке? Він почув, наче що стрельнуло в йому і голова ходором заходила, носинались искорки з очей, і разом все перед ним освітілось.

Загорілася вся поляна сивим світлом. Серед того сивого сййва почали сніжинки ворухитись, почали підніматись, вставати. Та які вони невеличкі, тендітні та білі! Личко в мачине зерно, самі в горошину, а рученята та ноженята, наче волос, тоненькі.

— Годі нам спочивати, — загомоніли. — Швидко світ буде, дідусь наш прийде. Погуляймо та в довгої лози пограймо! — І почали ставати одна до другої спиною. — Разом! — хтось гукнув. Рукки посплітались, задні поскилились і передніх підняли вгору; далі передні пригнулись, піднімаючи задніх, і пішло, пішло . . . Все кругом колесом так і заходило! — Та й проворні які! — подумав Пиличко.

— Буде, погрілись! — хтось крикнув. — Давай танцювати, нашого гостя дивувати! — Якого? — Хлопця малого, що йшов до хрещеного батька посишати, та присів у нас на пеньку одпочити. —

Ха-ха-ха! ха-ха-ха!

Як би то нам жениха . . .

Невеличкого малого

Хлопяточка молодого!

— Дивись: ще й гдузують! — думає Пиличко. А вони кругом його, як той рій заходили. Крутяться, немов завірюха знялася.

— Шкода, що немає музики! — знову чує Пиличко. — Де в гасида подівся наш музика? Видно вплив чимало, стрічаючи новий рік, та й заліг в дуслі одпочивати. Ходімо, його збудимо.

Де-кілька пар кинулося ген до дуслинастого дуба. Закрутились над душлом та незабаром в йому й зникли. А ті, що zostались біля Пиличка, заспівали:

Вставай, вставай, музиченьку!

Годі тобі спати.

Заграй ти нам на скрипонеці,

Даї потанцювати.

Незабаром з душла показався чорний цвіркун, на весь рот позіхаючи та ногою голову почухуючи.

— Прочумайся! Ач, як розіснався! — кричать до його сніжинки.

— Знаємо ми, відкіля той сон! Цілу ніч у попа гуляв, попову дочку звеселяв. Прочумайся та грай мерцій!

— У попа і без мене були свої музики. Віддає дочку після водохрестя, то там такого гостей зібралося, що й протовпитись ніяк. Цілу ніченьку гуляли. Музика тне, а всі танцюють!

— От і ти нам заграй, щоб і ми потанцювали.

— А плата буде?

— Буде!

— Яка!

— З пнею водиця цушка!

— Подавіться ви нею! — скрикнув цвіркун.

— Ну годі, не комизься та мерцій проспись. Бо як повернеться наш дідусь Морозенко, то буде тобі ляхая ненька!

— Ви так і звикли про все доводити дідові! . . . Цокотухи! Становіться вже, буду грати.

І, надимаючись, він почав:

Цвірінь! Цвірінь!

Як би теплий черінь

Та гаряче просо,

То спав би я досі!

А тут мені холодно,

Жити мені голодно.

Бух!

Піти надіти кожух.

І цвіркун мерцій илигнув у душло. Всі сніжинки зареготались.

— Дивись, які тут дива! — промовив, чи подумав Пилипко.

— Ще й не такі побачиш, — хтось до його обізвався.

Це зразу щось як загуде! — Тонко та голосно запищало, наче хто в невеличку дудочку заграв.

— Це наше Віхало йде

Та музики за собою веде!

— скрикнули разом сніжинки і закрутілися серед поляни. Захитались гілочки на високому дереві й почали струшувати з себе иній. То не иній, то ледви примітні білі, голенькі хлопята злітали з гілок, і кожне, вхопивши за руку сніжинку, почало біля сніжинок крутитися та

гопака вибивати. Сніжинки собі, зіп'явшись на пальчики, дрібно погами вибірали, і сухе листя на ліщині надималося, гуло, деренчало, і ліщина об ліщину терлась, скрипіла, а вітер поміж гильками так завивав, що в Пилишка аж в вухах шищало. Сніжинки з инеєм крутилися, збивалися в купу, і та росла, більшала і, наче стовц, піднімалася вгору.

Віхало, Віхало!
Наше любє втіхало! . . .
Прійди ти до нас
Звеселити нам час!

— все кругом шищало, верещало, гуло . . .

Аж ось зявилося і Віхало. Товсте та кругле, наче здоровенна копиця, воно десь з-за дерева взялося і, вхопившись за верхівя гильок цупкими, лапастими руками, почало спускатися серед поляни. Товсті, як лантухи, його ноги в повітрі гоїдалися, снігова одежа на йому крутилася, лопотіла, а кустрата голова на всі боки майтолалася.

— Помочи дайте! помочи дайте! Піддержуйте, щоб не внав, бува, я та не забився, — товстим хриплим голосом загуло Віхало.

Сніжинки з инеєм ще більше закрутилися, стовпом здійсмаючись угору, і той стовп підвели під Віхало.

— Ху-ху! заморився! — сказало Віхало, і по стовпу почало спускатися на поляну.

— Гу-гу-у-у! — загуло Віхало і все кругом його закрутилося.

У Пилишка потемніло в очах, голова кругом заходила, в вухах дзвонило, мов в дзвони, гадки почали мерхнути, зникати. Його щось хитає, колише.

Засни, засни, мій синочку!
Малая дитино!

— Чує він, наче крізь сон, чийсь любий голос. То мати над ним котика співає, чи хто инший? Ні, то не матусин голос, то хтось другий над ним нахилився. — Чого-ж воно тісно так стало? Хто це на мене таким холодом дине? — плутається в Пилишковій голові. — Це ти, дідугане Морозе? це твої лихі вчинки?

На щастя на здоровля на новий рік! . . .

— загуло в Пилишка в вухах, тисячі свічок засвітило в очах, і він побачив дідугана Морозенка. Здоровенна, наче винницький казан, голова його була

закустрана цілим оберемком білого снігу і довга, як помело, борода виплетена з товстих віскряків криги; товсті настобурчені брови, густо покриті білим инеем, а сірозелені очі, наче Волосожари, виблискують холодним світлом. Тихо схилився він над Пилишком, подививсь, мов милувався, на його личенько біле покійне і, світнувши хижими очима, приложивсь до теплих ще устоньків Пилишкових своїми холодно палаючими устами. Не зітхнув Пилишко, не струснувся!... Все в йому й кругом його затихло, покритися темним, холодним спокоєм . . .

VI. Борис Грінченко.

39. Квітчані сльози.

Сонечко ясно встає,
Теплим промінням своїм
Гладить квітки та пестить.
Сльози обсушує їм.

Може їм снилися ми,
Наше життя без надій.
Кров і кайдани й брехня.
Голод і холод тяжкий . . .

Сльози брешуть у квіток
Чисті, як перли ясні:
Сон їм негарний приснився. —
Плакали квіти вві сні.

Хто-ж би того не злякався?
Після тих снівців страшних
Досі вони ще тремтять.
Досі ще сльози у їх! . . .

40. Вона співа.

Вона співа — і серця поривання
У згуки ті вона перелива:
Горять огнем безмірного кохання
Її пісень некучії слова.

Нехай співа, нехай ті співи
пліються,
Хай очі ті і сяють і сміються.
І хай огонь кохання в їх горить!

Вона співа — і очі молодії
Ясніш од зір засяли із-під вій . . .
О, скільки в їх незломної надії.
О, скільки в їх на щастя любих
мрій!

Нехай співа! Удруге вже така
Не зацвіте весна її золота,
Яка цвіте в душі її в цю мить

41. І молилася я . . .

І молилася я, й сподівалася я,
Чи не гляне хоч раз любо доля моя.
І минали літа, дожидала її,
Та даремні були сподівання мої.

Не діждалася я . . . І минули літа —
В серці пуста німа, я тепер вже не та.
На роботі тяжкій звікувала життя.
Воно марно пішло, все пішло без пуття.
І недоля моя й досі давить мене,
І та праця тяжка стан недужий мій гне:
І вже сліпнуть од сліз очі карі мої,
А все долі нема — не діждалась її! . . .
Ні родини нема, ні дружини нема,
Світ широкій усім, а мені він — тюрма!

42. Вітер віє . . .

Вітер віє, плеще хвиля.	Сонце сяє, вабить душу.
Човен хоче потопить.	Усміхаючись, земля, —
Ти-ж керуй туди спокійно.	Ти-ж керуй туди спокійно,
Де твоя мета горить.	Де горить мета твоя.

43. За вікном вітер віє . . .

За вікном вітер віє і бе і шумить.
Аж убога хатина тремтить і дрижить.

Не хотів би я в полі тепер пробувать:
Хоч не хочу, та треба йти долі шукать.

Хоч знайду, не знайду, світ за очі піду,
Тільки темно йти — чи до краю дійду?

Не лякай мене, ніч! Наша доля усіх —
Серед темряви йти і хуртовин страшних.

Не лякай мене, ніч! Не злякаюся я!
Я на те народивсь, така доля моя.

Не лякай мене, ніч! Не злякаюсь, піду:
Може долю знайду, а скоріш пропаду.

44. Блискучії зорі . . .

Блискучії зорі, небесні світила,
 І очі ясні;
 Троянда пахуца, кохавая мила,
 Квітки і пісні! . . .

Природо . . . кохання . . . душі раювання —
 О, знаю я й вас;
 Але в мене інші в душі почування
 Живуть у цей час.

О, зорі, трояндо і мила єдина!
 Все серце в крові:
 В неволі ще й досі вся наша краіна, —
 Невільніці й ви!

В неволі краіна, і все умірае,
 Ввесь край мій — труна,
 І зорі згасаюць, троянда всихае,
 І мила смутна.

Природа . . . кохання . . . душі раювання . . .
 Квітки і пісні! . . .
 Я-ж бачу кайдани, я-ж чую — стогнаньня
 Рвуть душу мені! . . .

45. Весна.

Весна! . . . Відживае і небо, й земля —
 Квітки на землі, а на небі проміння;
 Почувшы жывого життя трыпотіння,
 Цілююцца з сонцем гаі та поля.

Весна! . . . А тобі все немае весні,
 Краіно, забита в невідліжнае путо, —
 Імя твое навіць усюды забута,
 Хоча не забута зміцняць кайдани.

Весна! . . . А тобі іще й досі зима:
Замісто веселих проміннів з квітками.
Панують і досі морози з снігами —
Сторіччя минають, а сонця нема! . . .

46. Я чую . . .

Я чую: неначе вітри зашуміли, —
То волі дихання усюди:
Скидають кайдани здавен занімлі,
Неволею гнічені люди.

Де сила і примус топтали ногами
Усяке живе поривання. —
Там поле широке рясніє борцями.
„До бою!“ — лунає гукання.

Усе це я здалеку бачу і чую,
Навкруг же, у рідному краю.
Я, мучучись, тільки покору німую,
Невольницький стогін стриваю.

Вже пніші дійшли до свого визвоління.
А ми, як колись, так і нині.
Гартуємо, мовчки, безмірне терпіння.
І тихо, і глухо в країні . . .

До пніших дійшла вже їх черга бажана:
Неволя у їх уже гине:
А ти . . . ти в кайданах і досі, кохана,
Безщасна крайно-рабине!

47. Не лякайся . . .

Не лякайся, що й досі хмари,
Страх згорі на все навпе,
Що навкруг погрози й свари
І притихло поле ліс:

Не лякайся, що темні ночі
Засліпнули кволим очі,
Руки впали в неможних
І несміливий затих!

Там, де хмари, там і бурі:
Вдарить буря й розімчить
Всі страховища похмурі.
І засяє знов блакить,
Засміється, ясно гляне. —
Все прокинеться проспане.
І воскресне пишній день
Праці, щастя і пісень.

Все, що чується на силу. —
На порозі кращик літ
Вгору голову похилу
Підведе і сміло в світ!

Все нечисте, шче, темне,
Все гнітюче, все нікчемне,
Все, що живить рабський страх, —
Все розібеться на прах.

Майте-ж прапором, надії!
Знов озвись, оживши, сміх!
Ділом стануться всі мрії
Літ найкращих молодих!
Воскресайте, сонця діти,
Розсипайте щастя квіти, —
Хай сміється всім блакить
І звитязський спів дзвенить!

48. Прийде!

О, прийде запевне той день.
Що ми відпочинем од мук
І скинем заліза важкі
З ізвязаних стомлених рук.

О, прийде запевне той день.
Що гніт і неволя, і кров —
Все зникне навіки й тоді
Подужа святая любов.

Безсилий не знатиме більш
Од дужого в час той наруг,

Народові руку подасть
Народ — його брат, його друг.

О, прийде він, прийде той день,
І хвальний та радісний спів
Полетиться по світові скрізь
Із уст у людей, у братів.

Про волю і щастя й любов
Казатимуть дивні пісні,
Віщуючи людськості їх
На довгі, довічні дні! . . .

49. Серед поля.

Блакитними небо сия глибинами,
Поля по-під небом проєслались безкрайні;
Іду я обміжком — шумлять колосками,
Шумлять і хвилюють лани урожайні.

Назад озирнуся, там далі високі
Сияють-мигочуть блискучі палати.
І тільки-що мріють у балці глибокій
Убогі, обдерті, похилені хати.

А передо мною за хвилями хвилі
Аж ген до край-неба пливуть без уцину.
Свяють під сонцем, мов золото, спілі,
Свяють і плещуть, де оком ні скину.

Поля мої рідні, найкращії в світі,
Багаті на силу, на пишную вроду,
Засіяні хлібом і потом полпті.
Робітницьким потом мого народу!

Родючі та щедрі, в золочені шати
Свого хлібороба могли-б ви окрити, —
Чого-ж то так часто на йому ті лати?
Чого-ж то в тих хатах змарнілі діти?

Тими колосками, що повні та спілі
Схиляються низько від зерна важкого.
Кого в ріднім краї годуєте, милі?
Куди ваша спла зникає, для кого?

Хвилюються мовчки поля за полями.
Сіріють у балці убогії хати:
І високо знявшись вгорі над хатками,
Блищать і пишають високі палати.

50. Хлібороб.

Я убогий родивсь, і в ті дні.
Як вмірять доведеться мені,
Тільки горе та стомлені руки
Та ще серце, зотлілеє з муки
Я зложу у дубовії труні.

Не велике я поле зорав,
Та за плугом ніколи не спав;
Що робив, те робив я до краю
І всю силу, що мав я і маю,
На роботу невпинную клав.

На тім полі каміння було,
Поле все буряном заросло.
Зупинявся мій плуг на тім полі,
Та не кидав робить я ніколи,
А гострив свій леміш, чересло.

У годину, в негоду я там:
Без роботи погано рукам!
Нехай дощ і крізь драгу свитину
Січе згорблену працею спину,
А спочинку собі я не дам!

Скільки поту свого я пролив.
Скільки сили я там положив!
Та дарма! бо поорана нива
Нам давала багатії жнива:
Я не дурно невтомно робив.

Такі жнива зазнав я не раз,
А тепер вже мінувся мій час.
Я вже чую: останнє літо
Бачу я золоте своє жито,
Бачу, ниви широкії, вас.

Мої діти зберуть урожай . . .
Усьому наступає свій край,
Він прийшов і мені: в домовину
Я іду і на віки спочину, —
Мої-ж діти зберуть урожай!

Мої діти — дочки і сини —
Усі в куні зібравшись, вони,
Як почнуть до обіду сідати,
Будуть хліб, що придбав я, ламати
І згадають мене у труні.

І за те, що, працюючи, зміг
Згодувати і викохати їх,
То про мене в їх згадка не згине:
Після мене ще довгі години
Моє діло не вмере серед їх.

Так, я вбогий родивсь, та в ті дні.
Як вмірати доведеться мені.
То не сором ці стомлені руки
І це серце, зотліле з муки,
Положити в дубовій труні! . . .

51. Мати.

Ізійшло багато ночі.
Сплять великі і малі.
А каганчик все мигоче
В хаті вбогій на столі,
То на мить мов погасає,
То ізнов заблима він,
Вбогі стіни осяває,
Стіл та лави коло стін.
Вбого, тихо у тій хаті.
Тільки прядка торохтить:
Не лягла ще досі мати.
Син давно спокійно спить.
Світло иноді освіте
Піл, де сон його повив:
Спить хлопя, рядом укрите.
Спить і бачить безліч снів:
Сниться хлопцеві пахучий
Ліс і луки у квітках
І пташок рої співучі,
Сонце спиться в небесах,

Сняться забавки без краю,
Сняться радісні дні . . .
І щасливий усміх грає
На губах його вві сні.
Спить хлопя, щасливе снами.
Прядка-ж тихо торохтить,
Наболілими руками
Ледви можучи робить.
Довгу нитку витягає
Вбога мати удова;
В хорих грудях заниває,
Як під гнітом, голова.
Та не кидає: на снах
Заробляти треба їй . . .
За години година
Иде, усюди супокій:
Каганець самий у хаті
Ледви-ледви миготить . . .
І пряде бездольна мати.
Син, щасливий снами, спить!

52. Зернятка.

Щастя хочеш ти зазнати?
Щастя дурно не дається:
Тільки той його придбає,
Хто за його в бою бється.

У великім нашім бою
За нового дня світання
Тільки й можна мати щастя,
Варте людського бажання.

*

Як мала у тебе сила,
То з гуртом єднайся ти:
Вкупі більше зробиш діла,
Швидше дійдеш до мети.

Як на силу ти багатий, —
Не єднайся ти з гуртом:
Буде силу він спляти:
Сам іди своїм шляхом!

*

Говорять люди: не зітхай,
Чого нема, то й так нехай!
І я говорю: не зітхай,
Коли нема, борись, придбай!

Краще кривду вже терпіти.
Ніж самим її чинити.
А ще краще, пане-брате,
Ні чинить, ні зазнавати:
Сил набравшись і надії,
Не терпівши, скинуть з шиї!

*

Хвилі не вірь ти мінливій:
Вітер де віє, туди вона й бе:
Беріг твердий незрадливий —
Він тільки певний притулок дає.

Слову не вірь ти людському —
Хвилі у морі хисткім забуття:
Ділові вірь ти міцному,
Грунтові зросту, основі життя.

*

Народ-герой — героїв появляє.
Шануючи, він їх вінцем вінчає:
Високлий дух високість признає.

А раб-народ, як є герой у його, —
Він на борця величного свого
Грязь кладає, його камінням бе.

*

Ти один, а їх багато!
Ну, так що тобі? Байдуже!
Більше буде в тебе свято,
Як подужаєш їх, друже.

Де багато ще не сила,
Дужість міряй не лічбою:
Перевага там, де сміла
Сила духа в правім бою.

*

Твердо гордий дуб стоїть:
Ані люті морози,
Ані бурі, ні погрози
Не змогли його звалить.

Як той дуб, ти гордо стій:
Хай ні зради, ні догани,
Ані муки, ні кайдани
Дух зломить не зможуть твої.

53. Смерть отаманова.

На ліжку твердому — на голій землі,
Вгорнувшись в козацьку кирею,
Лежав, головою на простім сидлі.
Отаман козацький і ждав, щоб прийшли
Хвилини розлуки з землею.

І подруга вірна край його була —
З життям при їй лекша розлука —
Багато походів вона відбула,
Багато голів з пліч могутніх стяла —
Важенна козацька шабляка.

Не раз же він плавав під Турка в чайках,
Не раз і з Ляхами стинався,
Не раз, по широким гулявши стінах,
Щербів на татарських її головах
І часом з Волохом рубався.

Багато за волю він крові пролив,
За Січ і за рідну Україну:
На дужому тілі він ран не лічив,
Живий повертався із лютих боїв,
Хоч бивсь завжди до загину.

І отже: не в чесних вояцьких боях,
Де крові без міри лилося,
Не в лядських лукавих зрадливих руках,
Не в герці з Татарами в чистих степах
Вмірати йому довелось.

Він сам умірає в цьому куріні,
Лежачою смертю вмірає . . .
Навкруг тільки стіни похмурі й сумні.
Та джура, ховаючи сльози дрібні,
На його, сумний, поглядає.

І тяжко старому. І джуру тоді
Він кличе до себе рукою
І каже він: „Джуро мій вірний, піди.
До мене ти хлопців моїх приведи, —
Прещатся хай прийдуть зо мною“.

І стало козацтво круг його сумне.
І ждуть всі останньої мови . . .
„Спасибі вам, діти!“ — він каже — „мене
Зла доля в далеку дорогу жене. —
Бувайте ви, діти, здорові!“

„Але умірати в цьому куріні
І лежнем лежати — несила!
Степ скрізь оживає тепер по весні.
Лунають ячання і дзвонять пісні.
Мене-ж тут недоля побила.

„Воліть мою волю в останній цей час:
Мене на коня посадіте . . .
Хай, поки ще світ мені божий не згас,
Вступлю я в стремена і гляну ще раз
На батька на степ, мої діти!“ . . .

І загад останній почувши сумний,
Козацтво коня вже сідлає,
І батька старого садовлять вони,
І тихо рушають у степ у рясний.
І тихо кінь вірний ступає.

І їдуть всі мовчки. Степи навкруги,
Як море безкрає, хвилюють.
І здалеку ледви маячуть дуги.
І мріють Дніпрові круті береги.
Могили високі сумують.

І їдуть всі далі . . . Кивають рясні
Квітки головками своїми:
В високій ширяє орел даліні,
І птаство щєбече безжурні пісні.
І чайка киличе над їми.

І їдуть все далі . . . В траві промайнуть
Сайгак, чи коза швидконогі
І зникнуть безслідно . . . І ось уже чуть.
Як виють і плещуть, і бють, і ревуть
Дніпрові далекі пороги.

І далі ізнову . . . Смутні козаки
Ні слова іще не сказали:
Отаман мовчить, нохилився до луки.
Стиснувши свій повід, не рушить руки
І їде все далі та далі.

І тихо спитався з козацтва один:
„Чи, батьку, не час нам додому?“
Але не відмовив нічого їм він,
І знову всі їдуть ще кілька хвилиня.
Він знову нічого нікому.

І коней тоді зупинили вони:
Отаманив кінь зупинився.
Отаман одразу схитнувся на коні:
Заснувши в останнім довічному сві,
На руки їм мертвий схилився.

54. Сестриця Галя.

(Оповідання.)

Старий Іван Лаврусь скинув сльозу, що пробігла по усьому видові і повисла йому на довгому, синьому вусові. Він скинув сльозу, сердячись, бо хіба-ж подоба плакати старому дідові, що вже йому на пятий десяток звернуло? Ні, це брідня! Де люлька?

І він знову почав розпалювати свою люльку, що тричі вже її розпалював, і тричі вона гасла. Але-ж і цього разу не довго вона стреміла в зубах у Івана. Знов облягли чорні думи сиву йому голову, і похилилася голова над столом. А люлька, знов забута, лежала досі вже під ногами, і Іван її не бачив: він тепер нічого не бачив у цій хаті, бо неначе якийсь туман застеляв йому очі, не давав глядіти. Ось він усе більшає та більшає цей туман, ось уже він зовсім заслонив йому очі, і щось гаряче пробігло по щоці і знов повисло на сивому вусові. Еге, пятий десяток доживає, немало років прожив, та не плакав ніколи Іван, — хіба ще як хлопцем малим був, — а тепер довелося заплакати!

Та її не дурно-ж старий плаче: його дружини, що з нею він мало не тридцять років прожив, як риба з водою прожив, — тепер її нема, вона лежить мертва у холодній ямі. Що він старий тепер діятиме на світі сам, одинокий, та ще її з трьома дітьми малими? Не дав же Господь йому щастя: всі великі повмірали, а то в солдати пішли, зосталися дома тільки малі: дванадцятий рочок найстарший дівчині Галі. Осьде вони всі троє слять тихо, спокійно; тільки у Галі знати ще сльози на личку: мабуть і вона вчора, як матір поховано, до півночі плакала так, як оце тепер він, старий, плаче.

І знов щось гаряче по щоці — кить-кить. Але він того вже не чує. „Двадцять і шість років з тобою. Насте, прожили; а тепер довелося розлучитися“ . . .

І почало йому, старому, згадуватися все, що тоді ще, давно, було. Як-то воно молоді літа згадуються так легко! Ось тепер — сьогодні що зробити, — завтра вже її забув. А ті, далекі літа не забуваються . . .

— Мамо! — скрикнув сиромоння невеличкий хлопчик, що спав на полу. Мамо!

І він розплющив очі, подививсь навкруги і, напів ще сонний, підвівсь і сів на полу.

— Мамо! Де мама? — питавсь він.

Далі хлопця замовкло на хвилину, а потім мабуть відразу йому згадавсь учорашній похорон, і він скрикнув знову:

— Мамо! Я хочу маму! — і обліпєв сльозми.

Дві дівчині: більша — Галя і менша — Одарка, теж попростились від його голосіння, і повставали. Одарка зараз же почала удвох з братом кликати маму її плакати.

Цей випадок розігнав Іванові мрії. Він підійшов до плачучих дітей.

— Не плачте, дітки, годі! — промовляв він, голублячи їх.

— Я мами хочу! — не втавав малий Василько.

— Мами нема, дітки . . . — тихо ледви промовив батько.

Мами нема: вона пішла до тітки Марусі. Ось подождіть, скоро вернеться.

— Ні, ні! — голосив хлопець. — Тато не так кажуть: мама не пішла, мамусю у яму законано вчора. О! навіщо у яму! Я не хочу так. — там холодно мамі!

І діти знову облилися дрібними сльозми. Тільки Галя, сидячи у кутку, хоч і плакала, але тихо, силкуючись здержувати сльози, що так і сипались з карих оченят і текли по білому схудлому видочку. Нарешті, мов перемігши себе, вона утерла сльози і сиділа, не ворущаючись, тільки її маленьке тільце раз-по-раз здригалося то з жалю тяжкого, то з холоду, що панував у неопленій хаті. А Василько з Одаркою все плакали, голосно кличучи маму. Це тяглося з пів години. Іван не знав, що ї робити. Коли це Галя устала, ще раз утерла останні сліди від сліз і пересіла до дітей. Вона обвила їм шийки своїми тоненькими рученятами, пригорнула їх обох до себе і почала розважати. Іван не чув усього, що вона їм тихенько шепотіла на вуха, він почув тільки де-які уривки.

— Не плач . . . Я кашки зварю . . . Ну, ну — годі . . . Я тобі ляльок нароблю і „котка“ заспіваю . . .

І бідна маленька дівчинка, сама ледви здержуючи сльози, почала співати „котка“, ту саме пісню, що так недавно співала над нею мама, любя мама, що лежить тепер у холодній, снігом заметеній ямі . . . І як її колись бавила мама цією пісенькою, так і вона розважає тепер нею своїх маленьких „братіка й сестричку“, що так, як і вона, зостался без мамі.

Спершу діти мало її слухали, але потім почали плакати тихше, а далі й зовсім замовкли і тільки хлипали раз-по-раз. І вже тоді, як хликання стихло, і Галя утерла обом сльози, Василько промовив:

— Я вставати хочу!

Галя почала його одягати, обувати чоботи. Незвиклі до того рученята все помилялися і не так робили, як треба. Гарязд напружовавшись з Васильком, Галя заходила біля Одарки. Тут діло було легше, і незабаром вона вже вмивала обох дітей. Василько спершу почав був змагатися, кажучи, що він не хоче вмиватися, бо холодно, і треба було довго умовляти його, поки він згодився на вмивання і на чесання, що він його теж не любив за те, що „тоді скубеться“. Але потроху Галя поборолла всі ці труднощі, виявляючи дивну терплячість будучої матері.

— Тату! Я їсти хочу! — тихенько промовила Одарка, хапаючи батька за рукав.

— І я хочу, снідати хочу! — завів і собі Василько.

Бідолашний батько поліз на полицю по хліб.

— Я не хочу хліба, я хочу кулешику! — не згожувавсь хлопець.

— Синку, нема кулешику: ось підожди — я зварю.

— Я не хочу — підожди, я зараз хочу!

І знову сльози. Старий не знав, що їй робити. Тут знову довелось Галі розважати дітей. Чи про кулешик вона їм шепотіла, чи про що инше, — тільки вони їй цього разу почали потроху затихати. Зрідка тільки чути було Василькові вигукни:

— А я так не хочу! Я хочу отак!

Та скоро і він замовк. Діти почали гризти хліб. Василько, насунившись, ухопив обома руками окраєць і з усієї сили кусав його своїми білими зубами. Він ще не покинув дуги губи і очевидьки захожувавсь щось вигукнути. До того ще у хаті було так холодно, що в дітей посніли руки.

Я змерз! — зарешетував хлопець.

Галя миттю кинулась, знайшла юнчину, одягла брата й сестру.

— І соли нема! . . . — давав він далі, показуючи Галі свій хліб.

І мені соли! — попрохала Одарка.

Галя густо насолпла дітям хліб цупкою сірою сіллю.

Тепер уже поки-що не було чого голосити, і діти на який час зовсім заспокоїлись і мовчали.

А Іван тим часом думав про те, як то він буде поратися. Діти голодні, їм треба чогось зварити.

І він пішов з хати, нарубував і вніс дров, далі почав розтопляти у печі. Що-ж його варити? Кинувсь шукати чого-небудь, — ледви знайшов щона.

— Зварю хоч куліну. — думає.

І він почав змивати щона. Змив, у горщик уеспав.

— Е, дурний! Нащо-ж я уеспав? Треба спершу окріп нагріти.

І він висипав щона з горщика. Далі . . .

Дві маленькі рученьки зненацька обхопили йому шию, добрі карі оченята, трохи заплакані, глянули йому в вічі.

— Тату, киньте, — я зроблю . . . Я знаю . . .

Іван, дивуючись, глянув на Галю.

— Годі-бо, тату, не займайте, я сама упораюсь, — казала вона.

— Куди тобі, дочко, ти ще мала, відмагався батько.

— Я хоч мала, а я знаю . . . Я навчусь ще, а тепер як-небудь — мамі нема . . .

Дві сльозипки знову заблищали у дівчини на очах.

Іван мовчки одійшов від печі і сів біля столу. Одарка та Василь сиділи у кутку на полу і мовчки дивилися го на батька, то на Галю.

А вона тим часом не галялася. Вона поперемивала горщики, поналивала, як і треба, і почала становити у піч. Один горщик важкий був їй — вона покликкала батька:

— Тату, допоможіть!

Іван схопивсь і поставив горщик у піч.

Далі маленька господиня знайшла десь капусту, сала й увесь хазайчин надібок і почала поратися, як справжня господиня. І тут маленькі рученята не зовсім спершу слухалися, а далі нічого, звикли. Іван довго мовчки дививсь на неї.

— Хазайкою буде! . . . — гірко усміхаючись, промовив він і пішов з хати.

А діти й собі, дивуючися, дивились на свою маленьку сестру. Ще позавчора вона з їми у ляльки гулялася, а тепер он уже порастєся. І одягає їх, і годує, і варить — ну, зовсім, як мама.

— Галю, кожух зсунувсь, — озивається брат.

Галя кинула піч і побігла одягати його. Він учепивсь їй за шию.

— Галю, ти мені кулешику зварии? — питався хлопець, зазираючи їй у вічі.

— Зварю, зварю, — казала вона, глядячи його по голові.

— Ти мене отак, як мама погладь! — казав Василько, направляючи їй руку.

І вона гладила його, а в самої сльози на очах брєніли.

Маленька Одарка теж сіпала її за руку й жалілася:

— Хліб твердий: я губу собі вдряпнула. — болить.

І вона підставляла свою голову під сестрини руку. І сестрина рука гладила тоді обох.

— А скоро кулешик? Я кулешику піджду, — казав голодний хлопець.

— Подождіть, подождіть, — ось я зараз! — відмовляла Галя і знов кидалась до печі, але не на довго, бо раз-по-раз то брат, то сестра чогось плакали та домагалися. І Галя то цим, то тим вдовольняла дітей.

Сумно тягнеться день.

Батько то увійде в хату, то знов піде, — видно, що він не знайде собі діла. Він і не говорить нічого, бо все, про віщо ні забалакає, нагадує і йому, й дітям дорогу втрату. Тільки иноді він скаже їм яке слово, як вони про віщо-небудь у його питаються, або пожалує їх мовчки.

Діти, теж смутні-невеселі, не граються навіть. Одарка витягла була черепок з своїми ляльками і почала їх садовити на лаві. Вона хотіла гуляти так, як і раніше: мати пустила дітей у ліс по ягоди, там їх напав вовк — ледви втікли. Вона вже почала була казати за дітей:

— Мамо, пустіть нас . . .

Але те слово „мамо“ знов нагадало їй забуте на хвилину власне горе, і вона голосно заплакала, кинула ляльки і залізла на під куток.

Галя поралась, нагодувала дітей сніданням, потім обідом — батько не їв нічого.

По обіді Василько підійшов до батька, що сидів на лаві і мовчки думав свої невеселі думки.

— Тату! — почав він, вчепившись йому за руку. — Тату!

Його личко зробилось зненацька якимсь поважним, зовсім не так, як у дитини.

— Що, синку?

— Тату, Галя нам тепер мамою буде, — промовив хлопець, показуючи на сестру.

— Буде, буде! — шепотів батько, ледви удержуючись, щоб знову не заплакати.

— Вона як мама, — знов розказував хлопець, — вона кулешнику наваріла, вона одягла мене . . .

— Так, синку, так, — вона тобі усе зробить, а ти не плач, грайся — усе буде . . .

Уже повечеряли. Сумно повечеряли — перша вечеря без матері. Старий батько ліг на печі, діти й собі почали лягати.

— Галю, роззуй мене! — прохав Василько, сидючи на полу і простягаючи до сестри обуту ногу.

— Зараз, Васильку, зараз!

— Галю, а мені одіж скинь, а то затяглась вузлом, так не розв'яжеш! — озивалась Одарка.

І Галя, не можучи подужати руками, зубами починала розв'язувати затягнений вузол.

Нарешті послалися і пороздягалися, Галя повклала і повкривала діти.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати, — розкажи нам казочку! — прохали вони.

— Про трьох сестер та про калинову сопілочку. — додавала Одарка.

І Галя, примостившись біля їх на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба, і було в їх три дочки і що-найменшу Галею звали . . .

— Галею? Як тебе? — перехоплює хлопець.

— Еге, як мене . . . От і пішли вони одного разу улітку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже: „Понесу додому татові й мамусі . . .“

— Так, як ти, — знов каже хлопець. — і ти так нарвеш ягід і нам принесеш. А ягоди такі солодкі!

— Ну, щить-же, не перепиняй! . . . То ті сестри й кажуть: „Як ми додому вернемось? У неї скільки ягід, а в нас нема. Давай убємо її, а ягоди заберемо . . .“ — розказувала Галя, а діти все слухали. Маленька Одарка підвелась трохи, і зіпершись щічкою на руку, дивилася замисленими очима на сестру, а Василько й собі притих і тільки, не одриваючи очей від сестри, нильно, жадібно слухав, бо це така гарна казка!

Он Галю вже убито — бідна вона! — і в землю закопано. А на могилі калина виросла. А вівчарь сопілку з калини вирівав, грав:

„Ой, помалу-малу, вівчарику, грай.

Та не врази мого серденька вкрай:

Мене сестри зарубали.

Під кущиком поховали, —

Ще й ногами притоптали . . .

Слухають діти, як Галя співає, а далі знов тихі слова з казки немов ллються одно за одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеться казка, а там і друга. І потроху очі заплющуються, тихий сон оповиває діти, і схилиється Одарчина голова на подушку поруч з братом, що теж заснув уже під Галіне оповідання.

Заснули діти, навіть старий батько заснув. Тільки Галя не спить, це маленьке, худеньке дівчатко з карими оченятами, ця нова мама для цих дітей. Вона тихо встає і йде насеред хати. Вона ще не молилася на ніч і зараз молитися буде. І стає дівчина навколішки

і тихо шепоче молитви, не розуміючи їх, калічучи слова, але-ж, без краю вірячи, каже їх. Ось вона проказала Отче-наша, Богородицю. Більш вона не знає ні однієї молитви. Вона тепер так помолиться, сама від себе помолиться.

Білолиций місяць тихо плив високим небом, розливаючи своє срібне проміння. Плив і оглядав світ широкий, а, оглядаючи, зазирнув у маленьку хатину, де маленьке дівчатко тихо шепотіло молитви, стоячи навколінках.

Господи! візьми мою маму до себе з холодної ями, нехай її у тебе гарно буде. І мені дай, Господи, щоб робити навчилась, щоб замість мами стала братикові й сестричці . . .

Плив місяць на дівчатко і, зачудований у святому здивованню, немов зупинився на небі, обливаючи маленьку дівчинку, що молилась серед хати, морем свого сріблястого проміння. Чи бачив він, вічний без краю, коли-небудь таку дівчинку, чи чув таку молитву? О, коли бачив і чув, то чом же досі Богові не віднесе тієї молитви, щоб Він обітер сльози на схудлому обличчі? О, чом же він тепер не віднесе її, цієї молитви, туди перед престіл Довічного і не положить йому до ніг, як найчестіше і найсвятіше почування маленького дитячого сердечка?

А вона все молилась, у місячному світі стоячи, мов ясний неземний дух чистої любови. А потім, положивши три поклони, устала, підійшла до брата й до сестри, вгорувала їм ноги кожухом і сама лизла біля їх, пакнувши на плечі свитину.

І довго стояв місяць зачудований, довго дививсь у вікно, люючи небесний світ у хату, аж поки явась хмарка не набігла і не сховала його.

55. Марко Кравченко.

(З повісті „Сонячний промінь“.)

Сонце стояло посеред неба і некло добре, — як тільки може воно некти в наших степах в травні місяці. Навзруги не було ні деревця — рівний голій степ. Ще непокошена трава степова та буйні жита та швенні бниціали ясними фарбами під золотим сонячним дощем, брали очі. Але той, хто їхав оце тепер добре второваним шляхом, не міг нічого того бачити. Густа хмара сірого доїдливого шду закривала від його все, лізла йому у вічі, у ніс, у вуха. Не вважавши на те, що верх у фастоні піднято — а може й саме через це — подорожний ледви міг дихати.

— Чи скоро доїдемо? — спитавсь він паренті у візника.

— А ось уже скоро! — відмовив візник і махнув батогом на коней.

Коні побігли швидче, а подорожний почав дожидатися того „скоро“. Він уже кинув обтрущувати свою одежу, а сидювавсь тільки, схилившись у куточок, хоч мало-небагато зберегти від пилу очі та ніс. А сам думав тим часом:

— Ну, марюю приїду до панів!

Пани, до котрих він їхав, це були Городииські, багаті пани, що мали тисяч до десяти десятин землі, жили здебільшого на селі і тільки взімку, місяців на три приїздили до губернійського міста, з котрого оце їхав наш подорожний, студент останнього курсу історично-філософського факультету, Марко Кравченко. Він цього року кінчав університет, і тільки де-які екзамени відсунуено було на осінь. Старий пан Городииський надрукував в часопису оновістку, що бажає мати учителя для сина, гімназиста, що не здав екзамену і в-осени мусів здавати його вдруге. Марко Кравченко приніс йому добрі рекомендації і пан покликав його до себе на літо. Маркові однаково треба було на літо кудись їхати, бо він з того тільки й жив і себе в університеті держав, що заробляв, учачи недотепних гімназистів. Це була важка робота. Встає вранці, біжи в університет, а, виїшовши з його, поспішаєсь верстви за три до одного хлопця з третього класу реальної школи. Хлопець перозумний, до того лішвий, — вчити його — лишенько: але що-ж робити? — це давало Кравченкові десять рублів на місяць, а де-які його товариші робили те-ж саме й за пять. Та і в його був ще другий учень — геть-геть аж на тому краї міста — і той уже за пять рублів. Цими вятнадцятьма рублями на місяць він і жив усю останню зиму, поки скінчилося вчиття. Звісно, їх не дуже ставало на життя, часто й густо доводилось не обідати, а живитися самим часом, але Марко Кравченко до цього вже звик. Чи так-ж йому, синові міського чоботаря, лякатися того? Батько тягсь з останньої конійки, щоб вивчити сина, послав його до початкової школи, тоді віддав до повітової. Там побачили, що в Марка є голова, і порадили батькові віддати його до гімназії. Довго чухавсь батько (матері не було — вже давно вмерла, застудившись на річці, де прала білизну, бо була прачка), довго думав, а далі сказав:

— Він же в мене один! Може колись подякує.

І він віддав свого Марка до гімназії. Пять років ще робив він з усеї сили, віддаючи увесь свій заробіток на сина.

Матері смерть була першим великим Марковим горем. Тоді було йому вісім років. Він зостався сам без ласкавого материнного нестування. Батько був добрий, але батько був не мати. І це була перша хмара, що лягла на хлопцеву душу. Другою хмарою було те, що батько почав шити. І він мучивсь, дивлячись на батька, і це зробило хлопця дуже рано серйозним, замисленим. З тринадцяти років почав уже він думати про таке, що нинішій про його не думає і в двадцять.

Не відразу зявився в його такій погляд. Його дитяча голова довго мучилась та думала, поки що змогла надумати, але як це сталося. — Марко захохавсь в освіті, почав бачити в їй усю мету свого життя. Він не тільки вчивсь того, чого вчили в гімназії, але читав багато, добуваючи книжки, де тільки міг. Читання було безсистемне, але все-ж де-що давало хлопцеві, давало хоч невеличку загальну освіту, розвиток, котрого не мали його товаришів-гімназистів. І що-далі він читав, то більш розсудувалась перед їм завіса, що ховала від його де-які цікаві йому питання. Але тут трашилося несподіване лихо: п'яний батько внав на улиці і не вернувся усею ніч додому. Вранці його знайдено замерзлого.

Страшний вплив зробило це на душу шіснадцятирічному хлопцеві. Скільки він неремучивсь за той час, поки це хоч трохи забулося. — він і тепер не може спокійно згадувати. Але одно зосталося і ніколи не забудеться: те, що він намислив, сидячи над батьковим труном. Він думав:

— У тяжкій роботі звікували свій вік мати й батько. Мати і вмерла з тієї роботи. Батько-ж робив ще, не покладаючи рук. Він робив свою важку нецікаву працю що-дня, і з чого він міг розважитися? Не з цієї, zapewне, праці. — але й нічого нічого не було. Батько був нещасливіший і навіть книжки не міг прочитати.

І Марко, здригаючись з остраху, уявляв собі темне безпросвітне батькове життя: праця, праця, праця — і більше нічого. Нащо-ж та праця? Яка її мета? Яка мета усього батькового життя?

Марко згадував, що так живуть усі міські робітники. Він не знав, як живуть селяне, але думав, що й там те-ж. І він починав лякатись. Нащо-ж таке життя? Його батько навіть про Христову науку дізнався тільки від сина, а то тільки знав одно: що був Христос. . . . Нащо-ж таке життя? І до чого таке життя доведе? І Марко думав, що таке життя доведе до здичіння. . . .

Як же заобігти цьому? Де вихід? Марко знов бачив його тільки в одному — в освіті. Він ще мало думав тоді про соціальні та економічні обставини, а все складав на освіту. І з того часу він

зробивсь борцем за неї. Він запрягавсь в душі віддати своє життя на служення просвіті . . . Потім його погляд поширив. Він побачив, що тут були ще й інші причини — соціальні та економічні. Він і їх почав мати на увазі, але-ж ні трохи не кинув бути прихильником просвіти.

На сімнадцятому році він прочитав „Кобзаря“. Дивний вплив зробила на його та книга. Досі він читав тільки московські книжки і ту мову, котрою писано „Кобзаря“, уважав простацьким жаргоном, навіть прикметою неосвіти. Але-ж погляди, що висловлював поет тією простацькою мовою, були часто й густо Маркові погляди, або — краще сказати — натхнене поетове слово робило такий вплив на впечатливу душу у молодого хлопця, що він мусів віддаватися йому за того без бою. Щира любов до матері та до батька у Марка ще збільшилась любов'ю до їх, як до нещасних, затоптаних життям людей. Цю любов він переносив потім на усіх убогих та знесилених, працюючих та знатужених. Це був несвідомий поки йому самому демократизм. Не дивно-ж, що як до його душі доторкнулася демократична течія в формі високого поетичного слова — цей несвідомий демократизм мусів стати самосвідомим. Але як Марко прочитав:

І день іде, і ніч іде,
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки. —

вив забув, що це писано простацьким жаргоном. Де-кілька книжок з історії української доробили Шевченкове діло: Марко Кравченко зрозумів, хто він і якої просвіти мусить бажати тому темному народові, про котрий він думав . . .

Важко було жити Маркові після батькової смерті. У його засталася поганенька батькова халупка, в котрій вони з батьком жили. — та й тільки-ж. Тоді-то почав він жити приватними лекціями, та живе їм й досі. Того й тепер їде до нана Городинського. Пятнадцять рублів на місяць, квартира, харч — чи що-дня-ж трапляється така річ? І Марко Кравченко був радий, що так добре склалося. Він вїхав вчора вранці, попрощавшись із своїм щирим другом, товаришем-студентом, Семеном Лісовським, з котрим він в місті й жив укупі. — і оце тепер незабаром уже й приїде до панства.

— Та чи скоро-ж ми доїдемо? — знов считавсь він у візника, проклиннувшись від своїх думок.

— А ось зараз! — відмовив йому візник і показав кудись багатом: — он!

Марко глянув і побачив поблизу вже слободу в балці. Похитуючись по скелястій поритій дорозі, фастов зїхав у ту балку і швидко пробіг невеличку слобідку, що, як і всі стенові села, була вбога на дерева та багата на глину та на камінь. На край слободи, у великому саду, вздрів Марко білий панський будинок. Коні швидко підбігли під рундук. Марко вискочив з фастону і зараз же побачив невисоку та огрядну постать у літній налевій одежі та в соломяному брілі. Пан той стояв трохи набік від рундука спиною до Марка і з кимсь балакав. Почувши гуріят від новозу, він обернувся, і Марко пізнав самого пана Горедиського. Його смугляве чепурне обличчя кінчалось двома довгими бакенбардами, чорними, аж блискучими, проміж котрими містилося сите, чисто виголене підборіддя; карі очі були швидкі й блискучі — дарма, що панові було більш п'ятдесяті роки; тільки чепурно сформована голова була трохи ліса. Він моторно пішов до Марка.

— Просимо! просимо! дуже радий! — промовив він до його, стискаючи руку. — Просимо!

І він повів був його на рундук. Але, глянувши на Маркове обличчя та й на всю одежу, зупинивсь.

— Одначе! ви відразу добре познайомились з нашим шлом. Коли так, то думаю, що вам більш тепер хочеться піти в свою хату. — Григорій! — гукнув він на льокаря. — проведи їх у флігелъ! — і тодав Маркові: — Як тільки приберетесь, просимо до обіду!

Виголений льокаря узав з фастону легенький Марків чемодан, на котрий він глянув трохи скося, і повів Марка через двір у невеличкий старий будинок, що звався флігелем. В йому ніхто не жив, хіба гості иноді почували, і оце там виготовано хатку Маркові.

Марко, звісно, непрохав умчатися. Льокаря сказав: — „Добре“ і вийшов геть. Через скілька хвилин хлопець уніс в хату виванни. Марко, під товстим шаром вилу, сиравді скидався на арана і залюбки вимивсь і передягсь. Скоро сілничив те, почув, що коло будинку задзвонено в невеличкий дзвін.

— Що то? — спитавсь він у хлопця.

— Обід. Сидкають усіх — може хто в саду або ще де.

Марко пішов до панського будинку.

VII. Іван Франко.

Лірична поезія.

I. З ВЕРШИН І НИЗИН.

Із цикло: Сонети

56. Народна пісня.

Глянь на криницю, що із стін моглаи
В стєну сльозою чистою журчить:
В їй оці личко місяця блищить
І сонця промінь грає в четїй хвили.

З грудей землі бють водній жили . . .
Струї живої рух не кінчаться й не снуть,
Вода-ж погожа тисячі живить
Весни дітей, що в круг її обішли.

Криниця та з чудовими струями,
То люду мого дух, що хоч у сум повитий,
Сїва до серця серцем і словами.

Як початок тих струй, усім закритий,
Так з темних жерел ті слова повстали.
Щоб чистим жаром серце завалити.

Із цикло: Веснянки.

57. Дивувалась зіма.

Дивувалась зіма,
Чом це тають сніги,
Чом льоди пресли всі
На широкій ріці?

Дивувалась зіма,
Чом так слабе вона,
Де той легіт бересь,
Що теплом проніма?

Дивувалась зіма,
Як це скріпла земля
Наливаєсь теплом,
Оживає що-дня?

Дивувалась зіма,
Як посміли над сніг
Проклюнутись квітки
Запахуці, дрібні?

І найдужче над тим
Дивувалась зіма,
Що на цвіт той дрібний
В неї сили нема.

І дунула на них
Вітром з уст льодяних.
І пластом почала
Сніг метати на них.

Похилились квітки,
Посумніли, замклись:
Шуря-буря пройшла. —
Вони знов піднялись.

58. Не забудь юних днів.

Не забудь, не забудь
Юних днів, днів весни. —
Путь життя, темну путь
Проясняють вони.

Злотих снів, тихих втіх,
Щирих сліз і любови,
Чистих поривів всіх
Не втрачайсь, не губи!

Бо минуть — далі труд
В самоті і глуші,
Мозолі наростуть
На руках і душі.

Лиш хто любить, терпить,
В кім кров живо кипить,
В кім надія ще лік,
Кого бій ще манить,
Людське горе смутить,
А добро веселить. —
Той цілий чоловік.

То-ж, як всю життя путь
Чоловіком цілим
Не прийдеш тобі буть. —
Будь хоч хвилечку ним.

А в поганії дні,
Болотянії дні,
Як надія пройде
І погасне чуття,

Як з великих доріг
Любови, бою за всіх
На вузькі та круті
Ти зійдеш манівці.

Земинть серце жура,
Околють ноги терни, —
О, тоді май життя
Вдячно ти спомани!

О, тоді ясні сні
Оживлять твою путь . . .
Юних днів, днів весни
Не забудь, не забудь!

59. Ще щечече у садочку соловії.

Ще щечече у садочку соловії
Пісню любую веснонці молодії,
Ще щечече, як віддавна щечетав,
Своїм співом весну красную вітав.

Та не так тепер в садочку, як було:
Вечір в маю, співом все село гуло,
По вулиці дівчатоцька, наче рії,
На вишенці вневистує соловії.

Не так ншні, як бувало! Півсерком
Не йдуть селом дівчатоцька ходіром,
Не виводять співаночок на ввесь двір
Соловієві на вишенці всунір.

Ось з роботи перемучені спінають,
Руки й ноги, мов відрубані, болять,
Не до жартів їм сердешним та пісень,
Лиш спочити-б, наробившися ввесь день!

Важко ялось соловію щечетать,
Важко весну, хоч як красну, зустрічать,
Голосить природи радість на ввесь мір,
Наче людському нещастю на докір.

А ще жаль йому й суніринць, що їх спів
По селу враз з його свистом гомонів.
Що то жде їх? . . . Шлюб з нелюбом, рії дітей,
Та вєдливая свеєруха й муж лихній.

60. Весно, що за чудо твориш!

Весно, що за чудо ти
Твориш в моїй груді!
Чи твій поклик з мертвоти
Й серце к життї¹⁾ будить?
Вчора тлів, мов Лазарь, я
В горя домовині —

Що-ж це за нова зоря
Мені блисла нині?
Дивний голос мя²⁾ кудись
Кличе — тут то, ген то:
„Встань, прокинься, пробудись!
Vivere memento!“

¹⁾ життю, ²⁾ мене.

Вітре теплий, брате мій,
Чи твоя це мова?
Чи на гірці світлій
Так шумить діброва?
Травко, чи це може ти
Втішно так шептала,
Що з-під криги мертвої
Знов на світло встала?
Чи це може шепіт твій,
Річко, срібна ленто,
Змив мій смуток і застій?
Vivere memento!

Всюди чую любий глас,¹⁾
Клик життя могутий . . .
Весно, вітре, люблю вас,
Гори, ріки, тучі!
Люди, люди! я ваш брат.
Я для вас рад жити,
Серця свого кровю рад
Ваше горе змити.
А що кров не зможе змить,
Спалюю огнем то!
Лиш боротись значить жить . . .
Vivere memento!

Із циклу: Осінні думи.

61. Паде додолу листя.

Паде додолу листя з деревини,
Паде невпинно, чутно, сумовито,
Мов сльози мамі, що на гріб дитини
Прийшла і плаче, шепчучи молитов.

Осики лист кривавий із глини
Паде, немов ножем його пробито;
Жалібно жовте листя березини,
Здається, шепче: літо, де ти, літо!

Лиш дуб могутий, жолудьми багатий,
Спокійно в темну, зімну даль глядить. —
Та-ж він не дармо тепле літо втратив!

Най вище листя, най метіль гудить,
Це сил його не зможе підірвати,
А плід його приймесь і буде жить.

Із циклу: Нічні думи

62. Непереглядною юрбою.

Непереглядною юрбою
Ідуть за днями дві мої,
Так страшно одностайні всі,
Як одояні хмари ті,
Що звільна линуть надо мною.

Без діл, з закутими руками,
Без мислей, деревію я,
Минає молодість моя,
Мов чиста річка степова
Безслідно гине між пісками.

Гинь, гинь, хоч жити ще не встиг,
І слід загине за тобою,
Розелізеться, мов сніг весною,
Лиш в серці тиск важкого болю
Єдиний слід минулих днів.

Із циклу: Косівщина

63. Наймит.

В устах тужливий спів, в руках ченіги цуга
Так бачу я його;
Нестаток і тяжка робота і натуга
Зорали зморшками чоло,
Душею він дитя, хоч голову схилив,
Немов ідує слабій,
Бо від коліски він в педолі пережив
І в труді вік цілий,
Де плуг його пройде, залізо де розрив
Землі плідної плаєт,
Там незабаром лав хвилює жито вірне,
Свій плід землиця даєт,
Чому-ж він зрібною сорочкою окритий,
Чому сірак, цуга¹⁾

¹⁾ Від веравної одяжі мешканців галицьких гір.

На нім, мов на старці, з пошарпаної свити?
Бо наймит він, слуга,
Слугою родиться, хоч вольним окричали
Багатирі його:
В нужді безвихідній, погорді і печалі
Сам хилиться в ярмо,
Щоб жити, він життя і волю власну й силу
За хліба кусник продає,
Хоч не кормить той хліб і стать його похилу
Не випрямить і сил не додає,
Сумус німо він, з тужливим співом оре
Те поле, оре не собі,
А спів той, наче брат, що гонить з серця горе,
Змагатись не дає журбі,
А спів той, то роса, що в спеці підкріплює
Напів зівялий цвіт:
А спів той — грім страшний, що ще лиш глухо грає,
Ще здалеку гремить,
Та поки буря ще нагряне громовая,
Він хилиться, проводить в тузі дні,
І земельку святу, як матінку, кохає,
Як матінку сини,
Байдуже те йому, що для добра чужого
Він піт кривавий ллє,
Байдуже те йому, що потом туду свого
Панам пановання дає,
Коб лиш земля, котру його рука справляла,
Зародила опять,
Коби з трудів його на других хоч сипувала
Небесна благодать.

* * *

Той наймит — наш народ, що поту ллє потоки
Над нивою чужою,
Все серцем молодий, думками все високий,
Хоч топтаний судьбою,
Свої доленьки він довгі жде століття,
Та ще надармо жде:
Руйні перебув, татарські ляхоліття,
І панщини ярмо тверде,
Та в серці, хоч і як подолею прибітїм,

Надія кращая жиє:
Так часто під скали тяжезної гранітом
Нора холодна бє.
Лини в казці золотій, мов привид сну чудовий.
Він бачить доленьку свою,
І тягне свій тягар, полурий і суровий
Волочить день по дню.
В століттях нагніту його лини рятувала
Любов до рідних нив:
Нераз дітей його тьма тьменна погібала.
Та все він пережив.
З любовю тою він, мов велитень той давній.
Непоборимий син землі.
Що, хоч повалений, онять міцний і славний
Вставав у боротьбі.
Байдуже, для кого, — співаючи, він оре
Плідний, широкий лан:
Байдуже, що він сам тернить нужду і горе,
А веселиться пан.

* * *

Ори, ори й співай, ти, велитню, закутий
В недолі й тьми ярмо!
Пронаде штьма й гнет, обцадуть з тебе цута.
І ярма всі ми порвемо.
Не даром ти в біді, пригноблений врагами,
Про силу духа все співав,
Не даром ти казок чарівними устами
Його побіду величав.
Він побідить, порве шкарлущі пересуду,
І вільний, власний лан
Ти знов оратимеш — властивець свого труду
І в власнім краю сам свій пан.

64. Каменярі.

Я бачив дивний сон. Немов передо мною
Безмірна та пуста і дика площина,
А я, прикований ланцюм залізним, стою
Під височенною гранітною скалою.
А далі тисячі таких самих, як я.

У кожного чоло життя і жаль порили.
І в оці кожного горить любови жар.
А руки в кожного ланці, мов гадь, обвили.
А плечі кожного дододу похилились.
Бо давить всіх один страшний якійсь тягар.

У кожного в руках тяжкий залізний молот.
І голос сильний нам з гори, мов грім, гремить:
„Дунайте що скалу! Нехай ні жар, ні холод
Не спинить вас! Зносить і труд і сирагу й голод.
Бо вам призначено скалу цю розб'ить.“

І всі ми, як один, підняли вгору руки
І тисяч молотів о камінь загуло.
І в тисячні боки розприскалися штуки
Та відривки скали: ми з силою розпуки
Раз-по-раз гримали о кам'яне чоло.

Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий,
Так наші молоти греміли раз-у-раз.
І пиль за пилью ми місяці добували.
Хоч не одного там калічили ті скали.
Ми валі йшли, ніщо не спинювало нас.

І кожний з нас те знав, що слави нам не буде.
Ні пам'яті в людей за цей кривавий труд.
Що аж голі підуть по ній горозі люди.
Як ми проб'єм її та вирівняєм веюди.
Як наші гості дуг під нею зогинуть.

Та й слави-ж людської зовсім ми не бажали.
Бо не герої ми і не багатирі.
Ні, ми невольники, хоч добровільно взяли
На себе цула. Ми рабами волі стали:
На шваху поступу ми лиші камевирі.

І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт.
Що кровю власною і власними кістками
Гвердій змурусмо гостинець, і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

І знали ми, що там далеко деє у світі,
Котрий ми кинули для праці, поту й мук.
За нами сльози ллють мамі, жінки і діти.
Що други й недруги гнівнії і сердиті
І нас і намір наш і діло те клянуть.

Ми звали це, і в нас не раз дуна боляла,
І серце рвалося, і груди жаль стискав.
Та сльози, ані жаль, ні біль пекучий тіла,
Ані прокляття нас не відтягли від діла,
І молота ніхто із рук не винюскав.

Отак ми всі йдемо, в одну громаду скуті
Святою думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті!
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
А щастя всіх прийде по наших аж кістках.

Із цикло: Поем.

65. Чим пісня жива?

Кожна пісня моя —	Що вам душу страсе,
Віку мого день.	То мій власний жаль.
Протернів її я,	Що горить в ній, то це
Не зложив лишень.	Моїх сліз хрусталь.
Кожна стрічка її —	Бо напятий мій дух.
Мізку мого часть,	Наче струна прім:
Думи — нерви мої.	Кожний удар, кожний руж
Звуки — серця страсть.	Будить тони в ній.

І дарма, що пливе
В них добро і зло, —
В пісні те лиш живе,
Що життя дало.

Із цикло: Знайомим і незнайомим.

66. Молодому другові.

Чом головку ти схилив додолу,
Спер на ручку скрань ти мармурову.

А очима в далі десь блукаєш.
Наче в далі доленьки шукаєш?
Що завис на тобі сутінь суму?
Що задумавсь, молоденький друже?
Ой не думай, голубе, ту думу,
Бо та дума зрадлива дуже!

Зразу сяє, мов сонце весною,
Наливає світ увесь красою
І чарує твоє серце й очі,
Наче любка у весільнім строю,
Наче зірка моргає з дна почи,
Наче бджілка мед з квіток громадить:
Та як того меду покоштуєш,
Жар незнаний в серденьку почуєш,
І тоді вона тебе ізрадить!

Сонця блиски на дрібки розщипле,
Зорі в бездну темную розшипле,
В цвітів барві вкаже стрась кинучу,
В птахів піснях вкаже зойк розпучки,
У погоді вкаже скриту тучу,
У роскоші вкаже скриті муки,
В кожній перлі на красавиць шні
Вкаже зілі нещасливих слъози,
І твої всі втіхи молодії,
Мов мороз нещадний, поморозить.

Ох, і зблідне щічка та румяна,
А чоло, що добра доля зрана
Цілувала, стратить блиск слоновий
І пооресь зморщинами живо,
А твій зір свободний, лазуровий
Потемніє — самому на диво.
Бо важкий, колючий шлях розуму,
Кожний крок щемить у серці, друже!
Ей, не думай, голубе, ту думу,
Бо та дума зрадлива дуже!

II. ЗІВЯЛЕ ЛИСТЯ.

Перший жмуток.

67. Так, ти одна моя любов.

Так, ти одна моя правдивая любов
Та, що не суджено в житті їй вдовольнитися;
Ти найтайніший той порив, що бурить кров,
Підносить грудь, та ба — ніколи не сповниться.

Ти той найкращий спів, що в час вітхнення сниться,
Та ще ніколи слів для себе не знайшов;
Ти славний подвиг той, що я-б на нього йшов,
Коб віра сильная й могучая десниця.¹⁾

Як згублену любов, несповнене бажання,
Невиспіваний спів, героїське поривання,
Як все найвищеє, чим душу я кормлю,

Як той огонь, що враз і гріє й пожирає,
Як смерть, що забива й від мук ослобоняє²⁾
Отак, красавице, і я тебе люблю.

68. Твої очі, як те море.

Твої очі, як те море
Супокійне, світляне:
Серця мого давнє горе,
Мов шилінка, в них тоне.

Твої очі, мов криниця
Чиста, на перловім дні,
А надія, мов зірниця,
З них пробіскає мені.

69. Безмежнеє поле.

Безмежнеє поле в спіжному завою,
Ох, дай мені обшпру й волі!
Я сам серед тебе, лиш кінь підо мною,
І в серці нестерпні болі.

¹⁾ Права рука.

²⁾ Увільняє.

Неси-ж мене, коню, по чистому полю.
Як вихор, що тутка гуляє,
А чень¹⁾ утічу я від лютого болю.
Що серце моє розриває.

70. Не раз у сні являється мені.

Не раз у сні являється мені.
О люба, образ твій, такий чудовий,
Яким яснів в молодощів весні,
В найкращі хвили свіжої любови.

Він надо мною хилиться, страшні
Положить мари . . . З трепетом, без мови,
Я в тії очі знов гляжу сумні.
Що жар колись ятрили в моїй крові.

І на моє бурливе серце руку
Кладе той привид, зімну, як змія,
І в серці втишує всі думи й муку.

На привид тихо, не змигнувши, я
Гляжу. Він хилиться, без слів, без згуку
Моргає: „Цить! Засни! Я смерть твоя!“

71. Я не жалуюсь на тебе, доле!

Я не жалуюсь на тебе, доле!
Добре ти вела мене, мов мати.
Та-ж де хліб родити має поле,
Муєть плуг квітки з корінням рвати.

Важко плуг скришить у чорній скибі,
І квітки зітхають у сконанню . . .
Серце рвесь, уста німі, мов риби.
І душа вглибляєсь в люту рану.

¹⁾ Може.

А ти йдеш з сівнею й тихо сієш
В чорні скліби і незрості ранн
Нове сімя, новії надії,
І вдихавш дух життя румяний.

72. Епілог.

Розвійтеся з вітром, листочки зівялі,
Розвійтеся, як тихе зітхання!
Незгоєні рани, невтешені жалі,
Замерлеє в серці кохання.

В зівялих листочках хто може вгадати
Красу вею зеленого гаю?
Хто визнає, якій я чуття скарб багатий
В ті вбогії вірші вкладаю?

Ті скарби найкращі душі молоді
Розтративши марно, без тямп,
Жебрак: одинокий, назустріч недоли
Щіду я сумними стежками.

Другий жмуток.

73. Полудне.

Полудне.
Широкее поле безлюдне.
Довкола для ока й для вуха
Ні духа!
Ні сліду людей не видать . . .
Лиш трави, мов море хвплясте.
Зелене, барвпсте, квітчасте,
І сверщики в травах тріщать.

Без винну
За річкою геть у долину
І геть аж до синіх тих гір
Мій зір
Летить і в тиші потонає.
У пахощах дух спочиває,
У душу тепла доливає
Простір.

Втім — щить!
Яке-ж то тихеньке ридання
В повітрі, мов тужне зітхання.
Тремтить?
Чи це моє власне горе?
Чи серце стріпалося хворе?
Ах, ні! Це здалека десь тільки
Доноситься голос сопілки.

І ось
На голос той серце моє потяглося,
В тім раю без краю воно заридало
Без слів.
Тебе, моя зоре, воно спогадало
І стиха до строю сопілки
Поплив із народним до спілки
Мій спів.

74. Зелений явір.

Зелений явір, зелений явір,
Ще зеленіша пва;
Ой між усіми дівчатоньками
Лиш одна мені мила.

Золоті зорі в небеснім морі
Моргають серед ночі,
Та над всі зорі внизу і вгорі —
Її чорнії очі.

Червона рожа, червона рожа
Над усі квіти гожа;
Не бачу рожі, не бачу рожі,
Лиш її личка гожі.

Голосні дзвони, срібнії тони,
Слух у них потопає,
Та її голос — пшеничний колос,
Аж за серце хапає.

Широке море, велике море,
Що й кінця не видати,
Та в моїм серці ще більше горе:
Я навік її втратив.

75. Ой ти, дівчино.

Ой ти, дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє серденько — колюче терня?

Чом твої устенька — тиха молитва,
А твоє слово гостре, як бритва?

Чом твої очі сяють тим чаром,
Що то запалює серце пожегом?

Ох, тії очі, темніші ночі,
Хто в них задивиться, й сонця не хоче!

І чом твій усміх — для мене скрута,
Серце бентежить, як буря люта?

Ой ти, дівчино, ясная зоре!
Ти мої радощі, ти моє горе!

Тебе видаючи, любити мушу,
Тебе кохаючи, загублю душу.

76. Червона калино!

Червона калино, чого в лузі гнешся?
Чого в лузі гнешся?
Чи світла не любиш, до сонця не пнешся?
До сонця не пнешся?

Чи жаль тобі цвіту на радощі світу?
На радощі світу?
Чи бурі боїшся, чи грому з блакиту?
Чи грому з блакиту?

Не жаль мені цвіту, не страшно і грому,
Не страшно і грому,
І світло люблю я, купаюся в ньому,
Купаюся в ньому.

Та вгору не пнуся, бо сили не маю,
Бо сили не маю,
Червоні ягідки додолу схиляю,
Додолу схиляю.

Я вгору не пнуся, я дубам не пара,
Я дубам не пара;
Та ти мене, дубе, отінив, як хмара,
Отінив, як хмара.

77. Ой ти, дубочку!

Ой ти, дубочку кучерявий,
Ой а хто-ж тебе скучерявив?

Вже-ж моє серце сохне, тане,
Вже-ж моя краса вяне, вяне.‡

Скучерявили густі лози,
Підмили корінь дрібні сльози.

Вже моя сила слабне, гнеться,
Вже мені весна не всміхнеться.

Скучерявили темні ночі,
Зранили серце чорні очі.

Падуть листочки звялі, звялі —
От так і сам я впаду далі.

Чорнії очі, пишна врода,
Гордая мова, непогода.

Решту красоти, решту сили
Поріжуть живо гострі пили.

Гордая мова — вітер зимний,
Вічна розлука — жаль нестримний.

Гострії пили, людська злоба,
Стопче байдужність, як худоба.

78. Ой, жалю мій, жалю!

Ой, жалю мій, жалю,
Гіркий не помалу!
Упустив я голубочку,
Та вже не спіймаю.

Як була близьенько,
Я ще вагувався,
Щоб так швидко улетіла,
Я й не сподівався.

Як була близьенько,
Не дав їй принади, —
А тепер я не знаходжу
Для серця розради.

А як улетіла,
Вернуть не схотіла,
То забрала за собою
Мою душу з тіла.

Забрала всі мрії,
Всі віхи, надії,
Як весна бере з собою
Квіти запаньї.

79. Чому не смієшся ніколи?

Чому не смієшся ніколи?
Чи в твоєму серці зіма
І горе зморозило душу,
Що сміху у горлі нема?

Чому не смієшся ніколи?
Чи може лежить який гріх
Великий на твоїм сумлінні,
І здавлює радісний сміх?

Лежить якийсь смуток таємний
На твоїм чудовім чолі,
І усміх твій — наче під осінь
Всміхається сонце у млі.

80. Чого являєшся мені.

Чого являєшся мені
У сні?
Чого звертаєш ти до мене
Чудові очі ті ясні,
Сумні,
Немов криниці дно студене?
Чому уста твої німі?
Який докір, яке страждання,
Яке несповнене бажання
На них, мов зарево червоне,
Займається і знову тоне
У тьмі?

Чого являєшся мені
У сні?
В житті ти мною згордувала,
Мое ти серце надірвала,
Із нього вирвала одні
Оті ридання голосні —
Пісні.
В житті мене ти й знати не знаєш,
Ідеш по вулиці — минаєш,
Вклонюся — навіть не зирнеш .

І головою не кивнеш,
Хоч знаєш, знаєш, добре знаєш,
Як я люблю тебе без тьми,
Як мучусь довгими ночами,
І як літа вже за літами
Свій біль, свій жаль, свої пісні
У серці здавлюю на дні.

О ні!
Являйся, зіронько, мені
Хоч в сні!
В житті мені ввесь вік тужити —
Не жити.
Так най те серце, що в турботі,
Неначе перла у болоті,
Марніє, вяне, засихає, —
Хоч в сні на вид твій оживає,
Хоч в жалоцях живіше грає,
По-людськи вільно віддыхає.
І того дива золотого
Завнає, щастя молодого,
Бажаного, страшного того
Гріха!

81. Оце тая стежечка.

Оце тая стежечка,
Де дівчина йшла,
Що з мойого сердечка
Щастя унесла.

Ось туди пішла вона
Та гуляючи,
З иншим, своїм любчком,
Розмовляючи.

За її слідами я,
Мов безумний, біг.
Цілував з сльозами я
Пил із її ніг.

Наче потопаючий
Стебелиночку,
Зір мій вид її ловив
На хвилиночку.

І, мов нурок перли ті
На морському дні,
Сквашно так мій слух ловив
Всі слова її.

Оце тая стежечка
Ізвивається,
А у мене серденько
Розривається.

Залягло на дні його
Те важке чуття:
Тут навіки згублений
Змисл твого буття.

Все, що найдорожше,
Найулюблене,
Чим душа жива була,
Тут загублене!

Чим душа жива була,
Чим пшшалася . . .
Оце тая стежечка,
Щоб запалася!

82. Як би я знав чари.

Як би я знав чари, що сипняють хмари,
Що два серця можуть ізвести до пари,
Що ламають пута, де душа закута,
Що в поживу ними зміняться отрута!
То тебе би, мила, обдала їх сила,
Всі би в твоїм серці некри погасила,
Всі думки й бажання за одним ударом,
Лиш одна любов би вибухла пожаром,
Обняла-б достоту всю твою істоту,
Мисли-б всі пожерла, всю твою турботу, —

Тільки мій там образ і ясніє й гріє . . .
Фантастичні думи! Фантастичні мрії!

Як би був я лицарь і мав панцирь добрий,
І над всіх був сильний і над всіх хоробрый, —
Я би з перемоги вороги під ноги,
Що мені до тебе не дають дороги!
Я-б добувсь до тебе через мурн і стіни,
Я побив би зміїв, розметав руїни,
Я-б здобув всі скарби, що їх криє море,
І до ніг би твоїх положив, о зоре!
Де-б тебе не скрипто, я-б зломав верії . . .¹⁾
Фантастичні думи! Фантастичні мрії!

Як би я не дурень, що лиш в думках кисне,
Що співа і плаче, як біль серце тисне,
Що будуще бачить людське і народне,
А в сучаснім блудить, як дитя голодне, —
Що із неба ловить зорі золотії,
Але до дівчини пристушить не вміє, —
Ідеали бачить геть десь за горами,
А живеє щастя з рук пустив без тям
І тепер, запізно, плаче і дуріє —
Фантастичні думи! Фантастичні мрії!

83. Як почувеш вночі.

Як почувеш вночі край свого вікна,
Що щось плаче і хлипає важко,
Не тривожся зовсім, не збавляй собі сна,
Не дивися в той бік, моя пташко!

Це не є сирота, що без мамн блука,
Не голодний жебрак, моя зірко,
Це розпука моя, невтишима тоска,
Це любов моя плаче так гірко.

1) Воріглиця, стовп у воротах.

84. Хоч ти не будеш цвіткою!

Хоч ти не будеш цвіткою цвісти,
Левкою пахуче-золотою,
Хоч ти пішла серед юрби пилисти
У океан щоденщини й застою,
То все для мене ясна, чиста ти,
Не перестанеш бути мені святою,
Як цвіт, що стужі не зазнав, ні спеки,
Як ідеал все ясний — бо далекий.

Я понесу тебе в душі на дні,
Облиту чаром свіжости й любови,
Твою красу я переллю в пісні,
Огонь очей в дзвінкій хвилі мови,
Коралі уст у ритми голосні . . .
Мов золота мушка, в бурштинний
Хрусталь залита, в нім віки треває,
Цвістимеш ти, покіль мій спів дунає.

85. Сипле сніг.

Сипле, сипле, сипле сніг.
З неба сірої безодні
Мірядами летять
Ті метелики холодні.

Білий килим забуття,
Одубіння, отупіння
Все покрив, стискає все
До найглибшого коріння.

Одностайні, мов жура,
Зімні, мов лихая доля,
Препинають все життя,
Всю красу лугів і поля.

Сипле, сипле, сипле сніг,
Килим важче налягає . . .
Молодий огонь в душі
Меркне, слабне, погасає.

Третій жмуток.

86. В алеї нічкою літньою.

В алеї нічкою літньою
Я йшов без тьми, наче тіль.
Горіли зорі надо мною
І неба темная глибінь,
Мов океан тиші, спокою,
Липлася в душу. Як же я

Ще вчора вас любив, о зорі,
Тебе, блакитне! Як моя
Душа в безмірному просторі
Купалася, на ті прозорі
Луки летіла, де цвітуть
Безсмертні квіти, де гудуть
Несказано-солодкі співи!
А нині темні і тяжкі ви
Для мене, весь ваш чар погас.
Ненавижу я нині вас!
Ненавижу красу і силу
І світло й пісню і життя.
Ненавижу любов, чуття, —
Одно люблю лиш — забуття,
Спокій, безпам'ятну могилу.

В алеї нічкою літньою
Я йшов без тьми, наче тінь.
Поперед мене, по-за мною
Счували люди. Дзінь-дзінь-дзінь!
Дзвонив біццкль. Неслися шепти
Любовних пар, далекий спів . . .
Та в серці моему засів
Біль лютий, на який не вспів
Ніхто ще видумать реценти.
Я йшов, та знав, що я — могила,
Що нерв життя у мене вмер,
Що тут, в нутрі на дні тепер
Душа моя похоронила
Всі радощі і все страждання.
Весь спів, що вже не встане знов,
Своє найвище бажання
Свою останню любов.

87. Пісне, моя ти підстрелена пташко!

Пісне, моя ти підстрелена пташко,
Муєши замовкнуть і ти.
Годі ридати і плакати тяжко,
Час нам зо сцени зійти.

Годі вглиблятись у рану затрутую,
Годі благать о любов;
З кожною строфою, з кожною нотою
Канає з серденька кров.

З кожною строфою, з кожною нотою
Слабшає відгомін твоїй . . .
Пісне, напоєна горем-отрутою,
Час тобі вже на спокій.

88. Даремно, пісне!

Даремно, пісне! Щез твоїй чар —
Втишати серця біль!
Не вирне сонце вже з-за хмар!
Пропала ярь! Пропала ярь!
На душу впала цвіль.

Даремно, пісне! Тихо будь!
Не сип ще мук до мук!
Без тебе туга тисне грудь, —
Та ти в ту-ж путь, та ти в ту-ж путь
Несеш жалібний згук.

Даремний спів! В акордах спів
Не виплю своїх скрут.
Як мовчки я тершів, болів,
Так мовчки впаду без жалів
В Нірвани темний кут.

III. МІЙ ІЗМАРАГД.

Із циклю: Поклони.

89. Важке ярмо твоє, мій краю!

Важке ярмо твоє, мій рідний краю,
Не легкий твоїй тягар!
Мов під хрестом оце під ним я упадаю,
З батьківської руки твоєї допиваю
Затроєний пугар.

Благословлю тебе! Чи ждять тобі ще треба
Поваги й блиску від будущини.
Чи ні, — одного лиш тобі благаю з неба,
Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе
Твої найліпші снини.

Щоб сіячів твоїх їх власне покоління
На глум не брало і на сміх.
Щоб монументом їх не було те каміння,
Яким в відплату за плодюче насіння
Ще при житті обкидвано їх.

90. Як би само страждання.

Як би само велике страждання
Могло тебе, Вкраїно, відкупити, —
Було-б твоє велике панування,
Нікому-б ти не мусіла вступити.

Як би могутість, щастя і свобода
Відмірялись по мірі крові й сліз
Пролитих з серця і з очей народа. —
То хто-б з тобою сушірництво зніс?

О горе, мамо! Воля, слава, сила
Відмірюються мірою борби!
Лиш в кого праця потом скрань зросила,
Наверх той вибесь з темної юрби.

Та праці тої, мамо, в нас так мало!
Лежить облогом лан широкий твій,
А скільки нас вею сілгу сирацювало,
Щоб жпть, без дяки, з каторзі чужій!

Із циклю: Паренетікон.

91. Не слід усякого любити.

Не слід усякого любити без розбору.
Як добрі щени садівник плекає?
Так, що всі зайві парости втинає,
Щоб добрі соки йшли все вгору, вгору.

Господь сказав: „Яка тобі заслуга,
Коли кохаєш свого брата, друга?
А ви любіте своїх ворогів!“
Подумай добре, що Господь велів!

Не мовив: „Моїх ворогів любіте!“
Оце, брати, ви добре розумійте,
Що ворог божпий, ворог правди й волі
Не варт любови вашої ніколи.

92. Гнів — це огонь.

Гнів — це огонь. Чим більше дров кладеш,
Тим ярче полум'я лютує ясне:
А перестань докидувати дров,
Як стій загасне.

Як моряки в час бурі все з судна
У море мечуть, щоб судно влехшити,
А стихне буря, жаль їм стане страт,
Почнуть тужити, —

Так і гнівний у лютому розналі
Не тямить, що здорове, що боляче;
А гнів мине, — згадавши, що накоїв,
Занізно плаче.

93. Немає друга.

Немає друга по-над мудрість,
Ні ворога над глупоту
Так, як нема любови в світі
Над матірню любов святу.

Вона магнит посеред моря,
Найвищий скарб, безцінний дар,
Огнище тепле в студінь горя,
Холодна тінь під страстей сквар.

Не ділиш мудрости з братами,
Її злодії не вкрадуть,
Її не згубиш по дорозі,
Вона є вільна серед пут.

Без неї все життя пустиня
Так, як пустий без друга шлях,
І як твій дім пустий без сина,
І як пустий дурного страх.

94. Себе самого наперед.

Себе самого наперед
Застав робить, що слідує,
А лиш потому інших вчи, —
Тоді в дороги не схибнш.

Хто сам себе опанував,
Найтяжчу річ він доконав;
Хто сам себе оберіга,
Той безпечніший від усіх.

Ти сам себе таким зроби,
Щоб інших ти навчати міг;
Сам над собою запануй,
То запануєш над людьми.

Не кдай власної мети,
Щоб за чужою десь іти,
А власну ясно ціль пізнай,
До неї просто поспінай.

95. Не високо мудруй.

Не високо мудруй,
Але твердо держись,
А хто правду лама,
З тим ти сміло борись!

Не бажай ти умом
По-над світом кружить;
А скоріш завізьмись
В світі праведно жить.

96. Як промінясто гарний цвіт.

Як промінясто гарний цвіт,
Барвистий, та без запаху;
Так гарні та пусті слова
Того, хто не сновняє їх.

Як промінясто гарний цвіт,
Барвистий, любо запахний,
Так гарні та плідні слова
Того, хто чинить після них.

97. Хто в першій чвертині життя.

Хто в першій чвертині життя
Знання не здобув,
А в другій чвертині життя
Майна не здобув,

А в третій чвертині життя
Хто чесним не був,
Той скаже в четвертій: „Бодай
Я на світі не був!“

98. Строфи.

Не пливе супроти вітру
Запах цвітів і кадила. —
Але йде по всіх усядах
Добра слава, добрі діла.

*

Бережи масток про чорну годину.
Та віддай масток за вірну дружину;
А себе найбільше бережи без вини;
Та віддай майно і жінку й себе за Україну.

*

Та й глупі-ж ті багатірі,
Що люблять спати на подушках!
Я спав лиш на однім пері,
І твердо так було, що страх!

Мухи сідають на ранах,
Бджоли на квітах пахучих;
Добрий все бачить лиш добре,
Підлий лиш підле у других.

*

*

Книги — морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить.

Буна дров і жура —
Що з них двох тяжче є?
В дровах труп лиш згара,
А в журі все життя.

*

Із циклю: Притчі.

99. Притча про приятнь.

Вміраючи, покликав батько сина.
Що був його єдина дитина,
І мовив, звівши голову стару:
„Мій синку, швидко я, мабуть, умру.
„Дав Бог мені прожити много літ,
Добра надбати і пізнати світ.

„Добро тобі лишаво. Не зарікуй
Його, та й по-над міру не цінууй.

„Не думай в нім мету життя знайти. —
Це сходи лиш до вищої мети.

„Та крім добра ти маєш, синку, те.
Що найважніше — серце золоте.

„Досить науки і здоровий ум,
І вже пройшов ти молодости шум.

„Одного лиш бажаю ще тобі,
Щоб мав ти друга щирого собі“.

Син мовив: „Татку, дяка вам і честь!
Та в мене друзів щирих много єсть“.

„О синку, много при їді й вині,
Та в горі помогти — напевно ні!“

„Я, сімдесят п'ять літ проживши, вєрів
Знайти одного лиш — та й то нашів“.

„Ні, татку, — мовив син, — з моїх друзяк
Піде за мене кожний, хоч на гак!“

Вєміхнувєь отець. „Щасливий, синку, ти,
Та я би радив пробу навести.

„Заріж теля і запакуй у міх,
А ніччю йди з тим до друзяк своїх.

„Скажи: біда! Я чоловіка вбив!
Прєси, щоб захистив тебе і скрив.

„Своїх так перепробуй, а потім
Застукай і в мойого друга дїм“.

Послухав син. Як смерклося цілком,
Пішов важким навючений мішком.

До друга найлюбішого воріт
Застукав: „Живо, живо, одчиніть!“

Явився друг. „Це що тебе жене?“
„Я чоловіка вбив! Сховай мене!“

Та цей, не відчпняючи воріт,
Сказав: „Тікай! Чи ще мене й мій рід

„Тя хочеш у тяжку біду вплескати?
Адже-ж коли почнуть тебе шукати,

„То де-ж підуть насамперед? Сюди!
Бо знають, що я друг твій! Геть їди!“

Пішов по інших своїх другах син. —
Не скрив його, не втішав ні один.

А де-хто мовив: „Забірайся ти!
Я зараз мушу властям донести.

„Адже-ж всі знають, як дружили ми, —
Ще скажуть, що до спілки вбили мнє“.

Отак всю ніч продвигавши свій міх,
До батькового друга він прибіг.

„Рятуйте, дядьку! Я людину вбив,
Та вже й у місті шуму наробив!

„Ось труп! Там десь погоня вже жене!
Ой, пробі, скрийте трупа і мене!“

Старий живенько замки відкрутив
І з міхом нарубка в свій двір пустив.

„Ну, ну, небоже, скрийся тут!
А трупа десь я виру в безпечний кут“.

Замкнув ворота, взяв на плечі міх —
Та парубок упав йому до ніг.

„Спасибі, дядьку! Не турбуйтесь, ні!
Ніяке зло не сталося мені“.

І він сказав йому батьківську річ
І все, що діялося з ним цю ніч.

І як подвійно тут він скористав:
Фальшивих другів збувсь, а вірного пізнав.

100. Притча про смерть.

Асока, царь премудрий, милосердний —
Були колись такі царі на світі —
З цілим двором раз їхав через місто
І вздрів аскетів двох — худих, блідих,
В одежах із кори та буряну.
Швиденько зсів з коня могучий царь
І підійшов до них і поклонився
Їм до землі і цілував їх ноги,
Благаючи благословенства в них:

Не любо це було його дворянам.
„Занадто царь унижує себе
Перед неробами та жебраками!“
Та не посмів ніхто цареві в очі
Сказати це. А був там царський брат,
То цей почав цареві докоряти.
Мовчав Асока, не сказав ні слова,
І вечером у двір вони вернули.

А був у краю звичай старосвітський:
Коли кого на смерть засудить царь,
То перед дім його шле трубача:

І перед чийм домом цей затрубить,
Тому наавтра треба смерті ждати.
То царь Асока ще в той самий вечір
Шле трубача з смертельною трубою
Перед свого брата дім. Заграла
Труба зловіща. Походило в серці
У брата царського. Хоч він не чув
Ніякої провини за собою,
Та знав, що царська є незмінна воля.

Всю ніч не спав нещасний, все тремтів.
Рідав, зітхав, робив порядок дома.
А рано у невольницькій одежі,
Приєшавши волосся шптом, шнур
На шпю заспівавши, він пішов
У царський двір і став перед царем.

„Це що такого?“ — запитав Асока,
Ніби дивуючись. „Чого ти, брате,
Ідеш в такий невольничій подобі?“

„Ти певно ліше знаєш це, мій царю!
Я знаю тільки те, що вчора з почу
Труба смертельна перед моім домом
Заголоєпла. Я готов на смерть“.

Та радісно обняв його Асока:
„Ну, бачиш, брате, як ти налякався.
Хоч знаєш, що твій царь є враз твій брат
І що ні в чому ти не винуватий.
А вчора сам ти докоряв мені,
Коли корився я перед старцями!
Адже-ж вони такі-ж посланці смерті,
Посланці Всемогущого царя.
Що нам не брат, не сват і не рідня
І в кожній хвили може нас покликати
На суд свій строгий. Ці його посланці
Грізніші, ніж моя труба смертельна.
От тим то я корився перед ними
На знак, що розумію їх призив.

Прости мені тривогу цієї ночі,
 Та уважай на ті смертельні труби,
 Які Господь раз-в-раз нам посилає,
 Щоб не застав нас сонних, неготових
 Його притив могучий. Будь здоров!"

IV. ІЗ ДНІВ ЖУРБИ.

З цикло: Із днів журби.

101. День і ніч сердитий вітер.

День і ніч сердитий вітер
 Бєсь о дому мого рїг.
 Наче нес голодний вє
 І валить прохожих з шїг.

Оловяні, сірі хлари
 Небозвід ввєсь залягли
 І лежать і ремигають,
 Наче ситїї воли.

День і ніч дощі холодні
 Бють о вікна, цяпютять.
 Ринви грають, шпїбн плачуть,
 Утишиться не хотять.

Дармо вітер бє їх, гонить:
 „Гей ти сивий! половий!“
 „Нам тут добре, відпочинем!“
 Хоч ти сердься, хоч і вий!“

Дармо втомленєє серце
 Бється, мов у клітці рєсь:
 „Нам тут добре, відпочинем!“
 А ти плач собі й журєсь“.

102. Коли часом в важкій задумі.

Коли часом в важкій задумі
 Моя поникне голова,
 Легенький стук в вікно, чи в двері
 Потоки мрії перерива.

Чи щирий друг в далекім краю
 Тепер у лютім бою згіб?
 Чи плаче рідний брат, пришавши
 Лицем до прадідівських скїб?

Озвуся, вигляну – даремно,
 Не чуть нічого, не видать,
 Лиш щось у серці стрепенеться,
 Когось то хочеться згадать.

Чи може ти, моя годубко,
 Моє кохання чарівне,
 Далеко дєсь з нимим добором
 В тїй хвилі згадуєш мене?

Чи може, гнучи в собі горе,
Ти тихо плачеш у тиші.
А це твої некучі сльози
Мені стукочуть до душі?

103. Де я не йду.

Де я не йду, що не почну,
Все тінь твоя зо мною.
І кожний сміх, момент утіх
Тьмить хмарою сумною.

„Чи завинив тобі я що?
Чи тужив так за мною,
Що тінь твоя вкрива мене
Все хмарою сумною?“

„Чого — питаю я не раз —
Життя моє лоточили?
Ти не моя, а я не твій.
Чого від мене хочеш?“

Та тінь мовчить, звичайно — тінь,
Ні мови, ні розмови:
А може це моєї тінь.
Покійної любови?

104. Безсилля.

Безсилля — ах! яка страшная мука!
Чуття ще в серці подумаям горять.
І думи рвуться, як орел, ширять.
Та воля, мов розбита, мов безрука.

Немов стріла з розломаного лука
Не полетить, так нині не летять
Слова і блискли й фарби, не хотять
Служить уяві. — Ох, важка роздука!

Н-наче з гір, де повно світла, барви
І запаху і співу пташенят
І стрекоту сверщків, потоків шуму.

Зійшов я в низ, де гниль, погані лярви,
Де душно, мрачно, пута знай дзвенять
І чахне дух серед зневіри й глуму.

105. І знов рефлексії.

І знов рефлексії! Та цур же їм!
 Це панський спорт. Хай нервні білоручки
 Та пустопляси риються в своїм

Нутрі і всяку думку гіри онучки
 Розскубують і всякий рух чуття
 Жвуть, мірять, важать! Не для нас ці штучки!

Ми, бра. плебеї. учтою життя
 Не мали ще коли пересититься.
 Ганїш та онїї, сімя забуття

Противне нам. Нам хочесь жити. битися
 З противником. нам любя праця, рух,
 Ми хочем справді плакати, веселиться.

Любить, ненавидить. У нас ще дух
 Не розколовсь надвоє під корою.
 Традиції не вяже нас ланцюг.

Ми можемо втомилися боротьбою.
 Зломиться, впасти, та не наша річ
 Розмигаться в борні з самим собою.

Ось глянь лишень! Чудова, ясна ніч!
 На небі зорі ярко так палають
 Це безконечність нам морга о віч

Тиша кругом. В селі гам нещ десь лають.
 Деркач у травах дре, довкола хат
 В повітрі чорні ляшки гуляють.

Хрущі гудуть, до світлик шиб летять...
 А там, мов вежі, башти фантастичні,
 Недвижно темні дерева стоять.

Ти сам один в природі тій величній.
 Мов принц¹⁾ в заклятім місті у казках...
 І в душу плесь снокій, якісь празничні,

¹⁾ Князь.

Врочистії чуття . . . І ти мов птах,
Стаєшся легкий, мов ось-ось летіти!
Безмірну силу чуєш у руках

І ввесь ростеш у безмір . . . Люди! Діти!
До мене! Я люблю вас, всіх люблю!
І все зроблю, що будете хотіти!

Чи крові треба — кров за вас проллю!
Чи діл я сильний, віковічні скали
Розгорушу, на землю повалю . . .

Духнув вітрець — і мрії ті пронали.
Та в серці прилив ще чуття тремтить —
І вже думки до хат тих поскакали.

Де чорна праця й чорне горе єсть,
Вузька, здається, непривітна нива,
А скільки можна й треба тут робить!

Суєнільна праця довга, утяжлива,
Зате-ж плідна, та головно — вона
Одна лиш може заповнить без дива

Життя людини, бо вона одна
Всіх сил, всіх дум, чуття, стремлінь людини
Ждає, їх вичерпує до дна.

Вона одна бере нам все що-динни
І все дає, бо вяже нас тіснїш
З людьми, як діти спільної родини.

Що по-за цією працею, то грїш
Змарнований, то манівці блуднії,
Що запровадять швидче, чи пізніш.

Чи в самолюбства омуті брудній,
Чи в нігілізмі, чи то в містичну мду,
Що дійсними вважає лиш власні мрії.

А мрією природу й жизнь цілу.

106. Я поборов себе.

Я поборов себе, з горінням вирвав з серця
 Усі ілюзії, всі грішні почуття.
 Надії, що колись вільніше ще дихнетесь,
 Що доля ще й мені всміхнеться.
 Що обленуть і мені ще радощі життя.

Я зрікся їх на все. У тачку життєву
 Заарешований, як наймит той похилій,
 Я мушу так її тягти, покіль живу,
 І, добре чую це, ярма не розірву
 І донешу його до темної могили.

Мені не жаль життя, бо що-ж воно давало?
 Куди не глянь, усюди браки й діри.
 Робив без віддиху, а зроблено так мало,
 І пниих загірвав, аж на кінці не стало
 У власнім серці запалу, ні віри.

Із цикло: Спомини.

107. Я згадую минулеє життя.

Я згадую минулеє життя.
 Спокійно, та без радості, без туги.
 Одно із нього вище я чуття,
 Що я не був у нім щасливий, други.

Багато праці і турбот і скрут,
 Та не було вдоволення, утіхи:
 Мов віл в ярмі, я чув на собі прут,
 І тяг чужого старбу повні міхи.

Хоч не згасав ніколи огник мій,
 Та подумям не бухав, більш димився,
 А замість світла сипав негор рій.

Хоч ненастанно стяг мій з вітром бився,
 Та не високо плів в руці слабій,
 І хоч я жив, то все-ж я не нажився.

108. Поки умре ще в серці сила.

Поки умре ще в серці творча сила
І дар пісень заглухне в тишині.
Немов пахуча та фіялка мила,
Що вяне у пухоту буряні. —

Я раз іще-б хотів простерти крила
І побуять свобідно в вишині.
І оживить ті спомини, що скрила
Ворожа доля у душі на дні.

Вони живі донині в тій могилі,
Я чую їх, як рвуться, як печуть...
Спирити їх, здусить їх я не в силі.

Та чи знайду я сили, щоб відчуть,
Щоб пережити знов ті любі хвили
І виплакати піснями їх ось тут?...

109. Я не скінчу тебе, пісне!

Я не скінчу тебе, моя убога пісне,
В котру бажав я серце перелити
І виспівати чуття важке та млісне.

Все, що втіша і все, що веселить,
Всі радощі шаленого кохання,
Все пекло мук, що й досі груди влянуть.

Мої ви сльози і мої зітхання
І нестоїчі короткі й довгий жалі.
Надії і звіріри колихання.

Не перелити вас мені в кристаль
Поезії, немов вино першесте,
Ні в римів блискітливу емаль!

Мов дерево серед степу безлисте
В осінній бурі беться і скрищить.
І скрип той чує поле болотисте, —

Отак душа моя тепер тернить
Слаба, безкрила, холодом пририта,
Мов ластівка у річці зіму спить.

Із циклю: В п'як-ері.

110. По коверці пурпуровім.

По коверці пурпуровім
Із таємних сходу брам
Впізжа на небо сонце,
Наче входить царь у храм.

А як свідомість болючу
Сон, мов свічку, загасив.
Чар її в сонне царство
Тіни дійсности вносив.

І в моє вікно зирнуло
І сполошило стару.
Невідступну, невмолиму
Посидільницю журу.

Все, що я кохав безмежно
І що зрадило мене,
Все, що стратив, тут до мене
Підняло лице сумне.

Ця стара, погана відьма
Тут сиділа цілу ніч
І змінювала своїм чаром
Кожну думку, кожну річ.

Молоді, гарячі сльози
Тут, мов розкі, зацвіли
По стежках отих тернистях,
Де колись вони плели.

Кожний мебелъ був мій ворог,
Кожна книжка, то була
Пивка, що систематично
Кров і мізок мій шила.

Молода палкая туга,
Мов жебрачка в лахманах,
Все чогось іще шукала,
Топчучи зарослий нилъ.

Кожна добрість, то наївність,
Кожний друг, то хилий звірь,
Кожна думка, то помилка,
Кожний спомин, то допір.

Тільки віра молодая,
Мов загашений огонь:
Купка попелу лишилась,
Обгорілий, чорний пень.

І параз пропали чари.
Сонце глигнуло в вікно! . . .
Я проклинувся. Чи справді?
Все те ще не так давно?

Я ще не старий! Ще сила
Є в руках і у душі!
Ще поборемося, доле!
Ну, попробуй, задуши!

Я ще не старий! Не згнув
Ще для мене життя зміст.
Хоч журба, хоч горе тисне,
Ні, ще я не песимет!

111. Ой ідуть тумани!

Ой ідуть, ідуть тумани
Надністровими дугами.
Наче військо з корогвами.
А передом отамани.

Сурми босві не грають
І панцирики не дзвонять,
Тільки смуток навівають,
Вербні віття низом клонять.

Тільки в мряці тонуть села,
І уява мари плодить:
Тільки дума невесела,
Мов жебрак, по душах ходить.

V. SEMPER TIRO.

Из циклю: Semper tiro.

112. Життя коротке.

Життя коротке, та безмежна штука
І незглибне творче ремесло:
Що зразу, бачиться тобі, було
Лиш ояніння, забавка, ошука.
Те в необнятий розмір уросло,
Всю душу, мрії всі твої висало,
Всі сили забира і ще говорить: „Мало!“

І перед плодом власної уяви
Стоїш, мов перед божеством яким,
І сушиш кров свою йому для слави,
І своїх нервів сок, свій мізок перед ним
Кладеш замість кадила й страви,
І чуєш сам себе рабом його й підданам,
Та в серці шепче щось: „Ні, буду твоїм паном!“

Не вірь цим пошентам! Зрадлива та богиця,
Та Муза! Вабить, надить і манить,
Щоб виссать „я“ твоє, зробить з тебе начиння
Своїх забагань, дух твій спорожнить.
Не вірь мелодії, що з струн її дзвенить:
„Ти будеш майстром, будеш паном тонів
І серць володарем і владником мільйонів.“

О, не дурн себе, ти молодая ліро!
Коли в душі пісень тіниться рій,
Служи богині непохитно, щиро,
Та панувать над нею і не мрій.
Хай спів твій буде замахує миро
В иру життя, та сам ти скромно стій
І знай одно — *poëta semper tiro.*¹⁾

113. Сонет.

Благословенна ти по-між жонами,
Одрадо душ і сонце благовісне,
Почата в захваті, окроплена сльозами,
О, раю мій, моя ти муко, Пісне!

Царнице, ти найнижчого з-між люду
Підносиш до вершин свого трону,
І до глибин терпіння, сліз і бруду
Ведеш і тих, що двигаютъ корону.

¹⁾ Поет є в-одно учнем. (До словно: молодий жовняр = рекрут, далі: учень, юнак.)

Твій подих всі серця людські рівняє,
Цілунок твій всі душі благородить
І сльози на алмаз переміняє.

І дотик твій із терня рожі родить,
І по серцях, мов чар солодкий, ходить,
І будить, молодить і опяняє.

114. Моєму читачеві.

Мій друже, що в нічну годину тиху
Оці рядки очима пробігаєш
І в них народному заради лиху,
Чи власним болям полеклі шукаєш, —

Коли тобі хоч при одному слові
Живіше в грудях серце затріпоче,
В душі озветься щось, немов луна в діброві,
В очах огонь сльозу згасить захоче, —

Благословлю тебе, щоб аж до скону твого
Доніс ти серце чисте й щирю душу,
І щоб ти не зазнав сирітства духового,
В якому я свій вік коротать мушу.

115. Буркутські станси.

О, розстроєна скринка, розстроєна!
Стільки рук нетямущих, брудних
Доторкалося струн чарівних. —
І вона їх розстроєм напоєна.

Ріже вухо страшними акордами,
У тонації ніяк не встоїть . . .
Де ти, майстре, щоб вмів настроїть,
Оживить її співами гордими?

116. Конкістадори.

По бурхливім океані
Серед пінявих валів
Наша фльота суне, бється
До незвісних берегів.
Плецють весла, гнутья щогли,
Ось і пристоань затишна!
Завертай! І бік при боці!
І стерно біля стерца!
Кйдаї якорі! На беріг
По помостах виходи!
Ні-чичирк! Ще ледви дніє...
Нуєто скрїзь... Ставай в ради!
Сонний город ще дрїмає...
Схопшмо його у сні...
Перший крик — наш окрик бою,
І побідніі нісі:
Та заким рушать, пускайте
Скрїзь огонь по кораблях.

Щоб всі знали, що нема нам
Вороття на старій шлях.
Бухнув дим! Хлюпоче море...
Щось мов стогне у судні...
Паруси залопотїли,
Наче крила огняні.
Гнутья реї, сиплють іскря,
Мов розпалені річки...
Снасть скрипить... Високі щогли
Запалали, мов свїчки.
Що за нами, хаї навїки
Вкрїє попїл життєвий!
Або смерть, або побїда! —
Це наш оклик боєвий!
До відважних свїт належить.
К чорту боязнь навїсну!
Кров і труд ось тут здвигне нам
Нову, кращу вітчину!

Із циклю: На старі теми.

117. Не лѣпо ли ны бяшеть, братїє?...

Чи не добре-б нам, брати, зачати
Скорбне слово у скорботну пору,
Як мужам до мужеського збору,
Не як дітям у дзвінки бряжчати?

Вирядїм ми слово до походу
Не в степи куманські безконечні,
А в таємні глибини сердечні.
Де кують будущицу народу.

Потопчімо там полки погані,
Що летять на душу, як трївога,
Смагу сиплють з огняного рога
І кинджал ще обертають в рані.

Вирвім з коренем ту коромолу,
Що з малого гріх великий робить,
Що нечайно брата братом гнобить,
Щоб засісти з ворогом до столу.

Чи ще мало в путах ми стогнали?
Мало ще сами себе ми жерли?
Чи ще мало нас у лигах гнали?
Чи ще мало одинцем ми мерли?

118. Блаженъ мужъ, иже не идетъ на совѣтъ нечестивыхъ.

Блаженний муж, що йде на суд несправих
І там за правду голое свій підносить,
Що безтурботно в сонмищах лукавих
Заціллі сумління їх термосить.

Блаженний муж, що в хвилях заперяду,
Коли заглухне й найчуткіша совість,
Хоч диким криком збуджує громаду
І правду й щирість відкрива, як повість.

Блаженний муж, що серед гвалту й гучу
Стоїть, як дуб, посеред бурь і грому,
На згоду з підлістю не простягає руку,
Волить зломатися, ніж поклонитися злomu.

Блаженний муж, кого за тебе лають,
Кленуть і гонять і поють камінням:
Вони-ж сами його тріумф підготовляють,
Сами своїм осудяться сумлінням.

Блаженні всі, котрі не знали гоні,
Коли о правду й справедливість ходить:
Хоч пам'ять їх загине у народі,
Та кров їх кров людства ублагородить.

119. А галици свою рѣчь говоряхуть.

Ти знов літаєш надо мною, галко,
І кричеш горя пісню монотонну;
Глядиш у серця глибину бездонну
І бачиш гниль, гидоту беззаконну, —
Не страх тобі нічого і не жалко.

У тебе очі ясні на надпину;
Підлоту, самолюбство і брідоту
Ти здалеку добачуєш достоту;
Твоя душа мабуть рідня болоту,
Що в собі бачить ціль всього й причину.

О, знаю, заклюєш мою ти душу!
На тім степу беззахистнім, безводнім,
У тім хижацькім стовпищу голоднім,
Знеслений в змаганню тім безпліднім
Твоєю жертвою я впасти мушу.

Моє ти фатум, невідступна зморо,
На мізок мій нещасний кандидатко.
Не крич так зично, не лети так падко!
Не бійсь, піде твоя побіда гладко!
Я не втічу! Впаду вже скоро, скоро!

120. Се оу Римѣ кричать подь саблями половецкими.

Крик серед півночи в якімсь глухім околі.
Чи вмер хто й свояки ридають по вмерлому?
Чи хто поранений конає в чистім полі?
Чи плачуть спроти ограблені і голі,
Без батька-матері, без хліба і без дому?

Невідомий співак походу степового . . .
Замість струн напаяв він тетиви спижеві,
Давно забуту рать з сну будить вікового
І до походу знай накликає нового
„За землю руською, за рани Ігореві.“

Давно забута рать в забутій спить могилі,
І Ігорь спить і з ним все племя соколине;
Лиш крин поета ще лунає в давній силі,
Байдужість сірая куняє на могилі.
А кров із руських раи все рине, рине, рине.

121. Жены роусськїя въсплакаша ся.

Де не лилися ви в нашій бувальщині,
Де, в які дні, в які ночі —
Чи в половеччині, чи то в князівській удалщині,
Чи то в козаччині, лядщині, ханщині, панщині,
Руській слези жіночі!

Скільки сердець розривалося, ридуючи,
Скільки звялили страждання!
А як же мало таких, що міцніли, складаючи
Слово до слова, в безсмертних піснях виливаючи
Тисячолітні ридання!

Слухаю, сестри, тих ваших пісень сумовитих,
Слухаю й скорбно міркую:
Скільки сердець тих розбитих, могил тих розритих,
Жалощів скільки неситих, сліз вишло пролितих
На одну пісню такую?

122. Лисицы брешутъ на черленыя щиты.

Вийшла в поле руська сила,
Корогвами поле вкрила:
Корогви, як мак, леліють,
А мечі, як некри, тліють. —
Не так тліють, некри крешуть.
А лисиці в полі брешуть.

Вийшла в поле руська сила,
Не щоб брата задусила,
Не щоб слабших грабувати,
А щоб орди відбивати,
Що живим труну нам тешуть, —
А лисиці в полі брешуть.

Не чужого ми бажаєм,
Та й своє не зневажаєм,
Та й не пеня ми деревляний.
Щоб терпіти стид і рани,
Поки нас граблями чешуть,
А лисиці в полі брешуть.

Брешуть на щити червоні,
Як брехали во дні оні,
Як щитами, руські сили
Степ весь перегородили.
Мов степовая пожежа
Степ увесь перемережа
З краю в край з одного маху!

Завдали-ж лисицям жаху
Ті щити! І досі сниться
Їм та руськая вольниця,
Те гулящее юнацтво,
Те козацтво, гайдамацтво.

Що не знало волі вшину,
Що боролось до загину,
І пройшло, як море крови,
Як пожежа по степові,
По історії України . . .

Навіть згадки, навіть тіні
Тих великих мар, дошні
Страшно вишлодам яскині,
І огню зубами крешуть,
На щити червоні брешуть.

З циклу: Із книги Кааф

123. У сні зайшов я.

У сні зайшов я в дивную долину.
Було так ясно, тихо, легко в ній.
Що, бачилось мені, не йду, а ліну.

Сміялася в пишноті весняній
Природа пахоцям вся облита,
І скрізь співав пташок незримих рій.

Сріблом на збоччях хвилював лан жита,
Верхом шумів-гудів одвічний ліс,
Внизу була величча тайна скрита.

Внизу був дуг, і з нього вітер ніс
Такі роскішні пахощі, що груди
Аж ширшали і дух у тілі ріс.

А йшли ті пахощі з квіток, що всюди
Росли — барвисті, дивних форм, яких
Мабуть ніколи не плакали люди.

Хиляючись до тих квіток палких,
Я чув, що й снів солодкий з них виходить,
Мов паєма тонів ніжних і м'яких.

Між тих квіток дівчат багато ходить,
Всі в білому, в вінках і скінпячках.
І одна одну все за руку водить.

У всіх маленькі коники в руках,
І кожну квітку щільно оглядають,
Пестять і підливають на грядках.

Не рвуть квіток снівучих, та зривають
Із кожної рослини по листку
І бережно у коники складають.

І бачучи забаву їх таку,
Я мовив: „Нащо ті листки, дівчата!
На лік, на страву їх рвете яку?“

І мовила одна: „Рвемо для свята.
І не на лік, бо для здорових це;
І не на страву — сита наша хата.

„А хто до уст листок цей занесе
І розгризе і сок його скоштує,
У того серце розкішно страє:

„У того смілість душу напроштує,
У того радість очі прояснить,
Турботи всі розвіє й пошматує.

„Твій сум, твою зневіру хоч на мить
Прогонить він: ти станеш, мов дитина.
Всю суть свою ти мушиш відмінить.

„Всім любий ти, хоч круглий сиротина,
І любиш всіх, щасливий в тій любові.
Кааф у нас зоветься та ростина“.

Пішли. Та йдуть і мовлять інші дві:
„А ти не рад листків тих скоштувати
І завести їх там, своїй верстві?“

„Чи все в вас має лютість панувати,
Зневага до людства, погорда й їдь?“

І кинувсь я листки ті дивні рвати.
Ось вам пучок їх. На-те та гривіть!

124. Поете, тям!

Поете, тям, на шляху життєвому
Тобі перлини-щастя не знайти,
Ні захвату від бурі, злив і грому.

Поете, тям, зазнати маєш ти
Всіх мук буття, всіх болів і унижень,
Поки дійдеш до світлої мети.

Поете, тям: лиш в сфері мрії, привиджень,
Ілюзій і оман твій рай цвіте,
А геній твій, то міць суттєстій, зближень.

Пророцький дар у тебе лиш на те,
Щоб иншим край обіцяний вказав ти,
А сам не входив у житло святе.

А серце чулоє на те лиш взяв ти,
Щоб кожному в день скороби пільгу ніс,
І в горю слово теплеє сказав ти.

Та з власним горем крийся в темний ліс!
Ніхто до тебе не простягне руку
І не отре твоїх кривавих сліз.

Та не міркуй, що родивсь ти на муку,
Бо й розкошів найвищих маєш часть,
У творчій силі запоруку.

Усе, чого тобі цей світ не дасть,
Знайдеш в душі своїй ясніше, краще:
Найвищу правду і найбільшу власть.

Ото й мивай все темне, непуцяче,
Всесь злудний блиск, тріумфи хвиливі,
Все підле, самолюбне і пропале.

І бережи на своїй голові
Вінок незважливий чистоти і ласки
І простоти, мов квіти польові.

У маскарад життя їди без маски,
На теризне цинізмів і наруг
Виходь з ліхтарнею з старої казки.

В ній щезне тіло, появиться дух,
Прозора стане явищ темна маса,
І будь ти людям не суддя, а друг.

І зеркало й обнова. *Guarda e passa.*

125. Як трапиться тобі в громадським ділі.

Як трапиться тобі в громадським ділі
Здобути голос, вплив якийсь і значіть,
Народ вести, снувати пляни-смілі.

То пам'ятай і все май ту обачність,
Не вірити і не дуфать ніколи
На квяжу ласку й на народню влячність.

Бо квяжа ласка, як той сніг на полі,
Що вітер здує, в південь злиже сонце,
І лишить чорний ґрунт, пухтий і голій.

Народня вдячність, — ти фатальний гошче,
Що з злою вістю все прибудеш вчасно,
А з доброю все спізнешся доконче!

І ні міркуй, що де ти бачиш ясно,
Там иншим з твого слова засвітає,
Хасє думок уложиться прекрасно.

Не вірь, що люд твої заслуги почитає,
Що за-для них одну дрібну провину
Тобі простить! Він судить — не питає.

І знай, коли щасливую годину
Ти прозивав, щоб инших взяти під ноги,
Тебе самого безошадно в глину

Затошчуть, як камінчик в брук дороги.

126. Опівніч.

Опівніч. Глухо. Зімно. Вітер впе.
Я змерз, і вшало з холодних пальців
Перо, і мізок стомлений відмовив
Вже послуху. В душі глибока навза.
Ні думка, ні чуття, ні біль — ніщо
В ній не ворухнеться. Завмерло все,
Немов гнилий ставок в гушавині,
Якого темну воду не ворухить
Вітровий подих.

Але щить! Це що?

Чи втопленники з болотного дна
Встають і з хвиль воночпих простягають
Онухлії, зеленуваті руки?
І голос чути, зойк, ридання, стогін
Не дійсний голос, але щось далеке,
Слабе, марне, тинь голосу, зітхання
Чутне лиш серцю, та яке-ж болюче,
Яке болюче!

„Тату! Тату! Тату!
Це ми, твої невроджені діти!
Це ми, твої невписвані співи,
Перед часом утоплені в багнюці!
О глянь на нас! О простягни нам руку!
Поклич до світла нас! Поклич до сонця!
Там весело — нехай ми тут не чахнем!
Там гарно так — хай тут не гниєм!“

Не вийдете на світло, небожата!
Не вивести вже вас мені до сонця!
Я сам оце лежу у темній ямі,
Я сам гнию тут до землі прибитий,
А з диким реготом по моїй груді
Тупоче, бє моя лихая доля!

І ще раз чути: „Тату! Тату! Тату!
Нам зімно тут! Огрій нас! Лиш дихни
Теплом, що з серця йде, повій весною,
А ми пурхнем, оживемо, заграєм!
Весняним чаром, співом соловейків
Наповнимо твою сумну хатину,
Арабських пахоців на своїх крилах
Нанесемо, коверцем пишнobarвним
Розстелимось під твоїми ногами,
Лише тепла нам! Серця! Серця! Серця!“

Де-ж я тепла візьму вам, небожата?
Уста мої заціпнло морозом,
А серце в мене вижерла гадюка.

127. Як би ти знав!

Як би ти знав, як багато важить слово,
Одно сердечне, теплеє слівце!
Глибокі рани серця як чудово
Вигоює — як би ти знав оце!
Ти певно-б поуз болю і розпуки,
Заціпивши уста, безмовно не минав.

Ти сів би слова потіхи і принуки,
Мов теплий дощ на спрагли ниви й луки. —
Як би ти знав!

Як би ти знав, які глибокі чинить рани
Одно сердите, згірднеє слівце,
Як чисті душі кривить і поганить
І трощить на весь вік — як би ти знав оце!
Ти-б злість свою, непаче пса гризького,
У найтемінішій кут душі загнав,
Потіх не маючи та співчуття палкого,
Ти-б хоч докором не ранив нікого, —
Як би ти знав!

Як би ти знав, як много горя криється
У масках радості, байдужості і тьми,
Як много лиць, за дня веселих, мнється
До подушки горючими слізьми!
Ти-б зір і слух твій наострів любовю
І в морі сліз незримих поринав,
Їх гіркість власною змивав би кровю
І зрозумів весь жах в людському безголовю,
Як би ти знав!

Як би ти знав! Та це знання предавне:
Відчутти треба, серцем зрозуміть.
Що темне для ума, для серця ясне й явне...
І пишим би тобі вказався світ.
Ти-б серцем ріс. Між бурь життя й тривоги
Була-б несхитна, ясна путь твоя.
Як той, що в бурю йшов по гривах хвиль

[розлогих, —

Так ти-б мовляв до всіх плачущих, скорбних,

[вбогих:

..Не бійтеся! Це я! —

Про все умів щось розказати,
І вмів до всього навізати
Чи то випадок із життя,
Чи користну яку науку.
Умів і кожне він дитя
Розрушнать, взяти мов за руку.
Збудити власні в нім думки
І визвать власнії уваги
Так, що малії дівчак
Обдерті, босі, залюбки
До нього йшли, мов овечки
До вівця в час літньої сираги.

Та річ у тім іще не вся:
Їх до повіської оселі
Не так тягла наука ця,
Як більш гостина в панотця,
Оті полуденки веселі
В просторій хаті, за столом.
Де піп і челядь вся гуртом,
Немов семя одна, сідали.
Свобідно слуги жартували.
А панотець, мов батько всім,
Цього впімяе, того наставить,
Як що робить, як ділом пра-
вить . . .

А діти слухають, і їм,
Навиклим дома бачить голод,
Зноспити дим і бруд і холод.
І чуть що-рана стук в віконце
І крик сінак: „Ану, чи ковче
Вам бука треба? Виходіть!“
Навиклям бачить невеслицу
Журу батьків і, серце рвущу,
Одну зітхання пісною чуть, —
Тут, в тім кутку, де все ясніє,
Де чисто, тихо і приютно,
Де слова прикрого не чути,
Сам з себе якось ум міцніє,
Розширюєсь дитяча груди.

Встають, ідуть в садок, гуляють.
Присядуть трохи відпочити.
От панотець читати вчить:
От прутків вербових укладають
Здорові букви на піску,
А далі й книжечку яку
Їм винесе: товпляться тут,
Цікаво в книжку заглядають,
Знайомі букви пізнають,
В слова знайомі їх складають.

Не знаю, Бог дає, мабуть
Усяким людям всякі дари.
Одному ясеній, сильний ум,
Що не знаходить в світі пари:
Другому рій крилатих дум,
Що, мов орли, летять за хмари:
Що пинним руки золоті:
Що очі бачуть, руки відіють.
Яквій же дар дістали ті,
Що так дітей учити вміють?
Мені здається, в скарбі тім
Любови найбільши дісталося їм.

Чимало вчителів стрічав я
В житті, чимало жив з людьми.
А про такого й не чував я,
Щоб так з маленькими дітьми
Вмів поводитися, як покійний
Наш панотець. І що то був
За празник у селі подвійний,
Як на Великдень хлопці наші
У церкві складно заснівали,
На крилоєі на переїну
Апостол по пунктам читали!
Мов рій у діті, люд загув,
Мама аж плакали: „Такого
Ніхто від віку в нас не чув!
Чи бач, хлопцята! Дармо каші
Не їли! Бач його старого,

Як вивчив! — В радісну, нестрійну
Громаду коло церкви збілись
Батьки і стали міркувати,
Як панотцю віддякувати
За те. Та поки ще рішились.
Вже з двораків один спішив
У двір, щоб пану все сказати.

Пан сам до церкви не ходив.
Щоб враз із бидлом не стояти.
Скінчилась служба, посвятили
Паски, аж ось з двора біжить
Післанець до попа: „В тій хвили
Пан хоче вам говорити“.

Це ваш син. В громаді тихо
Зробилось, посумніли щось.
Почули, що якесь тут лихо
Над ними без вини стряслось.
Гуртом хотіли проважати
Попа, та він їх задержав:
„Не треба пана дратувати“. —
Перехрестившись, сказав.

Пішов. З свяченим і з пасками
Громада коло церкви їде. —
Аж ось по хвили він іде.
„Христос воскрес! Та Бог із
вами!
Чому не йдете по хатах?
Не бійтеся! Ніякий страх!
Пан лиш питає мене, як смів я
Без волі влади заводити
Якусь тут школу? Відповів я,
Що школи зовсім не завів я,
Лиш так приватно хтів навчати
Дітей письма зовсім без плати.
Ну, цього я вам заказати
Не можу, — згода каже пан, —

Лиш по добру пораджу вам:
Покньте це пусте діло!“

„Я-б був його й не зачинав, —
Отак я пану відказав, —
Коли-б до мене не напіло
Із коністорії письмо:
Не лиш дітей в селі навчати,
А й шк... де мож. закладати.“

„Чи так? Ну, це ще ми
вздримо!“ —
Сказав вельможний, і рукою
Махнув на знак, що вже на
днесь
Досить розмови! Йдіть в спокою,
Не бійтеся! А ви, хлопята,
До мене завтра всі на свята!
Ну, йдіть! Громадою такою
Не стійте тут! Христос воскрес!“

*

І почалає від того дня
Поміж громадою і паном
Глуха, постійная війна.
Це-ж перший раз та вість при-
йшла нам,
Що пан у своїому селі
Чогось то зборонить не сміє.
А то ми ось віки цілі
Жили й, мов жито на ріллі,
Туди хилились, відки віє
Могучий вітер панських слів.
Хлоп і подумати не смів,
Щоб проти панського бажання
Робити щось, а як не міг
Знести неволі та знущання,
То кидав все, в чужину біг,
Лишаючи дітей своїх
Ще на більше горювання.

Аж враз — „Не можу зборонити!“

Значить, є щось таке над ним,
Чого і він боїться, чим
Йому не вільно погордити.

Почувши це, ціла громада
Немов наново віджила.
Ще в свята по хатах ішла
Ожвлена, гуртова рада.
„Нам треба всіх дітей учити.
Пан нам не сміє зборонити“.

Отак відважно гомоніли
Ті, що ще вчора так тремтіли.
„Нам треба школу завести!
Або-ж то ми такі послідні,
Що мусять наші діти рідні
Ярмо таке повік нести?“

Та ніщо крпiti шила в місі —
Знайшлися старші, розважніші,
Що вчитькувати прийнясьє.

„Чого ви так розрешетились?
Напамять слово те навчились:
„Не сміє“. От чекайте лиш,
А він посміє вам! От краще
Мовчіть, щоб грішне тіло ваше
Не мусіло відповідать.
За ваш нерозум!“

Посумніли

На тую мову смільчаки.
У многих ще такі свербіли
Від панських буків синяки.
Та годі знов було ховаться,
Не бувши в лісі, від вовків.

Народ нараз
Почав сходиться, розмовляти,
На школу вже й складки збірати,
Мов пана й в світі не було.

Гай, гай, та швидко ми почули,
Що через рів та в рів стрибнули!

Дізнався пан, про що село
Загомоніло. Двадцять чільних
Провідників тих „рухів шкільних“

Прикликав, не сказав ні-гня,
А лиш по черзі простирати
Велів і кожному вліляти
По двадцять солених палиць.

Потім сказав: „А що то, чую,
Що школу ванимосці будують?
Що-ж, гарно! Йі дальше так
робіть!“

Вже почали збірати складку?
Так це від мене вам завдатку.
Чи може мало ще? Скажіть!“

Слова ті з усміхом крізь зуби
Цідив він, але враз поблід.
Ввесь задріжав, спіннильє
губи,

В очах заблис зловіщій світ.

„Га, хами! — крикнув він, —
гадюки!“

Вам школи треба? Знаю я,
Куди ви гнете! Не азбуки,
Вам волі хочеться! Змія,
Не хлоп! Мовляв: шєсьма лизну,
То хто тоді на панщину
Мене посміє гнать? — Ідіть!
Не попадайте в мої руки,
Бо лихо буде! Лиш йй-Богу,
Як що про школу ту дурну
Ще раз почую, то такого
Вам венцлю бобу солоного,
Що замакітритьє вам світ!“

Та помилився пан цим разом:
Гадав побоями злякати,
А роздражнив ще більше. „Зги-
бать.
То згинем!“ — стали всі
кричати. —
„А не уїде йому це плазом,
Не зречемось ми правди свої!“
І зараз скаргу подали
За самовільній побой
На пана. З уряду пішли
Допреси. Пан кричав, казився,
Та вже на буки не щедрився.
Отак ми й школу завели.

*

Отак два роки колотилось,
А тим часом в селі змінилось
Чимало. Арендар старий
Умер, настав якийсь новий,
Та хитрий з біса. Він то пана
Підмовив — своїм громадянам
Горілку дешевше пустить.
„Одно, що будуть більше шить,
А друге те: громада пана
Не буде й бунтів підносити“.

І справді в ті жидівські сїти
Людей пошлося досить.
А Жид у коршмі сюди й туди
Піднитим клевету: „Стид вам,
люди!

Щи вєдить вас усіх за ніс.
Нащо вам в школу слати діти?
Нащо вам з паном задираться?
Що при тій школі упраться?
Нащо вам школа? Хай їй біс?“

І от поволі почалася
Зараза з коршми й потяглася

Вз хати в хату. Не було
Вже згоди в радах так, як перше,
Ба вже й дітей чим-раз то менше
Ходило в школу. Все село
Якесь шме, понуре стало.
Лиш сївом пияним знай лунало
Та панщини ярмо тягло.
Здавалося, що благородне
Оте зворушення народне
Пролало, порохом пішло.

*

Аж враз ні з цього ані з того
В селі щось сталося нового:
Урвався сїв, шинок сцустів,
Всі люди якесь посумніли,
Понуро мовчки ще терпіли,
Та пан відразу зрозумів,
Що не добром це пахне. Зразу
І догадаться він не міг,
Яку і звідки це заразу
Навіяв біс якийсь на всіх.

Та певний того, що ніхто тут,
Хіба лиш він один бунтує,
Почав розвідувать і чує
Ось про яку пона роботу:
Де тільки трапляється хрестини,
Чи похорони, чи родини,
Чи так в село де для гостини
Пона запросять, за столом
Усюди йде одна розмова:

„Нора вам, дітоньки, з шинком
Розстатися! Побійтесь Бога!
Горілка зводить вас з ума.
Горілка, то чортівська справка.
Себе жалійте! Йде зіма,
А в хаті і чобіт нема,
А Жид насавсь уже, як пивка!“

Хоч на дітей своїх глядіть!
Голодні, голі, хворі, темні!
Що вийде з них? Тепер же світ
На світлі, не на тьмі стоїть.
Вже не досить ті сибіи земні
Перевертать, а треба зміти
З людьми по людськи гомоніти.
Не дати кривдять себе ніяк,
Стоять за себе й за громаду.
А як же дасть собі пораду
Невчений, темний, ще й ніяк?*

Ба де-які з двірні казали,
Що в церкві де-коли бували,
Що й там на казанях раз-в-раз
Нин про тверезість промовляє.
Шинки, Жидів, горілку лас,
І каже, що вже крайній час
Зовсім її покинуть пити.

Нан став на місці, мов прибоїтний,
Почувши це, „Ось як воно!
Зовсім пора покинуть пити!
Пощо-ж мені її палити?
Чи маю може свиням лити?
Поцу мабуть це все одпо,
Та не одно мені, о ні!
Це-ж бунт! Та-ж він в мою
кншеню

Виразно засуває жменю!
Та-ж він підкопує мені
Найліпший дохід! Ей, панотче!
Цього терпіти й чорт не хоче!
Наспхмієць тут попа призвать!*

І ждучи, скорою ходою
Ходив у злости по покою,
Плював, сідав, вставав оиять.
Прийшов панотчик, поклонився
І близь порога зупинився,

В руці держачи кашевох:
Глядів трівожно та несміло:
Обличчя зблідло, побіліло,
Мов весь уйшов аж в пяти
дух.

З гори, мов на собаку буру,
На ту непоказну фігуру
Нан марсом своїм поглядів,
І спльнув, вільною ходою
Пройшов два рази по покою,
А нин стояв, мовчав, тремтів.

Вкінці нан звільна наблизився
І аж над самим похилився,
І різко, гостро запитав:
„Єгомось, чи ви дурнем стали,
Чи зроду розуму не мали,
Чи вам дуринць хто напеш-
тав?

Чого ви лийно самохить
Все пхаєте мені у сить?
Хіба на те вас ваші власти
Поном поставили ось тут,
Щоб ви напроти мене люд
Підбурювали до напасти
І вчили паньську власність
крати?*

Нин аж додолу похилився
І ввесь тремтів, перехрестився,
Та пану в очі все дивився.
„Це мене-пану набрехали“. —
Сказав несміло.

„Набрехали?
Хто, що, пощо? Чи це брехня,
Що ви приватно і з амбони
Хлопам розводите андрони
І всюди клепете що-дня,
Щоб кинули горілку пити?*

„Це правда“.

„Ну, а як хлопча
Послухас цих слів, то що
Мені з горальнею робити?“

„Це не моя річ“.

„Ото-ж го!
Не ваша річ! А підняти
Мій дохід, хлопа бунтувати,
То ваша річ?“

„Дарують пан,
Роблю це не по своїй волі!
Роблю те, що духовний стан
Мені велить. В те, що на полі,
В коморі, хаті і сгодолі
Хлоп робить, не мішаюсь я,
Та дбає про душі їх, вести
В житті їх шляхом чесноти,
Це, прошу пана, річ моя“.

„Е, тере-фере, мацюшане,
Усе те, це цуєте гадане,
А я кажу вам раз на все:
Най про тверезість ту пустую
Від вас і слова більш не чую
Ні я, ні люди! Киньте це!“

„Я-б радо кинув ті історії,
Я-б навіть був не починав,
Коби-б виразний не дістав
На це наказ із консисторії“.

„Це що у біса!“ — крикнув
пан
І скочив, наче приск в халаві
Почув. — „Пралати ті пюгаві
Задумали мабуть наш стан
Пустить з торбами! Покажіте
Мені цей наказ! Беже-світе,
Та я їм ним кінця дійду!“

Не пожалію вже видатку,
В губернії приншу їм латку,
А то й до цесаря піду!“

„Я наказу із консисторії
Не можу дати, — він сказав, —
Він послався по курсорії,
Я й нумеру не записав“.

„Га, попе! — скрикнув пан
сердито, —
Ти брешеш! Аж тепер відкрито
Твою брехню! Із консисторії
Не було жадної курсорії,
Котра-б наказувала це,
Бо знай, усі курсорії ті
Дяк, під загрозою, мені
Все до прочитання несе,
Так от який ти! Тут і там
Неправні, бунтівничі речі
Говорин раз-у-раз хлопам,
А кришеш за власти плечі!
А як він, мов святий, зложився!
„Я-б того й не розпочинав!“
Постій-но, будеш ти ще знав,
З ким ти так хитро зачешеш“.

Та диво, голос той сердитий,
Вразливі, прикрії слова,
Ще, бачилось, к землі прибиті
І похилити й принизити
Старого мусіли пана,
Зовсім аж навпаки неначе
Сердею духа додали,
Він випростувався, тремтяче
Обличчя залепіло, око
Зустрілось з панським, Він гли-
боко
Вклонився і сказав: „Коби
Я провинив що проти права,

То що-ж робити, відновім!
Роблю лиш те, що божа слава
Мені наказує. Я стою
Вже в гробі одною ногою.
Мене не тикає зовсім
Гривба ніяка ні обава,
Сумління в мене по-над всім“.

Сказавши це ще раз вклонився
І звільна, тихо віддалився.

*

Ще сонце ясне не сходило,
Ледви на днину зазоріло,
І спало в тьмі село, коли
З дзвіниці дзвони загули
І на всеночне люд селикали.
Від дзвонів гомону кругом
В хатах будилися, вставали.
Немов зірки віконця сяли,
А далі звільна новагом
В кожухах і шапках смушкових,
В великих чоботях пасових
До церкви люди потягли.

Далеко чути, як скрипить
Замерзлий сніг під їх ногами,
І пара з віддихів клубами
Немов із коминів бухтить.
У всіх на вусах — мов ігли
Понамерзали в одну мить.
Ідуть кущами, громадками,
Та тихо так, не гомонять,
Немов збіраються думками
Щось дуже важке підиринять.

Воно й не диво: адже-ж нині
Сам Новий рік, присяги день!
І наче воляк, що в огонь
Іде, так кожний нині чує,

Що та присяга їм зготує.
Чимало лиха, що повинні
Чимало враских сил зломить,
Чимало горя перенести
І панських кар і Жвда мести,
Щоб наміри свої сповнить.
Та всі рішили, будь-що-будь,
Все витерпів і грудь о грудь
Іти і голови зложить,
Щоб лиш свободу заслужить!

Гай, гай, була то гарна хвиля!
Як нині тямлю ще її.
Розбуждена громадська сила
Під гнетом дужчала, зносила
Всі перенони і гасила
Незгоди й розбрати свої.
Досить було одної згадки
Про можливість волі, щоб збудить
Народний дух. І всяк в ту мить
Готов був всі свої достатки,
Життя за волю положити.

Гей, та не довго то тривало!
Таких хвилини блаженних мало
В житті народів і людей.
Коли-б пізніше, в тяжчі зроби
Було в нас більш таких хвилини,
Такого духа і внодобі,
Ох, то не так в нас днес було бн,
І блуд, недогляд не один
Запізни-б не будив жалоби.

Прийшли під церкву. Що за
диво?

Заперті двері! Тут мороз.
На дворі видержать не мож.
„Гей, паламарю! Ну лиш, жвз
Церковні двері одчинить!“

Кричить народ. Затихли дзвони,
Зліз паламарь. „Кладіть поклони,
Хрестіться та додому йдіть!
Дверей не одчню. Ї не ждіть!“

„Що? Як? Чому?“ — мпр
закричав.

А паламарь і одвічав:
„Лни тільки я дзвонить ночав,
Прилетів зо двора атаман,
Ключі від церкви відібрав“.

Народ лни ахнув. „Ох, нам горе!
Яка це ще нова біда нам
Від пана грозить? Що це він
Гада, що так нас переборе?
Він з Богом хоче воювати?
Він церков сміє заірати?
Гей, на дзвіницю. Бийте в дзвін!
Дзвоніть тривогу! Най зоігаєсь
Усе, що лни живе в селі!
Гуртом до пана! Най смряєсь,
Бо будуть кости не цілі!“

І разом дзвони застогнали,
Товпились люди та кричали.
І, мов пожежа, бухав гнів
З їх рухів і очей і слів.
Кленуть і грозять, кличуть: „Гей,
Бігай по молоти, ковалю!
Вітібом замок від дверей!“
Баби ридють наче з жалю
За вмерлим. Стогін, галас, крик
На цвинтарі несповідний!
Отак то, діти, почали ми
Той славний сорок осьмий рік.

Аж ось на скруті показалаєь
Ватага панських посіпак
Із нагайками, гордо так,

Бундючно д церкви наближалась,
І стих на хвилю крик і галас.
Всі ждуть, чого то хоче пан.
Аж ось атаман-палюган
Говорить: „Люди! що це з вами?
Чого ви стали тут юрбамп?
Чого ревете так завзято?“

„Пустіть до церкви! Де
ключі?“ —
У відповідь регнули всі. —
„Пустіть до церкви, нині свято!“

„Що ви, сказились? Хто це вам
Наплів? Сьогодні будна днина!
Пін вам сказав? Ваш пін —
дитина!
Він і читать не вміє сам.
Пан ліше знає! Розходіться!
На панське зараз лагодіться!
Усякий ладь сєкиру й віз —
Поїдемо рубати ліс!“

Мпр остовпів. Що за причина?
Невже це справді будна днина?
Невже-ж усі здуріли ми?
Та ні, кєкєє зла личина!
І враз, мов вихор той крильми
Залопотить, бори могуті
Застогнуть з градової тучи,
Так мпр, що з остраху мовчав,
Увесь загрюкав, закричав:
„Брєши ти сам зарівно з пєсами,
Поганий панський блюдолиз,
Не нас роби всіх дураками!
Наш пін з тобою враз не гриз
Кісток під панськими лавками!
Он що він видумав, надлюка!
На панщину на Новий рік!
Чи може панова це штука?“

Най стережесь! На тім коні
Поїде на короткий вік!
Тут з Богом справа, не
з людьми!“

„А я кажу вам: розходіться!“ —
Прислужник панський знов
візвав. —

„Ключі у пана. Пан сказав,
Що хоч кричіть, хоч вередіться,
Не буде в церкві днесь відирав.
А в разі бунту пан покличе
Команду війська у село.
Кажу вам: розходіться швидче,
Щоб вам ще гірше не було!“

„А най тут котить і гармати!
Хоч голови всі покладем,
А кроком відси не підем.
Це що, день-у-день працювати,
І навіть стільки свят не мати,
Щоб Богу помолиться? Гей!
Ламаймо двері! Най трібують,
Най нас у церкві всіх мордують!
Геть посіпаки від дверей!“

Та панські слуги добре дбали,
Густим рядом при дверях стали.
Довкола них зробився стиск.
Обмахувались нагайками,
А далі штовхать кулаками
Взялись . . . Люд тиснеться, писк,
виск!

Вже по-над голови людей
Почали задні до дверей
Метать великі снігу груди.
І гнів київ чим раз страшніш.
Де-де в руках заблещув піж,
І чувся крик: „Най гинуть
Юди!“

І може-б сорок осьмий рік
Були ми кровю охрестили,
Коли-б у тій рішучій хвилі
Пин свого слова не прорік.

За шумом, галасом та криком
Ніхто й не бачив, як між нас
Він увійшов, — коли нараз
З придверним Розп'яттям великим
В руках перед людьми він став
І хрест високо підійняв
І голосним озвався кликом:
„Бог з вами, діти! Що це, ви
Опутані злим духом нині?
Що ви, Татаре чи Туркні,
Що коло божої святині
Такий гармидер завели?
Чи місце тут на колотнечу?“

„Не ми її розпочали!“ —
Гукає мир. — „Адіть, панотче,
Пан ключ від церкви взяв, ще
й хоче,
Щоб ми на панське нині йшли.“

„Зле робить пан, то не перечу,
На душу гріх бере важкий!
Та чи-ж то рація, щоб для того
І ви гріха не менш тяжкого
Тут допускалися й святий
Дім божий бійкою сквернили?
Ні, діти, Богу гнів немилій!“

„Та ми-ж для божої хвали
Лиш голос правди підняли!
Хіба-ж і це зносить терпливо?
Як так, то пан почне нам живо
На тію кілля ще тесать!
Ні, цього не діжде дводушний!
Кажіть їм ви ключі віддають!“

Як пан не буде вам послухний,
То двері будемо ламать!“

„Дурні, дурні! Прости вам, Боже,
Оцю великую хулу!

Невже ви божую хвалу
Оберегти хотіли, може.
Тим криком, бійкою? Чи-ж ті
Незвісні вам слова святі:
Як Бог хотів би оборони.
То він би в хвилі легіони
Небесних янголів зіслав?
Ні, діти! Бог нам приказав
Усяким властям покоряться
І слухать розказів усіх“.

„То що-ж, нам днесь до діла
браться?
Панотче, це-ж смертельний гріх“.

„Ви з мусу, діти, не з охоти,
То Бог гріха не вмінить вам!“

„Але-ж, панотче, і ви са
Підете також до роботи“, —
Озвався панський палюган.

„Я?“ — скрикнув шп, мов
ужалений, —
„Я? Я? Чи-ж я не увільнений
Від панщини?“

„Ні, отче! Пан
Велів виразно нам: ідїте,
Усіх на панщину женїте,
І шп також най їде сам!“

„Не буде того, як світ світом!“ —
Знов мир ревнув. — „Панотче, ні,
Не бійтесь! Ми за вами всі
Обстанемо. Громада з війтом

Хоч зараз до циркулу їдем,
І старості до ніг падем,
Нехай розсудить нас із паном!“

„Ні, діти, — шп старий сказав —
Не буде того! Це погано!
Коли пан нині наказав
На панщину, то видно, діти,
Сам Бог йому цю мсль зіслав,
Йому дозволив розгордіти,
Щоб незабаром сам він в сїти
Своєї гордості попав.“

„Так от що я сказать вам мушу:
Схотїв пан взяти гріх на душу,
Схотїв у свято рокове
Нам церков божу замикати
І нас на панщину всіх гнати, —
Най буде й так! Хто поживе,
Побачить, що то з того буде.
Ми-ж, діти, бунтів не робім,
І за-для панської гордині
В додатку ще й на себе нині
Гріха тяжкого не берім.
Ми силі, власти покорімся.
В покорі, діти, покажїмся
Ми достойнішими, як він.
Ви-ж нині мали присягати!
Чи ви гадаєте, що вам
Зложить святу присягу дам,
Як двері будете ламати?
Знесім ще пробу цю тяжкую
А я вам певно пророкую,
Що Бог її нам почислить.
Хїба-ж не звісно вам, що зрана,
Поки зоря зїйде румяна,
Найдужче все мороз смалить?
Та хоч застелить він віконце,
Та це лиш знак, що швидко сонце
Заблисне й землю отоплить“.

Сміються, кляті, не зважають
На старість, на духовний стан,
Його найдужче наганяють.
„Тягніть, сімосьть! Швидко пан
Прийде! Як етіє малий застане,
То буде клопіт вам і нам“.

Та дармо з сили вибивався
Старий — тремтить його рука,
Не може двигнути патика.
Ногами що-крок спотикався.
Унав, устав і знов хапався.
Та де вже там йому така
Робота! Довго ми дивились
На те, як мучили, глумились
Сінаки панські над попом,
Як він, не кажучи й словечка,
Коривсь, хлився, мов овечка.
З сил вибивавсь під патиком.

Ба далі бачимо: знеміг
Зовсім, мов скінка, впав у світ
Із патиком, що взяв на плеч,
І груди вже хриплять старечі.
Та ще сінакам не досить!
Мов круки жертву оточують,
То штурбують, то підіймають.
„Та годі тут вам сніг місити!
Ідіть поліна там носити!“

І враз — яке це сталося диво
Чи вітер свиснув так страшиливо
Чи затріщав підтятий пень?
Чи мигнув блискавки огонь?
Чи в серцях наших щось про-
рвалося,
Що там від рана в лід стина-
лось,
І рантом ринуло на світ?

Досить, що, мов на розказ даний,
З сокирами та топорами
Ми кинулись, ревли словами:
„Недолюдки! Прокляті! Ждіть!
Досить вже нацу кров ви
ссали,
Томили нас і збиткували!
Тут ми розсудимося з вами!
Раз гинуть! Бийте їх, валіть!“

Чи вітер ніс нас, чи злі духи
Прискорювали нані рухи. —
Досить, в одній хвилині ми
Всіх посінаків обступили,
Мов парканом обгородили
Гнівними, дужими грудьми.
Сталеві вістря заблщали
Ось-ось над головами їх.
„Моліться, кляті!“ — ми кри-
чали. —

„Ось вам і піп! У кого гріх
На совісти, най сповідаєсь,
Най швидко молиться і каєсь,
Бо звідси жаден з вас живим
Не вийде!“

Зблідли, поніміли
Сінаки, наче помертвіли:
Таким ми напором страшним
На них наскочили, що й мисли
У них не було опиратися:
Тривога й жах на них натисли
Так, що ніхто не смів і рватися
До опору, а то-б його
Були лашевно тут-же вбили.
Сами не знаючи, чого,
Усі враз голови екльонили
І людям кинулись до піг.
Рік сорок шостий і криваві
Його події, знать, в уяві
Воскресли, мов живі, у всіх.

„Сусіди, браття, Господь з вами!
Що робите? Хіба-ж це ми
З охоти власної, самі
Це робимо? Хіба-ж над нами
Не той сам пан, що і над
вами?“

„Неправда!“ — крики розля-
глися. —

„Бо нас неволять до роботи,
А ви із власної охоти
У панську службу нанялися.
Тепер ми браття вам, сусіди,
А чим то ви для нас завжди?
Які то в вас тоді слова,
Коли під вашими руками,
Під канчуками, нагайками
Нам тіло кровю підпиви?
Ні, годі! Горе наше вщерть
Переповнилось! Всі погинем,
Але на вас ще пострах кинем!
Моліться! Тут вам буде смерть!“

„Ха, ха, ха, ха! Оце то
й діло?“ —

За нами враз загоготіло. —

„Ха, ха, ха, ха! Оце то раз?
Чи бач! Пани офіціалісти
Учаться на колінах лізти
Перед хлопами! В добрий час!
Та фе, панове! Гонор майте!
Досить клячати, уставайте,
А то промочите штани!
чом ті люди так над вами
Стоять довкола з сокирами?
Чи в танець ладяться вони?“

Це пан був. Мов з землі вро-
дився,

Так враз між нами обинився

У футрі, в польських чоботах,
І з своїм канчуком в руках,
Гордий, як все, та не гнівливий,
Ба навіть усміх жартобливий
Іграв у нього на устах.

Ми всі застигли. Грім із неба
Не був би так нас остовнив.
Безумний гнів, що ослінив
Нас перед хвилиною, остив,
І якось так самі від себе
Ми застидались, мов би нас
На крадіжці усіх спіймали.
І наче на команду враз
Ми сокири вниз поспускали.
А пан, усміхнений, гордий,
Війшов спокійно в середину.
З погордою очима кинув
На слуг. З них кожний ще
блідий.

Тремтячи, мнявсь з ноги на ногу
І силувавсь здавить тривогу.
У душі дякуючи Богу,
Що спас його від рук людей.

А пан сміється з них і кинься:
„Ну, що, панове, — каже він, —
Навчили вас хлопці молитися?
А щирій знать був ваш поклін!
Ну, гарно, гарно, це нічого
Не шкодить вам! А пану Богу
Молитва всюди мила є,
Як тільки в скрусі і любови
(Слова ті з притиском промовив)
Хто Богу дух свій віддає“.

Мовчали слуги, мов закляті,
А пан звернувся вже до нас:
„А дурні, дурні, дурні з вас!
Ще більше дурні, ніж завзяті?“

Я-ж вашу вірність трібував.
Неначе сина батько щирій,
А вас мов біс обанував
Відразу рваться до сокири!
Я-ж, дурні, тільки жартував!“

Мовчали всі, мов чорна хмара,
І посускали очі вниз.

А пан: „Сами ви завзялись
На власну нікому! Мов отара
Насліпо в провасть ви прете!
Чому? Я можу вам сказати:
Вам тут погані сущостати
Наговорили, мов святе,
Що ливидко волю вам дарують,
Данни ї панщину скакують.
А що, неправда? Ну, скажіть!“

Народ мовчав. „Ну, ну, мовчіть!
Я знаю все. На жаль великий
Гадючі, хитрі ті язики
Одно забули вам сказати:
Як на ту волю заслужити?
Так отже я скажу вам це:
Той тільки варт на волі жити,
Хто над собою ї гнет знесе.
От я ї задумав стрібувати,
Чи варті би свободи ви?
Хотів собі зажартувати.
І бачу, що ще довго ждати
І довго ще вам мандрувати
Не розумець до години“.

Народ мовчав. Втім перед пана
Атаман вступив, вилонився.
„Дарують ясний пан! Від рана
З нас кожний пши вже гонився,
Немов листок той над водою,
Двічі над смертю самою!
А то був жарт, лиш панський жарт!

Ні, ясний пане, вірних слуг
Пани так пши не тракують,
Для жарту їх не сумітують
Під хлопеські нясти, шід обух.
То-ж ми хіба не мали-б глуду
У пана довше ще служити;
Від пши дякуєм за службу, —
Най пана Бог без нас щастить!“

Пан очі витріщив — ні слова
Немов отаманова мова
Йому нараз усю ту річ
У пшиім світлі показала.
Та ще веселість не щезала
З його лица і уст і віч.
Коли нараз між мужиками
Щось застогнало і руками
Кивнуло. — люди підійшли
І перед пана привели
Попа безплого, слабого.
Що підчас розруху цілого
Лежав простертий на землі.
Він був блідий, як труп, тру-
сився.

Немов підтятий; з-під повік
Полумертвий вже зір світився.
І ледви чути він прорік:
„Пан жартував, мов батько
добрій
З дітьми, їх вірність трібував!
А чи і з Богом теж для проби
Невинно пан пожартував?
І то був жарт, що боже свято
Пан зніс, що церков нам запер?
І то був жарт, що так завзято
Без суду і без права взято
Мене ї замучено тевер?“

Все те був жарт. За жарт той,
пане.

Я скаргу перед божий суд
Заношу. Нині ще там стане
Мій дух, а твій, нім рік цей кане
У вічність, — теж туди позвуть,
Добро твоє в злодійські руки
Піде, й сліду не буде знать
Твого буття. — сини і внуки
Цей жарг твій будуть про-
клинають!“

Ці, ні то гробби, ні прокльони
Мов крила чорної опони
Світ папові заволокли.
Він затремтів, стиснувши зуби,
То вуси торгав, то гриз губи.
А далі рік: „Плети, мели!
Безумний старець, та й по
всьому!
Ану! Збірайтеся додому!“
І віддаливсь. І ми пішли.

129. На святоюрській горі.

Дня 30 жовтня 1655 р.

(Поема.)

I.

Сонце хилиться, на львівські
Мури скоса позира,
Та в його промінні сяє
Святоюрська гора.

А по ній, мов чорні плями,
Чорні згарища стирчать,
І край шляху верб безлистих
Бовваніє довгий ряд.

Серед згарищ білі шатра
Тиснуться з усіх боків,
Наче білі печерниці
З-під обпалених пеняків.

Поміж шатрами купками
Похожають козаки,
Блискотять до сонця синиш
І червоної шапки.

Де-де в шатрах чути стогін,
Де-де пісня залуна,
Брязк бандури, крик сторожі
Та гукання чабана.

З святоюрської дзвіниці
На вечерню вдарив дзвін. —
Гнуться голови козачі,
Богу віддають поклін.

А внизу на львівських вежах
Інші дзвони на той гук
Відгукнулись, наче голос
Полетів із рук до рук.

А при церкві святоюрській
На саміському шпалі
Край шатра під грубія дубом
Товариство при столі.

Тут Богдан, козацький батько,
І полковників аж п'ять,
І Іван Виговський писарь
Розмовляючи сидять.

Праворуч гетьмана гості,
Королівській послі,
Що від Яна Казимира
Подарунки принесли.

То колишній кум гетьманів,
Любовицький, що колись
Гостював у Чигирині,
Поки війни ті знялись.

Обі: нього ще пан Ірондзький
Бистрим оком, наче щур,
Огляда козацькі сили
І немудрий львівський мур.

Стихли дзвони святоюрські.
Писарь кубки налива,
І заслухались присутні
На гетьманській слова.

II.

..Пане куме Любовицький, —
Мовив, хмурачесь. Богдан, —
Чарку! За стару знайомість!
Поки п'янитесь цей жбан!

Мовиш, що король аж плакав.
Писучи оці листи?
Так його болять нещастя
України — мовиш ти?

Вищий! — Плакав? Сзүйти
..Люблять плакати, та цей плач
Іншим палить душу й тіло...
Вищий, куме, і пробач

Ці слова! Говорши, буйім
Признавав король і сам.
Що обіцював багато.
Не сповнив нічого нам.

Так чого-ж тепер ще хоче?
Чом на нас він наріка,
Буйім з нашої провінши
Крови пошпила ріка?

Буйім то Річ посполиту
Підкопали ми одні
І в величну ту будову
Люті вкинули вогні?

Пане куме Любовицький.
Я шаную маєстат,
Та король, що так говорить,
Сам є маєстату кат.

Бо його слова найперші
Задають брехню кінцю, —
Бо-ж він зна, що не з добра ми
Зачали війну оцю, —

Що терпіли ми знуцання
Від панів предовгий час,
Що нас хлопами взпвали,
Канчуками сікли нас, —

Забірали нану працю,
Зневажали нам жінок.
Не пускали нас до церкви,
А гонили у шиннок. —

Що хати палили вбогі
І рубали нам садки, —
Пан із паном посвариться,
Терплять горе козаки.

Навіть в душі нам залізти
Забажали накінці,
Віру змінюють, що наші
В ній жили діди й вітці.

Сто сот громів, пане куме!
Тут не стало нам терицю . . .
На погібель живодерам!
Вишій, куме, ще й оцю!"

Ш.

„Пише нам король: Свідчуся
Ранами Христа й хрестом,
Що бажав я все сповнити.
Як прирік вам, та не міг.“

Ха, ха, ха! Король хрестом нам
Клявсь, а чорт махнув хвостом,
І змазав ту клятву! Знаю,
Знаю тих чортів усіх!

Мовиш, куме, що на сейм
Промовляв король за нас,
Натякав на наші кривди.
Вказував напрям час, —

Та шляхетство закричало,
Та магнати заревлі,
Королеві й послі івалтом
Добалакать не дали . . .

Вірю цьому. Та що з того?
Що тепер робити нам?
Як король ваш віхоть, що-ж є
За ціна його словам?

„Туркогреками“ нас лають,
Зампгають нам церкви . . .
Православний — нехрещений
І невінчаний живи.

Ще й біскупів-святокушів
Шлють, щоб брати нас за чуб,
Унією називають
Сидуваний з Римом шлюб . . .

Пощо з ним нам умовляться,
Бога клятвами дровичь,
Коли в сеймі йому навіть
Мови не дадуть скінчить?

Сам стаки, мій куме: що на
Тракувати з помелом?
Годі вже вам нас водити
Як ту кітку за стеблом!

Як захочемо правдивий
Із Ляхами мати мир,
Знайдемо панів, що в Польщ
Старші, ніж Ян Казимир.

Але це не швидко буде!
Нюки стане нам наблюк
І шщали самоядні
Не впадуть із наших рук.

Поти йтима на Україні
Чортів танець навзавід,
Аж козацький або ляцький
До останку згине рід.

Плакав ваш король? Най плаче,
Як не вміє ради дати!
Не над нами, над собою
Він повинен би ридати.

І оцю Річ посполиту
Най оплакує! Най зна:
Бачила странні події.
Гірших ще діжде вона!

То не сине козацький рану
Її глибокою завдав.
То лиш тріснув струн поганий,
Що від давна набірав.

Як тепер його не витнуть
І не згорять — м'ясо й кість
Він розточить, і все тіло
І життя все ваше ззість.

Пане куме Любовицький,
Вишіймо по чарці ще!
Щире серце гріє чарка,
А венцуре най пече!

Мовни: „Кіньмо звади й свари,
Все, що розєднало нас,
Вимажімо з серця пам'яті
Давніх кривд, гірких ураз!“

„Вольні з вольними, в любови
Як брат з братом, з другом друг.
Рука в руку, межа в межу
У двох тілах один дух . . .“

Трохи витяли ми струпа —
Тих бутних королеват
ишневецьких, Конецьпольських
Калиновських, як їх звать . . .

Варті ми за це від Польщі
Нагороди, а не кар . . .
О, бо доки тут їх панства,
То й кінця не буде чвар.

Щоб я був лихим пророком!
Та спімніть мої слова:
Коли з цієї хуртовини
Вийде Польща ще жива,

І як сплю маїнати
В гріб її не покладуть
То сами її єусідам
На поталу продадуть.“

IV.

Гарні це слова, їй-Богу!
Пронскають в кров і кість.
Сам старий Сильвестер Косів
Чутливіших не повість.

Пане куме мій, ти мудра,
Дуже вчена голова. —
Та мене за дурня маєш.
Турчачи такі слова.

Добре знаєш, це принада,
Свіжий, так сказати, хробак,
Щоб по нім козацька щука
Зачепилась вам на гак.

Куме, куме! Не треплися!
Не кленісь та не молісь!
Слухай радше приповідки,
Що малим я чув колись.

V.

„Був собі колись господарь,
Мав і поле і садок,
Гарну хату і худобу
Бджіл чимало колодок,

Жінку добру, челядь вірну.
Де-що грошей під ключем,
Так, що завиділи люди,
Називали багатем.

Був у нього вуж домашній.
Що нікого не кусав.
І свobodно всюди лазив:
Уночі корови ссав.

А на день йому господарь
Від нетямної пори
Ставив молоко солодке
У мисчині край нори.

Вуж цей, то було хазяйське
Щастя: і з роси й з води
В двір шило добро, сторичний
Плід давали всі труди.

Пречудово скот плекався
Всім на диво родив хліб,
Родив сад, роїлись бджоли.
Мов лопатою хто гріб

До двора достатки всякі.
А нещастя відвертав:
Град у всім селі збив поле,
При його грянці став:

Пошесть там не зазірала
Ні до хат, ні до хліва.
Обмшала двір пожежа.
Поле сарана й мшва.

VI.

„Аж ось скоїлося лихо!
Хлопчик був у хаті тій
Син господаря, плазунчик,
Батьків любчик і пестій.

От раз мати на снідання
Для коханого сінка
На долівці положила
У мисчині молока.

Хлопчик їсть і розливає
От, звичайно, як дитя:
Запах молока привабив
І вужа з його кута.

Він пришовз і став хлентати
Молоко, але в гніві
Хлопчик бац! вужа ударив
Ложкою по голові.

Вуж не привичний до бійки
Звився грізно, засичав,
І, мов блискавка, дитину
Їдовитим зубом втяв.

Зверещав страшенно хлопчик:
Батько зо страхом прибіг,
Зараз зрозумів, що сталося,
Та порадити не міг.

За вужем в скаженій злості
Кинувся, хотів убить.
Та вуж, бачучи погрозу,
В яму криється в ту мить.

З буком надбіга господарь,
Вуж у ямі майже ввесь,
Тільки хвіст іще знадвору
Спішно в яму волочесь.

„Сумував страшенно батько
І ходив зовсім недуж,
Та в норі своїй від рани
Мучився не менше й вуж.

А хоч рана й загоїлась,
Він, безхвостий, нездоров,
Відцурався хати, стайні,
І подвірря, і коров.

Та з ним разом давнє щастя
Улетіло зо двора:
Ниви витовє град у літі,
Висушила степ жара,

Хижа гусінь сад обіла,
Від зарази скот понух,
В хату слабість загостила,
Мов повів є смерті дух.

Що робити? Рада в раду:
До ворожки вдався він,
Чи не скаже, що за ворог
Є причиною тих змін?

Не міркуючи багато,
Люто вдарив чоловік
І вужеві небораці
До крихітки хвіст відсік.

Та біди тим не поправив:
Від отруйного жала
До доби його дитина
Богу духа віддала.“

VII.

Поворожила ворожка
На бобах, чи на зірках,
Та й говорить: „Сам ти, друже,
Сам біду на себе стяг.

„Був приятель в тебе щирий,
Що від зла тебе стеріг.
Але першої образи
Ти стерпів йому не міг.

„Ти його зневажив тяжко,
Тяжко гнівається він, —
Ну, а гнів його, мій друже,
Це причина всіх відмін.

„І нема тобі рятунку,
Пропадеши увесь до тла,
Доки в вуглі твого дому
Гнів той, мов огонь, пала.

„Лиш одна тобі порада:
Весьому гніву дати стрим
І перепроситься щиро
Із приятелем старим.“

VIII.

От тепер згадав господарь
Як немудро це вчинив.
Що в безумному розпалі
Так вужа він поранив.

І подумав: „Конче треба
Знов перепроситься з ним,
Бо погине вся худоба,
Все добро піде, як дим.“

Мовив жінці: „А постав-но
Край норн вужеві знов
Молока, а чей вернув би
Знов у дім наш, до коров.“

І поставила хазяйка
У мисчині молока,
Та вуж виповзе, наїсться
І до ями знов тіка.

А господарю що-днини
Гірше й гірше, хоч умри!
От він раз вужа підглянув.
Як той повз собі з норн.

І говорять: „Вужу любий!
Що це враз на нас зайшло?
Чи-ж то сердитись нам треба?
Забуваймо гнів і зло!“

„Що минуло, те пропало,
Хоч і як нам допекло;
Жиймо, як жили давніше.
Щоб знов добре нам було.“

Вуж на це відмовив: „Годі!
Що було, те загуло.
Але як забути горе,
Що по серці нам пройшло!“

„Адже-ж ти коли згадаєш.
Що твій син в землі гниє.
То рука свербить, щоб тімя
Розторощити моє.“

„А і я, коли погляну
На відсічений свій хвіст,
То отруйним зубом в тебе
Вгризся-б, так лютувє злість.“

„Ти скажи: як нам еднатись?
Як тобі був любий син.
Так мені мій хвіст. Даремно
Тут шукать причин, провни.“

„Не навернется до мене
Твоє серце, ні моє
Не навернется до тебе,
Поки пам'ять в нас жне.“

То найкраще нам розстаться.
Ти собі в своїм дворі
Жий без мене, я без тебе
Проживу в своїй норі.“

IX.

„Пане куме Любовицький,
 Ти розумна голова,
 То ти певно й без поясень
 Зрозумів оці слова.

Цей господарь — ваша Польща.
 А той вуж — то козак,
 Що на межах Польщі сікли
 Бусурманській карки,

Що товклись по-за порог
 Шибались на море, в Крим,
 В очі хану і султану
 Дмухали пожарів дим.

І жилось тоді незгірше:
 Розживавсь багатством Лях
 За козацькими плечима,
 А козак в степах, полях

Був свободний і крихітку
 Ссав отого молока,
 Що напратать, зберегатн
 Помогла його рука.

Та счинилась сварка. Годі
 Тут шукать причин, провин:
 Нам боліло, й вас боліло,
 Вам згиб спн, і нам згиб спн.

Ну, скажи, як нам єднатись?
 Як забути давнє зло,
 Що кривавою межою
 Нам по серці перейшло?

Як примусить до кохання
 Серце, що в нім веться гад
 Звідки взять душі довірря,
 Що зазнала стільки зрад?

Ні, мій куме! Краще чисто
 Розмежуймося, як слід:
 Вам хай буде ваша Польща,
 Україну нам лишить.

Ви собі пануйте в себе
 На вині та на меду:
 Ми, як Бог дасть, будем пхати
 І без вас свою біду.

Так мине сто літ чи двісті,
 Наші рани заживуть,
 Спомни всіх кривд і сварок
 У непамять попливуть, —

Замість зрад і звад і сварок,
 Набереться скарб новий
 Згідних ділань, спільних змагань
 І сусідської любови, —

Пройдемо велику школу,
 Та не сзуйтеську, ні! —
 Запануєм кожний в себе.
 Станем розумом міцні, —

От тоді — коли вчасніше
 Ваша Польща не згорить, —
 Час настане, любий куме,
 Про єднання говорить..”

X.

„Морщиш брови? Сціпив зуби?
Дрож тобою потряса?
Мовниш: „Поки сонце зійде,
Очі вижере роса?“

Це можливе! Та признайся.
Чи не правду я кажу?
Єдність це: кленуєсь устами,
А ніж в пазусі держу?

Єдність це, що ти говориш
Про братерство і любов
І про сльози королівські.
Про пролиту марно кров

І про те, що час позбутись
Нам незгоди й лютих чвар. —
А ти сам, я добре знаю,
Завтра їдеш до Татар.

Будеш хана намовляти,
Підкупляти мурзаків,
Щоб напали на Вікраїну
Воювати козаків . . .

Ти поблід? Тремтиш? Не бійся!
Знаю добре, знаю вас!
Це є школа сзуїтська,
Та чи-ж це єднання час?

Знаю добре: в тій саміській
Пазусі, де ти привіз
Королівський лист до мене,
Повний клятв, уїмнень, сліз.

Є ще другий королівський
Лист до хана, у котрім
Заклина його, щоб зараз
Впав на мене наче грім,

Щоб поміг йому козацьких
Розголочити гадюк . . .
Не тремти, мій куме! Ну-ко.
Ще раз чарочку до рук!

На розстання! Їдь щасливо
Клавайсь хану й мурзакам!
Та скажи, що коней треба
Й дамасценюк козакам.

То-ж коли цього замного
В них, а власних їм голов
Не шкода, хай прибувають.
Ну, досить! Бувай здоров!“

130. Мойсей.

(З поеми.)

Добігало вже сонце до гір
Величезне, червоне,
І було мов герої і пливак,
Що знесплений тоне.

По безхмарому небі пліла
Мелянхолія тьмяна,
І тремтіло шакалів виття,
Мов болючая рана.

„Бо вже близька година моя,
Та остання, незнана,
А я мушу, я мушу дійти
До межі Канаана.

„Так бажалось там з вами входить
Серед трубного грому!
Та смирив мене Бог, і ввійти
Доведеться самому.

„Та хоч би край Йордана мені
Зараз труном упасти,
Щоб в обіцяннім краю лише
Старі кости покласти.

„Най наперед іде ваш похід,
Наче бистрії ріки!
О Ізраїлю, чадо моє,
Будь здоровий навіки!“

*

„Обгорнула мене самота,
Як те море безкрає,
І мій дух, мов вітрило її,
Подих в себе вбірає.

„О, давно я знайомий, давно
З ошкункою тою!
Увесь вік, чи в степах, чи з людьми,
Я ходив самотою.

„Мов планета блудна, я лечу
В таємничу безодню.
І один чую дотик іще —
Дивну руку Господню.

„Тихо скрізь, і замовкли уста,
Запечатано слово,
Тільки ти на дні серця мого
Промовляєш, Єгово.

„Там я буду лежать і до гір
Цих моавських глядіти,
Аж за мною прийдете ви всі,
Як за мамою діти.

„І пошлю свою тугу до вас,
Хай за поли вас мнче,
Як той пес, що на лови у степ
Пана свого кличе.

„І я знаю, ви руните всі,
Наче повільно весною,
Та у славнім поході своїм
Не питайте за мною!

„Лиш тебе моє серце шука
У тужливім пориві:
Обізвався до мене ще раз,
Як колінь на Хориві!

„Ось я шлях довершив, що тоді
Ти вказав мені, батьку,
І знов сам перед тебе стаю,
Як був сам на початку.

„Сорок літ я трудився, навчав,
Ввесь заглиблений в тобі,
Щоб з рабів тих зробити народ
По твоїй уподобі.

„Сорок літ, мов коваль, я клепаю
Їх серця і сумління,
І до того дійшов, що уйшов
Від їх книн і каміння

„Саме в пору, як нам би в землі
Обітованій стати! . . .
О Всезнавче, чи знав ти вперед
Про такі результати?

„І ворухнуться в серці грижа:
Може я тому винен?
Може я заповіти твої
Не сповняв, як повинен?

Так, ідучи, молився Мойсей
У сердечному горі,
Та мовчала пустиня німа,
Тихо моргали зорі.

*

Аж почувся притишений сміх
Край саміського боку,
Наче хтось біля нього ішов,
Хоч не чуть було кроку.

І почувлися тихі слова,
Мов сичання гадюки:
„Цвіт безтямности плодить усе
Колючки лиш та муки.

„А як вийде самому той плід
Донести не спромога, —
То найкраще увесь свій тягар
Положити на Бога.“

Мойсей.

„Хтось говорить! Чи в моїм нутрі
Власне горе шалене,
Чи отут може демон який
Насміхається з мене?“

„О Єгово, я слізю моливсь:
Я слабій, я немова!
Кому иншому дай цей страшний
Маєстат свого слова!

„І ось сумнів у душу мені
Тисне жало студене . . .
О, Всеспльний, озвися, чи ти
Задоволений з мене?“

Голос.

„Аж тепер усумнився в своє
Реформаторське діло?
Сорок літ ти був певний і вів
Хоч насліпо та сміло.“

Мойсей.

„Хтось говорить! Чом чоло мое
Покривається потом?
Страшно? Ні! Та по серці це йде,
Мов розпаленим дротом.“

Голос.

„У гордині безмежній свій люд
Ти зіпхнув з його шляху,
Щоб зробити яким сам його хтів,
Чи не пізно для страху?“

Мойсей.

„Хто ти, дивний? Не бачу тебе,
Та від себе не струшу!
Тільки чую, як зір твоїй мені
Все вгризається в душу.“

Голос.

„Чи так важно, хто я? Хто зумів
Наказать колись морю,
Тому важно не хто, але що,
І чи правду говорю!“

Голос.

„Гей, а може хоривський огонь
Не горів на Хориві,
Лиш у серці завзятім твоім,
У шаленім пориві?“

Мойсей.

„Ні, не правда, що з гордоців я
Розпочав своє діло!
Тільки, бачучи люд у ярмі,
Моє серце боліло.“

„Може голос, що вивів тебе
На похід той щасливий,
Був не з жадних горючих купин,
А твій внутрішній, власний?“

Голос.

„Бо ти чув себе братом рабів,
І це стидом напало.
І захтів їх зробити таким,
Щоб тобі було мило.“

„Адже пристрасть засліплює зір,
А бажання, це-ж чари,
Плодить оку і світ і богів,
Як пустинній мари.“

Мойсей.

„Так, з низин тих мрачних і лячних
Я хотів їх підвести
Там, де сам став, до світлих висот
І свободи і честі.“

„Те бажання, що наче шакаль
У душі твоїй вило —
Лиш воно тебе їх ватажком
І пророком зробило.“

Голос.

„Та Творця, що послав їх там вниз,
Ти не радивсь в ту пору:
Аж тепер, як упав ти, його
Кличеш в своєму горю.“

Мойсей.

„Ах від слів тих я чую себе
Стораз більш в самотніні!
Хто ти, вороже?“

Мойсей.

„Ні, на це-ж мене пхнуло його
Всемогуче веління,
В темну душу хоривський огонь
Надихнув просвітління.“

Голос.

„Я Азазель,
Темний демон пустині.“

Було темно. Лиш зорі яркі
Миготіли з простору.
Простував при їх блиску Мойсей
Усе вгору та вгору.

Без стежок. Серед пітьми вели
Його дивнії згуки:
То квиління гієни в яру,
То знов шелест гадюки.

Він ішов, не ставав, мов герой
До останнього бою,
Та у серці важка боротьба
Ішла з самим собою.

„Те бажання, — кричало там
щось, —
Виплід сорому й болю,
Це був куц огняний, що велів
Вирвать люд мій на волю? . . .

„Те бажання, це був той огонь
І була тота сила,
Що для мене Єгови наказ
І Єгову створила.

„Те бажання — братам помогти
І їх слези обтерти,
Це той гріх, що за нього я варт
І прогнання і смерти?

„Ні, не те! Бережись і не крив
Сам душею своєю!
Це бажання святе! Та чи гріх
Не підновз сам змією?

„Чи не був же ти їх ватажком,
Паном душ їх і тіла?
І чи власть та бажання святі
В твоїм серці не зліла?

„Чи новим фараоном для них
Іще тяжчим не був ти,
Бо в їх душу контролем своїм,
В їх сумління сягнув ти? . . .

„Небезпечно ставати в сушір
Діл природних бігові!
Легко власний свій забаг подать
За веління Єгови.

„Що як ти сорок літ оцих був
Шалом божеським хворий,
Замість божого їм накладав
Власний плян тіснозорий?

„Адже-ж може в Єгипті вони,
Множачись серед муки,
Могли вирости в силу й забрать
Увесь край в свої руки?

„Відірвавши від ґрунту їх там,
І завівши в пустинню,
Чи подумав ти: може оцим
Злочин лютий я чиню?

„Що значить безґрунтовій юрбі
Обіцяти свободу?
Чи не те-ж, що з землі в ирвати дуб
І пустити на воду?

„Чи не правду говорить Датан:
Старі гнізда лишили,
А новії здобути нема
Ні охоти, ні сили?

„О, Єгово, озвися, скажи:
Я чинив твою волю,
Чи був играшка власних скорбот
І засліплення й болю?

„О, Єгово, озвися! Чи й ти
Здобуваєш дар мови
Липи у пристрасти нашій, у снах,
У розбурханій крові?“

Підіймалося сонце над степ,
Мов багровеє коло,
І промінням, мов стрілами, тьму
Прошибало й кололо.

У промінні тім Небо-гора,
Мов царця в пурпурі,
Над всі гори найвище здійма
Свої ребра понурі.

На найвищому шпилі гори,
Вище зломів і кантів
Хтось недвижно стоїть, мов один
З предковичних гігантів.

Там високо над чвари землі,
Над всі шуми і звуки
Він стоїть і до неба простяг
Розпростерті руки.

У сходовому сяйві небес
В пурпуровім промінню
Кольосальний його сілюєт
Видно геть у пустиню.

І летять із гебрійських шатрів
Затурбовані зори,
Мов гонці до гіганта того
На осяяні гори.

„Це Мойсей!“ — одні одним уста
Промовляють несміло,
Та не вимовлять того, що там
У серцях защемило.

Та Єгова мовчав, лише чуть
Лиховістній згуки:
То квиління гієни в яру,
То знов шелест гадюки.

*

Це Мойсей на молитві стоїть,
Розмовляючи з Богом,
І молитва та небо б'оде,
Мов полонінним рогом.

Хоч захилені міцно уста,
І не чуть його мови,
Але серце його розмовля
І кричить до Єгови.

Підіймається сонце, пала
Вся небесная стеля,
І стоїть на молитві Мойсей
Нерухомий, як свеля.

Вже полуденний демон степом
Шле знесилля і зморю,
Та Мойсея мов руки чийсь
Підіймають все вгору.

І схиляється сонце униз
Вже над Фазла вершини,
І ляга величезная тінь
Від вершини на рівнини.

І паде величезная тінь
Від Мойсея в-останнє
Аж униз на гебрійські шатри,
Мов батьківське прощання.

А по таборі пострах ішов:
„Боже, щоб у цю хвилину
Не закляв нас пророк, бо клятьба
Мала-б дивную силу!“

„Від такої молитви тремтять
Земляні основи.
Тають скелі, як віск, і дріжить
Трон предвічний Єгови.

А Мойсей борікався, горів,
Добивався до цілі,
А як ніч залягла на горі.
Виав на землю зомлілий.

Захиталася скеля під ним
Із усіми шиплями.
І безтямний лежав він, немов
У колысці у мамі.

Якась пісня тужлива над ним
Сумовито бренила.
І рука колихала його
Пухова, свіжно-біла.

І почувлися тихі слова:
„Бідний, бідний, мій сину!
Ось що з тебе зробило життя
За маленьку часину.

„Чи давно-ж я шлекала тебе
І водила за руку?
Чи на те-ж я дала тебе в світ,
Щоб терпів таку муку?

„Скільки зморшків на твоїм чолі!
І звялене все тіло!
І водосся, що гладила я,
Наче сніг побіліло!

„А колись ти від мене притьмом
Рвавсь на бої та герці!
Бач, до чого дійшов! А скажи,
Кілько ран в твоїм серці!

„І як він заклинє нас тепер,
І як сонечко сяде,
То весь люд і весь край цей вночі
Без полки пропаде.“

*

„Бідна, бідна, дитино моя!
Потерпів еси много!
Ще й сьогодні... на сонці весь
день!

І що було того?

„На молитві! В народа свого
І минуле й будуще
Ти молитвою вникнути рад —
Ох, дитя нетямуще!

„Ось я камінь із кручі зіхну.
І піде він валиться
Від скали до скали, з яру в яр.
І скакати і биться.

„Тут удариться він у зубець.
Розібється на часті.
Там з собою ще камінь порве.
Щоб з ним нижче упасти.

„Тут покине шматок, там другий.
І летить і гуркоче, —
І чи зна хто, де кожний шматок
Заспокоїться хоче?

„Я тверджу: і Єгова не зна!
І молись хоч і клінно,
А де мусить упасти шматок,
Там впаде неодмінно.

„В нім самім його керма і власть,
В нім самім ота сила,
Що назначує місце йому,
Що його сотворила.

„І хоч як твій Єгова міцний,
Він ту силу не змінить,
І одного цього камінця,
У лету він не спинить.

„Ось шлок: ледви зір твій його
Добачає тремтіння,
А не може його
Повернуть в неістиння.

„І не може звеліти йому
Йти по шляху не тому,
Як яким його гонить повік
Ота сила, що в ньому.

„Це-ж шлок! Що-ж казать про
народ.
Многодушну істоту,
Де в рух мас вносить кожна душа
Частку свого льоту!

„Про Оріона пісню ти чув,
Про гіганта сліпого,
Що, щоб зір відзискать, мандрував
Аж до сонця самого?

„А на плечах поводаря ніс,
Сміхованця хлопчину,
Що показував шлях йому — все
Иниший в кожную годину.

„Ти до сонця веди мене хло!“
Той вів рано до сходу,
А на південь в полудне, під ніч
До західного броду.

„А Оріон іде все та йде,
Повний віри в те сонце,
Повний сираги за світлом, що ось
Йому блисне вже конче.

„Через гори і море свій хід
Велитенський простує,
А не зна, що на плечах його
Хлопчик з нього жартує.

„Цей Оріон то людськість уся,
Повна віри і сили,
Що в страшному зусплі спинить
До незримой ціли.

„Неосяжнеє любить вона,
Вірить в недовідоме;
Фантастичнеє щоб осягнуть,
Топче рідне й знайоме.

„Строїть пляни не в міру до сил,
Ціль не в міру до актів,
І жартує з тих плянів її
Хлопчик — льобіка фактів.

„І, як той давовижний сліпечь,
Що чужим очам вірить,
Все доходить не там, куди йшов,
В те трафля, в що не мірить.

„А ти молишся! Відне дитя!
Де твій розум, де сила!
Ти-ж хапаєшся ціну благать,
Щоб ріку зупинила!“

Щось було спочатку в тих словах,
Наче чистій води;
Віяв свіжістю, добрістю з них
Якийсь дух охолоди.

І жахнувся Мойсей і з землі
Підводікся насилу
І сказав: „Пощо мучиш мене,
Поки ляжу в могилу?

Та помалу душе щось тягло.
Наче самум пустині,
І робилося лячно, немов
В ніч без світла дитині.

„Ти не мати моя! З твоїх слів
Не любов помічаю.
Ти не мати! О, ти Азазель.
Темний демон одчаю.“

131. Грицева шкільна наука.

I.

Гуси зовсім нічого про те не знали. Ще того самого поранку, коли батько мав гадку відвести Гриця до школи, не знали гуси про той намір. Тим менше знав про нього сам Гриць. Він, як звичайно, встав рано, поснідав, поплакав трохи, почувався, взяв прут і, підскакуючи, погнав гуси з обори на пасовисько. Старий білий гусак, як звичайно, наставив до нього свою невеличку голову з червоними очима і червоним широким дзьобом, заспчав різко, а потім, таракаючи про щось із гусками, пішов передом. Стара грива гуска, як звичайно, не хотіла йти в ряді, але попленталася по-за мостом і ровом, за що Гриць швакнув її прутом і назвав „дунярем“, — так він мав звичай називати все, що не піддавалося його високій власті на пасовиську. Очевидна річ затим, що ані білий гусак, ані грива гуска, ані взагалі ніхто з цілої череди — як їх було двадцятєро і пятеро — так ані одно не знало про близьке перенесення їх владника на инше, далеко не так почесне становище.

То-ж коли нагло і несподівано надійшла нова звістка, цеб-то коли сам батько, ідучи з поля, закликав Гриця додому і там віддав його в руки матері, щоб його вмила, вичесала і вбрала, як Бог приказав, і коли потім батько взяв його з собою і, не кажучи ні слова, попровадив трепечучого долі вигоном, і коли гуси побачили свого недавнього поводатора, зовсім у змінєнім вигляді, в нових чобітках, в новім повстянім капелюшку і червоним ременем підперезаного, піднявся між ними наглий і дуже голосний окрик зачудування. Білий гусак підбіг близько до Гриця з витягнуною головою, немов хотів йому добре придивитися: грива гуска також простягнула голову і довгий час не могла і слова

вимовити з наглого зворушення, аж вкінці швидко вицокотіла: „Де-де-де-де?“

— Дулна гуска! — відказав гордо Гриць і одвернувся, немов хотів сказати: — Еге, чекай лишень, не в такі я тепер пани вскочив, щоб проте ще став відповідати тобі на твоє гусяче питання! — А зрештою може і для того не відповів, що сам не знав.

Пішли горі селом. Батько нічого, і Гриць нічого. Аж прийшли перед просторий, старий будинок під соломою, і з комином на версі. До того будинку ішло багато хлопців, таких, як Гриць, або й більших. По-за будинком по городі ходив пан в камізельці.

— Грицю! — сказав батько.

— Га! — сказав Гриць.

— Бачиш тоту хату?

— Бацу.

— Памятай собі, це школа.

— Ба, — сказав Гриць.

— Тут будеш ходити вчитися.

— Ба, — сказав Гриць.

— Справуйся добре, не пустуй, пана професора слухай. Я йду, щоб тебе зашсав.

— Ба, — сказав Гриць, майже нічого не тямлючи, що говорив батько.

— А ти йди з оцими хлопчиками. Візьміть його, хлопчики, з собою!

— Ходи! — сказали хлопчики і взяли Гриця з собою, коли тим часом батько пішов у город поговорити з професором.

II.

Увійшли до сіней, в котрих було зовсім темно і страшно воняло торішньою гнилою капустою.

— Бачиш там? — сказав до Гриця один хлопчик, показуючи в темний кут.

— Бацу, — сказав тремтячи Гриць, хоч зовсім нічого не бачив.

— Там яма, — сказав хлопчик.

— Яма! — повторив Гриць.

— Як будеш зле справуватися, то професор всадить тебе в ту яму і будеш сидіти цілу ніч.

— Я не хоцу! — скрикнув Гриць.

Тим часом другий хлопчик шеннув щось до першого хлопчика, обидва засміялися, а далі перший, налапавши шкільні двері, сказав до Гриця:

Застукай до дверей! Борзо!

— Нащо? — спитав Гриць.

— Треба! Тут так годиться, як хто перший раз приходить.

В школі був гомін, мов в улію, — але коли Гриць застукав кулаками до дверей, зробилося тихо. Хлопчики звільна одчинили двері і втрутили Гриця до середини. В тій хвилі залукали добрі березові різки по його плечах. Гриць дуже перепудився і заверещав.

— Цять, дурню! — кричали на нього сміхованці-хлопці, що, почувши стук, засіли були за дверми і зробили Грицеві ту несподіванку.

— Ой-ой-ой-ой! — верещав Гриць. Хлопці злякалися, щоб не почув професор і почали Гриця зацятькувати.

— Цять, дурню, то так годиться! Хто до дверей стукає, то того треба по плечах постукати. Ти того не знав?

— Не-е-е зна-а-в! — відхлипнув Гриць.

— Чому не знав?

— Бо я-а-а не-е-лепій ла-а-з у школі.

— Перший раз! а! — скрикнули хлопці, мов здивовані тим, як можна перший раз бути в школі.

— О, то треба тебе погостити! — сказав один, поскачав до таблиці, взяв із скриньочки добрий кусник крейди і подав Грицеві.

— На, дурню, їк, а борзо!

Всі мовчали і в докиданці дивились на Гриця, що обертав у руках крейду, а далі поволеньки вложив її в рот.

— Їк, дурний, а борзо! — нагадували хлопці, а сами дусились зо сміху.

Гриць почав хрупати і наслід зів крейду. Регіт у школі розітнувся такій, аж вікна задзвеніли.

Щого смієтеся? — спитав здивований Гриць.

Нічого, нічого. Може хочеш іще?

— Ні, не хочу. А що то таке?

То ти того не знаєш? Ото дурний! Та то ерусалим такий, то дуже добре.

— Ой, не дуже добре, — сказав Гриць.

— Бо ти ще не засмакував. То годиться кожному їсти, що перший раз приходить до школи.

В тій хвилі увійшов професор. Усі хлопці, як сполошені горобці, попірекали до лавок, тільки Гриць остався, з сльозами в очах, і з губами забіленими крейдою. Професор грізно зблизився до нього.

— Як називаєшся? — крикнув.

— Глиць.

— Що за Гриць? Ага, ти новий. Чому в лавці не сидиш? Чого плачеш? Чим забілівся? Га?

— Та я їв слусалим.

— Що? який ерусалим? — допитувався професор. Хлопці знов аж дусилися зо сміху.

— Та давали хлопці.

— Котрі хлопці?

Гриць озирнувся по хаті, але не міг нікого пізнати.

— Ну, ну! Іди сідай, і вчися добре, а ерусалима більше не їж, бо будеш битий!

III.

Почалася наука. Професор говорив щось, показував якісь дощечки, що на них були понамальовувані якісь гачки та стовпик: хлопці час від часу кричали щось, як професор показував яку нову дощечку, а Гриць нічого того не розумів. Він навіть не зважав на професора, а дуже смішними видались йому хлопці, що сиділи довкола нього. Один довбав пальцем у носі, другий ззаду раз-у-раз намагався уткнути невеличке стебельце Грицеві в ухо, третій працював довгий час, дуже пильно микаючи із свого старого каптана латки, нитки та тороки: вже їх перед ним на спідній дошці лавки лежала ціла кupa, а він їсе ще микав і скуб зо всеї сили.

— На що ти микаєш? — спитав Гриць.

— Буду дома з бовцем їсти, — відповів шепеляво хлопець. і Гриць довгий час думав над тим, чи часом не здурив його цей хлопець.

— Але бо ти, Грицю небоже, нічого не вважаєш, — крикнув на нього професор і покрутив його за вухо так, що Грицеві мимоволі аж сльози стали в очах, і він так перепудився, що довгий час не тільки не міг уважати, але і зовсім про світ не тямив. Коли нарешті отямився, хлопці вже починали читати склади на подвижних табличках, котрі розкладав і складав професор. Вони невтомно по сто раз співучими голосами повторяли: „а-ба-ба га-ла-ма-га“. Грицеві не знати чому, дуже це сподобалося, і він почав своїм пискливим голосом на-

випередки кричати: „а баба галамага“. Професор уже готов був узнати його дуже цильним і спосібним хлопаком і, хочаби ще ліпше переконатися про те, переставив букви. Несподіваним способом він виставив перед учениками букви „баба“, але Гриць, не дивлячись на них, а тільки на професора, тонким співучим голосом крикнув: „галамага“. Всі зареготалися, не виключаючи і самого професора, тільки Гриць здивований оглянувся і знов на голос сказав до свого сусіда: „Щому не кличте „галамага“?“ Аж тоді бідолаха отямився, коли професор потягнув його за понятливість різкою по плечах.

— Ну, а чого тебе там у школі навчили? — спитав батько, коли Гриць в полудне вернув додому.

— Ми вчилися „а баба галамага“. — відповів Гриць.

— А ти вмів? — запитав батько, не входячи в те, що це за така дивовижна наука.

— Таке вмів. — відповів Гриць.

— Ну, так мені справуйся! — захопив батько. — Як тут у селі вивчили, то підеши до міста до більшої школи, а потім вийдеши на попа. Жінко, а дай-но йому що їсти.

— Ба, — відповів Гриць.

IV.

Минув як-раз рік після того важного дня. Блискучі надії батька на Грищеву будучину давно розвіялись. Професор прямо йому сказав, що Гриць „туман вісімнадцятий“, що лучче зробіть, коли відбере його додому і назад заставить гуси пасти. І справді, по році шкільної науки Гриць вертав додому як-раз такий мудрий, яким був перед роком. Вправді „а баба галамага“ він вивчив докладно напам'ять і не раз навіть у сні з уст його влітало це дивовижне слово, що становило немов перший поріг усякої мудрости, котрого йому не судилося переступити. Але далі по-за те слово Гриць в науці не поступив. Букви якось міналися перед його очима, і він ніколи не міг спізнати їх з лица, котра *ш*, а котра *т*, котре „люди“, а котре „мислите“. Про читання вже ніщо й говорити. Чи причина тому була в його непонятливості, чи в кепськیم навчанні професора, цього не знати; то тільки певно, що крім Грища таких „туманів вісімнадцятих“ між тогорічними школярами було 18 на 30, і всі вони підчас того шкільного року заєдно робили собі блискучі надії, як то буде гарно, як вони увільняться від щоденних різок, позаушників, штурканців,

„пац“ та „поцідволосників“, і як покажуться знов у повнім блеску своєї поваги на пасовищі.

А вже хто як хто, а Гриць запевно найбільше і найчастіше про те думав. Проклятий букварь що його він за час цілорічної натуги над науковими питаннями пошарпав і пофалатав трохи не на січку, прокляте „а баба галамага“ і прокляті професорські причинки та заохоти до науки так набридли йому, що він аж вихуд та поблід, і ходив увесь час, мов сновίδα. Нарешті змілувався Бог і послав місяць лишень, і змілувався батько та сказав одного ранку:

— Грицю!

— Га? — сказав Гриць.

— Від нині вже не підеш до школи.

— Ба! — сказав Гриць.

— Здійми чоботи, капелюх і ремінь, треба сховати про неділю, а ти заперезися личком, візьми дунку на голову, та жени гуси пасті.

— Ба! — сказав радісно Гриць.

V.

Гуси, звичайно — дурні гуси, і цим разом не знали про радісну зміну, яка їх чекала. Через цілий рік Грицевої шкільної науки їх пас малий сусідський хлопчик Лучка, що звичайно тільки й робив на пасовиську, що копав ямки, лінив паски з болота та пересипався порохом. Про гусей він не дбав зовсім і вони ходили самонас. Не раз їм лучалося зайти в царину і тоді від пошкодованого приходилось їм витерпіти багато проклять і навіть побоїв. А крім того нещастя кілька разів того року зловіщим крилом перелетіло по-над чередею. Пять молодих гусаків і десять гусок господиня попродала в місті: важко прийшлося остаючим розлучатися з ними. Стару попеласту гуску забив хворостиною в шкоді сусід і в варварській безсердечности припав бездушного трупа за лапу до тої-ж хворостини, волік його так через ціле пасовисько, а потім кинув господареві на обороу. А одного молодого гусака, красу і надію череди, забив ястріб, коли раз відблукався од своєї рідні. Але про всі ті тяжкі і невіджалувані страти череда цього року була більна, ніж торік. Дякувати білому гусакові і гривій гусці, та й ще двом чи трьом молодим її донькам, череда цього року виносила більш як сорок штук.

Коли Гриць появився між ними з прутом, знаком своєї намістницької власти, зразу всі очі звернулися на нього, і тільки один німіючий сик здивування дався чути. Але ані білий гусак, ані грива

гуска не забули ще свого колишнього доброго пастиря і швидко пригадали собі його. З голосними викриками радості і трепотом криз вони кинулися до нього.

— Де-де-де-де? — цокотіла грива гуска.

— Аде в школі був, — відказав гордо Гриць.

Ов! ов! ов! — дивувався білий гусак.

— Не віриш, дурню? — крикнув на нього Гриць і швякнув його прутом.

— А сьо-сьо-сьо? А сьо-сьо-сьо? — шепотіли, громадячись коло нього, інші гуси.

— То пібн, що я навчився! — формулував їх питання Гриць.

— Сьо-сьо-сьо-сьо? — дзьоботіли гуси.

— А баба галамага! — відповів Гриць.

Знов сик зачудування, немов ані одна з тих сорока гусячих голов не могла зрозуміти такої глибокої мудрости. Гриць стояв гордий, недосяжний. Аж нарешті білий гусак здобує на слово.

— А баба галамага! А баба галамага! — скрикнув він своїм дзвінком, металічним голосом, випрямившись, піднісши високо голову і треночучи крилами. А потім, обертаючись до Гриця, додав, немов щоб його ще більше привітати:

— А кни. а кни!

Гриць був зломаний, заветцаний. Гусак в одній хвилі перейняв і повторив ту мудрість, що коштувала його рік науки!

— Чому вони його до школи не давали? — подумав собі Гриць і погнав гуси на толоку.

132. „SCHÖN SCHREIBEN“

В просторій другій класі нормальної школи отців Василіян у Дрогобичі тихо, хоч мак сій. Наближається година „красного писання“, страшна для всіх не так самим предметом, як радше особою вчителя. У Василіянській школі на всі предмети вчителі — самі отцове, а тільки для науки писання вони наняли собі світського чоловіка, якогось бувшого економа чи наставника пана Валька. Панові Валькові ще й досі здається, що він економ; хоч з нагайкою ходити тепер не випадає, але все таки він не помітується хоч тростівки і ніколи не занедає робити з неї відповідного вжитку. Очевидна річ, що діти, піддані хоч би тільки на годину влади такого вчителя, дріжать наперед, і „красне писання“ є для них найбільшою мукою.

Малий Мирон один сидить спокійний, майже веселий на лавці. Він дивується, чому це раптом так тихо стало в класі, коли один смільчак, висланий на коритар на звіднини, вбіг до класу і крикнув: „Валько прийшов!“ В тій самій хвилині тихо стало в класі. Малий Мирон не знає ще пана Валька. Він іно що прийшов із сільської школи, батько записав його до другої нормальної класу у отців Василіян, і нині перший день школи. І хоч на селі він в писанні був дуже слабкий, не вмів ні пера належито взяти в руки, ні вивести гладко та рівно одного штриха, — то все таки він дитина, не йому журитися наперед тим, чого ще не знає. Він здивувався, чому це раптом так тихо стало, але про причину не смів допитуватися нікого із своїх сусідів, — він же з ними досі дуже мало знайомий. А проте його це і не багато обходило. Серед тої, для других страшної і тривожної тиші, він тим вигідніше віддався найлюбішому заняттю — думкам про свою рідну сторону. Неможна сказати, щоб він тужив за нею: він знав, що що-понема побачить і батька і матір. Він тільки думав собі, як то гарно буде, як колінь, літом, приїде додому. зможе знову свobodно бігати по пастівниках, сидіти над річкою або бродити по ній за ковблями; це були думки радше веселі, ясні, блискучі, а не тужні, не жалібні. Малий Мирон роскішно нрив у тій красі природи, що розцвітала в його уяві серед сірих, холодних стін Василіанської школи, і не думав про погрозу, що наближалася над класу.

— Ба, а ти собі чому не прилагодив скриптурн¹⁾ до писання?
— запитав стпха один сусід Мирона, стусаючи його під бiк.

— Га? — відповів Мирон, немилу збуджений із свого золотого сну.

— Скриптурн приладь до писання! — повторив товариш і показав Миронові, як покласти скриптурн, як каламарь і перо, після приписів пана Валька.

— Іде вже, іде вже! — пронісся шепіт по класі, мов при наближенні якого грізного царя, коли на коритарі розляглися кроки вчителя „красною писання“. Швидко затим одчинилися двері класу. і Валько увійшов. Мирон позирнув на нього. Учтель своєю подобою зовсім не пригадував ніякого царя. Це був середнього росту чоловік, з коротко обстриженим волоссям на круглій баранячій голові, з рудими, короткими вусами і рудою еспанською борідкою. Його широке лице і широкі, міцно розвинені, вилиці враз із великими, на боки повід-

¹⁾ Зшиток.

гнаними ушима надавали йому вираз тупої упертості і мясоїдності. Неведичкі жабячі очі сиділи глибоко в ямках і блимали звідти якось злобно та неприязно.

Ано! крикнув він грізно, зачепивши за собою двері кляси і помахуючи тростиновою, вигинчастою паличкою. І від того крику, немов од вітру хмарної літньої днини хилється разом колосся жита, так само похилилися додолу голови вісімдесяти п'яти школярів над шістьма, синьо та червоно полінованими скриптурами. В руці у кожного школяра тремтіло перо. Один тільки малий Мирон, що ще не знав Валькової вдачі, сидів обернений лицем до кляси і вдвлювався в нового вчителя.

— А ти що? крикнув, визвірившись до нього, Валько і прямо направив кроки до нього.

Малий Мирон так і остовпів з наглого перенолоху. Він язимось несвідомим поривом обернувся і зложив своє тіло в таке положення, в яім уже з минуту трещали його товариші.

Валько взяв у руки крейду, приступив до таблиці, розмахнувся і почав писати. Зразу писав тільки букви, малі і великі, самоголосні¹⁾ і суголосні²⁾, без ніякого проте значіння. Але далі-далі дійшов і до слів, а вкінці і до цілих речень, як наприклад: „Бог сотворив світ“, „Чоловік має дві руки“, „Земля мати наша“. Вичерпавши таким способом свою мудрість, показавши доста своє знання красною писання в численних вигротах та довгих, як світ, і рівних, як ковбаса, хвостиках. Валько положив крейду, відступився, зирнув ще раз з ушодобою на записану таблицю і далі, відвернувшись до трещучої кляси, крикнув грізно:

Писати!

Його наугова діяльність в тій хвилі щастливо скінчилася, — тепер починалася його економська діяльність. Щоб показати це наглядно, він сильно стріпнув пальцями, щоб стрясти з них учений крейдяний порох, і замість нього взяв у руки свою тростину, і немов орел слідить з гори за здобиччю, так і він, озираючись по клясі, зійшов з підвищеного ступіня і почав свій обхід.

Перший, на котрого накиннула його зла доля, був якийсь маленький, слабенький і дуже заляканий школярик. Він увесь у поті, нагнувшись над скриптурою, працював зо всеї сили, щоб вдержати перо в дріжачих пальцях і що-хвилі позирав на таблицю, намагаючись виводити на папері такі самі кручки, гачки та ковбаси, які вивела

1) Голосівки. 2) Шелестівки.

вправна економська рука на таблиці. Та ба, рука його дрижала, крюки, гачки та ковбаси виходили ломані, нерівні, навіть перо неслухняне що-хвили крутилося в пальцях, скрипіло, поретало, немов гнівалося чогось і бажало як найшвидче з них видобутися.

Валько став над ним, мов кат над душею, і злобно веміхаючись, не кажучи й слова, почав приглядатися його роботі. Бідний хлопець прочув лихо і до решти стратив усяку власть над своєю рукою і над неслухняним пером.

— То ти так пишеш? — процідив звільна Валько, але тим швидче свиснула в повітрі його тростинка і оперезала змією плечі бідного хлопця.

— Ой-йой-йой! — заверещав він, але зараз же й утих, зустрівши грізний, гадючий погляд учителя.

— Ти не вмєєш лїше писати? — питав Валько.

Вмю, вмю! . . . — лепотїв хлопець, сам не знаючи, що лепоче.

Учитель-економ може й справді вірив, що хлопець уміє лїше писати і що тїльки на збитки йому сидується писати погано, чи може з великої любови до його тростинки.

Ну, то вважай же! — і Валько пішов далі, не переконавшись, які спасенні плоди принесла його досадна наука. А проте йому і не ходило про ті плоди, він тепер був тїльки економ і бїльш нічим. Очі його вже звернулися в другий бїк і в другім куті класи наглядїли ниню жертву. Там сидїв Жидок, котрий по старинній звичцї свого роду писав в задгусь, сплуючися виводити Вальковї викрутаси від правої до лївої руки, від кінця стрїчки до початку. Одну стрїчку він уже совершив таким способом і саме розпочав другу від слів „сот Бог а з к сир“. Написана, готова вже стрїчка виглядала яко тако, але нова, неготова ще, зачата від кінця вколола Валька в очі.

— А ти як пишеш, Мойше? — закричав він, прискакуючи до Жидка.

Валько всіх Жидків у класі кликав „Мойше“, — хїба що це були сини багатих мїських „тузїв“, перед котрими він мав великий респект. Жидок, на прозвище Йонас Туртельтабб, почувши той викрик і побачивши наседаючого ворога, знітився і скудився, як слимак у своїй халабудцї, і перестав писати.

— Ха, ха, ха! — реготався Валько, призираючися жидковому писанню.

— Нане професор . . . — зачав Жидок і занявся.

— Ходи сюди!

І не чекаючи, аж Йонка вийде з лавки, взяв його за вухо і потяг насередину.

На вигляд бідного Йонки, скуленого, тремтячого і засліпненого зо страху, вся кляса голосно зареготалася, хоч усякий і собі тремтів та кулився. Але така вже сила тиранського притиску, що досить тиранові веміхнутися, а всі стоячі під його гнетом будуть реготатися, без огляду на те, що регочуться імено самі над своєю долею.

— Ходи до таблиці! А-ну, пиши!

Валько змазав власною рукою часть свого письма і втиснув Жидкові крейду в руку. Жидок почав писати своїм звичаєм, у задгузь. Наново зареготалася кляса, веміхнувся Валько, але зараз же завор-силось його лице, він обернувся до останньої лавки, де сиділи самі найбільші і найдужчі хлопці, і крикнув:

— А-ну, дайте-но йому!

Жидок затремтів цілим тілом і залобонів щось, але швидко при-скочили до нього два товариші посіпаки, і повели на ступінь. Тихо стало в клясі. Замість сміху блідість виступила на всіх лицах, — тільки болізнний вереск Йонки розлягався посеред мурованих стін Василянського монастиря.

— Досить з нього! — сказав Валько, і Йонка, хлипаючи, пішов на своє місце.

Сповнивши це високо педагогічне діло, Валько почав знов свій обхід по клясі і знов розляглися удари його тростинки по плечах та по руках бідних хлопців.

Яке вражіння зробила вся та наука на Мпрона, цього і сказати годі. Він раз-у-раз дріжав, мов у лихоманці; йому шуміло в ухах і крутилося в очах, мов серед бурі. Йому так і ввижалося, що його не мине та буря, що кожний удар страшного вчителя падає на нього. Написані слова і стрічки скакали перед його очима, надувалися і переплутувалися, виглядали ще поганіше, ніж були на ділі. Він і сам не знав, коли перестав писати, — сіра паволока стояла перед його очима.

— То так ти пишеш? — гукнув Валько над його головою.

Мпрон стрепенується, хопив за перо, талачив ним у чорнило і поволік по папері, мов тура за роги.

— Чи ти не знаєш, як перо держати?

— Я не знаю! — прошепотів Мпрон.

— Що? — ревує Валько. — Я тобі не показував уже десять раз не раз? . . .

Мирон зачудовані очі встромив у розпучене Валькове лице. Але замість відповіді Валько стиснутим кулаком ударив хлопця в лице. Малий Мирон, мов косою підтягтий, повалився на лавку, а з лавки на підлогу. Кров обілляла його лице.

— Підійміть його! — крикнув Валько. З задньої лавки прискочили два, ті самі, що перед хвилею парили Йонку, і підняли зомлілого Мирона. Його голова не держалася на в'язах і хилилася додолу, мов у мерця.

— Біжіть по воду! — командував далі Валько і ще раз поглянув на Мирона.

— То що за хлопець? — спитав він.

— Мирон. — відповів „цензор“, найстарший віком і найдужчий силою в класі, котрого отцове настановили наставником над товаришами.

— Що за один? — питав далі Валько.

Одного хлопа син з Н

— Хлопський син! Тьфу, якого біса тим хлопам пхатися сюди — проворкотів Валько. У нього відлягло від серця. Він зачав був трохи побоюватися свого вчинку, але хлопський син, — значить, можна його бити і зобижати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не впімнеться!

Валько не похибився в своїй рахубі. Ніхто не впімнувся за хлопським сином. Неподський вчинок учителя-економа уйшов йому гладко так, як і багато його нелюдських вчинків. Тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, а стався першим насінням обурення, погорди і вічного ворогування проти усякого неволення та тиранства.

133. Історія моєї січкарні.

Вже як мені надоїло було різати ту січку на наній простій, ручній скринці, то й сказати не можу! Як бувало приходить зима, то чоловік гірше тої січки боїться, ніж уліті косовиці. Довгими зимовими досвітками стій бувало на тоці на морозі, на ліхтарню вважай, щоб нещастя якого не наробити, і різак заправляй що-хвилі, і давай тягни, аж у тобі цомоги схнуть, поки трохи тої січки удусиш. Та й то чи багато її! От щоб для коней на день вистало; про худобу і гадки не було. І потім, як подорастали мої хлопці, знов біда. Уробиться то через день, умотикається, де йому ввечері хочеться

ставати до скриньки. Ліг би та й спав, не різакон тяг! Так уже я бідував, що, чуєте, аж обридло.

Аж ось чую перечеваю, кажуть люди, що виїздили такі скриньки, що машиною ріжуть січку: і дрібно, як мак, і легко і борзо. Троє люда тою скринькою за день і пятьдесят кірців січки дрібенькою уріже! Я зразу і вірити не хотів. Хто-б там, гадаю собі, дбав за бідного хлопа, що то йому та січка так гіренько приходитьсь, та для нього аж машину робив! Відаю я далі, у одного, другого, третього, та ні, таки правда! Кажуть, що вже є така машина: там і там панотець купив, там знову дідич. Розказують люди, що бачили на власні очі і не можуть нахвалитися. — А, погадав я собі, Господи, тобі слава! Вже щоб я мав, не дай Боже, останню корову продати, а мушу стягнутися на ту машинну скриньку! Але де тут її дістати? В нашій селі ні від кого дізнатися. Панотець з громадою у гніву, що їх не хоче вибрати на радного, професор такий, що й сам мало що знає, а більше ні в кого й спитати. Відаю я знов поміж людьми на ярмарках, а все поміж чужосельними, так щоб у нашій селі ніхто й не знав ні про що. Бо у нас, бачите, народ дивний, такий, що з чого-небудь, та й обеміє чоловіка. А тут ще, — гадаю собі, — і сам я не видав, що то за скринька, яка її вдача: а-ну як покажеться, що пуста, а я перед людьми оголошуся, буде сміху, що і в девяти водах не вмнешся. А ще до того я! Мене віддавна люди прозвали „деревляним філософом“ за те, що все бувало, скоро лиш яка вільна хвиля, люблю майструвати де-що. Якусь мені Бог дав легку руку до майстерства: що очима побачу, то руками зроблю. От у крупяра в місті побачив я був корбові жорна, що ними крупи мелє: придивився я їм добре, а потім, як став шишпати у себе дома, як став буторити, якось я склемезив і собі такі жорна, і підійти-но ви, як мелють славно! І що то з мене не насміялися сусіди за ті жорна. Господи, твоя сила! На село годі було показатися, все питалися: „А що, куме, корбові жорна здорові?“ Такий уже, кажу вам, дивний народ! А проте, ховай Боже, тепер толокою ходять на мої жорна молоти, і не нахваляться. Або і з млином тим, що збіжжя віє... Клемезив я його щось цілий місяць. Сусіди бувало — в змід діялось — посходяться до моєї хати, посідають, гуторять і дивляться, як я ті дощечки складаю, розбіраю, примірюю, врізую та пристругую звичайно, чоловік тому не вчений, а так собі, самоучка, без доброї справи, без нічого — та й сміються з мене, а не один то й прямо скаже: „Повергли-б ви то майстрування, пуста вас робота взялася!“ А я нічого, все своє роблю, та й такий млинок

зробив, як праву руку. І ті, що сміялися, до мене йдуть збіжжя віяти. А проте я все у них „деревляний філософ“!

Я то ніби не багато собі роблю з того сміху, але все таки, бачите, чоловік не дерево: леда слово незвичайне, леда насміх, а допече до живого. І вже мені той сміх на кінці віку став. Так що я погадав собі: ні, вже про скриньку пізому не скажу, аж поки не буде в мене, отут на тоці, і поки сам не витрібую, що в ній за сила.

Якось не якось, велося то пару місяців, поки я розкрутив трохи грошей, а за той час усе відаю поміж людьми, ба й поміж Жидами, чи нема такої скриньки на продаж. Аж раз, уже так під осінь, чую я від одного Жида, що десь у Самборі є якась Жидівка, що її чоловік був завідатором у якихось панських добрах. То він десь роздобув таку скриньку не знати нащо та й пощо. А тепер Жид умер, а Жидівка продала-б скриньку за тани гроші. Почув я то та й утішився, мов не знати чим. Зараз за кілька днів зібрався я, взяв усі гроші з собою, які мав, казав запрягати коні до возу та й їду сам до Самбора. А тут ніхто, навіть мої хлопці не знають, що я за гадку маю.

Приїхав я, допитався до тої Жидівки... Так і так, повідаю, кушив би я скриньку, коли є у вас на продаж.

— Ох, — каже Жидівка, — є, але порозбірана, порозмітувана на поду.

Та я собі зложу, — говорю я, а сам аж тремчу, що не вдам; що то, як живу, не видав ще такого струменту.

— Ну, то ходіть зо мною!

Пішли ми, вилізли на від, а там усілякого буториння стільки, що мати божа! Зачала вона ритися в тім, повиягала якесь деревляне обніжжя, якесь цудло залізне з зубатим валком, якесь колесо з корбою, якісь різаки криві, та й усе те поклала на куну передо мною.

Я став над тим, як дурний перед плотом. Але що, гадаю собі, зле знов показатися таким дурнем перед Жидівкою, треба бодай чинитися, що чоловік щось розуміє...

— А шріби де? — запитався я, зовсім навгад.

— Ох, десь заверглася! — сказала Жидівка, та й кинулася знов шукати. А я аж відітхнув. Значиться, шріби потрібні! По хвилі Жидівка справді подала мені кілька шріб і ключ.

— Ну, вже все! — сказала вона. — Ви, видно, наше господарю, знаєтеся на тім? Подивіться сами, що то варт?

— Не багато варт, — сказав я, премудро оглянувши скриньку.

— Дуже старосвітська, тяжко буде йти!

— Ну, я вже зате тано вам нущу. — сказала Жидівка. — Дасте тридцять ринських, то собі візьмете.

— Господи, тобі слава, — подумав я собі. Я гадав, що то буде треба дати де з яких п'ятьдесят, а та тридцять цінить. Ну, а ще чень що виторгую. Та й до Жидівки:

А що ви говорите, тридцять ринських! Та тепер нову за такі гроші дістане! Я вам дам п'ятнадцять.

— Ох, дуже ви мало даєте, пане господарю, — застогнала Жидівка. — Дайте двадцять і п'ять!

Ледви-неледви сторгували ми за двадцять. А вже скриньку і не беруся складати, а тут аж потерпаю: ану, гадаю собі, не зможу й дома зложити, та й таку суму дармо вивалю! А далі гадаю собі: — Ні, вже будь що будь, а я мушу на своїм поставити!

Забрав я те все на віз: подрібя склав у рептях, а підставник обложив соломою, накрив веретою. — стоїть те, розчепірає, акурат так, як коли-б чоловік лежав на возі та коліна догори задер. Зладився я, їду. Слава тобі, Господи, гадаю собі, що до свого села аж на ніч приїду, чень таки аж до хати заїду, щоб ніхто мене не бачив. Їду я, їду, мінаю село за селом, та все потерпаю, що от-от лучиться якій знайомий та й запитає, що везу. Вже й сам не знаю, що це мені тоді сталося і чого я так боявся, немов що крадене везу. Таке вже у нас: загулюкають люди чоловіка, осміють за те, чого й сами не розуміють, так що потому чоловік і рад би щось доброго зробити, та унімається, боїться людей, немов це він не знати яке лихо задумав.

От уже я наблизився до свого села. Смерклося. Я ще перед коршмою за селом постояв трохи, щоб і зовсім стемнілося, а тоді їду. Та ба, на моє лихо, ледви я до села, аж тут бух, місяць сходить собі повний, круглолиций, як коли-б нігде нічого. Бачите мене, я не ось такий, щоб за що-небудь розгніватися, але той місяць тоді трохи мене до лютости не привів: я мало йому, бідному, не заляв. А я, правду кажучи, і зовсім його не сподівався! А тут так вам ясно зробилося по селі, як удень! На моім возі вже здалеку видно щось, гей гряджолн зведене, та що віз наскочить на камінь, то воно на всі боки хитається. А тут ще исп — в нашім селі що хата, то пес — почувши, що хтось їде, гурмою вилетіли на дорогу, уїдають так, що аж землю під собою гризуть, опроважують мене з музикою! Але Богу дякувати, що вже чоловіка ніякого нема на вулиці, не буде штати, що везу.

Ба, як уже лиха доля на тебе завізьметься, то й конем її не обідеи. Проїзжаю просто церкви, дивлюся, стоїть хтось серед дороги, дивиться. — Тьфу, оспна тобі, маро! — погадав я собі. — Прокляті пещи збудили вартівника, зараз зачне питати. Та й бо є! Скоро ми порівнялися, а він до мене:

— Чя то ви, напашку?

Я зараз по голосу пізнав, що то дурний Савка, мого сусіда син. Ну, найшли кого на варту вислати, та такого тумана вісімнадцятого!

— Адже-ж я. — кажу.

— А відки ви їдете так пізно, що псів побудили?

— Велика шкода, — кажу, — бо псв і тебе бідного збудили.

— Ба, та певно! А мені акурат зачало спитися, що злодії церкву обкрадають. Схашуюся, аж то ви! Та відки їдете?

Що дурневі казати? Або він буде знати, що і як?

— Із Грайгори, — кажу.

— А що тут везете таке красне?

— Е, не питай. — кажу я ніби заляканий. Вже я озлився, що він стоїть, як палець, та мене випитує.

— Та скажіть! Я, бігме-ж-то, ну, нікому не скажу!

— А не скажеш?

— Скари-ж-то мене, Господи, що не скажу!

— Ну, — кажу я, обзираючись, та шепотом. — я забив Жйда з гріншми, то везу його додому закопати під вуглом.

— Йой! — скрикнув наляканий Савка. — А то нащо?

— На щастя, дурний Савко, щоб усе дома гроні веліся.

З тим я й поїхав, а вже кмітую, що мій Савка аж горить з ветерплячки і цікавості. Ну, гадаю собі, закинув я з нього! Але гляду позад себе, а мій Савка біжить по-під плоти, слідом за мною. Ну, біжить та біжить. А до моєї хати вже недалеко: заїхав я, одчинив лісу на вигін, потім одчинив стодолу, заїхав на тік, випряг коні, а віз лишаю на тоці. Зиркнув, аж мій Савка дриголить під лісою та пасе оком, що я буду робити. А я нічого, немов і не бачу його. Поставив коні, повпинав, дав їсти, та й сам до хати.

Повечеряв я, ліг спати, і гадки не маю. На другий день схопився я вдосвіта та до стодолі, до скриньки. Ще й хлопця взяв з собою. Зараз ми, круть і верть, що до чого пасує, прикладаємо, трібуємо... Богу дякувати, все нам як з маслом іде! За пів годички і зложили і потрібували — ріже так, що а-ну. Я мов на світ народився, прецінь недармо гроші видав! А хлопець аж у руки плече.

налобуватися не може машиною. За мінуточку ми цілий приколоток соломи для стрібунку порізали, віз викотили та й до хати. Благодать!

Іно ми сіли снідати, аж тут пес заголосив. Визираю вікном — го-го-го! І вїйт, і присяжний, і писарь, і з п'ять хлопа з палицями. Як то кажуть: „І баба і ціла громада“. Та й то не йдуть до хати, а стали коло одного угла, шпортають, нишпорять . . . Що за притока? гадаю собі.

Що таке людям сталося? Хочу вийти з хати — а ба, з-за дверей чую голос десятника: „Не вольно! Сидіть у хаті!“ Що за лихо? . . . Сижу я. Обійшли вони хату на всі чотирі роги, обталавалися по коліна, далі пішли під шопу, довкола нишхліра, довкола стодоли . . . Я в голову захожу: що за нещастя? Чи подуріли люди, чи може розбій який? Аж ось вони входять до хати.

— Десятники! — каже вїйт, не вітаючись, не здоровкаючись, — станьте коло нього! Як би втік, то ваша відповідь на тім!

Я став, очі витрощив, а тут десятники, як апостоли які, коло мене.

Пане вїйте, — кажу я, що це має значитися?

Гм, гм, — покректав вїйт, сідаючи на ослоні і штуркаючи паличкою о землю, — то вже в тім моя голова. Ви маєте мовчати і відповідати.

— Мовчати і відповідати? — дивувався я. Ба, та як же я відповім, як буду мовчати?

Гм, гм! — покректав знов вїйт. А скажіть ви нам насаперед, як ви називається?

— Я? Або ви хіба не знаєте? Чи то я який чужосельний, чи що?

Зараз мені відповідати! Хто тут старший у селі, я чи ви?

Я тут у своїй хаті найстарший! — скрикнув я, олютившись. — Що це за розбій такий? Я нікому нічого не винен, а тут мене нападають! Пане вїйте, я на вас скаргу подам!

— Хе, хе, хе! — сміявся вїйт, — а дивіться, як ставиться! Нікому нічого не винен! Ну, ну, дай то Боже! зараз будемо видіти. А скажи-но ти мені, невинний чоловіче, де ти того забитого Жида подів, що учора поночи віз?

Мені нараз мов дуда з очей спала. Як не зарегочуся, як не знайдуся сміхом, то гупцвот не має імя, коли я так реготався від уредження свого. Трохи, кажу вам, на землю не покотився зо сміху.

Вїйт став, як те теля, що об нові в'орота вдариться. Але далі знов визвірився на мене.

— Куме, я тобі по добру кажу, не смійся, признайся до всього, то вже я вставлюся за тобою, щоб тебе високий суд не повісив, щоб тобі життя дарував. Не відірайся, коли не хочеш на шибениці ногами перебірати.

Я ще дужче зареготався, аж за живіт руками держуся. Це й зовсім розлютило вііта.

Вяжіть його! крикнув він десятникам.

— Але-ж, пане війте! — сказав я, отямившись, — постійте, я вам у всім признаюся, навіть ласки вашої не буду просити в суді. Вже як маю висіти за одну ногу, то радше за обидві!

Признаєшся?

— Але-ж розуміється!

— Ну, де-ж той забитий Жид? Ти ще його не заковав під вуглом?

— Ні, ні!

— Ну, а де-ж він є?

Таки лежить у стодолі.

— Ходи, покажи нам!

Взяв я ключ, ідемо. Гляжу, аж під стодолою варта. Ну, Богу дякувати! І Савка тут! Ще ліпше. А народу насходилася повна обора. Що то вість рухнула по цілім селі, що „деревляний філософ“ Жид забив та й під вуглом законати хотів. Я йду посеред тої глоти та й усміхаюся, а тут мир божий лиш: шу, шу, шу! бунім то: адить, і вішати його будуть, а він собі байдуже! що то „деревляний філософ!“

Прийшов я під двері, а десятники все коло мене! Одчинив...

— Ну, прошу, пане війте, осьде той забитий Жид!

Війт позирнув і очі витріщив.

— А-а-а! Ба, то що?

— То саме, що я учора віз поночи. Скринька до різання січки!

Тут увесь парід, що товшився докола стодолі, як не зареготється, то Господи, твоя воля! Певно аж у небі чути було той регіт. І десятники, і присяжний, і польові, всі реготалися, навіть війт усміхнувся і зачав мене перепрошувати за всю ту оказію та й за те, що повірив дурному Савці. Сміху на ціле село. А скриньку мою як зачали того дня трібувати, то мені пять околотів соломн порізали! Отак то я і до скриньки прийшов і з цілої громади сміх зробив!

134. Лесишина челядь.

I.

Пречудовий літній поранок. В холоднім, легенькім вітрі ледви-ледви деліється широкий лан жита. Жито --- мов золото. Колосся, наче праники, аж похлиплося під вагою зерна та перлових крапель роси, що повисали з кожної стебелючки. Стебла стоять високі та рівні, жовті і гладкі між зеленим листям повійки, полетниці, осету та шишого буряну, що стелиться сподом. Де-не-де видніється з-посеред того золотого, шумлячого та пахучого моря синє чаруюче око блавату або квітка куколю, або дівоче, паленіюче лице польового маку.

Зійшло сонце. Зацвірокотали сверщки на всілякі лади, забреніли великі польові мухи, затріпоталсь рябі мотилі по-над колосистим морем. Природа ожила. Вітер подув сильніше, подув теплом із сторони лісу і зачав стрясати срібну росу з трав і цвітів.

В селі піднявся гамір, закипіло життям. Вигін зарябів від худоби, котру гнали на пану. За худобою йшли заспані та немгіті пастухи. Де-котрі лишень, котрі вспіли вже й поспідати, співали весело, гоїкали та видускували батогами, женучи свій товар.

З хат закурився дим. Господині топлять зараня, щоб скоро зварити обід. — молодших виправляють у поле.

Тільки у старої Лесихи не куриться зо стріхи. Хоч там їх три: стара, донька Горпина і молода невістка Ганна, але вони таки ніколи рано не топлять, все ввечері. Вечером спечуть та зварять, що там треба. — а весь день божий не добають. Запопадні господині, хоч куди!

Газдівство у старої Лесихи несогірше. Хата хоч стара, та ще сильна: будиночки нові, просторі і охайні, худібка красна, що Господи, — гладке кожне, мов слимак. Пасіка також по смерті небіжчика Леся не пішла піворотом. Лесиха приняла старого діда жебручого Зарубу в хату, обиншла, обхамрала, -- та й уже старий літом і пасіки шльує, і коло хати найменшої крихіточки допантрує.

Лесиха була й справді жінка дуже господарна та запопадна. Сукриста дуже та тверда. Бувало, як на що завізьметься, то хоч рака лась, все поставить на своїм. Хоч волосся в неї вже й сівіло, та лице її було червоне і здорове, як цвickльовий буряк. Облесного й масного язика в неї не було. Зате говорила все уривисто і якомсь гнівно. Жарту або якого иншого радого та щпрого слова не чув від неї ніхто. Кожному, аби хто, уміла дотяти своїм гострим язиком.

Правда, — кажуть, — не з добра вона така й стала. Небіжчик Лесь, повідають, убивав її тяжко за молодих літ, прибивав кілком за косу до лави й бив... З горя вона тоді не раз і напивалася, і той звичай остався у неї ще дотепер, хоч ніколи п'янетво не довело її до того, щоб розтренькувала та пронастувала гірко запрацьоване добро. Як пила, то пила сама. В її хаті ані в селі ніхто від неї ніколи й не понюхав порції горілки. Стара Лесиха була дуже тверда і сука.

Гнат Лесинин довго не міг оженитися. Ні одна дівка в селі не хотіла йти за нього. Не знати, чи то тому, що був такий злий та забіяка, чи тому, що такий поганій. Волосся червоне, очка маленькі, хитрі, як у якого Татарина, сам великий, голова, як макітра, а уста, мов подунки, такі повіддувані. Ну, не про те річ. — най його там божа Мати судить! — але досить на тім, що нікотра дівка не хотіла за нього йти. Ще — не знати як і чому — плели щось люди, що Гнат не зовсім має чисті пальці, не раз там крізь шпх і де-що чуже прослизнешься. Не знаю як де, а в нашій селі вже нема гіршої ганьби, як коли кого обнесуть як злодія! Таке було і з Гнатом Лесининим, тому то не міг він довго оженитися. Нікотра не хотіла йти за нього.

Але вкінці трафилася таки одна — Ганна Тимшинна. Пішла вона за Гната, та на своє горе. Бідна сирота, без вітця без матері, тільки й віна внесла в Лесинину хату, що свої чорні брови, карі очі та двоє рук робучих та терпеливе, слухняне і покірливе серце. Ой зазнала-ж вона долі за Гнатом! Не минув рік, а вже стала щезати її краса, погасати блиск ока, хилитися до землі вродлива голова! Звичайше — гризота, сварка та бійка! Кого вони не пригнуть до землі, не позбавлять веселости?...

І от вам уся Лесинина челядь. Ага, був ще у Лесихи хлопичина наймит, Василь, що пас худобу. Його прозивали Галаєм, бо вічно, скоро вжене худобу в ліс, галайкоче та галайкоче, і не вгає на волосок. В одній хвилі і коломийки задробить, і думки затугне, і весільної, і з псавтирі та гласів церковних. Не був він письменний, все те переймав зо слуху, і аби вам одну співанку умів скінчити. Голоси та співанки плелися в його голові в якимось дикім меладі і моталися, мов клочки сіна в буйнім вітрі. Вони не займали, а тільки заглушували його. Він тоді не тямив про світ і про себе. Худоба брела ніворотом. А як хто ниний співав, то він не любив слухати. Сказано, якийсь тумануватий. З чого йому таке пішло, Бог знає. Може також з пужди та бійки. Ой, бо то й натерпівся він усякого лиха, відколи померли його родичі на холеру. Вони, кажуть, були багатенькі і пестили дуже свого Васильчика. Смерть забрала їх нагло

одного дня. — Васильчик перейшов у чужі руки, а чужі руки, звісно, не гладять! Біли його, бо був розщеплений, упертий, лінивий. Вигнали з нього ті хліби, та заголомнили молоду голову, затоптали останню искорку дитинячої свободи і живости. Маєток зслиз у чужих руках, мов сніг у воді, а Василь дали на службу до старої Лесихи. Ой, не рай же він і тут пайшов!

II.

Лесиха, сказано, западна, перша йде заживати з донькою і невісткою.

— Най-по, чи наш Галай і пиві пустить худобу у царину, чи буде тамти вчорашні синці? — заговорила якомсь ніби грозячи комусь Лесиха, йдучи передом та поблискуючи повим серпом під пахою.

— Ба, а чому-ж би не пустив? Як зачне вигалайкувати, то й про світ забуде, не то про худобу! — відрекла Горнина. Її гарне, молоде лице світилось здоровим румянцем супроти сходячого сонця. Вона одна була ще найщасливіша на всю хату. Мати любила її, хоч, правду сказавши, не раз і Горнині прийшлося скоштувати гіркої від матері або брата.

Ой, так, приголомшили бідного хлопця, як kota загорілого, та тепер добивають! — шепнула сама до себе несміло Гапна. В серці бідної супроти найскорше збудилось пожалування над таким же круглим, щасним сиротою.

Ага, свій усе із своїм рука! — відрізала їй гнівно Лесиха. Вона зачула тихі слова невістки. — Сирота, а пшсок як ворота! — кричала далі. — Не бійся, моя кіточко, і ти-о варта з ним на одну гилью! Зійшлися ви обоє та й зараз одно над другим і жалуйтеся. Ех, божа-о вам Мати не дала просвітної години, що ви мою працю дармо марнуєте, мій хліб дармо жерете, а все дельом-полельом поводитеся!

Лесиха замовкла. Задихалась. Ніхто більше не обзивався.

Прийшли на місце. Гапна вибрала місце на межі, де склала полуденок. Лесинина пивка була ність загонів заширока. Три їх за день могли її набезпечно обадити.

Лесиха тут же порядкує.

Ти, не потрібе (відозвалась прудко до невістки), ставай он тут! (Показала найширший загін). Ти (до доньки) сюди, — а я на прилуду! — Поставали.

— Дай спокій, сестрице! Мама все мусять теркотати. Жнім разом!

Ганна замовкла. Горпина зачала її все підкидати, майже шів загона собі забірала. Була то щира душа, не в маму вдалася, та часом лиш говорила під її лад, бо знала сукристу материну натуру. Знов стало тихо, тільки стебла хрупотять та час від часу серп бренькне об камінець.

Горпина десь з перегадом затигла другу пісню. Зібралося Ганні на тугу й жалощі, котрі також всплувались вилитися піснею. Вона несміло та рівно і переливно затигла:

Зайшло сонінько за віконінько,
Як проміннеє коло;
Вийди, миленька, вийди, серденько,
Промов до мене слово!
Рада-б я вийти, рада-б я вийти,
До тебе говорити, —
Та лежить нелюб по правій руці,
Боюся розбудити!

Лесиха слухала пісню, затиснувши зуби. Кілька разів з-під лоба суворо поглянула на невістку. Ганна не бачила того, жала далі і співала. З її тусклого ока скотилася навіть груба сльоза і впала на серп. Знак, що й серце її співало ту-ж пісню, не тільки уста.

— От що їй на голові! Господиня моя зателепана! Які співаночки виводить! — перебила гнівно Лесиха.

— Дайте бо ви, мамо, Ганні спокій! — з серцем відказала Горпина. — Що вас за говорінка напала? Ні говорити, ні плакати, ні сміятися не даєте, ще й співати бороните! Яка мара далі витримає у вас?

— Но, но, розтріскоталася, сороко кущохвоста! — скрикнула мати, — волиш жати та тихо бути! Не бійся, знаю я, де у тебе раки зімують! Лиш мені не мовчи, то й ти будеш знати, по чому локоть борщу!

Зпов одностайно і понуро йшла робота. Стара хвиля від хвилі покликувала на невістку, то на доньку, мов оконом. Вже сонце геть-геть підійшло. Жито клалося на поміть та ветелювало широко загни. Вже паші три женчихи понолудували і, не спочиваючи, взяли знов за діло. Сонце жарило, з лиць котився піт. Сверщкі цвіркали голосно та проникливо. Здавалося, що їх голоє розтпинається десь глибоко під землею і впадає до уха, мов острій кремінний пісок. Окрім сверщків,

усе затихло, все поховалося в тінь перед жарючим соящим промінням. Лиш люди, пани сотворіння, мучаться тоді, коли спочиває прирола.

III.

— Лесихо, Лесихо! — розітнувся голос якогось косаря з-під лісу. Лесиха встала, приложила руку над чоло і вперла очі в даль. — Чи не бачите, он-де три ваші корови в вівсі? — кричав голос далі.

Із лісу долітало галайкання і верескливий спів Василя:

Ой там на горбочку
Спдів дідько в черепочку,
А ми його не пізнали . . .

Гей (то „гей“ тяглося безкраю довго) мати-ж моя, мати, пусти мене погуляти . . .

Го-о-о-а-усподи, воззвах тобі, услухи мя! . . .

— Ах, чортів накоренок! Уже знов змалював! Бодай же ти із себе печінки викричав! Васплю — гей! Васплю — гей! Ту-у-мане вісімнадцятій — на! А не бачиш, що корови в шкоді — га? А по-вилазли-б тобі ті сліпаки, та би тобі повилазли!

— Господи помило-о-ой! — ішов відгук із лісу. Те „той“ тяглося знов дуже довго і згубилося врешті десь у далеких, темних лісах.

— Галаю — на, Галаю! — закричав знов косарь з-під лісу. — А не виженеш ти собі корови з царини? Вигнало-б тебе, як гору Бачиньку, га!

— Ой туду, ду, ду, ду, ду, ду! за водами я йду! — речетував Галай з лісу.

Косарь відай стратив терпелівість, вхопив косу на плече та побіг сам виганяти корови з вівса. Вігнав їх у ліс і щез за ними в темряві зелені. Лиш незадовго чути було крик і реїт Василя.

— А то, то, то! — приговорювала Лесиха, знов схиляючись до жнива. — Най з нього там і третю шкіру здійме, слова йому не скажу! Най пантрує худоби, а не галайкоче!

Вечоріло. Сонце пишно закотилося за спні гори. Мряка зачала налягати па луки і клубитися чим раз ширше сивими туманами. З-під неї, мов дитина з-під теплої перини, обізвався деркачі. Перепелиці заїтпїліткали з жита. Вітер повіяв від мочарів теплом та запахом сирого лепеху і татарського зілля. Любо якось та легко ставало на серці.

Наші жєнчихи дожали нивки, поставали, повипростовували крижі та відсапували.

Ладний дєньок бєде завтра. — промовила Лєсиха якось ласкавіше, як звичайно. — Богу дякувати, що ми тут нині обпоралися. Завтра треба бєде ячмїнь на Базарищі схопити.

— Ладна нїч бєде нинї! — прошептала Горпина, легко цєтервонїла і зїтхнула.

Ганна всмїхнулася до неї, та якось сумно, мов крїзь сльози. Вона одна знала про тайну Горпининогo дївочогo сердєнька, про її любов до вродливогo, чорнобровогo варубка Митра Грома.

— Ну, чогo стоїте! Ганно! хонти узбїрати, коровам до прищєсту! Ти, дївко, бїгай, тєлята напїй! Ну, борше!

Ганна зараз метнулася мовчки, радїше, як звичайно. Чаруюча сила лежить в одїм однїсїпкїм ласкавїшїм словї! Горпина пїдбїгцем і присївуючи покванїлася додому, а стара Лєсиха, положивши сери на голову вістрям до хустки і завдавши собї на плєчє спїл первак, гордо помєла за нею. Остання прїїшла додому Ганна, двигаючи на плєчах велику верєту свїжогo, нахучогo та розмаїтогo буряну. Корови чєкали вже на неї, а побачивши свою звичайну вечерю, зачали ричати з радостї і стовнїлися разом коло сїняних дверей, чєкаючи, аж прїїде черга на кожну їти до сїней, перекусити смачногo зїлля і віддати в чїстїй скєпєць свїї цїлоденнїй занас молєка.

Уже гєть-гєть смєрклося. У Лєсихи затоплєно в печї, і огонь палає ярким, червоним свїтлом. Ганна з Горпиною пораятьєся, варять, що треба на завтра. Дїд Заруба голосно гєворить молїтви, сїдячи на прїшїчку, а Василь, наслухавшїєся сварки Лєсихи і вїдобравши зо два бухняки мїж плєчї, полїз на нїч і заснув, не чєкаючи вечерї.

Пїд вїкнами почувлиєся тяжкї мужицькї кроки і брєньк коси, а трєхи згодом увїїшов Гнат у хату, кїнув старїй соломянїй капєлюх на лаву і сїв кїнець столє.

Ти на, Галаю! Бики попрїнїванї?

Попрїнїванї, попрїнїванї. — вїдповїла Ганна, мнїючи миски і захєвїяєся коло вечерї.

А ти, гадїше, де твої серпи лєжать?

Абє де-ж? Адже в сїнях над одвїрком! Де-ж би мали?...

Ага! Аби я бєв трєхи не дїздрїв, бєв би собї ногу на вїк вїчєвнїй просадив! Пїд самим порєгом!

То певнє котї!...

— Ой, небого моя! Лиш ти не павтруй моєї праці, як ока в голові! Не маєш свого що розмітувати! Не принесла ти мені ніякого віна!

Ганна змовкла. Її дуже прикро вколало те слово. „Нащо-ж ти брав мене? Та-же ти й тоді бачив, що я бідна!“ Ті гадки тислися їй до голови, але смілости не було у неї кинути їй собі-ж ними Гнатіві в очі.

— Ну, спати! — комендерує Лесиха. — Ти, непотрібе, огонь в печі погаси, грань позамітай у закутець, чуєш? Горшки у піч, най круни на завтра допріють! Горшино, води ще нема! Рушай по воду, а хутко!

Ганна почала поратися, а Горпина вибігла до сіней. Тут тільки здоцотіла коновцями та й коромислом, ривнула дверми, а з обори чутио лиш було веселу пісеньку:

Кобим була така красна, як та зоря ясна,

Світлабим миленькому, ніколи не згасла!

— О, які їй по голові сверцьки цвіркочуть! — відозвався сердито Гнат, роздягаючись. — Мамо, не висплайте її ніколи вечером за водою!

— Або чому?

— Та хіба не знаєте? Той довгоносій Громик, он із-за дороги, щось дуже до неї...

— Що? — верескнула Лесиха. — Тото засмаркане сміє підлазити до моєї доньки! Та-же я йому волосся обмикаю на його ганцустяній голові! Я йому піду до матері, най його собі держить, як не хоче, щоб яка кавза сталася!

Гнат ліг уже на постіль. Лесиха довго ще сацала та ходила по хаті.

— Ех, най-но я його їму в свої руки! Буде він матися! Під-свинок якийсь ходить! Та-ж як його шірву за лабу, а за другу приступлю, то його розідру.

— Угу, а вам що таке, мамо? — зачала уговорювати Ганна. Вона досі мовчала на ту розмову, кінчила прибірати. — Що вам такого прицало? От слухали-б ви, що Гнат идете! Та най скаже, чи бачив коли своїми очима, щоб Громик Горшину зацінав?

— О, який мені тут з неї адукат! — відкрикнув на постелі Гнат. — А не підеш ти спати, ти, робітнице моя неплачена!...

Лесиха роздяглася і лягла на запічок, де Ганна постелила вже була для неї мягку перину і два заголовки. На печі хропів уже голосно дід Заруба, та час від чаєу галайкав кризь сон Василь.

— Діду, а оберніться на другий бік! Не хрошіть так, шч завалиться! — крикнула Лесиха, штургаючи діда в бік.

— Бог запласть! Ручечкам роботящим і пожечкам приходящим і головам вилудхащим, — зачав Заруба крізь сон свою звичайну молитву, але зараз-же обернувся на другий бік і втих. По хвплі заснула й Лесиха.

Тихо стало в хаті. Місяць несміло, блідо проглядає крізь тісні, тусклі шибби. Ганна ще не лягала спати. Вона сперла голову об вікно, а лікті об варцаби і довго стояла, тяжко задумавшись. Над чим вона думала? Бог знає. Може переходили понеред її очі її літа молоді, невеселі, сирітські. Може пригадувалася її серцю яка перша, щаслива, безталанна любов, бо в очах закрутилися дві сльози, а з уст ледви чутно полилася смутна думка:

Шуміли верби в Поповій Діобрі.
Та й лозовое пруття;
Люблю тя, ¹⁾ дівча, люблю серденько,
Про людей не візьму тя.
Не так про людей, не так про людей.
Отець-мати не велить . . .
Мене за тобов, ²⁾ мене за тобов
Само серденько болить!

— Жінко! Що ти, вибралася мнші ловити, чи що? Чому спати не йдеш? — обізвався Гнат.

Ганна схаменулася, обтерла сльози і клякла до молитви.

Молилась вона довго, гаряче, простими, сердечними словами. А під вікнами на вишні виводив соловій свої голосні співи, все починаючи зов на сміх: патиком, патиком, патиком, та й тріє! цюррр . . . А на вигоні прощалася Горщина із своїм любком.

— Горшино, серце, зажди ще хвилечку! Ми ще й не наговорилися.

— Ні, Митрику, нема коли, мама будуть сварити. Ти знаєш, які вони! Добраніч тобі А завтра . . .

Не докінчила, хопила коновці з водою і побігла до хати.

— Завтра, — шентав за нею Митро. Довго поглядав з вигона на Лесичину хату, а далі й задумався.

— Чи не дармо я її люблю? Чи відасть її стара Лесиха за мене? — подумав він. Серце йому стислося, коли погадав про свою бідність.

¹⁾ Тебе. ²⁾ Тобом.

— Треба робити, заробляти, що сили, а чи що з того вийде? . . .
Таке то наше гречане . . .

Зітхнув важко, витяг сошілку з-за пазухи, заграв, затилікав, та так дрібно та тужно та якомсь так, немов би в тім голосі тонула вся його надія на тихе щастя.

— Гірка моя доле! — прошептав Митро і повернув у свій вигін до бідної, вербами обсаженої хатини, де жила його стара мати. З-межи густих зелених верб розітнувся парубоцький голос, що виводив пісню:

Ой ще кури не піли.
Кажуть люди: день білий?
Ой вийди, вийди, хороша дівчино.
Поговори зо мною!

135. До світла.

I.

Говорять учені природознавці, що ті верстви води, котрі лежать на самому дні найглибших морських глибинів, це справдішня „мертва вода“. Величезний стовп горішніх верств, що тяжить на кожній частині того низу, позбавляє її всякого руху, всякого життя. Світло сонця сюди не доходить, ніякі живі істоти тут не водяться, ніякі водяні протоки, ані бурі, ані землетрясення тут навіть легенькою луною не озиваються. Одинокій рух, який тут можна запримітити, це вічне і ненастанне спадування мільонів трунів і скелетів живих істот, котрі колись, не раз таки давненько, жили і гуляли там, угорі, пишались на сонці, кунались у теплоті, гоїдались на могучих морських хвилях. Погибіши, вони звільна, звільна спадують униз — особливо ті манюсінські форамініфери, діатомеї та інші дрібязок, що творить головну масу морського життя, — звільна труши їх продураються крізь верстви, що-раз густіші і багатіші в кислород та вуглевій kwas розкладаються, неначе згорають у них, і тільки з часом, як мікроскопічні кульочки та дрібочки, досягають дна і лягають на тім великім кладовищі, щоб колись, по тисячах літ, утворити крейдяну скалу.

Важко і сумно мабуть тим нижнім верствам води бовваніти і дубіти вічно на мертвому дні, в страшній пільмі, під нечуванім тиском, серед самих трунів. Важко і сумно їм, особливо коли в них скрито відізьветься та вічна, непропаща сила, без котрої нема ані

одного атому в природі. Жива, непронаша сила в нутрі, а кругом пітьма, тиск страшенний і безконечне кладовище! І коли в тих печасних, на вічну смерть засуджених, атомах заворушиться часом, раз на тисячу літ, легенький відтінок думки — ви думаєте, що це неможливе? адже-ж і наш думаючий мізок, що-ж він инше, як не звязок тих-же атомів кислороду, вуглероду і інших елементів? — то гірка, важка мусить бути ця зрія-дума!

— Мамо природо! Відки-ж така на вас несправедливість? Невже ми гірні від тих, що там угорі над нами гуляють, гоїдаються та в чудовому світлі пишються? І чому-б тобї не встановити черги, чому-б не пустити нас хоч на часочок туди, вгору?

Але мама природа не знає сантиментальности і не слухає зрїй.

— Буду я з вами, дурнями, панькатись! — воркоче вона. — Чуєте в собі силу, то трїбуйте вирватися сами на верх! Ще я не мала-б роботи та вас підсаджувати!

Ба, трїбуйте сами вирватися!

Вам не дучалось бачити подібні події в житті людському? Ой, дучалось, любі мої, кому-б не дучалось таке бачити! І від кожного такого випадку щеміло ваше серце, і до нині щемить, коли стрїбуєте перенестися думкою в становище тих бідних живих атомів людської суспільности, засуджених зависливою долею на вічну пітьму, на туну невіджимість, на смерть беззвісну. Адже-ж і всі ми — чи-ж не така сама низня верства поміж народами? Чи-ж кожний кренкий, здоровий рух тих вольних і щасливих народів не відчуваємо, як біль, як натиск, як штовхання на наш организм народний?

А кожний з вас, хто не раз коштом страшеного зусилля і коштом не одного існування найближчих нам людей, видобувся з того темного низу хоч трохи на вищій щабель, чи-ж не почув не раз мимовільного жаху і болю на саму думку про той низ і про те, що, не будь цієї або тої щасливої обставини, він був би може й до нині провадав у вьому, темний, безномічний, незвісний нікому, не чоловік, а частина маси людської? І чи не заболить наше серце на згадку про тисячі й тисячі таких, що так само, як ми, сидувались вирватися з тої пітьми, тужили до світла, рвались до волі і теплоти — і все надармо? І чи не пройме вас дріж перестрашу, коли пригадаємо життя і кінець таких незвісних нікому, забутих, не раз затоптаних і ошльованих одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що не раз тільки найглубіша в світі обставина, слінний припадок, непорозуміння, жарт, нерозважне слово, нилінка одна зіхнула їх з дороги і навіки вкинула назад у ту пітьму, з котрої вони вже от-от вибїралися на вольную волю?

Отакі думки вертіли мій мізок і прогонювали сон із моїх позик підчас довгих, довгих ночей і днів, прожитих у тюрмі. Мої товариші не долії, у котрих і самих сверлувало та мулило в нутрі, не могли знайти для мене слова потіхи, противно, я бачив, що сами вони не раз далеко більше потрібували такого цілющого слова. Щоб не вдуріти серед тої суетолюки горя, ми розмовляли, оповідали одні одним — не про себе, а про других, далеких, і все таки про горе. Одно з таких оповідань, котре глибоше, ніж інші, вразило мене, подаю оне читачам. Той, що мені оповідав його, був — не говорю про його „фах“ — парубок ще молодий, повний сили й відваги, не позбавлений доброго, широлюдського чуття, вихований по-міщанськи, кічлив народну школу, вчився ремесла, одним словом, також чимало потратив сили і кошту, щоб видряпатися наверх, виїти в люди — ну, а виїшов . . . Та не про це річ!

Шостий раз уже сидів він під ключем, і знав усю арештантську практику, трохи що не всю історію кожної казні: хто в ній сидів, за що, на скільки був засуджений, як обходилися з арештантами давніше, а як тепер, і т. д. Була це правдива арештантська літопись. Дозорці вважали його за непосидючого галабурдника і давали це йому почути частими дисциплінарними сарами. Але він не уймався і вибухав, мов порох, скоро тільки побачив, що що-небудь діється не так, як повинно, що в чім-небудь кривдять арештантів. Особливо часті мав він передірки з шільдвахом¹⁾, що ходить по-під візнами вязниці і має вважати на те, щоб арештанти не визирали в вікно і не говорили один з одним. Кілька разів вояк грозив йому, що буде стріляти, коли не вступиться з вікна, але він сидів спокійно, не кажучи нічого, і аж коли вояк починав кланцати курком, зіскакував з візна і кричав:

— Ну, ну, адже-ж я знаю, що ти не смієш стріляти!

А відки ви це знаєте? — запитав я раз.

Як то, відки знаю! Сам був свідком, сам бачив!

Що бачили?

— Е, та це ціла історія, по котрій шільдвахам наказали стріляти! От лише я вам розкажу, нехай там бідний рекрут не бентежиться. Адже-ж і він бідолаха, що йому скажуть, те й мусить робити.

II.

— Два роки тому буде, — почав він, — як-раз оце два роки. Сидів я тоді в оцій ямі в слідстві. Два нас тільки в казні

¹⁾ Вартівник.

було: я і якийсь панисько, Журковський називався. Що за один був і за що сюди понав, цього вже й не тямлю.

Аж ось раз якось у вечір, уже по вечірній візиті, вже ми пороздягалися і спати лягли, — несподівано чуємо кроки ключника і голосний скрегіт ключів від колодок. Нарешті відімкнув і, впустивши до казні світ жовтого світла із своєї ліхтарні, вказав нам у тім світлі якусь скорчену, напів голу, марну фігурку. Потрутив її наперед і вінхнув до казні, бо, видно, сама не могла досить скоро поспіти.

Осьде маєш коц і простирало, — крикнув, кидаючи ті речі фігурці на голову і майже до землі її пригнітаючи. — Лягай та спи! Миски дістанеш завтра.

Сказавши це, ключник двері запер і пішов. У казні стало темно, як у шивниці, і тихо, як у гробі. Тільки в ряди-годи чуємо, немов би хтось сікачами мясе на стільниці сік, — то наш товариш зубами дзвонить. Бачите, осінь уже була пізня, дві неділі по всіх святых, холод такий, що не дай Боже.

— Що ти за один? — питаю закостенілого товариша, не встаючи з ліжка. Вже чоловік був нагрівся і не хотілося мені вставати, а в казні було досить холодно, бо вікно мусіло бути день і ніч одчинене, про задуху.

Товариш наш мовчить, тільки ще дужче зубами дзвонить, а кризь той лярм чути уриване хлипання. Жаль мені стало хлопця, бо я вже доміркувався, що то якийсь зовсім ще зелений „фраєр“. Отже встав я і постелив йому напонацки ліжко.

Ну, ну, — кажу, — будь тихо, не плач! Роздягнися та йди спати!

— Не . . . не . . . мо . . . жу. — ледви пробубонів він.

— Чому?

Бо . . . бо . . . я . . . дуже змерз.

Господи! Я до нього, а він увесь, як кість, змерзлий, ані рукою, ані ногою рушити не може. Яким дивом прийшов до казні — не розумію. Встав і панисько, поздіймали ми з нього лахміття і роздягли його цілком до гола, патерли добре, обвили простиралом і коцом і поклали на ліжко. За якої чверть години, чую — зітхає, рушається.

А що, ліпше тобі? — питаю.

Ліпше.

— Відійшли руки, ноги?

— Ще не зовсім, але вже ліпше.

А відки ти?

— Зо Смерекова.

— То тебе певне жандарм привів?

— А як-же. Гнав мене сьогодні від рана, майже голого й босого, морозом. Десять раз падав я на дорозі, бо не міг іти. Бив мене ременем—і я мусів. Тільки в коршмі, в Збоїсках, трохи ми припочили. Жид горівки мені дав.

— А як-же тебе звати?

— Йосько Штерн.

— А! То ти Жид?

— А як-же, Жид.

— Нехай тебе чорт візьме! Хоч мене убий, чи був би я з мови пізнав, що ти Жид, так чисто по-нашому говорни.

— Що-ж, пане, я зріс на селі, межн хлопамп. Я пастухом був.

— А скільки тобі літ?

— Шіснадцять.

— А за що-ж то тебе аж сюди до криміналу притягли?

— Ой, пане, я не знаю! Казав жандарм, що мій господарь при-скаржив мене за рабунок з вломанням, але я бігме нічого не рабував. Тільки свої папери, бігме, тільки свої папери!

І став хлипати та ревіти, як дитина.

— Ну, ну, цить, дурний, — повідаю, — скажеш то все завтра в суді, а мене то зовсім не обходить. Спи тепер.

— Ой, пане, а жандарм казав, що мене за те повісять! — заводив Йосько.

— Чи ти сказився, дурний! — крикнув я. — Смійся з того! Де-ж ти чув, щоб за такі дурниці вішали?

— А мій господарь казав, що мене запакують на десять літ до криміналу.

— Ну, ну, не журися, — кажу. — Бог милосердний, якое то буде. Тільки засни тепер, а завтра поговоримо за дня!

Умовкли ми і незбаром я захрін. Тільки й добра мого в кри-міналі, що сплю, як той заяць у капусті.

III.

Тільки другого дня могли ми добре оглянути новика. Аж смішно мені стало, що я міг учора відразу не пізнати в нім Жида. Рудий, з пейсами, ніс вигнутий, як у старого яструба, постава скорчена, хоч на свої літа зовсім не марна, і доброго росту. Поглянувши на нього, бачилося, що на десять кроків від нього чуеш пах Жида.

А вчора, коли ми його натирали напотемки і тільки слова його чули, зовсім того не було можна доміркуватися!

І він також із переляком став озиратися по казні, як сполохана білиця. Схвонився, коли ми ще обідва з паном лежали, умився, постелив ліжко і сів на нім у куті, та й уже ані щеберне, мов заклятий.

— А що, ти голодний? — питаю його.

Мовчить, тільки якось ще дужче скорчився.

— І їв ти що вчора? — питає пан.

— Та . . . вчора . . . як мене мав жандарм вести, війтиха дала мені трохи борщу і кавалок хліба.

Ага, тепер уже знаємо! — всміхнувся пан.

Дав йому, поспідати — добрий кавалок хліба і вчорашній котлет. Аж затрявся неборак. Хотів щось дякувати, але сльози в очах йому стали.

І бачите, ще одна несподіванка в тім хлопчиськові! Постать наскрізь жидівська, аж відразлива, а в натурі його, бачилось, що нічого, ані крихітки нема жидівського. Тихий, слухливий, без жадної дрібочки тої жидівської самохвальби, до говірки прохочий, але коли йому було казати що зробити, то звивався, як искра. Було щось таке натуральне, хлопське в цілій його поведінці. Як не було що робити — а що у нас у казні за робота! — любив сидіти в кутнику мовчки, скорчений, обчепивши руками коліна та омертвівши бородою об коліна, тільки очі йому блищать з темного кутника, як у цікавої мшкы.

— Ну, скажи-ж нам, що ти за рабунок такий страшний зробив, що жандарм за нього аж шибеницею тобі грозив? — спитав його раз пан, коли вже видно було, що хлопчисько трохи втихомирився та освоївся.

— Ой, пане, — сказав Йосько і затрявся всім тілом, — довго би то розказувати, а мало слухати. То дуже дурна історія.

— Ну, ну, розкажуй, послухаємо. І так не маємо тут нічого мудрішого робити, то можна й дурної історії послухати.

Ріс я у Мошка, арендаря в Смереківі, — почав Йосько. Зразу грався я разом з його дітьми і кликав Мошка „тате“, а Мошчиху „маме“. Гадав я, що вони мої родичі. Але небавом завважав я, що Мошко своїм дітям справляє гарні бекенки, а Мошчиха дає їм що-пятикниці білі сорочечки, коли тим часом я ходив брудний та обдертий. Коли мені було сім літ, казали мені шльонувати гусей, щоб не йшли в шкоду. Мошчиха не питала, чи холод, дощ, або спека, але гнала мене з дому на толоку, даючи при тім чим раз

менше їсти. Терпів я голод, плакав не раз на толоці, але все те нічого не помагало. Сельські хлопці були ліпші для мене. Давали мені хліба, сира, доускали мене до своїх забав. Привик я до них, а пізніше став я їх виручати в шльопуванні гусей. Був я, як на свій вік, креский і зручний, то сельські господарі стали самі повіряти мені гусей, а потім телят, коли їх діти мусіли йти до школи. Зате діставав я від них хліба, теплої страви, а не раз у свято й пару крейцарів. Мошчиха була дуже скуна, то й рада, що я дома їсти не просив. А коли Мошкові діти дізналися, що я їм хлопські страви, то прозвали мене тrefняком і стали зо мною дрючитися, а далі й бокувати від мене. Зразу мені те не вадило, але небавом почув я ту неприязнь дуже діймаво.

Мошко наняв для своїх хлопців бельфера, щоб їх учив читати й писати. Було то взімі, то й я мав час вільний. Коли-ж я наблизився до них, щоб і собі вчитися, хлопці стали кричати, тручати мене та щинати, а врешті з плачем заявили матері, що разом із тrefняком учитися не будуть. Сама, бачу, Мошчиха намовила їх до того, бо дуже мене та відьма невадила, хоч не знаю за що. То-ж зараз, як тільки діти завели крик, прибігла і витрутила мене з порою, кажучи, що то не для мене наука, що вони бідні і не мають відки для жебрака бельферів тримати. Заплакав я, але що-ж діяти? Піду, бувало, в село, бавлюся з сельськими дітьми, або придивляюся, як старші майструють коло возів, саней чи інших знарядів. Не раз цілою гурмою бігали ми до ковали, котрого кузня стояла край села, і там цілими годинами придивлялися роботі. А що я був найвільніший з усіх хлопців, то не раз коваль велів мені або міхом димати, або молотом ударити, або точило крутити. Який-же я тоді був щасливий! Як гаряче бажав я, коли вже наука не для мене, мати бодай яке ремесло в руках!

З весною знов вертав я на толоку, до гусей і телят, котри Мошко скуновував у околичних селах, а перетримавши трохи возив до Львова на продаж. Толока смереківська обширна, де-не-де поросла кущами, то й не багато мав я біганини. Сяду собі, бувало, де на горбку, вигострю ножик і починаю стругати, довбати, клебезити різкі речі з дерева, зразу маленькі драбінки, плуги та борони, пізніше клітки, вітряки та млини. По рокові був я вже таким майстром, що всі сельські хлопці в кут передо мною. Почав я фабрикувати траскала та скривучі онуди для відгонення воробців із шениці, проса та конопель, і продавав пару таких онудів по десять крейцарів. Заробив я небавом стільки, що міг посправляти собі де-які столярські знаряди:

доліття, свердлики і т. п. Брався я до чим-раз більших річей, бо мав до того охоту. Що тільки побачу, зараз хотів би те зробити. Взимі пересижував я цілими днями то у столяра, то у коваля, помагаючи їм та привчаючися до їх роботи. Мав я вже шіснадцять літ, а у Мошка ані гадки зробити щось зо мною, — ввів мене на пастуха, а за більше байдуже. Не знав я навіть, хто був мій батько і якого я роду. В селі знали тільки, що Мошко привів мене відкись маленьким; була навіть чутка, що я син якогось Мошкового свояка, котрий не оставив після своєї смерті нікого, тільки мене одного, а за мною порядний маєток, і що бучім то Мошко загорнув і при-своїв його собі.

— Шкода тебе, Йоську. — говорили мені не раз хлопці, — такий ти моторний хлопець і до ремесла охочий, а що з тебе буде?

— Що-ж має бути, — відповідав я. — Буде громадський пастух.

Ой, не має сумління Мошко, що так за тебе не добає!

— Каже, що бідний, що не має звідки, — говорив я.

— Не вірь ти старому циганові! Має він гроші і порядні, але для своїх бахурів ховає. А тебе не навчив навіть Богові молитися.

Бурчалося в мені від таких слів. Став я сам про себе думати.

— Справді, — міркую, — чого я тут досідуся? Робити на Мошка задурно завше маю час. Коли-б хоч ремесла доброго навчитися, то я мав би бодай свій казалоц хліба в руках. Але як тут дійти до того? Як увільнитися від Мошка? Куди в світі обернутися, особливо, коли не знаю, відки я родом, хто був мій батько і чи є де мій рід?

Наша коршма стояла при дорозі. Часто до неї заходили жандарми, не раз ведучи скованих арештантів до Львова, або до Жовкви. Зразу я боявся страшенно тих здорових, трісних хлопів у темнім убраннї, із карабінами на плечах і в капелюхах із квіницею з блиску-чого когутячого ширя. З тривогою й дрожю скрєчений край печи, слухав я не раз, як вони розмовляли з Мошком, або з селяськими господарями. Розмовляли звичайно про страшні для мене речі, про пожари, про злодїв, волоцюг, і в розмовах тих дуже часто чув я слово: папери. „Як не має паперів, зараз його задержати“. „Еге, дивлюся, а його папери не в порядку“. „Як би був мав хоч один папір добрий, я був би його пустив“. — Ба що-ж то за папери, — думав я не раз, — що таку мають міць, що один папір може прохожого чоловіка оборонити від жандарма з карабіном та з когутячим ширям? Але на те питання не міг я знайти відповіди, а протє тим дуже лякала

мене думка про ті папери. Як же-ж я можу рушитися в світ, не маючи паперів? Адже мене зараз на першій кроці жандарм зловить і поведе Бог зна на які муки! Дрожав я внем тілом на таку думку. Чим частіше думав про визвіл од Мошка, тим частіше оті папери ставали мені перед очима. Навіть снилися мені папери, старі, пожовклі, з величезними печатками, дивилися на мене грізним, поморщеним обличчям, або сміялися з мене огидними, беззубими устами. Був я тоді дуже нещасливий. Всі люди, котрих я про те питав, potwierджували, що без паперів ані в дорогу рушити неможна, ані ніхто мене до терміну не прийме. Але відки-ж мені взяти ті папери? Коваль радив мені заштитися про них Мошка, він же мусів дістати якісь папери по моім батьку.

Ба, спитатися Мошка! Як би то мені так легко було до Мошка приступити. Давніше, як був я малий, він був для мене ласкавіший: коли-ж я став доростати, здав мене зовсім у руки свої жінки відьми і майже ніколи нічого до мене не говорив. Бачилось мені навіть, що бокував від мене. Відколи мені люди повіли, що мусів узяти гроші по моім батьку, став я щільніше на нього вважати: я зміркував, що та моя уага його непокоїть. Крутився якось неспокоїно, коли ми часом опинилися самі, немов би його щось гризло. — А що, міркую собі, як би так коли, як нема жінки дома, папери на нього несподівано, може-б можна від нього хоч що-то дізнатися? От я й зважився при нагоді так ізробити.

Нагода така небавом дучлася. Мошчыха поїхала до Жовкви, в коримі не було нікого, тільки сам Мошко, то-ж приступив я до нього та й кажу:

— Реб Мойше, люди кажуть, що маєш якісь папери по моім батьку.

Кинувся Мошко, немов би його оса вкусила.

— А ти це звідки знаєш?

— Та люди кажуть.

— Що за люди?

— Та всі, по цілїм селі.

— Ну, а тобі нащо тих паперів? Адже ти навіть читати не вмієш!

— Так. А все таки я хотів би знати. Значить, маєш їх?

— Маю, маю, ті дідівські папери! — крикнув Мошко роздражений, немов би я йому не знати що непристойного сказав. — Дід був твій батько, потратив масток, а тебе мені на біду лишив. Що мені з тебе за пожиток!

Знаєш що, реб Мойше, кажу, — віддай мені ті папери. Я собі піду, коли я тобі непотрібний.

— Що? — верескнув Мошко, — ти хотів би йти? А куди-ж ти, дурню, підеши?

Я хотів би вступити де до терміну, ремесла вчитися.

Мошко засміявся на ціле горло.

Іди, іди, капустина голово, гадаєш, що тебе хто прийме! За термін треба платити, а до того треба зміти читати й писати, і то не по-жидівськи, а по-гоївськи.

Став я, мов остовнілий. Врешті здобувся на слово.

То бодай мені покажи ті папери, нехай їх побачу!

Тьфу! крикнув Мошко, вченився мене, як репях кожуха! Ну, ходи, покажу тобі твої старби! Ще щастя твоє, що я їх досі не спалив!

Це остатнє слово, мов ніж, уразило моє серце. А що, як би був Мошко справді спалив мої папери? Адже був би я самісінкый на світі, як лист, одірваний від дерева. Ані я сам не знав би свого роду, ані мене ніхто не знав би. Не міг би я рушитися з місця, був би навіки прикований до Мошкової лави, був би до смерти невільником. Дрож мене пройняла на цю думку, якесь мlave проміння замиготіло перед очима. З великою натугою переміг я сам себе і йшов сунокійно за Мошком до комірки.

Комірка була дерев'яна, добудована до корини ззаду, а вхід із сіней. Мала тільки одно тісне віконце, навхрест перебіте заїзними штабами. Там Мошко складав усікі речі, що брав від хлонів на застав і все, що мав дорожчого. Повно там було кожухів, шапок баранкових, чобіт; у скрині лежали коралі, казали навіть, що мав там на дні старосвітські дукати й талари. Нару раз добувалися до тої комірки злодії, але ніколи не могли її розбити, бо міцно була збудована, а Мошко собак держав чутких. Двері від комірки були низькі й тісні, Мошко мусів схилитися, щоб увізти до середини. За ним увіз і я.

А ти тут чого? озвірівся він на мене.

Як то чого, адже-ж ти велів мені йти?

Але не тут! Зачекай у сінях!

— Все одно, кажу, дочекаю й тут. Адже нічого тобі не знім.

Мошко витрішнв очі і видивився на мене, немов би мене вперше в житті бачив. Не знаю, що йому в мені не подобалося, але плюнув і відвернувся. Потім виліз на скриню, сягнув на полицку прибиту під самою стелею і дістав відти скрутіль кожовклих паперів.

— Ось твої шпартали! — буркнув, показуючи їх мені здалека.

— Дай, нехай їм придивлюся, — кажу і витягаю руку.

— Ну, що-ж ти, дурний, в них побачиш. — відповів Мошко, — і щощо тобі того? Сиди у мене, коли тобі тут добре, і не шукай собі біди!

І поклав папери знов на полицю.

— Ходім звідси, — каже, — тепер можеш бути спокійний. А то, що тобі люди про мене говорять, — бо знаю, що в людей язики довгі, — то ти не вірь тому. То все брехня.

— Що брехня? — питаю.

— Ет, з тобою говорити, то однако горохом об стіну кидати. — буркнув Мошко і майже витрутив мене з комірки, а потім, замкнувши її на ключ і на колодку, пішов до корини.

IV.

Йосько замовк на хвилину. Пан Журковський, що уважно слухав його оповідання, всміхнувся та й каже:

— Ну, ти казав, що дурна історія буде, а ось ти розказуєш, як би із книжки читав.

— Е, пане, — відповів Йосько, — те, що досі, то не була історія. Але тепер прийде дурниця. А що оповідаю гладко, то не дивуйтеся. В селі навчився я казки розказувати. Память маю добру, а як тільки раз яку казку вчую, то потім оповім її ще ліпше і цікавіше, ніж той, від кого я її чув. Тамтої зими так мене в селі всі за ті казки полюбили, що ні одні вечериці без мене не обійшлися.

— Ге, як я бачу, то ти майстер до всього. — сказав пан.

— Ой, пане, — відповів зітхаючи Йосько, — не знаю, що то значить, але мені бачиться, що це власне моє нещастя. Коли чую, що маю що зробити, що можу чогось навчитися, то так мене щось у середині пече, так мене мулить і мучить, що не маю хвили спокую, поки того не зроблю, не пізнаю, не навчуся. Отже-ж не що, тільки це мене до криміналу завело.

— Ну, ну, розказуй!

Та не міг цим разом Йосько скінчити свого оповідання, бо власне в тій хвилі відчинилися двері нашої казні. Йоська закликали до протоколу.

— То незвичайний хлопець, — проворкотів пан і став, задумавшись, ходити по казні.

А мені видіється, що він багато бреше. — Кажу я. — Навчився казки хлопам оповідати, то й нам казку каже.

— Думаєш, що так?

— Ну, а що-ж, хіба то не може бути?

— Певне, що бути може, але лице його свідчить за ним. Зрештою будемо ще мати час переконатися потрохи.

На протоколі свідів Йосько коротко, не довше, як пів години. Вернув далеко веселіший і спокійніший, ніж пішов.

— Ну, що-ж, — питаю його, — не ззів тебе суддя?

— Е що, суддя добрий чоловік, — сказав Йосько. — Признатися, дуже я його зразу боявся. В селі казали мені, що тут бють до признання, що роззаленим залізом у підощви печуть.

— Ха, ха, ха! — засміявся я. — Тепер то я знаю, чого ти по ночах так перевертався та кричав та йойкав! Тобі певне сплюлося, що тебе в підощви печуть!

— Ой, прошу не сміятися. Мені подумати страшно про ті сни, стільки я в них натерпівся. А все задурно. Суддя такий добродушний, говорив зо мною по-людськи, не кричав, не фукався, не бив мене так, як жандарм.

— Хіба-ж тебе жандарм бив? — спитав пан Журковський.

— Ой, пане, я гадав, що душу з мене вижене. Подивіться тільки на мої плечі!

І Йосько зняв сорочку. Ми аж ахнули! Всі плечі хлопця вириті були сплечами та пругами засохлої крові.

— Ну, а про що-ж тебе суддя питав? — промовив перший Журковський.

— Та про той нещасливий рабунок, як то було.

— Ну, і що-ж?

— Та що-ж бй! Оповів я йому все, як було, та й годі. Списав протокол і казав мене відвести.

— Ну, то тепер оповідж і нам, як то було.

— Та як було! Знаєте вже, яке було моє життя у Мошка. Не хотів я довше у нього оставатися, а ще до того боявся, що скоро йому ще раз спімну про паперн, то він візьме та й спалить їх. Ото-ж я надумав сам їх украсти. Лекше мені було діобратися до комірки, ніж сторонньому злодієві, бо й пец мене знають, і сам я знаю всі входи і всі звичаї в хаті. Зразу хотів я викрасти у Мошка ключі, але він, видно, занюхав щось і носив їх завше при собі, або ховав десь так, що я не міг знайти. А мене гарячка жерла, скоро в моїй голові раз на тім стало, щоб добути свої паперн. Тут уже ні про

що не було гадки, тільки про це. І що зрештою мав я довго думати! Одної ночі, коли всі спали, швидко зостругав я фугу в однім стовпі комірки вова була будована в стовпі, виважив долотом деліну, вліз до комірки, взяв свої папери, а потім засунув долоту знов на місце. Та й стільки.

Дрібниця! буркнув пан.

А скоро я дістав папери в свої руки, то навіть не переглядаючи їх, не розв'язуючи шнурка, котрим були обв'язані, завив їх у шмату, сховав за пазуху і покинув Мошкову коршму. Куди тепер іти? — подумав я собі. Ще мене страх не зовсім покинув. А-ну-ж Мошко ошугав мене, показуючи які будь пусті папери замість моїх! А-ну-ж напостемки взяв я якій инший зв'язок? Треба було конечно з кимось порадитися, що в тім разі робити. То-ж переночувавши в пернім ліжнім стозі сіна, на другий день пішов я до знайомого коваля і оповів йому все. Він перший зіляв мене холодною водою.

Зле, хлопче, зробив ти, — каже. — Іди зараз до в'їта, розповідь йому все і зложи у нього папери!

Замлоло мене коло серця від тих слів. Але що-ж робити? Бачу, що рада розумна, та й іду. Прихожу до в'їта і з подвір'я вже бачу крізь вікно, що коло стола на лаві сидить жандарм. Відразу щось немов би шепнуло мені, що то смерть моя. Задеревів я і не міг кроку далі зробити. Блисла мені в голові думка: втікати! Але вже було запізно. В'їт мене побачив і крикнув радісно:

— Ось і він сам! За вовка помовка, а він осьде! Ну, ходи-ж, ходи ближче!

Бачу, що вже все вийшло наверх, що вже за мною питають. То-ж, зібравши всю свою відвагу, йду до хати.

Як називаєшся? питає мене жандарм.

Йосько Штерн.

Звідки родом?

Не знаю.

Ага, значить волоцюга.

Закаменів я на місці. Не раз чув я це страшне слово, чув багато странных історій про те, що то виробляють жандарми з волоцюгами, і завше того найгірше боявся. А тут маєш, від першої хвили і сам у таке-ж попався!

Але-ж я тутешній, — простогнав я. Пан в'їт мене знають.

Я? тебе? — каже мені в'їт. Брешеш, любенько моя! Знаю тебе з видження, знаю, що називаєшся Йосько і що служив у Мошка арендаря, але хто ти такий і звідки взявся, того не знаю.

— Ага, значить, бреше в живі очі! крикнув жандарм і щось собі занотував у книжечці. — Ходи сюди, сказав далі до мене. — Блекче! Дивися мені в очі!

І в тій хвили, коли я підніс до нього очі, він тяжким своїм шиштовком ударив мене в лице так, що я відразу вивав на землю і кровю обіллявся.

— Встань зараз! — крикнув до мене жандарм, — і не смій мені кричати, бо ще більше дістанеш! А тепер кажи правду, що тебе буду питати! Ти служиш у Мошка?

— Так.

— Ти обікрыв його?

— Ні.

— Як то ні?

Знов я видивився на жандарма, стираючи рукавом кров з лица, і знов здоровенний його удар повалив мене на землю.

— Пале жандарме, — сказав на те війт, поки я коріцмався, щоб устати, — я, як начальник громади, не можу дивитися на таке трактування арештанта. Я тільки маю бути при списанню протоколу, а те, що діється перед протоколом, до мене не належить. Коли хочете вчити його, що має говорити, то виберіть собі инше місце. У мене того неможна.

Жандарм прикусив губи, а далі, не кажучи й слова, встав із лави, добув із своєї торби ланцюжки, закував мене і повів до коршми до Мошка. Що там зо мною робили, як мене вчили говорити, того не буду сповідати. Зомлів я пару разів підчас тої науки. Та й не даремпа-ж була їх злість. Зробив я їм великі збитки. Мошко в перній хвили сказав жандармові, що я вкрав йому великі гроші, завиті в папір. Гадав, що як мене жандарм зловить і до коршми приведе, то він зараз папери від мене відбере і спалить, і я навіки останусь його невільником. Скоро тільки я ввійшов до коршми, зараз перше питання було:

Де гроші?

— Не знаю. Ніяких грошей я не брав.

— А де папери?

— Я сховав.

— Де сховав?

— Не скажу.

Стали мене наклонювати, насамперед биттям, потім добрим способом, а я все тільки одно повідаю:

Напери я взяв, бо то мої. Не заглядав я навіть, що в них є. Сховав я їх і не покажу нікому, тільки війтові.

Мошко мало не сказився. Із злости велів з мене поздирати чоботи й рубаття, що я мав на собі, а вбрати мене в оце лахміття. Нарешті, збитого і майже голого, повели мене до війта. Знов мене там стали за напери питати. Але я не дурний. Аж коли побачив, що в хаті багато свідків, пішов я до сіней і витяг напери із шпари. У війта сіни були темні, обширні. Йдучи до хати і бачучи там жандарма, ухав я свій звіток до шпари, щоб його у мене не відобрали. Коли Мошко побачив звіток у руках жандарма, кинувся до нього, як ворон, кричучи, що то його гроші, щоб його віддати.

— Го, го, пане Мошку, — відповів війт, — то так не йде. Ми те все мусимо відставити до суду. Зробимо тут протокол, а скоро той хлонець признається, що у вас той звіток украв, то вже річ суду робити з тим, що далі. Запечатасмо все, як є, громадською печаткою, і пан жандарм відставлять те разом з арештантом до Львова. А ви вже в суді будете собі правди доходити.

Мій Мошко так на те скривився, немов би квартиру своєї оковити вишив. Але ніхто на те не зважав. Жандарм засів писати протокол. А коли все списано, війтиха дала мені трохи поноєсти, жандарм закував мене знов, і ми рушили в дорогу до Львова. Гадав я, що згину з болю й морозу в тій дорозі, і досі не знаю, як я видержав. Ой пане, як же ви тепер гадаєте, що зо мною буде?

— Нічого не буде, — відповів пан Журковський. — Посидиш трохи та й вийдеш на волю. А хто знає навіть, чи вся оця історія не вийде тобі на добре.

— А то як?

— Ну, побачимо. Ніколи чоловік не знає наперед, що його чекає.

V.

Щось так у два, чи три дні кличуть Йоська, але не до суду, тільки до доктора. Що то значиться — гадаю собі. Адже-ж він не мельдувався „марудою“.

— Сам не мельдувався, — повідає мені Журковський, — а навіть як би замельдувався, то це йому ні на що не придалось-би. Але я його замельдував. Був я в неділю у президента і просив, щоб його велів звизитирувати. Адже-ж то страшенна річ, що тут діється! Так далі йти не може.

І справді доктор велів Йоськові розібратися і списав з ним протокол. Чи що з того вийшло — не знаю. В наших судах такі справи дуже погладу йдуть і не кожний такий щасливий, щоб міг дочекатися їх наслідку.

Тим часом пан Журковський каже якось Йоськові:

Чуєш, хлопче? хочеш, щоб я тебе навчив читати?

Витріщився Йосько на пана.

Ну, що-ж так дивинися? Скоро тільки маєш охоту, то за пару днів будеш читати. А як побачу, що справді не брешеш і пам'ять маєш добру, то вже те зроблю для тебе, що тебе приймуть до ремісницької школи, то навчишся ремесла якого схочеш.

Йой, пане! крикнув Йосько і кинувся панові до ніг, задивляючися сльозами. Більше нічого не міг сказати, тільки цідував пана по руках.

На другий день принесли панові букварь і він став учити Йоська читати. За два дні Жидисько вмів уже пізнавати і складати букви, а за тиждень читав короткі кусники майже плавно. Вчився того, як то повідають, як Жид коломийці. Читав би був, бачу, день і ніч, тільки що ми вночі світла не мали. Ледви до їди міг на хвилю від книжки відірватися.

А коли смерклося і читати вже годі було, Йосько сідав у кутку на своїм сіннику, підгортав ноги під себе і обхоплював їх руками, і так, сидючи скорчений, зачинав оповідати казки. Снував їх без кінця, і хоч бачилося, що все однакї чула й пригоди повторяє, все таки вмів їх завше инакше укладати і на инший лад оповідати. А часом просто було видно, що в казці спус перед нами свої власні мрії. Оповідав про бідного хлопця, що в найтяжчій недолі стрічає добродія чарівника, переймає від нього чарівні слова й закляття і йде в світ здобувати собі долю та помагати другим. Проймаючим, а заразом простими словами рясував його терпіння й пригоди, стрічі з жандармами, неволю в арендаря, забавно не раз мішаючи те, про що казки говорять, з тим, чого сам зазнав.

Ніколи ще не бачив я хлопця, котрий би так гаряче брався до книжки, як Йосько. Бачилося, що за тих пару неділь хотів надолужити те, що запердав у кільканадцятьох літах. Найбільше грізся тим, що боєнні дні такі короткі, а в казці так скоро зовсім смерклося. Одно наше віконце, звернене к захові й положене майже під стелею, скупо тільки світла пропускало навіть у полудне; о четвертій годині вже читати годі було. А Йосько рад би був день у-двоє продовжити. Нарешті врадуваний закликав:

Маю! Буду читати при вікні. Там розвиднюється швидче і видно довше, ніж у казні.

Невигідно тобі буде читати, стоячи на руштованню, кажу йому. Зрештою то для тебе зависоко.

Сидіти буду так високо, як мені подобається! каже.

Як-же то зробиш?

Привязку простирало двома кілочками до крати, в зігнутий покладу звитий у трубу коц і сиду на нього, як на сідало.

І справді, винахід був дуже практичний, і відтоді всі в криміналі так роблять. Кілька днів Йосько просто добувавсь вікном. Вставав о шостій, скоро тільки трохи розвиднілося, робив своє руштовання і винявшись на нього, співав над книжкою, притискаючи чоло до самої крати, аби тільки як найбільше того божого світла захопити. Ми з паном обидва по черзі шльонували коло дверей, як ішов ключник до казні, і загодя остерігали Йоська, щоб злязів і руштовання знімав, бо сидіти при вікні арештантам гостро заборонено. Та й удавалося нам завше щасливо уникати штему, а може й ключник мав якусь увагу на пана Журковського і не так шильно нашої казні доглядав.

Та на лихо, штеми висав з иншого боку.

Окрім сторожі в коритарі, маємо ще одну: під вікнами в'язниці ходить шельвах жовнір із карабіном. Має він гострий наказ доглядати, щоб арештанти в вікна не дивилися, а особливо, щоб з собою крізь вікна не розмовляли. Військове правило велить йому в разі опору навіть зброї вкивати. Що правда, досі такого випадку не було. Треба вже було чогось дуже великого, щоб шельвах, зійшовши з свого пляцу, замельдував вахкомандантові, що з цього, чи того вікна говорили або дивилися. Старші жовніри, так ті вже привикли розуміти, що що иншого прише, а що иншого виконання, і звичайно не дуже гостро держалися пришеу. Не один суцокійно дозволяв на велику говірку, як то кажуть, був біят на все: инший лагідно вноминав або просив арештантів, щоб дали спокій. Та гірше було, коли на варті лучився рекрут, що боїться капрала гірш огню. Такий брав усякий наказ до-слова. Як сказали йому „гостро шльонувати“, то він розумів це так, що всякого арештанта, котрий укаже голову в вікні, треба сноганити остатніми словами, замельдувати капралеві, або навіть ухопити за карабін. На таких „клапачах“ арештанти мстилися тим, що за його варті, особливо вечером, виробляли найбільші крики в вікнах так, що бідний рекрут не раз було аж казнить, і на взятий викрик з вікна вважає за свій святий

обов'язок відповісти щонайменше таким же голосним та досадним викриком. Але що арештантів буває кількадесять, а він один, то по кількох мінутах пекельного галасу звичайно мусів замовкнути і, не можучи собі дати ради, хапав за карабін. Розуміється, що в тій хвилі вікна насупротив нього опорожнювалися зовсім, а крик знімався в другім кінці довгого арештантського будинку, і шельвах, як гонений звірь, біг туди і знов грозив карабіном очевидно, з тим самим наслідком.

Такі галаси бували звичайно вечером, але не раз і вдень. Отже лихो хотіло, що одного дня від третьої до пятої стояв власне такий нещасливий рекрут на шельваху. З самого початку сказав грубіянство якомусь арештантові, що дивився в вікно. Дали такий знак, щоб зробити клапачеві „кацмузику“¹⁾. На різких кінцях арештантського будинку, з різних поверхів із кільканадцятьох вікон раптом послышалися крики, викликання, свист і проразливі м'явкання. Рекрут кричав також, бігав по-під усі вікна, але ніде не міг заздріти нікого. Доведений до лютої, замовк нарешті і став на однім місці, щоб відітхнути. В пару хвиль пізніше замовкла й „кацмузика“. Бачилось, що спокій настав повний. В казні вже смеркалося, то-ж Йосько зробив руштовання і з книжкою в руках так і принав до вікна. Та ледви прочитав собі під ніс пару слів, коли в тім шельвах, зуздівши його, проскочив і став проти вікна.

— Марш, злодію, з вікна! — верескнув до Йоська.

Йосько за першим разом не чув навіть крику, так живо був зайнятий історією про чаплю й рибу, що власне читав.

— Марш з вікна! — ще голосніше крикнув шельвах.

— Та чого хочеш від мене? — відповів Йосько. — Адже тобі не заважаю. Адже бачиш, що читаю. В казні вже не видно, то я виліз трохи до світла.

— Йди геть, бо стріляю! — ревнув шельвах, і доки Йосько всів злізти із свого руштовання, вже гукнув карабінний вистріл.

— Йой! — крикнув Йосько і, як сніп, упав з руштовання на ліжку, що стояло під вікном. Ноги його задримали судорожно, а руки, в котрих держав книжку, притиснені були до грудей. З-під карток книжки б'ухала кров. Куля попала просто в груди.

— Що тобі? Де тебе трафилло? — крикнули ми обидва, кидаючися до Йоська. Але він нічого не відповідав, тільки чорні очі блищали, як два розжарені вуглі, страшенно якось відбиваючи від лица, блілого, мов у трупа.

¹⁾ Готячу музику.

На подвіррі під нашим вікном і на коритарі коло наших дверей знявся рівночасно галас. Там сторожа військова вибігла на вистріл, а тут ключник із дідами шукав казні, до котрої стрілено. Впали до нас.

— Ага, то тут! крикнули, бачучи розтягненого Йоська. А що, злодю, Жидику, дісталося тобі на горіхи?

Йосько кидався ще і стогнав тихо, все притискаючи книжку обома руками до грудей, немов би хотів нею заткати смертельну рану.

Що він робив? спитав мене ключник.

Та . . . я . . . тільки . . . до світла . . .

Хотів ще щось говорити, але духу йому не стало. Останнім відрухом відірвав руки від грудей і показав ключникові закрівавлений букварь.

— Він читав при вікні, — пояснив я ключникові.

В тій хвилі прийшов із суду ординанс із карткою, шукаючи ключника.

Пане ключнику, — каже з коритару, — де тут сидить Йосько Штерн? Є тут картка з суду, що має йти на волю.

А Йосько вже перед минутою був вільний.

136. Рубач.

(Присвячую пам'яті Михайла Драгоманова.)

В часі моєї далекої і важкої мандрівки зайшов я в величезний, густий ліс і заблудив. Лісовий холод, що звичайно так відсвіжує, тепер пригнітав мої груди, як сумнів пригнітає душу. Величезні, чорні гіляки грізно висіли надо мною, зловіщо шелестячи листям. Круте коріння де-не-де вишовзало з землі, заставляючи сільця на мої ноги, немов руки таємних демонів цїтьми силкувалися вхопити мене в свої кігті. Сухі ломаки тріщали під моїми стопами, а моїй стрівоженій уяві здавалося, що це тріскають, ламаються і боляче шепочуть зівалі і зісохлі мрії моїх молодощів. А по-над тим глуха тиша довкола, переривана хіба стрекотом вивірки на гіляці або риком ведмеда в чагарі.

Я йшов стрівожений, безтямний, німий. Буцім якась незрима сила гнала мене наперед, але куди? я не знав. Лісова гущавка зовсім заслонювала мені сонце перед очима, та і без того сонце, той ясний і непохибний небесний мандрівник, давно вже перестало бути керманцем моєї земної мандрівки. Серце надсильно билося в моїх грудях:

слух, дразненій величезною тишею віковичного пралісу, підхлюпував якісь непевні шуми, що дували з найглибшого нутра мого власного сета: то глухий, давно забутий зойк селяських дзвонів, то болючий, важкий віддих гонаючої матері, то дитячі наївно-сердечні шепти молитов, то вітрук страшенної життєвої бурі, скрегіт тюремних ключів, уривані слова проклять і паруги, тихий плач зраженої любови, крик розпуки і холодний усміх резиґації. Під впливом тих внутрішніх голосів, немов під впливом сумовитої матерньої пісні, помалу западала в дрімоту моя свідомість, топула в холодній темряві, губилася в лісовій гущавині. Я йшов помалу, чимраз помаліше, але все таки не переставав йти наперед, усе наперед.

Мій стан був подібний до сну тяжкого, болючого, тим більше болючого, що без мрій. Якесь глухе почуття, що блужу, що не бачу виходу перед собою, що невдиче чи пізніше мене поклянуть сили в тій страшній самоті, що може живцем зроблюся здобиччю звірюк, які вітрають кожний запах життя в тім пралісі, — те почуття не покидало мене ні на хвилю, мучило і боліло мене пенастанно, мов тернина ветромлена в ногу. Крім цього одного болючого почуття, я не чув нічого більше, ані жалю, ані надії. Якесь отупіння огорнуло мене і заморозило все, що в мені було людського, крім цього одного напів звірячого почуття болю і тривоги.

Зусиллям розпуки переставував я звалені виверти, пробивався крізь гинлі дебрі, видрипувався на стрімкі збочі, щоб захопити оком хоч крихітку ширшого овиду. Все надармо. Праліс обгортав мене з усіх боків і немов шептав мені міліонами своїх листочків, скрипом своїх гіляк, скрекотанням вивірки і риком ведмедів: „Не втічеш! Не втічеш! Хто тут зайшов, прощай усе надію!“

Стежню. Виразні обриси довокільнених предметів розплилися в темряві, творячи довкола одностайну, непроломану стіну. Я не міг зробіти ані кроку далі, почувуючи, що грудьми, головою, ногами вдаряюсь о запори. Даремно смертельна тривога майже до разу вичувала з лоба мої очі: ані одного трепоту світляного промінчика не могли захопити мої зіньки. Змучений вив я на землю. В тій хвилі вітер, що за-дня дрімав під верховіттям дерев, збудився і зойкнув протяжно, жалісно, мов посланець, що несе якусь страшенну новину в далеку країну.

Хвилю лежав я зовсім одубілий, і мені здавалося, що темні демони пустині з тихим шепотом здоводення обступують мене, нахилиються надо мною, простягають довгі руки, щоб притулити їх до моїх грудей і синити голосне биття серця. Я сховився на ноги, немов від дотику

гадоки, і в певимовній трівозі ще раз винатужив зір, чи не побачу якого промічника рятунку в тій пітьмі.

І я побачив.

Мені видалось, що блідий півмісяць повагом іде лісом, сверлюючи пітьму. Часом мигне, і в таку хвилину якийсь глухий доскіт залунає по пралісі, мов підземний грім, і слідом за ним затріщить лісовий велитень, валячися додолу. А потім знов супокійно, рівно пливе таємний півмісяць по пралісі. Мої очі, спрагнені світла, не могли відірватися од його млявого, але спокійного блиску.

Ось він наближається, ближче, ближче, і тоді пізнав я, що тайна вияснювалася досить природно. По лісі, нетоптаною стежкою, йшов чоловік у грубім мужицькім сіряці і ніс у руках сокиру, від якої йшов блиск, що здалеку видався мені блиском півмісяця. Лиця того чоловіка в темряві я не міг пізнати: в непевних обрисах маячила тільки його могутна стать, і дивним огнем серед пітьми блискотіли його очі. В тій трівозі я впав перед ним на коліна, і з здавленого горла м'яг я видусити тільки ті слова:

Ритуї заблуканого!

Ходи за мною! — відповів певісний мандрівець голосом, таким спокійним, лагідним і до того рішучим, що я відразу почув прилив нових сил у м'язах і новій надії в душі.

І я пішов за ним. Пітьма якось рідвіала перед ним — чи то від блиску його сокири чи від світла його очей, — не знаю. Йшов просто, не схиляючи ні направо, ні наліво, немов бачив перед собою ген далеко якусь мету, до якої мусить настигнути в означену годину. Йшов не кваплячись та й не гаючись, рівним, важким, але певним крогом. Порохно світилось у його слідах. Поступаючи за ним, я бачив перед собою тільки темні контури його плечей, рамен, а ті контури, чим пильніше я вдивлявся в них, тим більшими видавалися мені, виростали перед моїми очима до колюсальних, а проте не фантастичних розмірів.

Втім темний стовбур, лісовий велитень заступив нам дорогу. Не вагавшись ані хвилини, мій провідник високо підняв сокиру і обіруч ударив нею в могутню заваду. Зойкнув праліс величезною луною, і з страшеним доскотом повалилося дерево, мов ударом грому звалене на землю, торощачи в упадку свої й чужі г'явки. Загричали сови і крузи, що гніздилися в його росохатій короні, зафуркотіли над нашими головами кажани, що жили в його розціллинах, і довго ще праліс не міг утишитися по страті одного із своїх синів. Але мій провідник байдужісінько собі, тихо і спокійно удався наперед, а я за ним.

Та ось величезна чорна маса, стрімка скала заступила нам дорогу. Шнуться вгору її грубі бовдурі, вирізуються на темному небі дико-фантастичними контурами, тут являють подобу височених колодн, там їотницьких веж, а ще далі якихось неясних постатей ефінкса з піднятою лапою, ченця в каптурі, що клячить на молитві, дромедара з простягнутою шиєю. І знов супокійно, без вагання мій провідник підняв сокиру і вимірив могутній удар. Мільйони нескор бризнули з-під вістря, громовий гук затряс землею, і віковична скеля розкололася надвоє, почала тріскати, ламатися і дробитися на дрібні брили, що з глухим доскотом валилися десь у пронасть, то знову з дцим хрускотом розколювалися що-раз на дрібніші шматки, рівняючи нам дорогу. І далі спокійно, ані на хвплю не збочуючи з своєї простої дороги, ступав мій провідник, а я за ним.

Та ось повіяло холодом на моє лице, а перед нами, десь із-під землі, почувся глухий гуркіт, шум, рик розбуханого живла. Ще кілька кроків, і перед ногами мого провідника позіхнула чорна безодня, прірва стрімкого скельного яру, а на дні його шумить і піниться скажена течія. Але й ця перешкода не спинила мого провідника. Блиснуло вістря піднесеної сокири, затріщало повалене велпчезне дерево і геннулось своїм стовбуром шперек безодні, творячи вигідну кладку. В скаженій, безспійї лютості завили внизу демони пітьми і знищення, заклекотіли запінені хвилі, бризкаючи на нас студеною піною, але це не зупинило нас: супокійно перейшли ми по кладці.

Врешті темрява почала зменшатися, і праліс починав рідшати. Невдовзі ми виїшли на чисте поле, і мої очі радісно повітали перший проблеск сходячого сонця, що завис на цурпурових, по краях золотом облямованих, хмарках. А потім я цікаво почав роззиратися по розстеленій перед нами околиці.

Це був сумний краєвид. Величезна, безбережна рівнина, якої край губилися десь далеко в поранковій імлі. Ані горбика, ані кущика, ані сліду живої душі, тільки від півночі чорною стіною простягся величезний праліс від одного кінця обрїю до другого. А перед нами степ і степ: дрібна суха трава і пологий повзучий бурян, — ось і вся його рослинність. Без перепони бігли очі геть-геть по тій площі, десь у безконечність, рвучи за собою й душу і полишаючи в серці якусь невисловлену тугу, якесь почуття порожнечн, несповнених бажань, неосязного змагання. Потопаючи в тих важких почуттях, ішов я мовчки за моїм провідником, не озираючися позад себе, але тим

пильніше доглячи очима кожную точку на далеких горизонті. визи-
раючи чогось, що перервало-б цю вбійчу одностайність.

І от мені вдалося, що геть далеко на тлі рожевого край-неба
замаячили обриси якогось величезного птаха, що бунім то сидить
на степену, простягнувши високо вгору шия і звісивши довгий дзьоб.
Чи то журавель на сторожі? Чи степовий орел, пробудившись, зри-
вається до льоту? Але-ж той птах не зривався до льоту, а чим більше
ми наближались до нього, тим довшою робилася його шия, росла
і простувалася: не дуже далеко від нього показався другий, далі
третій, четвертий . . . Вони стояли рядом, що чим ближче, все про-
довжувався, тягнувся без кінця і краю і пропадав десь далеко у про-
зірчастій імлі. Мої очі, втомлені одностайністю степену, ані на хвилину
не одривалися від тої загадкової істоти. Та чим ближче я підходив
до неї, тим тривожніше билося моє серце, тим виразніше я роз-
пізнавав усю страховинність цієї істоти. Довга журавлина шия це був
високий чорний стовп: те, що виглядало мов питання голова, це була
поперечна деліна, а дзьоб, звішений додолу, це висільник, що
хитався на мотузці за кожним подувом вітру.

Я остовнів з переляку. Вид був страшений: труп ще свіжий,
тільки до половини обдертий із мяса хижою пташиною: під шибеницею
чорні плями крові; на сугавах сліди страшних передсмертних мук:
очі випалені, руки спалені на вуголь, кості в ногах поломані.
Я зирнув на дальні шибениці: той самий вид, тільки що трупи там
давніше, голі кістяки або часті кістяків, а під шибеницями заржа-
вілі в кровя жасні знаряди муки: шріби, кліщі, сорочки зо шиягач-
ками, страшні залізні маски, зубаті колеса, ланцюги і коловороти.
А ще дал висіли на шибеницях самі тільки недогарки черепів,
поприбивані цвяхами, висіли смоляні сорочки і тернові вінці, широкі
мечі і залізні кігті, а ще далі ні, мої очі не могли добігти до
кінця цього страховинного ряду, що пропадав, губився десь у без-
конечности.

Боже мій! - скрикнув я, закриваючи собі очі долонями,
чи це самі розбійники?

Ні, - відповів мій провідник, це самі мученики.

І, відложивши на бік свою сокиру, він приляк під страшним
етовпом, просто стіп завішеного трупа. Попертій якоюсь таємною
силою, я вчинив те саме.

- Це наша жертва, мовив мій провідник, похилиючи лице.

- Молимося, щоб та найсвятіша жертва, замучена за правду і волю
була остання і щоб відтепер не треба вже було таких жертв.

І, принавши лицям до землі, ми молилися духом і чуттям і словами, цілуючи землю, скроньону кровю мученика. А коли ми встали, мій провідник узяв у руки сокиру і наблизився знов до шибениці.

Храм наш в душі і в правді, мовив. Ті, що своєю кровю занесли її свідоцтво, повинні бути для нас дороговказом, але не божками. Їх перемогу, але не їх моці будемо святити.

І, мовлячи це, підняв сокиру і вдарив. Унала і на порох розсиналася шибениця, впали і розсипалися всі аж до найдальшого краю круговиду. Тільки широкий пояс родючої, буйною зеленню покритої землі визначував слід давно перебутих і похованих страждань і боїв і перемог незлічимої людських поколінь. І в моєму серці розвідалось важке, трівожне чуття: з більшою бадьорістю, покріпленій на силах, ішов я далі за своїм провідником, і мені здавалося, що кожний атом тої землі, того повітря вносить нові сили, нові думки, нові, свободніші почуття в мою істоту. Я почув себе немов членом тої самої семі, одним із витворів і здобутків тих боїв і страждань тисячолітніх, одним із настивих спадкоємців тих перемог.

Та ось якась темна, величезна хмара, з блискучими, гострими шипами виросла на сході, простерлася грізно і закрила перед нами сонце. Хвилину здавалося, що потопить нас у щілковитій пітьмі, але це їй не вдалося. Навпаки, чим ближче ми підходили до неї, тим вона меншала, стягала свої обриси, і врешті ми побачили, що це не хмара, а тільки величезна статуя серед рівнини. На підесталі з чорного мармуру сиділа на склудьбених хмарах мармурова фігура мужа з довгою, кучерявою бородою, блискучими очима і з визкою золотистих стріл у високо піднесеній правниці. Його голова була оточена вінком золотистого проміння, а ліва рука держала вишуканий щит. Підестал був мов гора, що перегадила нашу дорогу, а колось на тім підесталі, бачилось, уперся головою в хмари. А перед статуєю ми побачили незлічиму силу народа в найрізніших одягах і поставах. Одні вдягнені в довгі, білі плащі, з вінками на головах, танцювали під дзенькання монотонної музики; інші на розпалених кострах палили зерно; знов інші із стурбованими лицями, на колінах лізля по гострім камінню, щоб устами доторкнутися до того чорного мармуру; а збоку заковані в кайдани невольники з похиленими лицами чекали, чи скоро поведуть їх на заріз на честь того колося.

Хто це такий? запитав я свого провідника.

Символ. Закаменілий вплид їх власної уяви, що зробився їх володарем, їх тираном. Для нього їх танці і кадила, їх сльози і кров. В імя будучого, якого не знають, убивають теперішнє, те,

що бачуть і чують. Щоб снасти себе від тернів фікційних, певених, завдають собі й своїм братам дійсні, безмежні муки. Але настав уже час свободи. Глянь, як танцюри покинули танці і, кепкуючи, сміються сами з себе. Глянь, як жертводавці гасять огонь. Глянь, як ті, що йшли благати милостинні у чорного мармору, випрочаються і кидують на нього камінням. Глянь, як опадають кайдани з невольників призначених на криваву жертву. В пору приходимо.

І мовивши це, мій провідник обіруч хопив сокиру і вдарив нею в чорний педестал. Захиталася величезна будівля, затремтів до сьомого вершка кам'яний колюс і з грюкотом пообпадало позолочуване проміння з його голови і стріли з його рук. А потім розлягся страшений гук і гешнувся додолу колюс і розтріскався на кусні, далеко і широко покриваючи землю відломами свого кам'яного тіла. Здивовані і перелякані куши народа стояли мовчки, тільки люди прибрані в святочні одежі, з вінцями на головах, підняли страшений ренет, викрикаючи:

Зруйновано порядок світу! Розвалено основи всього існування! Горе, горе!

Але мій провідник, не звертаючи уваги на їх голосіння, мовив до народа:

Не турбуйтеся! Зумійте бути вольними і будете вольні! Забажайте бути братами і будете братами. Зумійте жити і будете живі.

І пішов, промощуючи собі дорогу поміж руїнами. З німим подивом ішов я за ним.

Хто ти такий? запитав я врешті.

Тоді він уперве обернув до мене своє лице і промовив ласкаво:

Чи-ж не пізнаєш мене?

Я не відповів нічого. Мені видалось, немов із цього боку зійшло сонце, і я мусів похилити очі перед тим блиском могутності, тріумфу і надії, що йшов із його лиця.

Пізнаю тебе венм серцем, усею кріпкістю моєю, але імя твого висловити не можу, відповів я.

Я рубач, що рубає забори на шляху людськості, забори, покладені дикістю, темнотою і злою волею. Ти бачив частину моєї праці?

Бачив.

Знаєш, в чім моя сила?

Чую . . . догадуюся.

Пізнаєш її. І мету розумієш?

Розумію і бажаю хоч здалека побачити її відблиск.

Зумій зректися цього бажання, то мета буде найближчою до твого духа. Не бачити тобі судилося, але простувати стежки правди і свободи. Хочеш ставати до цієї праці?

Хочу.

Підеш без вагання тернами?

Піду.

То йди-ж?

І він дав мені сокиру.

137. Великий шум.

(З повісти.)

Де, гуде великий шум! Великий шум, зелений шум! Під його подихом стогне могутній Діл, гнуться мало що не до землі струнки, білі берези, на долині тріщать старі дуби, скриплять і стогнуть осявки, заводячи свій жалібний лемент. День і ніч, тридень за тижнем реве той шум над Підгір'ям: як почало о Різдві, то оце вже минув і Великдень, а шум хоч-би й на хвилиночку втих. Рве стріхи на хатах, перевертає обороти, розносить солому із stodіл, валить плоти та ліси, свистить у верхівях дерев і не дає їм покритися листом, реве та вие між крутими берегами річок, кидуючи довкола глину і каміння, мов зворовнений бугай. Зімою багато людей закопав у снігах, весною борюся з повинно, що від наглої відлиги валами скотилася з гір і покрила долини, затопила поля, брала з собою хати, руйнувала цілі села. Відколи люди затямили, не було таких вітрів і такої повені і такої негоди, як та, що нею почався 1850 рік. Люди глухли від ненастанного шуму, гнулися од звички, йдучи по вулиці, бо вітер рвав поли, валив з ніг, а дітьми, як галушками, катувалев по дорозі. Страх ударив по селах. Кинулись орати — всю пухку землю вітер рве і несе. Бог знає куди. Рве аж до твердої, сунівної глинки: що впорав, те на пару літ лпшається неродючою пустелею. Чи кара божа? Чи доведеться загнати? Сніги, повені і оцей страшний, ненастанний, непереможний вітер?

Але бо й по селах, по хатах, по церквах і коршмах, по душі народа йде шум нелекний, як оцей шум розшаллої природи. Метуться села, скрізь ідуть сперечки, сварки і лайки, залягає в душах якась глуха ненависть, вибухають, як ракети, дикі погрози і душають від села до села. Недавно знесена панщина, як недорізаний

трун, ворухнуться і наповняє серця жахом. Як великі, темносні гусільниці, повзуть по болотистих дорогах довгі швадрони ляде-драгонів, повзуть звільна на захляпаних, задиханих конях від села до села, три чотири рази до року, весною, в косовицю, в жнива, в копання картофель та збирання кукурузи, і скрізь по селах, куди вони пройдуть, крізь шум вітру чути свист канчуків, демефт жінок, прокляття чоловіків: це лядедрагони на прохання панів сїлою та канчуками гонять селян на панські лани до роботи. Не задармо, за нужденну плату, але селянські душі затверділи, не хочуть без канчука йти на панське поле. „Досить воно насалося нашого поту і наших сліз, кричать під канчуками. Не підемо, хоч убийте. Не підемо, щоб нас озолотили. Нехай собі роблять сами! Нехай подавляться тим, що надрали з нас, а ми не підемо більше робити їм. Хоч би нам гинути на своїх частках, а від них зарібку не хочемо!“ Так демефтує хлопське завзяття. Та все таки язик лядедрагонських канчуків голосіший, і хоч серед сліз, серед свисту канчуків, а робота по скасуванню панщини таки робилася. Лїново, мляво, але мусїла робитися. Така була воля уряду. А в народній душі шумїло, ревло та клекотїло не згірше, як в оналіїй природі.

Здоровою гадюкою звилася посеред широкої підгірської долини річка Грушівка: густі лози і вільхи обсіли з обох боків її береги, як рівно уложені дві барвінкові гірлянди. По обох боках річки розсілося велике підгірське село Грушатичі. Хати по шнурі збудовані біля гостинця тонуть у грушових та яблоневих садках, та друга половина села, за річкою, розкидана по рівнині, де кому злюбилося, виглядає, як ряд букетів, розсипаних по мураві. На середині села біля моста стоїть церковця з бляшаною, червоно помальованою банею, що виглядає, як червона шапка моримухи на білім стовбурі. За церквою на невеличкім горбочку, серед старого, розкішного саду стоїть по-півська резиденція — старий будований будинок з ганком на сад і на село, з господарськими будівлями по заді, притуленими до високого глиняного обрива — це кінець гірського пасма, що смілим луком забїгло з Дїла аж сюди і тут було проломане і вигризене річкою. А по другім боці річки за долиною здіймається друга, висока гора, покрита темно-зеленим смерековим лісом, а де вона кінчиться і не уривається стіною, там на косогорі, високо над селом розкинувся двірський сад, обведений живоцотом, а посеред нього двір, невеличкий поверховий будинок з червоно помальованими стїнами, весь обсажений виноградом, що закриває стїни аж до високих партерових вікон, немов би густа зелень роззявлювала якусь могутню пащу, щоб проковтнути

ту червону надбудівлю з блискучими вікнами і зелено помальованим блишаним дахом.

Як би не той холодний вітер, що реве над селом, валить вікові дерева в лісі в часі недавньої розгати їх звалилося багато тисяч пнів, що тепер лежать у лісі сірими купами, мов воєнки по великім бою, і як би не те, що рівночасно кишить і клекотить у тім селі і в дворі і на клібані (так звуть у селі понівську резиденцію),

то село Грушатичі можна-б уважати земним раєм, роскішним закутком нашого Підгірря. Положене в плодючій долині, з трьох сторін обведене не дуже високими горами, що, обіраючися о могутню стіну Діла від заходу, з двох боків, на північ і на захід, обхопили село широким амфітеатром, мов велитенською зеленою підковою, воно тепер тулиться в своїх садках, що за-для спізненої весни тільки-що покрилися сріблястими бруньками, підперзане двома довгими поясами лоз і вільх, що простяглися, мов два рівно утяті вали вже густої, інтензивної зелені, а довкола нього широкі, підмоклі дуки аж до стін гір зажовтілиє кущами лоташу, як одноцільний жовтий килим, де-де покрайній рядами верб, кущами тернини, що цвіте білим молоком, або здоровими купами жовтілі, свідового пруття, калини та ліщини, що купчаться біля закрутів річки. А над селом вискалюється в зелені червоний двір, мов сердите, зриву набігле лице, і, немов на перекір йому, на другім боці вірається в зелень червона моримуха здорова церковна бани, а з-поза неї якось хитро і несміло зиркають стіни клібані. А довкола селянські хати з пошарпаними вітром стріхами, з пообальованими плотами та парканами, з маленькими підсліпуватими вікнами і з великим, у глибині душ людських захованим стражданням, з невпинною боротьбою між надією й розпучкою.

•

В Йоськовій коршмі в ванькирі поміж ліжками, на яких лежали гори перин і подушок у червоних напшах, при століку, освітленім смаркатою доївкою, сиділо кілька грушатичьких селян середніх літ, пучи вівсяне ниво і балакаючи. Між ними був Яць Коваль, що за той час був і на молебні в церкві з приводу втишення вітру, і в своїм домі на привілку і ще у кількох сусідів. Він шукав і Думяка, але йому сказала стара Думячиха, що Кость ще по службі божій та по обіді пішов до близького міста, де мав сторгувати пару бичків, потрібних для непочинаної ще весняної роботи в полі. Яць зайшов до коршми. З недавньої шумної громади не було вже нікого, Жиди за-

мітали та мокрим стирками випирали заболочену підлогу, а в ванькирі сиділи три-чотири господарі при пиві. До них присівся й Яць. Між ними був Степан Чапля, один із небагатьох письменних грушатицьких селян, що з доброї волі у церкві сповняв роль піддячого, хоч був собі самостійним і досить заможним господарем. Був і Гаврило Олефір, також трохи письменний, що колись, служачи у війську, навчився був там читати й писати по-польськи й по-німецьки і дослужився ранги капітала, але, вернувши літ тому 25 із війська, давно вже забув ті дрібки німецької мови, які вніс із війська, не читав ніколи нічого і з власного приводу вже в селі навчився церковного читання так, що міг також прочитати в церкві апостола і дономагати дякові в церковнім співі. Дяк був у них старий і дихавичний, у громадянське життя не мішався і до коршми не ходив ніколи. З ними сиділи ще три молодші господарі, втім числі й той неfortunний Андрій Халавка, якого так собі з доброго дива подуріили на сьогоднішній громаді. Він був собі чоловік досить заможний, але прибитий панщиною, невчений і зроду таки трохи тупоумний. Коли Яць Коваль увійшов до ванькира, Халавка власне живо щось розповідав своїм сусідам, розкладав руками та здвигав плечима, мабуть жалувався на кривду, яка спіткала його тут нині „без даня рації.“

— А куди Бог провадить, Яцю? — окликнув його Чапля, рад, що може перебити Халавкові теревені.

— Та от ходив по селі. Де-кому розносив готову роботу. Та вже з плугами замовилося у мене двадцяттеро люда на завтра. — дай Боже упоратись. Та от, вертаючи, й зайшов сюди.

— Сідайте коло нас, — мовив Чапля.

— Та сяду, бо по вишнінім стоянню та біганню таки ноги болять.

Він присунув собі крісло і сів біля стола з Чаплею. Він любив товаришувати з Чаплею та Олефіром, що був на десять літ старший від нього. Все-ж таки були це люди письменні і хоч у ради-годи вміли сказати де-що цікаве: Чапля головно з писанія, зачитуючися вільними хвилями у церковних книгах, а Олефір із своїх військових часів, у яких він бачив і Відень, і Венецію, і Колошвар, і Арад, і Прагу та не одно з гарнізонного життя заховав у памяти та вмів цікаво оповісти. Та й ті два любили розмовляти з Яцем, що хоч сам неписьменний, а все таки не тільки термінував три роки в Дрогобичі у славного Коваля і довголітнього цехмістра Мороза, але й потім у часі тісних років часто їздив на Поділля по пшеницю та до Садагури по кукурузу, яку дома розпродував, та возив сіль із

Дрогобича у ті подільські та покутські сторони, де люди, як він мовляв, дуже лакомі на ту святу сіль, бо її у себе не мають. Вони та й ще Кость Думяк, наймолодший між ними, це був завязок тої сільської інтелігенції, що бажала вже тепер повернути хід сільських діл на инший, не панщинний лад і серед загального шуму та розгардіяшу забігала думкою в будуще, сплкувалася відгадати потреби села і способи дальшої діяльності.

— Я все своє кажу. — говорив Чапля, немов тягнучи нитку думок, перервану вмішанням Халавка. — треба нам думати про завтра. То ніби не про завтрашнє завтра, бо то знаємо, що завтра буде.

— Пан уже послав гонця до міста по лядсдрагонів, — додав Халавка.

— Ну певно, крайній час починати оранку, а без нашої помочи що зробить?

— Не діжде! — вперто боркнули два пинні селяне, що, оперті на ліктях і понуривши голови над столом, сиділи і завзято пакали люльки.

— Не кажіть так, бо діжде. — мовив Чапля. — Прийдуть лядсдрагони і канчуками поженуть нас до роботи. Так, як торік було.

— І доки-ж то так буде? — запитав Халавка. — Панщину ніби дарували і знов на панщину гонять. Тільки вже тепер не панські гайдуки, а цісарські лядсдрагони.

— Я вам кажу. — озвався Яць Коваль, — пани все ще надіються вернути панщину. По всьому видно. Адже-ж візьміть нашого пана: як би він був певний, що панщина не верне, то чи-ж не мусів би був зараз по її скасуванню понаймати собі слуг, накупити плугів та борін і взятися власними силами вести своє господарство? Ні, він 1848 р. вперся: мусить громада обробляти мені, я не маю як і звідки, — і ми мусіли піти й обробляти його. А торік знов те саме: сам своїми силами не робить нічого, а на нас насипає лядсдрагонів. Бачите, живе в тій думці, що панщина ще не скасована і незабаром вернеться назад.

— Господи, Господи, і ще якийсь Русин! — зітхнув Халавка.

— Руська кість, а ляцьким мясом обросла, — завважив Чапля.

— Правду мовите! — сказав Яць. — Що він за Русин? що в руського пана сповідається і причащається, до руської церкви ходить і руські свята справляє — овва. Не бійтеся, в церкві він між нами не стане і в нашім крилосі не сяде, але йде на своє коляторське місце за іконостасом. На свої свята нас не запросить, як ми одні одних запрошуємо. Оженився з Полькою і дома все по-

польськи, та й звичайно як пан, усе з панами руку тягне. Що нам з такого Русина! Лиш очі нам блахманить тим своїм русинством.

— Торік аж плакав, як нас лядсдрагони прали канчуками. „Мої діти! Що вам сталося? Адже-ж я вам брат, Русин, а ви мені таке робите!“ А не бійся, лядсдрагонам не сказав: дайте їм спокій!“

— І завтра знов буде плакати, я певний, — сказав спльовуючи один із слухачів.

— У нього м'яке серце, але тверде слово, — докинув Чапля.

— А Господи-ж мій, та доки-ж того буде? — зітхнув Халавка.

— Доки нам не доїсть до живих печінок, — сказав, енергійно спльовуючи, другий слухач і потягнув люльку з такою силою, що аж зашкварчала.

Двері ванькира відчинилися і, схиляючися, щоб не вдарити головою в одвірок, до ванькира увійшов здоровенний хлопча. Він був високого росту, о голову вищий від найросліших людей у цій громаді, плечистий і дужий і серед усіх громадян виглядав, як вислобок якоїсь раси велитнів серед карлів. Йому було 35 літ. Здоровенні чорні вуси звисали йому аж на груди, а над чолом стирчала коротка чорна чуприна, як щіть, обстрижена навпаки сільському звичаю, що велів усім чоловікам носити довге волосся. Правда, Кость Думяк досі ще був парубком. У двадцятім році життя взятий до війська, він впеслужив „капітуляцію“ дванадцять літ, і, ставши фельдфеблем, служив ще три роки, поки оце торік вернув домів по батьковій смерті.

Аж тісно якомось зробилося у ванькирі, коли він увійшов і випростував свою велитенську фігуру. Не мовлячи ані слова, не вітаючися ні з ким, він присунув собі з-під стіни ослінчик до столу, товаринні потіснилися трохи, і він сів між ними.

— А знаєте новину? — запитав він, коли Жид поставив перед ним гальбу пива.

— Та що таке? Не знаємо.

Він одним духом випив половину гальби, обтер вуси і обернувшись до Жиди, що стояв за його плечима і також рад був чути новину, сказав:

— Жиде марш! новина не для тебе.

Жид усміхнувся, сказав: „Ну, ну, я хіба що, або що?“ і рад не рад вийшов з ванькира, одначе не зачпляючи дверей за собою. Думяк плюнув, устав, запер двері на клямку і буркнув:

— От іще не люблю того влізливого жидівського кода!

— Ну, що там за новина? — запитав Чапля.

— Така новина, що лишне-б нам її не чути. Як ви гадаєте, дарував нам цісарь панщину чи ні?

— Як то ні! Дарував! Сами ми чули від комисара. І патент нам читали.

— Правда, виразно сказано: даруємо підданім панщину, роботизни і даннини.

— Так, так усі ми чули.

— В мене десь і патент друкований є, — мовив Чапля.

— І в мене, — докинув Халавка. — Я оправив його в рамці за скло і повісив на стіні під образи.

— Можеш викшнути його звідтам і не сквернити святі образи. Він не має ніякої вартости.

— Як то не має вартости? — крикнув Яць. — Цісарське слово і не має вартости?

— Хіба хто перечить тому?

— Ого! Скасували цісарське слово! — сказав з притиском Кость Думяк. — Сьогодні в місті чуо: вибубнюють на ринку. Прихожу ближче, народу купа, а возний усередині вичитує циркуляр із губернії: панам за панщину призначена заплата. Мають усі зголошуватися до уряду, дістануть облігації, а силатити ті облігації мусить сам край.

— То значить ми! — скрикнув Яць, бючи себе долонею по коліні.

— От тобі на! Робили, терпіли, тепер ще й плати, — зітхнув Халавка.

— А багато-ж тої сплати? — зашпав Чапля.

— Вже й того не дослухався, чи шістьдесят, чи сто шістьдесят міліонів. Грубі міліони!

— Господи, аби нас усіх продав, то-б такої суми не зложив! — скрикнув Яць.

— То з нас помалу стягнуть, не бійся. То нам розложать на роки, до того дочислять ще вдвоє або втроє стільки процентів, аби ще й діти і внуки наші мали що двигати панщинний тягар. Так тепер способу добірають! — з гіркістю в голосі мовив Думяк.

— Але може то ще брехня? — закинув Яць. — Та чи чув же хто таке, аби касувати цісарське слово? Хто на те має право?

— Але губерніяльний циркуляр! — завважив Чапля. — Значить із цісарської губернії!

— Говоріть! губернія цісарська, а губернатор панський. Може справді губернатор на свою руку зробив це для панів.

— О, від того можна всього надіятися. Грабля Голуховський! Сам польський пан, то скрізь за панами руку потягне.

— Польський пан і німецький прислужник! — мовив Яць.

— Польський недородок, а німецький недоносок, — додав Чапля.

— Ні, панове, — сказав Думяк. — Губернатор на свою руку не міг цього зробити. Це з Відня такий наказ із цісарської канцелярії. Може там і наш губернатор причинився до того, що цісарські слова скасовано, але то не могло статися без згоди самого цісаря.

— Старий цісарь Фердинанд добрий був. Він би на це не дозволив. Він би остоявся при своїм пернім слові. А цей молодий піддається панам, — мовив Чапля.

— Посплаймо депутацію до цісаря! Пани піддурили його. Виженім йому, що нам нізвідки платити таку суму! — почувлися голоси мужиків.

— Так він нас і послухас! — завважив Чапля. — Може там наговорили йому, що ми тут у великих достатках живемо.

— Пусте, — з притиском завважив Думяк. — Що раз постановлено в цісарській канцелярії, того вже не вернеш. Затягнуто пером, не витягнеш волом. Але то ще нічого. Заплатили-б ми, як би було з-за чого. А то-ж знаєте, що пани хочуть повідібрати нам усі наші праддівські ліси й пасовиська. От тут подумайте, як нам далі жити. Ліс запруть, купуй дерево на фунти, як цукор! Пасовисько запруть — куди дінешся з худобою?

— Краще нам смерть, ніж така неволя, — скрикнули всі враз. — То ще гірше, як панщина.

— Знаєте, чим то пахне? — з таємничим виразом на лиці і притисненим голосом запитав Думяк. І зараз сам і відповів: — За панщини атамани ходили по-під вікна і кликали нас на панську роботу, а потім ви самі ідете до атамана, ще й курочку або покладків понесете і клінно будете просити, аби вас прийняв на роботу.

— Не діждуть того! — скрикнула вся компанія.

— Діждуть! — твердо сказав Думяк. — І не довго їм ждати. ідберуть нам ліси й пасовиська то мц, без худоби за два-три роки ебраки. Без паші худоби не вдержин, без гною поля не справиш — і роби, що знаєш.

— Не дай того Боже! — мовив Яць Коваль. — Це-ж би була наша загибель. Чень же нас іще Пан Біг не хоче нагло зо світа звести.

— На Пана Бога всі надіємося. — мовив Думяк, — але Пан Біг сам сказав нам: „Бога зивай, рук прикладай.“ Як так будемо сидіти та й на Бога надіятися, то нас вони присядуть.

— І що-ж нам робити? Яку собі пораду дати? — стогнали один за другим мужики.

— Я думаю, що цісарь таки зглянется на нас, — перший розпочав Чапля. — Адже не може бути, щоб цісареві байдуже було, як його народ гине та на зебри сходить.

— А тямш, Степане, як було в пісні роки, — гризько завважив Думяк. — Скрізь народ гине і пухне з голоду, матері своїх дітей дорізують та їдять, а цісарь як довідався про це, то змілосердився і велів роздати тим голодним людям по гурманові соли на хату.

Гірко засміялися всі.

— Але-ж цісареві податків не стане, як ми збідніємо, — реплікував Чапля.

— Не слухай того! — мовив Думяк. — Що цісарське, то все з нас відруть, аби ми й як голі були. Та й не гадай собі, що ми так нагло збідніємо. Будемо помалу на нужду сходити: нині це урвали — обійдуся, завтра того не стало — обійдуся. І так день за днем, рік за роком будемо вростати в свою нужду, як камінь у землю. Світ нам затісниться, будемо темні і несвідущі, все нам буде байдуже, і дійдемо до того, до чого нас панщина не довела — до стану голодної та повільної худоби, яку кожен водить і гонить, куди йому хочеться. Ось що страшно подумати! На вид будемо ніби люди, ніби подібні до людей, але душа в нас не буде людська, а худобяча. Ось що найстрашніше! Адже хто має очі, той уже тепер може бачити, що все воно йде до тої мети. Не могли нас пани приярмити панщиною, вони приярмлять нас новим зцірством. А їм одного треба — мати з нас тяглу худобу, що не думає сама про себе, тільки покїрно гне шню в ярмо.

Мужики знов застогнали. Панщина стояла перед ними, як стовп штьми, гнітила їх душі і кидала величезну тїнь на всю їх будущину. Ні, ніколи їм не вирватися з тої памороки! З усіх боків якісь могутні кліщі обхоплюють їх і грозяться стїпнути їх наново, ще поки не засмакували гаразд дарованої свободи. Дарованої! Ага, дарованої за добрі гроші, за шістьдесят мїліонів. Гай ще як-би то по сплаті тої шаленої суми все вже в порядку було, і їм справді заяснила повна воля, щоб були „сами в собі, тільки під зверхністю цісаря“, як вони уявляли собі ту волю в своїх панщинних мріях! Еге-ге чекай такої волі! Тут, бач, пани заносять руку на ліси й пасовиська, грозяться лишити їх на тих скуних часточках землі, що призвано їм при знесенні панщини. Ну, ще-б на тій землі їм, а може й їх дітям можна

було вижити, але-ж народу примножується, а землі не прибуває, а ще як зіпруть ліси й пасовиська, то що порадять їх потомки? Куди по-дадуться?

В таких заклятім крузі вертілися їх думки. Вони зітхали, крутили головами, та не знаходили виходу.

— І в додатку народ розвився, — завважив Яць Коваль. — Пани за часів панщини привчили нас до горілки. Щоб збільшити свої доходи, силою наклали нам горілку по стільки і стільки горців що-року на кожний нумер. Хоч вищий, хоч на гній вищий, а горілку відроби! А тепер настала ніби то воля, а мужик лишився невольником коршми. Підіть по селах — дивитися страшно! В кожній коршмі день-у-день повно людей, усюди шум, крик, свари і бійка. Самі з собою гризуться, самі себе б'ють, свою кров з горілкою мішають. Адже, як так далі піде, то за кілька літ не пани, а арендарі позабірають усю худобу і всі ґрунти у хлопів.

— А не забувайте, що пиянці батьки й матері будуть родити дурні, тупоголові та хоровиті діти. І замість йти наперед, усе покоління буде йти назад, буде глупіти та туманіти, — знову з гіркістю в голосі додав Думяк.

— І нема на то ради! — мовив Чапля. — Вже чого, чого, а горілки наш чоловік не покине.

— Треба-б пробувати. — мовив Яць, оживлюючися. — Адже-ж то загнібсь наша. І тут уже не чужа хитрість убіває нас, а власне розпачкування.

— По інших краях, у Чехії та Моравії заснують при кожній церкві братства тверезости, — мовив Думяк. — Присягою в'яжуться не пити гарячих трунків.

— І у нас то пробували, — відповів Яць, — та якоесь то не йшло.

— Хотів ти, щоб йшло за панщини, коли пиянство народу було просто панським інтересом! Ані пін, залежний від пана, не смів промовити за тверезістю, ані ніхто пиний не вмів або не хотів навести мужика на дорогу, а він сам, — ей, дрантя, худобина! Куди його гнали, туди йшов насліпо, а задуривши голову горілкою, тим щиріше хилився в ярмі. Чи думаєте, що як би в Відні студенти, міщане та пинші освічені люди не були повстали проти гноблення та оглуцлювання народу, то ми-б ще й досі і ще й сто літ не гнулись в ярмі! О, певно! В нас тверда шкіра і сумління спить, нас довго-б бити й конати, поки в нас добудинься живої думи.

— Але нас тим часом і не буде що будити, бо нас злидні наші зайдять. — мовив Яць.

— Треба думати самим про себе, будити одні одних, дзвонити на тривогу. — мовив Думяк. — А хоч бй тверезість, — це-ж можемо ми й сами голосити людям.

— То властиво пошівська річ, — відозвався Халавка.

— Може то нам не випадає братися до проповідн. Скажуть: коли не піц, не микайся в ризи.

— Чекаймо на попів, то й наші внуки не дочекаються! — відповів Думяк. — Попп народ лівний. Їм аби своє відчитати, наїстися та лежати горі черевом. А в крайнім разі скаже: мені консисторія не велить.

А може-б піти до біскупа, най бй він наказав?

Що-ж, кого сверболять пяти, може йти й до біскупа, але я знаю, що з того нічого не буде. А вам раджу: зачпаймо від себе! заложімо собі братство тверезости і вербуймо до нього людей. Кожної неділі по вечірні будемо коло церкви читати реєстр; такі й такі пристушили, такі й такі перестушили даке слово.

Всі при столі зареготалися.

— Без того не буде, — мовив Думяк, — та вже ми будемо дбати, щоб тих перестушів було чим раз менше. Ну що, згода? Зав'язуємо таке братство?

— Добре! — озвалися всі.

— Лиш аби за це з уряду не було якого клопоту, — з побоюванням мовив Чанля.

— Що може бути за клопіт? Кому яке діло до того, чи я пю чи не пю? Тепер не панщина, щоб і на те можна було слувати.

Подали собі руки і обіцялися привертати й інших.

— А в неділю по вечірні оголосимо це коло церкви. Хто хоче не гинути в горіччаним багні, най пристає до нас. Спншемо реєстр. І по інших селах пустимо чутку, чей же народ отямиться. І Жидів витпсемо з сел, бо яке їх тут діло? Вони землі не обробляють, навіть кілька грядок коло корини скопати лінуються та хлопських бабів кличуть. Лише горілку продають та затыгають людей у свою лихву. То пивки, то вороги народні! Зробити так, аби їм місця в селі не було, нехай забіраються з шумом. — Отак фантазували наші товариші і, чим більше балакали, тим ягось ясніше робилося перед ними, тим лекним видавалося їм виконання їх плянів.

Та ось ще раз відчинилися двері від ванькира і до нього вступив дідич Грушатич, пан Субота. У мужиків задрікали литки

з давньої панщинної привички, де-які ворухнулися, щоб устати з місць на привітання пана і „як годиться“, поцілувати його в руку, але острій погляд Костя Думяка немов цвяхом прикував їх до місць. Ніхто з них не рушився. Розмова на хвилю урвалася.

Пан Антін Субота, дідич села Грушатич, був статний муштина середнього росту, заживний собі, з шнаковатим волоссям і білими, як сметана, вусами, що гарно визначувалися на його повнім, по молодечому рум'янім і гладким лиці. Хоч Русин з роду (розуміється, по-півського, не панського), він виявляв із себе те, що називається „гарний тип польського шляхтича“: та й належність до руського обряду не перенняла йому ані на хвилю бути польським паном. Любити шляхетську традицію, придержуватися шляхетських „старопольських“ форм життя і вважати селян бідлом, що не то не повинно мати якісь права, рівні із шляхтою, але вже з самої природи нездібне до ніякого самостійного життя, і коли-б його не держати під буюком, то зірвало-б усякі рами людського порядку і, вигризши та зруйнувавши все те, що вище від нього освітою та цивілізацією, вигризло-б і само себе, як згряя голодних собак, запертих у огорожі. Отим то в часі панщини він поведився з мужиками гостро, ніби то справедливо, в такім розумінні справедливости, як поводитьься розумний господар із своєю худобою: не обтяжує надмірно одного супроти другого, не збиткується над ними без потреби, але дбає про те, щоб усі були рівномірно обтяжені, без похиби поносили свої обов'язки і — не брикали. Отого хлопського „брикання“ — розумування про напругу хлопського стану, про можливість полекші або знесення панщини цісарем — пан Субота страшно не любив. Як то, панщини цісарь не завів, то й касувати її не може. Вона приватна власність панів, разом з їх грунтами записана в табулярних книгах, і сюди цісарь не має права мішатися. А коли справді комисари в асестенції лянсдедрагонів у квітні 1848 р. почали їздити по селах і відчитувати губерніяльний циркуляр з до-несенням, що спеціально галицьким селянам цісарь дарував панщину, пан Субота вухам своїм не вірив, сердився і в присутности комисара наговорив на цісаря таких слів, що комисар уважав себе в обов'язку зараз же арештувати його і відставити до циркулу. Що правда, там його не довго подержали і покарали лише грошевою карою, та проте пан Субота від того часу зненавидів усяку „німецьку“ власть у Галичині, наслану буюдім то лише для здирання краю та для бунтування селян проти панів.

В-осени того-ж року 1848 йому трапцлася друга немила пригода, що на всю решту життя вплила настроїти його іронично. Як

диною. Натомісць мужики підозрівали пана, що він усе ще шукає разом з іншими панамі способів, як-би завернути скасовану панщину, або якимось іншим підступом загарбати мужиків у свою власть, що він інтригує і працює над тим, щоб на кожнім кроці шкодити та докучати їм. Оцеї обонільний недружній настрій був неначе курява, що вступає із свіжо розвалені руїни і на хвилю закриває сонце. Селяне не хотіли ходити на роботу до пана инакше, як під вояцькими канчукамп, ніхто в селі не важився йти до двора найматися на службу чи на поденний заробок так, що для всього пан муєв спроважувати людей з дальших сел, між якими, аж надто, попадалися субекти здеморалізовані вже давнішим двірським життєм, а кілька разів навіть члени зорганізованих злодійських шайок, які, обізнавшися в дворі, накликували своїх кумпанів і за ті два роки вже пару разів обчищували пана з усього, що можна було забрати. Панські расові верхівці, якими велічався грушатницький двір, перші впади жертвою завидющих очей і давно вже гуляли деє по російських стінах; такою-ж дорогою пішло й панське „фамілійне“ срібло, тоб-то закуплене від фамілії, що перед тим володіла Грушатичами. За всі ті збитки пан сердився на тих, кого найближче бачив перед собою, на грушатницьких селян, і но-заочно лаяв їх і злодіями і розбишаками.

Та що це таке, що оце він перший раз прийшов до них? Чи випадково лиш вступив до корини, чи справді щось тягло його сюди? Він мабуть надіявся застати тут більшу громаду, але тепер рад був у душі, що застав тільки кількох людей.

Знявши шапку і кидаючи її на жидівське ліжко, сказав:

— Дай Боже добрий вечір!

— Дай Боже здоровля! — відповіли селяне.

Пан наблизився до них, і на його лиці заграє іроничний усміх.

— Го, го, самі матадори, головачі, громадські мужі! Дозвольте сісти між собою?

— Сідайте! Тут у Йоськовім ванькпрі місце кожному вільне.

— А так до вас до хати, то мені не вільно прийти?

— Милости просимо, як ваша воля. Ми не кусаємо.

— Ага, не кусаєте! — осміхнувшись, підхопив пан, — а так без кусання звісти-б мене раді.

— Може хто й рад, ми того нічим по собі не показали, — відмовив Яць Коваль.

— Не показали! Господи тобі слава! — скрикнув пан. — А хіба-ж то ви не бунтуєте громаду проти мене? Не ви динете ненавистю на мене, відгрожуєте мені й моїй родині? Хіба-ж то не

ви оце вже другий рік держите мене в селі як заповітреного? Ніхто до мене не заїде, не поговорить . . .

— Маєте своїх підлизнів, ніхто їм не боронить ходити до вас і оббріхувати нас. — втрутив своє слово Думяк.

— Костю! І ти так говориш? — з докором обернувся до нього пан. — Ти, що десять літ прожив у моїм домі.

— За свинопаса, — знов понуро втрутив Думяк.

— Все одно, — мовив пан, але все таки можеш сказати, що я дбав бути для всіх селян батьком і добродієм.

О так, таким батьком, що за чуба торгає та по плечах буком пише, і таким добродієм, що аж сльози в очах ставали.

— Заслішила вас злість.

— Чого нас мала заслішити? Яких ви нас виховали, таких маєте. Не подивуйте!

Пан помовчав хвилию, похитуючи головою. Його іроничний настрій якось проти його волі розвіявся, і він почав з людьми говорити „від серця.“

— А все таки можете сказати, що я для вас не був злим паном. Інші гірші бували. Чи одного то з вас я порятував у тяжкій пригоді, чи одному я на переднівку і хлібом і грінжи й худобою вигодив? Гріх добро забувати.

— Ми були ваша челядь, ваша тягла худоба, і ще до того був цісарський припис — рятувати мужиків, аби вдержати їх у таким стані, щоб могли відбувати свої повинности.

— І то признайте, що з-під моєї власти виїшли ви одні заможними, інші трохи біднішими, а ніхто не виїшов голіруч.

— Окрім тих, що з голоду розбрелися в світ та окрім тих комірників, яких намножилося в селі за час вашого панування втрое.

— Плодюча голота! — буркнув пан. — Але з моєї причини ані одна родина не змарнувалася. Бачите і не заперечите того. А тепер мені такі збитки робите. На роботу ані руш, торік мені половина врожаю через вас пропала. Ще й злодій мені на двір спроваджуєте, стежки їм показуєте.

— Цього нам пан досі не доказав, — застерігся Чапля. — Просимо нас не помовляти про таке, в чім ми зовсім невинні!

— А чорт його зна, хто тут винен! Але я маю жаль до вас, до всіх вас, до цілої громади. Я-ж Русин, я ваш брат, мій дід був попом у селі і не вашою кривдою, а з наполеонівської війни доробився стільки, що купив оце село. Я не раз докоряв сам собі, що мушу жити в тих проклятих панщинних відносинах, і потішав себе

надією, що як панщина буде скасована, то житиму з вами, як з добрим сусідом.

— Не плетіть, пане, теревені! — відповів йому Думак. — Чужим людям можете це говорити, може вам і повірять, але нам тим баки не забете. А хочете бути нашим сусідом, то на це одинока рада: перестаньте бути паном.

— Хіба-ж знесення панщини не порівняло нас? Що я вам тепер за пан?

— Ні, тому не повіримо. Війна між селянством і панством не скінчилася, але тільки починається. Коли ви справді хочете бути нашим сусідом і рівним з нами, то наша думка і наше прохання до вас такі: продайте нам свої добра, а тоді й жи́йте собі серед нас. Тоді вас привітаємо, як батька, а без цього ви все будете у нас пан, із яким мусимо воювати.

Пан Субота аж поблід при цих Думякових словах. Аж зуби закусив, щоб не вибухнути яким згідним словом. Чи бач, куди вони стріляють! Продай їм свої добра! Уступися з двора! Покинь ту позицію, що уважається огнищем цивілізації серед моря хлопського простацтва і некультурності! Він довгу хвилю ворухив устами, мов жував щось гірке, а далі запитав іронічно:

— Продати вам? А по якій ціні, коли ваша ласка?

— Як оцінять таксатори, на яку згодимося обопільно, таку й дамо.

— Го, го, то ви, видно, багаті люди, коли село купуєте! Де-ж ви грошей набрали?

— Набрали чи не набрали, це вам байдуже. Нині вже світ дошками не забитий, гроші не позакопувані, хто хоче і має нащо, може їх дістати. А нам земля потрібна. Оцеї, що маємо, може ще вистати для наших дітей, а наші внуки будуть уже бідаками, як поділять її. А ще як ви зіпрете нам ліс, зіпрете пасовиська, то ми вже й тепер будемо близькі руїни. Бачите, це нам важко. Доки буде пан у селі, доти буде панщина, хоч не даремна, а платна. І чим далі, тим ця панщина буде тяжча, і нашим унукам буде гірше, як нам.

— Мудро говориш! — іронизував пан, — але на таке, та хоч би я тепер і продав вам своє добро, то вашим правнукам знову буде тісно на тій землі.

— Буде або й не буде. Розвинуться промисли, заробітки, повстануть фабрики, виростуть міста . . . Я добре придивився тому в Чехії. Тоді й селянам легше буде. Аби нам тільки тепер загоспо-

дарюватися та не зійти відразу на біду! Аби два-три покоління виховати по-людськи, підвинути з темноти, з панства . . . Адже й бачите сами, що як буде так далі, як ішло досі, то за десять літ будемо жебраками.

— Ледачі будуть, а порядні встояться, — мовив пан.

— Не слухайте того, пане! — мовив Думяк. — І найпоряднішого розпука бере, коли дивиться на те, що діється довкола нас, і міркує, що буде далі.

— То ваша річ, — понуро мовив пан. — Ви тепер вільні. Не хотіли бути під нашою рукою, то дбайте сами за себе.

— От за це слово дякуємо! — з усміхом мовив Думяк. — Це було розумне, щире, панське слово. Вам байдуже, чи ми загосподарюємося, чи підемо з торбами. Ви своє зробили: дерли нас, катували на панщині, держали в темноті ще й навчали горілку пити, а тепер, з клаптиками землі випустивши із своїх рук, кажете: ви вільні, дбайте сами за себе. Ей, пане, пане! Така ласка до доброго кінця не доведе! І, маючи такі думки, чого ви й обертаєтесь до нас із своїми сусідськими запевненнями? Таких сусідів, що чигають на те, щоб знов зробитися нашими панами, не потрібуємо. Краще вже як вороги, то вороги без зайвого балакання.

— Але-ж я не ворог вам! — скрикнув пан, допечений до живого. — Я хотів би жити з вами в згоді і гармонії.

— Як огонь з водою! — буркнув Думяк.

— Ні, як батько з дітьми, — докінчив пан.

— Коли ви такий батько, — мовив Думяк, вдивляючися йому в очі, — то дайте доказ. Хоч то може й не місце тут — але при чесних людях не сором: віддайте за мене свою дочку! Ми любимося, вона дівчина розумна, роботяща і гарна, шкода, щоб пропадала між панами.

Пан аж кинувся, мов укунений гадюкою, і зірвався з місця.

— Хаме! — крикнув до Думяка. — З ним говори, як з добрим, а він ось до чого собі розбірає! Як ти посмів думати про це?

— Овва, — відповів Думяк. — так то ви далеко від хамів. А зрештою я не признаю ані хамства ані панства. А дівчина мені подобалася і маю в Бозі надію, що буде моя.

— Чуєте, люди, — крикнув пан, звернувшись до присутніх, — як то він мудро говорив проти панів, правда? А тепер сягає по руку моєї дочки і сам хоче бути паном. Чесно то?

— Зовсім не хочу бути паном, — відповів Думяк. — Я вам про масток нічого не говорив і не хочу його. Маю свого настільки,

що виживу з праці рук і жінку з дітьми погодою. Вашого маєтку мені не треба.

— О не лакомяся! Ото, до чого договорився! Ну, буду знати надалі, як з вами говорити. Добром з вами не вийден на своє, то я ще покажу вам, що я тут пан!

І, не прощаючись з віком, він ухопив свій канделюх і вийшов із ванькира.

— Ну, насинали-ж ви йому! — сказав Яць Думякові. — Ще такого зроду певно не чув.

— Най чує тепер! — сказав Думяк. — Цікавий я, що то він скаже після цього, як я до його дочки сватів пошлю!

— Та неваже ви на правду?

— А то що-ж? Не вільно мені? Дівка мені сподобалася, та й я їй до душі. Маєтку його не хочу, а її він не зіпре.

Тим часом коршма знову зановнилася людьми, цим разом дівчатами й парубками, що збірлися туди що-неділі на тапці. Загнали музики, почулися ритмічні стуки чобіт об підлогу, співи та вівкання розбавленої молоді. Товариші повиходили з ванькира і змішалися з юрбою. Думяк і собі пішов у танець. Дівчата горнулися до нього, хоч знали, що він любиться з панною з двора. Перетанцювавши пару разів, він підчас павзи взяв у музики скрипку і повів смиком по струнах.

— Заграйте, Костю, заграйте! Хочемо послухати, як ви граєте.

Він почав коломийкою, далі перейшов на тужливу думку, на якісь веселі, підскоцькі мелодії, і знову затягнув сумної. Тони й мелодії були всім знайомі, та проте виконання було якесь не звичайне, що зворушувало душу. Та ось він покинув натопташі стежки і пустив поводи фантазії. Скрипка немов заговорила живим язиком. Тони почали капати в душу росюю, почали свистіти, як вітер у берегах, сміятися, як сонце на веснянім небі, а нарешті заплакали, застогнали і заридали, як невольник у кайданах. Усі присутні дух у собі притаїли. Це не була ота проста скрипка, що промовляла до них хоч без слів, а так виразно і досадно, що виливала їх горе і щастя й надії. Це була жива істота, якась таємна душа, що з того деревляного струменту сміялася, журилася та ридала, уділяючи їм своє чуття. Всі, не тямлячи себе, йшли за тим чародійним голосом і нарешті розилакалися, як діти. І в самого Думяка сльози закрутилися в очах. Він положив скрипку і глянув по присутніх.

— Ей, ви дрантя моє коханеє! — промовив, устаючи. — З вами хіба шти і плакати, а розумного слова від вас і не жди!

І зацем він вийшов, поки всі присутні, мов засоромлені, витирали сльози.

Публіцистика.

138. З останніх десятиліть ХІХ віку.

(Частина.)

Є в старо-українськiм письменствi одно оповiдання про подорожного, що, мацдруючи на пiвнiч, дiйшов до високих i недоступних гiр. Зупинившись тут, вiн почув за горою дивний стук i крик i гомiн, мов многi тисячi рук ненастанно товкли i лупали скалу. Ходячи по-пiд височенну гiрську стiну, вiн впiшов на одну супротивлежну гору i звiдси заглянув за неперехiдну стiну. Побачив тут людей незвичайного вигляду, страшних i диких. Сотки їх занятi були працею коло лупання скали: иншi спочивали вiд роботи, а побачивши подорожного почали махати йому руками i рiжними знаками просити, щоб передав їм залiзних знарядiв, обiцяючи за них золото i дороге камiння. Але подорожний в пору пригадав собi, що це мабуть тi безбожнi Гоги i Магоги, яких загнав Александер за неперехiднi гори i заклепав на довгi вiки: коли вони, хоч i без залiзних знарядiв, пробують гору i висиплюються на нашi краї, то покорають собi всю землю, i тодi настане кiнець свiту. I подорожний, — оповiдає далi легенда, — з великим страхом у серцi втiк од зловищої гори i вернув назад до свого краю.

Исторiя нашого українського національного руху в останнiх двох десятилiттях пригадує нам образ того заклепаного народу, змушеного пробивати велику, вiковiчну скалу, яка дiлить його вiд свободних, повноправних, цивiлізованих нацiй, а до того позбавленого найважнiшого знаряду для цeї працi — залiза, цeб-то національної свiдомостi, почуття солiдарности i невидлучного вiд неї почуття сили i вiри в остаточний успiх. Скiльки важкого зусилля! Скiльки душевних i фiзичних мук! Скiльки розбитих надiй, розтоптаних екзистенцiй, загирених талантiв, змарнованих сил i характерiв! I як помалу, важко, майже мiкроскопiйно йшли першi кроки! I як малi й досi нашi здобутки, осягненi нами результати в порiвняннi до того, що за той час осягли нашi сусiди, в порiвняннi до тої конкуренцiї, яка на кожнiм кроцi грозить нам з їх боку.

Гляньмо поперед усього, що дiялося в росiйськiй Україні в 90-х роках. Урядовий натиск проти української мови тривав далi. Указ 1876 року не знесено й досi, та проте сама практика життя виробила в нiм дуже значнi щербi. Перший i в культурно-историчнiм

значінні найважніший факт: повстав український театр. Годі тут оповідати історію його повстання, історію, що для стороннього слухача могла-б видаватися фантастичною казкою. Адже-ж той театр повстав і мусів виростати в державі, де українська мова була царським указом виключена навіть від прилюдних концертів! Український театр мусів і мусить досі вдавати з себе парост російського, то значить, кожне представлення мусить складатися з пєси російської і української. Первісно жадали навіть російські верховоди, щоб російська пєса мала стільки-ж актів, що й українська: значить, більших. 4- до 5-актових українських пєс неможна-б було її виставляти. Тепер ці вимоги обмежились на російську одноактівку, яка йде перед кожною українською пєсою. Пригадаймо далі, що в Росії, краю самодержавної адміністрації, кожний губерніяльний сатрап може заборонити те, що дозволив сатрап сусідньої губернії, і дозволити те, що заборонив той. Пригадаймо, що й український театр із початку міг давати вистави в чисто московських містах, потім по менших українських містах; а тільки наприкінці добився дозволу грати в Одесі й Києві. А в самих персоналіях скільки цікавого! Адже одні із батьків нашого театру тільки завдяки всеросійській реакції звернувся до української, драматичної продукції: він був поліційним комісаром, та ось у його домі відкрито тайну революційну друкарню, його вигнано з місця і заслано на вигнання, — і тут усміхнулась йому українська Муза: Росія стратила поліційного пристава. Україна зискала Карпенка-Карого.

Щоб зрозуміти характер і розвиток нашого театру на Україні, треба все мати на оці ті цензурні і адміністраційні кліщі, серед яких він виростав. На українську сцену абсолютно не допускалися переклади чужих драматичних творів — приходилось творити свій власний репертуар, — і українська література збагатилася творами Кропивницького, Карпенка-Карого, Старицького, Мирного, Чайченка, Пчілки, не згадуючи про інших менше видних. Цензура не допускала на українську сцену драм, узятих із життя інтелігенції, на тій підставі, що української інтелігенції нема і не сміє бути, — і українська драма мусіла зробитись хлопською, мусіла малювати українське село. Тільки в останнім часі цензура почала пускати драми з української історії — давніша українська драма з причини цензурної заборони була сучасна, жива; цензурна полєкша, що допускає історичну драму, по моїй думці, вийшла драмі на шкоду, бо в числі українських історичних драм, з вїйком „Сави Чалого“ Карпенка, знаходимо майже самі невдатні твори.

І ще одно. Український театр, приневолений довгі роки до самих сельських сцен, в багатій мірі користувався українською народною піснюю. Чудові українські пісні, артистично заведені в ноти такими майстрами, як Лисенко, Рубець і інші, здобули собі серце всієї Росії: вони для багатьох творили і творять головну атракцію українського театру, особливо в часі його гостини по неукраїнських губерніях. Уживання українських пісень впродилося в надуживання: повстали пєси, майже виключно зложені з пісень, склеєних сяк-так до всім недоладним текстом, а далі й такі дивоглядії, як „Пієсни въ лицахъ” ряд живих образів, компонованих до змісту пісень, які тут-же й співаються. Певна річ, драматичне мистецтво потерпіло на гім: деякі покутні трупи зводять те замилування до пісень і костюмів просто до абсурда. Але історик культури по-за тою неприємною душевною мусить бачити щось більше. Протягом 10—12 літ на Україні з одної театральної трупи вросло їх більше як 50. Українське слово й українська пісня із сценічних дощок залунали не тільки по всій Україні, але по всій широчезній Росії, не виключаючи Сибіру, Туркестану, прибалтійських країн і Варшави. Український театр, хоч і як обцишаний і обмежений цензурними умовами, зробився предметом спекуляції ріжких антрепренерів, навіть Жидів, яким до українства нема й не було ніякого діла. Одним словом, це вже нині жива, елементарна сила, що росте і розвивається не по якомусь обдуманому пляну, не завдяки таким чи ниним патріотичним змаганням, але тим, що відповідає живій потребі суспільности і більшій або меншій мірі її естетичному смакові. Зріст українського театру показує нам найліпніше, що всякі балакання обрусителів про штучність українського руху, це пусті фрази: він показує нам також, що й українська друкована література й українська школа росли-б так само швидко й елементарно, коли-б їх не здержували залізні кліщі державної самоволі.

Та й тут справджується польська приповідка: *Większa jest dobroć Boska, niż zawziętość ludzka*. Царський указ, яким заборонено всю популярну літературу на українській мові, не був скасований і досі, але історія показала наглядно неможність удержати його в силі. На Україну внали тяжкі роки: недороди, холера, чума на худобу. Наслідки страшної темноти і безрадности народних мас показалися в упадку рілньничої продукції, в зрості податкових недоборів, у так званих холерних бунтах, у масовій еміграції з найбільше плодючих українських губерній. Навіть твердолоба російська адміністрація мусіла піти до голови по розум. Недостаточність російської обрусен-

тельної школи показалася наглядно: систематичне дуплення всякої діяльності, всякої ініціативи серед суспільности почало приносити гіркі овочі. Відповідаючи на моментальні, негучі потреби людности, цензура почала пропускати українські популярні брошури спершу лікарського змісту: про холеру, дифтерит, про чуму рогатої худоби. Потім міністерство рільництва нанерекір міністерству освіти ухвалило і доручило надрукувати брошуру Чикаленка про хліборобство. Видом був зроблений. До цензури почали надсилати чим раз більше українських популярних праць, белетристики і науки; і хоч як немилосердно нівечила їх цензура, забороняючи все, що тільки було ліпше, павіяне свободнішим духом, то все таки всього заборонити було годі. Українські брошурки розходилися сотками, тисячами, а з ними разом йшло в народ не тільки реальне знання ріжних життєвих справ, але також те розуміння, що українською мовою можна писати про всякі справи, що вона здатна й до книжки й до науки.

Обік цієї популярної літератури, якої центрами в останніх роках були Чернігів, Київ, а потрохи Одеса й Петербург, закипіла сильна праця на полі артистичної літератури. Правда більша часть письменників, особливо талановитіших і вільнодумніших, друкувала й друкує свої твори за границею, в Галичині. Але рівночасно бачимо змагання тих письменників -- проводити бодай де-що із своїх творів через російську цензуру. А де-які майже нічого не друкують за границею. До таких належать драматурги Кропивницький, Куриєнко-Карий, Старицький. Їх драматичні твори друкуються в Росії великими томами і видержують по кілька видань. Правда, обік тих заслужених і високоталановитих письменників користуються цензурними полекшами велика купа зовсім недотепних писань ремісників, що шлють театральний товар і засмічують літературний ринок, компромітуючи українське письменство. Російська цензура залюбки пропускає таке сміття, щоб потім, де треба, мотивувати потребу піддержування утисків українського слова: така література, мовляв, не заслугує на те, щоб її толерувати. Натомісьць поважніші праці, навіть такі, що давніше були друковані в Росії, забороняються цензурою, або лежать роками у цензорських шуфлядах. І так не дозволено передрукувати Кулішеву „Чорну Раду“, ані Нечуєві „Хмари“, що пройшли були цензуру в 1874 році. Збірник творів Мирного застряг у цензурі: збірник оповідань Гонимського ледви-не-ледви дійшов до третього тома, та на тім мабуть і урветься. Кулішевого перекладу Шекспіра не дозволено друкувати в Росії, хоча „Гамлет“ в перекладі Старицького був дозволений іще в 1889 році. Так само годі дождатися українського пе-

рекладу Біблії. Цікаве те, що в останніх роках цензура пропустила де-кілька творів Галичан і то навіть виданих поруч із творами Українців; таке замаркування єдності і дружності обох відламів нашої нації було-б перед кількома роками зовсім неможливе.

139. Отвертий лист до галицько-української молоді.

(В 1905 році.)

Те, що я хочу сказати вам, мої молоді приятелі, таке велике й радісне і zarazом таке важке та прикре, що я бажав би, щоб це сказали вам якісь авторитетніні від мене уста, щоб це сказав вам хтось, кого ви найбільше любите і поважаєте і кому найбільше довіряєте, щоб воно могло увійти в ваші серця, як могутній імпульс до нового життя, як вітхнення до нової праці, до перебудови вашого власного „я“ відповідно до нового світогляду.

Дежили ми великих, переломових подій. Те, що наповняло наші серця тугою і завистю при читанні подій таких бурливих літ, як 1789 або 1848, тепер на наших очах. І не то, що на наших очах: бурлива хвиля історії захоплює нас самих, ставить нашу націю майже в центрі випадків.

Схід Європи, а в тім комплексі також наша Україна, переживає тепер весняну добу, коли тріскає крига абсолютизму та деспотизму, коли народні сили серед страшних катастроф шукають собі нових доріг і нових форм діяльності, коли невимовне горе, вдіяне народам дотеперішнім режимом, порушило найширші верстви і найглибші інстинкти людської душі до боротьби, якої результатом мусить бути новий перестрій зразу державного, а далі й громадського, соціального порядку Росії, а в тім комплексі й України.

Ви, молоді приятелі, що з зацікавленням читаете новини з Росії, чи подумали ви про значіння тих подій для нашої нації, для нас усіх, для кожного з нас особисто? Адже-ж всесвітня історія — не історія героїв, а історія масових рухів і перемін: а ми-ж кожний особисто хіба не часть тої маси, яка цими подіями помлкана до руху та переміни? Чи подумали ви над тим, куди можуть понести нас ті рухи, якою луною в особистім житті кожного з нас можуть відбитися ті переміни, і які обовязки на кожного з нас накладає теперішня хвиля? Мені здається, що як люди, обдаровані свідомістю й даром думки, ми всі повинні про це думати, думати більше й ін-

тензивніше, ніж про все інше, що нас цікавило досі. Бо приходить велика доба і горе нам, горе нашій нації, коли велика доба застане нас малими і неприготованими.

Велика доба для нашої нації почнеться з хвилиною, коли в Росії упаде абсолютизм. Останні події показують, що той упадок уже не за горами. Коли вірити рескриптові царя до міністра Булігіна, яким доручено міністрові поробити приготування до скликання вибраних репрезентантів народу на наради в справах державних, то виходило-б, що цей упадок уже наступив, бодай у принципі. Звісно, тому рескриптові неможна признавати серйозного значіння, але це також симптом упадку самодержавства, що на такі рескрипти ніхто не звертає особливої уваги: значить, історія вже поплила иншим руслом.

Упадок абсолютизму в Росії — що він значить для нас? Який наступник замінить його?

Цей наступник, то не жаден таємний незнайомий, не жаден сфінкс із закритим лицем. Він давно відомий і виразно означив свою фізіономію вже в дотеперішній історії Росії: це буде лібералізм капіталістичного складу. Це буде ліберальний, по-європейськи освічений російський ділч, польський шляхтич, багатий фабрикант, купець, адвокат, професор, журналіст, лікар і в якійсь невеличкій мірі інтелігентний пролетарій. Ось хто надасть фізіономію новому режимові Росії — капітал і інтелігенція. Історичні дворянські традиції в Росії — не сильні і такого феєдального, конституційним покостом від біди помальованого режиму, який маємо в Галичині, в Росії і на Україні мабуть не буде. Невна річ, російський лібералізм виявляє вже тепер і виявить по своїм зашаноуванню инші, так ємо небезпечні прикмети. Він сильно теоретичний і доктринерський, а доктринери, навіть ліберальні, все і вєводи бували найгіршими і найшкодливішими політиками. Доктрина — це формула, супроти якої уступають на задній план живі люди й живі інтереси. Доктрина — це уніформа, стрихулець, ворог усяких партикуляризмів. Доктрина — це зроду централіст, що за-для абстрактних розумів не помилує конкретних людей і їх конкретного добробуту. Ми, Українці, бачили досі мільони прикладів, як знущався над живими людьми й націями абсолютизм, узбравши трьома доктринами: православіє, самодержавіє й обрусєніє. Ці доктрини вийшли за-надто глибоко в тіло і крєв російської суєтієности, щоб тепер, коли при кермі, змієць всевладного чиновника, стане всевладний російський ліберал, ми могли надіятися наглої й основної зміни в самім режимі. Нехай і так, що доктрина православія стратить своє жало ексклюзивности (ліберал тия і ліберал, що до обрядових доктрин йому бай-

дуже: але доктрина самодержавія і обрусенія дуже легко може подати собі руку з ліберальним доктринерством: вистарчить, замість самодержавної особи, поставити самодержавну ідею — ідею нероздільности й єдности Росії, непорушности російського високодержавного становища і фундаментального, затверженого державного становища „русского“, неб-то великоруського народу, — і маємо знов продовження дотеперішньої політики руйнування, визискування, та оглуцлювання окраїн для „добра“ центру, маємо національний автократизм у ліберальнім і конститутційнім плащі, на взір угорського.

Задатків для такого ліберального автократизму бачимо в російській суспільности дуже багато. Їх систематично плекала і підготовувала вся дотеперішня чиновницько-автократична школа, привчаючи суспільність ігнорувати все органічно впросто, своєрідне, партикулярне й індивідуальне, погорджувати ним, як дрібним і ретроградним, або ламати його, як незгідне з одноцільним характером Росії (безцільне і безглузде топтання України, Польщі, Литви, Фінляндії і т. д.). Тільки там, де цей доктринерський автократизм стрічав діяльний, організований, елементарний опір — у Польщі, в Фінляндії, потрохи в Литві, він паренті виявляв нахил до концесій, а бодай до якихось перотрактацій. Доктринерові, засліпленому в своїх формулах, можуть замінювати тільки тверді факти, об які він раз-другий розіб'є собі голову.

Найменше такого опору знаходив собі автократичний доктринеризм на Україні. Не тому тільки, що українське слово було сковане і закріплене, а головню тому, що велика часть світлих Українців, вихована в тих самих ідеях автократичного доктринерства, й сама ігнорувала свій український партикуляризм, у душі стидалася його, в душі признавала себе *gente Ucraini, natione Russi*, в душі й явно дорожила й дорожить фантомом „великої, невідільної Росії“.

Перед українською інтелігенцією відкривається тепер, при свободніших формах життя в Росії, величезне дієве завдання — витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки-б вона не йшла, та до того податний на присвоювання собі в як найширшій мірі і як найвиднім темні загально-людських культурних здобутків, без яких сьогодні жадна нація і жадна, хоч і як сильна, держава не може остоятися.

Величезні труднощі того завдання стануть вам ясно перед очима, коли подумате про той стан, у яким застає Україну нова доба. Без

власних шкіл і без власної виробленої освітньої традиції, без перейнятого освітніми і народолюбними думками духовенства, без популярного і вищого письменства, яке могло-б бодай на першій гарячій порі заспокоювати всі духові потреби величезної маси, без преси, яка могла-б ясно держати і систематично боронити стяг національності та приложеної до місцевих потреб свободної культурної праці, без надії на сильну фалангу вповні свідомих і на висоті сучасної освіти стоячих репрезентантів у законодавчих тілах, і без міцної опори в масах народу та інтелігенції навіть для тих небагатьох репрезентантів, що забажають вповні відповісти своєму національному і культурному завданню, наша Україна готова знов опинитися в ролі ковала, на якому ріжні чужі молоти вибиватимуть свої мельодії, або в ролі крілика, на якому ріжні прихильники вівісекції будуть доконувати своїх експериментів.

От тут і стає перед нами, Галичанами, а особливо перед вами, молоді приятелі, велике історичне завдання — допомогти російській Україні в тяжких переломових хвилях і потім у початках, у закладинах великої праці — здвигнення нашої національної будови в усій її цілості. Перед вами стоїть завдання і обов'язок віддячитися російській Україні за все те духове й матеріальне добро, яке вона досі давала нам. Чи і на скільки ми почуємося до того обов'язку, чи і на скільки совісно, розумно, обдумано візьмемося до його виконання, від того буде залежати в дуже великій мірі наша будущина як нації, здібної завяти місце в хорі інших культурних націй.

Досі я ждав і надіявся, що хтось ближчий вам і авторитетніший для вас забере голос у цій справі, що наша щоденна преса зверне на неї увагу, що підіймуть її ті, що люблять видавати себе за батьків і провідників народу. На жаль, я не дїждався цього, значна частина тих наших світочів, опанована театральним питанням,¹⁾ не бачить поза ним світа: інші, що заховали собі в тій справі незалежність суду і дивляться на неї критично, не мають чи сили, чи відваги піднести свій голос і вказати ясно і виразно величність теперішньої хвилі і великий трагізм нашого становища в ній і неминучу конечність — як найшвидче, як найосновніше змінити курс нашого національного корабля, настроїти всі наші думки, пляни, програми на инший діянозон. Ми мусимо навчитися чути себе Українцями — не галицькими, не буковинськими Українцями, але Українцями без офіційльних кордонів. І це почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вест

¹⁾ Питанням про будову українського театру у Львові.

за собою практичні консеквенції. Ми повинні — всі без винятку — поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та її громадськими болячками і засвоїти собі те значня твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, локальним болем, і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головню, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично, частиною його.

Не забувайте, що ми досі в Галичині жили з національного погляду занадто ненормальним життям. Велика більшість нашої нації лежала безвела, закнеблована, а ми, маленька частина, мали свободу рухів і слова. І нам іноді здавалося, що ми — вся українська нація, що ми її чільні ряди, її репрезентанти перед світом. Тепер коли на російській Україні не сьогодні то завтра повстануть десятки таких центрів, якими тепер являються Львів та Чернівці, ця наша передова роля скінчилася. Ми мусимо почувати себе не піонерами, але рядовими в великім ряді і не сміємо своїх дрібних, локальних справ виставляти як справи всенародні, своїх дрібних персональних амбіцій висувати на першу лінію загальних інтересів.

Тепер навіть наші основні національні питання, хоч довго ще не зійдуть із денного порядку, мусять піднасти значній переміні фронтів. Нам треба ясно зрозуміти і відчутти і мати на тязці, що польсько-українське питання не буде відтепер рішатися у Львові, але обхопить боєву лінію безмірно ширшу, і кожний його етап буде рішатися і у Львові і в Чернівцях і в Кам'янці Подільському і в Житомері і в Києві. Так само наша галицька та буковинська боротьба з московітством відтепер мусить виглядати зовсім инакше, бо й її терен розширяться безмірно, а її зміст поглибитися відповідно до того, як вона розростеться до розмірів боротьби всеукраїнського національного почуття з винародовляючими претензіями „державної“ великоруської нації. І наші відносини до Жидів мусять улягати значній переміні, коли нашої нації прийдеться „автономно“ гоїти гнилі рани, задані їй московським чиновництвом через ціловікове нагромадження Жидів на нашій території при допомозі т. зв. „черти осідлости“ та через варварські та нелюдські експерименти урядового аранжування антижидівських розрухів, щоб ними відводили від себе вибухи народної розуки та обурення.

І всі, всі наші національні та громадські питання мусять улягати основній переміні, коли впадуть дотеперішні китайські стіни, які ділять нас від України. Наша література і преса мусить перейти на

вищий рівень. Коли не захоче гинути в конкуренції з тим типом літератури і преси, що виробився в Росії, не вважаючи на цензурний тиск, а може власне завдяки йому. Тісніші, частіші, ближчі зносини з закордонними Українцями мусять виробити у нас ширший, свободніший світогляд, щиріші і свободніші товариські форми, як ті, що вироблялися у нас під шляхетсько-польськими або буршівсько-німецькими впливами. Наш голосний, фразеологічний та в більшій частині нещирий, бо ділами не попертий, патріотизм мусять уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутому народолюбству, що виявляє себе не словами, а працею. Наша масова інерція, що приймає безкритично слова тих, які цим чи чишим припадком були поставлені „на чолі народу“, стали поетами, професорами, головами товариств і т. и., мусять уступити місце живій, критичній праці думок і готовості — все і всюди подати й свій голос у загальній справі, виконувати діяльно, на власне ризико, але з повною свідомістю своє громадянське право. Наша аж до границь безхарактерности носувена толерація хиб та слабостей наших ближніх, навіть тоді, коли вони, із сфери приватних відносин, переходять у сферу товариської та громадської діяльності, мусять уступити місце живішому моральному почуттю і енергійнішій реакції проти узкої моральної гнилизни, що грозила-б розпанонитися в наших товариських відносинах. Інакше, мої дорогі приятелі, ми тут в Галичині та Буковині, замість духового центру України, зробимося гнилим і смердючим боляком, який з обридженням омшатиме кожний свідомий Українець, що заховав іще живе почуття самоповаги.

Оце моральне переродження, яке виовні доконається певне не швидко, аж наслідком праці поколінь, та до якого імпульс кожний із нас повинен дати сам собі власною постановою, буде першою умовою можливості тіснішого, дружнього і продуктивного співділання нашого з закордонними Українцями. Як-би ви знали, мої молоді приятелі, скільки зневіря, розчарувань та знеохоти нагромадили дотеперішні зносини Галичан та Буковинців з Україною, скільки сорому та прикрости робили не раз Українцям наші „національні“, а властиво місцеві хибні — неточність, балакучість та нутомельство, байдужість до важних загальних справ і завзятість у дрібницях, пуста амбітність та брак самокритики, парадовання європейськими формами при основній малоосвітності та некультурності, як-би ви знали і відчували це так, як цього вимагає теперішня хвиля, то я не сумніваюся, що в серці кожного з вас знайшлася би моральна сила, щоб сказати собі і покласти „ганнібалеву присягу“: від сьогодні доложу всякого зусилля,

щоб увільнитися від тих хиб, поводитися краще, працювати шль-
пше над собою.

Та все те кажу тільки для вас, особливо для тих, хто захоче
мати зносини з Українцями, щоб охоронити його і тих, із ким він
буде мати зносини, від прикрих розчарувань. А головна річ у тім,
чим можемо ми, Галичани і Буковинці, в разі свободніших зносин
у Росії, допомогти Україні. На капітали ми небагаті, та й не капіталів
потрібуватимуть від нас Українці. Так само дурять себе ті Гали-
чане та Буковинці, які вже тепер облизуються, надіючися, що свобода
в Росії одкріє їм дорогу до роблення інтересів, до користних посад
та сутих доходів без праці. Певна річ, у порівнянні до нашої зароб-
кової мізерії російські відносини не одному можуть видатися блиску-
чими, але не треба забувати, що на легкі заробітки та масні посади
всюди конкурентів багато, а спеціально Росія багата на таких „таш-
кентців“, із якими наші кандидати не легко витримають конкуренцію.
Та й не „ташкентців“, не аферистів, не спекулянтів на легкий хліб
потрібує від нас Україна, і коли ми нічого кращого, лішого не зуміємо
дати їй, тоді сором і ганьба нам!

Не заімпонуємо ми Українцям і своєю інтелігенцією, своїм рівнем
теоретичної освіти. Лиша доля змусила нас виростати і вчитися в краю,
де завдяки шльхетському режимові наука вважається небезпечним
оружжям, якого не слід давати в руки суєнільності, де шкільне навчання
в самім зароді затроєне конфесійними, політичними та національними
пересудами, де свободна критика виведімувана з виховання, де панує
т. зв. *Brotstudium*, навчання для хліба, для кар'єри, навчання тісне
та далеке від тої широкої гуманності, що лежить в основі західно-
європейського, а подекуди навіть російського вищого шкільництва.
Отже й тут не багато чим можемо стати в пригоді Українцям. Що
найбільше хіба як вчителі мов німецької, польської, потрохи
клясичних, бо наука мов у наших школах трактується справді
ліпше, ніж у російських. Хоча й тут треба сказати, що остатні роки
азначили поворот на гірше і, наприклад, знання німецької мови, яке вно-
сять молодні генерації з галицьких гімназій, може довести до роз-
цуки всякого, хто ставив би до того знання якісь хоч трохи вищі
вимоги.

Та проте є у нас де-що таке, що може стати в пригоді
Українцям у Росії. Маю на думці тої практичний елуд, звичку
більше придивлятися до конкретних фактів, як до теорій, і більше
вироблену звичку до публічного життя, до організацій і парламен-
таризму. Надто довголітня боротьба за національні права виробила у нас

певну традицію і немалій засіб досвіду в таких справах. що все може дуже придатися тепер, коли й російську Україну вже перспектива проходити ту саму шкоду поміж двома вогнями польським і московським. Правда, і ті добрі прикмети в душній галицькій атмосфері переходять на хіби, на тіснозорість, боязливість, байдужість до всяких сміливих поривів і заскоружість у своїм тіснім гуртку, та тут уже певно нове історичне життя в ширших межах само собою швидко здужає усунути ті хіби.

Я бажаю тільки одного — звернути вашу увагу, молоді приятелі, звернути увагу всієї суспільности на ту велику історичну хвилю, якої наближення чуємо всі. Нам прийдеться змобілізувати всі свої сили, щоб задовольнити потребі тої хвилі. Та поки ще вона не надійшла, до праці, молоді приятелі, до інтензивної невсипучої праці над собою самими! Здобуйте знання, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статечних мужів, повних любови до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, але невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожна нація і кожна історична доба, а вдвоє сильніше буде їх потребувати велика історична доба, коли всієї нашій Україні перший раз у її історичнім життю веміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода.

VIII. Наталя Кобринська.

140. Дух часу.

Був похмурий зимовий день. Грубі, сиві хмари низько висіли над землею і все від них темніло та сіріло. Замерзле болото вкривалося білим снігом, що злегка укладався в грубу верству.

Нані Шуминська, замість необхідного сну, взяла до рук панчішку й сіла коло вікна. Ніщо не мутило ні кругом неї, ні в ній самій тихого настрою. Вона знала — де, що і як робиться в господарстві. Знала, що дівки млил начиння в кухні, а парубки чистили стайні та крутилися коло худоби. А втім зимою не треба так гостро наглядати за челяддю. Весна, осінь, літо — то пора праці, де нильненько треба прикладати руки до роботи.

•

Нані Шуминська вже була не молода, близько шестидесяти літ, жінка — очі вже недомагали. Витягнула вона з кишені оправлені в ріг окуляри, поклала їх на ніс, кинула в куток клубок з бавовною, розложила дроти й зачала жваво ними перебірати. Нитка бавовни визалася в ключки, які безповоротно чергувалися новими, як дні, місяці, літа в житті людськім. А скільки ті дні понесли із собою хвиль приєрих і милих, смутку й радості — хто-ж годен спам'ятати! Одностайна робота навела задуму на неї. Давно пережиті дні й події зачали відживати, набірали давніх красок і життя, ясніли давнім промінням. Нані Шуминська полинула думкою в далеку минувність, десь у хвилі наймолодших, дитинячих літ: відіррибалася вони в притупленій пам'яті, як би то було недавно — піби вчора.

Перебіраючи дротами, нагадала вона собі, коли ще маленькою дитиною вчлася тої штуки від своєї старшої сестри. Як незручно плуталися їй тоді пальці, зачінали дроти, витягалася нитка, придержувана рукою вчительки! . . . Думки з далекої далечини міняються, як сонні мрії. Тут зависнуть на стебельці квітки, задепечуть невразною мовою дитини і переходять до поважних моментів і подій, а потім знову звертають до невразних дрібниць та загібають по дорозі те, що було найбільше й найважніше в житті. Як би хто був

дивився в лице задуманої жінки, то по його легенькому гуртінню міг би пізнати, що її думки зробили великий перехід. І дійсно, її стала перед очима найважливіша хвиля в житті жінки, хвиля, коли вона стає під шлюбний зіпць.

*

А мала вона тоді ледви шіснадцять літ. Сужений її, укінчений богослов, був сином священника з того самого деканату, що її батько. Вона не знала його, а бачила всього раз, коли приїхав з батьком своїм до них на празник. Перебули тоді обом цілий день, бо по службі божій осталися на обід, а там аж до вечора. Не могла вона знати, що на неї впаде його вибір, але й не мала нічого проти того. Всі її близькі уважали його зовсім відповідною для неї партією. І вона також не мала причини дивитись на це діло инакше. Не було з чим довго проволікати — побрався як Бог наказав, а щоб ліпше пізнатися, мали досить часу по весіллю. . . На її чолі зарисувалася груба зморшка. Нитка одвостайно снувалася з клубка і вязалася в ключки, а гадки плили все далі й далі. . . Перші почування материнства переняли її соромом і переляком. Встидалася кожного чужого ока, встидалася сама себе, зненавиділа майже свого чоловіка. А коли її мати упевняла, що власне її стан повинен бути для неї почесним, що гідність жінки міряється числом дітей, не була в силі згодитися з поглядами матері й мала жаль до неї за брак чуття. Аж кілька років пізніше, коли вже до всього того звикла, перенялася сама думками своєї матері і згодилася зовсім з її поглядами.

Зразу її материнський небосхил був тим захмарений, що приходили на світ самі доньки.

Од віків така думка склалася, що син більше чести робить матері від доньки, але як вона була ще молода, то не могла тратити надії, що Бог обдарує її ще й сином. І рада-ж була вона, як світові, коли її бажання здійснились. Хоч пестила вже трьох синів і сердечно любила свої маленькі донечки, все-таки вона воліла-б, щоб і вони перемінилися в хлопців — не тільки вже для власного вдоволення, як радше для їх добра. „Хлопець щасливіший від дівчини“, — говорила собі стиха. Вона порівнювала себе з чоловіком, батька з матір'ю та інших знайомих жінок насупротив чоловіків, і щось, ніби укритий черв'як, точило її коло серця.

Та все-таки потішалася думкою, що їй Бог допоможе приборати для кожної доньки добре подружжя, а хорошого та щирого для себе зятя.

Рідко котра мати виховає усіх діточок, яким дасть життя, то-ж і пані Шуминській з восьмих лишилося тільки дві доньки та два сини, — друга половина полетіла в край вічного снукоюю, не зазнавши життя.

*

Смерть і життя випадали на переїмуну між її дітьми і мінали в ній почуття жалю і прикрости, радості й утіхи. Але хоч і як вона побивалась за помершими дітьми, то все-таки з кожним життям вижеться стільки надій, що, дивлячись на живі діти, забувала пані Шуминська страту. Роздумувала про їх будучину, про себе саму, про те, як колись, оточена вінком дітей та вшуків, тишиться буде їх щастям, прихильністю та пошаною, сидячи в їх гуртку, де кожна її слово, кожна забаганка сповнена буде, а вона — горда і щаслива своїм материнством. А навіть коли-б на віки замкнула очі, то ті діти, що дала Богу на службу, вийдуть напроти матішки з свічками й заведуть перед престол Всевишнього.

Будущина дітей була для неї цілим світом, одною думкою, одним бажанням. Але та будущина, про яку так часто думала, не була для неї нічим загадковим і недосяжним, а навпаки — вона уявляла собі все ясно, як ясні та обдумані були її плани. Вона хотіла, щоб усі її сини були пошаци, а доньки — понадями, та щоб усі добре та в достатках жили. Вона не відіймала рук від праці, над усім сама стояла й наглядала, щоб тільки як найбільше придбати діточкам добра, — а щоб усі інші її бажання здійснилися, те покладала на поміч Божу. Ніхто, бувало, не молився так щиро й не вистойть навколінках цілу службу богу, не одриваючи очей від грубої польської, в спадку по бабі одержаної, молитовної книжки. „На інтенцію“¹⁾ кожної дитини ставала жертви до церкви — скатерку, подушку на вітварь, або кятіці то свічок. „На інтенцію“ найстаршого сина мережала сама шпироку, красну вставку до альбон²⁾, щоб Бог позів його так, як її бажалося. На найстаршій сні спочиває майже найбільша надія матері — понаді. Не дай Боже, як би найстарший син як-небудь звихнувся, бо хто-ж в разі нещастя пригулив би бідну матір і молодшу братію, коли-б хоч одна дитина не мала певного кусника хліба? . . . Хоча її чоловік був молодий і здоровий, та все-таки майже щоденний вид людської смерті наводив її на тяжку образи розкладу й нужди родини по смерті голови. З-посеред тих сумних гадок виривали також веселіні й гарніні. Коли часом сиділа над своєю роботою й укладала нитих за штихом, нитку за ниткою, а з-під її пальців виходили гла-

¹⁾ На щастя. ²⁾ Одежа у священників.

денькі, красні листочки та квітки, то й думки її хорошіли і прояснювалися. Вона уявляла собі в тій альбі свого сина за першою службою, як він співав, виходив та стискав людям голови її та молоденькій невістці, що сиділа поруч неї: як вона та її чоловік гордо виходили з церкви, як господарі її господині заступали їм дорогу, цілували в руки та „вішували“, що дочекалися такої потіхи. „Ти будеш ксьондзом“, говорила вона до малого хлопчика, що грався в її ногах. „Я буду ксьондзом“, відповідала з повагою дитина, й за не її мати сердечно цілувала. І тепер ще, коли від того часу стільки літ минуло, її уста складаються до усміху, коли пагадає, як раз її любий синок, що заледви од землі піднявся, дає своїй няні кусник шнурочка й каже, щоб його сховала, бо як він буде попом, то дасть їй повний міх колачів, аби мала чим завязати.

*

Іта скоро минають. Не оглянулася пані Шуминська, а діти вже гарненько підросли.

Снів віддали до школи, молодша донька вчилася при гувернантці, а старша виходила вже з дитинства і вступала в пору дівування. Та яка гарна була з неї дівочка! Складна та гнучка, як тільки що розцвіла весняна квіточка. А очі! ох, які гарні були її очі: блакитні, як небо, тихі та задумливі, як вечірня зірничка. . . . Пані Шуминська зітхнула глибоко, а дротини першого затремтіли в її пальцях. З тою дитиною дізнала вона найбільше радощів та поважання, але також найбільше жалю та смутку. Вже на шістнадцятій весні свого життя мала вона, так само як її мати, женихів, але матері жаль було так скоро розлучатися з донечкою: хотіла її ще хоч зо два роки мати при собі. Згадавши про тяжкі обов'язки, що на неї саму через заміжжя спали, не раз говорила, що лиш стільки їй щастя жінці, що при мамі. Але швидко прийшлося пані Шуминській покладувати своєї мудрої ради. Женихи перебували та її пощезали: на вісімнадцятім році не було вже жадного, аж на дев'ятнадцятім стали її сватати аж два разом. Але й тут не сталося так, як мати хотіла. Вони обидва були кандидатами духовного стану, та не одного були походження. Перший сватач був син статечної понівської родини. Батьки були раді його сватанню, і дівчина не мала що йому закінчити: зволікалося діло тільки про людське око, аби не сказано, що ханаються жениха. По празнику, що випадав за пару неділь, мала та вся справа рішитися й закінчитися. Аж тут власне сталося щось таке, що помішало усі пляни. На тім празнику пізнала вона свого пізнішого

чоловіка, та вже й чути про нишого не хотіла. Гарна з його була та пристойна людина — ані слова, але мав у очах пані Шуминської дві великі хиби. Одно, що був син мужика, а друге, що кінчав аж за два роки. Хоч пані Шуминська не належала до тих, що нижчих від себе й за людей не мають, але все-ж таки це відбірало йому трохи поваги в її очах. Це почуття не так би може їй допікало й навіть ледви чи й зародилося-б, коли-б у попів, як то не раз буває у панів, був звичай, брати шлюб тільки при свідках. Але пошівське весілля — то амбіція дому, а тут, замість ксьондза-добродія й павідобродійки, свідтнуть — тато в кожусі й мама в перемітці, а при благословенні її донька буде їм руки цілувати! По весіллі, то вже все одно — най будуть родичі, які хочуть: вона не з ними буде жити, а з чоловіком, а чоловік був священником так, як і другі, й вона не виходила з свого стану.

Але той день — той один день! Вона говорила про те з донькою: коли старалася як найдокладніше виставити їй клопотливість свого становища; та блідила й червонала, але відповідала рішучо, що не думає змінити своїх замірів і що для одного дня не хоче посвятити всієї будущини й усього життя. Та коли-б хоч зараз міг женитися, а то аж за два роки, — пані Шуминська з засади була противна такому очікуванню. Вже те вона давно чула, що то недобре такі річі відкладати: два роки — та то кусень часу: Бог знає, що може впасти, скільки спліток скластися — весілля розійтися, а панна лишитися на льоду. Двадцять і однолітня панна — то не жарти, то пахне старою дівкою! І почала жалувати, що не віддала її в шіснадцять літ, що відступила від тих вікових традицій, що чим борше дівчину віддати, тим ліпше. О, старі люди все добре знали! Вони мали досвід! Коли-б вона вже зо двоє діточок до того року мала, як її мама, то-б ніякі „романси“ не приходили їй до голови, й батьки були-б спокійні, що вже дали одній дитині забезпечення.

Та вже-ж таки вона була ще найщасливіша з тою дитиною. Два роки минули, як одна хвиля, і вона бачила свою донечку раду й веселу з тим, кого любила. — Ах, як мало-мало котра мати має таку радість!

*

Коли чоловік усим задоволений, він забуває про те, що перебув і мусів перетерпіти, аж поки знов нові невдачі не вразять старих, давно загоєних ран. В тім році пані Шуминській пощастило: донька віддалася, син зробив матуру, — все якось добре складалося. Гроші,

видані на доньчине весілля, мали вже тим нагородитися, що син піде до семинарії й видатки зменшаться. Аж тут раптом повий клопіт: син заявив, що не думає бути поном. Той син, що ще дитиною дав п'яні мотузок, аби мала чим колачі зав'язати, той син, на якого інтенцію вона дарувала альбу, той син, з діда-прадіда понович, не хоче бути поном! То не могло їй у голові поміститися!

— Що тобі, сину, такого? — питала мати. — Чого цураєшся свого стану? Чи може бути кращий стан, як пошівський?

— Що-ж, матусю, — нехай і так, що нема кращого, та мене до нього не тягне.

— Як то не тягне? Що то значить — не тягне?

— А так, що не маю до його призначення.

— Але-ж до недавнього часу ти ні про що й не думав, як тільки про те! Звідки-ж раптом така зміна?

— То правда, що я не думав ні про що инше, але що-ж маю робити, коли тепер думки мої змінилися? Такий вже дух часу повіяв! Я дуже поважаю той стан, але бачу, що мені в йому було-б затісно, що там моїм думкам положено-б певну границю, а я потрібую більше простору, свободи в набуванні відомостей, науки!

„Більше простору, науки! . . . Дух часу такий!“ Що це за такий дух часу? І щось неясне, величезне і могутнє маячило у неї перед очима, щось, що уносило й поривало ввесь її спокій, перед чим гинув старий порядок: якийсь розклад відчужував від себе ті частини, що недавно близько та дружно до себе прилягали. Навіть у-ві сні бачила кругом себе невмолиму зміну. Бачила якусь таємну руку, що переносила посуду з комори до покою, а з покою до комори, усе з поду зсувалося до пивниці, ліжка й столи рунулися, крісла укладалися в одну піраміду, образи виступали з своїх рам, і навіть спружини старого годинника тріскали й відлітали, колеса та дрібні кільця ланцюжка розкочувалися на всі боки . . .

*

„Дух часу такий!“ Га, чи не знала вона його досить? Чи не він то був, коли її донька мала відвагу признатися, що любить і що тільки з любови віддається? Яку то немилу робило сензацію, коли вона з донькою бувала по вечірках та забавах, а при тій доньці ніколи не відступний її „милий!“ Як люди шептали поміж собою, що мати дозволяє такі романси! — „Романси“ — то странний закид для добре, морально вихованої дівчини; той закид ще тепер обливає соромом лице пані Шуминської. Добре, морально вихована дівчина

не кохасться перед відданням, а мати повинна уважати, щоб дівчина не „авантурувалася“. Як би їй був хто сказав, що її донька буде „романсувати“, коли ще над її колискою сиділа, то була-б того певно не стерпіла. — а потому мусіла слухати насмішок та терпеливо зносити злослівні уваги, бо иншої ради не було! — „Нехай, — думала собі, — які мені розумні — про других шепчуть! а як би їм таке трапилось, то так би само мовчали та тихо сиділи, як і я!“ Але та потіха не дуже її тоді заспокоювала, і якась безсила злість підступала до серця. А найбільш те її боліло й гнівило, що її чоловік, природна підпора жінки, не тільки що своїм чоловічим розумом не радив нічого в її немилім становищі, але наче-б не бачив і не чув, що коло нього діється: а коли зачала йому оповідати, що люди говорять, що сама донька дає до того причину, то так розгнівився, що не тільки мусіла сама його помалу гамувати, але врешті все перед ним ще й покривати . . .

*

Дроти де далі, то швидче порушувалися, робота в руках росла, а нитка вязалась усе в нові ключки. Отак життя пливе. — думала пані Шумицька. — так епічється до кінця, і як ті снущені ключки, лишає за собою сні, надії та дорогі серцю особи. Скільки то вона таких жертв перенесла? О, Боже! яка гірка доля людська! Що довше живе, то більше смутків і страт вилітається в її життя. Але з усіх страт на світі ніщо не може так диткнути, як страта дорогої особи . . . На чолі задуманої жінки прибуло кілька зморщків, що уложилися в грубі складки. Вона зітхнула глибоко й сплукувалася прогнати смутні думки, але даремно. Давні чуття, що їй притихли й загнибли в серці, здригнули різкими тонами і глибше проймали думку. Тяжка безвладність огорнула все її тіло, а зівали руки безсило внали на коліна. Бідна мати не могла ніколи думати спокійно про люту смерть, що забрала її у самим розцвіті літ найщасливішу дитину. Смерть батьків і маленьких діточок, хоч і боліла, та все видавалася для ока чимсь природним: але смерть в силі віку, в тридцятім році, що мов би скосила її найстаршу заміжню доньку, була для неї чимсь таким страшним, таким прошибаючим, що не могла вона того ніколи ані забути, ані нічим заступити. Жахливі образи її ковання та розпуки чоловіка і смутне вражіння, коли привезли до неї на виховання малу спритку, однуку дитину її доньки, стали перед нею так живо, неначе-б те все учора діялось. І довгу хвилю було тільки чути хлипання нещасної матері . . .

*

Нарешті вона підняла спущену голову і взяла назад роботу, що випала була з рук. Спочатку поволі й ліниво порушувалися дроти в її пальцях, але та сама тиша, що кинула на неї хвилю сумних згадок, відбила її назад. Біль, що підносив груди спляканої жінки, почав утихати. Порушений розум утишувався, мов скаламучене польове джерело, де збовтаний чорний памул осідає помаху дрібними пилінками на дні, і от на прозорій поверхні, що тремтить ще дрібненькими хвилями, починають знов відбиватися найближчі речі: зломаний пень, китиці троці та снія або жовта квітка. Так і в душі пані Шумницької, що тремтіла ще від зворушення, зачали в тисячних зарисах і заламах рисуватися контури того, що її завжди дуже захоплювало. Був то її дім, її цілий світ. Не бачила вона більше простору, як з-по-за його вікон, не вибігала гадкою по-за його стіни. В нім замикалося все її життя, вона нічого не бажала над те, що входило в його обсяг. Той дім, на вигляд такий тихий, був цілим її щастям, вистарчав їй у всім. Як би тільки не він, не дух часу, не той демон, що все дороге несував і нищив! Він, той дух часу, всувався в усіляких видах в щілини її дому, визирав з кожного кута, бурив віковий порядок: він був закваскою того розкладу, що закрився під її дах; він описував магічні круги своєї незмінної волі, холодний на гіркі сльози та жалі жіночі. Все те, чого він хотів, здійснялося, хоч і як вона змагалася проти того. Всі її діти — сини, доньки, онуки — пішли иншими дорогами, ніж вона думала й бажала. Він, той дух часу, ломив найдорожчі й наймиліші надії її серця.

*

Сини повстали насупроти батька, а доньки насупроти матері. Чи-ж той син, що перший назвав страшного демона по імені, не міг бути далеко щасливіший, як би був пішов дорогою своїх батьків, ніж тоді, коли пішов за покликком того духа часу? Досі був би вже давно попом, жонатим, мав свою родину, а так що? Пішов на того „професора“, та відай уже й лишиться вічним суплентом та старим кавалером, а тим часом скільки то треба було перетерпіти клопотів та домашнього непокою! Сама прибита і зломана, мусіла проте, не зважаючи на свій смуток, годити батька з сином, які гостро і вперто стали один проти одного. Старий аж занедужав, син побачив врешті, що нема що робити, та пішов до семинарії, але записався на той нещасливий філософичний відділ, а потому таки відрікся пошівства.

Та сама таємна могутча сила опанувала й її молодшою донькою Ольгою. Їй, як і братові, обрид пошівський стан. Мала кількох семи-

паристів, що домагалися її руки, та всі були їй не до мисли; вона бажала вийти тільки за цивільного. Той стан видавався їй якимсь ліпним, догідним, та мабуть хіба тільки тому, що в нім не жила. Що-б то була дала пані Шуминська, коли-б Ольга була закохалася, як її старша сестра, але на те навіть не заносилося. Усі гадали, що як вийде заміж, то зміниться. Але де там! хоч має доброго чоловіка, красні діти і незду парафію, але все чогось невдоволена і не-своя. Вона опанована якоюсь самовільною, облудною химерою, піби на перекір тихим, статечним та спокійним жінкам. Та її дика фантазія затроювала їй усе життя та безкурне і щасливе дівування в батьківському домі. Помаду її неозначно, через маловажні на око, а гіркі наслідками, дрібниці, впробилося між матір'ю та донькою безушичне непорозуміння. Кожне „новаторство“, впроваджене донькою, кожне не так поставлене крісло, затримана по повому етикета або пова книжка, дражнили і гнівили матір до найвищої міри. А найбільше сердили її книжки, що не знати звідки, бралися завжди в руках доньки. Пані Шуминська ніколи собі того не може дарувати й нагадати без встиду, як раз в нападі нервового роздрочення віддерла у доньки якусь новісінську книжку й подерла на дрібні клаптики. Але вона сама була така бідна, в такім близькім до розпукки настрою духа, що не знала, що робить. Вона перечувала, що з тих книжок віяло чимсь чужим, що це були висланці та знаряди ворожого їй демона, що з них плала течія, що де далі, то більше підмулювала беріг її тихої пристані.

*

Пальці пані Шуминської жваво поруналися, блискучі дрони тільки мигали в дрібних ключках, а гадки торочилися разом з ниткою, що тягнулася з клубка. Як наймолодший син зробив матуру й заповів батькам, що йде „на права“, вже йому ніхто не перечив.

— Най уже буде, чим сам хоче, — сказали обоє старі, — аби тільки потому на батьків не нарікав, бо нема нічого прикрішого, як коли діти нарікають, що батьки їм будучність попеували . . . — Але з тяжким серцем виряжала його мати на університет. Досі він був дитиною, та хоч не дома, то все ближче до батьківського ока, але тепер сам один без жадної опіки буде кинений у вир великого міста, в ту безодню безмірної деморалізації. Ох, скільки то добрих хлопців, дітей порядних батьків, упало жертвою великого міста! . . . І знов життя одної дитини закривалося штьмою безмірного віддаленя, де губилися всякі умовляння й голос матері . . .

*

З острахом та неспокоєм у серці слідила мати за кожним словом і рухом сина, коли той приїздив з товаришами на вакації додому. Не пускала проз ухо жадного слова з їх дружніх розмов, та що більше чула, то більше її серце кровю обкипало. Ловила недокінчені слова і фрази, що аж надто ясно говорили про життя молоді, якого вона так боялася. Крім того, відбивалися об її уха ще речення й поклики цілком для неї незрозумілі: „народ . . . рівність, свобода . . . французська революція . . . експльоатація мужика . . . сорок восьмий рік“ . . . — Ось що раз-по-раз виходило з уст молодих людей, і тим більшим страхом наповняло її, чим менше вона з того розуміла. Одначе найбільш тривожили її уваги про Бога, про правдивість його істнування та опіки . . . Вона також дійшла, що син не молиться і що в церкві заховається, як поганин, без побожності і скрухи християнської. „О, Боже! — говорила не раз про себе, — звідки має взятися ласка твоя, коли люди не визнають тебе! . . . О, мудрі, мудрі! лиш гнівите Бога та накликаєте Його кару на других людей! . . . Нема Бога?! А звідки взялося все на світі — дерева, птахи, звірята? Хто все те сотворив, як не Бог?“

*

Завсігди, коли буря повставала в душі пані Шуминської, а серце, бодем діткнене, тремтіло, — вона висилала невидимого посла до Бога — молитву. І чула, як викликаний нею янгол Божий зближався і приносив спокій. Тоді сила молитви була їй ще потрібніша, як колись иншим часом. Щоб відвернути справедливий гнів Божий від невірнього сина, вона брала до рук свій молитовник і відмовляла молитву, приписану на смуток і терпіння. Але слова молитви, замість лагодити її сум, ще більш його змагали. То був гимн до Бога, що прославляв Його всемогутність, силу та безмежну доброту, якої люди не пізнають, і кінчався проханням найнижчої рабині.

В тих най лиш Твої громи ударяють,
Що Ти їм жизнь дав, а вони Тя не знають!
Се моя просьба щоденна, покірна, —
Тим Тебе славлю я, рабиня вірна.

Слова гимну запалювалися перед її очима вогняними стрілами, а холодний піт виступав на чоло. І вона стільки, ох, стільки літ молилася і просила за пімсту на невірних, а тепер та пімста сунеться до неї самої, зависає чорною хмарою над її власним гніздом і загрожує громом . . .

І ввижалося їй, що той грім уже недалеко, що вже чує вона відгук його глухого гуркоту в повітрі, що перші блискавки вже продирають небо.

Якось раз читав її чоловік в газетах, що „теперішня молодь віддається фантастичним мріям і побивається за змінами в суспільності, але не дійсно лиш фантазія та видумки молодих голів. Вікового ладу ніхто змінити не може, а зміняється він сам собою, промислом та відкриттями. А ті, кому здається, що суспільні відносини можна змінити, як одіж, ніби офіцерський мундир переробити на бальовий фрак, або коротку куртку на поважну чемерку, ті не знають, що тим спровадять лише криваву катастрофу, нічого не досягнуть ані для себе, ані для загалу та тільки стануться жертвою свого хвилевого зашаморочення, знярядом в руках людей, що вганяються за почестями“. Мало вона з того розуміла, але серцем розібрала, що це стоїть в якомусь звязку з тим, що вона чула з уст свого снна та його товаришів. І з того може вийти щось дуже-дуже зле. Бог видимо покинув тих, що Його зневажають і йдуть на бездоріжжя, не просвічені Його мудрістю та ласкою. Затрясється земля від гуку боротьби, стогону тяжких ударів: одні впадуть трупами на місці, другі зависнуть у повітрі, і тільки круки закричать над їх трупами; вони зогниють в бездонних горлах тюрем, завалених залізними брамами.

А чому-ж не сидіти тихо та не хвалити Бога, що над нами всіми панує? . . . А хто все робить, хто спроваджує гнів Найвишого, як не він, як не той дух часу, якого ніщо заспокоїти, ані вдоволювати не може? О Боже! на що ти попустив чортові увійти в таку силу, яка тільки всюди ширить заразу злого? . . .

*

Плетівня вже доходило до краю, але нальці її думка старої жінки не переставали працювати. Дух часу стояв перед нею в усій своїй грізній поставі, стояв як на згарнищі усіх її планів та надій. Він не лишив їй ніякої потіхи, не ошадив ні одної дитини. Він кинув оком уже навіть на її внучку, однуку донечку її помершої доньки, таку ще молоденьку, без претензії до світа. Ах, як гірко, як тяжко стратити останню надію! . . . А вона все ще думала, що хоч ту рослинку зможе охоронити. Аж ось недавно, кілька місяців тому, вона дізналася, що той клятий дух часу її її опутав своїм заразливим дотиком. Вона сиділа так, як і тепер, і перебірала насіння, щоб садити городину, коли її внучка наблизилася до неї.

— Добре, що ти прийшла, — сказала бабуся, — допоможи мені насіння перебірати.

Дівчатко зачало бабуні помагати, але пальчики її тремтіли, а личко було блідше, як звичайно.

— Що тобі, моя дитино? — питала журливо бабуся, — чи ти не слаба?

Дівчатко перечило головою, але дві грубі сльози упали на звиток паперу. Бабуся, занепокоєна, закидала її питаннями, на які внучка тільки усе дрібнішими сльозами заливалася. Нарешті насилу відповіла, що вона-б хотіла більше вчитися.

— Хіба-ж ти ще не досить навчилася? — питала здивована бабуся, — чи ти не мала гувернантки?

— Правда, — вишептала дівчина, — але я . . . я . . . хотіла-б так вчитися, щоб мати свій власний хліб . . . я хочу бути вчителькою!

Бабуню як-би хто ножем у серце пхнув! Кошик з насінням захитався, довгі і круглі зернятка розбіглися по землі, а потік гірких слів вирвався з її уст:

— Донька моєї доньки — вчителькою! О, ти невдячна дитино! Чи ти вже така бідна, щоб мусіла сама на себе заробляти? Чи ми не в силі вже тобі посаг¹⁾ справити? Врешті маєш батька — чи-ж і він не дбає про тебе? . . .

Дівча притиснуло руки до уст, щоб здержати голосне хлипання, й тихо виїшло за двері та, забившись в найтемніший кут сусіднього покою, довго-довго плакало . . .

*

Тяжко було-б описати, як ті сльози боліли нані Шуминську. Вона бачила, що розбрат між нею й тими, яким дала життя, ставав де далі, то більший і все ширші захоплював круги. Всі вона від неї відломлювались і гуртувались в інші, осібі гурти. Ах, який неподібний був цей вид до того, що вона собі уклала, коли все те, ще маленьке, крутилося коло її ніг! Який контраст був між дійсністю й тим, що вона собі уявляла: як то вона, сидячи в гурті дітей, буде для них найпершим авторитетом, як кожную її увагу, кожне її слово виконуватиме слухняне покоління, що шанує досвід віку. Вони й тепер любили й шанували її, але та любов не була така, про яку вона думала, а пошанування було більше принятою формою, ніж впливом дійсних відносин. Чи не була вона похожа на ту квочку.

¹⁾ Віно.

що вивела качата? Вона, бідненька, так довго зрікалася для себе всяких утіх, сиділа мов прикована до одного місця, вставала тільки за-для заспокоєння голоду, щоб тільки колінь оточена своїми пісклятами могла вийти на широке поле, вчити їх дзьобати маленькими дзьобками, скликати до найденої здобичи й загортати під свої опікувелькі крила . . . А дочекавшись того, коли всі її діти вийшли з тісних шкаралуц і могли вільно рухатися, вдоволена й щаслива випроваджує усіх над беріг потоку. Молоденькі створіння несміло та з острахом зближуються зразу до невідомого їм елемента, але скоро тільки вмочили дзьобки, осмілилися й, замість з берега витягати головізи, пішли зовсім у воду. Дарма бігає мати берегом і кличе розшучливим голосом. Молоде покоління не оглядається й не чує її поклику. Його пориває рвуча хвиля, що шіби тоне . . . підносить . . . пропадає. Тут заграє блискучим світлом, там замаєчить тасмною тінню, а все далі й далі пориває, колише, годубить, манить.

На дротах лишилося всього кілька ключок. Нитка випружилася, Шуминська звязала останню ключку і нитка урвалася.

Усьому на світі приходить кінець.

ІХ. Дмитро Маркович.

141. Замах на вбийство жінки.

„З давню минулого.“

(Спогади судового слідчого.)

Саме у жнива завше жарко, і тут стояла невимовна спека. Усе у природі завмерло, ні вітриночки: дерева, біла акація в нестямі опустила скручені листочки, навіть горобці і ті замовкли, сиділи на гіллячках, одкривши дзьоби і опустивши крила. З зачиненими віконницями сидів я коло столу у півтьмі, лішнво розбірав папери, коли мені подали коперта. „Риштанта привели . . . там, сидить на ганку . . .“

Читаю „о проісшествії“ од старости такого то села. Дознання малограмотне, але можна розібрати, що рибалка на Дністрі Гнат Біленький утопив свою жінку Наталку, та її вирятували двоє рибалок, що були на той час на річці. Ці двоє казали, що вони були в очеретах, коли почули спершу розмову двох людей, зразу лагідну, жінка сміялася, а далі почувся сердитий чоловічий голос, а жінка сміється, а потім щось шубовсть у воду і жіночий голос „рятуйте“. Тільки раз і крикнула. Рибалки хутко винили з очерету і побачили, що Гнат скинув з човна жінку і тонить її: вони підпливли, веслом вдарили його по руці, він пустив з рук її волосся, що тримав, і таким чином витягли її з води. Перший мент Наталка стала неспритомною, але хутко очуняла і розказала їм, а далі і старості, що Гнат її несподівано обхопив і кинув у воду, а як вона випуриула і вхопилаєь за човно, — він одірвав її руки, схопив за волосся і став її тонити, а далі вона вже не памятає, що було.

І більше нічого. Хто такий Гнат, які були його відносяни до жінки, чи не випадково вона впала у воду, яка основа такому тяжкому криміналу? Нічого незвісно, а я, судовий слідчий мушу зараз снятати Гната і зараз же або затвердити постанову старости про арешт і одіслати Гната до тюрми, або одпустити його. Добре, як він признається, а як ні? Як його тримати у тюрмі без доказів, бо свідки не бачили, щоб Гнат тонив жінку, а вона могла наклепати на чоловіка.

А перш треба одшустити вартових, що привели Гната-арештанта.
— А ну! хто там вартові, що привели рештанта, ходіть-но сюди, і Гнат хай увійде.

Розчинив я віконницю і цілий сніп яркого світла ввірвався у хату і освітив красно усі куточки.

У кімнату увійшла молодниця і чоловік.

— Се ви вартові?

— Еге-ж ми . . . — одповіла молодниця.

А де-ж Гнат?

— А оце-ж і Гнат, — показала вона на чоловіка.

А вартовий?

— Я-ж кажу, що це ми, я, Наталка.

— Як Наталка? Його жінка?

— Так, його жінка . . .

— Других вартових немає?

— Ні, немає . . . Староста казав: „Колш ви оце, звиніть за словечко, матері вашій біс, сваритеся та топитеся, та ще у саму, каже, робочу добу, у жнива, то я не дам людей; веди свого чоловіка у город до слідчого, хай ти пропадеш, звиніть, паршива, веди твого цяцю, та дорогою не втопи його, бо я, каже, тебе згною у тюрмі, каже, звиніть, паршива тварюка . . .” Зв'язав йому руки, дав мені шапери, я шапер сховала за пазуху і повела його, рештанта . . .

— Що-ж, так таки на мотузку й веди?

— На мотузку вела селом, бо боялася старости, а як вийшла у степ то розв'язала, він її так ішов . . . Куди йому тікати? . . . Від себе не втічеш.

— Еге, це правда: од себе не втічеш, — глибокодумно підтагнув Гнат.

— Ну, добре, хай же вартовий, щоб-то Наталка, вийде з кімнати, а Гнат зостанеться.

Вийшла . . . Дивлюся на Гната, щось зовсім чудне, зроду не бачив такої білявої людини. Мабуть і батько і дід був такий, бо її прізвище його Біленький. Волосся, як льон, такі брови й вусики, всі білі, очі сірі, навіть біляєті. Риси обличчя дрібненькі, а вираз його тихий і страшенно добрячий. „І як таке добре, тихе, могло зробити замах на вбійство своєї жінки?“ — думалося. Щось темне було. Я щільно придивлявся до нього, а він покірно, опустивши голову її очі додолу, спокійно стояв і рівно глибоко дихав.

Прочитав я голосно бумагу старостинну і зачитав його:

— Ви зрозуміли, що я читав?

— Не дуже, я по-наївськи не дуже . . .

— Тут писано, що ви хотіли утопити вашу жінку Наталку, вкинули її у воду й топили, а зовсім не втопили, бо надіхало двоє рибалок і одняли її. Зрозуміли?

— Зрозумів.

— Що це, правда чи неправда?

— Правда.

— Як-же воно було? Розкажіть з самого початку до кінця.

— Що-ж розказувати? Так було, як написано і як ви кажете.

— За що-ж ви її хотіли утопити?

Гнат мовчить, тільки тяжче дихає.

— Може її ненавиділи?

— Ненавидів? Ні . . . цього не було.

— Що-ж, любили її і любите може й досі?

Мовчить.

— Ви маєте право нічого не одповідати мені, а питати я мушу, але з того, що скажете, може що буде вам у користь, на полегшення кари.

— Я казатиму все.

— Ну, добре, так ненависти не було, а значить любили її й любите . . . Так?

— Так . . . я її завжди любив, я її люблю й досі і любитиму, от що, — вимовив він і видно це йому було важко вимовити.

Бачу, що він сам не може чи не хоче розказати, або й не вміє, що треба питанням добувати мотиви, а далі розібрати, як саме був факт замаху, у чому конкретно, у подробицях виявився він.

— Давно ви побралися?

— Уже пять років буде в-осени.

— Маєте дітей?

— А як-же! Маємо двійко: хлопчик і дівчинка.

— Ну і що-ж? Дітки здорові?

— Слава Богу!

— Хлопчик мабуть жвавий, втішний.

— Еге, страх жваве, чорнявеньке, хороше. — Гнат зразу ожив і вже дивився просто в очі.

— Ви як-же побралися? Мабуть за жінкою взяли добрий посаг ?

— Я? Де там! У неї тільки скриня була, вона з дуже бідної хати.

— А у вас було що?

— А як-же: сім десятин, виноград, садок добрий . . .

— Так ви не з користи брали її, а може робітниця була добра?

— Добра робітниця, хазайка на диво, але... Побралися ми із кохання, — якось соромливо додав Гнат.

— Що-ж ходили до неї?...

— Ні, більше вона виходила до Дністра, а я її чекав де у заводі під вербами, заберу і їдемо на всю ніч по річці. Рибу лапали, але небагато її зловили, — вже усміхаючись, сказав, — більше розмови було, та у плавнях вона співала, а я слухав...

— Так... Ви і кохалися, як добрі люди, і тепер любите її, з чого-ж то сталося оте лихо? Чого ви хотіли позбавити її життя? Не розумію. Ви розкажіть усе чисто, по правді, не соромтеся.

— Е! Багато казати, та нічого слухати...

— Ні, слухати є що... То потрібне.

Гнат мовчав, щось думав, а далі почав розказувати:

— То все це за те... за те, що вона мене дратувала... Ще дівчиною була, й тоді на людях дратує, тому ми не бували ніколи серед хлопців та дівчат, а їздили у плавні. Там вона була добра, гарна, а то дратує мене.

— Як-же вона дратувала?

— Еге, як! Погано, от що... Вона звала мене за те, що я білястий (хіба-ж то моя вина?), звала от тим... звала... гнида... от що-о.

— Ну, так що-ж? Може вона жартувала, сміялася.

— Еге-ж, ото саме й є. Сміялася? Вона, як усміхнеться, то я од радощів аж підскочу, так лагідно, мило, а вдруге як почне сміятися, регоче, то я-б її убив на смерть. Я вже знаю цей сміх, то не сміх, а злість сміхуча, регоче і дратує мене, просто до живих печінок доходить. Я знаю її сміхи...

— І з чого-ж то починається? Невже так, як з пальця виссе?

— Е, ні... Це з того, що, правду кажучи, вона страшенно працює і у городі і коло корови, і у винограді й коло свиней, — а я по рибу, та по рибу. Що-ж? Гріха ніде діти: не люблю я господарства, ненавиджу поля і, правду кажучи, нічого не роблю, бо нічого з моєї праці не виходить, от я і оддав людям землю за кошу, а сам заробляю рибалкою: що піймаю рибу, однесу у місто та продам панам чи Жидам, а їй же гроші оддаю.]

Аж ні: працой, каже, їди в поле.

Я кажу, що не можу, а вона тоді почне висміюватися. „Бач, каже, який пан, білястий; тому й не може робити, що білий як

жидівська хлова,¹⁾ булка така“. — і сміється і почне вигадувати, та дратувати її регоче, а далі її теж каже... те погане слово, я його не люблю, бо мене з дитинства тим словом дразнять...

Тоді я її убів би, на шматки порвав: та ще-б і це нічого, а то лице злісне, а сама регоче: „Ха! ха! ха!“ А у мене серце розривається. Так допече, так допече, що я гримну дверима, візьму вудки і весло та на Дністер. Там серце одійде... Іноді цілий день і ніч, не ївши, там сижу собі.

— А як-же було от це, коли ви її точили?

— А так було. Спільщики пожали пшеницю, я полічив коши й казав їй возити коши, щоб-то доглянути, як спільщики привезуть і складуть, а сам поїхав по рибу. Бо сами знаєте, тепера саме вода прибуває, каламутна і добре ловити. А вона каже, що хазяїн мусить возити коши. Воно таки правда це, але щось зо мною сталося... Спека у полі, а мене так і тягне на воду, так і тягне... Покінув я ті коши і повівся на Дністер на ніч. Вернувся опівночі — нічого не піймав. Наталка мовчить, а то подивиться на мене і засміється. Чую я, що знову почне своє навіжене: „Ха! ха! ха!“ Я їй кажу, так щоб замовити їй погодитися: „Годі тобі пхикати та реготати, краще от поїдемо, діти сплять, поїдемо по рибу, самому не зручно, а удвох напевно піймаємо.“ Дивлюсь, вона неначе її лагідніше дивиться. „Намятаєш, кажу, як їздили ще тоді, як не побралися? От завезу тебе у саму течію під верби“... Вона і згодилася і так любенько вже ми зібралися і пішли на беріг.

До світу ще було годин зо три. Переходячи дорогу на березі, стріли ми наших селян, вони вже верталися з поля, везли коши. Поздоровкалися, а одного чортяка сіпнула за язика: „А що це з Дністра коши возитимете? Га? -Оце хазяїн!“ — і засміявся. З цього і почалося. Сіла вона у човен, одихнулися і тільки виїшли на воду, і тут розлилася: „Ха! ха! ха! Хазяїн! Ха! ха! ха!! Справді господарь! Перший на ціле село“... Сміється, аж душиться і все пригадує: „З Дністра коши возитиме!“ і знову і знову, а у мене кипить. Я на неї гримнув, сказав, що битиму, а вона: „Гнида біляста, погана“...

Так вона дратувала мене, аж поки течія не знесла нас під самі очерети. Ну, думаю, я-ж тебе павчу. Зразу якось я її ухопив і кинув у воду. „Оце тобі за лайку“, а вона: „Гнида, гнида!“ і ухопилася за край човна. Я її за волосся та у воду з головою. Що-б ви думали?

¹⁾ Хлова — жидівська булка.

Не може вже лаятись та дратувати, одною рукою держитись за край човна, булькотить, а другою на своїй же голові показує, як душить гниди! Я її ще дужче. Булькотить, я її підняв на повітря. „Рятуйте!“ закричала і зараз: „Гнида!“ Я знову голову у воду одною рукою, а другою її руки одірвав від човна і хотів уже одпихнути її на глибину, коли мене хтось вдарив по руці, я її пустив. Це були сусіди рибалки, вони витягли її з води...

— Так, що ви хотіли її утопити на смерть?...

— Хотів утопити, і втопив би, як би не рибалки...

— Ви сами признаєтесь, а чи знаєте ви, що вам загрожує, яку на вас кару накладуть?

— Ні, не знаю.

— Каторжні роботи, вічне заслання на Сибір...

— Вічне? Це за те, що я скупав її?

— Ні, не за купання, а за замах на вбивство жінки...

— Вічне поселення, — тихо промовив Гнат, тяжко зітхнув.

— Ну, от ви її подумайте добре... Одно купання, а те, що хотіли одібрати життя, втопити — це зовсім друге. Ви подумайте добре і кажіть...

— Що-ж? Я казав... хотів утопити, на смерть... — тихо промовив Гнат.

В той мент хутко розчинилися двері й так стукнули, що ми обидва здригнулися, і векочила Наталка.

— Бреше він... бреше поганець... Я, вибачте, усе чула, двері не щільно були зачинені, усе чула... Бреше він, — хвилюючись, уся червона, хутко промовляла Наталка. Очі неначе блискавиці зоріли, карі великі очі, уста дріжать: вона страшенно обурена.

Гнат упродовж усієї промови Наталчиної не спускав з неї очей і тільки часом звертався до мене, кивав на неї і казав:

— От, сами бачите, яке добро! Еге, так, кажи більше... Он яке зілля! Бачите?

А вона:

— Бреше, усе чисто бреше. І як не сором отаке набрехати... Рибу ловив? Жидам продавав? За п'ять літ — три рибини продав. Бачите? Яке добро?!... ну, може п'ять рибин на три чи п'ять карбованців... Усе чисто бреше...

Знаю я це рибальство!... Ще згадує, як молодим мене возив... Що-ж і тоді рибу ловив? Він... ловив... рибу!! Знаю я тебе! Він, знаєте, виїде на річку, ляже у човні й дивиться на небо, або на

дринбі¹⁾ грає, або на сошілці, або щось мурчить собі і от, як він ловив рибу... І залицятися умів, що й казати... Добре... а то все бреше. „Хотів на смерть утопити.“ Бреше і сорому не має.

— Чуете? Чуете? А? Вона краще знає...

— Не так це було, усе не так, чисто не так. Що правда то правда: я його дратувала, сміялася, вигадувала, Бог знає що, це так, але він не сердився. Крий Боже! То він так, жартуючи, бач який! Бреше і вигадує... На смерть... От, бачите, яке добро?!

Він сам сміявся... він хотів мене налякати, хотів просто скупати, вимочити, як ту коношлю... от що... от, а то усе брехня...

Гнат дивився на неї тільки й кажучи: „Еге, так бачили! От яке зілля“, сам просто закохано дивився, він милувався нею...

Наталка ще довго говорила і все одно і те-ж саме, доки я її не перебив.

— Ви кажете, що він то, жартуючи, зробив?

— Присяй Біг, жартуючи.

— Сам теж сміявся?...

— Реготав... хотів, жартуючи, налякати...

— А ви що скажете, Гнате?

— Кажі, кажі Гнатику, тільки правдоньку, одну правдоньку.

Нащо брехати на себе...

Гнат мовчав і опустив додолу очі.

— Кажі, любенький, годі тобі звірюкою дивитися...

Але Гнат ані парі з уст. Тільки зблід, тяжко дихав, з доба у його падали додолу великі краплі поту.

Очевидно в душі йшла тяжка боротьба, він не хотів брехати. Справа стала тяжкою, треба було знайти шлях вийти з цього кола.

— Ви обидвоє стомилися, я теж утомився, йдіть, сядьте на ганку, подумайте, а потім я вас закличу.

Гнат і Наталка вийшли, сіли на ганку і мені чутно було їх голоси. Говорила хутко Наталка, іноді Гнат щось скаже, одмовить, і вона знову говорить і говорить, яка була розмова, я, само собою, не прислухався.

Справа справді тяжка і погана.

Тут почалися муки моєї душі і боротьба серця з холодним розумом і обовязком. Серце казало: ти мусиш вирятувати цю людину, не вважаючи ні на що — обовязок, право — це все умовне, а щирість і добро — вічне: од тебе залежить згубити усе життя, од тебе і ви-

¹⁾ Вигран.

рятувати. А розум каже своє: почуття хибні, право гарантує од хиб, серце одкинь і намятай обовязок. А фактично це виходило так: коли я захищу Гнатові показання, то він обвинувачений, що-б не казала Наталка, його віддадуть під суд. На суді можуть зовсім не питати свідків, — прокурор одмовиться, визнає їх непотрібними, бо обвинувачений Гнат сам признається, а коли її будуть свідки, коли питають Наталку, і та усе одкине і скаже, що Гнат не хотів її утопити, то двоє других свідків докажуть, що вона кричала: „Рятуйте“, що її витягли неприємно і присяжні засідателі можуть не повірити Наталці і засудити Гната, а суд дасть йому каторжні роботи, а найменше заслання на Сибір.

Коли-ж Гнат скаже, що він це зробив, щоб тільки налякати її — немає криміналу.

Але я боявся, що він не скаже так.

А з другого боку, — це-ж сміховина, за таку справу — людини гинуть.

Як вийти з цього? Я почував, що сам Гнат помиляється, він глибоко, свідомо не хотів її позбавити життя, що спершу його бажання було кинути у воду і тільки, але без мети убійства, а коли вона і з води його дратувала, у нього був один мент утопити її — і ця думка, страшна думка сильно опанувала його розумом: він усе забув, і те що сильніше, те лягло зверху і опанувало його розумом. Серце моє казало: ні, він не хотів її утопити, він сам помиляється. Але де-ж об'єктивні докази? Як я можу це виявити у слідстві, на бумазі? Ніяк...

Проїшла година, і дві, а в моїй думі йшла боротьба. При кінці я твердо рішив: вирятувати цю правдиву, нещасну людину і не допустити навіть до суду. Для цього я мусів скривдити, одійти од права — закону. Судіть мене, а коли і скажете, що я винен, це не образить мене: бо моя душа, совість спокійна.

Я вже казав, що я розпитував, і Гната і Наталку, але нічого не записував. Треба їх викликати, і побачимо, що вони скажуть, щоб-то що скаже Гнат, може він згодиться сказати, що заміру вбійства не було, а тільки жарти і купання, — так і запишем, а усе, що він раніше говорив, — забути, неначе я не чув, збрехати, скривдити. Ну, що-ж робити? А коли він скаже, що хотів утопити? Тоді що?

Я гукнув їх.

Увійшли другі люди: не та Наталка і не той Гнат, що за годину були у мене.

Червоне од спеки і хвилювання обличчя Наталки — тепер було бліде, уста навіть бліді, тільки очі двилися безнадійно, молячи і просячи: куточки рота опустилися і навіть на гарному молодому обличчі

заявилися морщини. Гнат завше білий, тепер неначе позеленів, голову спустив і уперто дивився в землю, не зводячи очей; уста сині, міцно стиснені, навіть руки ухопили і стискали одна другу — все свідчило про упертість. У неї явно бачився одчай, сум. — у нього упертість.

Не було ніякого сумніву, що він не збреше, що він переконаний, глибоко вірує останньому вражінню, останній думці — що хотів її на смерть утопити.

— Ну, що-ж тепер скажете? — запитав я.

Але вони мовчали...

Треба було чим небудь скінчити... і я рішив: скривджу, що буде — то буде.

Гнатові сказав вийти з кімнати, а Наталчину одповідь завів у протокола. Пшшу і ніколи снітаю про деталі... Бідна Наталка дивилася здивовано, дивилася просто у вічі так, що ставало ніяково, вона наче гіпнозувала мене. Скінчив я протокола, прочитав її помалу з перекладами на нашу мову.

— Так ви казали?

— Так, так... усе чисто так, як я казала...

Дав їй підписати, — на диво, вона грамотна! Розписалася, стала гадати.

— А що-ж... що-ж... тепер буде?

— А ви як думаете?

— Не знаю... але... як йому щось буде, то треба їй мені кари, я-ж винна... Нащо я дратувала?... — тут вона більше не могла вдержатися, уста тремтіли, і сльози закапали з очей.

— От бачите, сами бачите, до чого доводить дратування... Раджу вам, ви це покиньте, не треба ніколи.

— Мій любий паночку! присягаюся, що ніколи, ніколи не вимовлю того образливого, поганого слова й ніколи не буду його дратувати...

При такій заяві Наталки, не було рації питати Гната і записувати у протокола, а те, що він казав... я забув.

Не було формально рації питати свідків, бо сама потерпівшна не признає факта замаху на її життя і діло, справа поїхала на прекращення...

Одпускаючи їх додому, я дав Наталці розписку, що рештанта і бумаги приняв. І кажу:

— Ну, йдіть щасливо додому.

Гнат неначе не дочув, чи не поняв віри, стояв мовчки, тоді Наталка взяла його за руку:

— Ну, „рештанта“, іди. Я тебе привела, я тебе й додому одведу, — і в очах у неї знову були искорки і тон жартовливий.

Проїшло три чи чотири роки, випадково я проїздив через село, де жили Гнат із Наталкою. Мені хотілось їх побачити.

— А де тут хата Гната? — питаю прохожого.

— Якого Гната? Чи не Наталчиного?

— Еге-ж, цього-ж самого.

— А оп-де, — і він показав.

Підїхали ми до хати не Наталки — Гнатової, а до хати Гната — Наталчиного.

(Просто дивовижно, як це селяне одним словом уміють характеризувати найглибші відносини!)

Почувши поштовий дзвінок, із хати виїшла Наталка.

— Поздоров Боже, Наталко!

— А! це-ж ви! Добри-день, вітаю, прошу до хати, — привітно запросила Наталка.

— Дякую, не маю часу. Хотів тільки побачити вас. Ну, як же живете?

— А слава Богові, добре.

— Не сваритесь?

— Ні, добре живемо.

— А дратувати покинули?

— І що це вам Бог дав? Я-ж тоді присягалася, хіба не пам'ятаєте? Ні... ніколи того немає... Живемо любо й мирно...

— А що це ви, Наталю, так змарніли, може слабували чи що? Така гарна молодичка і так змарніла.

— Е! Де там гарна, — усміхаючись одповіла, — може була колісь. Не слабую, а так... стомилася, раз-у-раз у роботі, праці баг-то, діти, а тут і все хазяїство на моїх руках...

І справді Наталку трудно було пізнати — так вона схудла, постарілась.

— А де-ж Гнат?

— А де-ж рибалці бути? На річці деєь.

— Що-ж, рибальство його таке-ж користне, як і тоді було?

Наталка, усміхаючись, тільки махнула рукою.

— Та нічого, на наш вік вистарчать, усього доволі: і хліб і худоба, усе є... пехай собі рибалкує... — і трохи помовчавши, додала: — він і справді не може в полі. Я тепер вже зрозуміла... Така вже його вдача...

— Ну, бувайте здорові!

— Щасливо.

Совість мене за ту кривду у справі не мучила.

Х. Михайло Грушевський.

142. Острозька Академія.

Лічиться першим огнищем нової освіти, нового шкільництва, нового духового життя в душі нової просвітної програми — Острог, резиденція князів Острозьких 1580-их років. Це по заслугам, і великий жаль, що нані відомості про острозьку школу, про тутешню видавничу діяльність, про гурток учених і літератів, згромаджених коло тутешньої друкарні й школи, — одним словом про всю ту суму просвітних і наукових засобів, які обіймаємо назвою „Острозької Академії,“ — ще й досі так незвичайно бідні. Неясною уявляється навіть особиста роля самого фундатора, князя Острозького, її мотиви й участь його в різних сторонах Острозького епізоду. З тих часів мало маємо ближчих відомостей про князя, та й взагалі, поки не використана зостається його особиста кореспонденція, ми все ще не можемо здати собі вповні докладної справи про мотиви й характер його діяльності, про його особисті й суспільно-національні прикмети, — хоч яку визначну ролю відіграв він в очах сучасників, хоч яку сильну увагу притягав до себе і пізніших поколінь і новіших істориків.

Молодший з двох синів Константина Івановича Острозького, славного гетьмана великого князя литовського, найвизначнішого з сучасних православних магнатів, що вважався через те головним опікуном своєї народности й православної віри — князь Василь-Константин виступає на перший план в 1540 році, з смертю свого брата Іллі, що вмер у 1539 році в молодих літах, не залишивши иншого потомства, крім прославленої своєю трагічною долею доньки Гальки. Князь Василь — пізніше званий звичайно Константином, на честь батька, тоді був ще молодим хлопцем. Але і вирішивши, він довго вів тихе й мало помітне життя, не вважаючи на незвичайно визначне становище, яке давало йому голосне ім'я батька, величезні багатства і особисті звязки. Розділені між ним і родиною його брата Іллі острозькі маєтності зібрані в руках князя Василя-Константина в 1570-ох роках, коли його братанця Галька по своїх бурхливих пригодах, по смерті спомінь накиненого їй королем чоловіка, котрого

вона до смерті не хотіла мати за мужа, дісталася до двору свого дядька. Оженився князь Василь-Константин теж з пребагатою дідичкою, репрезентанткою одного з перших польських домів, Софією Тарновською, донькою каштеляна краківського, що по смерті свого одинака-брата одідичила всі маєтності батька. Старшу доньку свою Гальшку видав він за Яна Кишку, одного з найбільших магнатів в князя литовського, протектора соцінян, другу — Катерину за Криштофа Радивиля, першого литовського магната, провідника протестантів, і її сином був Януш Радивиля, що потім теж грав перну роль на Литві, як його батько. Старший син князя, Януш, з огляду на повагу й фамілійні звязки свого батька, ледви дійшовши тридцяти літ, був іменованний волинським воєводою, а кілька літ пізніше каштеляном краківським — першим світським сенатором держави! Молодший син князя, Олександр, дістав тоді волинське воєводство по старшим браті, не маючи повних двадцяти трьох літ! Сам князь Василь став на 24 році старостою володимирським і маршалком волинської землі: потім дістав воєводство кївське, і цей титул носив до смерті.

Не вважаючи на цю повагу, незмірне багатство, звязки й впливи, якоїсь хоч трохи визначнішої політичної ролі князь Василь не грав. Українським магнатам, взагалі православним, це таки було й не легко: але й інтересу до справ політичних, адміністрації й публічної діяльності взагалі князь Василь видно не мав. В ролі кївського воєводи, цеб-то першої особи, найвищого урядника на Подніпров'ю zostався він пасивним свідком того многозначного суспільно-політичного процесу, який переходив тут при формуванні козацчини. Князь держався правила „моя хата з краю“ й шильнував підтримувати добрі відносини з козацькими ватажками, аби не чіпали його маєтностей: такої-ж політики держалися його агенти намісники. Його воєводський замок кївський за його воєводства став гнилою руїною, де козакки господарили, як хотіли, приходили й виходили, забирали гармати і всякий припас, і князь Острозький обмежився тільки документальним констатуванням, що він не раз придумував про потребу укріплення Кієва й Білої Церкви (держави його сина Януша), але Річ посполита того не вчинила, а він з сином „ані не може ані не повинен“ їх будувати. Два перші українські магнати дивились на свої держави, як на просте джерело доходів, і не вважали за можливе з тих доходів давати щось на укріплення замків. Це характеристичний приклад того браку всякого громадського почуття, який виробився в нашій магнатетві наслідком умшеного усунування його від усякої активної політичної ролі, — до повного забиття інтересів публічних приватними. Але і в справах,

які дотикали безпосередно його самого, його приватного життя й інтересів, князь Остроський не показував енергії, рішучості, ініціативи. Ще до різкого виступу можна часом було його пхнути, але витривати в завязтій й енергії він ніколи не міг. В голоснім епізоді, який розгравався в його родині — в трагічній долі його братавниці Гальки не умів він знайтися активно, енергійно, не оборонив її від наслідств з боку матері Польки й короля. Таким же показав себе сорок літ пізніше старий уже князь в иннім голоснім епізоді — в справі екзарха Никфора: на хвилю різкий виступ проти самого короля, а потім — князь махає на все рукою й уступає в ображенім маєстаті.

Недостачу енергії, ініціативи, активності показує князь Василь взагалі і в цій сфері, де він ще найбільше проявив інтересу і зацікавлення, і де зробив своє ім'я історичним: в сфері культурно-релігійних інтересів. Його роля й діяльність в цій сфері оцінювалася дуже неоднаково. Тим часом як одні під небеса підносили й підносять його заслуги, його характер, вважаючи за чоловіка просто ідеального, — инші бачуть у нім людину вповні пусту, безхарактерну, зовсім позбавлену всяких ідеальних змагань. Одні зводять різні зміни в його поглядах і поведженні до мотивів особистої натури, амбіції; инші в цім браку якоїсь однастайности добачають прикмети ширших поглядів, свободних від усякого сектярства й виключности. Не претендуючи на рішучу оцінку особи і діяльності князя Василя при теперішнім стані наших відомостей, ми одначе і в цій сфері мусимо признати брак визначної індивідуальности, енергії й витривалости, неохоту виступати різко, гостро, наражатися людям. Князь радо зістався-б ціле життя на другім пляні сучасної релігійно-національної боротьби, в ролі високого посередника, до якого суду й гадки, поваги й опіки звертаються заступники різних сторін, і який по-монаршому знаходить для кожного ласкаве слово і милостивий дарунок. При певній дрібязковості і слабкості характеру, в нім безперечно було де-що з тої статичної величности, яка виховується в династіях почуттям своєї вищости і наказує людині брати з гори, з становища об'єктивнішого і вищого всяку партійну боротьбу, релігійне і різне инше сектярство. Тісні звязки, що лучили Острозького з иншими сферами національними, релігійними, культурними — з аристократією польською й литовською, прилучалися до цього вродженого індиферентизму і неохоти до всякого різкого зазначення своєї індивідуальности.

Йому й не хотілося, й не зручно, й органічно противно було замикатися в якусь різко зазначену чи національну, чи релігійну

формулу — виступати з різко вираженою фізіономією патріота-Українця, православною правосірника. І так само, як наприклад в епохальнім національно-політичнім епізоді — в акті 1569 року Острозький тільки зазначає свою опозицію, але без всякого опору потім здається на королівську волю, так і в питаннях національно-релігійних, які так сильно порушували наших — наприклад, в справі календарній, в справі злуки грецької й римської церкви, в справі релігійної реформи, він довго держиться на неутральній позиції. Без протесту приймає присвячену йому книгу Скарпи з накликом до католицизму і різними атаками на православну віру та посилає своїм знайомим, і коли ця книга викликає невдоволення православних, доручає написати на неї відповідь одному з своїх двірських літератів, нововіровцеві Мотовилові, вражаючи тим до душі правосірника Курбського. Пише до нього листи, де заявляє своє гаряче бажання послужити ділу унії, і разом нововіровці антитринітарії уважають його своїм чоловіком з огляду на толеранцію й прихильність, яку показував він їх людям, а православні, світські й духовні, уважали його головою й „світилом“ православія.

Богословом — канонистом не був він ніколи. Курбський зве його чоловіком тільки „отчасти во правосірнихъ догматѣхъ искуснымъ“: Потій, зловивши його на необережнім вислові, що в православної церкви треба-б поправити де-що „звѣща околомъ сакраменту и пнѣщихъ вымысловъ людскихъ“, злорадно вказав йому на неправосірність такого погляду, бо в тайнах східної церкви ніякої зміни або поправи не може бути. Признаючи глибокий упадок православної церкви, Острозький ладен був шукати для неї порятунку однаково чи у католиків, чи у протестантів. В тім була як байдужість для традицій, для національних елементів української церкви, так і легке трактування церковних питань взагалі: в релігії Острозький цінив моральність, дисципліну, культурну сторону, але не привязував особливої ваги до догматичної сторони. Тому міг писати на протестантський зїзд, що православні далеко ближчі протестантам, як католикам. З другого боку тісні звязки з польськими й литовськими католицькими колами виключали всяку різкість у відносинах його до католицизму. Єзуїтські оповідання про те, що Острозький бунцім мучив своїх синів за перехід на латинство, стоять у такій різкій суперечности до всього, що знаємо про Острозького, що не варті ніякого довірря. Раз тільки старий князь дав захопити себе роздраженню й гніву до виступів більше різних і рішучих — коли конспірація владиків пошла в дурні його з плянами унії й загрожувала завести всю

українську суспільність, без її волі й відомости, без ради і порозуміння, мов якихось безсловесних, під руку наші. Але це був солом'яний огонь, який швидко згас, і по грізних обіцянках — вивести в поле 15—20 тисяч війська на оборону православної віри, князь Василь скоро став радити православним терпелівість супроти всіх, звернених проти них, атак уряду й уніятської єрархії.

Я дозволив собі спинитися на характеристиці князя Острозького не тільки як тодішнього голови українського народу, „начальника православію“ та характеристичного репрезентанта українського майнатства, а також і тому, що ця характеристика потрібна нам для того, щоб оцінити ввесь, так сказати-б, Острозький епізод в історії духового життя XVI віку. Особисті прикмети князя Острозького дають нам пояснення недовговічності, ефемерності цього епізоду, а разом кажуть шукати в його оточенні інших людей, яким завдячав цей епізод світліші свої сторони.

Першою справою, що мусіла згромадити в Острозі культурні сили й дати початок освітній та літературній роботі, було видання біблії. В звязку з тим стоїть заложення друкарні. Установлення біблійного тексту потребувало не тільки книжного матеріалу, а й книжних людей, яких князь Острозький стягав з різних країв, а це скуплення культурних сил дало можливість розвинутися не тільки літературній роботі та видавничій — завдяки друкарні, але й дало спроможу організувати, по довгій перерві, першу школу вищого типу на Україні.

Про школу знаємо тільки, що вона в 1581 році вже існувала, правдоподібно незадовго перед тим, в 1570-их роках вона й появилася. Сучасники називають її „триязычним лицеем“, „колегією“, „академією.“ Це показує нам, що фундатори й провідники Острозької школи хотіли зробити з неї школу вищого академічного типу.

Це не вдавалося за браком наукових сил — в них усе відчувалася недостача, хоч при величезних засобах, якими розпоряжав Острозький, він безпечно міг би постягати найкращі наукові сили сучасної Європи. Але тут на перешкоді, видно, ставав страх перед введенням неправовірних елементів у школу, і ще більше мабуть — брак енергії й щедрости у старого князя.

Та хоч не вдавалося вивести Острозьку школу на верхи сучасної шкільної організації, і на цій точці її прихильникам приходилося раз-у-раз відчувати брак культурних засобів, то все таки вона незмірно піднялася над рівнем старої школи, яка не сягала по-над науку русько-словянського читання й шевця. Наука словянської

мови була поставлена більше науково, глибше й основніше, ніж у тих старих школах — це можуть посвідчити пізніші граматичні праці виховання Острозької школи Мелетія Смотрицького, що робили епоху в граматизації церковно-словянської мови. До словянської й тісно звязаної з нею книжної українсько-білоруської мови школа старалася приложити стилістичні методи й правила, вироблені західно-європейською схоластичною школою. Памятками того лишилися де-які літературні вироби Острозької школи, як вірші Герасима Смотрицького в передмові до Острозької біблії, хронологія Римні, Лямент дому князів Острозьких. Памяткою словянської науки в Острозькій школі мабуть треба вважати і першу „граматику словенська языка“, що була видрукувана в 1586 році в Вільні.

Крім словянської, вчили мови грецької й латинської — тому школа й зветься триязычним ліцеєм. Практична наука грецької мови, розуміється, могла бути поставлена без труднощів — „не повинна бувати Грекам в Острогу“, казали тоді. Але хотілося Греків правдиво-учених, досвідчених у тайнах богословської й філософичної науки, і їх шукав Острозький і в Греції і в Італії, де тоді звичайно доходили вищих студій жадні знання Греки, за браком своїх вищих шкіл. Але ці заходи не приводили до особливих результатів, і тільки недовгими гістьми появлялися в Острогу учені Греки, які могли поставити на відповідній висоті науку грецької мови й письменства, філософичних і теологічних дисциплін.

Таким був Кирил Лукаріє, що в роках 1594—98 кількома паворотами пробував в Острозі й учив в тутешній школі, і прото-сікел Никифор, що по берестейським соборі жив якийсь час в Острозі перед тим в 1580-их роках: обертався в Острозьким гуртку ще один Грек з західною (римською) освітою, Мосхоул, — ближче незвісний нам одначе ні що до своєї учености, ні що до характеру своєї діяльности, і другий якийсь Діонісій Палеолог, що їздив з дорученнями до Риму.

З грецької колонії в Римі не знайшлося охочих їхати до Острога на завзив Острозького. Що дивніше, за весь довгий час свого існування Острозька школа не подбала вишколити із своїх власних учнів спеціалістів в різних науках, спеціально в науці грецькій, і це тим дивніше, що вже в 1580-их роках, при патріарху був якийсь „свудей Федор“ з України, „ученія ради еллинска языка, в немже всяка філософія“, і патріарх просив для нього помочи від Українців — „кныгъ ради купованія вишнихъ и богословныхъ ученій“ (1584 року.) Боюсь, що й тут кн. Острозький не показав

себе надто щедрим меценатом. За весь час існування острозької школи можна вказати тільки на одного чоловіка, що виглядає на „ученого стипендіята“ острозької академії, це єромонах і архидиякон Кишріян, „суцій отъ града Острога, мужъ во еллинскомъ діалектѣ искусный, въ Енетіихъ (Венеції), Патавін (Падуї) любомудрствовавший, въ св. горѣ Афонстѣй проживший“, як його рекомендує передмова до пізнішого видання його перекладу тлумачень Ів. Златоуста. Він дійсно був добре обзнайомлений з грецькою мовою.

Та які-б не були хибні й недостачі острозької школи, вона мала важне значіння тим, що випустила все таки з своїх мурів чимало людей з більшим науковим цензом і своїм живим прикладом збила гадки, розширювані ворогами в роді Скарин, мов би при православної вірі, при слов'яно-руській традиції неможлива ніяка організована школа, ніяка освіта, ніяка наука. В біографічних звітках рідких людей того часу, замість давніших загальних звісток про науку у якогось учителя, ми починаємо стрічати вповні конкретні відомості про учення в школі острозькій. Приклад острозької школи дає реальну підставу до проєктів подібних шкіл і по інших місцях: так в 1588 році владика володимирський, Теод. Лазовський, із своєю капітулою соборною, постановляючи „за напаминеннем великого пана Константина князя Острозьского“ ріжні способи до направи й поліпшення порядків в соборній церкві, між инним роблять спеціальну фундацію для школи, „аби ховано два бакаляры такихъ, жеби оденъ училъ по грецку, а другий по словенску“. З цього плану справді не вишло особливих результатів, але не безінтересне ширення ідеї грецько-слов'янської школи по острозькому прикладу. Правдоподібно, що й план львівської школи, видвинений в тих-же 1589-их роках не обійшовся без впливу тих-же острозьких взірців, і автор Перестороги, очевидно, передає погляди сучасників, представляючи, що новий культурний рух, поліпшення церковних відносин і дорогої його серцю освіти у православних вели свій початок від острозьких початків — острозької школи й друкарні. Вони то, мовляв, заохотили й патріархів до ближчої участі в справах української церкви, до помочи їй церковними й культурними засобами, приготували те відродження православної церкви, яке на погляд автора, затримала й ослабила тільки — унія, що внесла роздвоєння серед православних і їх енергію обернула на внутрішню боротьбу.

Такі-ж ентузіастичні відзиви про літературно-науковий острозький гурток і його літературну та видавничу діяльність чуємо від пізніших українських письменників. Захарія Коштенський, описуючи

заслуги, положені князем Острозьким, так каже про цю першу українську академію наук: „Найдовалися на дворі єго і мовці оному Димостенови ровнии, философовє и иные различнии любомудрцы. Найдовалися і докторовє славнии, вѣ греческомѣ, словенскомѣ и латинскомѣ языкахъ вищѣочиии. Найдовалися и математиковє и астрологовє превѣборнии, межки которыми оув презацний математикѣ, философѣ и астрологѣ Яув Лятось, которий календарѣ новий славне зганилѣ и перомѣ доводне перезѣ друкѣ доказалѣ, же єсть омылний.“

„Церкви і дворѣ того княжати полнии православнихъ учителей євангелєскихъ и апостолєскихъ, полнии богослововѣ истинныхъ, отъ богослововѣ Діонисія, Атанасія и иныхъ многихъ и отъ соборовѣ и отъ патріарховѣ вєходныхъ, знающихъ богословію и вѣру правую.“

. На жаль, знов таки блížчих відомостей про склад цього гуртка, про визначніших членів його й їх діяльність знаємо дуже мало. Майже виключно можемо судити про нього по друкованих працях, а при тім і про публікації його не маємо повного розуміння, бо багато острозьких друків досі звісно тільки в уривках, або й зовсім іще не звісно, не кажучи про праці, які друком оголошені не були.

Літературний і науковий острозький гурток мав очевидно мішаний характер. Його основу мусіло становити учене місцеве духовенство. Князь Острозький, правдоподібно, мусів підібрати людей освічених та учених на ті церковні посади, які відкривалися в його маєтностях від часу, як його стали інтересувати справи освітні й літературні, але поіменно не можемо вказати багато таких духовних. Знаємо з цього боку острозького священика Дамяна Наливайка, брата славного ватажка, перекладчика чи редактора кількох збірок перекладів, автора українських вірнів, та згаданого вже єромонаха Кипріяна. Острозьким священиком уважають Василя, автора звісного трактату „о єдиной вѣрѣ“, але це зостається мало правдоподібним. Не був по всякій імовірности духовною особою й „клерик Острозький“, автор відповідей Потєвє. Світським чоловіком був Герасим Смотрицький, один із головних репрезентантів острозької академії. Він був шляхтичем з Поділля й гродьким писарем у Камінці, поки не перезвав його до себе Острозький. Світський елемент представляли такі люди, як звісний нам Мотовило, якого Курбський уважав рішучим єретиком, і Христофор Філялет-Бронський, якого уніяти також називали явним єретиком, і православні не вважали можливим боронити від цих закідів. Зрештою про опіку й прихильність, яку князь Острозький показував унітаріям (соцініанам), зосталася світла пам'ять серед них самих, як ми бачили. З другого боку не бракувало в його

окруженні й католиків. Ріжні Греки з ближчих і дальших країв, православного і уніятського напрямку (як той Налєольоґ) та всякі московські виходці доповняли різнородний склад острозького гуртка.

В першій періоді, в 1570—1580 роках на чолі острозької академії виступає Герасим Данилович Смотрицький і той Василь, автор першорядних, як на свій час, богословсько-полемичних трактатів. Смотрицький був один із старших членів острозької академії. Першою роботою, з якої пізнаємо його, було видання біблїї: його імя посить тут простора передмова про вагу святого письма і вірші на герб князя Острозького; нема сумніву, що і в роботах над текстом біблїї він мав визначну участь. Крім нього, як учасників біблїйної комісії знаємо поіменно ще самого Івана Федоровича, і по-за тим можемо назвати тільки одно імя — якогось „многогрѣшнаго Тимотея Михайловича,“ що спорядив покажчик до Нового Завіту. Над цим кружком Смотрицький підноситься як літерат в повнім значінні слова — перший український літерат цього періоду, „wielki swego czasu w ruskim narodzie maż,“ як його з гордістю зве пізніше син. На жаль, з його писань, якими він подавав „многу помощь и утѣху вѣрнымъ противъ еретиковъ и отступниковъ,“ ми маємо властиво одну тільки: „Ключъ царствїя небесного.“ В передмові Смотрицький називає себе тут „худим простаком“, який „за великим мушением, а найбільше за розказанем“ береться полемизувати з католицькими богословами „як плохий а голїй за збройного рицаря воевати“. Це окрім звичайної, літературними звичаями приписаної скромности, має те значіння, що Смотрицький не був чоловіком з систематичною науковою освітою, а тільки талановитим самоуком. Свідомий цього, він не любить пускатися в небезпечні глибини догматики і схолястичної діалектики, а більше аргументує від „простого розуму“, від практичного життя, зручно воюючи іронїєю, заступаючи жартом і влучним слівцем схолястично-наукову артилерію тодішньої полеміки. Його трактат, в тім фрагментарнім вигляді, як ми його маємо (без кінця), складається з кількох статей, які на перший погляд звязані слабо, але перейняті одною ідеєю. Ідея ця — самовільність наш у справах віри, яка привела їх до відірвання від старої, традиційної церкви, представленої християнством східним. Виклад зоближений до сучасної живої мови, досить живий, пересичаний приповідками, іронічними слівцями й дотепами, часом римованими, позбавлений тяжкого теологічного апарату. Він мусів робити сильне вражіння, і, як публіцист, Смотрицький мусить уважатися одним із найкращих, хоч його аргументація переважно біжить по верхах, від дотепу до дотепу, не за-

глибляючися в ті глибини і влучні гадки, які він розсипає місцями. В полеміці проти календаря він не запускається в питання історичні чи астрономічні, але вказує на ті невідгоди, які виходять на практиці через переміну календаря і через існування подвійного числення, по двом календарям. Іронізує, що природа не слухає папської реформи: „ті новоперемінені квітні й маї замість зеленої барви все білою нам зверху притрясають.“ лякаючи своїм мовчазним протестом серце вірних, і т. п.

Другий визначний репрезентант острозької академії цих часів — той Василь, звісний головно, як автор „книжничі“ „О єдиной истинной православной вѣрѣ“, 1588. Це книга иншого складу, ніж трактат Смотрицького, й автор — письменник иншої марки. Він хоче дати не публіцистичне писання, обрховане на хвилеве вражіння, але богословський підручник, де-б православний міг знайти по всім сиірним тоді релігійним питанням не тільки потрібні пояснення, а й теологічний апарат, запас аргументів, цитат пшєма й отців. Виклад позбавлений всіх тих елементів іронії, жарту, якими закрашує свої писання Смотрицький, він поважний, сухий, не прозорий, перегтяжений цитатами: мова словянська, зрідка закрашена елементами живої мови. Людям старих традицій він міг подобатися: Вишенський пише під сильним впливом „книжничі“ й дуже доручає її своїм читачам, але ширшої популярности вона не мала.

В другім періоді свого існування, в 1590-их і 1600-их роках, острозька академія пишається іменами Філялета-Бронського, Клирика Острозького і Мелетія Смотрицького. Бронський, як чоловік або перейнятий в значній мірі впливами раціоналістичних поглядів, а може й отвертий член якоїсь протестантської конфесії, як його представляють уніяти, близьке до острозького кружка у всякім разі мабуть не належав. Клирик Острозький, автор двох відповідей Потію з 1597 до 1599 роках, виразно зазначає свою приналежність до острозької школи, і Потій його трактує, як молодого студента (жака) цієї школи. Отже інтересно зазначити близькість його відповідей до трактату Герасима Смотрицького, того традиційного ректора острозької школи: та-ж жива мова, живий тон, закрашений гумором і іронією; трапляються й чисто формальні подібности — місця дуже близькі і змістом і формою до місць „Ключа.“ Однеаче Клирик далеко більше пишається своєю шкільною ученістю, очитанням в святім писемі і в отцях церкви; стрічаємо цитати і з світських латинських письменників (з „Листів“ Петрарки): місце римованих дотепів заступають поетичні мрачні обороти. З цього погляду багато подібного бачимо у Клирика з иншим

вихованцем острозької школи, сином Герасима Максимом, в чернецтві Мелетієм Смотрицьким. Подібности ці дали навіть привід до здогаду, що під псевдонимом Клирика таївся той сам Максим, але правдоподібніше буде вважати подібности в писаннях Клирика і Мелетія Смотрицького за впливи спільної школи.

Таким чином з острозькою академією, так чи інакше, з Апокрізісом Бронського включно, лучиться поважна частина того, що появилoся в сучасній публіцистично-богословській, полемичній літературі на Україні і Білорусі за чверть століття, від „Ключа“ Герасима Смотрицького до „Треноса“ його сина. В літературній продукції головна позиція, головна заслуга острозької академії. По-за тим має вона в своїх здобутках видання першої повної біблії словянської й кількох менше важних видаць святого письма й церковних книг святих отців (де-що зісталoся не видруковане й було видане пізніше по-за Острогом, де-що лишилося, очевидно, невиданим). Взагалі хоч острозька друкарня в 1580—1590 роках була найбільше діяльною, а часами й одинокою на Україні, вона не визначалася ані дуже багатою, ані постійною продукцією, коли судити по тому матеріялу, який ми маємо. І тут такий магат, як князь Острозький, міг-би безперечно, дати більший і живіший імпульс ділові, а тим часом доходило навіть до того, що князь Острозький просив львівських братчиків позичити йому з друкарні письма грецького або словенського для друку тої чи іншої книжки. Не кажу вже про незвичайно скуний і бідний вигляд острозьких друків, найчастіше позбавлених всяких оздоб — бідніших не тільки від київських, а навіть і галицьких друків.

В 1603 році вмер Олександр, одинокий з синів Константина Острозького, що зостався вірним православію — надія православної української суспільности. Мусів бути щирий „лямент“, яким оплакала його острозька академія, і гірким чуттям віє від науки синам, вложеної в уста покійного князя:

Памятайте, жесте є князятъ рускихъ Острозькихъ вышли ихъ вѣру, дѣяльність и побожность мѣйте на мысли!
Вами хочу похвалити ся передъ маєстатомъ
божимъ, кгда з васъ жаденъ не будетъ апостатомъ . . .

Ці остопоги зосталися даремними: діти Олександра зосталися під впливами матері, гарячої католички, приятельки ярославських єзуїтів: зрештою помірали в молодім віку. В 1608 році пішов до гробу і сам старий князь Василь-Константин. Острозькі маєтности й фундації

перейшли в руки католиків. Острозька школа й друкарня потиху замірала, а на їх місці кінець кінцем зашилася колегія єзуїтська, фундована Анною-Альбою, внучкою старого князя.

143. Богданові роковини.

Тихо і непомітно серед неспокійного, тривожного нинішнього життя пройшов пам'ятний для України день: 250-ті роковини смерті її великого гетьмана (27 липня 1657 року).

Десять літ тому минули такі-ж роковини великого народного повстання, піднятого ним. Півчверта року — 250 ліття того факту, що пізнішим поколінням, з затратою історичної перспективи, почав здаватися немов розвязкою того великого народного руху, його закінченням, хоч в дійсності був тільки епізодом його, тільки необчисленим у своїх наслідках, невідгаданим у своїх впливах на дальшу долю українського народу — розумію піддання України під зверхність московського царя. І ті роковини також проминули без ювілейного гамору, без розголосу — трудно було справляти відповідно ті ювілеї.

Ті епохальні події так міцно панують іще й досі над нами, над нашим життям; їх наслідки впливають іще так сильно; вони ще такі далекі від того, щоб перетворитися в прості історичні, у всьому пережиті й перейдені факти. . . Самі назви їх згучать, як боєві гасла, виключаючи можливість холодного, антикварського їх оцінювання. А їх снадщина така складна, скомплікована, така — многогранна, перемінлива в ясних і темних своїх сторонах, що треба добре означити своє становище до тих різних ясних і темних її сторін, щоб взяти відповідний тон — в мажорі чи в мінорі.

Особливо для російської України. Становище галицької України простіше. Для неї Хмельниччина передусім — пам'ятний акт в боротьбі з шляхетською Польщею, з якою бореться вона й досі — момент; коли цьому віковому ворогові український народ задав смертельну рану, — перший акт тої перемоги над ним, що ще не наступила, але чується душею розбуженого народу. Для російської України ця історія далеко більш складна, і тоді, коли проходили ці 250-літні роковини, уставляти свій погляд на ті різні сторони її ще неможна було. Через те ліпше здавалося й не рухати її. А ті, що стерегли своїх здобутків перемоги над народом-переможцем, теж уважали за ліпше в тижді споживати овочі її — й не торкатися старих

ран переможених: І роковини проминали серед напруженого мовчання. З галасом і гамором вирвалися тільки виродки історичної Польщі — галицькі „вшехлояки“ з святкуванням увільнення Львова від Хмельницького 1655 року. Святкували й тріюмфували факт, що їх предки — репрезентанти історичної Польщі — ціло виїшли з рук революційного українського народу — що Хмельницький дозволив їм відкупитися від народної помети. І святкуючи цю ганебну для старої Польщі хвилю упокорення перед повстанцем-хлопом, вони обсипали його й увесь український народ лайкою, в злобі і нерозумі, як буває з карлами-виродками.

*

То були роковини фактів, тепер роковини чоловіка — головного діяча тих вікопамятних подій. І як ті, так і ці роковини минають тихо — не тільки тому, що очі нашої суспільности занадто напружено звернені в будуще, так, що не лишається місця й охоти для рефлексій з минулого, — але також і тому, що в тіні тих епохальних фактів, яку кидають вони, никне сама фігура їх головного діяча, і говорити про нього, значить говорити про ті факти — такі необчислимі, такі трудні для оцінки, — і так само треба уставляти свій погляд на різні сторони його діяльності. Це явище для Хмельницького спільне з іншими історичними діячами, що звертають увагу не так своїми індивідуальними, суб'єктивними прикметами, як тими визначними фактами, в яких більш або менш активну роль судилося їм мати. І хоч яку визначну роль довелось відіграти Хмельницькому в великім українськім руху — він застається в тіні не тільки супроти величезного об'єктивного значіння тих подій, але також — і наслідком стихійного характеру того народного руху та своєї діяльності в нім. Не вважаючи на дуже високі таланти вождя, адміністратора, дипломата, проявлені ним, його індивідуальність проявляє себе слабо — тому, що не він кермував фактами, а перішеті великої народної боротьби, раз зведеної з мертвої точки, ним кермували, і він тільки намагався достроїтися до них, до їх вимог — і то не завжди щасливо.

Він не перебільшав, коли називав себе малим і худим чоловіком, який сам не думав зробити те, що зробила в його руках раз зрушена стихійна сила. Відомо, що він розпочинав справу для узьких класових інтересів козацької веретви, і коли навколо нього шуміло вже всенародне повстання, він — ще не оцінюючи його значіння, торгувався з королем про марні козацькі привілеї, за ціну їх готовий зложити зброю і полишити ні з чим розбурхані ним народні

маси. Силкуючися втягнути в свою дальшу боротьбу з віроломним ворогом нового союзника — Москву, він в розпалі цієї дипломатичної гри надавав таких обіцянок і пропозицій, що коли прийшлося повести діло з цим новим союзником, побачив, що звязав собі руки і ноги, і всю свою енергію, замість боротьби з Польщею, мусів звернути на те, щоб розплутати себе та дати місце тим політично-автономичним постулятам, які наростали в цих роках свободного незалежного українського життя. Останні роки його життя пішли на гарячі заходи коло того, щоб створити собі нову точку опори, вирватися з пут московського централізму й забезпечити автономне українське життя. Але він умер, не довівши до кінця цієї роботи, полишивши проблему свого життя недовершеною, недокінченою, і в руках його співробітників вона почала все гірше заплутуватися, розвалюватися, замотавши зовсім українське життя й звівши його до справжньої „руїни“.

Порівняння Хмельницького з його співробітниками й наступниками власне дає справжню міру цьому чоловікові, і ми розуміємо, яка при всій стихійності й невідомості — страшенна сила була в цього чоловіка, чому підіймався він так високо над хвилями цього великого народного повстання, приволюючи до себе увагу сучасників і їх потомків, приймаючи на свою голову благословення одних і клятви других, так, як би він справді був свідомим автором і творцем тих всіх подій. І його кляли не тільки репрезентанти Історичної Польщі, яку він розвалював, — від сучасників його до сучасників наших, які й досі не можуть спокійно говорити й думати про цього чоловіка (порівняти недавній портрет Хмельницького з осяяними ухами і козячими рогами в популярній книжці варшавського „ученого“ і всі вибрики вшехпольського ювідею 1905 року). Кляли його й народні маси українські за море сліз і крові, розлитої з таким малим здобутком для долі тих мас. Але скоро пам'ять її проминула, і постать Богдана зарисувалася в неясній минувшині, як образ великих змагань народних, і він став близьким і милим не тільки тим, хто зібрав овочі великого народного руху, не тільки всім *beati possidentes* Гетьманщини, але й усім, хто дорожив останками її свободного автономного устрою, хто нестив у душі своїй пам'ять народних поривів до свободи політичної й економічної, до національного визволення. Та зникли й ті останки автономного українського життя, внала й пилот припала Гетьманщина, і Хмельницького зробили своїм героєм уже прихильники й оборонці нового (для нас уже „старого“) режиму. Софісти православія, самодержавія й народности співали йому дифірампі, а Юзефо-

вичі будували йому монумент во славу „єдиної неділимої“. І своїми фальшивими хвалами споганили колишнього улюбленця України на довго і довго для репрезентантів нової відродженої української ідеї. Він став героєм старорежимних — вороги старого режиму відвернулися від нього. І пророк нової України обсилав гіркими й зневажливими докорами „п'яного“ вивовника нового закріпощення України.

*

Трагедія Хмельницького, проклятого за життя народними масами, що піднялися на його поклик; розбитого невдалими наслідками політичного визволення перед смертю; спаленого і розвіяного рукою ворога по смерті: апотеозованого ворогами свобідної України й огорненого погордою її нових борців — тривав досі. Але може час закінчити її й, осудивши помилки й хиби, — оцінити те, що було в ній і в його діяльності близького, рідного й дорогого нам! . . .

Переживши новий народний рух, аналогічний багатьом в де-чім із старим рухом XVII віку, будучи свідками його стихійності, несвідомості, його успіхів і невдач, — ми ліпше можемо знати, скільки свідомості, скільки іляновості можна вимагати від руху XVII віку, веденого з такими, незмірно меншими культурними ресурсами — темними народними масами, з такою малою що вищою від них інтелігенцією, якою була тодішня козацька старшина. Чи тодішня, польсько-шляхецьким пануванням забита, дезорганізована, занекультурена Україна могла претендувати на вождів свідоміших, талановіших, ніж був Хмельницький!

Рушив титан — великий, темний, осліплений, закований, загнаний у землю, — могутний і темний, як та чорна земля, яку він мав в оковах обробляти. І на переді йшов його провідник — такої-ж титаничної сили і вдачі, як персоніфікація тої могутної й сліпої народної илї, — мало що свідоміший від неї, але з тим-же титаничним розмахом сили й енергії, що й у неї. Страшними напруженнями своїми стрясав він українською землею. Могутний і стихійний, як природа, що в своїй стихійній сліпоті не може розмірити своїх засобів для осягнення своєї мети і в безумній марнотратності губить мільйони одиниць для заховання роду, „ідеї“ — розтрачував він сили народні, лив кров і стелив трупами рідну землю, — поки стихійні сили титана не вичерпалися від цих безмірних і надмірних трат, і його могутні рухи не перейшли на безсилі конвульсії.

Хмельницький горів, як на вогні, серед цієї боротьби, що натягала до останньої міри всі духові сили його, всю нервову енергію, в незмірній

тривозі, в свідомості страшної одиовідальности, яку клало на нього це завдання, що спало на нього і в своїй незмірній широті все більше вирісовувало й уянялося його свідомості. І він умер в страшній турботі, чуючи, як вичерпуються сили народу, як тра-тить він свою моральну силу над ними і як разом з тим заплутуються, стають усе складніші обставини, все тяжчою стає народна про-блема. Він умер, і сліпий титан зостався без провідника. Маленькі лі-ліпути обсіли його й міцно звязали його сіткою дрібних, але сильних ретязків, прикували його наново до землі, загнали його знову в землю — на довгі століття.

Він став знову рабом. Але в його душі — темній і сліпій, яєним, блискучим промінням лишлася й живе пам'ять про той незабутній, короткий, а блискучий момент, коли він на хвилину почув себе сво-бідним і жив в ілюзії здійснення своїх бажань. Він виспівав свою радість, свій тріумф у короткій, як переможний крик, пісні, де свят-кував увільнення України від „Ляха, Жіда і Унії“.

Конкретними до тривіальности назвами він назвав в ній ті ідеї, які опанували його. Він тріюмував свою перемогу над національним гнітом, над силою клясових і національних привілеїв, над властю капіталу і захоплених прав над народною працею, над всяким на-силуванням свободної совісті й мислі. І пам'ять цієї перемоги в минув-шині світила поколінням за поколіннями в пітьмі неволі й пониження, як заповідь такої-ж перемоги — але вже перемоги тривкої, не скороминущої в бідучности.

І коли ми тепер наново підносимо прапор свободної України, прапор національного, культурного й економічного визволення україн-ських мас — прапор свободного розвитку національного життя — чи не чуємо ми, як через століття вяжуть нас моральні звязки з тим великим народним рухом, звязаним з іменем Богдана? Які близькі нам ті мрії про Україну без хлопа і без пана, свободну, що носилися перед очами старого гетьмана і його співробітників і сучасників? Як через покоління наших попередників пробігає до нас і по нас та искра нервової енергії тих великих змагань?

XI. Осип Маковей.

144. Думка.

Мені здається, я не жив,
А тільки все збірався жити.
Чогось шукав, за чимсь тужив,
Бажав комусь весь вік служити...
Аж ось і молодість минула.
Не^щ живши, втомлена заснула.
І^р прийде день, як та слота,
Я довгу панахиду правлю:
Прощайте, молоді літа.

Не гуджу я вас і не славлю,
З могили вже вас не добуду,
Уже я молодим не буду.
І в тім жалю мов бачу я:
Не мертва молодість, лиш сонна, —
Не в пору ще журба моя,
Не в пору пісня похоронна:
Ще поживем! Давайте жити,
Чогось шукать, за чимсь тужити!

145. По-над хмари!

По-над хмари! По-над хмари, брате!
Вийди в гори з навісної хати!
На верхах самотніх там ще тихо,
Не зайшло туди ще людське лихо.
Не стають там весняні чари,
Вітер там горою, низом хмари.
Але кращі там сніги лискучі,
Ніж на долах повінь, град і тучі;
Краща студінь, пуста там сонлива,
Ніж весна на долах нещаслива.
Тихий світ там буде твій учитель.
Сам ти свій судя і потішитель!

146. В мою хатину.

В мою одиноку хатину
Десь з поля бджола залетіла,
Ударила крильцями в шиби
гучно мені забрєніла.

Брєнить моя бджілка маленька,
Нагадує весну чудову,
Несе мої думи далеко
У поле зелене, в діброву...

Г слово . що раз ти сказала.	Несе мої думи далеко
Так серце моє звеселило!	У привітну, тиху хатину:
Воно гомонить мені всюди,	Там бачу я радого мужа
Де ступлю, так любо так мило.	І люблю, щасливу дружину . . .

147. Хто дав ту постать.

Хто тобі дав тую постать принадну,
Що надивитись на тебе не можу?
На ту дівочу красу неаглядну
Пісню величну, преславну я зложу.
Що гомонітиме вічно світами,
Усміхом ранку весни усміхнеться,
Землю застелить ніжними квітками,
Запахом милим у мир розійдеться.
Срібним ручаєм заграє дугами,
Дзвоном вечірнім задзвонить тужливо,
Шумом гаїв занумить чарівливо,
Світлом веселки на мить заясніє,
Жаром вечірнього сонця загіє,
Одихом літньої ночі задіше,
Словом неслівим до сну заколише,
Мріями тихими серце обкине,
Радістю в душу тужливу полине . . .
Пісню величну на честь твою зложу,
Бо надивитись на тебе не можу.
Хто тобі дав ту красу неаглядну,
Усміх роскішній і постать принадну? . . .

148. Надо мною листя зелене.

Надо мною листя скрізь зелене,
Сонце тиснесь в тінь лісну лучами,
Дерева розлогі вколо мене,
Долонь густо вмаєні кущами.
Легіт теплий ледви чутно дше,
В тіні квіти головки вниз клонять,

Пташка ширхне, листям заколише,
Деся далеко жайворонки дзвонять.
Сойка закричить там неспокійно,
Дикий голуб туркотить на дубі,
В сяві мушки бують рівно
І розносять звуки тихі, любі.
Між кущами в тіні при ручаю,
Що помаду веться між травою,
На мураві я спжу, думаю
І люблюсь довго самотою.
Як незамітно минають хвилі
Серед твоїї зелені, діброво!
Чую, як мій дух росте на силі,
Як він одживає тут наново.
Сторони родимі, величаві,
Не заступить вас чужина жадна,
Світ манить мене на щій мураві
І будучина мені принадна.
Дух мій вдвоє до життя охочий:
Ним я звеселю тяжкі години,
Як брилянт, що світить серед ночі
Світлом сонця, набраним за дини.

149. Туга.

Біжить у яр вода,	Ах, казочко моя!
Біжить вода і сріблом летється:	Я чув її, а де — не знаю.
Над нею дівчина сміється,	Забув — і з туги заниваю,
Роскішна, молода.	І рад би вмерти я,
Голубко не втікай!	З водою поплисти
Скажи мені ту гарну казку	В далекий світ, щоб не тужити.
Про радощі, дівочу ласку,	Або тут серденько зложити,
Скажи про тихий рай!	Квітками зарости!

Шуміли би ліси,
Шуміли би мені діброви
Про чари вічної любови
І вічної краси.

150. Елегія.

Коли помрем і заростем квітками,
У споминах ще оживем не раз,
Аж поки поруч з нашими кістками
Заснуть усі, що пам'ятали нас.

І буде це вже наша смерть остання,
Наш порох вітер світом розжене?
Прийде весна, прийде пора кохання,
А нас ніхто й ніколи не спімне.

Аж вийде раз колісь дівча самотне
В полудне ясне в тихий сонний ліс:
Неждано серце защемить скорботне,
І явний світ померкне їй від сліз.

Це нас вона побачить і почує,
Мов сон і казку із старих часів:
Закриє очі й тяжко засумує,
Заслухавшись у тихий сон лісів . . .

151. Мрія.

Був лицарь раз, що закохався
У мрію гарну, чарівну:
За нею гнав він, увихався.
Все бачив лни її одну.

А мрія ця зрадлива
Сміялася, щаслива:
„Мій лицарю, мій любчику,
Біжи, як хоч, голубчику, —
Спійматись я не дам!“

Аж по літах сіймав він милу:
„Ти вже моя! Ти вже моя!“
Обняв її, бере на силу:
„Яка-ж прегарна ця земля!“
Аж дивиться: що сталося!
В руках усе розпалося,
Могилою повіяло
І смерть кругом посіяло, —
Прощай же, світе мій!

Відскочив лицарь, як ранений.
Скричав, як звір, упав, затих.
Доліз наслід в бір зелений
І там на самоті застиг.

І спить там мій улюблений,
Землею приголублений,
З травою і билиною,
Заквітчаній каліною, —
Мій лицарь гарних мрій! . . .

152. Некрут.

Помер некрут в непривітній століні.
Далеко од свого села,
Од матері, убогої вдовиці,
Од любки, що в селі жила.
Помер, не бачивши у час конання
Ні слізки жалю, ні зітхання.
І вже його везуть на чорнім возі,
В могилу під його веде.
Музика грає марша, по дорозі
Гурток вояків мовчки йде.
Не відко тільки біля домовини
Ні матері, ні любі дівчини . . .
Помер некрут — і труби грають смутно
Йому байдужому в труні;
Під віком жалісної гри не чутно,
Бо він лежить у вічнім сні.
Вже дзвонять дзвони на цвинтарній брамі,
Вітають гостя, що спочине в ямі.
А там в селі його убога мати
До його пише лист дрібний:
„Мій сину наймиліший, що чувати?
Чому не пишеш, чи гнівний?
Кланяєсь Настя Василеві своєму . . .
Чи ти приїдеш на Різдво додому?“ . . .

153. Сарна.

Сарна зранена гинула в кущах,
І крук голодний на гиллі вже кравав;
Як сльози я уздрів в її очах,
То й сам упав на землю і заплавав.

Моя спірїтко, хто-ж то вбїв тебе?
Мовчить сарна, конає на муравї:
Крильми допоче лютий крук і жде . . .
Довкола сум — то смерть їде в темряві.
І круки вже летять з усіх сторїн . . .
Ах, це-ж грїх людєй, не чорні круки!
За ними громом гуркотить проклїн
На камяні серця й крїваві руки.

154. Камяна епоха.

Прочитавши вчену книжку
Про епоху камяну,
Бачу: суне мїй прабатько
Крїзь гушавину лїсну.

Оленя несе додому,
Пїт із нього аж тече. —
Сонце вже у пралїс тоне
Та скажено ще пече.

Скинув добїч при печерї,
Кличе лїнку із норп:
„Дай же їсти, що печене,
А звїрюку забери!“

А прамати тихо каже:
„Я сьогодні не пекла.
Є спрєньке м'ясо добре.
Подивїсь, я принєсла“ . . .

А прабатько як не крикне:
„Чом же стерва не спечеш?
Геть менї з печерп, бабо,
Бо убу, як не втїчеш!“

„Я волочуся лїсами,
Змарнував жїття своє,
А вона сїрого м'яса
На вечерю подає!“

Налякалася прамати,
Каже: „Та огонь погас!
Що я патикїв натерлася,
Не затїлиє ані раз!“

Вхопив муж ножа з кременя:
„Геть з очей менї, стара!“
Витяв з оленя пїв шинки,
Їсть сердега, хоч сїра.

Затулила жїнка очї,
Сльози кануть з-шїд долонь:
„Все що-дня печп печеню,
А так тяжко про огонь! . . .“

Ох, не плач так, праматусю!
Це ще не бїда тобї!
Научїсь огонь робїти
І кїнець усїй журбї!

Гїрше буде твоїм дїтям
Тим у електричний вїк:
Буде в них огню доволї,
А печеня раз на рїк . . .

155. Модний плуг.

З того часу, як у хаті Сенька Гримали між образами появилася оправлена в рядки членська грамота товариства Науки, Гримала немов відмінився. То був чоловік, як інші люди, а тепер раптом згордів, як би великого розуму доскочив. Довгі часи і сам він ставав перед цією грамотою та любувався нею, і людям, що приходили до нього, показував її та не забував при тім сказати, що на ній він написаний: Сенько Гримала, господарь в Голодній Ямі. Люди оглядали грамоту і дивувалися, що то за образ! Такого вони ще не бачили. Святий не святий, бо звідки-ж Грималі бути на святім образку, а таки тут і церква і якійсь янгол з смолоскипом, і мабуть злий дух з крилами на землі — а з боку „Сенько Гримала, господарь в Голодній Ямі“. Та коли-б ще він сам тільки, але тут і єня печатка і підписи якихось панів із Львова. Чудний образок та й годі, такого на ярмарках не продають. І звідки Грималі прийшло на думку записатися з тими панамі із Львова? Послав за порадою дяка одного ринського, а вони йому звідти і грамоту і книжечки і „календарь“ — все за того одного ринського.

— Наші люди нічого не розуміють, — говорив Гримала перед дяком, з котрим від часу своєї приналежности до Науки частіше сходився і читав газети. — Хто з них, наприклад, знає, що тепер діється в Болгарії? Як-же там, пане ресентій, наїшли вже тих, що вбили Стамбулова?

— Ні ще. — відповів пан ресентій, — в газеті стоїть, що й не знайдуть тих розбійників.

— Ото вам порядки! І де вона є, та Болгарія? — питався Гримала цікаво.

— Під Турком.

— А Турок де?

Дяк також не знав, де є Турок, але це не шкодило ні йому ні Грималі, живо займатися болгарськими справами. Гримала знав справу убиства Стамбулова так, що раз і жінці став її розповідати; але жінка слухала його дуже неуважно, він махнув рукою, сказав: „Де жінкам до політики!“ і вже більше з нею в політичні розмови не вдавався.

Вичитав раз Гримала в газеті, що товариство Наука устроює господарське віче і запрошує на нього всіх своїх членів. Гримала уважав тепер за свій обов'язок поїхати на це віче, тим радше, що й дяк мав охоту.

— Ти куди знов? — спитала жінка, побачивши, як чоловік запрягав коні.

— На господарське віче.

— Це що таке? . . . Тільки дармо худобу змучиш.

— Ет, що ти знаєш! — відворкнув Гримала, взяв з собою хлопця, щоб було кому шльхувати воза, забрав дяка і поїхали.

В магістратській залі міста, де відбувалося віче, повно селян з ріжних сторін. Сидять собі, як пани на кріслах, і слухають науки. Між ними й Сенько Гримала, сидить разом з дяком, дивиться та слухає, що пани від Науки говорять. Вийшов один старий панотець і каже, яка то Наука славна і як вона дбає за селян. Гримала згадав свою грамоту — і промова панотця йому сподобалася. Був би плескав в руки так, як якісь люди недалекого нього, але йому вдалося, що це дитяча робота плескати в руки, так він і сидів мовчки. Вийшов другий пан і каже: „Поздоровляю вас, мої панове, що ви приїхали з ріжних сторін, не жалували труду . . . Могло вас зїхатися більше, але й так добре!“ Гримала був дуже радий, що ніхто не міг мати до нього жалю, що не приїхав. Вийшов третій пан і став говорити про крамниці. Гримала слухав якийсь час і промову зрозумів так, що всі селяне повинні поробитися крамарями. Він подумав собі, що не має потреби крамарювати, розсівся вигідніше на кріслі, склонив голову і став згадувати військову музику, що чув її на вулиці, як ішов сюди на віче. Прийшли йому на думку його літа служон у війську — і він задрімав. Удосвіта встав був, і сон лопив його. Не довго дрімав, і не коротко, але як пробудився від оплесків, то вже того пана, що говорив за крамниці, за столом не було, а де-які селяне виходили з залі. Гримала встав і пішов за ними, лишаючи дяка в залі. Вийшов на місто, походив по ринку, оглянув склецові вистави, пішов подивитися до коней, вишив горівки, перекусив де-що і знову вернувся до магістрату. Селян було тут уже не так багато, як перше, але ті, що були, вже не сиділи, а стояли, приступили ближче до столу, за котрим сиділи пани і, натягнувши шні, щось оглядали та слухали. Перед столом і на столі стояло кілька коловоротів, щени, насіння трави в мішечках, млинок до чищення збіжжя, кінський сапач і плуг. Жвавий панок стояв коло плуга і говорив поважно:

„Плугом оремо землю. (Ну, ми це знаємо! — подумав собі Гримала.) Плуг старший, як перо, котрим пишемо, і хто знає, чи не вартіший. (Невна річ! Перо дістанеш за крейцар, а плуга ні! — обізвався Гримала до дяка, що стояв коло нього, але так голосно, що це почув і бесідник.) Це не так треба розуміти, — говорив пан

дальше — плуг вартніший тим, що він для нас усіх оре землю, на котрій росте хліб, а пером землі не зорете. Що то було-б, як би не було плуга? (Голося: Біда!) Чим би тоді люди землю орали? (Гримала аж розняв руки з дива: справді, чим би люди землю орали, як би не було плуга?) Отже бачите, мої панове господарі, який важний є плуг. Але цей плуг, що тут стоїть, не такий, як ви уживаєте. Ви уживали до недавна дерев'яних плугів, тепер уже маєте залізні, але такі, що тільки одну скібу ріжуть, а оцеї плуг ріже вам відразу дві скіби, бо в нього два чересла. (Гримала став на почіпках, аби ліпше побачити плуг: справді у нього були два чересла.) Такі плуги повинні ви у себе завести, бо з ними половина роботи: за шів дня можна зорати поле, що ви орете цілий день. (Хитро! — обізвалися де-які голоси). А тепер, коли я вже вам пояснив, як уживати млинок, сапача, коловоротів і плуга, приступимо до роздавання премій. Будемо льосувати, хто ті речі, що тут стоять, виграє. Хто виграє, той може забрати їх собі додому задармо. А забравши, нехай другим покаже і покаже їх, бо де-котрі з них дорогі. Сам такий плуг коштує сорок зл. (Ов! — не втерпів Гримала. — оце-б варто дістати!)

Стали льосувати: одна читальня дістала Млинок, друга коловорот, де-які господарі подіставали господарські книжки, щепи, по кварти насіння купчатки, один дістав сапач, джак з Голодної Ями дістав також коловорот — лишився ще плуг. — Ох, коли-б то я його дістав! — подумав собі Гримала — і чи він в таку годину сказав, чи так уже Бог дав, виїшов пан за стіл та й каже: „Плуг виграє господарь Сенько Гримала з Голодної Ями.“

— Я тут! — крикнув Гримала і став протискатися помежи люди до свого плуга, як-би боявся, щоб хто не забрав його.

— Можете собі плуг забрати, — сказав пан.

— Дякую вам, паночку, за ласку, — промовив зворушений Гримала і хотів пана поцілувати в руку.

— Не мені дякуйте, а Науці, що за вас дбає, — відповів пан поважно.

Гримала був би з радіої душі подякував Науці і був би поцілував її в руку, навіть оглянувся так, як-би сподівався знайти її в залі, але не побачив, її, отже став коло плуга і почав його оглядати. Сорок ринських коштує! Такого плуга, як Гримали Грималами, в їх роді ще не було. Гримала схилився і пробував підняти плуг. „Ов! та й тяженький собі! Підняти годі!“

— Скільки він важить? — осмілився ще Гримала спитати в пана, що говорив про плуг.

— Вісімдесят чотирі кілограмів. — відповів той.

— То це скільки буде так понашому?

— Близько два сотнарі. От, як би два кірці проса.

— Гм! — подумав Гримала. — Ну, побачимо! А забрати треба: не лишу його.

Пішов по віз, заїхав перед магістрат і при помочі сина й дядка з тяжкою бідою звіс плуг по сходах з першого поверху вниз на віз.

— Це що за плуг такий? — питався син.

— Ну, плуг на два чересла. Дві скиби відразу кладе.

— Та як таки: цілий залізний? Чепіги залізні, гряділь трохи не весь залізний, чересла, деміш —

— Е, що ти знаєш! Їцьмо!

Дяк поставив коло плуга свій коловорот, сів поруч Гримали — і поїхали. Дяк не дуже тишився своїм коловоротом, не знав добре, що з ним і починати, та кривдував собі, що дістав таку дешеву премію: зате Гримала був дуже радий, що йому трапилася така дурничка. Одного ринського дав Науці, а вона йому за це і грамоту і книжки і календарь і плуг за сорок ринських — — — Добра ота Наука, дай їй. Боже, здоровля!

Прийшовши до Голодної Ями, дяк поніс свій коловорот додому, а Гримала скинув плуг до шоши і постановив собі зараз при першій нагоді спробувати його. Жінка відражувала йому це, щоб люди з нього не сміялися, що якісь новини заводять, але Сенько не думав жінки слухати. Дві скиби класти відразу — це полекша велика, половина роботи, як казав той пан на вічу.

В тиждень потім, скоро світ, зайшов Гримала до шоши. Тут у куті лежав старий плуг з одним череслом, з деревляними чепігами і з деревляним гряділем, а коло нього недалеко новий плуг з двома череслами і майже цілий з заліза. Лежали вони мовчки, як два чужинці, один з селянського, другий з панського роду, що зовсім не мали охоти знайомитися один з одним. І Грималі прийшла до голови якась незвичайна думка, коли поглянув на ці два плуги, бо при тім усміхнувся.

Він не без глуму в погляді приступив до старого плуга, поставив його гряділем на землю, а череслом догори, і повернув ним сюди-туди, мов легеньким пером, завдав собі його на плечі і спер потім о стіну. Це играшка, не плуг, а оцей новий, то вже що инше. Гримала, правда, підняв його з землі, але зараз і поставив, щоб не

подвигатися. Прикликав жінку, щоб допомогла йому внести плуг на віз.

— Чому-ж не причепиш його до теліжок! — питається жінка.

— Ще сьогодні не хочу з ним так через село їхати, радше в полукішок сховаю, перше мушу спробувати. Берім його на віз!

Всадили плуг на віз, і старі деревляні теліжки до нього. Ці теліжки ніяк не годилися до цього панського плуга, але завдання їх невелике, міг і на них спочивати гряділь модного плуга.

Разом із своїм хлопцем поїхав Гримала на ниву під ліс: з тяжкою бідюю стягнув знову плуг з воза, причепив до нього сворінем теліжки, запряг коні і почав ставляти чересла. Не легко воно йому йшло, він аж засапався, переносючи плуг під межу ниви. Притиснувшись чіпши і „вйю!“ крикнув на погонича й на коні.

Коні шаринули, оба чересла зарилися гладко в землю. Та не вешли коні увійти з десять кроків, як стали, відсапуючи тяжко.

— Чому не поганяєш? — питається Гримала і дивиться на дві рівні скиби за собою.

— Вйю! — крикнув погонич і вдарив коні батою.

Коні знов рушили, потягли плуг на два кроки і стали.

— Що таке? — дивується Гримала. — Поганяй, бій сиву, то вона така лінива!

Під ударом бича сива так шаринула, що сворінь вихопився з гряділа і теліжки відскочили від плуга.

— Треба иншого своріня, тут дірка завелика, — доміркувався Гримала, засадив знову залізний сворінь, а крім нього всадив ще деревляний кілок, аби сворінь придержував.

— Ану! поганяй!

Плуг постушив знов зо два кроки і став.

— Ага! Це ще треба тою кермою вміти орудувати, аби чересла йшли в лад, — подумав Гримала, витяг чересла з землі і подивився, як вони стоять. Здається, добре, тільки землі набилося поміж них, тому так тяжко йде. Вибив землю истком, засадив чересла знов у землю і казав поганяти. Коні натягаються, як струна, сопуть та оглядаються, що за морока з плугом: давніше так тяжко не йшло.

— Аж коні виріли! — замітив погонич.

— Ну-ну, ти не штай, тільки поганяй!

Погонич вдарив знов сиву, а та, почувуючися до тяжкого обов'язку, так щиро потягла плуг, що урвала обидві шлеї і стала собі обіч плуга ні в цих, ні в тих.

— На, маєш! — промовив з резинацією Гримала, покинув чепаги і став вязати посторонки. Та вже брала його трохи злість, що так йому не ведеться.

Звязав шлеї як міг, знову запряг сиву і казав поганяти. Коні знов не слухали: вже й давали себе бити і не йшли.

— Та бо ти, хлопче, не вмієш поганяти! — угнувся вже Гримала і як крикне на коні „вію!“ — ті мов у нестямі рванулися і — нараз розлетілися теліжки: зломалося одно колесо.

— А щоб тебе смага втяла та з новим плугом невиданим! — промовив Гримала і безрадно розвів руками.

— Та бо то, тату, плуг не на наші коні, затяжкий! — замітив погонч.

— Гм! — воркнув Гримала, — це правда! А я гадав, що це так буде, як з нашим плугом.

Відчепив теліжки і глинув на плуг такими очима, як-би мав до нього жаль.

— Шкода, що такий дорогий! Та вже нема иншої ради, берім його на віз або вертай сиву по старій плуг. Ба, правда, теліжки поламані! Головонько-ж моя бідна! Ото наорав подвійних склб.

При висаджуванні плуга на віз, хлопчешко підсадив так незручно руку під гряділь, що аж скричав з болю і пустив плуг. Той скрутився на драбні в бік Гримали і зсунувся так нагло на землю, що трохи Гримали не роздавив.

Гримала відскочив в пору і нарушив при тім прокльоном всю плугову рідину.

— Ну, та певно, як-же його, бісового сина, мої коники можуть тягнути при орані, коли він такий тяжкий! — замітив по хвилі з пересердя.

Другим разом пощастилося висадити плуг на віз без пригоди. Гримала сів із хлопцем і повернув віз на дорогу до села. Соромно було йому, сам не знав від чого і защо. Сидів похнюплений і злий. І треба було, що в таку хвилю на дорозі перейшов його дяк, побачив на возі плуг і поламані теліжки і, як на глум, спитався у Гримали:

— То ви вже так рано зорали ниву?

— Ага, зорав, щоб його . . .

— Що-ж таке? Недобрий плуг?

— Та нічого, плуг добрий, але не на мої коні. До нього-б волів треба, та й ще не аби-яких, або двірських коней . . .

— Як-же тепер буде?

— Не буду-ж я до нього купувати двірські копії і залізні теліжки! Ще чого не бувало! Тільки шлеї мені порвав, теліжки поламав, хлопця придавив і мене самого трохи не забив. Та це вам ціла машина, не плуг!

Дяк посміхнувся вдоволено, і від цього усміху дуже заболіло в Грималі. Аби відплатитися, він спитав у дяка:

— А що-ж ваш коловорот? Добре нитки суче?

Дяк скривився.

— Жінка, — каже, — ані думає в руки його брати. Як треба, то її веретеном всуче. От тільки діти мають забаву. Вже її поцували.

Розійшовся Гримала з дяком, поїхав додому. Тут йому ще її жінка дозволила так, що він з пересердям закинув модний плуг аж у самий куток шоши, і взявся ладити теліжки.

Потім втяг свій старий плуг, закинув його на плече, виніс перед шоцу і поклав обережно на землю. Чересло старого плуга, мов лице селянина, котрого люди пошанували, блиснуло радісно на сонці. Сам Гримала дивився тепер на старий плуг так, як-би знайшов на ньому щось досі невіддане . . .

Два роки лежав модний плуг у темнім кутку шоши в поневірці, поки Грималі не прийшла думка викинути його, бо без потреби заважав. Заніс його нишком до коваля на продаж.

— Що-ж вам за нього дати? — спитав коваль. — Та її хто відкупить його від мене? Ніхто з наших таких плугів не потребує.

— Та вже дайте що-небудь, — відповів Гримала, — а цяхи з нього будуть добрі.

І коваль відкупив модний плуг на цяхи . . .

ХІІ. Павло Грабовський.

156. Вгорі небо . . .

Вгорі небо, вишзу море;
Туга давить через край:
Де подіти люте горе?
Думка думку що-раз бере
Про коханий рідний край.

Ти в чужину несеш, човне,
Одинокого пловця:
Моє серце слізьми повне,
Щось важке, щось невимовне
Гнітить душу без кінця.

Хто з нас батькову країну
Проміняє на чужу?
Вічний сором тобі, сину,
За це був би! Вперед лину:
Сонце світить, я-ж тужу.

Ревуть вітри бістрокрилі,
Човен крутиться, ршуть . . .
Однесіть додому, хвилі,
Поцілуки мої щирі,
Колі хочете втопіть!

157. Рідний край.

Дома все тебе дратує,
Порошинка дошкуля:
Хто що скаже, позартує, —
Втік би зараз відцїля.

В самотні сидіть нудно,
Сум росте що-далі більш:
Вийдеш з хати, глянеш — людно,
Та журба гнітить ще гірш.

А не впиєш край свій кинуть,
Туга зараз забере:
Спогадання роєм линуть,
Забувається все зле.

Тепле літо, ясні зорі —
Все тихесенько силва:
Ближне слізка в твоїм зорі,
Жаль потроху ожива.

Все, що гудив, все те нині
Якимсь чаром віддає,
Рідна мова на чужині
Ще милишою стає.

Рідна хата, мов та квітка,
Що скрашає весь квітник.
З рідним краєм якась нитка
Тебе звязує навик.

Її хочеш розірвати,
А вона усе міцніш:
Подаєшся мандрувати,
Але там іще смутніш.

Ти шукаєш собі волі,
Переходиш всі світи,
Але там немає долі,
Там нема тобі мети.

Під яким би небом ясным
Врешті ти не опинивсь.
Ні, не буде воно красним,
Як було своє колінь.

Час підійде ми вміраєм,
Бо на все своя пора:
Тільки жаль за рідним краєм
Серед люду не вміра.

158. Тебе забути . . .

Тебе . . . тебе забути нам? Ніколи!
Поки життя хоч пскра в серці є,
Поки, мов крига, груди не схолили,
За щастя я боротимусь твоє.
О, краю мій, найкращий між краями,
Зруйнований катівськими руками!

Коли-б ти став великим, як колінь,
І незалежним від усіх, як здавна;
Коли-б вернулась твоя доля славна —
Пісні мої, як хвиля-б полились;
Але нехай збулась би ця надія,
Кохать не зміг би дужче і тоді я.

Зневажений важким вінцем з тернів,
Змордований в руках гидких тиранів
Неволею та соромом кайданів,
Ти ще мліш зробився для снів,
Мов пелікан, годуючи нас кровю
Із власних ран, з болінням і любовю.

159. Чим би стала ти . . .

„Чим би стала ти, коханочко,
Коли-б я зробивсь долиною?“
Весняне вдягла-б убраннячко,
Зацвіла-б тобі кашпою.

„Чим би стать тобі бажалося,
Коли-б морем був спнесеньким?“
В срібних хвилях все-б гойдалося
Твоїм човником легесеньким.

„Коли-б я розливсь просторами,
Де-б ти, пташко, опинилася?“
„Я-б засяла вкупі з зорямі.
Не згасаючи, світлася.

160. До України.

Сижу я в неволі та марю тихенько,
Чи знов тебе вбачу, Україно-ненько,
Чи знов рідну землю в сльозах поцілую,
Чи вік протиняюсь отут по Вілюю?

Коли-б мені, мамо, легесенькі крила,
В обійми до тебе душа-б полетіла.
Бо тут непривітно, тут хуга та студінь,
Однаково сумно і в свято і в будень.
Рік цілий навколо все мре та німує,
Самотного серця ніщо не вгамує . . .
Ридай одноко, кладись в домовину!
Подумати тяжко, що тут і загину.
Розсиплються чари, мов квіти зів'ялі,
Остануться жалі, самісінькі жалі.

Сижу я в неволі та марю тихенько,
Чи знов тебе вбачу, Україно-ненько,
Чи знов рідну землю в сльозах поцілую,
Чи вік протиняюсь отут по Вілюю? . . .

161. Сон.

Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі приснилися мені,
І луг широкий, наче море,
І тихий сум по кружині.

Садок приснився коло хати,
Весела літяна пора;
А в хаті . . . там знудилася **мати**
І знудьгувалася сестра.

Поблідло личко, згасли очі,
Надія вмерла, стан зігнувсь . . .
І я заплакав ошівночі,
І, гірко плачучи, проснувсь.

162. У сні.

Сон мені снівся:	Хлонці на паші,
Вечір зреша:	Чи косарі
Я опинився	Сіли до каші
Коло млина.	Серед ріллі.

Любо, привільно	Божа дорога
В тишу гулять!	Одпочива:
Вербій прихильно	Пісня розлога
Гнуться, шумлять.	Сум навіва.

Шепчуться лози,	Хвилею лється,
Ріють човни . . .	Стогне, зітха,
Бризнули-б сльози,	Плаче, сміється,
Майся вони.	І затиха.

Сивий рибалка	Сяють зірничі,
Сіть закида, —	Спустилась ніч:
Здійметься скалка,	Поверх дзвіниці
Плисне вода.	Віщує сич.

Журно дзюріє	І я прокинувсь
По-під веслом . . .	Тяжко із сну,
Огнище мріє	Неначе ринувсь
Геть за селом.	Знов у труну.

Тьма надо мною,
Стужа дійма,
А за стіною
Вне зіма.

163. Смілі майстри.

Смілі майстри нової будови, Прямування нового борці, Ви, що волі, знаття і любови Світич держите міцно в руці;	Ви, що твердо за правду стояли, Не боявшись ні з ким боротьби: Ви, що голови вік свій ламали Над знищенням людської журби, —
---	---

Я єднався в думках моїх з вами,
Ваша праця й мене затягла;
Я до всіх поривався з словами:
„Де те джерело кривди і зла?”

Із якої сумної причини,
Запехавши і розум, і лад,
Кожен тратить обличчя людни,
Хижим звірем зробітися рад? . . .

Але що це? Зоря вишпиває,
Чорні хмари потроху зганя,
Нас промінням рожевим зливає,
Обсипа поцілунками дня.

Ото ваша зоря засіяла,
Ви на душу звиваєте мир . . .
Поробім же з мечів ваших рала,
Не вживаймо на брата сокир!

Царство боже уже зародилось
На руїнах старого життя:
Не катам вікувати судилось,
Не гнобителям ждати пуття . . .

Прислухаюсь — ревнуло з гармати,
Яне небо сховалось в диму,
Гук за губом почав долітати,
Розбудивши і пекло, і тьму.

164. Коли часом.

Коли часом бенкет на всю губу товсту
Ти справляєш, — про тих спогадай,
Хто квилить край церков, на шляху, на мосту
І дріжять, простяга свою руку пусту:
Христа ради на голод подай!

Коли скрутно в житті доведеться тобі,
Зрадить віра, — поглянь лиш на тих,
Хто докраю поклав свої спли слабі
За насушний шматок у лихій боротьбі,
А думок не потратив святих!

Коли світло знаття й розуміння своє
Забажав ти людям передать, —
Не забудь: всіх темніш, безталанніш всіх є,
Що їм сонця, бува і того не стає . . .
Відкіля більш поради їм ждять?

165. Людина єсьм . . .

Людина єсьм . . . Де взяти такої влади,
Щоб примхи всі украї перемогти?
Нікчемних мрій ті пориви гарячі . . .
Як їх забудь? куди від них втікти?

Все враз порвать . . . Нема у грудях влади:
 Страшне життя, страшніша вічна тьма;
 Не жду я більш ні щастя, ні віради . . .
 Та хто зважа на доводи ума?
 Палка жага кохання бється в серці,
 Зворушує химери світові . . .
 Простіть мене, о мученики-мерці!
 Простіть мене, о страдники живі!

Стомився я . . . без сил, на півдорозі,
 Задуманий, зневірений стою:
 Молю в людей я ласки, ллючи сльози . . .
 Як сором стис головоньку мою!
 Коли-ж і де я просвіток побачу?
 Чому-ж мені, в самотині-глуші,
 Ти не послав, о Боже, на додачу
 Усіх незгід хоч рідної душі?
 Людина есьм . . . Жага любови в серці . . .
 Як одігнать приваби світові?
 Простіть мене, о мученики-мерці!
 Простіть мене, о страдники живі!

166. Сироти.

Дітки маленькі кликали маму:
 „Вставай, голубко, нене кохана!
 Прокинись швидче та кидай яму,
 Бо ми не їли з самого рана!“
 Даремно ждати: побігли в клуню:
 „Чом не йде мама? — скажи, татуню!“
 — Пождіть, не плачте, дітоньки милі:
 Не видно прийде ваша матуся,
 Зварить куленик, дасть льолі білі,
 А я ще трохи помолочуся.
 Не ждетесь діткам, побігли в клуню:
 „Де-ж наша мама? скажи, татуню!“
 Голову сумно тато понурив,
 Обійняв діти, та що казати?
 Трьома струмками піт з його дзьорив:
 Лишив роботу, побрів до хати.

Злагодив їсти і знов у клуню . . .
А дітки в голос: „Куди, татуню?“

Зростають дітки — і голі й босі,
Вже не питають, бо зрозуміли,
Чом не приходить матуся й досі.
Нелюдські злидні кругом обіли,
Всю спорожнили комору й клуню,
По заробітках женуть татуню.

На дворі люто тріщать морози,
А він працює і дні, і ночі . . .
Краялось серце, змерзали сльози,
Поки заплющив навіки очі.
Побіжать дітки із хати в клуню:
„На кого кинув ти нас, татуню?“

167. Розвага.

Пада сніг, степи вкриває,
Хуга бє в моє вікно;
Смуток груди розриває,
Тужить серденько давно.
Що на світі одиноке . . .
Гей, не плач лишень, дурне!
Поле праці так широке,
Що й твій зір не осягне . . .

А надії вічно ясні,
Шлях до світлої мети,
Наші мрієньки прекрасні
Та товариші-брати?
Хай же виє хуга люта,
Жах і сум розворуша:
Спл здобуде думка скута,
Загартується душа!

168. Розт्योंхався соловейко.

Розт्योंхався соловейко
На калиновьці:
Щось не спиться серед ночі
Сиротиньовьці.

Чи судилось мені мати
Свою квітоньку,
Чи тинятись вік по наймах
Серед світоньку?

Розвій, розвій, соловейку,
Мою тугоньку:
Чей забуду прикру людську
Я наругоньку!

Чи знайду я коли-небудь
Власну доленьку,
Чи все тягти чуже ярмо
Та неволеньку?

Тьохка, плаче соловейко
На калиноньці,
Та не знає дати ради
Сиротиньці . . .

169. Дочка до матері.

Тіш мене: занедужала я,	Одпочила-б хоч трішечки я:
На хвилинку не знаю спокою:	Кожна квітонька спить серед ночі.
Похрести, як бувало малою,	Сон стуляє їй мандрівцеві очі . . .
Колиши мене, ненько моя!	Колиши мене, ненько моя!

В боротьбі крила стратила я . . .
Боже! Нащо-ж отак покохала?
Світла молодість даром пропала . . .
Колиши мене, ненько моя!

170. До матері.

Мамо, голубко! Прийди, подивися,	Мамо, голубко! Горюєш ти, бачу,
Сина від мук захисти!	Стогнеш сама у журбі;
Болі із споду душі піднялися.	Хай я в неволі конаю та плачу, —
Що вже несила нести.	Важче незмірно тобі.

Бачити більше тебе я не буду . . .
Не дорікай, а прости.
Та від людського неправого суду
Сина свого захисти.

XIII. Володимир Самійленко.

171. Найдорожча перлина.

Бачив я усякі перли
І коштовні самоцвіти,
Але єсть одна перлина,
Що з усіх найкраща в світі.

Купувать її неможна,
Або нею торгуватн:
Її часто мають бідні
І частіше, ніж багаті.

Ту перлину не дістати
Ні з печер землі, ні з моря:
Тільки той її знаходе,
Хто чутким родивсь до горя.

Одібрать її не може
Ніяка злоба песита,
Єсть вона сльоза святая,
За нещасний люд пролита.

172. Не вмре поезія.

Не вмре поезія, не згине творчість духа,
Поки земля живе, поки на ній живуть,
Поки природи голос людина серцем слуха, —
Клопоти крамарські її ще не забють.

Не вмре поезія, поки душа бажає
Зірнути в ті краї, де око не сягне,
І хоче з меж вузьких порватися в безкрає,
Щоб зрозуміти все небесне і земне.

Не вмре поезія, хоч людськість ціла стане
Про їжу тільки дбать, про дух забувши свій;
Потреба вищого бажання в серці встане
І викличе в душі рої забутих мрій.

І вічні голоси творців із-за могили
Промовлять до людей, що серця позбулись;
І наберуть вони від них нової сили,
І будуть серцем жить, як і жили колись.

І поки на землі ще є одна сльозина,
Поезія її нащадкам передасть;
І поки між людьми ще втіха є невинна,
Поезія в її ще радощів додасть.

А як що людськості зла доля присудила
Діждатися колись життя свого кінця,
То буде на землі остання могла
Останнього співця.

173. Орел.

Широким помахом крил дужих своїх
Високо піднісся орел сизокрилий,
Все вище та вище до хмар золотих,
Та й хмари високі його не спинили.

Злетів він над хмари й гукнув відтіля:
„Гей, хто ще зо мною? До сонця поплинем!“
Та поклик могутний хоч чула земля,
Ніхто не озвався за криком орлиним.

А сам він ще вище тоді полетів,
Аж поки зовсім од землі заховався;
Він дихав повітрям надхмарних країв,
На сонце дивився і в світлі купався.

І рвався ще вище, але вже не міг:
Не стало ні сили, ні крилам підпори . . .
І сміток великий орел переміг,
І тихо спустивсь на високії гори.

Тоді зрозумів він, що син він землі,
Що буде навіки до неї прикутий;
Але його небо манило здалі,
І вічно про його не міг він забути.

І в час, як нудьга обгортала його,
Як гідко ставало на землю дивитись,
Літав він за хмари до сонця свого,
Щоб ясним промінням на волі панитись.

А втомлений, знову на землю сїдав.
На гору високу край темної кручи.
І другим створінням земним повідав
Про небо, про сонце, про зорі блискучі.

174. Людськість.

Я вірю в кращий час, але душа болить:
Хотїлось би тепер, у цю славетну добу,
Душею підвестись, зрадіти хоч на мить,
Як не людей знайти, то хоч людську подобу.
Героїв час мпнув, що-ж, будемо й без них . . .
Але невже нема ні искорки чесноти?
Невже крім пишних фраз та поривів дрібних
Нїчого вже нема в найвищої істоти?
Ми раді за прогрес, і от зо всіх країн
Ми на вистави йдем з культурністю своєю.
Коли-ж той буде час, що більше, ніж машин,
Ми виставим людей з високою душею?
Чи близько ті часи? А вже земля стара,
Вже підтоптались ми на довгій тій дорозі, —
Чому-ж не бачимо тих правди та добра,
Що так обридли вже в поезії й у прозі?
Ми розумом міцні, наш розум дав нам лад:
Ми й непросвічених умїєм просвіщати,
І от, щоб наш прогрес не відступив назад,
Повинні ми держать набитїї гармати.
О, розум, ось наш бог! Ми по стількох віках
Таки знайшли його й утішили людину;
Та ставши мудрими, ми кинули на шлях
Найкращую дуні людської половину.
Немає серця в нас. Колись кохались ми
Хоч без теорії, та щиро, серцем чистим.
Тепер міркуємо над світом і людьми
І над машинами, й над щастям особистим.
Найкращі пориви, гарячі почуття
Розсікли ми ножем холодним міркування
І склали ми собі розмірене життя
Без глибоких думок, без сили поривання.

Немає творчости, поезія в багні,
І філософію ми осміяли.
А гейї — нащо він для рою компанії?
Нам будуть фабрики кувати ідеали.
І сумно за наш час, і шкода тих віків,
Що ніби нам дали великі успіхи,
І хочеться скоріш, щоб промінь заяснів,
Щоб серцеві знайти хоч небагато вітхи.

175. Україна.

Наша славна Україна —
Наше щастя і наш рай.
Чи на світі є країна
Ще миліша за наш край?
І в щасливі й в злі години
Ми для неї живемо,
На Україні й для України
Будем жити й помремо . . .

Нас не зможуть супостати
Взяти в кайдани свої:
Ми бороним ваші хати,
Наші тихії гаї.
Не вмірає наша слава,
Не вмірає наша честь,
Бо живе в нас сила жвава,
Бо робітники в нас єсть.

Гей, хто хоче всім свободи,
Поеднаймося, як брати!
Сонцем правди, світлом згоди,
Боже, шлях нам освіти
Хай забудеться недоля
І неслава давніх літ,
Щастя-ж рівне й рівна воля
Засіяють на весь світ!

176. Україні.

Ти звеш мене, й на голос милий твій
З гарячою любов'ю я полину:
Поки живуть думки в душі моїй,
Про тебе, ненюко, думати не кину.
Я мрію чистую з найкращих мрій,
Я заховаю в серці Україну,
І мрія та, як світище ясне,
Шляхом правдивим поведе мене.

Нехай той шлях важкий, нехай тернистий!
 Але хіба тоді квіток шукать,
 Коли тебе, твій любий образ чистий
 Несхнучі сльози тяжко туманять?
 Коли твій теній навіть променистий
 Онемощів і почина згасать?
 О ні, того скарають муки люті,
 Хто зможе в час такий тебе забути!

В біді твоїй рідніша ти мені:
 Тобі несу я спли всі, що маю:
 І працю тиху, і мої пісні
 На вівтарь твій побожно я складаю.
 Натхни-ж мене! Нехай у мертвім сні
 Я днів моїх даремно не загаю!
 Нехай я знаю, що не дурно жив,
 Що за життя тобі я заплатив.

Коли я був дитиною малою,
 Красу твою повсюди я вбачав:
 Здавалась ти веселою, ясною,
 Мене твій вид веселий чарував:
 Тоді я ще душею молодою
 Про муки тайні твої не знав,
 Тепер же бачу я твої страждання
 І ще зросло моє к тобі кохання.

Прийми-ж мої пісні, як дар малий
 Великої і вірної любови!
 Що зможе дати мій талан слабий
 В скарбницю любові твоєї мови.
 Він певно дасть, і знай, що в час страшний
 Твій снів тобі не пожаліє крови,
 І що не спинить страх усіх погріз
 Моїх пісень, моїх за тебе сліз.

177. Божий приказ.

„Працой, Іване, пан казав,
 І не вважай на втому:
 Од Бога нам такий закон
 В його писемі святому.

Адже-ж сам Бог шість день робив,
 Поки скінчив роботу,
 Спочив же тільки в сьомий день
 Од праці та клопоту.“

180. Горе поета.

Люди добрі! Пожалійте
Бідлашного піту,
Що від горя, від паруги
За слізми не бачить світу!
Розкажу вам все. Учора
Я зайшов собі в крамничку
Щоб на вечір запастися:
Лойову купити свічку.

І гидкий, поганий крамарь
(Чи бува що в світі гірше?)
Загорнув мені ту свічку
У мої чудові вірші.
Від зневаги, від досади
Не заснув я цілу нічку . . .
Боже! У мою поему
Лойову вгорнули свічку!

Ту поему віри по вірину
Я складав старанно, пильно,
Перелічував трохеї,
Розміряв їх так прихильно;
Розкудовчивши волосся,
Не одну писав я нічку . . .
І в чудовую поему
Лойову вгорнули свічку!

Я, скінчивши ту поему,
Сам одніє її в цензуру,
Сам продав її в книгарню,
Сам продержав коректуру.
Видавець мені за неї
По копійці дав за стрічку, —
І в такий утвір коштовний
Лойову вгорнули свічку!

Ні, не хочу більш терпіти
На землі неправди злої, —
Хай же смерть мене сховає
Від паруги навісної!
Напишу останні вірші
Та тоді із мосту в річку . . .
Як? В мої чудові твори
Лойову вгорнули свічку!

Напишу я в заповіті,
Хай сховають мене в полі,
Хай високий хрест поставлять,
Щоб виднівсь на всім роздоллі.
На хресті-ж, на вічний спомин
Мідну хай прибють табличку
І напишуть: „В його твори
Лойову вгорнули свічку!“

181. Ідеальний публіцист.

Він пише сміливо, не боячись нікого . . .

Слабого, —

Усе, що вказує йому його натура . . .

Її цензура.

Він може написати філіпіку завзяту . . .

За плату.

Він скаже, що згола порядки всі лихії . . .

Чужії.

Що стогне ввесь народ, тяжким забитий горем . . .

За морем.

Він біди згадує країв усіх нещасних . . .
Крім власних.
Він пише, як зробить, щоб став багатшим кожний . . .
Вельможний.
Він хоче, щоб народ ізмалку міг навчатись . . .
Вклоняйтесь.
Він хоче, щоб і пан придбав потрібні знання . . .
Здирання.
Не вміє він брехать і дурно гропі дерти . . .
По смерті.

182. На печі.

Хоч пролежав я цілий свіій вік на печі,
Але завше я був патріотом, —
За Україну мою, чи то вдень чи вночі,
Моє серце сповнялось клопотом;
Бо та піч не чужа, українська то піч,
І думки надиха мені рідні:
То мій Луг дорогий, запорозька то Січ,
Тільки в форми прибрались вигідні.
Наші предки колись за-для краю свого
Труд важкий шідіймали на плечі,
Я-ж умію тепер боронити його
І служити, не злязючи з печі.
Еволюція значна зайшла від часів,
Як батьки боронились війною, —
Замість куль і шабель, у нових діячів
Стало слово гаряче за зброю.
Може зброя така оборонить наш край,
Але й з нею прекепська робота:
Ще підслухає слово якийсь поліцай
І в холодну завдасть патріота.
Та мене почуття обовязків своїх
Потягає служити народу.
Щоб на душу не впав мені зрадництва гріх,
Я знайшов собі добру методу.
Та нехай же працюють словами й пером
Ті, що мають дві шкіри в запасі . . .

І, розваживши так, я віддався цілком
Праці тій, що сливе на часі.
На таємних думках та на мріях палких
Я роботу народну обмежу:
Та зате для добра земляків дорогих,
Я без мрії і хвилини не влечу.
І у мріях скликаю численні полки
З тих, що стати за край свій охочі,
Слово-ж маю на те, щоб ховати думки,
Як-що зраджують їх мої очі.
До письменства я кличу, звичайно в думках, —
Щоб світили над нашою ніччю.
Хоч, на жаль, мати книжку народну в руках
Я признав небезпечною річчю.
О, Україно моя! Я звязав свій язик,
Щоб кохати безвечно ідею,
Але в грудях не зможу я здержати крик
У годину твого ювілею:
„Ще стоїть Україна! не вмерла вона,
І взірати не має охоти:
Кожна піч українська фортеця міцна:
Там на чатах лежать патріоти.“
Слава-ж нам! бо коли-б дух народу погас,
Не стерпівши свого лихоліття,
То по йому хоч зо два примірники з нас
Дочекають нового століття.
Слава нам! хоч-би вмерла Україна колись, —
Її слід буде легко шукати,
А щоб краще навік ті сліди збереглись,
Буде зроблено з нас препарат.

XIV. Агафангел Кримський.

183. До поета.

Як на тебе найде
Віщий дух пророчій,
То гляди, не стався
На людські очі.

Бо сучасні люди,
Чуючи пророка,
Кажуть: „Де-ж на ньому
Мантія широка?“

Їм пізнати важко
Дух, огонь поета. —
Їм би треба мантії,
Мантії, не жилета.

Ну, й себе самого
Обгортає сором,
І вогонь твій гасне.
Ще й стає докором.

184. Вчора балакав оратор.

Вчора балакав оратор.
Тема: „Потреби людей“ . . .
Воля . . . братерство і рівність . . .
Тисячі гарних ідей . . .

— Стійте! — кажу. — А на-
родність?
Це вам згадати не тра?
— „Ат! Що-ж таке народність?
Слово! перожня мара!“

Тупо я глянув на мовця . . .
Ех, сотворіння дурне!
Смієш ти звати марою,
Силу, що нищить мене? . . .

В жертву для неї спалив я
Щире кохання своє.
Біль по розбитому щасті
Дихать мені не дає.

Глянь: не стара ще людина:
Весь я — руїна стара!
Весь я зігнувся, посивів! . . .
Має це бути „мара“?

Буть національність марою —
Зжертви мене не могла-б! . . .
Ні! Це гнітуча потреба,
І перед нею я — раб.

Можу ярмом її звати,
Можу її проклинать,
Але й прокляту народність
Не перестану кохати!

185. На чужині.

Горді пальми... Думні лаври...	Я хлпнувся, бо наче вшвся
Манячливий кшарпе...	З аромату тих квіток.
Океан тропічних квітів...	Аж погляну: коло пальми
Ще й цвіте цитринний ліс...	Простий житній колосок.

„Гей, земляче!“ — шепче колос,
Похлившись на стебло:
„Ми чужі для цього раю, —
Що-ж сюди нас принесло?“

186. Забрався я на шпиль.

Забрався я на шпиль... Внизу носились хмари...
Дививсь у далечінь: на море, на Бейрут.
Тут глетчери, зіма, а там бують чари...
Палючий, дивний край!... Чудовий райський кут!

Леліється Бейрут... Блискучий сад тропічний,
Де пальма розрослась на килимі з лілей!
І ллється аромат гарячий наркотичний
З пняючих тубероз, роскішних орхідей...

Дивлюсь і на Ліван... Там дше прохолода...
Зеленая дука... Пахучая роса...
Смолистий свіжкий ліс... Могутня природа...
Рожеві гаї... Весняная краса!

А тут над хмарами, куди оце я скрився,
Глибокі сніги та скелі льодяні.
Із-під тієї кори сипенький ряст пробився
Та й тихо тагідно всміхається мені.

Дужина від кедрин — ця квіточка бліденька:
Ноборює зіму і крижаную лють.
Така моя любов: горить собі тихенько
І, не палаючи, провалює всю грудь.

187. Стоять зачаровані.

Стоять зачаровані, сльивою облиті
Сади ароматні, запашні квіти.
Візьму-ж бо я лютюю — і в тихій нуді
Ударю по струнах в нічній самоті.

Сріблясті потоки із місяця ллються,
Сріблястії згуки з-під лютні несуться.
Заслухались квіти, притихнув садок,
Ба, навіть фонтан журкотливий примовк.

Нарешті у пальми листки застогнали:
„Не грай, чоловіче! усохнем з печалі!“
Журливо стрінулася рожа-краса, —
Упала на мене пахуча сльоза.

Схилились плакучії верби й маслини,
Шумлять кипариси і мирти, й цитрини.
Магнолія молить: „Ой годі! не грай,
І нашого серця на смерть не вражай!“

188. Знову серце заболіло.

Знову серце заболіло,
Знов ущерть набігло горя...
Я пішов собі із міста
На безлюдний беріг моря.

Задивився я на море,
Хвилі плещуться об ноги
Їх глухее воркотіння
Заколисую тривоги.

Пісочаная рівнина...
Море-ж — гребні голубії;
Піна беться в побережжя...
Вітерець із моря віє.

Сонце грається у водах,
В тому сріблі та кришталі,
В цілیم морі щастя й радість...
Розпливлось мої печалі.

189. По піску, по золотому.

По піску, по золотому
Летється срібная вода:
Плеще, грається на ньому
І грудима припада.

Нижче, нижче гветься гилля
У плакучої верби:
„Тах справляється весілля,
Я — зсихаює од журби.“

190. Гаснуло сонце.

Гаснуло сонце. Дихнув вітерець, —
Я стрепенувся (а був як мервець).
Он-де на обрії хатка твоя:
Вітер — ізвідти, і сю його я.

Вітер — ізвідти: я дихаю їм...
Наче впиваюсь диханням твоїм...
Далі зриваюсь. Уже я в садку.
Стежкою йду по нічнім холодку.

Стежкою йду я. Ну, от твій поріг.
Тут на піску є сліди твоїх ніг.
Земле священна! Священний садок!
Я нахилиюсь, цілую пісок.

Осьде фонтанчик, що руки твої
Плюскались різко в його течії.
Ах, це для мене святая вода!...
Нею кроплю собі лоб і уста.

Високо світло в віконці горить:
Там за запоною Бог мій сидить!
Огнепоклонник до свого вогня
Так не помолиться щиро, як я.

Ти — мій Господь, я — невольник тобі,
І не молю я нічого собі:
Погляд єдиний з ласкавих очей, —
І щасливіший з усіх я людей!

191. Поезіє, сопутнице моя!

Поезіє, сопутнице моя!
Ти — теплий животворний промінь сонця,
Ти — тихий місяць, що в тюрмі сля,
З закуреного, темного віконця,
Як попадався я в буденний бруд,

Робила ти одно з великих чуд:
Ховала все під фантастичним флером.
Як під сріблястим, місячним етером.

В важкі хвилини скорби та недуг
Я тихо йшов, куди гляділи очі.
І слухав, як шумить діброва, дуг.
А синє море піною клекоче.
Дивився я на низку диких гір,
Що їх боки обріс кудлатий бір;
На скелях зверху трепотіли хмари...
Ах, душу переймали ніжні чари!

Було і так: на провесні колись
Я опинивсь на вільнім, чистім полі.
А там солодкі пахощі лились
Із бальзамистих пупяків тополі;
На сонці плюскався польовий потік...
Я до травиці, плачучи, приник,
Ридав од радощів, од аромата, —
А хтось ізрік: „Дивіть на психопата!“

Ви, люди, знов казали „психопат“,
Коли мені пахучу, любу казку
Шептали вітри, квіти й тихий сад,
І туркотіли горлички про ласку, —
Коли під гарну музику та спів
Я в чарівній задумі камянів,
І раптом, не прощавшись із гостями,
Тікав до моря граться камінцями.

„Причинний!“ — говорили ви й тоді,
Коли я в грошах не визнавав принади,
І через сни таємні, молоді
Я рвався геть од теплої посади.
Я був для вас причинний і тоді,
Коли чийсь образ носячи в груді,
В нім бачив тільки те, що поетичне,
А одкидав усе, що прозаїчне.

Для мене голос серця — все святе,
А вам за психопатію здається . . .
Не стану-ж думать, як ви назвете
Мої пісні, що впили з серця!
Коли в поета щиро летється спів,
Так що йому ваш сміх або ваш гнів?
Не божевілья в тім! не неморальність!
Що з серця йде, то правда й ідеальність.

192. Мій краю.

Мій краю, за тебе прийнять не лякаюсь
Найгіршого лиха,
Бо всякеє горе, недоля, скорбота
Тепер мені втіха.

Дурниця всі рани душевні й тілесні
З нудьгою, чи з кровю,
Бо знаю я серце, котре мої болі
Погоїть любовю.

193. В горах ливанських.

Скелі . . . Кедри . . . Скоро й вечір.
Я смутна стою.
Вється стежка . . . Ох, чи йтиме
Той, кого люблю? . . .

Тінь в долинах. Верховгірря —
Наче золоте . . .
Гасне сонце, тоне в морі . . .
Любий! де-ж ти? . . . де? . . .

Впала ніч . . . Шакали вночі . . .
Вітер . . . Мов віма!
Я всі очі прогляділа —
Милого нема!

194. Самотою на чужині.

Ох, арабські фоліанти!
Вже несла вас читати, —
Бо розкинувсь сад запашний
Під вікном моєї хати.

Є й мідал ясно-зелений,
Єсть і сивая маслина,
І акація рожева,
І смелистая бедрина.

Підведу від книжки очі, —
Під вікном ростуть банани,
Шелестять високі пальми,
Мірти, фіїи і платани.

Підійду я до віконця, —
Пахнуть розі і васильки,
Туберози і фіялки,
Й наркотичні гвоздики.

І нудьга, немов гадюка,
Обгортається круг серця:
Сам не знаю звідки смуток,
І кудя-ж то серце рветься? . . .

195. Як дві краплі.

Як дві краплі в бурнім морі,
На хвилинку ми зустрілись;
Нанеслась новітня хвиля, —
Ми навіки розлучились.

Знову сам я на чужині . . .
Не побачимось ніколи . . .
Серце нне . . . В грудях важко . . .
Доле! . . . Доле! . . . Люта доле! . . .

196. Часом сонце кине промінь.

Часом сонце кине промінь
В темну-темную хатину,
Розжене холодну сутінь
Та й щезає за хвилину.

І темницю знов затоплять
Хмари чорні, непрозорі . . .
Так без вас зо мною сталося,
Дорогі, ясні зорі!

Хоч на-дворі жар палючий,
А душа примерзла й стогне . . .
Сутінь очі застеляє . . .
Нерви плачуть . . . Кров холодне . . .

XV. Леся Українка.

197. Чи сумно вас...

Чи сумно вас, чи радісно читать
Оповідання про велику драму?
То хочеться над вами заридать.
То заспівать з раптового нестяму.

То був якийсь блискучий карнавал.
Червона орґія буюла на просторі.
Здавалось, налетів девятий вал
І прокотився бурею по морі.

Девятий, грізний вал! У глибині
Якісь печери позіхали чорні
Та високо здіймались гребіні
І, тремтячи вогнем, здавались необорні.

Плавким багаттям вал на гору наступав.
Гора стояла твердо, міцно, стало,
Холодна та німа. Розбився вал,
Утихла буря — більш валів не стало.

Зоставсь на дрібних хвилях марний шум,
Та дрібні камінці безсило торохтіли.
Нещасні камінці! той побережний тлум
Ні море, ні гора приймати не хотіли.

Девятий вал... Чи то-ж була вода.
Що марне так розбилася об кручу?
То-ж сіль землі, то-ж сила молода
Ішла на смерть, на згубу неминучу.

Лягала молодь у труну жива
З одважним усміхом, немов байдужа.
Отак індійська молода вдова
Іде вмірати на кострищі мужа,

З вином в руці, весела та хмільна
Іде обнять в огні дружину любу.
Хто знає, чи любов, чи просто чад вина
Веде її на огнище до шлюбу?

О, то було огнистее вино,
Те, що спянило молодь героїчну!
По жилах розливалось воно,
Палило кров, до хмелю непривичну,

Правдиве „цяне-чоло“ з буйних мрій,
Святої віри, молодого палу, —
Та хто-б не кинувся від нього в бій
З широким розмахом збунтованого валу?

Чи сльози, чи квітки від нас належать вам,
Підкошені в розцвіті сил герої?
Колп-б то так судилося і нам
Спалити молодість і полягти при зброї!

Не те судилось нам. Найкращі дні
Свої провесни ми зустрівали сумом;
Тоді як-раз погасли всі вогні
І вкрилось темне море сивим шумом:

Порікування дрібних камінців
Наводило оспалість і досаду:
Минув час орій, не було вінців
І на вино не стало винограду:

Старі мечі поржавіли, — нових
Ще не скували молодії руки:
Були поховані всі мертві, а з живих
Не боевої вчилися ми науки:

Стих карнавал, а тії, що пили,
Для нас покинули важке похмілля, —
Ми, лицарі без спадку, не могли
Так бучно справити собі весілля . . .

О ви, що полягли в таку смутну весну,
Як вдарили недосвіти-морози, —
Нащадки не складуть вінців вам на труну,
Вам не квітки пристали, тільки сльози!

198. Де поділися ви . . .

Де поділися ви, голоснії слова,
Що без вас моя туга німа?
Розточилися ви, як весняна вода
По ярах, по байраках, по балках.
Чом не станете ви, як на морі вали,
Не гукнете одважно до неба,
Не заглушите тутти прибоєм гучним,
Не розієте смутку моєї душі
Міцним напрасним натиском бурі?

Я не на те, слова, ховала вас
І наоїла кровю свого серця,
Щоб ви лилися, мов отрута млява,
І посідали душі, мов іржа,
Проміняєм ясним, хвилями буйними,
Нрудкими искрами, летючими зірками,
Налкими блискавицями, мечами
Хотіла-б я вас виховать, слова!
Щоб ви дуну гірську будили, а не стогін,
Щоб краями, та не труїли серце,
Щоб піснею були, а не квилінням,
Вражайте, ріжте, навіть убивайте,
Не будьте тільки дощком осіннім,
Палайте, чи палить, та не вяліть!

199. Свята ніч.

В темну ніч ми зібрались громадкою йти
Так поважно, немов у пригоді
Мали стати кому, а проте без мети, —
Ми дивились на зорі та й годі.

Тихі, тихі й спокійні були
Ліс і поле на цілм просторі,
І, здавалось, неваче ми чути могли,
Як спадали летючі зорі.

Всі розмови, нескінчені тут на землі,
Десь кінчалися там між зірками.
Проти вічності неба були ми малі,
Але небо схиялось над нами.

Ніч без тіней і світло без проміння хвиль . . .
Все було і далеко й близько.
І сияли нам зорі за тисячі миль
І між нами світили низенько.

Нам не раз крізь волосся світила зоря,
Мов горищвіт у темному листі.
Наче ми, перепливши небесні моря,
Заквітчалися в краплі сріблесті.

І, немов над святими, зірки золоті
У корону сипітались огнисту.
Отже й справді, здається, були ми святі
В тую зоряну ніч урочисту.

200. Досвітні огні.

Ніч темна людей всіх потомлених скрила
Під чорні широкії крила.
Погасли вечірні огні;
Усі спочивають у сві.
Всіх владарка ніч покорила.

Хто спить, хто не спить, — покорись темній силі!
Щасливий, хто сні має милі!
Від мене сон милий тіка . . .
Навколо темнота тяжка,
Навколо все спить, як в могилі.

Привиддя лихі мені душу гнітили,
Повстати-ж не мала я сили . . .
Зненацька проміння ясне
Од сну пробудило мене, —
Досвітні огні засвітили!

Досвітні огні переможні, урочі
Прорізали темряву ночі.
Ще соняшні проміні сплять, —
Досвітні огні вже горять,
То світять їх люди робочі.

Вставай, хто живий, в кого думка повстала!
Година для праці настала!
Не бійся досвітньої мли, —
Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла.

201. І все таки . . .

І все таки до тебе думка лине,
Мій занапащений, нещасний краю;
Як я тебе згадаю,
Грудях серце з туги, з жалю гине.

Ці очі бачили скрізь лихо і насилля,
А тяжчого від твого не видали,
Вони-б над ним рндали,
Та сором сліз, що ллються від безсилля.

О, сліз таких вже випито чимало, —
Країна ціла може в них втопитись;
Доволі вже їм литись, —
Що слези там, де навіть крові мало!

202. Перемога.

Довго я не хотіла коритись весні,
Не хотіла її вислухати,
Тії речі лагідні, знадні, чарівні
Я боялась до серця приймати.

„Ні, не клич мене, весно, — казала я їй, —
Не чаруй і не ваб надаремне.
Що мені по красі тій веселій, ясній?
В мене серце і смутне і темне.“

А весна гомоніла: „Послухай мене!
Все кориться міцній моїй владі:
Темний гай вже забув зімування сумне
І красує в зеленім наряді;

„Темна хмара озвалася громом гучним,
Освітилась огнем блискавиці,
Вкрилась темна земля зіллям-рястом дрібним:
Все кориться мені мов цариці.

„Хай же й темнеє серце твоє оживе
І на спів мій веселий озветься;
Бо на його озвалося все, що живе,
В тебе-ж серце живе, бо ще бється.

Тихо думка шепоче: „Не вірь тій весні!“
Та даремна вже та осторога:
Вже покинулись мрії і співи в мені . . .
Весно, весно, — твоя перемога!

203. Гей піду я . . .

Гей піду я в ті зелені гори,
Де смереки гомонять високі,
Понесу я жалі одинокі,
Та й пуцу їх у гірські простори.

Кину свої жалі
На зелені галі,
Пуцу бором свою тугу,
Чи не знайде другу . . .

204. Темна хмара...

Темна хмара, а веселка ясна.
Що ти робиш, дівчино нещасна?
Ореш тугу, сієш на ній смуток.
Схаменися, який з того skutok!

Хай би туга облогом лежала,
А ти-б собі пшениченьку жала.
А в пшениці то мак, то волошки
Зацрасили-б роботоньку трошки.

То-ж не зійде рута
На твоїй ріллі,
А зійде отрута,
Жалі немалі.

Ой хто займе постать, —
Жни та обжинайсь,
Як надійде хмара,
То й не оглядайсь!

205. Ой здається — не журюся.

Ой здається — не журюся, так-ж я не рада,
Чогось мені тяжко-важко, на серці досада.

Ой кину я ту досаду геть на бездоріжжя,
Зійшла моя досадонька, як мак серед збіжжя;

А я той цвіт позриваю та сплету віночка,
Кину його червоного в воду до поточка:

Пливи, пливи, мій віночку до самого моря,
Може буря тебе втопить, чи не збудує гора.

Ой розбила вінка буря, так-ж не втопила,
А від нього синя хвиля геть почервоніла.

Гірка вода в синім морі, гірко її пити;
Чом я свою досадоньку не можу втопити?

206. Хотіла-б я уплисти за водою.

Хотілаб я уплисти за водою,
Немов Офелія, уквітчана, безумна.
За мною в слід плыли-б мої пісні,
Хвилюючи, як та вода лагідна,
Все далі, далі...

І вода помалу
Мене-б у легкі хвилі загортала,
І колихала-б, наче люба мрія,
Так тихо, тихо . . .

Я-ж, така безвладна,
Дала-б себе нести і загортати,
Пливучи з тихим, ледви чутиим співом,
Спускаючись в блакитну, ясну воду
Все глибше, глибше . . .

Потім би на хвилі
Зостався тільки відгук невразний
Моїх пісень, мов спогад, що зникає,
Забутої балади з давніх часів, —
В ній щось було таке смутне, криваве,
Та як згадати? Пісня та лунала
Давно, давно . . .

А потім зник би й відгук
І на воді ще-б колихались тільки
Мої квітки, що не пішли зо мною
На дно ріки. Плили-б вони, аж поки
В яку сагу спокійну не прибились
До білих водяних лілей, — там стали-б.
Схилялися-б над сонною водою
Берез плакучих нерухоми віти;
У тихий захист вітер би не віяв;
Спускався-б тільки з неба на лілей
І на квітки, що я безумна рвала,
Спокій, спокій . . .

207. О, як то тяжко . . .

О, як то тяжко тим шляхом ходити,
Широким, битим, курявою вкритим,
Де люди всі отарою здаються,
Де не ростуть ні квіти, ні терни!

Здалека вабить, мріє те верхівля,
Що так палає золотим пожаром!
Непереможно прагну я поставить
Там високо червону короговку,
Де й сам орел гнізда не сміє звить!

Як порива мене палке бажання
Піти туди пісками, чагарамн,
Послухати гірської пущі гомін,
Заглянути в таємну безодню,
З потоками прудкими сперечатись,
Поміж льоди дістатись самоцвітні,
Збудити в горах піснею дуну!
Проводарем хай служить короговка,
Нехай тримає на слизькій дорозі,
Аж поки на верхівлі не замає,
Змагаючись проти гірського вітру.

Коли-ж мене на пів дороги стріне
Важка лявіна і впаде, мов доля,
На голову мою, тоді впаду я
На сніг нагірний, мов на білу постіль.
Хай по мені не плачуть смутні дзвони,
Хай заспіває вільний, дзвінкий вітер,
Закрутиться метелиця весела,
І зарояться сніжні зорі колом
І з поцілунками холодними закріють
Мені палкі та необачні очі...

208. У кожного люду...

У кожного люду, у кожній країні
Живе такий спогад, що в його давнині
Були золоті віки,
Як пісня і слово були у шанобі
В міцних цього світа: не тільки на гробі
Складались поетам вінки.

За пишнії хрії, величнії оди
Король слав поетам-співцям нагороди,
Він славу їх мав у руці,
За ввічливі станси, гучні мадригали
Вродливиці теж нагороду давали, —
Не знали погорди співці.

209. Чує лицарь . . .

Чує лицарь серед бою,
Що смертельна рана в грудях,
Стиснув панцира міцніше,
Аби кров затамувати.

Бачить з вежі гарна дама,
Що поблід її коханий,
Що рукою стиснув груди, —
Посла до нього джурю:

— „Пане лицарю, вас просять
Залшити бій кривавий
Хоч на ту малу часину,
Поки рану перевяжуть.

„Є у нас мягкі завої
І бальзам на рану гоїний,
Там на вежі біла постіль
Вже давно для вас готова.“

— „Любий джуро! щира дяка
Тій, що шле тебе до мене,
Але я прийти не мож
На запросни лагідні.

„Як би я хоч на хвилину
Скинув цей залізний панцир,
Кров би кинулась потоком
І життя моє порвала-б.

„Бо її такі бувають рани,
Що нема на них бальзаму,
Що нема на них завоїв,
Окрім панцира твердого.“

— „Ох, мій пане, ця відповідь
Зранить серце ніжній дамі.“
— „Може має дама панцир, —
Хай його міцніше стисне . . .“

210. Гетьте, думи . . .

Гетьте, думи, ви хмари осінні!
То-ж тепера весна золота!
Чи то так у жалю, в голосінні
Проїдуть молодії літа?

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть, думи сумні!

Я на вбогім, сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квіткы,
Буду сіять квіткы на дорозі,
Буду лить на їх сльози гіркы.

Я на гору круту кремьяную
Буду камінь важенньгий здіймать,
І, вагу песучи ту страшную,
Буду пісню веселу співать.

Я у темную пічку невідну
Не стулю й на хвилинку очей,
Все шукатиму зірку провідну
І шукатиму безліч ночей.

Так, я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Буду жити! Геть, думи сумні!

211. Лісова пісня.

(Драма-казка в трьох діях.)

(Частина III дії.)

(Хмарна, вітряна, осіння ніч. Останній, жовтий відблиск гасне в хаосі голого верховіття. Стогнуть пугачі, регочуть сови, уїдливо хавкають пущики. Раптом усе покривається протяглим сумням вовчим виттям, що розлягається все дужче, дужче і враз обривається. Настас тиша.)

Починається хворе світання пізньої осені. Безлисий ліс ледви зріє проти пошлястого неба чорною щетиною, а долі по узліссі снується розтрінаний морок. Лукашева хата починає біліти стінами, при одній стіні чорніє якась постать, що, знеможена, прихилилась до одвірка, в ній ледви можна пізнати Мавку; — вона в чорній одежі, в сивому, непрозорому серпанку, тільки на грудях красіє маленький калиновий пучечок.

Коли розвидняється, на галяві стає видно великий пенюк, там, де стояв колись столітній дуб, а недалечко від нього недавно наспаду, ще не порослу моріжком, могилу.

З лісу виходить Лісовик у сирій свиті і в шапці з вовчого хутра.

Лісовик: (придивляючись до постаті під хатою).

Ти, донечко?

Мавка (трохи поступає до нього). Це я.

Лісовик. Невже пустив тебе назад „Той, що в скелі сидить“?

Мавка. Ти визволив мене своїм злочном.

Лісовик. Ту помсту ти злочном називаєш.

ту справедливу помсту, що завдав я зрадливому коханцеві твоєму?

Хіба-ж то не по правді, що дізнав він самотного неслітьського одчаю, блукаючи в подобі вовчій лісом?

Авже-ж! Тепер він вовкулака дикий!

Хай скавучить, нехай голосить, вие, хай прагне крові людської — не вгасить своєї муки злої!

Мавка. Не радій.

Бо я його порятувала. В серці знайшла я тєє слово чарівне, що й озвірілих в люди повертає.

Лісовик (гукає зо злости ногою і ламає з тріском свого цінка).

Не гідна ти дочкою лісу зватись!
Бо в тебе дух не вільний, лісовий,
а хатній рабський!

Мавка. О, коли-б ти знав,
коли-б ти знав, як страшно то було . . .
Я спала сном камінним у печері
глибокій, чорній, вохкій та холодній,
коли спотворений пробився голос
крізь неприступні скелі, і виття
протягле, дике сумно розіслалось
по темних мертвих водах і збудило
між скелями луну давно померлу . . .
І я прокинулась. Вогнем підземним
мій жаль палкий зірвав печерний склеп,
і вирвалась я знов на світ. І слово
уста мої німі оживило,
і я вчинила диво . . . Я збагнула,
що забуття не сужено мені.

Лісовик. Де-ж він тепер? Чому він не з тобою?
Чи то й його невдячність невміруща
так, як твоє кохання?

Мавка. Ох, дідусю!
Як-би ти бачив! . . . Він в подобі людській
упав мені до ніг, мов ясень втяпий . . .
із долу вгору він до мене звів
такий болючий погляд, повний туги
і каяття палкого, без надії . . .
Людина тільки може так дивитись! . . .
Я ще до мови не прийшла, як він
схопивсь на рівні ноги, і від мене
тремтячими руками заслонився,
і кинувся, не мовлячи ні слова,
в байрак терновий, там і зник з очей.

Лісовик. І що-ж тепер ти думаєш робити?

Мавка. Не знаю . . . Я тепер як тїнь блукаю
край цієї хати, я не маю сили
покинути її . . . Я серцем чую —
він вернеться сюди . . .

(Лісовик мовчки журливо хитає головою. Мавка нов прихилиється до стїни.)

Лісовик.

Дитино бідна.

чого ти йшла від нас у край понурій?

Невже нема спочинку в ріднім гаю?

Дивись, он жде тебе твоя верба.

вона давно вже леже постелила

і журиться, що ти десь забарилась.

Ци спочинь.

Мавка (тихо.) Не можу я. Дідуся.

(Лісовик, сумно зітхнувши, погладу подався в ліс. З лісу чується навісний гулот, наче хтось без ваги женеється коном, потім спинається.)

Куць (вискакує з-за хап, потерпаючи руки і спинається, побачивши Мавку).

Ти, Мавко, тут?

Мавка. А ти чого нпкаєш?

Куць. Я їм коня притяг за гичку в станю.

Гаразд мене поповозив в-останнє,

вже не возитиме нікого більше!

Мавка. Ненавидний! Ти оганьбів наш ліс!

Це так держиш умову з дядьком Левом?

Куць. Умова наша вмерла вкуші з ним.

Мавка. Як? Дядько Лев умер?

Куць. Он і могила.

Під дубом поховали, а прийшлося

коло пенька старому спочивати.

Мавка. Обое полягли . . . Він пречував,

що вже йому цей рік не зімувати . . . (находить до могили).

Ой, як же плаче серце по тобі,

єдиний друже мій! Як би я мала

живущі сльози, я-б зроспла землю.

барвінок би зростила невмірущий

на цій могилі. А тепер я вбога,

мій жаль спадає наче мертвий лист . . .

Куць. Жаль не пристав мені, а все-ж я мушу

признатися — так старого нікода,

бо він умів тримати з нами згоду.

Було і цапа чорного держить

при конях, щоб я мав на чому їздить.

Я блискавкою мчу було на цапі,

а коники стоять собі спокійно.

Оці баби зовсім не вміють жити

як слід із нами — цапа продали.

зрубали дуба. Зрушили умову.
Ну, й я-ж віддячив їм! Найкращі коні
на смерть заїздив; куплять — знов заїзжу.
Ще й відьму, що в чортинці бабувала,
гарненько попросив, щоб їм корови
геть чисто поцувала. Хай же знають!
Ще-ж Водяник стійка їм підмочив,
а Потерчата збіжжя погноїли,
Пропасниця їх досі бе за те,
що озеро коноплями згидили.
Не буде їм добра тепер у лісі!
Вже тут навколо хати й Злидні ходять.

Злидні (малі, заморені істоти, в лахмітті, з вічним, гризьким голодом на обличчі
з'являються з-за кутка хатнього).

Ми тут! А хто нас кличе?

Мавка (кидається їм навперейми до дверей).

Геть! Щезайте!

Ніхто не кликав вас!

Один Злидень. Злетіло слово, —
назад не вернеться.

Злидні (обсідають поріг). Коли-б там швидче
нам двері відчинили — ми голодні!

Мавка. Я не пущу туди!

Злидні. То дай нам їсти!

Мавка (з жахом). Нічого я не маю . . .

Злидні. Дай калину
оту, що носши коло серця! Дай!

Мавка. Це кров моя!

Злидні. Дарма! Ми любім кров.

(Один Злидень кидається їй на груди і смочче калину, інші сіпають його, щоб і собі по-
куштувати, гризуться межи собою і гарчать, як собаки.)

Куць. Ей, Злидні, залишіть — то не людина.

(Злидні сминаються, цокотять зубами і свищать від голоду.)

Злидні (до Куця). Так дай нам їсти, бо тебе ззімо!

(Кидаються до Куця, той відскакує.)

Куць. Ну, ну, помалу!

Злидні. Їсти! Ми голодні!!

Куць. Стривайте, зараз я збужу бабів,
вам буде їжа, а мені забава.

(Бере грудку землі, кидає в вікно і розбиває шибку.)

Голос матері Лукашевої (в хаті).

Ой! Що таке? Вже знов нечиста сила!

Куць (до Злиднів пошепки).

А бачите — прокинулась. Ось хутко
покличе вас. Тепер посидьте тихо,
а то ще заклене стара вас так,
що й в землю ввійдете, — вона це вміє.

Злидні скулуються під порогом темною купою.

(З хати чути крізь розбиту шибку рухи вставання матері, потім її голос, а згодом Килина.)

Голос матері. О, вже й розвиднилось, а та все спить.

Кишно! Геї, Кишно! Ну, та й спить-же,
бодай навик заснула... Встань! А встань,
бодай ти вже не встала!

Голос Килини (сначала). Та чого там?

Мати (удливо). Пора-ж тобі коровицю здоїти,
оту молошну: турського заводу,
що ти ще за небіжчика придбала.

Килина (вже прочувавшись).

Я тії подую, що тут застала,
та націжу три каплі молока —
хунт масла буде.

Мати. Отже й не змовчить!

Хто-ж винен, що набіду в нас не стало?
З такою господинею... ой, горе!
Ну, вже й невісточка! І де взялася
на нашу голову?

Килина. А хто-ж велів
до мене засилатися. Та-ж мали
отут якусь задринанку, було вам
прийняти та приборати хорошенько,
от і була-б невісточка до мислі.

Мати. А що-ж — гадаєш, ні? Таки й була-б!

Дурний Лукаш, що проміняв на тебе,
бо то було таке покірне, добре,
хоч прикладай до рани... Узиваєш
її задринанкою, а сама
її зелену сукню перешла
та й досі соваєш — немає встиду!

Килина. Та вже-ж, у вас находишся в новому!...

Он чоловіка десь повітря носить.

А ти бідуї з свекрушнськом проклятим, —
ні жінка, ні вдова — якась покидька!

Мати. Який би чоловік з тобою всидів?

Бідо напрасна! Що було — то ззіла
з дітнськами своїми. — он, сидять! —
бодай так вас самих посіли злидні!

Килина. Нехай того посадуть, хто їх кличе!

(На цих словах одчиняє двері з хати. Куць утікає в болото. Злидні схоплюються і забігають у сівні.)

212. Касандра.

(Драматична поема.)

(VI частина.)

Касандрин покій. Касандра і Гелен.

Касандра. Так ти скажи мені по правді, брате,
яку ти провість по пташках побачив?

(Дивиться йому в вічі, Гелен їх спускає додолу.)

Гелен. Та що там! Ми обоє віщуни
і добре знаєм, що пташки, й утрібки,
і кров, і дим від жертви, все то тільки
покраси й покривало голій правді,
про людське око. Адже тая правда —
цютлива дуже і поважна жінка
і сором їй ходити без одежі. (Сміється.)

Касандра. Але й сама я жінка, отже правду
я можу бачити й невбрану.

Гелен. Сестро,
скажи мені, хто бачив голу правду?

Касандра. Я бачила її аж надто часто!

Гелен. Чи певна ти, що ти її очима
своїми не наврочила.

Касандра. Гелене,
торкнувся ти до виразки палкої,
але стерплю одважно, хочу щиро
порадитись тебе, — ти наймудріший
з усіх братів, гнучкий і тонкий розум
у тебе, як вогонь.

Гелен. Або як вуж?
Фрігійський розум, сестро! Ми, Троянці,
за довгий час облоги вже навчилися
звиватися вужами. Що робити?
Коли-б ти бачила, як Деїфоб
звивався перед Лідійцем, ти-б сказала
що й другий брат гнучкий-тонкий зробився.

Касандра. Не говори мені про гнучкість плаза,
ди мене то не мудрість, а гидота.
Скажи мені по щирости, як брат
сестрі кохавій: чи ти справді думав
чи по пташках, чи просто, все одно,
що в цих заручинах рятунок Трої
і що рятунок той дадуть Лідійці?

Гелен. Ти завдала мені трудне питання.
По щирости: — раз думав, а раз ні.

Касандра. Як розуміти це?

Гелен. А так. Спочатку
я певен був, побачивши те військо,
найжене списами, нечисленне,
на силу свіже, на одвагу дуже,
що Еліам, потомленим війною,
знесиленням облогою, не встоять
проти царя, жадібною звняти.
І певен я: коли-б та перемога
була в руці в Гелени, в Поліксени,
чи в Андромахи, чи в котрої хочеш,
та не в твоїй — вона була-б за нами.

Касандра. Чи й ти гадаєш так, що все нещастя
походить від Касандри?

Гелен. Хоч не все,
але багато.

Касандра. Брате! що ти кажеш!?

Гелен. Ти щирости хотіла і вволів я
твоє бажання, не моє, сестричко.
Та я тебе, Касандро, не картаю,
невинна ти з своєї вдачі. Певне
боги в тім винні, що дали тобі
пізнати правду, сили-ж не дали,
щоб кермувати правдою. Ти бачиш

і, склавши руки, або заломавши,
стоїш безвладна перед тим привидям
страшної правди, мов закам'яніла,
немов на тебе глянула Медуза,
і тільки жах наводиш на людей.
А правда від того стає страшніша,
і люди тратять решту сили й глузду,
або ідуть з одчаю на пропасте,
а ти тоді говориш: „Я-ж казала!“

Касандра. А що-ж би ти зробив?

Гелен. Те, що роблю.

Я з правдою борюсь і сподіваюсь
її подужати і кермувати —
от, як стерничий кораблем кермує.

Касандра. А Мойра, брате, неблагана Мойра?

Ї-ж бо воля світом всім кермує,
а ти це мав би кермувати нею?

Гелен. Не так, Касандро. Мойра так врядила,

щоб був і світ і море і керманнч,
і корабель, і бурі, і погода,
і скеля, і затока; щоб була
і боротьба, й надія, й перемога,
і правда, і . . . неправда.

Касандра. Коли так,
вона бажає, щоб була й Касандра.

Гелен. І щоб Гелен боровсь проти Касандри.

Оцю я правду бачу і борюся,
щоб нам троянський корабель стягти
з тієї мілизни, куди Касандра
його загнала правдою своєю.

Касандра. А ти його неправдою врятуєш?

Гелен. Що правда? Що неправда? Ту брехню,

що справдиться, всі правдою зовуть.
Одного разу раб мені збрехав,
що мій фіял украдено, бо просто
не хтілося йому шукать фіяла,
а поки лінувався раб, то й справді
фіял було украдено. Де правда
була тут, де брехня? Топенька смужка

брехню від правди ділить у минулім,
але в прийдешньому нема вже й смужки.

Касандра. Коли хто каже те, в що й сам не вірить,
То це неправда явна.

Гелен. А як скаже,
хоч в добрій вірі, тільки помилвишись
недоладу, то це вже буде правда?

Касандра. А як же ти, Гелене, одріжняєш
брехню від правди?

Гелен. Та ніяк. Я просто
даю їм спокій.

Касандра. Як же ти віщуєш?
Що кажеш людям?

Гелен. Те що треба, сестро,
те, що корисно, або, що почесно.

Касандра. Невже ніколи ти того не бачиш
що буде немінуче, невблагане?

Невже тобі не каже в серці голос:
„Так буде, так! Так буде, не инакше!“

Гелен. По щирости сказавши, — ні, ніколи.

Касандра. То нам норозумітись дуже тяжко.
Але скажи, як можеш ти прилюдно
казати: „бог мені відкрив . . . я бачив . . .
я голос чув таємний“, коли то
неправда все?

Гелен. Знов правда і неправда!

Лишим оці слова, нема в них глузду.

Ти думаєш, що правда родить мову?

Я думаю, що мова родить правду.

А чим же нам таку назвати правду,
що родиться з брехні? Чи ти ніколи
не бачила такого народження?

Я бачив безліч разів. Слово плідне
і більше родить, ніж земля прамати.

Касандра. Але ти сам казав: „роблю, що треба
і що корисно, що почесно“. На що-ж
потрібно удавати віщуна?

Хіба корисно то, хіба почесно?

Гелен. Авже-ж! Як би сьогодні батько й браття
і з ними всі Троянці й Троянки

Лідійців умовляли та благали,
ні нащо-б не здалось те все, — Лідійці
сказали-б тільки: „закляла Касандра,
пророчиця, — війна і шлюб щасливі.“

А я прийшов з повагою жерці
в віщунській діядемі, патерицю
посріблену здійняв високо вгору,
мов блискавка, вона свінула в вічі
усім чужинцям. Я сказав: „Мовчіть
і ждіть. Я вишустив із храму
свячених голубів.“ Замовкли миттю
і галас і розмови. Я сказав:

„Царь Ономай образив Апольона,
засватавши пророчицю його
і не сшитавши згоди стріловержця,
і бог за те свій гнів йому прорік
устами віщими Касандри. Можна
ще одвернути гнів, офірувавши
для бога иншу гекатомбу з білих
волів, що не були ще під ярмом.“

— „Я обіцяю!“ крикнув царь лідійський.

А я гукнув: „Я бачу: голуби
вернулись і годують голубяток!

Щасливий поворот і шлюб щасливий!“

І словом тим я переміг тебе,
видюща сестро.

Касандра. Чи на довго, брате?!

Гелен. Побачимо! Це правда, що на полі
воюють не Лідійці й не Ахайці,
а ти і я. Одвагою кермує
Гелен, а роспачем Касандра править.

Касандра. А що, коли Касандра переможе?

Чим виправдять Гелен свою неправду?

Гелен. Прилюдно скаже: це сам Ономай
себе згубив, бо замість гекатомби
саму обіцянку дав Апольону.“

Собі-ж він скаже: „Зброя поломилась
але ми иншу знайдем. Все-ж почесніші
при зброї гинути, ніж голіруч.“

Касандра. Чому-ж ти й сам не йшов у бій сьогодні
не з патерницею, — з мечем і списом?

Гелен. Бо меч і спис мала для мене зброя,
бо людські душі — от мое знаряддя,
крилате слово — от моя стріла,
люд проти люду — от мій поєдинок!
Усім тим правлю я, фрігійський розум,
ця діядема, ця патерниця
то знаки влади над всіми царями.
Я рівного собі не маю тут
з-поміж усіх владарів і героїв.
Ти тільки рівна, може навіть вища,
і ми боротись будем до загибну.

Касандра. Ох, я сама не знаю, чи хотіла-б,
чи ні, тебе перемогти сьогодні!
Ненависний мені той шлюб, мов смерть,
я так його боюсь, як згуби Трої.

Гелен. Любовь у тебе не фрігійський розум.
Чи ти не чула, як боги часами
своїх обращів хмарою веривають?
У мене є тайник під вівтарем, —
як станеш ти з тим Ономаєм впоруч,
приносьячи богам весільну жертву,
від жертви піде дим, сірчана хмара,
а як розійдеться — замість Касандри
порожнє місце буде. Розумієш?

Касандра. Це стид і ганьба — радити таке!
Чи це по-твоему „почесний“ вихід?

Гелен. Зате корисний і безпечний, сестро.

Касандра. Воліла-б я себе мечем убити!

Гелен. І тим роздратувала-б Ономаю,
а слово все так само зламала-б.
І не корисно й не почесно, сестро.

(Дивиться з усміхом на неї.)

Ми не однакові а все-ж ми рівні,
як не в ділах, то все-ж хоч у думках.

Полексена (в одить). Царь Ономай убитий, а Лідійці
урозтіч кинулись. Ой горе, горе!

Гелен. Радій, Касандро, ти перемогла!

Касандра (вищим голосом). Не я, а Мойра. Я її знаряддя.

Тонкий фрїійський розум і гнучкий, —
його зігнула Мойра і зломилa,
її правиця і важка й тверда,
вона кує з народів зброю світа,
а я і ти — ми тільки цвяхи в зброї.
Не перецінюймо себе, Гелене.

Андромаха (вбогає й песамовито кдається до Касандри).

Ти, люта згубо, всіх нас загубила!

Касандра (спокійно показує на Гелена).

Питай його, чом він не врятував.
Ми віщуни обоє, значить рівні.

(Виймає з-за пояса кужілку і сідає прями.)

213. Три хвилини.

Діяльог.

I.

У клюбі.

Натовп людей, промови, гамір. Одна пара Монтаньяр¹⁾ і Жірондист, в важкій суперечці одбивається від гурту і кінчас на одшбі почату розмову.

Монтаньяр. Послухай, громадянине, ти знаєш,
Я Монтаньяр, ненавизку тебе
І всі твої великопанські мрії.

Жірондист. Великопанські?

Монтаньяр. Вже-ж, великопанські!

Зреклися ви титулів, привілеїв
І хартій папірових лиш на те,
Щоб хартії неписані дістати,
На привілеїв посвітачами бути,
Героями для всіх віків потомнцх.
Ви Цезаря свого не пощадили,
Аби на титул Брутів заслужити.
О, тії Брути! Це-ж і є те кодро,

¹⁾ Montagnards — радикальна партія установчих зборів і національного конвенту в часі французької революції (1791—95); назва від горішних місць в азфітеатральній палаті.

З якого Цезарі виходять потім!
Хто хоче буть республікаццем добрим,
Хай гострить меч на Брута що-найперше.

Жірондист. А Цезарям своїм хай бє чолом,
Бо тії дозволяють всім, хто хоче,
На голову, посвячену тріумфом,
Болотом кидать, жартами маснимп, —
Все стерпить голова, аби жива.

Монтаньяр. (Двигється на голову Жірондиста.)
А нежива стерпяти може й більше.

Жірондист. Ні, громадянине, до неживої
Болото вже не пристає так легко,
А надто, як ще й кров її обмис . . .
Кров Цезаря проливши, Брут обмив
Усе болото цезарських тріумфів. (Задумується.)
Не думав він про це, меча здіймавши . . .

Монтаньяр. А то й те зняв би? (Заглядає Жірондистові у вічі.)

Жірондист. (Зітхає.) Може-б і не зняв.

Монтаньяр. (Щось записує собі у книжечку.)
Спасибі, громадянине!

Жірондист. За віщо?

Монтаньяр. Про те вже знаю я . . . скажи одно:
Замість болота, ти хотів би крові,
Чи все-ж пречиста діва гільтина
Для тебе завсока?

Жірондист. Це-ж до чого?

Монтаньяр. Так, ні до чого жарт! Бувай здоров! —

(Розходяться).

II.

В тюрмі Консержері.

Жірондист (увиходить у свою камеру і, спиняючись на порозі, звертає я до товаришів, що на коридорі.)
До завтрього, товариші! Запевне,
Побачимось . . .

Жірондист (з коридору.) На ешафоті може!

Монтаньяр (тепер він тюремник.

Не вільно розмовляти, громадяне!

Вже спати час. Позамикаю всіх.

Всі розходяться. Жірондист зачиняє в своїй камері двері від коридору. Чутно, як Монтаньяр замикає їх на ключ. Жірондист сідає читати. Який час тиша, далі бренькіт ключа в замку, відчиняються двері, увіходить Монтаньяр.

Монтаньяр. Добрий вечір, мій Бруте!

Жірондист.

Що вам треба,

Мій пане?

Монтаньяр. Це чому так титулуєш?

Жірондист. Бо „громадянин“ недоречний титул:

Шпиг і тюремник пан тепер над нами,

Та до громади з ним ми не пристанем.

Та й назви „громадянин“ не дамо.

Навіщо тее зайве лицемірство?

Монтаньяр. Як так, то й так. Негречність я прощаю

Тому, хто завтра йде на ешафот.

Жірондист (міняється на лиці, але промовляє спокійним голосом.)

Я завтра йду? Ти це напевне знаєш?

Монтаньяр. Так, напевнісінько.

Жірондист.

Лиши мене,

Я мушу листи написати.

Монтаньяр.

До друзів?

Та всі-ж вони, ті друзі, незабаром

Тобі у слід підуть — чи варт писати?

Я-б не трудився.

Жірондист.

Я писати буду

До незнайомих друзів. Я лише

Свій заповіт нащадкам по ідеї.

Монтаньяр. Даремна праця.

Жірондист

Ти, як нищий¹⁾ кат,

Хотів би знищити не тільки тіло.

А й розум, виточив би вкупі з кровю

Мою ідею!

Монтаньяр. Як би так без крові

Я з тебе виточити міг ідею.

То кров і тіло хай би пожили.

¹⁾ Нищий — підлий.

Жірондист. Таке життя було-б од смерті гірше.

Але не дідеш ти, бо за ідею

Ми всі готові вмерти, як один.

Монтаньяр. Та чи вона за вас готова жити?

Жірондист. Ідея вічна.

Монтаньяр. Як і ваше тіло,

Ні більш, ні менш.

Жірондист. Та що це ти говориш?

Монтаньяр. Вважи мені ідею, що жила

Хоч трохи довш, ніж покоління людське?

Жірондист. А християнство?

Монтаньяр. Скільки поколінь,

То стільки й християнств було на світі,

Коли не більше. Не зогнив ще хрест

Після розбитих, як уже в ідею

Гцилізна кинулась, і ті „церкви“,

Мов палиці цвілі на сирій будові.

Повстали на громаді християнській.

Проказою вважася Візантія,

І Рим живим мерцем одразу став

І заразив собою всі народи.

Жірондист. Але-ж бо не в церквах жила ідея.

А в людях тих, замучених героях,

Що так одважно йшли на муки й смерть . . .

Монтаньяр. А з ними вкуші йшла на смерть ідея.

Бо, сам скажи, в кому-ж було їй жити?

Жірондист. В нащадках тих героїв.

Монтаньяр. Ті нащадки

Вже не були героями сами.

Вони були панамі, вояками.

Рабами і панами, ну, чим хочеш.

І християнство стало панувати . . .

Воно з людьми жило, з людьми й мінилось.

Як думаєш, це-ж може бути, що з тіла

Апостола Петра зросло колись

Те дерево, з якого трон вигідний

Для нани римського майстри зробили?

Що більше вічне — тіло чи ідея?

Таку й твоєму тілу вічність дасть

Пречиста діва наша гільтйна.

От перше голова з плечей впаде
 І в конику опиниться низенько,
 А кров із жил напоїть ту травницю.
 Що проросла навколо енафоту,
 А рента крові піде вкуні з тілом
 В землі перебувати всякі зміни
 Такого-ж вічного життя, як те,
 Що впадо на долю християнству.
 Та впаде й твоїй ідеї вічній.
 Ви всі зогинти маєте, мій пане.

Жірондист. Коли це так, то вже-ж не тільки ми.

А й славні переможці Монтаньяр.

Монтаньяр. Запевне так! А тільки в тому річ.

Хто перший зогине, а хто останній.

Чий світ раніше згине.

Жірондист.

Як то — світ?

Монтаньяр. Невже-ж ти не додумався до того.

Що кожний мізок має власний світ?

Що жірондист живе на внутрішнім світі,

Ніж монтаньяр? Що ми будемо ріжне.

І на твоїй підваліні не може

Те встояти, що встоїть на моїй?

І хоч ні ти, ні я того не знаєм.

Кому й чому підваліні послужать.

Та кепський був би з мене будівничий.

Як би я не хотів міцніше власти

І в праці переважити тебе.

Жірондист. Навіщо?

Монтаньяр. А на теє, щоб сказати:

Я найсильніший, поки я живу.

І через те я житиму найдовше.

„Ти довголітній будеш на землі“

От де правдива, вища надгорода

Народам, партіям, та й одиницям.

Жірондист (через хвилю задуми, сумно):

Як здумаю про ту нещасну землю.

Злочинами порослу, злилу кровю,

То мимохіть слова в душі зривають:

Ні, наше царство не від цього світу!

Монтаньяр. А, в добрий час! От знов велике чудо
Пречистої мадонни гільотини!
Це жірондист перед лицем її
Культ розуму змінив на культ містичний.
„Як чорт зостарівся, в ченці пішов,“
Говорить наша приказка французька.
Що-ж як роздумати, воно й практично:
Цей світ чи сяк, чи так пронав для тебе,
То варто хоч „того“ запобігати.
Хто знає, може й сам Лявуазе
Забув науку всю для „отченаша“
В останній час.

Жірондист. Лявуазе умер?

Монтаньяр. Авже-ж, на ешафоті, як годиться.

Жірондист. Не вірю! Це неправда! Це занадто
Злочин великий - навіть і для вас!

Монтаньяр. Вже-ж сам я бачив голову його
В руках в багряноперстого Самсона.

Жірондист. Нещасна Франція! Затупляв обличчя руками.

Монтаньяр. В чім тут нещастя.

Коли ти віруєш в ідею вічну?

Хіба-ж не все одно, в котору скриню

З кісток та мяса перейде ідея

То-ж її не першина мінять домівку.

Чи зветься скриня та Лявуазе,

Чи там який Дюен або Лера?

Ото, не мав би я чого журитись!

Жірондист. Іди від мене геть ти, сатано.

Не труй мені хоч цих годин останніх!

Коли не тямш ти, що для ідеї

Людина геніяльна є той фокус.

В який збірається її проміння.

Розсієне по частках межі наші.

То що-ж ти тямш?

Монтаньяр. Тямлю з цієї мови,

Що певне добрий фокусник з ідеї.

Далеко кращий, ніж промовець з тебе.

І що-ж, скажи, як знищити той фокус.

То може так навік розпорошитись

На часточки ота ідея вічна.

Що потім і ложками не збереш?

Жірондист. (Попуро **мовчить** і демонстративно розгортає книжки, піби збірається читати.)

Монтаньяр. Не вважас на те, тільки приступаясь ближче і говорить трохи иншим тоном.)

Сказати правду, як би я так думав,

А ще до того почував себе

Котримсь із фокусів таких заневне,

Всі жірондисти фокусн ідеї!

То я-б не дав на частки розточитись

Своєму божищу за-для тріюмфу

Бездушної якоїсь пільотни.

Я-б сам собі метою став, зеднавши

В єдиний культ пошану до ідеї

І до своєї власної особи.

Жірондист (не дваячясь, неохоче.)

І що-ж би ти зробив?

Монтаньяр. Ось подвниєся.

Я на відповідь фокус покажу. Раптом дістає з кишені шнур і накидає петлю на жірондиста, той зривається, зляканий несподіванкою, монтаньяр сміється.)

Та не лякайсь! Було-б інше дурніше

Завісити тебе, ані-ж тобі

Любити пільотну більш над шнуром.

Це я тебе навчити хочу штучки.

Що зветься „утіканкою.“ дивись. (Витягає з кишені пилки.)

Ось пилочка, як пшотчка тоненька,

А там в вікні залізні грубі ґрати.

Ну, хто кого переґризе? (підходить до вікна і швиденько пиляє ґрати.)

Чи ба!

Де тонко, там не рветься! От так фокус? (виймає ґрати геть.)

Тенер дивись: тут ти, тут шнур, тут гак,

А тут вікно. Шнур зачепи на гак,

Сам на вікно і вниз по шнурі гайда!

Була тюрма з тобою? раз, два, три!

І вже тюрма без тебе розумієш?

Це фокус легкий. Я мудріші вмію.

Жірондист (дивиться німий від здивування на всю оруду. Далі мов од сну прокидається)

Я розумію: справді, це вже фокус

Мучительства найтоншого. Тюремник

Показує засудженому волю . . .

Так, легкий фокус, зветься „кіт і миш.“ (З огидою одвертається.)

Монтаньяр схиється.

Ну, та й догадливі ці жірондисти!
Невже ти думаєш, що монтаньяр
Не вміє й поступити без пільотини,
Чим без її почесної родини
При боротьбі супроти вас?

Жірондист холодно. Не тямлю.

До чого ти це кажеш.

Монтаньяр. Пригадай

Ту лекцію, що я колись від тебе
У клубі записав. Дивись сюди! Показує, розгорнувши свою книжку з нотатками.

Жірондист читає в голос :

„Кров Цезаря проливши, Брут обмив
Усе бодото цезарських триумфів.“
Так що?

Монтаньяр вестерляче. Кого карас пільотина.

То перше розум одбере! — Це-ж ясно:

Я думаю, що й з Брута все бодото

Обмила кров, пролита при Філіпах.

А то-б либонь вже не така чистенька
Фігура ця в історії була.

Я думаю, що з ласки пільотини

Madame Ролан ще понаде в пречисті.

Не згірш від тих Люкрецій та Вірбіній.

Що теж хто зна чим за життя були.

Я думаю, що досить Монтаньяри

Трудилась, обмиваючи всі брудн

На жірондистах. Зрозумів тепер?

Жірондист. Я зрозумів, що все таки страшна вам

Ідея наша, бо вона воскресне

З крові, як фенікс з подумя, і сили.

Нової сили набере з крові

Посвячених її мучеників. Бачу,

Хотів би ти, щоб я ідею зрадив.

Покинувши товаришів, прийнявши

Рятуюнок з рук нещесних, а тоді

Ти міг би, вихвалюючись казати:

Такі-ж вони й усі, ті жірондисти!

Так ні, не дам тобі я цієї втіхи!

Раз тільки зійде сонце надомною,
Щоб глянути, як в пурпур благородний
Кров жірондиста зміниться для шати
Ідеї вічної!

Монтаньяр. Скажи мені,

Яку ідею скриня та ховала,
Що звалась за життя Люї Капет?
Либонь піякої? Чому-ж тепер
Імення це дивні справденні творить
В Вандеї та Бретані? Не в ідеї,
Мій пане, сила, а в самій крові,
У пурпурі, мовляв ти, благороднім,
Здери порфіру з Цезаря, він раптом
Звичайним, голим чоловіком стане;
Накинй порфіру крові на Бурбона,
І не один повірить, що це Цезарь,
Та власного ще пурпуру додасть
Йому на шату. Кров, це так, як пара,
Що в літню спеку повстає з землі,
Здіймається високо аж до неба
І звідти падає дощем на землю,
Щоб знову парою здійнятися в небо:
І так би цілий рік шли дощі,
Як би ніколи вітру не бувало,
Мені здається, що кривава пара
Занадто вже над нашим краєм згула
І час би вже тій хмарі розірватись
Та дати просвіток, бо цей потік
Червоних хвиль ось-ось поняти може
І нашу Гору.

Жірондист (іронічно):

Це було-б пайгірше!

Такий спасенний Арарат втопити:
Коли до цього треба ще долити
Потоп кривавий, то не жаль мені
На те своєї крові. Сподіваюсь
Що власне ти в моїй крові заллешся.

Монтаньяр. Яка-ж користь від того для ідеї?

Жірондист. А що тобі? Не вірши ти в ідею.

Монтаньяр. Не вірю я, а ти? Либонь тепера
 Ти лекцію від мене перейняв.
 Так слухай же: і справді ні на мить
 Не вірю, щоб ідея поборолася
 Живую людську силу; зогнеше
 Ідея ваша вічна ще раніше,
 Ніж кров твоя втопить мене здолає.
 Наш підмурівок буде все-ж міцніший.
 Недармо зветься він Герою. Сила
 Вредить повинна силу, а примари
 Примарами зостануться. Це я
 Так думаю, і вже через те саме
 Тобі так думати зовсім не личить.
 Ти мусиш думати, що вже вас обмаль
 Зосталося ідеї оборонців.
 Вас, фокусів одвічного проміння:
 І щоб не дати промінню розточитись
 У порожнечі світовій, ти мусиш
 Нерн над усе життя свого глядіти.
 Подумай, що коли-б Лявуазє
 Втік позавчора за кордон? Сьогодні
 Вже-б може світ багатшим став на світло.
 Тепера їди до „другого пришестья.“
 Поки природа знов збуде скриньку
 Таку, як був отой Лявуазє.
 Хто зна, чи наші правнуки діждуться?
 Хіба Лявуазє не мав би права
 Академічним завітчатись лавром
 Ще хоч раз, ну, просто хоч на те,
 Щоб глянути на себе у свічадо,
 Який в тім глудз, що голову його,
 Начиня гєніяльне, кат Самсон
 „До коша“ кинув, як збурля редактор
 Бездарний твір якогось там писакі?
 Навіщо це? Щоб невіглас прийдешній
 Побожко промовляв „Лявуазє!“
 В той час, як сам Лявуазє вже стане
 Таким, що й здумати за нього бридко.
 Отак і ти залежеш перегноєм
 В землі французькій з тим, щоб відродилась

Колись ідея вічна жірондистів
Для невідомих, може ще негідних,
Нащадків наших, ні, скоріше наших,
Бо тілом ми переживемо вас.
Хіба-ж не краще десь в чужому краю
Зібрати в фокус розуму живого
Усе проміння вашої ідеї
Та й кинути її ясним перуном
На нашу Гору? Може-б розкололась
Гора надвоє і скоріше впала
В криваве море без твоєї крові.
Ото була-б послуга для ідеї
І помста за товаришів-героїв!
Невже гадаєш ти, що є прибуток
Якнийсь товаришам з твоєї смерті?
Невже ти так свій розум легковажиш.
Талан свій зневажаєш всім відомий,
Що думаєш їх кровю переважить,
Червоною солоною водою?
Це був би вічний сором для ідеї! (Жде відповіди. Жірондист мовчить).
Ну, я скінчив. Я щиро говорив.
А ти подумай щиро, без котурнів,
Без патосу фальшивого.

Жірондист (мимохідь).

Це вперше.

Що я готов зненавидіти щирість! (Лютю до Монтаньєра.)

Скажи мені, де ти береш отруту,

Що так в очах, не криючися навіть,

Зумів мені всю душу отруїть?

Я міг би знов сказати тобі: не хочу

Твого рятунку! Але-ж це неправда:

Ти здер порфіру з мученської смерті,

І я кістяк сирухнілий, голій бачу

Замість героїської апотеози.

Огида, жах мене проймає, рознач.

Вся кров моя повстала проти смерті.

Як у вода на ревищі . . . О, ганьба!

З яким лицем я їхатиму завтра

На гільотину? Сором всієї Жіронді

За мене буде! Що їй кого врятує

Така ганебна смерть? . . .

Убий мене!

Убий же, клятвий кате, душогубе!

Убий тепер, щоб завтра не вбивать!

Монтаньяр (холодно).

Ці деклямації, мій пане, зайві.

Трагедія клясична вийшла з моди.

Професія моя для вас відома.

Ви добре знаєте, що це не я.

А кат Самсон вас мав би завтра вбити.

До чого-ж тут я?

Жірондист. Хіба-ж не ти

Мене в тюрму загнав своїм поклоном?

Монтаньяр. Не криюся (поправка: не поклоном,

А правдою — я тільки показав

Записані слова).

Жірондист. Ти-ж добре тямив.

Чим ця тюрма скінчиться?

Монтаньяр. Вже-ж я тямив.

В той самий день і шуур оцей купив.

І плочку, щоб бути наготові.

Бо вирок міг насісти кожен день.

Жірондист. Скажи, навіщо-ж та тюрма була.

Коди ти сам надумав визволення?

Монтаньяр. А як би-ж я инакше міг примусить

Аристократа вічної ідеї

Прийняти з-рук плебейських, монтаньярських

Життя й ратунок.

Жірондист. Нащо це тобі?

Монтаньяр. Я раз сказав і знов сказати готовий:

Я, монтаньяр, ненавижу тебе

І всі твої великопанські мрії.

От я тепер даю тобі життя.

І ти його прийняти від мене муєши

Так, як прийняв усі мої софізми.

Що я тобі в твоєму стилі плів.

Адеж ти муєши? Правда-ж? Ти приймаєши?

Жірондист. Нєслухай, жірондистів є тут більше.

Чого-ж ти власне обібрав мене!

Монтаньяр. Такий мій смак і добра воля, пане.

Я в вас свого профєсора шаную

За лекцію історії геройства . . .

Та годі вже базікання цього!

Ми тільки час уводимо. Я знаю.

Що ти таки полізеш у вікно.

Хіба-ж не можна це зробити просто?

Які актори всі ви, жірондисти! (Спускає шнур, причепленого до гака за вікно.)

Що є простішого? Берись і лізь

Та поглядай у діл, а я тим часом

Там стану долі з ліхтарем закритим

І буду подавати гасла світлом:

Одкрию значить, можна лізти далі.

Закрию значить, треба притаїтись.

Долізиш в діл, а там вже клоніт мій.

Як переправити тебе ще й далі. Жірондист мовчки, сівивши зуби, подається до вікна.)

Монтаньяр (на порозі, усміхаючись):

Годилось би хоч „дякую“ сказати.

Жірондист. За правду треба правдою платити:

Я, жірондист, пенавижу тебе

І всі твої глибоко-хамські вчинки!

(Монтаньяр клацається з іронічним усміхом і зникає з порога. Жірондист видихає до пера, рука тремтить від ностіду і невпевності в думках: далі він кидає перо, нічого не написавши.)

Жірондист. Нічого я не можу написати!

Та й все одно . . . Вони-б не зрозуміли . . .

(За вікном злизу чути тихий свист. Жірондист здригається, іде до вікна, прилажується і починає спускатися по шнур за вікно.)

III.

На еміграції.

(Жірондист-утікач ходить по містку над глибоким яром, де на дні шумить прудкий потік. В долині лежить константське озеро і мріють снігові верхівля гір.)

Жірондист. Гнітить мене твоя краса, чужино!

Занадто гарне ти, мєс вигнання!

Занадто вільна ти, моя вязниця!

І тужу я до стін Консержері,

До тих понурих свідків героїзму,
 Товаришів високих дум і вчинків.
 Ті мури, мов живі, неначе тямлять
 І біль розлуки й тугу поривання,
 Й високе щастя жертви для ідеї,
 І муку сумнівів і радість мрії,
 І смерти неминучої трагизм.
 Пророчистій мури! Скільки душ
 Їм заповідало думки та мрії
 В реченнях мудрих та в огнистих строфах,
 І вірний камінь речником зостався
 Людєй, що попімили під залізом.
 А ції гори в них немає мови.
 Всі нані муки, й щастя, й боротьба
 Для них ніщо. Вони стоять одвіку,
 Стоятимуть довіку. Людські руки
 Їм не давали ні краси ні сили.
 Не людська злість ари ці поточила,
 Не людський гнів громи ці породив,
 Що населяють гомоном узгірря:
 І чистий сніг на тих недосяжних
 Далеких верховинах щось говорить
 Але таке, на що нема души
 Ні в слові нашім, ані в нашім серці.
 Не думав я, страшне Консержері,
 Що я колись затужу за тобою,
 Бо я гадав, що вже такої карі
 Не вигадав би й монтаньярський розум.
 Як би я вірив у лишого духа,
 Я думав би, що то сам сатана
 Подав мені ту думку, щоб я сам
 Для себе став метою . . .

Як би я

Тієї думки не прийняв у кров,
 У серце, в глибину, що-найтайнішу,
 Я-б може так тепера не тужив,
 Я-б тішився, що пришим поколінням
 Послужить може на щось цяя туга,
 Цей жаль безумний за неподільним щастям
 Свідомого конання для ідеї.

Я думав би, що ті дрібні рядки,
 Які що-дня кладу я на папері,
 Колись народами здолають править:
 Що ці ватаги чорних, дрібних літер
 Колись повстануть цілим дужим військом
 Одважних местників за нашу долю.
 Але тепер я вже не вірю в це.
 Я знаю те, що кожний сам за себе
 І местник і борець, або ніщо,
 Бо кожний має власну долю.
 Бо кожний в світі може тільки жити
 Або вмірати, третього-ж нічого
 Не суджено на цьому світі людям.
 Тепер же я виразно, ясно тямлю,
 Що я вміраю, що гірська хвороба
 Мене взяла на чистих високостях
 Ідей абстрактних, розуму та думки.
 Мені здається, що от-от всі пори
 Почнуть точити кров, і я загину,
 Як мандрівець на длетчері найвищій.
 Де грудям дихати над міру легко,
 Над людську силу . . .

Там було життя.

Між тими мурами, де кожний вечір
 Здавався нам останнім. Там життя
 Було зібране, паче в тому шкельці,
 Що проміні порізнені еднає
 В одну слішучу та налючу цятку.
 Звичайний крамарь там ставав героєм,
 Там невіглас робився геніяльним,
 Одна хвилинка там давала більше,
 Ніж всі три роки, що прожив я тут.
 І як людина в передсмертних мук
 Часами має просвітки маленькі,
 Коли здається, що вступає сила
 В змарніле тіло, так і я часами
 Тут оживав на невелику мить,
 І серце билось так, мов у живого.
 І забувалися ці вічні гори
 І ця чужа краса. Такі хвилини

Були тоді, коли мені ще слали
Із Франції листи. Тенер вже рік
Як я не маю їх . . .

Не знаю сам,

Чи я клясти, чи я свитити маю
Той час, як я з неволі йшов на волю.
Чи з волі у неволю, як сказати? -
А тільки я ніколи не забуду
Ні тої ночі, чорної, як горе,
Ні того світла, що внизу горіло,
Западене рукою монтаньяра,
Я все дивився в діл, в безодню ночі,
Де тільки бачив я, що ярий вогник
Цемов негелъне око. Я тремтів -
Не знаю сам, від страху, чи від щастя.
І досі тямлю, як тоді бився
Щоб шнур тремтячий по вікні не стукав
І не дзвенів по ґратах. Це була
Найвиразніша думка. Більш нічого
Не вмів би я словами розказать
З того, що думалось і почувалось.
А все таки це був останній час.
Колі життя було живе навспряжки,
Чи вернеться коли таке життя?
Чи я ще буду хвилею живого
В живому морі, перестану бути
Могильним каменем на гробі справи
І яєвої їдеї жірондистів?
Колішні братні хвилі прокотились
І зникли всі в червонім морі крєви,
Та зникли й ті, що їх туди загнали.
Любов моя й ненависть . . . утопились . . .
Але неже немає інших хвиль,
З якими міг би я поплисти згідно,
Або без сліду розточитись в них?
Хоч би часнику погуляти буйно
Серед батав товаришів нових!
Нехай би кидали мене та розбивали
Об гострі скелі, гурьмотом валів
Гдушили-б голос мій, трібним камінням

Та піною мені мутили-б барву
Змагався-б я, боровся, поривався,
Тремтів би за життя своє хвиливе
Але я жив би. Я-б людей любив,
Людей ненавидів, а не привида,
Не тіні вмерлих. — Невне-б знов були
Шніонські підступи, суди несправі,
Глум ворогів, товаришів безсилля,
А потім може знов Консержері.
Та все була-б десь в далині надія
Хоч би на чорну безпросвітну ніч,
Що визволяє влзнів із неволі . . .
. . . Не слава, глум, до чого я дійшов?
Он сонце вже спускається за гори,
Воно-ж було як раз над головою,
Як я сюди прийшов, а я ще й досі
Ходжу по цьому хибному містку
І що роблю? На долю нарікаю!
От забавка! Як раз для жірондиста,
Що поклонявсь колись одній богині,
Богині Розуму. Молися-ж їй,
Душе моя, молися їй ретельно,
Як той, хто бачить свій останній час!
Нехай вона хоч знак який покаже,
Куди звернути з цього роздоріжжя
Між смертю і життям: чи в той потік,
Аби хоч раз його невина піна
Почервоніла від живої краски,
Чи на дорогу з волі у неволю?
Для цього-ж бо мені не треба навіть
Ні ночі темної, ні ліхтаря . . .

(З поблизької колдоби виходить старенька жінка і гукає на жірондиста.)

Жінка. Гей, громадянине!

(Жірондист не чує за своїми думками.)

Ласкавий пане!

(Жірондист усе таки не чує. Жінка підходить до місця і, діждавшись, як Жірондист ступив на твердий ґрунт, торкає його за плече.)

Пробачте, пане, що черебиваю . . .

Жірондист (стрепенувшись.)

Ні, добра жінко, це зовсім нічого!

Жінка. Я знаю, в вас думки либонь премудрі
Все про науки, про високі справи.

Але живий живе гадати мусить.

Жірондист. Ви проти чого це? Хто вам сказав?

Жінка. Та так воно говориться. Я власне

Сказати хотіла, що вечерять час.

Бо вже, дивіться, й сонечко заходить.

А ви-ж таки давно, як від обіду.

Жірондист. А, ви про це — на хвилину задумуєтесь, потім зваго обертається до жінки.)

А що я поспітаю.

Вас, паніматко? Ви могли-б до рана

Приготувати мені харчів, ну, так

Хоч днів на два, або хоч і на більше? . . .

Жінка. Куди-ж це ви збіраєтесь?

Жірондист (усміхаючись.) Не знаю.

Це я ще так . . . але таки могли-б?

Жінка. Чому-ж? Як треба . . .

Жірондист. Сні ваш дома є?

Жінка. Ще дома. Завтра знову піде в гори.

Жірондист. В які-ж він гори піде?

Жінка. Та туди.

В французький бік.

Жірондист. Чи він мене приняв би

Товаришем з собою у дорогу?

Жінка. Чому-ж би ні? А то й спитати можна (тукає):

Конраде, йди сюди! (виходить молодий хлопець у швейцарському гірському вбранні.)

Жірондист (до нього шпарко.) Ви йдете в гори?

В французький бік? куди?

Конрад. А до Нансі.

Жірондист. Візьміть мене!

Конрад. Я йду надовго, пане!

Чи звикли ви ходити так далеко?

Поки туди, а поки знов назад . . .

Жірондист. Назад не треба . . .

Конрад. Як? . . . А, розумію (тихо):

Давно я власне ждав такого слова.

Жірондист. Чому?

Конрад. Бо я вас бачу кожний день.

(Звертається до старої жінки.)

Ладняйте, мамо, нам харчі в дорогу!

214. Бояриня.

(Драматична поема.)

III частина.

Дальня кімнатка у горішньому поверсі в Степановім домі

Степан (уводить гостя козака).

Ось тута поговорим, пане-брате,
бо, знаєш, там . . . тут буде захистніше.

Оглядає сіни через двері і потім замикає двері на замок і зачиняє вікна. Сідає з гостем далі від дверей. Розмова ведеться не голосно.)

Великі чиняться там кривди, кажеш?

Гість. Та там такі напасті, що крий Боже!

І просвітку нікому не дають
московські посіпаки! Все нам в очі
тією присягою тичуть . . .

Степан. Правда,
що присяга таки велика річ.

Гість (голосніше). Чому-ж вони сами забули Бога?!

Степан. Помалу, пане-брате, ще підслуха
який слуга.

Гість. Та правда . . . я й забув . . .

(гукше). Ми присяги не хочемо ламати,
але нехай же царь нас оборонить
від тої галичи.

Степан. То трудна справа.
Адже когось він там держати мусить
для нагляду, а всі ті воеводи
один від одного не ліпші. Звісно,
за ними й інші всі порозпукскались . . .

Гість. Послав би царь з Українців кого,
в Москві-ж тут є такі, от хоч би й ти,
що здавна і цареві служать вірне,
і рідний звичай вміють шанувати.

Степан. Нас не пошлють . . .

Гість. Чому?

Степан. Бо нам не вірять.

Гість. Отак! Та ви-ж тут наче всі у ласці.

Степан. То тут, на очах, а з очей спустити
нас надовго не зважаться. Так, часом,

не відовго послами послають,
і не самих, а вкупі з Москалями . . .
Щоб воеводамв-ж настановити,
того не буде й зроду!

Гість. Не здивуйте-ж,
як ми відкинемося до Дорошенка!

Стенав. Фобить дух рукою, мов хоче гостейі затулити вуста
Крий Боже, пане-брате, що ти кажеш?

Гість. Смажувались. Так часом зірветься з досади слово . . .
Найгірше, пане-брате, догаряє
оте, що нам не вірять . . . Мій свояк,
Чорненко, знаєш? Стенав погасує головою. Так був укленався,
що ледви-ледви вирвався з душою!

Стенав. Чорненко? Він, здається, з найвірніших
царевих приятелів.

Гість. То-то й ба!
А хтось там накленав при воеводі,
що ніби він послав у Чигирин
листа язогось. От було біди!
Що жінка плакала, в ногах валялась
у воеводи . . .

Стенав. Гірко веміхнувшись. Є прислів'я, брате:
„Москва слізам не вірить.”

Гість. Щира правда!
Про те звайнілись такі, що помогли . . .

Стенав. Це хто-ж?

Гість. Побризкачі.

Стенав. Хіба що так!
Мовчавши.

Вже так, що нушко затигли суною
на наших богах . . .

Гість. А про те є люди,
що не бояться, йдуть, мов на одчай,
бо, сказано, терпець їм увірвався! Приснувшись зовсім близьенько до
Стенава, говорить пошепки.
Дівчата наші, де-котрі ще вкупі
були з дружиною твоєю в братстві,
гуртом пошили корогву й послали
у Чигирин . . . звичайне, крадьком . . .

Іван, твій шурина, сам її одвозив . . .
Ніхто не знає ще. Як-би дізнались,
то страшно здумати, що-б там було! (Одсунувшись, трохи голосніше.)
Отак як бач, одважуються люди . . .

(Степан в мовчазній задумі сінає кінець свого пояса. Гість устас.)

Що-ж, пане-брате, то нема надії
полегкості дістати від царя?

Степан (отямившись з задуми, теж устас).

О ні, чому-ж, я спробую. От згодом
в царя я буду на малій беседі.
Як буде він шід чаркою, то може
я догожу йому, він часом любить
пісень „черкаських“ слухати та жартів,
та всяких теревенів не без того,
що й тропака звелить потанцювати.

Гість. Ото! Хіба ти в нього пахоля?

Степан. Ба, знаєш, як то кажуть: „скачи, враже,
як пан накаже“ . . . Та ладен я, брате,
уже хоч-би й на голові ходити,
аби чогось добутися для тебе
та для України. Дай мені супліку,
оту, що ти приготував цареві, —
як влучу слушний час, то я подам
до власних рук йому.

Гість (виймає загорнений у хустину папір з печатками). Ось, пане-брате.
Хай Бог тобі допоможе! Не минути
розливу крові братньої, як тільки
супліка ця марна буде.

Степан. Боже,
не попусти!

Гість. Бувай здоров. Піду вже.

Степан. Най Бог тебе провадить, пане-брате.

(Чоломкаються, гість виходить.)

Оксана (швиденько увиходить з інших дверей швидким кроком).
А я тебе, Степане, скрізь шукаю.

Степан. Що там таке?

Оксана. Порадитися треба.

Мені Яхненко тут листа привіз
від братчиці-товаришки.

Степан (з поспіхом). Де лист?

Його спалити треба!

Оксана. Бог з тобою!

Чому спалити? То вона прохає,
щоб я, по змозі, грошей їй послала,
якусь вона потребу має пильну.

Степан. Не послай. Крий Боже! І не думай!

Оксана. Та що тобі Біг дав? Я й не гадала,
що ти такий скуний. Коли вже так —
я з посагу свого послати можу.

Степан. Та я не грошей жадую, Оксано.

Оксана. А чом же ти не хочеш?

Степан. Небезпечно.

(Нахилившись до неї, зовсім низьком.)

Вони там з Дорошенком накладають . . .

Оксана (здивована, мовчить, потім загадково усміхається).

Ну, що-ж, так може й треба.

Степан. Схаменися!

Ти-ж так боялася розливу крови,
а ця війна найпаче братовійна,
що Дорошенко зняв на Україні, —
тож він Татар на поміч приєднав
і платить їм яєнрем християнським.

Оксана (сідає, мов знесилена на ослія і спирається на стіл).

Скрізь горе, скрізь, куди не обернися . . .

Татаре там . . . Татаре й тут . . .

Степан. Оксано!

Що мариться тобі? Татаре тут?

Оксана. А що-ж? Хіба-ж я тут не як Татарка

свжу в неволі? Ти хіба не ходиш

під ноги слатися своєму пану,

мов ханові? Скрізь палі, канчуки . . .

холопів продають . . . Чим не Татаре?

Степан. Тут віра християнська.

Оксана. Тільки-ж віра!

Та й то . . . приїду до церкви — прости, Боже! —

я тут і служби щось не пізнаю:

заводять яюсь, хто зна й по-якому . . .

Степан. Оксано, це вже гріх!

Оксана. Ой, чоловіче! . . .

Та й осоружна-ж ця мені Москва! (Схиляється головою до стола.)

Степан (сумно стоїть над нею).

Я так і знав . . . Хіба-ж я не казав,
що я тобі нічого дати не можу
тут на чужині? . . .

Оксана (кидається до нього). Ні, моє кохання!

Це я недобра! Так немов не знаю,
Що бідний мій голубонько страждає
за всіх найгірше, — треба-ж завдавати
жалю ще більше! (Степан пригортає її). Ну, скажи, мій любий,
чи довго нам ще мучитися так?

Степан (зітхнувши). Бог знає, серденько!

Оксана. Невже й загинем
у цій неволі?

Степан. Май надію в Бозі.

Ще якось, може, зміняться часи.
Коли-б утихомирилося трохи
там на Україні, попрошу царя,
щоб відпустив мене хоч у гостину.

Оксана. Тепер ніяк неможна?

Степан. Ні, єдина,
Тепер нема що й думати! От саме
я маю до царя супліку нести,
що люди з України привезли,
жаліються на утиски, на кривди . . .

Я маю боронити ту супліку,
то вже-ж не час проситися з Москви.
„От, скажуть, речі солодко розводить,
а сам в ліс дивиться“. Тепер, Оксано,
нам треба стерегтися так, „щоб муха
не підточила носа“, як то кажуть.
Крий Боже схибити в чому, — пропала
вся наша справа і громадська вкуші.

Оксана. Ну, як його ще більше стерегтися?

Вже й так немов замазались у піч!

Степан. Та от, наприклад, ти послати хочеш
ті гронні братчиці . . .

Оксана (судивши очі). Вже не пошлю.

Нехай пробачить, що-ж, коли незмога . . .

Я напишу їй . . .

Степан. Краще не пиши
нічого, серце.

Оксана. Як же так, Степане?

Це-ж навіть незвичайно!

Степан. Як листа
десь перехоплять — чи то раз бувало? —
то ще готові взяти на тортури,
як викриють ту справу з Дорошенком,
щоб ти призналася, в чім накладала
з товаришками . . .

Оксана. Я перекажу
через Яхненка . . .

Степан. Мушу я просити,
щоб ти його у нас тут не приймала.

Оксана. Та я-ж його просила, щоб прийшов!

Вже-ж не прогнати!

Степан. Накажи слугою,
що ти нездужаєш.

Оксана. Не випадає.

Степан. Як хочеш. Тільки як візьмуть „на дибу“,
то вже не жалуй!

Оксана. Звідки вже й „на дибу“?

Степан. А що-ж ти думаєш? За тим Яхненком
шпиги московські цілим роєм ходять.

Я знаю їх.

Оксана (зажурена). Так я їй не передам
родині ні листів, ні подарунків . . .

Степан. Та знаєш, люба, поки що, то їй краще-б
не озиватись, надто до Івана.

бо він в непевні справи устряває . . .

Оксана. До брата рідного не озиватись? (У неї стають сльози в очах).

Степан. Це-ж не навіки, рибонько, тим часом,
поки утихомприться . . . (знов пригорта її).

Оксана (не відповідаючи на пестощі, безвиразно). Гарзд,
нікому не писатиму.

Степан. Ти, серце,
на мене гніваєшся.

Оксана (так само). Ні, чого-ж?
Ти маєш рацію. Нащо писати?

Степан онукає руки. Оксана повагом виходить з хати).

V частина.

Степанів садок. Будинок виходить в п'яго задньою стіною. Відко гратчасті вікна терема і піддашок із сходами. Збоку в садку зроблена повіточка садова, вся в зелені та в квітках; у новітці приладновано великий турецький ослін з подушками.

З терема по сходах надвірних помалу спускаються Мати і Оксана. Оксану ведуть по-під руки дві служниці — „світня дівушки“. Оксана у простій широкій хатній сукні, без кички, голова завязана на український лад шовковою хусткою. Оксана хвора, очі позападали, але дуже блищать, на щоках хворий румянець).

Мати (пройшовши вперед до новітки, показує дівчатам на ослін).

Отут боярину посадовить
та й можете вертати до роботи.

(Дівчата садовлять Оксану і вертаються в терем.)

Мати. Що, донечко, тут, правда-ж, придобніше?
вільніше дихати?

Оксана. Вільніше? . . . (Схилиється на подушки).

Мати. Ляж,
ляж, рибонько. Заснути, може, хочеш?

Оксана. Так, я-б заснула . . . тільки я боюся . . .

Мати. От, хай Бог милує! Чого боїшся?

Оксана. Та все якесь таке страхіття сниться.

Мати. Ти помолись до Йосипа святого,
то він всі сні перенесе на добре.

Оксана. От відколи я тут, то й сні змінилися . . .

Бувало там, у батенька, все сниться,

що я літаю. Так бувало любо . . .

А тут не снілось і разу . . .

Мати. Бач, любко,

як сниться, що літаєш, то ростеш,

отим воно так замолоду й сниться.

Тепер же ти вже не ростеш . . .

Оксана. Та . . . певне . . .

Мати (поправляючи їй подушки). Ляж вигідненько та засни гарненько.
Сідає коло неї в ногах.

А я посижу туга, помолюся,
щоб Бог тобі послав у сні здоровля.

(Виймає буритинові чітки і перебірає їх, стига ворущачи устами. Оксана засипляє.)

(Степан виходить з долішнього рундука. Мати киває йому, щоб помаду йшов, не гукав.
потім устає обережно і йде до нього на другий кінець садка, далі від повітря.)

Мати (явшком). Ну, що-ж казав той Німець? Є надія?

Степан. Що-ж, каже: „В Бога все можливо“.

Мати. Певне!

Та все-ж би їй людської снаги докласти
либонь не гріх.

Степан. Він докладає, мамо.

Він є людина велико-учена . . .
та що-ж, коли така тяжка хвороба?

Мати. І звідки причепилася напасть? . . .

Либонь це хтось наврочив на весіллі
Ганнусинім, бо відтоді їй заслабла.

Степан. Здається, ще давніше почалося . . .

Мати. Хіба? Та ні, вона була здорова.

А от що на весіллі . . . Ну, та як же
той Німець каже? З чого-б то воно?

Чи з пристрїту? Чи може з переляку?

От горе, тут нема таких бабів,

як там, у нас. — коли-б так пошентали . . .

Степан. Ні, матінко, не допомгли-б ті шенти.

Така вже слабість.

Мати. Що-ж воно? Як зветься?

Степан. Казав він: „Ваша пані занудилася
по ріднім краю — це є також слабість“.

Сказав мені по-грецьки, як і зветься.

Мати. Та він то назове на всіх язиках.

а що-б то вигоїти . . .

Степан. Він казав, —

коли-б її повезти на Україну,

то може-б ще їй одужала.

Мати. От, синку,

на цей раз Німець може їй правду каже.

Вона таки нудилася, небога.

Що-ж, відомо, завезена далеко . . .

Не кожне привикає до чужини.

Котре привикне, а котре то й . . .

Степан.

Мамо,

я попрошу царя, щоб нас пустив

до тестя у гостину — чей-же пустить?

Мати. Та може й пустить — вже-ж війни немає.

Степан. Скажу йому, що маю ще й у Клів

повезти хвору жінку поклонитись

угодникам святим там у печерах,

для ізцілення — невже-ж не пустить?

Мати. Повинен би пустити. Це вже й гріх

людей на богомілья не пускати!

А це, Степанку, ти надумав добре —

поїхати на прощу, помічніше

воно буває над усякі ліки. Зітхнувши, поглянула на небо.

Ба, сонечко схляється на вечір.

Ти-б тут розбудив Оксану, синку.

Навзаході недобре спати хворим.

А я піду, зварю майове зілля,

щоб на ніч їй було готове пити.

Степан. Спасибі, що клопочетеся нею.

Мати. Що-ж, синку, завели чужу дитину,

то треба-ж якось їй давати раду. (Іде в терем.)

(Степан підходить до Оксани і стиха цідує її. Вона прокидається.)

Оксана. Це ти, Степане? . . . Бач, мені приснилось,

що місяць ясно-ясно засвітив

у батковім садочку . . .

Степан (удаваю-веселим голосом). Місяць, люба?

Це дивно, бо як раз на тебе сонце!

Оксано. Що-ж, може там ясніше світить місяць.

Ніж тут сонце . . .

Степан.

Не журись, Оксано.

ось хутко знов побачим, як там світить

і сонечко і місяць на Україні.

Оксана. Це-ж як? Хіба умру? Тоді запевне

душа полине . . .

Степан.

Бог з тобою, люба!

Чи я-ж би про таке тобі казав?

Надумав я поїхати з тобою

в гостину до твоїх.

Оксана (іронічно). Велике діло,
що ти надумав! Царь думки заверне.

Степан. Царь пустить. Вже-ж тепера на Україні
утихомирилося.

Оксана (гостро). Як ти кажеш?
Утихомирилось? Зломилась воля,
Україна лягла Москві під ноги.
це мир по-твоему — ота руїна?
Отак і я утихомирюсь хутко
в труні.

Степан. Ти одживешся на Україні.
Москва-ж не може заступити сонця,
зв'язити гаю рідного, зушити
річок веселих.

Оксана (понура, уперто). Годі, не кажи.

Нікуди я тепера не поїду.

Степан. Чому-ж?

Оксана. Не хочу.

Степан. Що це ти, Оксано?

Мені аж дивно! Що це ти говориш?

Оксана (розпалавшись, підводиться).

А я дивую, ти з яким лицем
збираєшся з'явитись на Україні!
Сидів — сидів у запічку московськiм,
поки лилася кров, поки змагання
велося за життя там на Україні, —
тепер, як „утихомирилось“, ти їдеш
того ясного сонця заживати,
що не дістали руки загребуші,
та гасм недопаленим втішатись.
На пожарині хочеш подивитись,
чи там широко розлилися ріки
від сліз та крові? . . .

Степан. Ти тепер картаєш . . .

А як сама колись мені казала,
що ти прийняти можеш тільки руку
від крові чисту?

Оксана. Правда, я казала . . .

Ми варті одно одного. Боялись
розливу крові, і Татар, і дуби,

і кривоприсяги й шингів московських,
а тільки не подумали, що буде,
як все утихомириться . . . Степане,
дай руку!

Степан. Це навіщо?

Оксана. . . Ти не хочеш?

Степан. Ні, чом же? (Дас руку Оксані).

Оксана (дивиться на свою й Степанову руку.) От, здається, руки чисті,
проте все мариться, що їх покрила
не кров, а так . . . немов якась пржа . . .
як на старих шаблях буває, знаєш?

(Пускає його руку і лягає знов. Говорить повільніше, млявіше, з перервами).

У батенька була така шаблюка . . .
вони її закинули . . . ми з братом
знайшли . . . в війну побавитись хотіли . . .
не витягли . . . до піхви прикшикла . . .
заржавіла . . . Отак і ми з тобою . . .
зрослиє, мов шабля з піхвою . . . навіки . . .
обоє ржаві . . .

тепан. Ти, Оксано, вмієш
зарізати словами без ножа.

Оксана. Та тільки-ж це я вмію, більш нічого.

Що-небудь же і я повинна вміти . . . (Мовчання.)

Як я умру, ти не сери вже вдруге

Українки, візьми Московку ліпше . . .

Степан. Оксано!

Оксана. Всі ми ріжемо словами,
а тут жінки плохі, вони бояться . . .

Степан (з мукою). Та пожалій себе й мене хоч трохи!

Оксана. Занадто я жаліла . . . в тім і горе . . .

Як би я мала силу не жаліти,
то вирвалієш би геть з цієї кормиги —
і ти-б ослобонився від пржі . . .

А так, вже чисто: ні собі, ні людям!

Степан. Оксаночко! Поїдем на Україну!

Ну, я тебе прошу! Там батько, мати,
родина, приятелі, там ти з ними
разважнися.

Оксана (одвертається). Я й в вічі не насмію
їм глянути . . .

Степан. Ну, в Київ подамося,
помолимось, нехай нас Бог простить,
нехай тобі здоровя верне?

Оксана. На що?
Кому потрібно те моє здоровя
та й я сама?

Степан. Мені, моя єдина!
Я-ж так тебе люблю!

Оксана. Тобі здається.
Ти жалуєш мене, але любити . . .
таки й нема за віщо . . . я тепер
така недобра стала, вередлива . . .

Степан. Ні, ні, моя хороша!

Оксана. Я — хороша?
Хоч-би й була коли яка краса,
то вже давно вона з обличчя спала . . .

Степан (гладить її руку, низько похиливши голову).
Ти шарпаєш себе речами тими.
Не треба стільки говорити . . .

Оксана. Правда . . .

Степан. Та й що картатися словами, любя?

Нас доля так уже скарала тяжко,
що певне й Бог простить усі гріхи.
Хто кров із ран теряв, а ми із серця.
Хто засланий, в тюрму замкнутий був,
а ми несли кайдани невидимі.
Хто мав хвилини щастя в боротьбі
а нас важка, страшна душа змора,
і нам не вділено було снаги
ту змору подолати . . .

Оксана (спокійніше й ласідніше, віж досі). Так, це правда.

Але ніхто цього не зрозуміє,
поки ми живі. Отже треба вмерти.
Ти певне довше проживеш, ніж я, —
до рук тобі свій заповіт віддам я,
а ти його передаєш родині
і братчикам, хто ще живий лишився.

Степан (з гострою тугою). Ой, краще-б я тобі таке казав!

Оксана (підводиться і прихляє його до себе).

Ні, любий, ти на світі потрібніший,

тобі ще є про що й про кого дбати.
Борцем не вдався ти, та після бою
подоланим подати шльгу зможеш,
як ти не раз давав . . . На бойовиську
не всі-ж померли, ранених багато . . .
поможеш їм одужати, то може
колись там . . . знов зібравшись до бою,
вони тебе згадають добрим словом . . .
а як і ні, не жалуй, що поміг.

(Сидять який час мовчки, обнявшись.)

Степан підводиться і подає Оксані руку).

Ходім, я заведу тебе до хати.

Бач, сонце вже навзаході.

Оксана.

Ходім.

(Спіраючись на руку Степанову, іде до будинку. Не доходячи рундука, спинається і обертається, дивлячись на західне сонце, що вже зникає за обрієм.)

Добраніч, сонечко! Ідеш на захід . . .

Ти бачиш Україну — привітай!

XVI. Ольга Кобилянська.

215. Мої лелії.

(Поезія в прозі).

Пустині дайте мені.

Далекої, широкої пустині з некучним сонцем . . . без гуків і життя — нехай я плачу.

Там я не стріну кічлих очей. Ні очей матері з віщим серцем . . . ні батькових, готових все до бою за щастя дитини своєї . . . ні очей бруталної, буденної цікавої юрби — нікого не стріну.

Зарю обличчя в занеклу землю, і буду її освіжувати своїми сльозами, доки стануть і затоплять жаль мій смертельний і мене. А сонце буде їх все пити і пити . . . жадібно сонце болю . . .

*

Довіря?

Це маленька дитина з щирими, невинними очима, що, набравши думок і почувань в подолок, біжить до того, хто кличе її до себе.

Не гамує слів своїх. Сміється і плаче прямо — воно нішого не знає; це властивість його існування, краса його ціла і багатство!

І жде.

Великі очі його з вірою . . . не передчуваючи горя, дивляться прямо в лице того, хто його кличе. Жадібно жде. Не знає чого. Може, щастя якого. Або чого нішого, такого гарного і святого, як його душа, переповнена правдивими перлами . . .

Але ні.

Ось здійснюється сильна рука розчарування і падає тяжким каменем на ясну головку його . . . його, що не знало нішого почуття, як прямоти і правди і віри в почування свої соняшні.

*

Є трояка любов.

Та, що годується ласощами, що годується поцілунками, і та, що поважна, як смерть, і годує сама себе і других. Вона годує себе і сльозами, і горем, і смутком, і самотністю, а по-за гробом золотою тінею пам'яті — споминами про її святу, нестерпну силу.

*

Самітність убога?

Хто це докаже?

А он послухайте, яка хмара сліз здіймається з неї і гуляє! А рук білих, мармурових, яка безліч, що перетинає її простір в судорогах болю, а мрій роздертих серпанки, що колишуться туди й назад, туди й назад, а думок роїв, що напливають в неї брутальною силою, оббиваючи себе немилосердно, щоб кудись добігти борше і борше . . .

Куди?

Господи великий — куди?

*

Слухайте.

Зачиніть двері, збийтесь в гурток, зіпріть в собі віддих і слухайте.

Сарна біжить лісом.

Зеленим, веселим, буйним, розкішним лісом і шукає чогось.

Біжить. Квітки під ногами ломить, угинає. Шелестить листя дерев, шепче щось. Колишеться ледви помітно поважне галуззя старої, лісної деревини.

Аж ось вона стала.

Чи вже добігла? Не знає.

Думає, що добігла. В різні боки нею кидало. Високими, свавільними скоками гнала вперед, а тепер зупинилася.

Її очі відкрилися широко.

Жде так неворушно аж тремтить.

Що це? Набій пішов лісом.

Нечутно починає щось ломитися, щось валитися і все на неї, все на неї. Її широко відкриті очі побачили відразу — чого не бачили досі . . . а її уха почули — чого не чули досі. Тихий ліс заповнився таким — чого не знала досі, а з неї самої побігла кров.

Тому мусіла зеленим лісом гнати.

Слухайте.

216. Поети.

(Фантазія.)

Була в мене колись поранкова думка. Це значить стільки, що щастя, соняшне проміння, весна . . . Це є суть усього сильного і добірного, що чоловік має в собі, чим може з усміхом дивитися на життя і легко переносити його важкі пригоди.

За це мав я дякувати поетам. Вони так вимodelювали мене, що в кожній хвилині я був вразливий на мистецтво і красу. А це велике добро, правда? Коли чоловік одкрив очі і все може прочитати! Починаючи від рожі, що хитається в городі, а кінчаючи тим, що тягнеться геть-геть, у соняшному світлі і зветься далечінь, і тягне кудись нану тугу за собою! Нема по-над поетів і артистів!

Чи як то говорила моя поранкова душа? „Бог сам, — говорила вона, — не міг займатися поезією і для того сотворив поетів“. А поезія — це мати всякої величч, всякої краси.

А ще коли вишлеш свою душу в тиху мандрівку, і вона порівнює „тут“ і „там“, і бере з собою все, що найкраще . . . Поети і артисти виховують поранкові душі!

І моя поранкова душа над усе любила поетів і артистів; жерців краси, співаків любови, богів землі. Над усе величала моя поранкова душа поетів . . .

Нехай живуть поети, творці поранкових душ!

*

У мене душ гурток чималий . . . Сама добірна публіка, котру я сирощую до своєї хати і оберігаю старанно. В хаті, до котрої весь день з усміхом заглядає сонце, позолочуючи все, що є в ній, цілуючи і буйністю надихаючи добірні квітки і вимітаючи своїм промінням з кутів усіх кобальдів понурости, що наводять слабкість на душу . . . Добірна публіка, котрій однаково святі величні діла, делікатні рухи і високо культурні обичаї. А також суть інтелігенції. Все те для них не фаталашки, не хвилева оздоба, а ґрунт і основа, на якій будується чисте, святе житло, повне радощів і щастя. І заперте ґрубими, дубовими дверьми — для захисту від поганих згуків і плоских лобів юрби. Це поети і артисти у мене, гарна порода людей. Я сказав би: найкраща. Бо хіба-ж є ще краща порода? О, тоді я відчинив би тій же кращій породі настіж двері своєї хати і впустив би її і вистелив би поміст коншовними килимами, щоб їм було м'якко ходити . . . як і слід для найкращої породи людей.

Коханці моєї поранкової душі! Квіти людськості! . . .

*

Їх величні душі прохочаються собі у мене так свобідно, поводяться так, як у себе дома. Розмовляють про всячину, сягають на вершини і в низини і все вміють видобути щось нового. Нові скарби,

нові вартости. нові форми . . . жінок і мужчин, після котрих можна моделювати себе, як після взірців. При тім вони одно прищеплюють до життя, инше витягають з-під звалищ і руїн і відкривають перед нашими очима все нову красу. Відривають красу у всіх її криївках. Розв'язують загадки душ і завдають людям усе нові загадки. При тім вони делікатні і чемні і вміють любити.

Мені здається, немов вони все поглядають на мене так приязно і люблять мене . . . Ні, я чую ту їх любов. Це зовсім особливе чуття, зовсім особлива приємність, зовсім особлива розкіш, яку справляє нам любов поета. Вона пригадує запах фіялок і те щастя, що зачароване в стародавніх казках . . .

Та всього того юрба не може й уявити собі. А юрбою, тупоумною юрбою є у мене всі ті, що не шанують і не чтять поета, не стелять йому під ноги найкоштовніших килимів, не сиплють йому під ноги квіток і золота . . . тупоумна, груба юрба! Вона не варта того, щоб краса хоч раз пройшлася по її оселях, щоб хоч раз вповні обернула до неї своє чудове лице і показала їй щось викінчене. Тьфу на тупоумну юрбу, що не шанує своїх вибранців . . . Богів землі. — Коханців моєї поранкової душі! . . .

Сказано вже. Моя душа не була буденна буда, повна грамського товару. Ні, це була справдішня дама, що через довголітнє товаришування з вибранцями духа набралася тонких обычай і ніжного про-чуття. Її інстинкти зробилися делікатні, як цвітковий пил лелії.

Вранці, коли сонце в повнім блиску горіло на небі, повітря було ясне, і око могло докладно розріжнювати всі форми природи і мистецтво, вона пускалася в тихі мандрівки. Її розумні очі оглядали кожну постать, а уха напоювалися мельодією дня.

Вечером в радієнім або в сумнім настрої вона оповідала все, що підхопили її довгі погляди. Вона малювала так, як артисти навчили її малювати. Кількома рисами, але зовсім вірно і різко, так що постать ясно ставала перед мною.

Вона любила далечінь так, як любимо будущину, те, до чого тягне туга. От тим то вона літала по-за границі свого краю. А коли вернула додому, то не було кінця оповіданням, не було кінця подивові і величанню. Вона була п'яна красою. Від ненастанного подиву очі її зробилися великі, зачудовані, і вся вона зробилася частиною краси. Бо те, що вона бачила, пишалося досконалістю, величчю. Говорило про культуру і силу, про горде самопізнання ще гордіших народів і про зашорукі будущини. І про широкий світогляд. Ні, говорило про тисячні докази здібности до сильного життя! І все було правдиве.

І остаточно, і найбільше тишилася вона — а вона вмiла тишитися. Вона тишилася, як малі діти в золотих блискаках соняшного світла тишаються різнобарвними кольорами: тишилася поетами і артистами і тим, як вони там ходять по коштовних килимах, як їм там сиплють під ноги квіти і золото, як там мужчини і жінки і дівчата нестять і бережуть їх, мов дорогі клейноди. І як вони без перепони і неподільно можуть віддаватися Музам . . .

Потім, щаслива і вдоволена, вона лягала спати і снила про безжурне життя своїх коханців. — Одного, що був вибранцем її серця, вона все в ту пору вітала крізь вечірню тишу: „Ти початок і кінець мого життя!“ Так вітала його і засипляла потому . . .

*

Одного дня вона не йшла за граніці свого краю. Лишилася там і там подалася в тиху мандрівку. Вечером не вернула. І другого і третього дня не вернула.

Аж п'ятого вечора вернула. Далеко пізніше, ніж вертала звичайно. Ішла, волочучи ноги, з очима, втупленими в землю. Її лице нагадувало блідість трупа.

Мовчала. Не відповідала навіть на моє питання. Навіть на питання про те, що побачила вона в рідному краю, які тони прибилися до її вуха. Я ждав усміху, що звичайно розяснював її лице перед її оповіданням, але усміху не було.

В темну ніч зірок не видно.

Моя поранкова душе! Солодка душе моя! . . .

*

Другого ранку вона не захотiла поживи. Коли я заговорив до неї і почав рознітувати, вона одвернула лице набік і звільна замкнула очі. Потім я чув хлипання — і я зрозумів її. Як умiла радуватися, так і терпіти вмiла вона.

Потім прийшли до неї душі поетів, усі, за рядом, з котрими вона звичайно любила розмовляти, і стурбовано зашитували її, що їй хибує. Вони питали, чого вона бажає і віддавали їй усі свої скарби до волі. Нехай перебірає в них, нехай бере собі що найкраще. Що тільки захоче. Золото і квіти і клейноди. Старанну оірку в формі великої коштовної перлини, оправленої в золото, і пниці коштовні речі, які тільки є в скарбницях поетів і артистів.

Але вона мовчала. Мовчала і затулювала очі перед усіми ними, немов вигляд їх справляв їй біль або навіть осліплював її як найясніші блиски полудня. Грубі сльози сипливали по її лиці.

В самоті, в котрій найлініше було можна відгадати її. В самоті навіть чутно її часом роздумував я, що їй могло статися? Але я не міг догадатися. Я безрадно бачив, як сум і туга чим-раз сильнішими хвилями напливали на неї. Я чув, що вони швидко понесуть її на велике море вічної тиші . . .

Я плакав і згадував недавній ще час, коли вона весела, як перший маєвий ранок, з щастям у очах, самого мене наповняла щастям.

Душе моя!

Тисячу разів я рад кликати її: „Лишись зо мною, поранкова душе моя!“

*

Вікна і двері стояли настіж одчинені. Самота і тиша розіслася довкола, тільки цвіти, її улюблені цвіти, цвіли і дихали пахощами і купалися в світлі заходового сонця.

Почулися кроки.

Це той одинокий, котрому вона ще вчора перед сном послала поздоровлення: „Ти початок і кінець мого життя!“ — Так поздоровляла вона його.

Він прийшов. Без шуму, обережно, і сів на краю її постелі. Довго сидів і промовляв.

Я догадувався, що він говорив до неї і чого просив, і я затаїв в собі дух, щоб видерти у захланної тиші те, що мало статися. Вона вкінці прихилилася до його прохання, бо кохала його. Велике кохання все прихилиється . . .

Вона сіла на постелі і озирнулася. Здивовано і трівожно, так трівожно, як я ще ніколи не бачив її.

— Чи тут нема нікого! Зовсім нікого?

— Нікого. Тільки цвіти. Але цвіти не чують нічого, вміють тільки цвісти і дихати пахощами . . .

Тоді вона закрила своє лице, на котрім розітлівся весь сором її істота і прошептала:

— В моім краю . . .

Він урочисто повторив її слова: — В моім краю . . .

— . . . поети . . .

— . . . поети . . .

— . . . це жебраки!

— . . . це жебраки!

*

Потім вона відлетіла, моя поранкова душа. Відлетіла, як день перед ніччю.

І лишила жебрака . . .

217. Через кладку.

(З повісти).

До міського великого парку все ще наливає публіка і любується гарним повітрям, та може і самою деревиною, яка що-кілька день зодягається в що-раз більше пожовтіле або почервоніле листя. Як якому по природі. Я люблю осінь. Вона настроює мене елепчно і мрійно і коли верну по ось таким проході, мене все тягне до стола і пера. Так і сьогодні.

Я пішов.

Сів там на якусь лавку і, закуривши папіроску, сидів. Люди передо мною снувались, мов мухариці, але моє око не нашло нікого цікавішого. По правді кажучи, сидів я тут в надії, що з-поміж публіки вирине може і він. Він з своїм інтелігентним, потроху хлонячим лицем, трохи марним, і з очима, що десь далеко по-над публікою мов щось міряли. Я його любив. І я відчував, що як уважав він кого між мужчинами за свого приятеля, то це був я. Але сьогодні йому очевидно ані в голову не приходило з'являтися передо мною, і так я сидів сам. Сидів, дивлячись, задуманий, і курив і ждав. І коли я отак добру годину наслідвся, виринув з невеличкої побічної алейки, майже за моїми плечима, гурток молодих людей, а межі ними і ожиданий мною Нестор. Високій, стрункий, з усміхненими устами, мов пізнав мене десь уже, доки я його спостеріг, і тут же задержався. Попрощавшись із товаришами і, як міг я бачити, досить навіть спішно, прісів потім коло мене, між тим коли вони, вклонившись нам (а радше мені) якось недовірливо, віддалилися спінним кроком, в противну від нас сторону.

„І що-ж, Несторе?“ — звернувся я щиро врадуваний його появленієм. „Як проживаєте?“ спитав я, подаючи йому, як звичайно, папіроски, котрі він так само, як досі, консеквентно з подякою відеунув. „Не дали мені про себе ні одним словечком знати. Згорділи в своїй хаті, що? Може аване перед вами який, або перебутий якийсь врешті важний існит?“

Він усміхнувся.

„Нічого, нічого з того всього поки-що. Я з уряду в хату — а в хаті: наука, праця і знов наука, і знов обовязкова тяжка праця.

Так живу, і так мушу ще довго, бодай скільки років мучитись доки не покидаю з себе офіційні тягари, ярма і, т. п."

"А ваші ферії?"

"Мої ферії?" — спитав. — "Хіба-ж я мав які? Я їх не мав і так скоро не буду мати. Наше міністерство оперує молодими силами найбільше — то-ж де їм літом про відпустки марити. Тільки моїх і „ферій“, що забіжу тут у парк — надихаюсь свіжого повітря, стрінусь тут і там з товаришами, побалакаю і вертаю назад."

"Не працюйте надмірно. Ваш уряд і ваше міністерство через те не провалиться."

Він здвигнув плечима. „Я не годен. Перебрав раз обов'язок праці на себе, то і перебрав. Перехитрюватися крізь життя я не годен. А проте в нас усі працюють. І чому я один маю бути самолюбний і занедобувати, що до мене належить? Я не годен. Раз належу до суснільства, взяв обов'язок на себе, то мушу його сумлінно виконувати. А проте..." додав весело, „воно все так не буде, це я знаю, то і не журюсь тимчасовим станом“.

"То в гори — не виїздили цього літа, як сномнівали?" спитав я.

Він похитав головою.

"Ні. Лиш одна мати з Оксаною; а я з Манею осталися вдома. Може бути на слідуєче літо виїдемо — як одержу відпустку — і то на довше, як би я не був міг цього року вчинити", — і замовк.

"Чи це були всі товариші ваші, з котрими ви сюди надійшли, балакаючи, як не помиляюся, запальчасто?" — спитав я. „Де яких знаю“.

"Цеб-то..." сказав він. „вони балакалиживо і запальчасто. Що до мене, то я не багато говорив, і не говорю звичайно ніколи багато. Я не люблю між них ходити, а вже найменше на т. зв. збори: як і не люблю перечитувати дневники і часописи“. Я поглянув на нього зацікавлений, а він повторив: „Так, так, я говорю правду. Бачите, як візьму я яку часопис у руки, а особливо ті, що що-дня виходять, мені здається я вхожу в реставрацію, де кожний говорить своє. Я утікаю з таких кімнат, бо там тяжке повітря, мої власні думки неначе губляться в мене, душа чимсь починає зплямлюватися, і я стаю з себе невдоволений. На мою думку часописи винищують у нас змогу самим задумуватися — особливо тих, що що-дня змінюють свої погляди. А вони (додав і показав в бік, де молоді відійшли) або бодай більша частина їх, не багато ліпші від часописей. Вони всі з своїми думками здаються мені перегарячені, а де-які заскоро пережиті. Все, що роблять, пишуть, говорять, видиться мені без

якоїсь рівноваги і твердої спли. Все це робиться в страшеннім поспіху. І не для самої праці, лиш для особистого визволення погешефтарськи. На мою думку, кожне наше життя зокрема могло-б бути мистецтвом, однак стається тільки гешефтом. Ми не вкладаємо змисл нашого життя в саму працю, лише в те, що ми за нашу працю одержимо. І найбільша штука нашого теперішнього життя є — видобути найбільший здобуток за найменшу вкладку з нашого боку. Через те виходить життя вічною погонею, полюванням. А прецінь життя не є без краси. Але я питаю, чи бачуть вони то все, — і коли? Навіть у тих проміжках, коли належать собі, навіть і тоді вони того не бачуть. Все гонять за чимось крацим, і дождають чогось повішого . . .”

Він замовк і поглянув у противну сторону, а я задивився на його. Я раптом зрозумів його. Він ще був молодий, але його молодість не мала в собі того невареного молока, що разить так страшенно у де-яких т. зв. поступових молодих мужчин або і жінок. Він був поважний і глибокий, мов той інструмент з своїми струнами. І, як кажу, я раптом зрозумів його. Очевидно хотів він жити — одначе тільки в своїй праці жити цеб-то в праці на будуче — і видався мені як той, що все вгору йде трудним, тяжким шляхом сам один, але все вгору. Звільна, повний доброти, з лагідним усміхом, котрий задалегідь прощає наші провини, доки ми ще просили прощення. Я мовчав якусь хвилину, як і він, а потім, обнімаючи його правою рукою за плечі, я спитав: „Вони вам не вистарчають. Правда?“

Він усміхнувся ядось сумно і відповів: „Справді. Іноді я це навіть дуже впрасно відчуваю, що я їх у де-якім напрямі переріс, і через те ми від себе віддалились. Їм здається, що з мене нема нічого, бо я не є на їх спосіб активний. Не їзжу по селах, не агітую при виборах, не закладаю читалень, не промовляю і. т. и., але я, як кожний з нас, знаю своє стремління, моральну вартість, і без плану не живу — а що найбільше себе не щаджу“. І знов замовк і цим разом поважно. Хто-б йому не вірив.

„В вас, Несторе, здається, і нема багато приятелів“. — закинув я, щоб спонукати його до дальшої бесіди, бо вже надто любив прислухуватись йому.

„Я справді не маю приятелів . . .“ відповів він, — „хоча? — Господи Боже . . . товаришів і знайомих кожний має . . . Отже і я. Я не маю їх багато не тому, щоб вони мене не хотіли (навпаки, вони раді-б мене заєдно мати між собою), але — просто, тепер не відчуваю потреби знатись з ними. Я відчуваю, прислухуючись їм,

слідючи за вчинками (по можливості), що я їх чимсь переріс. Чим — не знаю докладно сформулювати. Не розбіраю складників свого ества, але — їх — я переріс. Маня каже „білістю і глибиною душі“, одначе на тій точці Маня може і гріншит“. — додав, мов соромивсь гарних слів своєї сестри, а ще більше того, що, будучи з природи скромний, вимовив їх голосно перед кимось. „Ти мовчиш“, закидували мені одного разу на якімось зібранню — „береш замало уділу в громадським житті. Ти повинен говорити і робити щось, бо ти згармонізований і вирівняний, без пристрастей з холодним слухом“. А я на те здвигнув плечима. „Вам треба тепер иншого бесідника“, сказав їм. „Я од вас віддалився — хоч простіть за це. Колись зрозумієте і те“.

Хтось у гурті розреготався грубо.

„Добре каже він“, — вигукнув вслід за своїм сміхом. „Погляньте на його уста: вони в нього, як у молодой п'ятнадцятьлітньої дівчини, що, крім своєї ляльки, цвітів, певно ще нікого не цілували. Дайте спокій, він не буде говорити“. І знов засміявся.

„І добре сказав“, — відповів я. — „Я не буду говорити. Тепер ще ні. Пізніше колись. Але будете переконані“ (коли говорив це, його очі рантом загорілись), „що як я колись піднімусь з свого місця і відчиню уста, з котрих тепер глузуєте — я своїй народности сорому не зроблю. Так. Я буду говорити. Але тепер ні. Мені треба вперед ще де-що перейти, де-що перерости, перебути, і аж потім стати до бесіди, до акції в зміслі моєї особистости“.

„Ви хочете взятися колись за політичну діяльність?“ — спитав я, окинувши його оком. Він був трохи зворушений.

„Правдоподібно так. Але до того треба також відповідно прилагодитись. Отже не гадайте і ви, як вони, що в мене нема почуття приналежности до своєї народности. Навпаки: я лиш не хочу шматувати себе в праці. Я маю звичай віддаватися цілком тому, чому віддатися рішаюся. Іншими словами: що даю, даю цілком“. По якійсь хвилині мовчання почав. „Хтось раз слушно з наших талановитіших сказав: „в нас кричать все і всюди „працювати для народа““. А виходить, що під тим ті „випрацьовані здобутки“ не для цілої нації, а виключно для „мужицтва“. Я питаю. Чи нам не вспиватись у наших змаганнях по-над здобутки для мужицтва? Не відриватись (в тоннім зміслі) від нього, становлячи з себе, цёб-то інтелігентів, другу окрему верству, котра вимагає і для себе праці, науки, містецтва і инних здобутків культури? Хоч не багато, а ми для того свого народу (мужика) бодай як не вже щось зробили, то робимо. А для інтелігенції? Для нашої інтелігенції ми ще нічого не

зробили. Я мрію про те, щоб у нас було як найбільше глибокої поважної інтелігенції. Інтелігенції національно культурної — а по правді з того всього ми ще і досі по-за мужиком не бачимо майже нічого більше. В тім велика частка нашої властивої хибі. Я питаю, — додав по хвилі задуми, піби звертаючи на инше поле, що може бути, для людини кращим ідеалом, як не власне людина? Гарна, трудяца, укінчена людина, в тисячах шляхетних постатях? А між тим, яке нутро сучасного Українця? Чи взагалі відкрите воно вже? Українець його не знає, поминувши вже найглибшу глибінь того нутра. Він не прийшов ще навіть до пізнання своєї власної сили через призмат правдивої інтелігенції культури до пізнання може і великого призначіння свого народу. Взагалі говорячи, ми є народ, що ще себе не віднайшов. Тому як годен він, масу, цеб-то весь народ організувати, доки він сам себе не зорганізує? Спершу як одиницю, потім, як масу, а врешті як націю...? Ось... почав по хвилині далі, „ми вже відкинули Бога: але лиш тому, що другі поступовіші нації, як ми, відкинули його також. Одначе між тим, коли ті другі народности дали, замість того, своєму народові науку, мистецтво, змогу пізнати себе, свої сили і найвищу культуру, шукають за новою мораллю, новими вартостями стоїмо ми ледви на рівені їх колишньої найнижчої культури. Чи може ні? Що дали ми нашому мужикові для його душі, для піддержування його кращих зворушень серця і ума? Науку-культуру?“ додав, мов знеохочений, і махнув рукою. „На ту тему міг би я ще не одно сказати, — а з товаришами на тій точці я все розхожуся... але...“ додав параз, мов отямлюючися „тепер не маю часу...“ і з тими словами витягнув годинник і поглянув на нього. Потім, схилювши вдруге в грудну кишеню, вибрав з неї золоте пенене і, заложивши перед очі, встав і поглянув у глибінь довгої алеї парку, мов перешукував там кого очима.

„Ось! Ви вже також готові з ванними очима?“ спитав я, „коли уживаєте в так молодім віці скла? До недавна здається ви його не уживали ще?“

„Вже давно“, сказав він байдужно, „Але я уживаю його тільки тоді, як хочу в далінні що докладно зобачити. Зблизька бачу добре“.

„Дожидаєте кого?“ спитав я.

„Властиво ні!“ відповів він, а потім додав: „Сестра казала, що може виїде на прохід і буде мене виглядати“.

„Сама?“ спитав я. Він глянув допитливо на мене. „Не знаю“, відповів. „Може бути до неї прилучиться її колишня учениця панна Ірена Маріяні і кувинка тої-ж... панна... Наталя Ливенко“.

Я не питав більше, але почав і сам приглядатися цікаво до переходячих. Тон, яким вимовив він слова „Наталя Лявенко“, полишив щось в моїй душі . . .

„І мені пора йти. . .“ обізвався я раптом і піднівся живо з лавки.
„Ви останетесь — правда?“ спитав я.

Він поглянув на мене. „Чому? Ні“. Далі додав: „Я також піду з вами. Здається вони . . . ледви чи надійдуть ще. Ну, а як надійдуть, то нехай . . . В мене „ферії“ сьогоднішньої днини вже скінчилися: треба вертати до своєї хати. Там може ждуть на мене . . .“

Я знов поглянув на нього. Перед хвилиною казав, що може зявитися вона тут, а тепер в хаті може „ждали“ на нього. Він відгадав мої думки. „Книжки, праця і акти ждуть і зітхають за мною, а з ними я певно ще так і так побачуся, а як не піши“, додав мов більше в думках і до себе, „то незабаром“. І тими словами попрощавшись, поспішив, немов бажав бути сам, а там далі за якийсь часок зник мені цілком з очей.

Я остався.

Мимоволі насунулись мені слова Мані. Він не був тином: він був одиницею, з цілою самотністю і дивацтвом, які відрізняють чоловіка, чи одиницю від одиниці. Але одиницею значною і не буденного рода. Ось, його оставляють теперішні боротьби спокійним, як і жертви, що падають в цім і тім напрямі. Він дивиться якимись пивними очима в будучність, поширеними може, і по-над наші голови. Глибина жадає від нас і поваги. Організації одиниці з собою. Так, так, Несторе. Я також „мужик“, що не віддалився ще від мужицтва, котрий як що пише і робить, то пише почавши від себе, і як що робить, починає від себе, щоб наслідки праці лиш для нього світились, а ти — не мужик.

218. Земля.

(З повісті.)

Був саме святій вечір Різдва Христового.

Сава, молодший син Івоніки, сидів усе ще замкнений у слідстві, і в селяській хаті Івоніки було тихо і сумно. Марійка пересижувала в ній сама, бо Івоніка мешкав у бурдю. Коло бурдю стояло немолочене ще збіжжя, в бурдю бджоли, і всього того неможна було лишити на самоті, без догляду. Свої волі і пину молоду товаришу спровад Івоніка на видатки, що потягнув за собою похорон старшого

сина і взагалі нещастя, а одна корова, що линілася, находилася в Марійки. Вона мусіла її мати близько себе, і так стояла стайня коло бурдею пустою . . .

Було пізно вечером.

Поля були завіяні, на дворі грала люта завірюха, вихор метав завзято сніжними хмарами, і всякий слід ноги чи залубив зараз щезав по хвилі своєї появи. Неприязно і лячно виглядало довкола, навіть виду не було ніякого. Скільки і витрищався зір, не угледів нічого. Хмари снігу одна по одній гнали шаленим летом по білій поверхні і заслоняли всякий вид. Івоніка викинувся на хвилю з бурдею і озирнувся. Лише шмати снігу вдарили його мокро з вітром у лице.

Він вернувся до середини і присів на землі, скулившись при печі, де горів огонь.

Коло бурдею тиша.

Сойка зарплася із холоду в солому і ні згучечком не обзивалася, а стайня стояла пустою. Пинні бурі (воли) з сильним, теплим віддихом знаходилися Бог зна де, а бджоли спали якимсь мертвецьким сном, або заховувалися безгомінно тихо у своїх круглих хатках.

Він один надавав усьому життя.

Та ніколи не був такий самотній, як тепер, як от цього вечора. Іноді, як перебував тут сам, така була у нього надія, що хтось надійде, приміром Сава, як Михайла не було дома, або хто инший — були бурі — але тепер знав, що ніхто не загляне до нього . . . Кому яке діло пускатися в таку страшну ніч до його нори? До пустки його? А його самого не було нікому потрібно: він став не на те відлюдком, від часу, як стратив сина.

А самотність доконувала свого.

Глибока, глуха туга впростала з неї, добіралася до нього і точила неустанно спокій. День і ніч квітло в ньому питання: „Чому те все сталося, що сталося? Чому, чому, чому? Чи Бог так осудив? Чому Бог так хотів? Що йому з того прийде?“

Його велика побожність і глибока, щпра віра у вищу силу пошались знепацька у найглибшу муку і терніння і ніяк не могли з них висотатися, ніяк не могли собі розв'язати цієї кривавої проявиб. Бо потребував душі Михайла. Бог також чогось доброго потребував. Михайло був добрий. Та чому забрав йому сина такою дорогою? Чому мала рука його другої дитини піднятися на виконання цього нечуваного вчинку?

А далі знов: „кров страшна, в яку ступив Сава тілом і душею, але те, що затягнуло його в ту кров, чи не було воно тисяч

разів страшніше! . . . Що це було? Звідки походило? Силою якоюсь? Він чув силу якоїсь незнаної могутності, та його дитиняча душа не була ще доросла до того, щоб збагнути ту необмежену тайну. Відчув насліпо, неясно існування ще якогось ширшого світу, крім того, що його знав, і понуряв в глуху задуму . . . Відтак знов те саме, знов починався біль в його душі, знов неописане терпіння. Терпіння напомацки. Світ з ним потемнів. Михайла не було вже. Не буде вже ніколи. Він лежав уже на землі, а он тепер товклися над ним хмари снігу . . .

Його лице викривилося. Почав хлипати, мов дійсна дитина. Сльози так і зсувалися пильно по його обличчю.

На таке вигодував він своїх синів. Таке було в нього цього року Різдво.

А той другий сидів замкнений межі мурами і з дня на день чим-раз більше сох, білів . . . А торік сиділи всі там у хаті укуці, їли пшеницю і колядували. Він був такий веселий і жартівливий! А потім притаскалися обидва сюди очували тут. Сиділи до пізна, ось тут на оцім місці на землі, і він усе оповідав та й оповідав . . .

Цього року ніхто з ним не говорить . . .

Темінь зростала, а огонь у печі, що став притахати, освічував уже слабо предмети в хаті. Полумінь мигалася нечутно, переменяла жаріючу барву в легко-синю, а тиша і самотність довкола нього розширлялася чим-раз більше й більше, неначе сповивали його у свої невидимі обійми.

— Торік о тій порі виходив до товарини подивитись, що вона робить, — промайнуло йому крізь ум, в ненастанній думці про сина. — а цього року стоїть стайня цуєткою . . .

— Ремигають . . . — сказав, як вернувся із стайні. Потім ще щось сказав і сам засміявся. Веселий був.

Згук його голосу і сміху стояв йому напричуд живо в пам'яті . . . Застогнав із жалю, у гризучій самотності. Така порожнеча і тиша, замкнена в його хаті тиша — обдавали його, неначе все життя попрощалося з оцим кутником землі.

А там на „горі“ сиділа його стара жінка сама і плакала. Була як помінана.

Він плакав в одну сторону, а вона в другу.

А як він родився, то тишилося, що будуть мати кому свою працю полишити. На їх місце мав він стати — обидва мали стати

— статися такими, як вони, обробляти землю, як вони, а тим часом . . .

В де-яких хвилях бувають сльози криваві . . .

На дворі неустанно лютувала завірюха. Ні одна зірочка не заблимає на небосхилі, а хмари снігу шаліли, мов фурії, по далеких, снігом привалених полях. Недобра, нечувана ніч спустилась оце на землю.

Вітер розірвав двері від стайні і скажено гримав ними від хвилі до хвилі.

Лісок за бурдесом і ліси, що тяглися далі, „сусідній“ і інші, визирали темно і задеревіло із білої заметільниці і ледви відрисовувалися своїми темними, неповоротними зарисами із снігової фурії . . .

Івоніка сидів, заривши пальці у волосся. Плакав і думав.

— Один у землі, а другий в криміналі . . . Ось чого він діждався на п'ятьдесяти роках життя! — переходило жалем крізь його розболіду душу. Далі мимоволі велухувався в завірюху.

Тяжка ніч! промайнуло йому раз крізь думку.

— Завтра будуть поля зовсім завіяні, і він буде примушений по-коліву брести снігом, щоб добитися до Марії. Все мусів своїм тілом дорогу пробивати.

Цілі спони снігу збухались у два малі віконця, шаліючи в дикій гудьбі довкола бурдея, неначе угавилися за кимсь. Голосно і лячно гримав вітер дверьми коло стайні і не думав умовкати.

Раптом підвів Івоніка голову, блистро надслухуючи. Чи не свистав оце хтось протяжно, дошпитливо крізь нічну завірюху? Йому причувся виразно свист. Надслухував ще уважніше, поздержуючи віддих, і зненацька почалося йому бити серце. Поволі і сильно билося . . . Ось так свистав Михайло, коли вертав такою дикою нічною завірюхою з села до бурдея, зблудивши в скаженій заметільниці . . . Потім відповідав він йому свистом або покликом, по чім справлявся по нім додому . . .

Надслухував хвилю із здичілим поглядом. Не повториться свист?

Повторився.

Довгий, голосний свист, аж ульскувався. Миттю облягло його гарячістю по тілі. З блискучим, майже блудним, зором зірвався із землі і кинувся на двір.

Вітер грав його синим волоссям. Не зважаючи на те, витріщившись хвилю в найстрашнішій напруженні в нічну завірюху, крикнув потім, як за життя сина, але цим разом диким, несамовитим голосом по-над розбурхану поверхню піть:

Ми-хай-де, твій тато тут!!

Кілька хвиль пізніше примчався до нього стовпом високий вихор снігу, вдарився сильно об його груди, пірвав його кусень дороги за собою, покрутився вихорем на місці, і тяжко стогнучи, погнався далі у нічну темряву . . .

З розбурханим волоссям стояв старий батько, прикований до місяця, важко дшучи, витріщаючися в напрямі, куди погнався стовп снігу.

Що це було? Що це було? Волосся стало дубом. Зойкнувши з якогось дикого, рантового переляку, силувався перехреститись.

Тут Михайло був.

Всім серцем своїм, всією душею своєю, коли мав її коли від Бога, відчув, що Михайло був оце в нього.

Він.

Він притаскався до нього, поривав до себе, кликав, стогнав, а далі погнав нещасний вітром у незнані безвісті . . . Він же без світла помер! Перехрестившись насилу, заломив обидві руки у побожній розшучливій покорі.

— Господи милосердний, змилуйся над грішними! Господи святий, прости гріхи наші! Царю Небесний, прийми нас у царство твоє і відпусти нам гріхи наші! Він прийшов до тата, щоб одвідати його, прийшов, щоб розбити самоту його і жаль його. Прийшов до тата, до татових грудей припнувся, прийшов пожалітися на тяжку невеселу і почорнілу свою долю . . .

І як стояв, так кинувся на землю і вдарив побожні поклони. Далі, перехрестившись в-останнє, вернувся непевним ходом до середини і оглянувся неспокоїним зором довкола себе в темряві . . .

Сильно втомлений, кинувся на давнє місце на землі і, заривши лице в долоні, віддихав тяжко, повними грудьми.

Не міг прийти до себе, з несподіваного зворушення, яке так рантово вапцило на нього. Перенятий в уяві сином, не міг відзискати рівноваги духа.

Тут був Михайло.

Най це йому хто заперечує, або ні, най це йому хто вірить, або ні, а він тут був. Відчув це душею. А він ні п'яний (він же відрікся напиків зараз по смерті сина, щоб коли не перемогли його душі і присягнув навіть у церкві від них), ні сонний, ні з розуму не зійшов. Він відчув його присутність серцем, і оце утома по зустрічі з ним звалила його з ніг, мов підкосила. Жадібними очима оглянув він свій бурдей. Шукав за святою іконою.

Несвідомо мимоволі тягло його під величну, таємничу опіку, під якусь силу, що царила, що мала-б влити в його розбурхану душу спокій і принести те, що розстрілилось в нім до неладу. І угледів її. Ось там висіла. Мала, почорніла, завітчана сухим васильком і жовтими гвоздиками, і повним видом була звернена до нього.

Він піднявся на коліна і зложивши руки до мольби, мов дитина, потонув з усією покорюю і повагою, з усією щирістю і довір'ям своєї гармонійної простої, тепер глибоко зворушеної душі в молитву.

Далеко по-за північ лежав навколішках і молвився.

За душу сина, що блукала без спокою по землі і терпіла безвинно тяжкі муки, терпіла під тягарем його сліз і сліз його жінки, і топула в них на спід пекельних мук — та за блудного свого сина, що навів страшне горе на всіх, і дожидав між грубими мурами дальшого рішення запропашеної долі . . .

О тій самій порі сиділа Марія у своїй хаті.

Хатина була слабо освітлена. На накритім столі стояли миски, ложки, варена вишніця, завиванці, зварені сушені сливки, горіхи, яблука, горівка з медом.

На печі сиділа розперізана з розбурханим волоссям, у сорочці, скулена Марійка і співала.

Співала слабеньким, зівялим півголосом, ніби заколисувала дитину до сну.

Замовкла.

Зложила руки на хрест і, похиливши голову над груди, немов дрімала.

Але не дрімала.

Дожидала снів . . .

Глибока дрімуча тиша панувала в хатині. Дрібненьке світло, що спадало з одної малої, на стіні завішеної, лампши, проясняло тільки бідо нутро хати. Та проте зарисовувалися всі предмети у ній виразно. Вся хата була пристроєна святочно і мов дожидала когось. Від часу до часу завивав різними голосами вітер у комині, а часом гудів, мов там зблився рої джмільів. Це грала буря на дворі. Згодом забрехала собака коло хати. Хтось застукав до дверей, а потім до вікна. Двері були подвійно зачинені і з середини, бо Марія боялася, відколи її сина одвели від неї.

Вона зірвалася з місця і розкрила широко очі. Голодний, переляканий погляд перебіг хату і спинився на стелі.

Жандарми йдуть! — зойкнула з переляку і скулилася бо-язливо удвоє.

Стукання повторилося.

Вона почала труситися, потім злізла з печі і стала тихо на пальцях у закуток, межі двері і піч.

Жандарми йшли. Вони напосіли на її хату. Вже кілька разів несподівано находили. Але в її хаті нема вже нікого. Хоч би ї хотіли кого вивести, нема вже нікого. Хіба її . . .

— Івоніка дома? — закликав якийсь тремтячий беззвучний голос ізнадвору.

Вона не відзивалася. Дрожаючи на цілому тілі, притискала до стіни, а уста викривилися в неї, мов у малої дитини до плачу.

Глибока хвиля тиші стала в хаті. Двоє великих, ясних очей ходило блудом по хаті і за чимось шукало.

По якійсь хвилі почувся голос вже коло вікна.

— То ви тільки сами в хаті, Маріє?

Нею випрямиле щось раптом. Натягла шню, мов сарна, і звернула великий блискучий погляд до вікна.

— Чий це голос? — спитала, дзвонячи зубами.

— Та-же мій! Не пізнаєте?

— Ні! Чий? Ніби я один голос чула в останньому часі?

Хвиля неначе задуми, а потім:

— Мій голос старий!

— Ви жандар?

— Кого ще у вас забагато в хаті, що питаєте про жандармів?

— Вона пуста, як спорохнявіле дерево, — відповіла, — а може по мене прийшли? Я нікого не вбила, я й нічого не знаю!

— А Івоніка де?

— На полях! Бурдей самий! Неможна було пустокою лишити! Знаєте, які люди?

— Я хотів собі тільки люльку закурити — і нині . . . побалакати . . . я старий . . . — почувся наново голос.

Хвиля задуми і вагання.

— То . . . увійдіть у хату . . .

— Ні! Вже не піду! Снігу нанесу! Піду може ще до Івоніки, як устигну! Господи Боже, яка заметільниця! . . .

Хвиля дождання з середини.

— Жандар . . . — прошептала і притиснулася, як передше, лясно до стіни. — Тільки вони ходять по таких ночах по полях та по хатах!

— То ви жандар? — спитала знов.

Ні, Марійко! Я не жандар! У мене волосся посивіло! Я ним, Богу дякувати, ніколи не був, але я вам скажу, хто я? Тепер найліпша пора на те! Ніхто не почує, і ніхто не побачить! Я не хочу, щоб хто вчув! Мені вас жаль! Господь святий вдить, як жаль! Марійко хрестіться! Я той, що щось вдив! Мені тяжко з тим на душі! Я не можу вмерти! Хто знає, може завтра дадуть свічку в руку, ніхто цього не може знати! Адить ваш Михайлик не надіявся, а тепер ходить десь по світі та й блудить, що без світла переставився!

Окрик болно розітнувся в хаті.

Не заводіть, Марійко! Це вже нічого не pomoже! Так мало бути і так сталося! А те, що я бачив, то бачив на свої очі, і най скажу, бо дуже мені з тим тяжко на душі! Я хочу того позбутися! Я не хочу бути ніяким свідком, нехай мене Бог боронить! Оце кажу тільки вам, бо мені дуже тяжко з тим на душі! А ви кажіть бадіці, або не кажіть, а вам най я скажу, та й позбудуся каменя з душі! . . .

Вона притиснулася близько віконця і зігнулася над ним. Надставила ухо і напружилася, мов струна.

— Що бачили? Кажіть! А може-б ви увійшли до хати. Надворі змете вас!

Не змете! Не треба, аби ви мене бачили: доста вам буде того, що вчуєте! Тоді, що правда, була нічка ясна і погідна, як я бачив! Ішли обидва разом . . .

Михайло! — крикнула вона переражаючим голосом.

Він і той, що його справив на той світ! Молоде, як бджола, а вже убійник!

Михайле! — крикнула знов Марія і почала товкти головою до стіни.

— Не заводіть, Маріє! Він уже не вернеться до вас! Слухайте, най вам скажу! Той ішов поруч із ним і мав на плечах рунницю! Я вертав із міста і замануло мене вертати попри ліс додому. Як мене мшали, Михайло поздоровкався, а той шукав очима землі. Блідий був, най йому Бог простить, коли має які дії перед собою! Та кара не мине його! Вона пристане до нього та супокій відбере! Так я їх здибав! Йшли близько себе, Михайло говорив, а він слухав.

— Хто це був, хто це був? — скричала Марійка, притиснувши побіліле лице до шибки . . .

Нехай вже вам Господь Бог його імя назве, вже я не годеи його вам сказати! Добре, що вам оце сказав, бо не мав спокою! Бувайте здорові!

Сава! крикнула Марійка не своїм голосом, а потім, як божевільна, кинулася до дверей. Почала сіпати дверьми, розривати, та воно не йшло так скоро.

— Не проклинайте його вже надто тяжко, ви-ж мати . . . почувся в-останнє остерігаючий голос, а далі минула тїнь по-під друге вікно і втихло . . .

Марія забула, що ще її мотузком обмотала клямку з великим цвяхом коло замку, побоюючися заєдно появи жандармів. До того тишув протяг дверьми назад до хати і грався її слабими силами.

Врешті розірвала їх широко і виглянула на-двір.

Слабе світло, що внало снопом із хати перед поріг, освітлю купу наметеного снігу серед сіней. Кілька слідів, а більше нічого. Сильний рвучий вітер бив її гострими зимними колючками по лиці і очах, і вона мусіла їх заплющити. За хвилию кинулася під хату в сторону вікна: „Бадіко!!“ зойкнула.

Та ніякого бадіки не було. Він зник, мов під землю зарився.

— Бадіко, хто це був? Кажіть, хто, і увійдіть до хати! — кликнула вже голосно, але тільки гомін і свист вітру відповідали її тривожним питанням. Підбігла кілька кроків по-за дїм на подвір'я, надслухувала і знов кликала . . .

Ніхто не обзивався.

Тоді виступили їй великі кравлі цоту на чоло і вона вернула назад до хати. Двері залуснулися на нею так сильно на замок, що вікна задзвеніли, а вона стала посередині хати, мов вкопана. Хто це був? Той, що їх обох разом бачив, і той, що ішов поруч із Михайлом з рушницею — убійник його . . .

Нехай вже вам Господь Бог його імя скаже, вже я не годен його вам сказати! — відозвалися в її дуні слова незнайомого.

Закаменіла.

Як тоді, так і тепер перетяглося гаряче пашмо вогню по її чолі під волоссям, і розскалося граню по висках і коло уст.

Сава!! — зойкнула, умліваючи душею.

Сава вбив його! і упала на долівку.

Потім: — Ні, ні це не Сава! Брехав проклятуцій, бодай би не дїждався додому дійти, динши божої дочекатися! О, Господи, рятуї, рятуї, рятуї!! . . . Підняла руки і почала бити поклони. Не знала, чому, аж омієся сформувався її думки.

Аби убійник найшовся.

Той, що її дитину із світу згладив. Що запропастив одного, а другого кровю обкинув. Щоб зявився він їй перед очима, аби власними руками розшарпала його на кусні, а ціточку, що лишилася їй одна-одним на запустілу хату і пропадала безвинно у вязниці, нехай би вернула . . .

Заломивши судорожно руки, молилася з лихорадним поспіхом, від часу до часу обзираючися неспокійним, лячним поглядом, коли сніг бився об вікна, а двері у завісах, що з дикої гри бурі скрипіли, глумливо озивалися.

Потім огорнула її глибока втома.

Попадала в півсон. Як прокинулася, ляшка ледви вже блимала.

Витягнувши шию, повела розширеними, перешукуючими очима по хаті. В хаті було пусто і тихо, коло столу порожньо, нетикано. Мов отверезилася. Та разом із тим зайшла з нею предивна зміна. Її слаба вдача, що хиталася вічно між любовю і ненавистю, що з кожним напливом сильнішого почування тратила рівновагу, не зуміючи утримати себе на середній дорозі гармонії, або хоч би тільки і самої, тверезої розваги, або доброти, що все помпирала. Вона відчувала в цій хвилі перший раз усім материнським інстинктом, що Сава убійник — і перший раз прокинулося в ній проти нього почуття ненависти.

Страшне, бездонне, неописане почуття ненависти матері проти сина.

Дикий усміх болю скривив її уста.

Почала клясти.

Не говорила, але сичала. Божевільні, страшні прокльони, що немов лякаючися сами себе, розбігалися один по одному у тихій хаті і розповзалися в темні, що чим раз більше зростала! . . .

XVII. Михайло Коцюбинський.

219. Хмари.

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище, мандрують блакитним шляхом, — мені здається, що бачу душу поета.

Я впізнаю її. Он пливе чиста і біла, сирагла неземних розкошів, прозора і легка, з золотим усміхом на рожевих устах, тремтяча бажанням пісні.

Я бачу її. Велика і важка, повна туги й невишканих сліз, вагітна всіми скорботами світа, темна од жалю до нещасної землі, вона клубочиться чорними хвилями, важко дихає переповненими грудьми, ховає лице од сонця і гірко плаче теплими сльозами. аж поки не стане їй легше.

Я знаю її. Вона . . . Неспокійна, вся насичена вогнем, вся палаюча великим і праведним гнівом. Мчить шалено по небу і підганяє ліниву землю золотою різкою . . . Вперед . . . вперед . . . швидче разом із нею . . . в мільон раз швидче в повітрі . . . І гукає так, щоб всі почули, щоб ніхто не спав, щоб всі прокинулись . . .

Я розумію її. Вічно невдоволена, вічно шукаюча, з вічним питанням — „на що? до чого?“ — вона спустила сірі крила над землею, щоб не було видко сонця, щоб потопала в тінях земля, і сіє дрібну мряку суму . . .

Поете, я не дивуюсь, що любиш хмари. Але я співчуваю тобі, коли з тужливою заздрістю стежиш за хмаркою, що тоне, розпливається і гине в блакитній пустелі.

220. Утома.

Душа моя втомлена. Навіть той жаль, що почуваю, нагадує лиш усміх, застиглий на обличчі мерця . . .

Я маю жаль до неба, бо хмари, що проходять по ньому, не лишають там жадного сліду: воно знов стає ясеним і блакитним.

Жаль маю до землі, бо тіні, що вкривають її, пересунуться на інше місце, і де було тьмяно і сумно, знов ляже золото сонця.

З жалем дивлюсь на воду: мов дзеркало, одбиває вона красу світа, і коли невдоволена навіть — ламле всі лінії її фарби і творить своє.

І маю жаль я до осінньої рослини: кожна брунька ховає в собі надію життя і дасть нові пагони.

Тоді як я . . .

Тоді як попіл надії моїх нерухомою хмарою завис надо мною, тоді як сонце щастя не зжене з душі тіней, як дзеркало душі моєї померкло, потьмарилось, не одбива нічого, тоді як те, що облетіло і стало голим. — не розвіється знову.

І чом не живу я, вища істота, як те мертве небо, як нежива земля, як вода, як рослина?

Спитати?

Не хочу . . . Втопився . . .

221. Самотний.

Я слухаю співи, яких ніхто не чує: то співає моя душа.

Завжди і всюди чую її улюблений приспів.

А ти самотний!

І ніщо не заглушить я це знаю ніщо не заглушить твого співу: крізь стогін хули, крізь сміх весни, крізь регіт грому і плюскіт злив я все вчуваю:

Самотний! . . . самотний! . . .

Навколо людн. Блищать їх очі, тремтять їх голоси . . . снує срібну нитку розум і золоту серце, хвиля життя виходить з берегів, шумить і грає. і коли до уст моїх торкається келих веселощів

я чую вже знайомий реквієм душі:

А ти самотний! . . .

Я плачу. З мого серця теж ллється струмок в море людського горя. І хоч тепла рука моя простягнена для дружнього стиску там, де його треба, хоч душа моя розкрита для чужого горя, як квітка для роси, а проте . . . а разом з тям — я чую встає з глибини, вічне прокляття:

Ха-ха! Ти все-ж самотний!

І коли навіть біля серця мого б'ється кохаюче серце, коли дві искри злучаються в полуміння щастя, коли, здається, що сфінкс розгаданий вже і тоді навіть . . .

. . . І тоді навіть чорним клубком котиться в грудях моїх болізна-ний й гордий покрик:

А я . . . самотний!

222. Хвала життю!

Минуло трохи більш року, як землетрус обернув піщину Мессіну в грудю каміння. Була весна, море було спокійне і синє, небо — так само, сонце обливало помаранчові сади по горбах, і дивлячись з парохода на сірий труп міста, я не міг уявити собі тої страшної ночі, коли земля у грізнім гніві так легко струснула з себе величний город, як пес струшує воду, вилізши з річки.

Ступивши на землю, я сподівався стрінути тищу і холод великого кладовища, і був здивований дуже, коли побачив осла з повними кошиками на спині, що переступав обережно через каміння розмитого бруку, тримаючись холодку од зруйнованих стін прибережніх будинків.

За ним біг хлопець і з сицилійським жаром кричав:

Cipolla! cipolla! . . . (цйбуля! цйбуля!).

До кого гукав він! Кому хотів продавати? Чи не камінням отим, що були споєні перше в суцільну стіну, а тепер знову почали жити окремим життям?

Однак надходили люди. Несподівано з вулиць, з безладної груді каміння, випливали чорні постаті і нечутно ступали по гарячій землі. Купками й по одицю. Йшли якісь дами в довгих чорних вуалях, з мертвим, застиглим обличчям, похмурі робітники, і їх суворість наче замикали чорні костюми аж до краваток з крепу. Тонкий залізний стовб ліхтаря непрродно нахилився над ними, немов придивлявся зверху скляними очима. З одного боку м'яко хлопало море, з другого висіли потріскані стіни палаців, без вікон і дахів, з дверима, що до половини завалені грузом. І знову сунулись чорні мушкетери й тихі жінки, наче черниці, немов гості похоронні йшли комусь віддавати останній привіт. Чим далі я посувався, тим частіше стрічав цей люд в жалобі, тим виразніше я почував, що щось мене мулить. Я мусів обминати цілі гори різнородного грузу, балок, вапна і каміння, що навалені тут серед вулиць, перескакувати щільни на землі, наче розкриті жадібно роти, перелазити через мармурові кольони і зазірати у вікна, звідки дивилась на мене пуста. І знову з-за вугла тихо випливала чорна фігура і стрічалась зо мною мовчазними очима. Тоді я зрозумів врешті, що

мене мулять. Очі! Ті страшні, чорні, жахливі очі, які замкнули в собі все пекло різдвяної ночі¹⁾ і вже більше нічого не можуть бачити. Може світити сонце, голубіти море і небо, сміятися радість, а ті очі, поширені й мертво блискучі у великих орбітах, звертали погляд в гліб себе і божевільно вдвчались у розхитані стіни, вогонь і трупи найближчих. Мені здавалось, що коли-б сфотографувати їх, на пластинці вийшли-б не людські очі, а картина руйни.

Бічні вулиці вже було розчищено трохи. Зате з обох боків завалені стіни фасадів творили грубий шар спресованих балок, матраців, книжок, ванна, залізних ліжок і людських тіл. Там, де ще стіни стояли, вони ледви тримались, і крізь широкі шпари синіло небо. Часом у вибитих дверях виднілись самотні сходи, що вели бог-зна куди, сходи, по яких вже ніхто не ступить. Деєь високо, під небом, в п'ятиповерховім будинку, завалилась тільки передня стіна, і середина хати стояла одкрита, немов на сцені. Веселенькі шпалери, залізне ліжко, через поренчата якого звисає рушник, фотографія на стіні, образ Мадонни в головах ліжка. І ця інтимність чужої хати, де ще заховалося наче тепло людської руки, робила сяльніше вражіння на мене, ніж зовсім мертві сірі руйни.

Я знав, що город — це кладовище, що з-під розвалин не одкопано ще щось около 40.000 трунів, що в цій спресованій масі, яка обступає мене, лежать у різних позах задушені діти, жінки й чоловіки.

Ішли розкопки. Гурток робочих то нахлявся, то розгинався над купою грузу, і мірно здіймалась кирки й лопи. Поліцейський у своїй пелерні сидів, зігнувшись високо деєь на стіні, а його *кеші* блищало на сонці. Раптом він встав, приклав руку до кеші й застиг так в поазі. Я підійшов. Робітники витягали з-під балок жіночу сорочку, потім виїняли ноги і поклали в мідницю. За ногами йшли тудуб, живіт і груди — і знову це склалось в мідницю. Я одійшов. Мені захотілось глянути на небо. Але тут я раптом побачив скрізь по руйнах, вище і нижче, подібні групи робітників. І що-хвилини вставав поліцейський і прикладав руку до кеші.

На площі перед собором було так тісно, що ні-де було і повернутись. Вона вся завалена була старим мармуром церкви, уламками піластрів, орнаментами амбразур. Мозаїчні боги без голів або з половинками лиць валялись тут таки, в поросі під ногами. Стародавній фонтан постраждав мало, але він з тої ночі засох,

¹⁾ Мессіа зруйнована на Різдо.

наче виплакав сльози над чужим горем. Сухі роти тритонів умірали од спраги.

— Сіньор оглядає наші руїни?

Я озирнувся. Коло мене стояв якийсь чорний нанок з блідим обличчям, ще недавно видимо гладкий. Жовті мішки під очима й на щоках звисали так само вільно і непотрібно, як і його одежа, широка, потерта, немов чужа. В лівій руці він затискав соромливо пучок цибулі. Я стрівся з його очима. Ах, знову ті очі!

— Так, так *signore*, ось що лишлось од нашого прекрасного міста. Хто не чув — уявити собі не може тої пекельної ночі. Така пальба була, така канонада, наче всі сили небесні, земні і морські палили разом з своїх гармат. Я й досі маю шум в ухах . . . Я був багатий і щасливий, *signore*, мав жінку, четверо дітей і банкірську контору. Тепер родина й ціле багатство лежать під грузом, а я ось чим годуватися мушу! . . .

І з афектованим рухом щирого сицилійця він підняв руку й потряс цибулею так, що гичка її перетяла сірі руїни й зазеленіла на блакитному небі.

— Мої будинки недалеко звідси стояли. Може сіньор бажає оглянути?

Навколо уст в його лягла гірка складка.

Я подякував, рушаючи далі.

В вузьких вуличках, як в коридорі, було безлюдно і сумно. Зправа і зліва безконечно тяглися сиресовані маси дерева, цегли, паперу, одежи, ламп, меблів і людських тіл. Здавалось, всі Злидні, які жили в людських закамарках, накидали барикади, щоб не пустити Поміч. Над головою їжились зрушені стіни, готові що-хвилини упасти. Долі, в тіні руїни сиділа жінка в жалобі, з чорним непокритим волоссям, а на колінах в неї гралась дитина. Її сумне обличчя й погаслі очі змусили мою руку полізти в калитку, але на мій рух жінка не одповіла одвітним рухом. Вона лиш похитала заперечливо головою. Тоді я зрозумів, що це одна з тих, які звикли давати, але не навчилися ще брати.

Зрідка проходив якийсь робітник, заклавши руки в кишені, замкнувши в обличчі з тонкими губами призи́рство до тої землі, що шанувати не зміла людської праці . . . Крізь вибиті вікна дивилась на мене пустка, забуті гардіни у паутинні, висяча лампа на тріснутій стелі. Я посувався далі.

Мою увагу займала тепер застигла неначе постать дідка, що самотно чорніла високо на звалищах хат. Я бачив зігнуту спину,

старий помятий циліндер і руки, зложені на колінах. Тільки кінчик білої бороди світивсь із під циліндра на чорних грудях, на всі гудзики щільно зацібнутих. І коли я так придивлявся то тої неперушної плями суму й одчаю, під ногами у мене раптом глухо загарчала земля і захиталась, наче спина корови, що хоче звестись. Землетрус! Я зрозумів одразу. Я стояв і дивився, стерплий увесь, як зрушились стіни, немов живі, як вони загойдались над головою; і поки чекав я, що ось-ось вони впадуть на мене, все життя моє вмить перебігло перед очима, і — дівна річ — я не спускав ока із сумної постаті діда. За хвилину земля затихла, стіни знова стверділи, скинувши з себе лиш камінці, а зігнутий дід не підняв голови навіть: так само схилився циліндер, кривючи бороду до половини, гнулася спина, і руки неперушно лежали на чорних колінах.

Не тямлю, як опинивсь я на вулиці S. Martino. Тут були люди, було ягесь життя. Вони вже встигли поставити тісні дерев'яні крамниці, наче коробки з-під макаронів, і торгували картками для „форестерів“¹⁾, хлібом і фруктами. Часом неприємно вражала вітрина, де новий чорний оксамит покривали годинники, брошки, шпильки і перетні. Все воно було витерте і старе, з слідами рук хазяїв, тепер уже мертвих, і тої померхлий металъ ховав у собі багато історій.

В одному місці зібралась юрба, переважно жінки. Вони збілися круг візка, як чорний бджоляний рій. Якийсь ставний добродій висунувсь над ними, стоячи на візку. Я здалеку бачив його білу манішку, фрак і руді бакі на обличчі міністра. Він щось говорив до юрби. Здіймав руки до неба, простягав до людей, і його голос гудів з переконанням і з натхненням. Я рішив, що то проповідник, що він говорить про марність всього живого перед жорстоким лицем природи, перед невблаганністю смерті. І я підійшов до юрби.

Але як же я здивувався, коли побачив, що весь перед візка заставлений був гарними скляночками в золотих етикетках, і що пивний добродій простягав над юрбою до неба ті самі блискучі склянки.

— Сіньори і сіньоріні! . . . — випускав він глибоко з грудей і од самого серця, — сіньори і сіньоріні! Ви бачите тут одно з дійсних чудес сучасної косметики. Оця помада є найпевніший

¹⁾ Так називають в Італії чужеземців.

засіб заховати молодість і красу. Легким шаром ви втираєте на ніч її в лице і рано встаєте свіжі, як од роси троянда . . . Кожна склянка чотирі сольдо¹⁾ . . .

Він тицяв їх в руки жінкам, брав пову склянку і підносив її над головами юрби, в блиск південного сонця.

— Сінборя і сінборіни! Молодість і краса тільки чотирі сольдо! . . .

А чорні жінки, віриті крешом жалоби, тіснилися круг візка, і ті жахливі, мертво блискучі очі, що не вмещались в орбітах, що замкнули у собі розхитані стіни, вогонь, трупи найближчих і могли б дати фотографію катастрофи, стежили щільно за кожним рухом рудоволосого шарматана й ловили вухом, ще повним грому пекельної пошти та криком смерті, його натхненну промову:

Сінборя і сінборіни! . . . Ви бачите одно з дійсних чудес . . . Тільки чотирі сольдо за молодість і красу . . .

Я перавів погляд в долину. Десь оддалік, з гуркотом і хмарами пилу, валили найбільш небезпечні стіни домів: то тут, то там, серед сірого грузу й руїни, вставав поліцейський і прикладав руку до кепі, отдаючи жертвому честь. Але це мене вже не вражало. Я раптом побачив далекі зелені гори, залиті, радісним сонцем, помаранчові сади, безмежний шовковий простір блакитного моря, і душа моя проспівала над цим кладовищем хвалу життю . . .

223. Що записано в книгу життя.

Мусіла баба злизати з печі: онука заслабла і потребувала тепла. А що не було місця на лаві у тісній хаті, послалась баба долі. І сні і невістка наче не бачили того. Там вона і лишилась.

З кутка, між дверима і мисником, де на долівці вона лежала — стара, забута смертю, мати — все видавалось чудним. Досі вона роками валялась на печі і звикла дивитись згори в долину. Тоді снінові діти здавались дрібними, спінуче око все спочивало на білявих головках, або ловило сердиті, прибиті нуждою обличчя невістки і сина, коли пропливали повз неї од дверей до печі. І вже з-за комина чулось, як бубоніли їх голоси.

Тепер все впросто зразу. Діти, що спинались над нею до мисника і обспали кринками з хліба та всяким сміттям, снінові

¹⁾ Сольдо — дрібна монета, коло 4 шагів.

чоботи, старі, намерзлі, важкі, як гори. і боєі ноги невістки, що ставали перед самим обличчям та закривали весь світ. Тепер вона бачила в печі вюкпій вогонь, що паливо жер, а все-ж вмiрав з голоду, чорні кутки по-під лавками, що роззявляли беззубі роти і дихали зогнилою вохкістю. Часом, коли одчинялися двері, стовп білої пари, наче туман, стелився по долівці, закриваючи все, і здавалось, що така має бути і смерть, каламутна, безока, з холодком по ногах.

Де-ж вона? Чому не приходить? Не докличеться баба. Бродить навколо, а про бабу забула. Чоловіка забрала, задушила семеро дітей, ось-ось не видко, як по онуку приїде. Скрізь покосила, поклатала цілі покоси, а про бабу забула. І чудно, і страшно, що так трудно умерти.

Довгими днями і ще по довгих ночах, коли мисі товчуться по згнилій картоплі і по бабинім тілі, а таргани шарудять коло неї, як коло старої ганчірки, лежить тихенько баба і од часу до часу викидає з просохлих грудей тужливе зітхання, тонке, як скавуління сліпого щеняти.

Ох-ох! . . . Де та смерть моя ділась? . . .

Нема на вас сконання! не дають спати . . . — сердито бурчать невістка, і лавка скрипить під нею.

Не-ма! — говорить баба у тон невістці і облизує ясна, де були колінь зуби, і лише зсохлі, запалі всередину губи.

Кисленького хочеться бабі, капуста, або розсолу з-під огірків, а дрімота еплітає дійеність із снами: уривки казок, отченаша і синові чоботи, важкі, як гори, що липають по собі мокрі сліди.

Потому сон раптом щезає, як змитий водою, і баба чує своє маленьке тіло, якому твердо і зимно лежати долі, на тоненькій рядишні, у вохкім кутку.

На що вона? Кому потрібна? Життя виїло силу із неї і, як дувиниця з картоплі, кинуло в кут. А душа міцно вчепилась за ту шабатурку і не хоче її покинути.

Не багато місця займає баба на світі, куток під мисником, а всім заважає. Не багато ззієть хліба, а їй те при нужді велике. І знов шелеснуть зівялі уста, як сухе листя:

Ох! . . . моя смертошкo . . . де ти! . . .

Тіло часом прохало. З тої гореточки шкури й кісток, з присохлого живота, порожніх грудей добувалось непереможне, фантастичне бажання і задушало розум:

Мо-доч-ка! . . .

Тоді невістку нападав сміх. Не говорила нічого, а тряслась од сміху грудьми, лицем і животом, аж кутні білили між скривленими губами.

Бабі було так кривдно. Не дають молочка . . . Молочка не дають . . .

Вона з жалю кривилась, бурчала, їй до сліз молочка хтілось, хоч знала, що його навіть слаба дитина не бачить.

Врешті невістка хапала вінки і закривала бабу хмарою пилу.

Ноги прийміть! Викину в сіни разом з сміттям! . . .

Баба приймала ноги і довго невидимкою капляла з-під мисника. Вдень її обсідала дівчора, як п'ятеро горобців жовторотих. Цілий ряд очей дивився в рот бабі . . .

Розкажіть казку.

Рот розкривався, як порожній гаман, і в ньому шпіли слова, щось про царенка, злото, дорогі страви. Але язик висувався, злизував усе розпочате, і баба кінчала про инше, про кобилячу голову або рись-мати. Вона вживала старинні слова, яких діти не розуміли. Їм було скучно.

— Бабо! коли ви помрете?

Вони розтягали зморинки на бабінній шії, що склались рядами, як на старій халяві, розглядали дві шабатурки грудей, між якими застряг мідяний хрест, мацали ноги, сухі, чорні, у жилах, як патики з корою, якими мати розтоплює в печі.

Вони хотіли-б побачити, як вилетить з баби дуна.

— Бабо! дуна пташкою вилетить з вас?

Потому спинались до мисника, толочили ніжками груди і засипали очі кришками з хліба.

Про смерть говорили і невістка із сном голосло, злісно, як про неплачену подать.

Помре, чим будеш ховати?

Син тільки сопів та сердито зиркав в куток, а баба боялась тоді кликати смерті: а ну-ж прийде, де тоді взяти на похорон грошей? Попові плати, дошки дорогі, а люди скільки з'ядять та вишють . . .

Одна була розвага в баби. Як тільки забували зачинити двері, крізь них влітала з сіней зозулястенька курка і прожогом бігла до баби. Витягала коротку шию, ставила боком кругленьке око, здіймала лапку й чекала. І лиш баба простягне суху долоню з сухими кришками хліба, зозулястенька цокає дзьобом в долоню і поціцує бабу.

Ну, їй доставалось курці. Її били по синні, аж вона присідала, виганяли назад у сінні і кляли.

Бодай ти здохла, треклята.

Краще-б заклили бабу. Може-б скоріше померла.

Міркувала щось баба. Днями їй ночами. потай, сама. Плямкали губи, очі дивились у гліб, уста складались до слова і нерішуче мліли. Часом шептала „сину!“ і зараз боязко мовкла та оглядалась, чи не почув. Тоді знесилені руки і ноги покривались каплями поту і до сорочки лишні, а баба лежала, як нежива.

Нарешті перемоглася.

Сину! . . .

Він щось латав і певно не чув.

Потане!

- Чого?

Ходи сюди.

- Чого там?

- Сядь коло мене.

Він нехотя звівся і сів на лаві під мисником.

Великий і мокрий чобіт стояв у неї перед очима, покривши тінню обличчя.

- Пора вмірати.

— Знов кликати попа? Казали — вму, вму, а тільки гроші дурно отдав попові.

Потан дратувався і не дивився на неї.

- Ех, бабо . . . мамо, — поправився він.

Жорстока складка лягла і застигла у нього між носом та бородою, і щось неказане сховалось у ній.

Не треба пона . . . Бог гріхам простить і так. А от не могу вмерти . . .

- Чув уже. Казали.

- Забула за мене смерть . . . Нема сконання . . . Хоч би ти допоміг.

Баба заворушилась у своїм леговищі. Він чув, як стукнула кістка ноги об кістку, як задуха зашпиіла у грудях. і ворожа запула грубо вирвалась з горла у нього.

- Ну?

Але баба лежала вже тихо і спокійно, щось говорила до себе, наче крізь сон.

. . . взяв син дубки, поклав старого та й одвіз у проваля . . .

Потап підняв б) ови.

— Що ви сказали?

Але баба опритомніла.

— Я так . . . не потрібна вже стала та й зайва. Куток займаю . . . ох, ох . . . хліб їм, а він дітям потрібний . . . Всім важко зо мною і мені важко . . . Одвези мене в гай . . .

Він ще не розумів, тільки скоса глянув на матір.

— Поможі, сину . . . одвези в гай . . . Тепер зима, швидко досягну . . . Хіба бабі багато треба? Раз-два дихнула та й вже . . .

Щось війнуло на нього од тих чудних слів, наче згадка про давній, забутий сон, що зачепив тільки мозок крилом і далі поплив.

Не хотів слухати, а слухав.

— Гріха не буде . . . У гаю чпето і біло . . . дерева як свічі у церкві . . . Засну й прокинусь та й скажу: — „Матінко Божа, не суди сина, суди нужду людську“ . . . — На те не зважай, що скажуть люди. Як біда прийде, де тоді люди? . . . Нема . . . Загибай сам . . .

Мамине слово падало в нього, як зерно в зготовану ниву: він чув це, і це підіймало у ньому нещирій, чужий, роблений гнів.

Наренті встав з лави і крикнув сердито більше до себе, аніж до неї:

— Не верзть ка-зна чого . . . Дав Бог життя — пошле і смерть . . . Спали-б уже краще.

А коли світло згасили і обляглись, його думки забились по хаті, ліннів, спутані, темні, як клубок хмар, і тільки інколи щось ясне їх розривало.

Бог?

Ти дивинися з неба? Дивись.

Злісні й холодні були ті вродінські думки.

Гріх?

Вся земля у гріху. Хіба його голод не гріхи ситих?

Він гнав од себе думки, особливо про те, що стара говорила. А разом з тим, наче наперекір, виринало з пам'яті напів забуте, про що чув він од мами, або од баби своєї, як колись, у давнину ще, діти вбивали батьків. Вивозили в ліс, або на поле і там покидали, поки не прийде смерть. На що життя старому? Старе мусять вмірати, молоде жити. Так усе на світі. Старе листя спадає, молоде наростає. Зіма гине, як надходить весна, зерно гине в землі, випускаючи парость. Так усе ведеться, відколи світ.

Нажилає стара, а вмерти не може. Прохає смерти — не дає Бог. Хіба гріх помогти?

І знову щось темне підіймалося в ньому, як пара по-над гнилим болотом, стирало думки, мліло тіло і виганяло на чоло холодний, свербіачий піт. Тьфу! тьфу! Господи Боже! Живу матір виволік з хати . . .

Глибока ніч цілою вагою налігала на груди та не давала дихати, а думки несміло знов мацали мозок, ворухились і розгортались.

Згинь! Пропади! . . . як буде, так буде . . . Що-б люди сказали? Люди! Вони осудять. Коли з голоду гинеш з малими дітьми, коли од біди виєш, як пес, коли тебе пече і крає — людей нема. Нема на світі страшнішої пустки, як та, що зветься людьми. Люди! Ха-ха! . . .

Потап не міг заснути. Крутився, здіймав голову з лави і посилав вуха в куток, під мисник. Там було тихо.

І раптом йому здалося, що вже по всьому. Мати в гаю, в хаті більше простору, нема того стогнання, зайвого рота, нема вічної думки, де взяти на похорон грошей. Йому аж легше стало.

Та ось занкрябали мшні, затовклися під мисником і звідти озвався нудний, пискливий голос:

— Ох, моя смертонько . . . де ти?

Встав пізно.

День був тихий, важкий. Сіре переповнене небо здушило землю, а по ній лазив туман, як неприкаяні душі.

Треба було возити гній. І він возив, важко ступаючи біля саней, сам сірий, як загустлий туман, і все дивився в гліб себе, де щось осіло за ніч і ствердло.

Чогось покинув роботу рано, завидна. Зайшов у хату, потуцав мовчки і виїшов. Ще раз вернувся, став біля порога, але не дивився під ноги. Щось хотів казати і не знаходив слів.

Мати мовчала.

Тоді він кинув на землю важко, напів сердито:

— Онамятались вже?

— Що кажеш? га?

— Забули вчорашні дурниці?

— Ох . . . поможи мені, сину . . .

— Знов за своє?

— Одвези в гай . . .

Тоді він раптом присів накарячки, наблизив до баби своє лице, аж на неї війнуло гаряче дихання і зашештав швидко і з свистом:

— Кажіть, сами схотіли?

— Сама.

— Добре зміркуйте: сами!

— Сама.

Він різко звівся і сів за стіл. Хотів одрізати хліба, але не одрізав і знов поклав на місце.

Не дививсь ні на кого, але чув добре, що всі вже знають.

Не здивувався, коли жінка спокійно сказала:

— Треба літенло гріти.

Значить, зараз будуть обряжати бабу на смерть.

Тоді він байдуже почав дивитись на метушню.

Бачив, як діловито засували у щіч солому, як діти шентались в кутку, наче раділи, що „тато одвезуть бабу у гай“, як стара простягала руку з-під мшеника.

— Сорочку чисту дістаньте.

— А свічки, здається, нема в нас! . . . — дзвінко скрикнула жінка, і він поліз сам під образи, де звикли ховати вербну воскову свічку.

Йому неслід було дивитись, як обряжатимуть матір, і він вийшов на двір.

А коли повернувся, вона вже лежала готова на лаві, суха, маленька, як справлена курка, з хрестом на грудях, і чисті п'яти стирчали з-під чорної вовни запаски, як в неживої.

— Скінчили? — хотів він спитати, але не спитав, бо бачив, що тільки на нього їй чекають.

Він підійшов до лави.

— А може-б ви теє . . .

Вона захитала сухеньким обличчям, на якому лягли нові вже тіні.

Тоді він рішуче підійшов ближче, поцілував руку і губи, а вона благословила його сухими, як осінні гилячки руками.

Тепер підходили всі, молодниця і діти і цілували бабу.

А баба злегенька крєктала: їй було добре, що чула на губах теплі уста.

Невістка схлипнула навіть, але зараз замовкла, коли Потап поситав про верету.

— Нащо тобі?

Треба-б накрити . . .

Гляди-ж, назад привези.

Потап взяв маму на руки і вишє. Одчинилися двері, холод пішов по хаті і в чорний морок сїней, вскочив одразу у дитячий рев.

На саях було сїнце. Потап підмостив його бабі під боки, покритв її веретою і, беручись за віжки, спитав:

Добре вам, бабо?

Знов „бабо“, подумав, але не мав зваги поправити.

Не забудь же верети . . . — знов пригадала жінка, коли сїдав на сани.

Ковняка рушила задом і баба поїлила.

Їхати було зо три версти полем, що починалось зараз од хати. Ніч впала зразу і проковтнула обрій. Тільки близькі сніги біліли, і туман одягав в пней на ніч дерева.

Мовчали. Що було говорити? Раз — нужда давно замкнула йому уста і промовляла тільки у серці, а друге — щось встало таємне і полохливе між живим тілом на саях і ним, чого не зважався проганяти словом.

Уважно дивився, як кобпла крутила поконицаннм задом, на якому осїдав уже пней, і думав, що треба врізати січки, міркував, коли краще околотп одвести в січкарню, чи сьогодні, як поверне додому, чи може завтра. Потому згадав, що забув узяти рукавиці, що не помив руки од гною, і тепер вони наче в корі.

Йому здалося, що стара щось скрипить. Обернувся назад і крикнув:

Чого хочете? га?

Він розібрав насилу. Вона питала, чи вони їдуть Микитиним полем.

Микитиним? Га-га! Микита давно помер. Вже й поле його продали сини.

— Кому продали?

Тут ціла історія була.

Він оживився, обертався назад, кричав, щоб мати чула, стукав пужалном в сани, махав руками, радий, що може криком прогнати те таємниче і полохливе, що стояло між ними.

Сани йшли у затоки, стукались кошилами, а він одставляв ногу і упірався в тверді краї дороги, як звик це робити, коли вивозив гній. Хвиськав кобилу . . . Нью-о! і знов обертався назад.

Вони раді були обоє, що знову живуть спільним життям, як ще тоді, коли стара могла ходити по світі.

Баба хтиво ловила ті новини. Вона нічого того не чула. Що можна почути, валяючись десь під мисником? А той Микита сватав її . . . Хе-хе!

Не помітили навіть, як обступив їх гай.

Потап спинив коняку.

— Не змерзли? — підійшов він до баб.

— Ні.

— Приїхали вже.

Баба зараз хотіла щднитись, але впала назад.

Пождіть ще, полежете.

Він одійшов у гай, поринаючи глибоко в сніг і шукаючи місця. Вибрав під дубом, на гладенькім горбку і на голос сказав:

— Тут добре буде.

Потому подивився навколо.

В глибокій тиші снували дерева біле мережево гильок, наче збирались закинути невід в глибокі води неба, де щясно тремтіли золотою дускою, мов рюбки, зорі.

— „Краще, ніж в церкві“, — подумав.

Наніс сюди сіна, зробив для мамі ложе і поклав стару навзнаки.

Хотів накрити веретою ноги, але вона не дала.

Не треба . . . візьми додому, в хазяйстві здасться.

„А здасться“, подумав він і одклав набік верету.

Але зараз роздумав і покрит маму до голови.

Вона покірно витягла руки поверх верети, а він склав їх на грудях, як у мерця. Потому засвітив свічку і застромив між пальці.

— „Що-б ще зробити?“ — подумав.

Встав на коліна, просто у сніг і ткнувся лицем в зложені руки.

Теплий дух воску, що танув, стікаючи вниз, підняв у його грудях гірке щось і каламутне, яке не мало слів. Хотів розказати ціле життя, всі свої кривди, отут, серед тиші, де дерева стояли, як свічі у церкві, на тих твердих руках, що скоро перед Богом свідчити будуть про свою працю, а тільки промовив:

— Простіть мене, мамо . . .

— Хай Бог прощає . . .

— І вдруге . . . і втретє . . .

Мав уже звестись, щоб був кінець паренті. Коли почув, що мати щось шепче.

Перевів очі на її вид, що танув, здавалось, як жовтий віск свічки.

Що, мамо?

Вона старече плямкала ротом, кривила уста, аж відкривались синяві ясна, і немов простогнала:

Не ріжте зозулястої курки . . . вона буде нестися . . .

З нанів згаслого ока у баби стікала сльоза.

Він обіцяв. Зарізати курку! . . . Хіба курка мужицька страва.

Тепер уже все? Він встав на ноги, вклонився і побрів по снігу.

Ушав з розгону на сани і вдарив коняку. Кобила махнула задом і понесла, бючи санями об пні дерев, підкладаючи ними на всіх вибоях.

А коли в гоні отому він озирнувся назад, свічка тихо і рівно палала поміж деревами, немов зірка разом з цнеєм спустилась на землю і спочивала в снігу.

І зразу легко зробилось. Вага зсунулась раптом з плечей. Втягнув у себе морозне повітря, почув порожняву в грудях і заповнив ту пустку диким, сердитим криком:

Ньо! Стер-рво! . . .

Хилтався на саях, мов п'яний, мов з ярмарку їхав, помогоричивши добре, все було байдуже, нічого не страшно і по коліна море.

Коняка винесла в поле, втомилає і почувалала ступою.

Тоді йому раптом прийшов на память один дитячий день.

Була неділя. Вся хатина сповнена сонцем. Його кортіло швидче до хлопців і страх не хотілось змінити чорного хустя. Але мати зловила, і хоч він плакав, наділа на нього чисту і білу, холодну сорочку. Розчесала волосся і вже на порозі за пазуху вклала гарячий періг. Періжок пік йому груди, але він виїняв його на вулиці тільки, як був серед хлопців. Йому було приємно, що всі дивились, як він кусав періг і виколупував пальцем з середини сливи.

Більше нічого не міг згадати.

Ще було гарно, як тато померли. Зібралось багато людей, їли капусту, пахло коливо медом і чорніли на ньому, як мухи, родзинки.

Тоді він паївся.

Він їхав далі, все глибше в поле. Коняка так побіліла, що зливалася з снігом, зате небо чисте стало і чорне . . .

Микитине поле . . . Сватав мене Микита . . . Хе-хе! . . .

По небі плила самотна біленька хмаринка, як тінь голубиних крилець.

Одвів очі од хмарки, скулився звесь. Щось холодне залоскотало під грудьми. Може то не хмаринка, а душа мами пливе?

І думки побігли назад. Лежить в гаю самотна на холоднім ложі, як підстрелений птах, дивиться в небо крізь сльози. Тільки свічка плаче над нею і капа гарячий віск на сухі, до смерті зложені руки.

Треба-ж було одвозить . . . Послухав, сама схотіла, а могло-б бути инакше. Могло-б бути . . .

Тут він застиг. Загубив поле, небо, коняку. Один образ вхопився його уяви, покриваючи все.

. . . Тільки що винесли маму на кладовище, з коругвами, з попами, по-християнськи. В хаті народ. Смачно парує страва. — „Вишійте, свате, за душу небіжки“ . . . „Хай буде царство небесне“ . . . Пече горілка в горлі і в животі . . . Гомін навколо . . . Тепло дихає чесна громада і дихає з полумиска варене м'ясо . . . Вишіймо ще . . . — „Добра була небіжка“ . . . Стукають ложки об миску, ласо плямкають губи, блискучі од сала, сита душа наче парує, одрита для інших, хочеться плакати, або співати . . . — „Та нема гі-ірш нік-о-ому“ . . . „Вишіймо, кумонько люба, за душі померлих“ . . . —

Йому зробилось душно.

— Половину города можна-б заставити. — сказав на голос і аж здригнувся.

Хто це сказав?

Озирнувся навколо. Коняка ледви переставляла ногу, туман знов десь узявся, стирав верхами небо, долами поле і сіяв нудне щось і безпросвітне.

Треба було прогнати лукавий образ. Він намагався згадати щось з того, що він казав у церкві, що говорилося між людьми отак, для годиться. Думав про гріх, про душу, про молитви церковні, християнські звичаї. — „Шануй батька і матір твою“ . . . — Але все те було холодне і тануло враз у теплі принадних картин, які малювала уява.

— „Одна у нас мати і одна смерть“ — говорив він до себе і слухав разом, — „частуйтеся, кумо . . . шіймо за душі померлих“ . . .

— Поринав в горін, в тепло голосів, у смак масної страви, у свято і радість живого тіла.

Хати вже віднілись.

Тоді він раптом піднявся на снігах, подивився вперед, озирнувся назад себе і завернув круто коняку.

— Ньо-о, стер-во!

І понісся в туман, серед клантів збігото снігу, що викидала на нього коняка, назад по бабу . . .

224. Сміх.

Бліда, невиспана пані Наталя одхилила двері з спальні в столову, де вже стирала порохи Варвара. Зацібуючи на ході білу ранішню блюзу, вона тихо і наче з страхом поспитала:

— Ви ще не одчиняли віконниць?

Варвара кинула стирку і наважилась бігти.

— Зараз поодчиняю.

— Ні . . . ні, не треба . . . хай будуть зачинені цілий день!
— бістро ї налякано наказала вона наймищі.

Кремезна Варвара здивовано підняла на неї своє широке, землистого кольору, обличчя.

— Сьогодні десь неспокійно в городі. Ліхі люди ходять тепер раз-у-раз по вулицях. Коли-б ще до нас не залізли. Не ходіть сьогодні на базар. Чи в нас є що варити?

— М'яса нема.

То нічого. Обійдеться . . . Варіть, що є. На вулицю-ж не виходьте і нікого не пускайте в хату. Нас нема вдома . . . розумієте? Усі виїхали. Хіба хто з знайомих, то инше діло.

Пані Наталя говорила ті слова притисненим голосом слухе на вухо Варварі, а її ясні короткозорі очі неспокійно тоді блукали.

Коли Варвара виїшла, пані Наталя розглянулася по хаті. В хаті стояв приємк і тільки жовті смужечки світла пробивались крізь шари зачинених віконниць та розтягались в повітрі каламутними течійками. Пані Наталя поторсала залізні прогоничі од віконниць, поправила гайки і тихо посунула в інші хати, зігнута і біла, як мара. Оглядаючи всі віконниці од вулиці, вона прикладала часом до вікна вухо і напружено слухала. Звідти неслись якісь невправні, змішані звуки, що видавались їй часом незвичайними та трівожними.

Вона думала про сьогоднішній день. Чим то він скінчиться?

Мало ще топтали людей кіньми, не доволі пролили крові, — треба було ще нацькувати темний народ на інтелігенцію. Скільки вона прохала чоловіка: поїдьмо куди на цей час, заберім діти — не схотів . . . і от тепер дочекалися . . . Ах, Боже! І за що-ж?

Її мимохіть пригадалися брудні, безглуздо складені, брутальні відозви, якими від кількох днів засипувано місто. Скликали бити та різати всіх ворогів уряду. Там виразно стояло і їх прізвище . . . Так, адвокат Валерян Чубинський . . . Це прізвище було ненависне поліції й тепер воно стояло у списках . . .

В сусідній хаті почувся дитячий регіт і крик.

Пані Чубинська кинулась туди.

— Те! цитьте! . . . Ах, Боже мій! перестаньте-ж кричати . . .

Вона розпучливо махала широкими білими руками, як птах криламп, а коло блідих уст лягли у неї складки невимовного болю. Вона зацитькувала дітей і озиралась на вікна, немов жахалась, що ті живі голоси долінуть крізь них на вулицю.

На поміч прийшла Варвара. Її спокійні рухи, з якими вона вешталась по хаті, збирала одержу та натягала дітям панчішки, певний важкий хід босих ніг, поважне обличчя — все те навівало на паню Наталю спокій. З такою вірною, розсудливою людиною було немов безпечніше.

— Ви були, Варваро, на вулиці? — поспитала пані Наталя.

— Ні, не була. Постояла трохи на фіртіці.

— Що-ж там . . . спокійно?

— Та так . . . Приходили якісь люди, питали пана.

— Люди приходили? Які ж ті . . . люди?

— А хто їх знає . . . люди . . .

— Що-ж у них . . . було в руках?

— В руках? Ціпки були.

— Ціпки?

— Я сказала, що пана нема . . . усі виїхали.

— Добре зробили, Варваро, добре . . . Памятайте-ж, Варварочко, що в домі, опріч вас, нікого немає . . . Ах, Боже! . . .

— Варваро! Варваро-о! . . . — почувся з столової роздратований голос пана Чубинського. — Чому досі віконниці не одчинено?

Пані Наталя затримала рукою Варвару і метнулась в столову.

Там стояв нашів одягнений чоловік її і змурирв послідувати очі. Він ще не встиг накласти окуляри, погано бачив, і лице його серед білявого волосся здавалось змішаним і помнятим.

— Валеряне, милий, нехай так буде . . . То я звеліла . . . Ти знаєш, який сьогодні день. Я тебе сьогодні нікуди не пущу . . .

— От дурниці. Нехай зараз одчинять віконниці.

— Ах, Боже мій . . . Ну я тебе прошу . . . Для мого спокою . . . для наших дітей . . .

У пані Наталі виступили на лících червоні плями.

Пан Валерян сердився. Що за вигадки! Однаково нікуди не втічеш! Але в глибині душі він чув, що жінка зробила добре.

Незабаром Варвара внесла самовар. Всі сіли до столу.

В хаті було темно і якоесь чудно. Жовті зайчики світла тремтіли на стінах і на буфеті, вітер рвав віконниці і стукав ними. Діти — хлопчик і дівчинка — здивовані незвичайною обстановою, шептались поміж себе, пан Валерян роздратовано тарабанив по столі пальцями. Склянка чаю холола перед ним, а він нетерпляче закусував свою біляву ріденьку борідку та дививсь кудись поверх окулярів. Вже кілька днів помічав він якихось непевних людей, що стежили за ним, куди-б він не йшов. По ночах біля вікон бовваніли якісь темні фігури і тислись по-під паркани, коли на них звертали увагу. А вчора, проходячи по вулиці, виразно почув позад себе лайку, що напевне відносилась до нього. „Оратор, оратор“, злісно шинів якийсь здоровенний чорний хлоп і блимнув на нього очима, коли він озирнувся. Пан Валерян нічого не сказав про те жінці, щоб не турбувати її. І враз промайнуло у нього перед очима ціле море голів . . . голови, голови й голови . . . вирілі, загіріті обличчя і тисячі очей, що дивились на нього з туману сизого випару. Він говорив. Якась гаряча хвиля біла йому в лице, влітала з віддыхом в груди. Слова вилітали з грудей, як хижі птахи, сміливо й влучно. Промова, здається, удалась йому. Йому вдалось так просто й яскраво змалювати протилежність інтересів тих, хто дає роботу і тих, що мусять її брати, що навіть самому ця річ стала яснiщою. І коли йому плескали, він знав, що то бе в долоні розбуждена свідомість . . . Так, але що буде сьогодні? Чи буде що справді сьогодні?

Чубинський глянув на жінку. Вона сиділа витягнена і прислухалась. На блідому обличчі застиг вираз наляканого птаха.

Ті зачинені вікна справді дратують. Що там за ними, на вулицях, на тих невідомих річках, якими пливе чужий тобі народ, що кожної хвилі ладен розіллятись морем пристрасти та затопити береги?

Раятом щось грюкнуло в віконницю.

Пані Наталя аж підскочила на стільці.

На хвилину всі заніміли.

— Ну, чого ти жахаєшся? — розсердився пан Валерян. — Певно діти, пустючиза, чешили віконницю, як це часто буває, а ти зараз не знаєш що подумала . . .

З кухні вбігла Варвара.

— Що сталося, Варваро? — налякалась пані Наталя.

— Панич Горбачевський прийшли . . . Вони через двір зайшли до кухні.

— А-а! . . . нехай заходить, нехай . . .

Студент Горбачевський уже вихилився з-за спини Варвари . . .

— Що там чувати, розкажіть! . . . — привітався до нього господарь.

— Здається, погано. Цілу ніч, кажуть, у Микитки був чорносотенний мітінг. Пилю і радились, кого мають бити. Насамперед б'ючим поклали знищити „ораторів“ та „демократів“ . . .

— Ах, Боже . . .

— Ви не лякайтесь, пані . . . може нічого й не буде. На вулицях якийсь непевний рух. Бродять купками по три-чотирі . . . Обличчя сердиті, суворі, а очі хижі, лихі, так і світять вогнем, як глянуть інтелігента . . . Дайте мені чаю . . .

Пані Наталя тремтячими руками наляляла склянку чаю і, розплюсуючи по дорозі, подала студентові.

— Ну, що-ж далі? — питався пан Валерян, зриваючись з місця та бігаючи по хаті.

— Спасибі. Проїшов через базар. Народу багато. Там роздають горілку. Ідуть якісь таємні наради, але про що говорять, трудно сказати. Чув тільки кілька фамілій: Мачинського, Залкіна, вашу . . .

— Ах, Боже . . .

— Ви не лякайтесь. В неділю звичайно більше народу і пють горілку . . . Чи неможна попрохати хліба?

— Спасибі. А все таки дивуються, чому ви не виїхали на цей час з города? Біжу оце до вас. — бачу: віконниці зачинені, значить, нікого нема, забіг тільки пошитати — куди й чи надовго — аж ви тут сидите собі . . . Ви ризикуєте, ви дуже ризикуєте . . .

— От бачиш . . . Чи-ж я не казала, чи-ж я не благала його, поїдьмо куди, заберім діти . . . мало не плакала пані Наталя, притискаючи руки до грудей та дивлячись на гостя благаючим поглядом, як тоді на чоловіка.

— Ет, що тепер про це говорити! — роздратовано скрикнув пан Валерян і далі бігав по хаті. Він курив папіроску за папіроскою і розбивав головою хмари синього диму, що повзли за ним довгими хвилями, як туман в горах.

— Ах, що робиться . . . що тільки робиться . . .

Це говорив хтось инший, високим жіночим голосом.

Всі обернулись до дверей з кухні, звідки, виускаючи на мить світло, влетіла в столову маленька, кругленька жінка. Шапочка зїхала в неї на бік голови, руде волосся розтріпалось і палало, наче вона принесла на них пожежу з вулиці.

— Ах, як тут темно. Де ви? Де ви? — Вона ні з ким не привіталася, підбігла до столу і впала на стілець.

— Мої мрії, мої дорогі . . . ви ще живі? А я думала . . . Вже почалося . . . Юрма ходить по вулицях з царським портретом. Я тільки що бачила, як били Сікача . . .

— Котрого?

— Молодшого, студента . . . Не зняв шапки перед портретом. Я бачила, як його, уже без шапки, червоного, в подертій тужурці, зігнутого вдвоє, кидали з рук до рук і всі били. Очі в нього такі великі, червоні, божевільні . . . Мене обходив жах . . . Я не могла дивитись . . . І знаєте — кого я бачила в юрмі? Народ . . . Селян . . . в сірих святних свитах, в великих чоботях, простих, статечних хліборобів . . . Там були люди з нашого села, тихі спокійні, працьовиті . . .

— То гірний елемент, Тетяно Степанівно, — обізвався студент Горбачевський.

— Ні, не кажіть, я їх знаю, я вже п'ять літ учителюю в тому селі . . . А тепер втікла звідти, бо мене хотіли побити. У нас усіх зруйнували. Ну, ще там багатих . . . Але кого мені жаль, то нашої сусідки. Стара вдовиця, бідна. Один син у Сибірі, другий в тюрмі сидить . . . Тільки й лишилося, що стара хата та сад. І от знищили все, розібрали хату по брусіві, сад вирубали, книжки синів подерли . . . Вона не хотіла прохати, як другі. А де-які виходили назустріч юрмі з образами, з дрібними дітьми, ставали на коліна в грязь і благали цілими годинами, руки мужикам цілували . . . І тих помилували . . .

— Ах, жах який, — шепнула якомсь механічно пані Наталя.

Вона все ще сиділа, витягнена, напружена немов чогось чекала.

— Те . . . цитьте . . . — нетерпляче перебила вона розмову.

З вулиці донісся далекий галас.

Усі замовкли, обернулися до вікон і, витягнувши шиї, зазмерли в увазі.

Шум немов наближався. Було в ньому щось подібне до далекої зливи, до глухого урчання звірів. — А-а-а . . . а-а-а . . . — одбивали високі стіни змішані звуки і тут десь близько почувлось тупотіння ніг по камінню вулиці.

— А, подлість . . . подлість . . . Я йду на вулицю . . . — стрепенувся Чубинський і забігав по хаті, чогось шукаючи.

Але на нього накиннулись всі. Вони кричали на нього притисненими, зміненими голосами, що він не повинен виходити, бо його тільки шукають, що там він нічого не вдіє, що неможна кидати жінку й діти. Жінка казала, що вмере без нього.

Тим часом галас зменшався і скоро затих.

Тільки налякані діти плакали в кутку, хлипаючи все голосніше.

— Варваро! Варваро! — гукав пан Валерян. — заберіть дітей у другу хату, втихомирьте як-небудь . . .

Ввійшла Варвара, важка, спокійна, з червоними, голими по лікоть руками і заговорила до дітей так, що вони зразу замовкли. Вона обняла їх тими грубими голими руками і забрала до себе.

В столовій теж стало спокійніше.

— Які ви щасливі. — обізвалась Тетяна Степанівна, маєте таку славу наймичку.

Пані Наталя зраділа, що знайшла хоч один ясний пункт серед тих страшних подій, на якому можна спочити.

— О! моя Варвара золота жінка . . . Це наш справжній друг . . . Спокійна, розсудлива, прихильна. — І, уявіть собі, бере всього на всього три карбованці на місяць . . .

— Добрий характер має, — додав пан Валерян.

— Четвертий рік служить . . . Ми звикли до неї, вона до нас . . . І дітей любить . . .

Поговоривши на ту тему, гості почали прощатися, але тут Тетяна Степанівна згадала, чого вона властиве прийшла. Їй здається, що панові Валерянові, після його промов на мітингах, небезпечно сидіти вдома. Лучше-б перечекати цей лихий день десь у сусідів, в певному місці.

Горбачевський перечув. Навпаки, лучче сидіти вдома, не з'являтися на вулиці. Квартирі їхньої добре не знають, бо вони недавно переїхали сюди, а коли побачуть замкнені віконниці, то подумують, що дім порожній.

— Ні, ні, я лишуся вдома . . . Що буде, те й буде . . .
— заспокоював їх на прощання Чубинський.

Чоловік і жінка лишилися самі. Він бігав по хаті серед хмар з диму, немов хотів розбити неспокій.

Пані Наталя сиділа пригноблена.

Нарешті Чубинський сів біля жінки.

— Ну, не турбуйся-ж так дуже, заговорив він до неї, намагаючись бути спокійним. — Ніхто нас не зачепить . . . От погукують трохи та й розійдуться . . .

— Я . . . я спокійніша . . . Ти не звертай уваги . . . так, трохи перви . . . Я теж гадаю, що нічого не буде . . .

Вона ледви здержувала себе, щоб не тремтіти.

— Я певний, що худіганів мало, народ не піде за ними . . .

Та-ак, певно, що худіганів . . .

І не дійде, до того, щоб проливалася кров . . .

Ах, Боже! . . . певно не дійде до того, щоб . . .

Тепер, коли вони лишилися самі, без людей, в цій темній хаті, оточеній чимсь грізним і невідомим, та намагалась скрити в розмові один од одного свої думки і свій неспокій, тривога зростала, збиралась круг них, немов гримлячий газ.

Бо чи ж він годен опертись сліпій злобі дикої маси, яка не знає, що чинить, він, безбороїний.

Вона те знала.

Ну, а коли прийдуть до них?

Що-ж, коли прийдуть, вони заставлять двері меблями і будуть захищатись до краю. Вони забаррикад . . .

Дзень-дзень . . . дзень-дзень!

Сильний різкий дзвінок вдарив у передпокої.

Чубинський аж скочив.

Не ходи . . . не одчиняй, благала пані Наталя, заламуючи руки.

А дзвінок скакав, хрипів, казився.

Чубинський кинувся до кухні.

— Варваро! Варваро! . . .

Те . . . не кричи так . . .

Але Варвари не було.

Що-ж робити? Треба щось робити.

Де-ж та Варвара?

Вбігла нарешті Варвара.

— То пан доктор дзвонить. — Зараз ідуть через кухню . . .

Доктор сливе вбіг. — Високий, здоровий, він махав руками. як вітряк крилами. і ще на ході кричав:

— Сидите собі, голубчики, і не знаєте, що діється . . . Бють, забивають . . . Поріжуть, кажу вам, як курчат . . . Розбили квартиру доктора Гарне, знищили всі його струменти. Жінку волочили за коси, а Гарне забрали з собою: носить тепер портрет на чолі хуліганів. Маєте раз.

— Ах, Боже?

— Іваненка стягли з звозника і розбили голову. Маєте два. Залізо мусів присягати на самодержавіє, бо били люто. Маєте три. Акушерку Рашкевич, кажуть, на смерть забили. Поліції нема, щезла. Нас оддали п'яній голоті . . . Треба всім зібратись на майдан коло думи. Чуєте? Зараз. Зараз треба зібратися і одбиватись оружно.

Доктор кричав так спільно, немов на площі, перед народом.

Пані Наталі той крик розривав груди. Ах, тихше . . . тихше . . . почують . . . — благали її очі і болізнний впрас.

Притискала до грудей руки і все з жахом шептала.

— О, пане докторе . . . пане докторе . . . будьте ласкаві! . . .

Ах, Боже . . .

Але доктор не слухав.

— Беріть револьвер, — кричав він, — і ходім зараз.

— Я не маю револьвера, — сердито скрикнув Чубинський.

— Фю-ю! — аж свиснув доктор.

— Як, ви не маєте оружжя? То ми вміємо тільки промови говорити, а як прийде що до чого . . . Не-е, голубчики, так неможна . . . Сидіть же собі тут, поки не накриють, як курку решетом, а я піду . . .

— Куди? — кричав собі пан Валерян, — це-ж безглуздя, ви нічого не вдієте . . .

Але доктор махав руками й з криком вибіг із хати.

На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, подлий страх. Він це розумів. Що-ж робити? Куди подітись? Він не хотів загинути такою безславною, страшною смертю. Сховатись? Ні, не самому, о, ні, а всім, це очевидячки . . . Він озирнувся по хаті. Жінка стогнала напів притомна і стискала руками голову. Варвара тупала біля столу. Втікти? Куди? Десятки плянів займались у його мізку, як блудні вогники, і зараз гасли. Ні, не те . . . не те . . . Звірячий жах ганяв його по хаті од дверей до дверей, а він намагавсь гамувати його і весь тремтів. — Не втрачай голови . . . не втрачай голови . . . — говорило щось у ньому, а думки так і бігали в нього.

як у звіря, що шиймався у пастку. А що таке? Чого вона хоче? Що-о?

— Сніданок чи подавати?

Ах, то Варвара.

Це трохи опам'ятало його.

- Що ви говорите?

Чи подавати, питаю, сніданок?

Сніданок? Не треба. Ви-ж чули?

— Чому не чула . . . Хха!

Те „хха!“ зушило його серед хати. Він помітив, як здригнулось лице Варвари, мов спокійна вода од виплеску риби, і одна з хвиль докотилась до нього.

— Панів бють . . . — жалібно пояснив пан Валерян і з здивуванням побачив, що сите тіло Варвари тінається, немов од стриманого сміху.

— Чого ви?

— Я та-а . . .

І раптом сміх той прорвався.

— Ха-ха! . . . Бють . . . і нехай бють . . . Ха-ха-ха! . . . Бо годі панувати . . . ха-ха-ха! Слава-ж тобі. Господи, дочекалися люди . . .

Вона аж перехрестилася.

Лице в неї налялось кровю, очі спалахнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками і хиталась од сміху, як п'яна, аж великі груди її скакали під заязозеним убранням.

- Ха-ха-ха! . . . а-ха-ха? . . .

Вона не могла здержати сміху, непереможного, п'яного, що клекотів у грудях і тільки, як піну, викидав окремі слова.

— Ха-ха-ха! . . . всіх . . . викоренити . . . ха-ха-ха! . . . щоб і на насіння . . . всіх! . . . а-ха-ха! . . . вона аж хлипала.

Той дикий ревіт один скакав по хаті і було од нього так болізно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів, блискучих й холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убийче і смертельне в його переливах і наводило жах.

Чубинський аж ухопився за стіл, щоб не впасти.

Той сміх бив йому просто в лице. Що вона говорить? Щось неможливе, безглузде . . .

Пані Наталя перша скочила з місця.

— Геть! — скрикнула вона тонко й пронизувато. — Геть! . . . Вона ще дітей мені поріже! . . . Жещи її геть!

Варвара вже не сміялась. Лиш груди в неї все ще скакали, а голова схилилась низько. Вона поглянула скося на паню й, забравши в оберемок посуду, важкою ходою подалась до кухні.

Босі ноги гунали по помості.

Чубинському зробилось душно. Він увесь тремтів. Зробив кілька кроків услід Варварі і став . . . Щось неможливе незрозуміле . . . Якийсь кошмар . . .

Побіг до кухні й одчинив двері.

Там було ясно.

Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зівяла, спокійна і щось стирала.

— Вар . . .

Хотів говорити і не міг.

Тільки дивився. Великими очима, наляканими, гострими і незвичайно видющими. Обіймав ними цілу картину й найменші дрібниці. Побачив те, біля чого щодня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й поренані . . . як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя . . . синці під очима . . . То ми все ззіли, разом з обідом . . . Синій чад в кухні, тверду, лаву, на якій спала . . . поміж помий, бруду і чаду . . . ледви прикриту . . . Як у барлозі . . . Як та тварина . . . Зламану силу, що йшла на других . . . Сумне, каламутне життя, вік у ярмі . . . Вік без просвітку, вік без надії . . . робота . . . робота . . . і все для других . . . для других . . . для других . . . щоб їм було добре . . . їм, тільки їм . . . А він хотів ще од неї приязні! . . .

Не міг говорити. По що? Все таке ясне і просте.

Вибіг із кухні назад в столову.

— Ти бачила? — кинувсь на жінку. — Не бачила Піди, подивися . . .

— Чом вона не страйкує? — кричав якимсь незвичайним для нього голосом. — Чом не страйкує?

Бігав по хаті, наче хто бив його цугою; йому було душно, не мав чим дихати.

Підбіг до вікна й, не памятаючи, що діє, почав одкручувати гайку. Швидко й нетерпляче.

— Що робиш? — кричала на смерть перелякана жінка.

Не слухав. Пхнув що сили прогонич. Залізний бовт з брязком ударив у віконницю, аж луна пішла по-під високу стелю. Вікно

відскочило, вдарилось половинками в дутки, і в хату виллялось жовте каламутне світло. Осінній вітер кинув до середини цілу хмару дрібного холодного пилу і якихось невимірних хаотичних згуків.

— Чом вона не страйкує?

Ловив грудьми холодне повітря і не помічав навіть грізного клекоту вулиці.

А вулиця стогнала.

А-а-а . . . — неслося десь здалеку, як од розірваної греблі.

А-а-а . . . — котилось ближче щось дике, і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні розпукки та жаху, і тушіт ніг великої юрми . . . Скакав по вулиці звощик, і гнався за ним туркіт коліс, як божевільний . . . Осінній вітер мчав жовті хмари й сам тікав з міста.

А-а-а . . . а-а-а . . .

225. *Fata morgana.*

(З сільських настроїв.)

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, з стін руйни з галасом знялось вороння, а в середину з лоскотом поспішались тинк і цегла. Хоч сахарня, давно вже закинена, розспалася і заросла травою, в порожніх будинках її раз-у-раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі. Минаючи купи бітої цегли, білі плями вапна, напів прикриті молодими буранами, гнилі трухляві жолоби і чорні діри — вікна, з яких немов щось виглядало, — Андрій згадував колишнє. Яка-небудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики, і він бачив себе коло вагонеток з дукром або біля апарату. Тоді він брав тринадцять карбованців на місяць!

— То були часи, пане добродзю! — казав він у голос до себе і гладив білого вуса.

Андрій прямував до старого береста, що ріс на вершечку горба. Звідти злазили униз фабричні будинки.

Вліво од Андрія грав на сонці срібними брижками ставок, немов риби купались в ньому, а за ним, на другому горбі, ховалася поміж деревами церква. За берестом лежала доли широка й зелена лука, порізана закрутами синьої річки. Верби й верболози сіро-зеленим

туманом котилися по луці і закривали подекуди воду. На виднокрузі, в далеких околинних селах, білили дзвіниці.

Був соняшний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гуділи в ясному повітрі тихо й мьльодійно, і здавалося, що то дзвенить золоте сонця.

Андрій поглядав на розвалені кам'яниці і радісно хитав головою.

— Га! вже воно так довго не буде! . . . вони як візьмуть у свої руки, то швидко пустять пару! . . .

„Вони“ — були Німці чи Чехи, а може й Жиди, що перед шістьма роками приїздили оглядати згорілу сахарню. Хоч потому ніхто вже не цікавився руїнами. Андрій не покидав надії, що ось-ось не видко, як наїдуть пані, усе полагодять і пустять фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому ту новину. Хома хоч ходить біля товару, а все-ж ближче до панів, бо третється коло них. Буде фабрика, буде! . . .

Бо то, пане добродзею, чиста загпбель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш! Та! велике щастя — латочка землі! . . . Крутиться один з одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля . . . а їсть не краще за того, що нічого не має . . . Хазяї! . . .

Андрій з призирством чвиркнув крізь зуби.

От фабрика, то вже щось инше. Не страшна тобі ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін — бери гроші . . .

І він тоді шив пиво . . . На готові . . . Чисте, золоте, холодне пиво . . . Тьфу! . . . аж слина котиться . . .

Думка була: підросте Гафійка, найметься на фабрику. Де-б вона заробила стільки?! . . . І швидче віддалася-б. Авже-ж . . . Та же то гурт, — знайшовся-б такий, що-б посватав. Апаратчик або й слюсарь . . . Нехай стара не дурить голови ні собі, ані дівці: хазяйський син не візьме убогої. — не такий світ тепер. Авже-ж . . .

Його думки пливли далі. Такі легкі, такі прозорі, як весняне повітря . . .

Нема руїн. Скрізь нові будинки. Гук машин, сичання пари, тиск людей, ціле пекло роботи. Все рушається, все живе, все таке принадне. І він чує силу у своїх руках, а в роті має смак холодного пива . . .

Останні дзвони завмерли в повітрі. З церкви виходять. З гори аж до греблі суне поволі хмара народу. Гукають сільські чоботи, лопотять підтички, і тріпотять на вітрі стрічки в дівчат.

— Он іде Маланка. Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в старенькій свитці. Андрій не бачить її обличчя, але знає, що у неї спущені додолу очі й затиснені губи. Ми хоч бідні, але чесні. Хоч живемо з пучок, а проте й для нас є місце в церкві. Коло неї Гафійка. Наче молода щеця з панського саду. У Андрія під вусом блукає усмішка. Він знає, що в селі немає кращої дівчини. Сімнадцятий рік пішов, саме з Пилипівки.

— Га-га-га! Ось де він править службу Богу. Здоров! . . .

Грубий голос іде знизу, й старий безвусий вид панського пастиуха Хоми Гудзя виглядає з-за похилого баркану.

— А ви ж думали — де? Дай, Боже . . .

— На дідька-б. Лисого сидів я тут! вже краще у Менделя . . . Цяпин син привіз свіже пиво, коли не бреше . . . Я таки казав йому — бодай тобі, кажу, така болячка у печінки, і твоїй Сурі, всьому кодду твою . . .

— От купить, тоді й розкушаємо, яке воно . . .

— Бодай ви всі повиздыхали по такій правді, як держите свіже пиво . . . А що, думаєте, не куплю? Ходім, випємо, бий його трыся . . .

— Але купите? А з волами-ж — як? Сам пан догляне?

— Хай вони виздыхають йому до ночі . . . Він думає, сто сот крот, що я й у проводи пожену товар на пану? Луснеш, а не дїждеш . . . Щось маю казати вам . . .

— Ну? Ну?

— Приходьте з полудня до Менделя, тоді скажу . . .

— Ну, ну!

— Побалакаємо, напемось пива, стонадцять . . . Кінець фрази згинув за тинном.

*

Андрій поспішавсь додому. Перед ним лежав шлях, курний вже, хоч була рання весна. Над шляхом біліла його халупка, мов ішла кудись з села і зупинилась спочити. По дорозі тяглись люди з цїнками, з клунками. Ось Гафійка винесла одному води. Стали й розмовляють. Знов надходить кунка . . . Ще рядок . . . Проходять та й проходять. А той стоїть. Еге-ге! Та-ж то цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у Таврію, або на Кубань. От тобі й хазайські снини, хлібороби . . . Своя земля просить рук, а він знявся та й . . . А що-ж робитиме один з другим на своїй латочці? Нампожилося вас. Нема на вас війни або холери. Одні з села,

а другі в село, як отої Марко Гуца, що недавно привели, як арештанта . . . Брав, пане добродзю, на фабриці, сімнадцять карбованців у місяць і почав бунтувати. Плату йому давай більшу, роботи йому багато, бач, начальство йому одно, а він йому друге . . . Ну, не хочеш, то маєш, попарили нагаями та й гайда додому під калавуром . . . Та я-б такому бунтареві . . .

А той стоїть. З ким це вона забалакалась? Либонь Прокіш Кандзюба? Такі він. Он виїшла на поріг Маланка та й сховалась назад . . . Хай дівка постоїть з хазяїнським сином . . . Гляди, щоб не засватав. Ха! . . . А як-же!

Андрій підійшов до хати. Крива, похилена халупка, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закіннутих, з забитими вікнами осель, колінь побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців. Біля хати сіріли скопані грядки, од воріт до порога веда стежечка.

Зате сусідні городчики були повні сміття й грузу; необроблена земля їжилась торішнім бадиллям, і на чорних руїнах завжди сиділо вороння.

Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву, як завжди по службі Божій. Значить, вона лаятиме його сьогодні не так, як в будень, а з солодкою усмішкою і ніжними словами. Поглядаючи скося на щільно стулені жінчині уста, він з побільшеною жвавістю скинув з себе свиту і розсівся на лаві, як пан. Га? Хіба він не господарь у своїй хаті! Проте Андрій плекав таємну надію, що все мінеться якось і жінка не зачешть.

Та саме в той мент, здійснюючи з мисника миску, Маланка скинула на нього оком.

— Нанявся?

О! Такі починається! — подумав він, але удав невинного.

— Що?

— Чи нанявся в економії? — питаю.

Ач, невірна баба: і знає, що не був я там, а питає.

— Ху, дай ти мені спокій з тою економією . . . не те у мене на мислі тепер. Он казав Гудзь — швидко сахарню будуватимуть.

— Слухай, серце, Гудзя, слухай, Андрійку . . . як раз наче-пиш торби, та й мені доведеться . . .

Вона стулила сухі губи і зняла очі до стелі. Що-ж? вона мовчить, бо у свято гріх лаятись, але коли-б усім тим, що плещуть про фабрику, покорчило язик, то це було-б дуже добре. Фабрика, фабрика, а де вона? Ну, була фабрика, а хто мар користь з неї?

Мендель. Може, неправда? Може, не в Менделя лишав він зарібок? Що вони мають, чим живі? У неї вже руки посохли од праці, вона вже жила висотала з себе, аби не здохнути, прости Господи, з голоду . . .

І вона совала йому перед очі сухі і чорні, немов залізні руки, голі до самого ліктя.

— Бо чоловік не заробить, ой не заробить, серце моє. Він думає про пиво, а про те ні гадки, що . . .

І пішло. Вона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кривила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делікатно, як тільки можна було в неділю, — по службі Божій, а він червоний, як варений рак, спочатку відмовчувався, а далі й собі почав верещати тонким і надірваним голосом.

Таки переміг.

— Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю! Хай вона тобі западеться! Не наймуся я й не буду в землі ритися. Вона витягла з мене усі сили та й пустила на старість голого. Тьху, ще раз тьху на неї . . .

Тоді Маланка стала, як стовп, і зняла руки до неба.

— Що ти кажеш, неспритомній! Та ти ставай на коліна та цілуй її . . . Їж її, землю свиту, вона тебе годує . . . вона тебе й сховає, чоловіче . . .

Вона стояла біла, як біль, і справді налякана.

Хмару розбіла ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оте чисте, виплекане, немов виплане матір'ю звіратко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами, в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка — вкинула в хату щось таке, від чого білі стіни під низькою стелею осміхнулись, голубо перед образами крутнувся на витці, і козаки з червоного панчу, наліплені на стінах, узялись в боки.

— Мамо, давати обідати?

— Давай, давай, Гафійко . . .

Маланка зразу одійшла.

— Та чого ти крутишся по хаті, мов дзига? Так і миски побеш. І в церкві все крутилася та оглядалася . . .

— Та його не було в церкві.

— Кого „його“?

Та то я так . . .

Що тобі, дівко, сьогодні: мало борщу не перекинула.

— Страх, розказує, яке діялось, народу, каже, як на війні, сла-силенна . . . а кінні наступають, дунать, „Розходьтесь“. гукають. А ті: „не підемо, давай нам наше . . . ми за правду“ . . .

— Та хто розказує?

— Марко . . . недавно прийшов з Адесу . . .

— Це Гуцця? Кажуть — шіймався на злодійстві, попросидів у тюрмі та й привели сюди на втіху старому батькові.

Гафійка спалахнула.

— Брехня! То люди брешуть. — Він нічого не крав, от їй-же Богу! . . .

— Та цить же-ж бо! — гукнув Андрій. — Яке там злодійство! Мені врядник розказував, як я ходив на пошту. Він, Гуцця, отой, не крав а народ бунтував. Такому-б, врядник каже, у тюрмі а не на волі бути . . .

— Та їх там, тату, кривдили.

— Що ти тямш! . . . От нехай лиш побачу, що він тут ману пускає та книжки людям читає — зараз руки назад та й до врядника.

— Оце напался . . . не знають самі за віщо . . .

— А тобі що? Ти мені з ним — гляди, не приставай, бо як побачу, пане добродзею, то . . .

Але він не скінчив: саме в той мент, як Гафійка нагнулася, щоб виїняти з печи горщик, з-за пазухи висунулась в неї книжка і впала додолу. Гафійка покинула горщик, вхопила книжку і вєя червона, з очами повними сліз, прожогом вибігла в сіни. Андрій перевів здивований погляд на Маланку.

Але Маланка була вже не свята і не Божа. Вона зразу забула, що в неділю неможна лаятись і світила до чоловіка зеленими очима.

Андрій мав гарну присмаку до недільного обіду, тим більш, що скільки не кликали Гафійку їсти, вона не ввійшла вже до хати.

*

Ну, дав Бог неділю, можна спочити. Маланка сіла на призбу і поклала на коліна руки. Андрій кудсь подався; Гафійка на музиках, а в хаті сумно.

Сонце стоїть низько, так у три чоловіка до землі; порожні й обдерті халупки видають кострубаті тіні. Курна дорога з-під Маланчиних ніг біжить у поле. Навкруги пусто. Челядь гуляє на майдані; старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості — думи.

Ох, Боже, Боже, трошки того віку, а як його важко прожити. Андрій знов не нанявся. Отак що-року. Легкого хліба шуває. Всею каже, силу оддав землі, більше не хочу. Знов буде рибу ловити . . . на почту побіжить, як пан пошле, зайця підстрелить. Люди жнуть або косять, а її Андрій йде стежкою, ремінна торба через плече, бриль на потилиці і цінком вимахує . . .

Курить щось по дорозі. Що воно біжить так прудко? Ага, либонь паннич Льельо з сусідньої економії у гості йдуть до двору. А вже-ж. Он і панна Тося . . . І горбата панна Ганна і паннич Петрусь. Рябі коні рвуть з кошита, в хмарі куряви сміються молоді обличчя. кивають до неї. Маланка встає, низько вклоняється, немов образам. і дивиться у слід, як клубочиться за бричкою позолочений сонцем шл.

Всі вони зросли при ній, на її очах. І раптом дух смачного свтого борщу війнув на неї звідкись. Вона їла такий борщ, як служила у панів. Давно це було, а тепер згадалося, живучи на картоплі. Маланка сідає і знов кладе чорні руки на коліна. Он де вони почорніли оті руки: на роботі в панів. Як їй було вісім років, помер батько, а на дванадцятому вона вже нікого не мала, oprіч хазяїв. Після матері лишилась стара скриня, дві-три драпки і латаний кожух. Та й тільки.

Спочатку вона памятає себе чорною, вічно в сажі, коло панських свиней. Потому вона була в горницях, раз-у-раз била посуду, а її біла пані і зачіпали паничі. Потому звеліли їй варити їсти челяді, і вона варила, аж стала старою дівкою. Тиха, покірлива, всіх слухала і плакала по закутках. Плакала, що робить на чужих, що сохне, втрачає силу, і ніхто не сватає її. Плакала, бо любила землю, город, поле, а мусіла варити їсти цілому табунові ненажерливої челяді. Навкруги була земля, така чорна, пухка, родюча, по весні пишна, в-осени багата, а ніхто не кликав її на ту землю, ніхто з хазяйських спнів не схотів зробити її господинею. Потому віддалася за Андрія. Як це сталося, що вона пішла за нього, вічного наймита, старого парубка, бурлаку, що не мав навіть власної, не то що хати, землі. — і досі не знає. Прийшли злидні до злиднів, а з них вироста біда. Наче знала, бо так плакала на весіллі.

З одного боку співають сватки, з другого дружки, в хаті мов в уліку, у вікна дивиться челядь . . .

імберу, матінко, імберу,
вивени, рубочок з панеру . . .

А їй підкотилося щось під горло, душить її, і вона бється головою об стіл, голосить і мие сльозами тоді вже чорні руки.

То доля її плакала тоді.

Пішли літа марне з світа, як лист по Дунаю . . .

— Агуш, трекяті . . . Агуш-ша!

Маланка скочила з призьби і пожбурнула грудкою. Квочка з курчатами кублилась на грядках і, сколошкана, сердито квоктала та стовбурчила пірря. Жовті курчата розкотились по грядках, як горох. Налякане заколотом знялось з сусідньої стріхи гайвороння і било крилами над обшпаною стріхою.

Маланка заспокоїлась і знов сіла на призьбу. Сонце снустилось ще нижче.

— Еге, десь Гафійка забарилась на музиках. Хай погуляє дитина. Тільки їй волі, поки в мамі та в тата. Та й те людям мов сіль в оці. Казала ковалиха: „водять Гафійку, немов панянку, у службу не дають — багатірі знайшлись“ . . . Бодай тобі, прости Господи гріха, стільки болячок, як у нас злиднів. Добре тобі казати, як у тебе повна хата дівок, а у мене одна, як душа. Тільки їй потіхи на старість. Вишняччла, вишлекала, мила їй вичісувала, а тепер оддам людям. Мало ще мною люди поневірялися, всю силу забрали, всю кров виссали, а тепер ще дитину віддай їм . . . Не дочекають! . . .

Не таку вона їй долю готує, вона оддасть її заміж за хазяйського сина. Дівка здорова, чиста, хоч води напийся. Не дурно парубки ззираються на неї. Посватає Прокій: то-ж він пішов у Таврію, щоб було чим весілля одбутн . . . В-осени старостів зашле, вона вже бачить, що, куди їй до чого.

Перед очима в Маланки встала левада — зелена, весела, над річкою . . . Вони з Гафійкою плоскіль беруть. Така гарна молодича з Гафійки. Голова повязана хусткою. Бере вона плоскіль і виспівує. У колісці дитина спить. Прокій привіз ячмінь, стіжок складає. І так їй весело, старій, так легко, наче вона помолодила . . . Стоять городи, мов у віночку. Капуста в головки звивається. Квасоля вже пожовкла, вітер шумить поміж маківками, гарбузи розляглись, як годовані кабани, а картопля зародила, аж гич силітається. То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожную цибульку сама вона поклала в землю, сама і збере, як дасть Господь діждати. Тепер вона господиня. Не на своєму — так на доччиному. Хоч на старість діждалась . . . і вона справить собі червоні чоботи, м'які, козлові, з китицями, як у ковалихи. Відколи вона віддалася — от уже чи

не вісімнадцять років минуло — не перестає вона марити про такі чоботи, що-року складає гроші, але гроші розтечуться на щось инше — і чобіт немає. Узути такі чоботи і білу намітку та піти до церкви. І щоб так поховали.

— Сидите собі? З неділею будьте.

Маланка здригнулася. Ага! то ковалиха.

— А то-ж! і ви будьте здорові . . . Дав Бог святечко — святкуй його. Не роби, не працюй. Бог сказав: маєш будень — роби, а в неділю й з-під пазурчика не виколупай, бо й то робота. Лежи, сиди і не кивниєш.

Маланка була солодка. Вона мала таку усмішку, мов розмовляла з панами у дворі.

— А я оце з музик. Тільки вже й нашого, що хоч подивився на молодь. А там ваша Гафійка усе гуляє та й гуляє, з тим одеським паничем — не скажу, чи правду про нього люди розказують — з Марком Гуццюю . . . Все в парі та й у парі, немов голубята. Сказано молодіці. Бувайте-ж здорові! . . .

Маланка все солодко осміхалася, хоч душа в неї сичала.

— Ач, гладуха — трясє салом, розносить поговорі! — про-водила вона ковалнху неприязною думкою, і їй чогось згадалася ранішня сцена з Гафійкою.

На вулиці тим часом росли тіні.

По-під тинами гралась дівчатка у посмітюхи: малі босі ноженята підкидали порох — три рази в одні бік, три рази в другий. І здавалося, що у поросі грається табун горобців. Далекі поля рожевіли. З низин летіли в село бусли і поблискували білими крилами. Весняний вечір навівав думи.

— Яка ти розкішна, земле, — думала Маланка. — Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки тим недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пшпаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму . . . Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки . . . Годі тобі рибку ловити . . . Хоч-не-хоч, а йди, пане добродзею, до плуга . . . Ох, Боже, Боже, хоч на старість зазнати того щастя, — дитину свою вивести в люди . . .

А на вулиці починався рух. Бігли дівчата, молодіці, діти, з цінками, з хворостинами. Лопотали підтички, гупали босі ноги, брехали есколошкані собаки — „Степане! . . . біжи вівці вилучати!“ . . .

— „Біжи сама-а!“ — „Мати казали тобі, — бодай бись луснув!“ — „Тато казали тобі, — щоб ти скрутилася-а-а“ . . . — „Наших шестеро, гляди, гляди, Марійко!“ . . . — „Не розгуби агнят, як учора, бо на гамуз побю!“ . . . — „Що-о? Де-е? — Тюу-гаа!“ . . .

Сонце сідало червоно. Вікна горіли, як печі, стіни халуп стали рожеві, по білих сорочках розлилось червоне світло. Здалеку йшла на село хмара куряви. Вона вже наближалась, росла, здійснювалась до неба, врешті сонце пірнуло з неї і розспалось рожевою млою. Звідти доходили якісь тривожні згуки, немов діти плакали, або діти десь гуляли на току, — і раптом овеча отара заляла вулицю і сколихнула повітря нескладним беканням. Жива маса овечих тіл терлась вовною, тремтіла і колихалася, як драгли: цілий ліс тонких ніжок замигтів перед очима, голі дурні морди розкривали пащі серед рожевої куряви і плакали: бе-е-е . . . ме-е-е . . . В рожевому тумані, мов тіні, сновигали люди, з'являлись і щезали неясні обриси хат, в морі овечого лементу гинули всякі згуки; весь цей гармидер нагадував сон. Ззаду отари йшов чорний чабан, високий, ще більший од непевного світла, немов мігичний бог, ляскав пугою і кричав диким, грубим голосом, покриваючим все:

— Гарья! . . . Триш-триші . . . Геї! . . .

Вже нічого нема на вулиці, все щезло, як сон, шил поволі сідає на землю, а вечірне повітря все ще тремтить живим акордом завміраючих згуків.

На землю глянули тихі зорі.

*

Сині стіни, в кутку бебехи, залитий пивом стіл. Тісний ванькирчик у Менделя.

— Не морочте мені, Хомо, голови, — кажіть зараз — буде фабрика? Кажіть — буде?

Пиво шінилося у зелених склянках і шуміло в голові.

— Та же сказав, що буде.

— О! о! А нащо-ж ви радите оддати Гафіюку в найми?

— Раджу. Однаково пропаде дівка. Наїсть, напе вдома, тобі-ж гірше буде. А їй одна доля: найми. Думаеш — візьме хто бідну? Посивіє дівкою. Наймай, коли люди трапляються. Завтра-ж одвезеш в Ямище до економа: добрий панок, щоб йому черви язик сточили. Що-ж, будемо сватами? Того тебе й кликав до Менделя.

— Не кажіть мені про те, не люблю, я й в мислі не мав такого.

— Наймай, Андрію.

— Облїніть, Хомо. Краще пшїмо.

— Чого ти чванишся? Старіці, злидні, животи з голоду при-сохли до сшнни, а воно прийдіться. Кажу, наймай, каятимешся потім.

— Е, я такого не люблю. Нащо робити з пшска халяву.

Андрій почервонів і став з-за столу.

— Сиди. Може не правда? Ти думаєш, що ти людина? Собака ти, та й вже. Яке наше життя? Собаче. Та ти сиди.

Гудзь поклав Андрієві на плечі свої здоровенні руки і посадив. Потому наблизив до нього свій безвусий, червоний од пива вид, од якого пашло жаром.

— Ти не крути. Ти мені кажи: скільки літ прожив? Пять-десят? Доживаєш віка? А де-ж твої молоді літа, де твоя сила, покажи свою працю! Мозолі показуєш? Показеш ще й горб. Цілий вік з тебе луску шкребли, а ти, воле, у плузі йди. Наша доля така — робши і грудьми, та не будемо людьми. Ти глянь на мене: гадаєш — Хома перед тобою? Худобина. Як став змалечку біля товару, так і досі. Цілий вік з худобою, сам худобиною став. Ціле життя хвости бачив замість людей, бабрався у гною, у гною спав, на гною їв, на купі гною і здохну. Я забув, як його у хаті й сплять, стонадцять чортів йому у хвіст! Сорочка на тобі зашкарубла, як кора на дереві, штани умазані в волячу мазку, бо кров волам нускаю, рук не можу одмити з гною. Сяду з челяддю обідати, кожне од мене ніс верне — смердить. А ти гадаєш — пахне? Тікаю од людей — до волів тікаю. З волами розмовляю. Я до них говорю, журбу свою вливаю, а вони ремигають, та ревуть, та хвостами одвертають. Тільки у мене й розваги. А ти думав — жінка до мене заговорить та ще й пригорне . . . діти защебечуть . . . своя хата зогріє. Ха! За тими волами я посивів парубком, побила-б їх морока. Тепер тішся на старість, щоб йому дихати не дало, щоб його понесло поверх дерева на безголова! . . . Щоб він головою валожив, нузда-б ти побила! . . . Сто сот крот його ма . . . Бодай . . .

— Гей, чого кричиш, чоловіче, чого лаєшся?

— Га? Лаюсь чого? На душі легше . . . як нахмариться там — вилаюсь і легше . . . як би не лаявся — згорів би. Таку злість в собі почувую, аж душа палить . . . як запече, як запече — так взяв би в руки довібно та й перебив би усіх. Ходив би од

хати до хати — та й по голові, та й по голові. Одного за те, що не людську кров, а другого, що не боронить. А потому-б піднялив, щоб усе огнем взялося та понелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце.

Хома стояв у хаті високий, аж під стелю; очі його дивились кудись по-за стіни; безвусий, зморщений, як у баби, від скривився. Він аж тремтів. Потому раптом зів'яв, опустився на лаву і душком вишив пиво.

Андрія взяло за живе. Він теж хотів, щоб його слухали, почувли все його життя, як воно стало перед ним отут, в тісному жидівському ванькирчичку. Дожив до сивого волоса, а добра не зазнав. ой, ні . . .

— Я так міркую, Хома, коли чоловік працює . . .

Але Хома знов сердився.

— Пронади ти пронадом. Одному все, другому нічого. Хіба я не бачив, як стара пані . . .

— Коли чоловік працює, він муєнь за те щось мати. А як земля мені нічого не дає . . .

— . . .Стара пані цілу зиму тошила в грубах полотном, що лишилося ще од панщини . . .

— . . . Ну, а як земля нічого не дає — на чорта вона мені? Однаково мені, чи я наймит на своїй землі, чи на чужій. А все наймит. Правду ви . . .

— . . . Злежалось полотно в коморах. Люди прохають: дайте хоч на сорочку, — хай праця людська не гине марно. Та ти слухай же бо.

— Слухаю, слухаю. Гей, чуєте, правду ви мовите: таке собаче життя маємо. Та-ж то висотали з мене всі жили. Та-ж то цілий вік свій напихав я чужу пельку. Ще як була фабрика, жив якось, а як згоріла . . .

— А вже-ж погоріло, усе полотно згоріло.

— Яке полотно?

— Як — яке? Та-ж розказував.

— А — так-так. Ну, шиймо краще. За ваше . . .

— А як же з Гафійкою? Наймаєш?

— Та годі вам. Шиймо.

— Ну, чорт з тобою, не хочеш, як схочеш. — Хома вишив душком пиво і кинув склянкою об землю.

На бренькіт скла прибіг наляканий Мендель.

Було якесь свято. Гафійка сиділа на призьбі за хатою. Біля ніг її шпорталась кури і сокотали, допоминаючись їжі. На призьбі лежала розгорнена книжка.

— Агуш, агуша. йдять собі порпатись по-під тинном . . . — проганяла їх Гафійка. — Ну, чого сокочите дурні? А ти чого, зозуляста, витягаєш шию та заглядаєш до рук? Я вже тобі давала їсти. Вам тільки аби їсти, дурні. Сердинися, що таке кажу? А от поспитай Марка, послухай, що розумні люди скажуть. Він би вам сказав: дурні, зроду-звіку дурні. Вам дають жменьку шнона, а забірають всі ваші яйця, або ріжуть вас на юшку. А ти, півне, подурному трінаєш крилами, храбруєш. Коли-б ти був такий сміливий, як Марко, ти не дав би своїх дітей продавати панам на печеню. А може ні? Ну, та ти півень, а Марко орел. Ти послухав би, що він каже . . . Він каже . . . Та що ти тямни? ти нічого не розбереш! Бо коли-б ти був розумніший, то побачив би, що й люди такі, як кури . . . Ну, чого кудкудачеш, біленька? Чого смієшся? Думаєш, я не знаю, що у вас добре? Думаєш собі, що ти кохаєш, кого сама схочеш, а я мушу віддатися за Прокона, бо мати його за мене сватають? Дурна, дурна . . . Та нехай мене печуть, нехай ріжуть . . . нехай краще закопають мене в землю! Чуєш ти, зозулястенька? Ну, пішла геть, коли головою крутиш, невірна! Не бійсь, Марко нікому мене не дасть . . . бо він орел . . . а над ним, знаєте кури, вороння того, вороння . . . мало не заклюють. Коли й люди на нього, і староста, і навіть тато нападаються . . . а він добра хоче людям. Не тато, а Марко . . . Чуєте-ж, кури, який він добрий. Марко мій . . . За те його парубки й дівчата страх люблять . . . і слухають. А ти куди проклятий? Агуш! бач — наслідив на книжці! Що мені Марко скаже, як побачить на ній півнячі сліди? Скаже: півень більше начитав, ніж ти. Ну, тепер всі гетьте, агуша, бо мені треба читати. Присунусь ближче до сонечка, хай і воно загляда в книжку, хай і воно читає . . . Ну, разом! . . .

*

З погодою щось діялося. Весна стояла суха і вітряна. По городах все сохло, хліба на полі не росли, по шляхах носились цілі хмари курави. Люди прохали дощу, бо все віщувало голод. Ціна на хліб раптом підскочила і це так стурбувало Маланку, що вона щочночи бачила погані сні. Зате, чим гірше було навкруги, чим більше надії хліборобів вяли, тим більше Андрія опановували мрії

про фабрику. Як Маланці дороге борошно, так Андрієві снилась фабрика. Часом він схоплювався серед ночі і спросоння, з якимсь жахом в голосі, питав Маланку:

— Був свисток?

— Який свисток!

— Ну, фабрика свистала? — сердився він.

— Опамятайся . . . то тобі в голові свище, по почях товчешся, — бурчала сколонкана Маланка, позіхала, зітхала і не могла заснути до раня.

Андрія жерла нетерплячка. Він раз-у-раз бігав на руїни, щось обмірковував, прикидав, обраховував. Потім бігав по людях, розпитував, пускав поголоски, і коли вони знов доходили до його, значно змінені і більш рішучі, він радів, хвалився Маланці і вірив. Навіть до своїх звичайних заробітків відносився він тепер злегка і не шукав їх.

Маланка нарікала. Де далі все трудніше і трудніше ставало знайти якусь роботу. Трави погоріли, по економіях більш не наймали. Приступаючи до печі, вона просто дуріла, бо не знала, що варити. Приварку не було, вічні позикки докучили всім і навіть Маланці. Найдужче серце боліло в неї за Гафійку — таке молоде, єдина дитина, і мусить голодом моритись. Якимсь чудом вона роздобувала для неї і приносила під хвартухом мисочку ягід, або свіжу паляницю. Андрій рідко звертав увагу на страву — голова його була запрятана фабрикою — але часом і він одеював нічтемну юшку і починав бурчати. Маланка чатувала на той мент. Вона вся скипала лихою радістю і жбурляла йому в лице всю отруту, все шумовиння свого серця.

В одній хаті жили два вороги, і хоч кожен з них поринав у власні думки і навіть тікав од другого, проте доволі було якоїсь дрібнички — і злість тіпала обома, немов пропасниця.

Одно їх єднало — це згадка про те, що Гудзь радив наняти Гафійку.

— А ти-ж що, плюнув йому межі очі? — допитувалася Маланка, а сама, осміхаючись, думала: — чекай, чекай, ось прийде осінь, тоді побачимо . . .

— А я так розсердивсь, що мало не побив Хому! Їй-Богу! — хвалився Андрій. — Таке вигадав! . . .

— Ти що тут робиш?

Маланка витріщала очі і зупинилась на порозі. На припічку горів трусок і кипіло горнятко. Андрій дививсь на вогонь увесь чорний і захоплений. Маланка несподівано заскочила його, і він осміхався непевним, прідуркуватим усміхом. Маланка приступила до печі, одсунула горнятко і зазірнула в нього.

— Ти рибу вариш? — поспитала вона наляканим голосом і вся пополотніла.

Андрій метнувся на місці, засунув знов горнятко, обкидав його жаром і мовчки осміхався.

— Чуєш, Гафійко, він рибу варить! — скрикнула Маланка.

В голосі її чувся такий жах, наче в горнятку що-найменше варилося людське м'ясо.

— Здурів! здурів! їй-Богу, здурів! — кричала Маланка, бігаючи по хаті, як на пожежі.

Потім зупинилась перед Андрієм, сплеснула руками і, не розтуляючи їх, видвлялась на нього здивованими, повними обурення її жаху очима.

Він рибу варить! Лиша, що спіймав уранці! Що важив найменше чотири хунти! Не відніс у двір, не спродав панові! Ой, світ кінчається! Такого ще й не було, відколи Андрій рибу ловить! Вони ніколи на зліли ще більшої риби, яку вживають пани. За такого лишка можна-б узяти зо два злоті, а він його зварив!

Усе це, з плачем, вигомоніла Маланка Андрієві в спину при булькоті горнятка та потріскуванні сухого труску.

Андрій намагався обернути все в жарт.

— Не скляли, стара, сідай та попоїж рибки. Нема м'яса, як свинина, нема риби, як . . .

І він одніс горнятко на стіл та паснав у миску юшки.

— Тріскай сам, бодай ти не видихав! Ми пухнемо з голоду, в хаті ні кришки хліба, а він рибу варить!

Андрієві було ніяково: Маланка казала правду, але йому так хотілось риби, вона так принадно пахла, що ніздрі його тремтіли і роздувались.

Сонучи й надувшись, він засів за рибу і плямак губами, і сворбав юшку так голосно, наче хотів заглушити жіночне голосіння.

А Маланка лютувала. Окрім того, що її живий жаль брав за знівченою рибою, вона була голодна. Вона зіхляла з голоду, їй так хотілось чогось гарячого, смачного, незвичайного, а дух свіжої ливини

лоскотав ніздрі, спірав віддих, їй аж нудило од сильного бажання попоїсти. Проте вона розуміла, що не може приступити до страви, і ще сильніше кляла.

— Не журись, жінко, ось поставлять фабрику, тоді зароблю де-що . . .

— Бодай ти так жив, як та фабрика буде!

Андрій підняв очі. І вони на мить зупинились і кинули далекий погляд кудись в простори, по-за стіни, по-за хату — і зразу стало ясно йому, що справді фабрики не буде, що то дурні надії, що краще-б він не варив риби, яку можна було продати та купити хліба. І враз риба стратила свій смак, охота до їжі одлетіла геть і йому раптом схотілось покинути хату.

Андрій взяв шапку і вийшов.

Недоїдки риби вистигали на столі, а Маланка з дочкою сиділи мовчки по кутках та снували гіркі думи в мороці погаслого дня. Сум стояв у хаті, обнявшись з тишою.

Потім вони разом встали, підійшли, немов змовились, до стола і мовчки взяли за рибу. Вони поїли все до щенту, висмоктали кісточку, висьорбали юшку і мов голодні коти вилизали навіть миску.

*

Андрій збирався на пошту: поченив на плече шкіряну торбу, у руки ціпок. Коли вбігла Маланка. На ній лиця не було. Біда, засапана, очі горять і вся тремтить.

— Іди . . . міряють . . .

Андрій видивився на неї.

Вона не могла говорити, притискала рукою серце і важко дихала. Другою рукою, умазаною в землю, бо тільки що полола, вона махала перед його очима і показувала на двері.

— Іди-ж, міряють бо . . .

— Хто міряє? Що?

— Пани, ох! . . . Наїхали, будуть землю ділити . . .

— Яку землю? Що ти мелеш?

— Всяку . . . поміж людьми . . . іди, доглянь, щоб нам одрізали недалеко, ближче од села. Бо ще припадеї дістанен . . .

— Свят, свят, свят! Опамятайся. Меші на пошту треба йти.

Маланка позеленіла.

— Ти підеш мені?

Вона прискочила до нього страшина, як дика кнцька, перекошеним ротом, з пекучим поглядом, біда, як мара.

— Ти підеш мені зараз! — вищала вона тонким голосом. — Тобі може байдуже, так мені не байдуже. Ти маєш дитину! Ти хочеш зарізати її! Ти всіх нас ріжен. Зараз мені йди. Люди заберуть краще. Чуєш? Ну!

І бачучи, що він стоїть ні в цих, ні в тих і дивиться на неї, вона вхопила з прищічка рубель і замірилась на його.

— Іди, бо тут тобі смерть буде! . . .

Вона ладна була його забити, — Андрій це бачив.

— Тю, дурна! — знизав він плечима: та-ж бачиш — іду. Він сонів, як ковальський мих, і ледви поспішав за Маланкою.

Увечері повернулася Маланка додому весела, сливе щаслива. Вона бігала по хаті немов молодими ногами, а думки її літали, як білі голуби на сонці. Вона осміхалась. Такі чудні пани. Ходять собі по полі та й міряють. Вона їм в ноги: пани мої лебедоньки, згляньтесь на мене бідну, одріжте, одріжте ближче, там де пшениця родить. — а вони регочуть. Іди, кажуть, бабо, додому, ми не те міряємо. А сами регочуть, бодай би вас Бог мав у своїй ласці. Вони думають, що як вона дурна баба, то вже нічого їй не тямить . . . Стійте, стійте, може і в неї голова не дурно на в'язах . . . Хіба вона не зміркувала, що вони її дурять. Адже скажи людям зразу, що та для них землю ділять, то тут така-б Содома знялась, що живцем пожерли-б один одного . . . Кожен за краще бився-б. Ну, але вони памятають бідну бабу, вони її не скривдять. Ще коли-б Андрій прохав, а то став, як пень, бодай би . . .

Не скінчила прокльону, не могла лаятись нині. Вона була така добра сьогодні, їй було так весело, так жалко всіх. Лагодячи вечерю, вона навіть присівувала, а тріскуче подумя сухого ломачця немов раділо разом із нею. Андрієві вона подала вечерю з повагою, як до господаря, що має власний ґрунт і хазяйство, сама-ж не могла їсти, не була голодна. Все, за що-б не бралася, робила поважно, немов у церкві правила, а сама осміхалася до себе. На ніч зм'яла Гафійці голову лугом, розчесала густим гребнем волосся, що аж вишескувалось: сама зашпела дрібушки і кісники. Щоб голова в доньки була як сонечко. Щоб дівка була не гірш за людські.

— Може-б ти новий лейбик надів, бо старий чисто розлізся? — питала вона Андрія і достала з скрині єдину його святну одєжу. — Закрочи дуну ягідками, ковалиха дала . . .

Андрій давно вже не бачив її такою ласкавою. А в неї серце розмякло, в ній все співало. Співала колосом власна шва, співали жайворонки над нею, співав пісню сери, підрізуючи стебло, лунали

свіви по сінокосах, співало врешті серце, повне надії. Осміхалася доля. Не тільки власна, а і Гафійчина. В ногах чулась мідь, в руках сила. Чорні жилаві руки були наче з заліза.

З того дня Маланка часто бігала на панське поле дивитись, як міряють пани. Вони ще блукали полями зо два дні, потім поїхали. Але Маланка добре знала, до чого воно йдеться. Вона почала готуватись. Полючи на городі в багатого мужика, вона не хотіла брати грошей, а прохала одешпати пшенишним зерном, щоб мати гарний ґатунок пшениці. Це на насіння, на розвід. Коли їла яблуко, обережно вибирала зернятка і сушила на вікні. Воно здається. Ніщо не могло зробити їй більшої приємности, як горсточка насіння, випрохана в путящій хазяїнці, або зароблена на поденному. Вона дійшла до того, що, опинившись на чужому городі, стежила очима, що-б можна взяти на насіння, і, оглядаючись, потай ламала кращу маківку, або зривала жовтий огірок і ховала за пазуху. У неї в хаті завелось багато всяких вузликів з насінням, великих і малих, і раз-у-раз щось сушилося на вікнах.

— Куди ти його подінеш? — дивувався Андрій. — Адже у нас усього тільки дві грядочки.

Вона таємничо осміхалась і поблажливо хитала головою.

— Не журись . . . То вже моя голова в тім . . .

В неділю вона ходила у ліс, де стояли готові зруби, оглядала їх, вибирала кращий матеріал, розмірковувала і розшитувала про ціни в лісників.

Вергала додому задумана, з очима втупленими кудись у простори, гладила Гафійку по голові і часом осміхалась сама до себе.

Вона якось ходила навіть на ярмарок, а потому судили Маланку на селі: певно баба має гроші та лише таїться з тим, бо все вешталась по ярмарку та торгувала підсвинка . . .

*

Якось над вечір Маланка вийшла з хати і наткнулась на Гафійку, що стояла притулена до одвірка.

— Ти що тут робиш? — поспитала вона її, але, глянувши на Гафійку, Маланка так і зомпіла.

— А що тобі таке!

Гафійка не одповідала. Вона стояла зігнута, бліда, аж чорна, і тремтіла.

— Що з тобою? — допитувалась Маланка і взяла Гафійку за холодні руки.

Гафійка мовчала і тішалась як у пропасниці. Маланка завела її до хати і кинулась світити світло. Білде світло ще чорніші тіні поклато на її виду; широко одкриті жахом очі заблищали, як скляні. Маланка зовсім перелякалась. Посадила Гафійку на під і почала тремтячими руками обмацувати її лице, голову.

— Що тобі? Налякалася? Болить що?

Одповіди не було. Тільки під руками в Маланки тіпалось холодне тіло.

Маланка почала гукати Андрія. Та Андрія десь не було.

Маланці заходило в голову, що сталося з Гафійкою. Наврочив хто? Налякав? Підвіяло? Куди вона ходила? Де була? Що-ж це, Господи, подіялось дівчині! Коли-б хоч сказала, коли-б промовила, а то мовчить, як нежива . . .

Скляні очі і чорний, схудлий зразу вид лякав Маланку, і вона почала сама труситись над Гафійкою, хрестячи її всю дрібними хрестами.

На щастя, надходив Андрій. Він був веселий, чи на підпитку, бо говорив голосно і зворушено.

— Ну, так і є . . . я ще тоді казав . . . Наїхали і забрали . . .

Маланка зашпшила на його.

— Де ти волочишся?

— Де-ж? На вулиці. Дивився, як вели Марка Гуцу . . . наїхали її забрали. Догрався. Я-б такого, пане добродзею, за шию та на галузку. Коротка справа . . .

З воду почувся стогін.

— Цить! — накинулась на Андрія Маланка, — бачиш — заслабла. Біжи зараз по Маряну . . . може однепче, підкурить чи переполох викачає . . . не знати, що їй таке. Ну, біжи-ж швидче . . .

Андрій подався до шептухи.

Маряна мабуть помогла, бо за два дні Гафійка підвелась. Худа, жовта аж чорна, немов удовиця, сумна і мовчазна. Вона все тікала з хати, щоб не бути вкупі з старими. Найбільше уникала батька, немов боялась його. На самоті плакала, думала, аж їй тісно ставало од думок . . .

*

Не все горе, бували й радощі.

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на білде, втомлене днем небо зявляються крадькома неспіліві зорі, в останньому проміні

сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке, злоторожеве повітря приймає оддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими, — Маланка з Гафійкою йдуть курною дорогою, і хоч мають утомлене тіло, але разом і приємне почуття скінченого дня. Вони несуть додому сечене, як і земля, тіло, а в складках одежі пахощі стиглого колоса. Не розмовляють. Йдуть мовчки, помахують серпами. Розігнута врешті спина, пущена вільно рука, ще злегка тремтяча від цілоденного напруження, м'який шил під ногами замість стерні здаються тепер щастям. А вдома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч, але солодкий, як холодний лист до рани. Коли-б швидче додому . . . Не вечеряти, не сидіти, не розмовляти, а впасти на лаву, як камінь у воду — і вмить склешити очі.

Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андріїві вечерю. Вогонь палає і гуготить, а вона заплющує очі, хитається, і їй здається, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу. Ой, як душно, як сонце пражить. Ба ні, так то вогонь пече, бо близько стала. Ось вона нажала сніп і крутить перевесло . . . так болить спина, трудно зігнутиись. Ага! то вона тісто місить на галушки. Жни, Гафійко, жни . . . трудно, серце, заробляти, за дванадцятій сніп жавши, а треба. Що, пучку врізала, сичиши з болю? . . . Ай, ні: то-ж то окріп збігає.

Сьорбає юшку. Андрій . . . здається, говорить щось . . . у хаті чи на дворі? . . .

— Чом не вечеряєш?

— Га?

— Вечеряти йди . . .

— Вечеряй сама . . . я потому . . .

Ложки треба по . . . а-а-а! . . . помяти. Такі ноги важкі, мов у чоботях . . . а голова ж . . . голова, ледви на в'язах здержити . . .

Ну, врешті . . . На призьбі краще. Ти снпш, Гафійко? . . . Подушку взяла-б . . . ну, снп й так, дитино, коли заснула. Ой, кісточки-ж мої, кісточки болючі. Ой, мої рученьки . . . ніженьки мої . . . Еке есп на небеси. Хліб наш насушний. А-а-а! . . . зорі дивляться з неба. Жаби крикають до сону. Блакитна баня спускається все нижче й нижче . . . налягає на тіло, гнітить повіки. Так солодко, спокійно. Не встав би й на суд страшний, не звівся-б і до долі . . . А небо все нижче, та й нижче . . . пестить, обіймає . . . Зорі лоскочуть, немов цілують. Душа розпустилась в блакиті, тіло прилипло

до призьби і таве, як віск на вогні. Нема нічого . . . небуття . . . повне небуття! . . .

*

Дошпру по жниввах показалося, що зіма буде голодна. Посуха та й посуха. Жита запалило, хліб уродивсь рідкий та безсилий. Сміх і горе було дивитись на те, що зажали Маланка з Гафійкою, а настреляних Андрієм качок та зайців поїли панн. Ще трудніше заробити буде цієї зими, ніж торік, а ті, що мріяли землю, як щезли, так і слід їх пропав. Аві чутки. Андрій теж мовчить щось про фабрику.

По селу йшли розмови про Гудзя. Оповідали, що він у гніву забив ломакою вола. Ударив по-під вухо і розколов голову. За те пан прогнав його з двору, і тепер Гудзь вештається без служби, пропиває останню одежу і хвалиться, що й панові таке буде, як волові. Колись він заскочив і до Андрія.

— Ловиш рибу, пане добродзю? — привітав він його з пияним сміхом. — Лови, лови, може нею подавляться ті, що їдять її. Фабрикант! . . . Він думає, що для нього фабрику збудують. А як-же, чорта цухлого дочекаєшся! . . . Соби та ворони там житимуть, поки не завалиться їх лихий матері. Кажи — наймаєш Гафійку! Ні? Волієш з голоду згинути, як руда мпша зімою? Ну, здихай, враг тебе бери з усім козлом, хіба мені що? Знайдемо й другу! . . .

Він розсердився, гримнув дверима і вийшов з хати, але за хвилину знов просунув у двері червоне й завзяте обличчя.

— Гей, ви, фабриканти! Памятай одно з другим, що ще прийде коза до воза та скаже „ме“ . . . Але Гудзь дасть дулю, — о! . . .

Андрій не витримав.

— Ах ти, п'яного, котолуне якийсь, а тобі яке діло до мене! — кинувся він до дверей, та Маланка не пустила.

— Облиш! — завшчала вона пронизуватим голосом і засвітила до нього зеленими, повними злорадної втіхи, очима. — Не займай, скалічить. Тоді як на фабрику ходитимеш?

— На фабрику?

— А то-ж . . .

— На фабрику, кажеш?

— Та же чув . . . збудують для тебе . . .

Вона віддала слова, немов отруту.

Андрія душила злість.

— Свєрбиш, болячко? Свєрби, свєрби, поки не почухаво. Краще кажи — засіяла лани свої? Багато тобі намірили? Де-ж ті лани, що ти їм руки лизала? . . .

— А де-ж? фабрику тобі будують . . .

— Ти знов своє? . . .

Андрій побив Маланку. Вона лежала на лаві і голосно стогнала, а він блукав по оголених сірих ланах, байдужно, без цілі, аби далі від дому.

Гафійка плакала. Вона краще пішла-б у найми.

*

На Покрову повернув Прокіп. Йшла чутка, що йому не пощастило. Зразу не міг найнятися, бо народу пайшло більше, ніж треба, і ціни впали; потім заслаб у Каховці і пролежав місяць, далі подався у Таврію, а звідти опинився аж у Чорноморії. Повернувся обідраний, слабий і без грошей. Маланка не дуже няла віри тому. Чого люди не сплещуть. І вона потай од своїх побігла, немов за ділом, до Кандзюбіхи. Показалося — правда. Прокіп блідий, аж счорнілий, од вітру валиться та все виплекується, а стара Кандзюбіха мало не плаче, розказуючи, як ледви-ледви очистила сина од нугі. Куди вже йому женитися! була думка — заробить хоч на весілля, а тим часом такий рік випав, що й хліба не стане.

Сумна повернула додому Маланка і нікому не похвалилась, що бачила й чула. Нехай вже воно прісхне на ній, як на собаці.

*

Чим ближче було до Пилипівки, тим більше Маланка втрачала спокій. Не давала спокою їй Гафійці. Дух охайности, чепуріння опанував її цілком, і вона товклає по цілих днях: двічі побілила хату з-надвору і всередні, що дия підмазувала комни та підводила червоним глеєм прищічок.

Гафійка мусіла нарізати з пацєру нових козаків та квіток і обліпити ними стіни од божника аж до дверей. Крпала голубків, що гоїдались перед образами на личці, замінені були новими, ще більш яскравими, а на те, щоб набутти шматок шпалєру з червоними рожами під образи — пішли усі яйця, які збирались одно до одного.

— Чого ходиш чорна! — гримала Маланка на Гафійку і змусувала її мало не що-дня міняти сорочку, сама чесала її голову і вплітала в коси нові кісники. Осінніми вечорами вона рано світила

світло, ченурилась, немов у свято і, сидючи у своїй охаяній хатинці, часто поглядала на двері, трівожно прислухаючись до гавкання собак. І хвилювалась, немов на щось чекала.

Часом удень, покинувши роботу, вона висовувала з кутка Гафійчину скриню і переглядала її убоге шуплаття, розгортала вшиті рушники і переводила задуманий погляд на дочку. Потім поправляла на ній намисто, укладала складки спідниці і жалібно похитувала головою, змигнувши крадькома сльози.

Але чого вона не могла байбужно чути — так це бубна. Як тільки з далекого кутка села, під хмарним осіннім небом, розлягалось його глухе дудіння, вона вискакувала на двір, прислухалась, намагалась вгадати, в якому дворі справляють весілля, і виявляла таку цікавість до того, хто кого посватав, немов сама мала надію незабаром віддатись. Вона жила у вічному напруженню, її рухи зробилися жвавими, нервовими, а малі чорні очі неспокійно поблискували.

А бубон гудів. Починаючи з середини тижня, ходили по вулицях молоді з розпущеними косами і падали в ноги, прохаючи на весілля, або мієла болото весільна перезва, сповняючи холодне повітря піснями. Меланка в одній сорочці вискакувала на поріг хати, підірала голову доловями і жалібно стезнула оком за весільною процесією, мерзла і не помічала того. Вона нескладно драгувалась.

Кожен засватаний парубок, кожна дівчина, що подала рушники, втрачали раптом в її очах ціну, не варті були доброго слова.

— Посватав! узав добро! — шипіла вона з кривим усміхом. Буде годувати чужі діти і жінку нетінаху . . . хіба ніхто не знає, що вона й хліба сьогні не годна, їй тільки до хлопців іржати . . .

— Завязала собі світ за тим ледащом . . . Рябий, гугнявий та ще й злодій: украв торік лантух жита з току . . .

Зате, естрічавчись з жінками, що мали дорослих енів, вона ставала солодзя і хвалилась дочкою: слава тобі, Господи, таке воно в неї роботяще, таке добре, покірливе, немов тельце . . .

Час тягся.

Вечір за вечером просикували вони з Гафійкою у прибраній, як на великдень, хаті, в чистій одежі, немов чекали дорогого гостя, що от-от не видно, як затунає перед хатою, сколошкє собак і відхилить двері. У Меланки захована навіть була в комірчині, під старим манжетом, півлика горілки, про яку опріч неї, ніхто не знав.

А навкруги дували музики, дуділи бубни і поломали пічну тину нові пісні. Ніхто не з'являвся. Криві стіни халупки, вшпавши боки, моргали по кутках зморщинами-тінями, наперові козаки, узившись

в боки, стояли в ряд і мовчки дивились на тьмяне світло лямпки, а чепурні голубки круtilись перед образами, пересуваючи довгі тіні крил по низькій стелі. Нудна тривога, мов дерево з насіння, росла в Маланчиній душі. Невже не прийдуть? Невже ніхто не посватає? Вона перебірала в пам'яті усіх парубків села — і багатих, і навіть бідних, хоч довше зупинялась на багатих. Міркувала, прикидала і все, все сподівалася. Часом вона думала, що Гафійка сама винна.

— Геї ти, вайло! — гукала вона до неї, коли Гафійці ненароком вилітало з рук веретено, або коли вона зачіпляла щось по дорозі. — Яка з тебе хазійка буде, що ні ступити, ні зробити доладу не годна? — Кара Божа, не дівка, — сердилась вона знову, — ти як голову вичісала? Хто тебе візьме, таку нечупару? . . . — Чого мовчиши? Говорити не вмієш? . . . Побачите . . . вона й долю свою промовчить . . . Усе не так, як людські діти . . .

Але, помітивши сльози в Гафійчиних очах, вона замовкала, жаль сповняв її серце і вилітав довгим зітханням . . . Вона вже знала, яка доля чигала на її дитину. Доведеться їй топтати материну стежку . . . Ой, доведеться . . .

З пониклою, обваженою гіркими думами головою вона прислухалась до останніх звуків затихаючої в селі весільної музики, з якими гинули її останні надії, останні сподівання.

*

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться вгору і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце? Міріади дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додолю і пливуть, змішані з землею, брудними патьоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим . . .

Маленьке, сіре, заплакане віконце. Крізь його видно обом — і Андрієві, і Маланці, як брудною розгрузною дорогою йдуть заробітчани. Йдуть та й ідуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки журавлі, що відбились од свого ключа, немов осінній дощ. Йдуть і зникають у сірі безвісті . . .

Тьмяно в халушці. Цідять морок маленькі вікна, хмуриються вохкі кутки, гнітить низька стеля і плаче зажурене серце. З цим

безкопечним рухом, з цим безупинним спаданням дрібних крапель
пливуть і згадки. Як краплі ці, — упали й загинули в болоті дні
життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на силь-
ніших, на щасливіших, немов так і треба.

Немов так і треба . . .

А дощ іде . . . Горбатими тінями у хатнім присмерку сидять
старі, немов рішають загадане Гудзем завдання — чи прийде коза
до воза?

А мабуть прийде.

226. Intermezzo.

(Присвячую Конопівським полям.)

Дієві особи:

Моя утома.

Ниви у червні.

Сонце.

Три білих вівчарки.

Зозуля.

Жайворонки.

Залізна рука города.

Людське горе.

Лишилось тільки ще спакуватись . . . Це було одно з тих не-
счислених „треба“, які мене так утомили і не давали спати. Дарма
чи те „треба“ мале, чи велике — вагу те має, що кожен раз воно
вимагає уваги, що не я їм, а воно мною уже керує фактично —
стаєш невідьняком цього многоголового звіря. Хоч на час увіль-
нитись від нього, забути, спочити. Я утомився.

Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на
беріг. Не тільки власне, а і чуже. А врешті — хіба я знаю, де
кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже
існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води
притоків у річку. Я не можу розминутись з людиною. Я не можу
бути самотнім. Признаюсь — заздрю планетам: вони мають свої
орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь
і завжди стрічаю людину.

Так, ти стаєш мені на дорозі і уважаєш, що маєш на мене
право. Ти скрізь. Це ти одягла землю в камінь і залізо, це ти
через вікна будинків — тисячі чорних ротів — вічно дихаєш смо-
родом. Ти бичуєш святу тиню землі скреготом фабрик, громом коліс,

брудний повітря пилом та димом, реवेश від болю, з радості, злості, як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд: твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтості кольорів і форм, застрягаєш в моїй зінці. Я не можу розминутись з тобою . . . я не можу бути самотнім . . . Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш в середину в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість і звирячі інстинкти. Ввесь жах, ввесь бруд свого існування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене . . . мої руки, мій розум, мою волю і моє серце . . . Ти хочеш виссати мене, всю мою кров, як той вампір. І ти це робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незлічених „треба“, у безконечних „мусни“.

Я утомився.

Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміять. Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Вкинуть разом із сміттям і тих, що сміять. Нехай увійдуть у хату чистота й спокій.

Хто дасть мені втіху бути самотнім? Смерть?

Сон!

Як я чекав їх часом!

А коли приходив той прекрасний брат смерті і брав мене до себе — люди і там чигали на мене. Вони спілітали своє існування з моїм в химерну сітку, намагались налити мої вуха та моє серце тим, чим самі були повні . . . Слухайно, слухай! Ти, й тут несеш до мене свої страждання? Своє мерзенство? Моє серце не може більше вмістити . . . Воно повне ущерть. Дай мені спокій . . .

Так було по ночах.

А вдень я здригався, коли чув за собою тінь від людини, і з огидою слухав ревучі потоки людського життя, що мчали назустріч, як дикі коні, з усіх городських вулиць.

*

Поїзд летів повний людського гаму. Здавалось, город витягує в поле свою залізну руку за мною і не пускає. Мене дратувала непевність, що тремтіла в мені: чи розтулить рука свої залізні пальці, чи пустить мене? Невже я вирвусь від цього зойку та увійду у безлюдні зелені простори? Вони замкнуться за мною, і надаремне клацати буде кістками залізна рука? І буде навколо і в мені тиша?

А коли все оце сталося, так просто і непомітно, я не почув тиши: її глушили чужі голоси, дрібні, непотрібні слова, як тріски і солома на весняних потоках . . .

. . . одна знайома дама п'ятнадцять літ слабувала на серце . . . трах-тарак-тах . . . трах-трах-тах . . . дівізія наша стояла тоді . . . трах-тарак-тах . . . Ви куди ідете? . . . прошу білети . . . трах-тарак-тах . . . трах-тарак-тах . . .

Якийсь зелений хаос крутився круг мене і хапав брочку за всі колеса, а неба тут було так багато, що очі тонули в нім, як в морі та шукали, за що-б зачепитись. І були безпомічні.

Врешті ми вдома. Білі стіни будинку вертають мені притомність. Як тільки брочка вкотилась на широкий двір — закувала зозуля. Тоді я раптом почув велику тишу. Вона вишовняла весь двір, таїлась в деревах, залягла по глибоких блакитних просторах. Так було тихо, що мені соромно стало калатання власного серця.

*

Десять чорних кімнат, налитих п'янкою по самі вікна. Вони облягають мою кімнату. Я зачиняю двері, наче боюся, що світло ляжни витече все крізь щари. От я і сам. Навкруги ні душі. Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, по-за своєю стіною. Воно мені заважає. Що там?

Я чую твердість і форму затоплених на дні чорної п'янки меблів і скрип помосту під їх вагою. Ну, що-ж, стійте собі на місці, спочивайте спокійно. Я не хочу про вас думати. Я краще ляжу. Погашу лампу і сам потону у чорній п'янці. Може і я обернусь тоді у бездушний предмет, який нічого не відчуває, в „ніщо“. Так добре було-б стати „нічим“, безгласним, непорушним спокоем. Однак там, за моєю стіною, щось є. Я знаю, що коли-б отак увійти в темні кімнати і черкнути сірником, як все скочило-б раптом на своє місце — стільці, кавани, вікна і навіть карнизд. Хто знає, може-б око моє встигло зловити образ людей, блідих, невщазних, як з gobеленів, всіх тих, що лишили свої обличчя в зеркалах, свої голоси по щарах і закамарках, форми — в м'яких волосяних матрацах меблів, а тіні — по стінах. Хто знає, що робиться там, де людина не може бачити . . .

Ну, от! які дурниці. Ти хотів тиши й безлюддя — і тепер маєш. Хитаєш головою! Не вірши в безлюддя?

Хіба я що знаю? Хіба я знаю . . . Хіба я можу впевненим бути, що не відхляяться двері . . . отак трошки, з легким скрипінням

і з невідомої темряви, такої глибокої та безконечної, не почнуть виходити люди . . . всі ті, що складали у моє серце, як до власного сховку, свої надії, гнів і страждання, або криваву жорстокість звіря. Всі ті, що я не можу розминути із ними, що мене втомили . . . Що-ж дивного в тім, коли вони ще раз прийдуть . . . От я їх вже бачу. Ба, ба! Як вас багато . . . Це ви, що з вас витекла кров в маленьку дірку від солдацької кульки, а це ви . . . сухі препарати: вас завивали у білі мішки, гоїдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки . . . Ви двинетесь на мене з докором . . . і ваша правда. Знаєте, я раз читав, як вас повішали цілих дванадцять . . . Цілих дванадцять . . . і позіхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків заїв стиглою сливою. Так взяв, знаєте, в пальці чудову сочисту сливу . . . і почув в роті приємний, солодкий смак . . . Ви бачите, я навіть не червонію, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплі гарячої крові й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете, як кривава мара. Проходьте! я утомився.

А люди йдуть. За одним другим і третій і так без кінця. Вороги й друзі, близькі й сторонні — і всі кричать у мої вуха криком свого життя, або своєї смерті, і все лишають на душі моїй сліди своїх підомов. Затую вуха, замкну свою душу і буду кричати: тут вхід не вільний!

. . . Розплющую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берези. Кує зозуля. Бе молоточком у кришталевий великий дзвін — ку — ку! — ку — ку! І сіє тишу по травах . . . Уявляється раптом зелений двір — він вже поглинув мою кімнату — я зскакую з ліжка і гукую в вікно до зозулі: ку-ку . . . Добридень! . . .

Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені.

Біжу на подвір'я. А там бряжчать залізні цепи і люто івальтують собаки. Великі білі вівчарки, наче ведмеді, скачуть на задніх лапах, і скаче на них довга кудлата вовна. Підхожу ближче. Ну, чого ти, собако . . . як тебе звать? Ну, годі, Оверко . . . Не чує, не бачить. Скачуть червоні очі, скаче широкий лоб і білі хутряні ногавиці. Рветься й не може вискочити зовсім зубата лють з глибокої пащі і лиш підкидає копицею вовни. Ну, чого-ж ти, Оверко. Чого горять твої червоні очі і стоплюють у вогні разом страх і зненависть? Я не ворог тобі і тебе не боюсь. Ти можеш, найбільше, видерти ниматок мого тіла, або вточити крові з моєї литки . . . Ах, яка це дрібниця! Яка це дрібниця, коли-б ти

знав . . . Ну, щить же, собако, щить. Правда, я розумію, ланцюг . . . Може ти більше на нього сердитий, аніж на мене . . . То через нього твої передні лани мусять хапати повітря, то він душить за горло і виганяє назад у нього твою вогняну злість. Почекай трошки. Зараз будеш на волі. Що то тоді ти мені зробиш? Ну, стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг . . . а тепер гайда. Куди-ж ти, куди? Ха-ха! От дурна пенна. Очі заплющила, голову в бік, взяла разом ногами — і без памяти мчить наослін. Рве пазурами траву, одкидає від себе, і летять наздогін з нею збіті на задку кудли. Ну, а я-ж? — як? забула!

Тепер у кружка . . . у кружка . . . ще раз . . . отак. У, благо-родна пенна: тобі воля дорожча, ніж задоволена злість.

Тим часом мені рекомендують Наву, поважну матрону, і її другого сина. Це страшний Трепов. Тоді як Оверко чистий сангвінік і на все накладається осліп, наче перед червоними очима вічно висить у нього рожевий туман — Трепов солідний, розважний. Він зовсім солідно, обдумано наче, перекусить вам горло, і в його сильних ногах, що стануть на ваші груди, буде багато самоповаги. Навіть коли він спокійно лежить і вичісує біліх з рожевого живота, шльонують підрізані вуха, думає широкій дуб, і так солідно звисає мокрий язик з ікластої пащі.

*

Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, палітої зеленим хлібом. Безпечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а шви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в краї неба. Я тепер маю окремай світ, він наче перлова скійка: студилнесь краями дві половини — одна зелена, друга блакитна — й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там хожу і шукаю спокою. Йду. Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу подумати, що я планета, яка посувається разом із сателітами. Вачу, як синє небо надвое розтяли черні дихаючі крила вороши. І від того — синіше небо, чорніші крила.

На небі сонце — серед нив я. Більше нікого. Йду. Глажу рукою соболіну шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набиває мені вуха шматками звуків, покошланним шумом. Такий він гарячий, тазий петериллячий, що аж киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно, в зелених берегах, що хочеться

сісти на човен і поплисти. А там ячмінь хилиться й тче . . . тче з тонких вусів зеленій серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки зміяться глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий безостий колос бе по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли-ж цьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, самотний на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість.

Врешті стаю. Мене спинає біла піна гречок, запарна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю.

Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безушного, як текуча вода, пересипання зерна. І повні очі сяєва сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад вертає відбитий від себе блиск.

Раптом все гасне, вмирає. Здрігаюсь. Що таке? Звідки? Тинь? Невже хтось третій? Ні, тільки хмарка. Одна хвилинка темного горя — і вмить усміхнулось направо, усміхнулось наліво — і золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передо мною встала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць. Вієса, пшениці, ячмені — все це зіллалося в одну могутню хвилю; вона все топить, все забірає в полон. Молода сила тремтить і пориває з кожної жилки стебла; клекотить в соках надія й те велике жадання, що його звати — плодючість. Я тільки тепер побачив село — нужденну кушку соломяних стріх. Воно ледви помітне. Його обняли й здушили зелені руки, що простяглися під самі хати. Воно заплуталося в ниві, як в павутинні мушка. Що значать для тої сили оті хатки? Нічого. Зіллються над ними зелені хвилі й поглинуть. Що значить для них людина? Нічого. Оп виїшла в поле дрібна біленька цятка і потопила у ній. Вона кричить? співає? і робить рух? Німа безвладність просторів все це ковтнула. І знов нічого. Навіть сліди людини затерті й закриті: поле сховало стежки й дороги. Воно лиш котить та й котить зелені хвилі і хлюпає ними аж в краї неба. Над всім панує тільки ритмічний, стриманий шум, спокійний, певний у собі, як живчик вічності. Як крила тих вітряків, що чорніють над полем: байдужно і безушино роблять в повітрі круг, немов говорять:

так буде вічно . . . так буде вічно . . . in saecula saeculorum . . .
in saecula saeculorum . . .

*

Пізньо я повертався додому. Приходив обвіяний духом піль, свіжий, як дика квітка. В складках своєї одежі приносив запах піль, мов старозавітний Ісаб. Спокійний, самотний, сівав десь на ганку порожнього дому й дивився, як будувалась ніч. Як вона ставила легкі кольони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору нечевні, тремтячі стіни, а коли все це зміцнилось і темніло, склепляла над ним зоряну баню.

Тепер я можу спокійно спати, твої міцні стіни стануть між мною і цілим світом. Надобраніч вам, ниви. Й тобі, зозуле. Я знаю, завтра, з ранішнім сонцем, влетить до мене у хату твоє жіноче контральто: ку-ку! . . . ку-ку! . . . І зразу дасть мені настрій привіт твій, моя найближча приятелько.

*

Тренов! Оверко! Пава! Чотірі пальці у рот — і дикий степовий свист. Біжать. Як трое білих ведмедів. Може вони мене роздеруть, а може приймуть запросини в поле. Хо-хо! Той Оверко не може без шук. Стрибає, наче дурне теля, і скося наводить червоне око. Тренов гордо несе свою вовну і ставить ноги, наче білі кольони. Його підрізані вуха стрижуть. Пава ступає поважно, меляхольнійно хитає задом і одстає. Я йду за ними, і мені видно легке гоїдання всіх трьох: крилатих хребтів, м'яких, вовнистих й звіряче сильних.

Ім трохи не до виодоби, здається, занадто гаряче сьогодні сонце, яке робить із них такі яскраві плями, але я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице. Повернутись до нього спиною — крий Боже! яка невдячність! Я дуже щасливий, що зустрічаюсь з ним тут, на просторі, де ніхто не затулить його обличчя, і кажу до нього: сонце! я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів — хто знає, що виїде з того насіння? може вогні?

Ти дороге для мене. Я ню тебе, сонце, твоїй тенлий цілющий напій, ню, як дитина молоко з матерніх грудей, так само тецлих і дорогих. Навіть коли ти палиш — охоче вливаю в себе вогняний напій й цию від нього.

Я тебе люблю. Бо . . . слухай:

З тьми „невідомого“ зививсь я на світ — і перший віддих, і перший рух мій в темряві матернього лона. І досі той морок

надо мною панує — всі ночі, половину мого життя, стоїть він між мною й тобою. Його слуги — хмари, гори, темниці — закривають тебе від мене — і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпушуєсь в нім навіки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість — і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в ляллі, у феєрверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли-ж ти гаснеш і тікаєш від мене — творю твою подобу, даю наймення їй „ідеал“ і ховаю у серці. І він мені світить.

Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмарило тіло, щоб вона була недоступна для комаринного жала . . . (Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже це значить, що мені вже бракує товариства людей?).

Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я. Тихий шепіт пливе перед нами, дихання молодих колосків збирається в блакитну пару. Деся збоку вохко піднадьомкає перенел, бренькнула в жпті срібна струна цвіркуна. Повітря тремтить од спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. Широко, гарно, спокійно.

Собакам душно. Лягли на межі, як три конці вовни, звісили з ротів язики і носять боками з коротким свистом. Я сів біля них. Всі тільки дихаєм. Тихо.

Час зупинився, чи ліне? Може пора?

Ліниво всі встали, ліниво ступаєм з ноги на ногу й несемо обережно додому спокій. Йдемо повз чорний пар. Тепло дихнула в лице пухка чорна рідля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти така-ж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар . . .

*

Ніколи перше не почував я так ясно звязку з землею, як тут. В городах земля одягнена в камінь й залізо і недоступна. Тут я став близький до неї. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. Коли порожнє відро плескалось денцем об її груди, вона ухала гучно з просоння у глибині й ліниво вливалась у нього. Потому тремтіла, сиза, на сонці. Я пив її свіжу, холодну, ще повну свів, і хлюпав нею собі у лице.

Після того було молоко. Білий пахучий нашій пінився у склявці і прикладаючи його до уст — я знав, що то вливається в мене м'ягка, як дитячі кучері, лука, на якій тільки ще вчора цілими роями сиділи фіолетові метелики цвіту. Я пю екстракт лука.

Або той чорний, разовий хліб, який так гарно, по-сільськи пахне. Він мені близький, наче дитина, що зросла на моїх очах. Он біжить він полями, як дикий вовнистий звір і вигинає хребет. А край ниви стоять вітряки, наче настки на нього, і готують вже зуби, щоб стерти зерно на білу муку. Я все це бачу і прості, безпосередні мої стосунки з землею.

Я тут вчуваю себе багатим, хоч нічого не маю. Бо по-за всякими програмами й партіями — земля належить до мене. Вона моя. Всю її, велику, розкішну, створену вже, — всю я вміщаю в собі. Там я творю її наново, вдруге — і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї.

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу піль, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просянні згуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля і тоді на мене, як дощ, спадають небесні. Тоді пізнаю. Це жайворонки. Це вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металову й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може співає, може сміється, а може зайшлоє від плачу.

Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі? Я так і зроблю, Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі згуки, і дрібно шипіється регіт на металову дошку, як шріт. Хочу спіймати, занисати у взяти — і не виходить. От-от, здається... Тю-ї, тю-ї, ті-ї-ї... Ні, зовсім не так. Трійю-тіх-тіх... І не подібно.

Як вони оте роблять, цікавий я знати? Бють дзьобами в золото сонця? Грають на його проміннях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?

Розплющую очі. Тенер я певний, що то з того посіву зійшла срібна сітка вісів, гнеться й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь, пливе текуча вода шпещі.

А згори сишло та й сишло... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. Он зірвався одні якравній згук і впав між ниви червоним куколем.

Я вже більше нічого не годен слухати. Та пісня має у собі щось отруйне. Будить жалобу. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути. Чим більше ловиш, тим трудніше зловити.

Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри.

Вночі прокидаюся, сідаю на ліжку й напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок, лоскоче серце і тремтить біля вуха чимсь невловним.

Тю-і, тю-і, ті-і-і. Ні, зовсім не так.

Цікавий я знати, як вони оте роблять?

Врешті таки підгледів.

Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо у-низ, натягала другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах сімфонію поля.

Це було прекрасне.

*

Так протікали дні мого *intermezzo*, серед безлюддя, тиші і чистоти. І благословен я був між золотим сонцем й зеленою землею. Благословен був спокій моєї душі. З-під старої сторінки життя визирала нова і чиста — і невже я хотів би знати, що там записано буде? Не затремтів би більше перед тінню людини і не жахнувся від думки, що може горе людське деє причаїлось і чигає на мене?

Коли таке станеться чудо, то це буде ваша заслуга, зелені ниви з шовковим шумом, і твоя, зозуле. Твоє журливе „ку-ку“ сипливалось, як сльози по плакучій березі, і зміняло мою утому.

*

Ми таки стрілись на ниві — і мовчки стояли хвилину — я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому здався, але крізь нього я раптом побачив кущ чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими синнами . . . блідих жінок у чорних подертих заплатах, що схилились, як тіні, над коноплями . . . дітей всуєміш з голодними псами . . . Все, на що дивився й чого наче не бачив. Він був для мене наче паличка дрижера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину згуків.

Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.

Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню, а я стояв та слухав, і щось тремтіло в мені.

Ага, людське горе, ти таки лови мене? І я не тікаю? Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!

Говори, говори . . .

Що говорити? У цім зеленім морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На іншого зглянеться Бог . . . А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинути на жорна.

„П'ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка“.

Говори, говори . . .

Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хто їсть сире, хто конас її в Сибірі . . . Йому ще нічого: рік лунив воні в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є його морду . . .

„Раз на тиждень б'ють людину в лице“.

Говори, говори!

Як тільки неділя — люди до церкви, а він „на явку“ до станового. А все така менша образа, як від своїх. Боїшся слово сказати. Був тобі приятель і однодумець, а тепер може продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам.

„Найближча людина готова продати“.

Говори, говори . . .

Ходиш між людьми, як між вовками. Одно — стережешся. Скрізь насторожені вуха. Скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плота, сусід у сусіда, батько у сина.

„Між людьми, як між вовками“.

Говори, говори . . .

Людей їдять пухля, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Розвечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб була блискавка й грім. Освітні небо і землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори . . .

*

Город зводу простяг по менше свою залізну руку на зелені ниви. Покірливо дав я себе забрати і, поки залізо тряслось та ляцало, я ще раз, в-останнє, вбрав у себе спокій рівнини, синю дрімоту далеких просторів. Прощайте, ниви. Котить собі шум свій на позолочених сонцем хребтах. Може комусь він здається, так як

мені. І ти, зозуле, з вершечка берези. Ти теж строїла струни моєї душі. Вони ослабли, пошарпані грубими пучками, а тепер натягаються знову. Чуєте? Ось вони бренькнули навіть . . . Прощайте. Йду поміж люди. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає.

227. Тіні забутих предків.

(З оповідання.)

Теплим весняним ранком Іван ішов в полонину. Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на скоках, а плаї¹⁾ радісно підіймався у гору поміж воринням.²⁾ Хоч йому тяжко було покидати Марічку, а проте сонце і та шумлива зелена воля, що підперала верхами небо, вливали в нього бадьорість. Він легко стрибав з каміня на камінь, наче гірський потік, і вітав стрічних, аби тільки почути свій голос.

— Слава Ісусу! . . .

— Навіки слава.

По далекх горбах самотіли тихі гуцульські осадки, вишневі од смерекового диму, яким прокурились, гострі дашки оборогів³⁾ з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив по-під скелі недобрим зеленим вогнем. Переходячи потік за потоком, минаючи хмурі ліси, де озивалась часом дзвінком корова, або білиця спинала вниз під смереку обідки шишок, Іван підіймався все вище. Сонце починало пекти, і кам'янета доріжка мулила ноги. Тепер уже хати понадалися рідше. Черемош простягся в долині, як срібна шитка, і шум його сюди не доходив. Ліси уступали місце гірським сіножатям, м'якким і повним. Іван брів серед них, як по озерах квіток, нагинаючись часом, щоб закосичити кресаню жмутком червоної грані або блідим вінком невістувльки. Вниз западалися боки гори у глибокі чорні ізвори, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плакався, тільки бурій ведмідь, страшний ворог маржини⁴⁾ — „вуйко“. Вода понадалася рідше. Зате, як припадав він до неї, коли знаходив потік, той холодний кришталь, що омивав десь жовті корні смerek і аж

1) Гірська стежка.

2) Огорожа з дерев'яних лат.

3) Пов'тка на сіно.

4) Худоби.

єди приносив гомін лісів! Коло такого поточка якась добра душа лишала горнятко або коновочку гуслянки.

А стежка веда все далі, кудись у лоні, де гнили одна на одній голі колочі смерек. без кори й фой, як клясики. Пусто і дико було на тих лісових кладовищах, забутих Богом й людми, де лиш готури гутіли та вилсь гадоки. Тут була тиша, великий спокій природи, строгість і сум. За плечима в Івана росли вже гори і годубіли у далині. Орел здіймався з кам'яних шпиль, благо-словляючи їх широким розмахом крил, чулось холодне полонинське дихання і розросталось небо. Замість лісів, тепер слався землею жерен, чорний килим повзучих смерек, в якому плутались ноги, і мхи одягали камінь зеленим шовгом. Далекі гори одкривали один за одним свої верхи, вигинали хребти, вставали, як хвилі в синьому морі. Здавалось, морські буруни застигли саме в ту мить, коли буря підняла їх з дна, щоб кинути на землю та залляти світ. Вже синіми хмарами підперали крайшебо буковинські верхи, оповились блакитю близькі Сипиці. Дземброня і Біла Кобила, крився Ігрець, колола небо гострим шпильом Говерля, і Чорногора важким своїм тілом давила землю.

Полонина! Він вже стояв на ній, на цій високій луці, вкритій густою травою. Блакитне море збурених гір обляло Івана широким колом, і здавалось, що ті безконечні сині вали такп йдуть на нього, готові впасти до ніг.

Вітер, гострий як наточена бартка, бив йому в груди, його дихання в одню зливалось із диханням гір, і гордість обняла Іванову душу. Він хотів крикнути на всі легені, щоб луна покотилась з гори на гору аж до крайшеба, щоб захитати море верхів, але раптом почув, що його голос пропав би у цих просторах, як кома-риний шиск . . .

Треба було спішити.

За горбком, у долині, де вітер не так дошкулыв, він знайшов стаю,¹⁾ закончену димом. Діра у стінці для диму чорніла холодним отвором. Загороди на вівці стояли порожні, і вівчарі поралсь там, щоб було де почувати при вівцях. Ватаг зайнятий був добуванням живого вогню.

Заклавши в одвірил скалку, двоє людей перетягали ремінь, від чого скалка крутилась й скріпіла.

Слава Ісусу! — привітався Іван.

¹⁾ Деревяний вамет, в якому живуть вівчарі та роблять сир (будз, бриндзю).

Але йому нічого не одповіли.

Так само фургала скалка, і двоє людей, скупилені й строгі, тим самим рухом, перетягали ремінь. Скалка починала куритись і скоро маленький вогник вискочив з неї та запалав з обох кінців. Ватаг побожно підняв вогонь і встромив у ватру, зложену коло дверей.

— На віки слава! — обернувся він до Івана. Тепер маєм живий вогонь, а доки ме він горіти, ні звір ні сила печиста не озьмеся маржини та й нас ирщених . . .¹⁾

І завів Івана до стаї, де од порожніх бербениць, пугни²⁾ та голих лавиць йшов запах пугтки.

— Завтра приженуть нам худібку, коли-б допоміг нан-Біг усю людям віддати, — обізвавсь ватаг і розповів, що Іван має робити.

Щось було спокійне, навіть величне в мові та в рухах полонинського газди.

— Мико! . . . — гукнув він у двері, — а розклади борше ватру у стаї . . .

Тонкий кучерявий Микола, з повним жіночим обличчям, вніс в стаю вогонь.

— Ти-ж хто, браччіку, будеш — вівчарь? — зацікавивсь Іван.

— Ні, я сцюзар, — одкрив зуби Микола, — маю шильнувати ватри, аби не згасла через все літо, бо була-б біда! . . . Він навіть з жахом озирнувся навколо. — Та й піти до потоку води, та й у ліс дров . . .

Тим часом ватра розгоралась на полонині. Повним поваги рухом, як давній жрець, підкидав ватаг до неї сухі смереки та свіжу фою, і синій дим легко здіймався над нею, а далі, кинутий вітром, зачеплявся за гори, перетинав чорну смугу лісів та стелився по далеких блакитних верхах.

Полонина починала своє життя живим неугасним вогнем, що мав її боронити од всього лихого. І наче знаючи це, вогонь вівсь гордо своїм гадючим тілом та дихав усе новими клубами диму . . .

Чотирі сильних вівчарки, поклавши в траву свої кожухи, дивились задумливо в гори, готові в одну хвилину скочити на ноги, показати зуби та наїжити шерсть.

¹⁾ Хрещених.

²⁾ Деревяна посудина

День уже гас. Гори міняли своє блакитне убрання на рожеві з золотом ризи.

Микола кликав вечеряти.

Тоді зійшлись до стаї всі вівчарі і сіли біля живого вогню, щоб в мирности звісти свою першу полонинську кулену . . .

*

Яка-ж тотя полонинка по весні весела, як овечки у неї йдуть із кожного села! . . .

Високий ватаг, наче дух полонини, обходить з вогнем стоїще. Обличчя в нього поважне, як у жерця, ноги ступають твердо й широко, а дим з головешки фуркає за ним крилатим змієм. На воротях стоїща, куди мають переходити вівці, ватаг кидає вогонь, а сам наслухає. Він чує хід полонинський не тільки вухом. Він серцем чує, як з глибоких долин, де киплять ріки та рвуть береги, з тихих осель і царинок, котяться вгору, на поклик весни, жива хвиля худібки, і під ногами її радо зітхає земля. Він чує далеке дихання отари, ричання коров і ледви вловимий голос пісень. А коли врешті показалися люди і підняли угору довгі трембіти, позолочені сонцем, щоб привітати полонину серед синіх верхів, коли заблеяли вівці і шумливим потоком залляли всі загороди, ватаг вправ на коліна та підняв руки до неба. За ним схилились до молитви вівчарі й люди, що пригнали маржину. Вони прохали у Бога, щоб вівця мала гаряче серце, як гарячий вогонь, який переступала, щоб Господь милосердний заступив християнську худібку на росах, на водах, на всіх переходах од всякого лиха, звіря й припадку. Як допоміг Бог зібрати худібку до купи, щоб так допоміг усю людя віддати . . .

Ласкаво слухало небо простосердечну молитву, добродушно змурився Бескид, а вітер, пролітаючи далі, старанно вичісував трави на полонині, як мати дитячу головку . . .

*

Полонинко, верховинко, чимесь так згорділа, чи не тими овечками, щось тільки уздріла?

Гісь! гісь! — підняв ззadu вівчарь. Вівці ліниво згинають коліна, тремтять на тонких ніжках і трусять вовну. — Гісь! гісь! . . . Голі морди, з старечим виразом зануди odkривають слиняві губи, щоб поскаржитись бо-зна кому: бе-е . . . ме-е . . . Два вівчарі ведуть перед. Червоні гачі мірно розгинають повітря, од руху киває на ході за кресанею квітка. Бир-бир! . . . Вівчарки

нюхають вітер і одним оком скося поглядають на вівці, чи все в порядку. Треться вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють пухнаті хребти, як дрібні в озері хвилі, і драглиє отара. Птруа . . . птруа! . . . Горляний поклик все наvertsє крайніх в отару, тримає повідь у берегах. Гори голубіють навколо, як море, вітер громадить на небі хмари. Тремтять кучеряві овечі хвости, а голови всі нахилились, і білі плескаті зуби випрizzaють у корінь солодку бриндушу, хрябуст, або рожевий горішок. Бир! бир! . . . Стелить отарі під ноги полонина свій килим, а вона накриває її рухомим рябим кожухом. Хрум-хрусь . . . Бе-е . . . ме-е! . . . хрусь-хрусь . . . Тіні од хмар бродять по ближчих горбах, пересувають їх з місця на місце. Ходять, здається, гори, як ваги в морі, і тільки далекі непорушно голубіють на місці. Сонце залляло овечу вовну, розклавшись веселкою в ній, запалило трави зеленим вогнем, за вівчарями ідуть довгі їх тіні. Птруа . . . птруа! . . . Хрум-хрусь . . . хрусь-хрусь . . . Нечутно ступають пастухи в постолах, котиться мягко вовниста хвиля по полонині, а вітер почина грати на далеких воринні. Дзз . . . тонко співає він в одколоту скалку, докучно брениць, як муха. Дзз . . . обзивається грубо друге вориння, наводячи сум. Хмари все прибувають. Вони вже закрили шів неба, гасне далекий Бескид і чорніє і похмурніє в тінях, немов удовець, а полонина ще молодіє. І питається вітер тонко в воринні. — „Чому ти ся ба й не жениш, високий Бескиде?“ — „Бо зелена полонинка за мене не піде“, — сумно зітхає Бескид. Блакитне небо замазалось сірим, море гір потемніло, полонина погасла, і отара овець повзе по ній, як сірий лишай. Холодний вітер розправляє крила і бе ними у груди по-під кептар. Так трудно дихати, що хочеться обернутись до нього спиною. Хай бе . . . Тонко заводить вориння, як муха в тенетах, скигнить біль нестерпучий, плаче самотний сум . . . Дзз . . . дзи-п . . . Невгавуче, без перестанку. Висотує жили і крас ножем по серці. Хтів би не слухати, але не можна, хтів би втікти — та де? Гісь-гісь! . . . А ти куди? . . . Шляк би ті трафив! Бир-бир! Мурко! . . . Але Мурко вже наvertsє. Обганяє вівцю, вітер настовбурчив на ньому шерсть, а він зловив вже зубами за карк вівцю і кинув в отару. Дзз-п-п . . . Дззі-ії . . . Так зуби болять одноманітним і нестерпучим болем. Сіщив би зуби й замовк. Боли. Дзичи, пек ті та цур! Що воно плаче? Відай це „той“, бодай скаменів? . . . Отак, здається, внав би на землю, безсиллий, затулив вуха руками та би заплакав . . . Бо вже не годен . . . Дзз-п-п . . . Дзі-у-у! . . . Йой! . . .

Іван виймає фльояру і дме у неї, що має сили, але той, навіжений, сильніший за нього. Летить од Черногора, як розгнущаний кінь, бе кошитами трави і розмечує гривною згук фльояри. А Черногора, мов відьма, блимає за ним бильмом — сніговим полем з-під чорних рознатланих кіс і лякає. Дз-п-п . . . Дзі-у-у! . . .

Закотилися вівці в долинку і тут тихіше.

На сірому небі показалось блакитне озерце. Гостра полонинська трава сильніше запахла. Озерце в небі виступає з берегів і вже широко розлило води. Загудубіли знову верхи, а всі долини налились золотом сонця.

Іван дивиться вниз. Там десь, між горами, де люди, по зеленій отаві похожають білі ноги Марічки. Її очі звернені десь на полонину. Чи співає свої співанки? А може справді порозівала по горах, вони зійшли квітками, а Марічка замовкла.

Ой як будуть вівчарки

Білі вівці пасти.

Будуть мої співаночки

За кресаню класти . . .

згадується йому мильй дівочий голос, і він зриває квітку та зако-
сичує нею кресаню.

Птруа . . . птруа . . . Сонце пече. Робиться душно. Котяться вівці, шрхають на бігу, кривлять старечі губи, щоб крапце стяти губами солодкий храбуєт та лишають по собі свіжі бабельки. Хрусь-хрусь . . . хрум-хрум . . . Треться вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють хребти, як в озері хвильки . . . Бе-е . . . ме-е . . . а собаки усе тримають отару у берегах.

Потомпились вівчарки. Лягають і носять боками в траві. На довгий червоний язик, що звисає між іклами, сідають мухи. Бір-бір! — Сердито гугає Іван і вже собаки при вівцях.

Далеко, на полонині, під густим лісом, пасуться корови. Бовгар¹⁾ сперся в задумі на довгу трембіту.

Так поволі тягнеться час. Гірське повітря прополокало груди, хочеться їсти. І як самотно! Стоїш тут маленький, як бадиллина у полі. Під ногами зеленій острів, що його обливають блакитні води далеких гір. А там, по сучорих диких верхах, десь в безводах, в безслихах, гніздиться всяка мара, ворожа сила, з якою тяжко боротись. Лиш одно сокотися . . .

¹⁾ Коровячий пастух.

Гісь-гісь! Трусяться вівіці зеленим полем і м'яко ступають по траві постолі . . . Тиша така, що чути, як кров тече в жилах . . . Сон налягає. Кладе мяленьку лану на очі і на лице і шепче до вуха: спи . . . Вівіці тануть перед очима . . . от вже з овець стали ягнята, а от нічого нема. Попилили трави, як зелена вода. Приходить Марічка. Ой, не обдурши, небого, ой ні . . . Иван знає, що то лїсна, а не Марічка, що то вона надить його. Щось тягне його за нею! Не хоче, а вже пливе, як пливуть трави зеленим потоком . . .

І раптом дике, передсмертне ревіння корови викидає його із сну. Що? де? Бовгар, як стояв, спершись трембітою в землю, так і застиг. Рудий бугай вдарив ногами в землю, зігнув воласту шию і підняв хвіст. Він вже мчить на той крик, високо скаче і рве ногами траву. Ріже ногами повітря. Бовгар стрепенувся і поспішає за ним до лісу. Бахнув у лісі стріл. Бах-бах-бах . . . загреміли з рушниць верхи. Бах-бах-бах . . . озвались дальші і все німіє. Тиша.

— Певно „вуйко“ зарізав корову. — думає Иван і шльнїше оглядає свою отару.

Ітруа-ітруа . . . Сонце наче заснуло, вітер затих і перелїсся з землі на небо. Він вже громадить там хмари, таке саме збурене море верхів, яке бачив круг полонини. В безконечних просторах загинув час, і не знати, чи день стоїть, чи минає . . .

Раптом до вуха долїтає давно жданий поклик трембіти. Він приносить од стаї запах кулеші та диму і довгим мельодїйним тремтїнням оповїдає, що кошари чекають на вівіці . . .

Гісь-гісь . . . Мечуться пси, блеють овечки і ллються перїстим потоком в долину, трясучи вилям, обважїлим од молока . . .

*

Вже третю добу сіє на полонині дрібний мачканий дощик. Закурились верхи, закуталось небо і в сірій мряці пропали гори. Вівіці ледви ходили, важкі, повні водою, як губка, одежа на вівчарях стала холодна й цупка. Тільки й спочинку було, що під дашком у струнці¹⁾ під час доїння.

Иван сидить, опершись плечима в дошку, а ногами стискає дїйницю. Біля нього — чорний пелехатий козар,²⁾ що за кожним словом клене, а там ще вівчарі. Нетерплячі дробета, яким прибуває молоко, пруться з загороди у струнку, щоб їх швидче здоїти. Але-ж бо почекайте, сараки, бо так не йде . . . Лиш по одній . . .

1) Струнка — намет для доїння овець. 2) Козар — козячий пастух.

— Рист! — сердито кидає ззаду гонінник в овечій лемент та хлюска мокрим прутом. — Рист! рист! . . . — підбадьорюють вівчарі та одхиляють коліна од дірки, кудою скаче у струнку вівця. — А! бодай бие . . . — клене козар і не кінчає: а ну скажени в таку годину!

Навиклим рухом Иван хапає вівцю за хребет і тягне до себе задом по-над широку дійницю. Покірно стоїть вівця, невпідно розчепіривши ноги, така дурна, і слухає, як дзюрить з неї молоко у дійницю. — Рист! — хлюскає ззаду гонінник. — Рист! рист! — покликують і собі вівчарі. Здоєні вівці, немов стуманілі, падають в загороді на камінь, кладуть голову на ланки і кривлять голі, старечі губи. Рист! рист! . . . Иванові руки без перестанку мнуть тепле овече вимя, одтягають дійки, а по руках в нього тече молоко, що нахне лойом і підіймає з дійниці масну солодку цару. Рист! рист! Всакають вівці, як очманілі, розчепірюють над дійницями ноги, і десять вівчарських рук мнуть тепле вимя. Жалібно плаче мокра отара по цей і той бік струнки, падають в загороду знесплені вівці, а густе молоко дзвінко дзюрить в дійницю та затікає теплим струмочком аж за рукав. Рист! рист! . . .

Козар сміється очима до своїх кіз. Вони не те, що овечки, в них гостре серце. Не падають трупом, як плохі вівці, а твердо стоять на тоненьких ногах. Цікаво підняли рижки і дивляться в мряку, наче крізь неї щось бачуть і так бадьоро трясуться у них тоненькі борідки . . .

*

Опуетіли кошари. Тиша і пустка. Може там десь, в глибоких долинах, звідки гори починають рости, і лунають сміх людський та голоси, але у це віриться мало. Тут, в полонині, де небо накриває безлюдні простори, що живуть в самотині тільки для себе, вікує тиша.

Лини в стаї тріщить невгасимий вогонь і все висилає синій дим свій на мавдри. Здоєне молоко важко спочиває в дерев'яній посуді, над ним схилився ватаг. Він вже його заправив. З подр¹⁾, де сохнуть великі круглі боханці будзу, повіває на ватага вітер, але не може прогнати із стаї запаху вугля, спру і овечої вовни. Бо тим самим нахне і ватаг. Нові бербенці й барильця німують в кутку, хоч тільки застукай до них — і обізветься голос, що там живе.

1) Подлиці під дахом.

Холодна жентця²⁾ світить з коповки зеленим оком. Ватаг сидить серед свого начиння, як батько серед дітей. Все воно — чорні лавки і стіни, ватра і дим, будз, бербенці й жентця — все воно близьке і рідне, на всьому спочила його тепла рука.

Молоко уже гусне, але ще йому не пора. Тоді ватаг виймає з-за череса цілий жмуток дерев'яних колодок і починає читати. Там закарбовано все, в тій дерев'яній книзі, хто скільки має овець і що кому належить. Турбота зсуває йому брови, а він уперто читає. „Мосійчук має штиринадцять дробет, а му належит“ . . .

За стінкою стаї спузар виводить:

Питається у баранця
Круторіжка вівця.
Ци ти вробш, баранчику,
Зеленого сінця?

— Розсївався! — сердиться ватаг і наново перелічує карби.

Не знаєш ти, круторіжко,
Яка буде зима,
Ци ти вийдеш, ци не вийдеш
З полонинки жива . . .

докінчує спузар у сінях і входить в стаю.

Закопчений, чорний, згинається над вогнем, і білі зуби блищать у нього. Вогонь потріскує стиха.

Молоко в пугніні жовкне і гусне. Ватаг схилився над ним скуплений, навіть суворий. Розсїбає поволі рукава і по сам лікоть занурює в нього свої голі, зарослі волоссям, руки. І так застигає над молоком . . .

Тепер має бути тихо у стаї, двері замкнені і навіть спузар не сміє кинутти оком на молоко, поки там твориться щось, поки ватаг чаклює. Все наче застигло в шімому чеканню, бербенці затаїли у собі голос, притаїлись будзи на полицях, поснули сном чорним стінці і лави, вогонь ледви дихає, і навіть дим соромливо тікає в вікно. Тільки по легкому рухові жил на ватагових руках помітно, що на споді в посуді одбувається щось. Руки оживають потроху, то підіймаються вище, то опускаються нижче, закруглюють лікті, щось плещуть.

²⁾ Сироватка.

бгають та гладять там в середині, і раптом з дна посуду, з-під молока, підіймається кругле, сирове тіло, що якимсь чудом родилось. Воно росте, обертає плескати боки, купається в білій купелі, само біле і ніжне, і коли ватаг його виймає, зелені родові води дзвінко стікають в посуду . . .

Ватаг легко зітхнув. Тепер і спусар може вже глянути. Славний родився будз, ватагові на втіху і на пожиток людям . . .

Одчиняються двері наростіж, вітер дме з подри, ватра з радості лиже чорний котел, в якому сироватка гуляє коломийки, і серед диму й вогню блищать в спузаря зуби . . .

А коли сонце заходить, ватаг вносить із стаї трембіту і трубить побідно на всі пустинні гори, що день скінчився миром, що будз йому вдався, кулеша готова і струнки чекають на нове молоко . . .

*

За своє літування у полонині зазнав Іван немало пригод. Раз він побачив дивну картину. Мав уже гнати вівці до стаї, коли неспароком озирнувся на близький верх. Мряка знизилась і укутала ліс, а він став легкий і сивий, як привид. Тільки полянка зеленіла під ним та чорніла одинока смерека. І ось та смерека закурилась і почала рости. Росте та й росте — і ось виступив з неї якийсь чоловік. Став на полянці білий, високий і гукнув назад себе у ліс. І зараз виїшли з лісу олені, один за другим, а що виїде новий, то роги у нього все кращі та веселіші. Гуртом вибігли сарни, потремтіли на тоненьких ногах та й почали щипати траву. А що розсипались сарни, то ведмідь їх заверне, отак як вівці вівчарка. А той білий пасе ще й погейкує на худібку. Тут раптом звівся вітер, а те стадо як ширене, так і пропало. Отак як би хухнув на скло, воно запитіє, а потому цезне усе, наче нічого не було. Він показував иншим, але ті дивувалися: — „Де? Сама лиш мряка“.

За два тижні „великий“ — так вівчарі пошенки називали ведмедя — зарівав ще п'ять корів.

Часто негура¹⁾ заставала вівці у полонині. У густій мряці, білій, як молоко, все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи. — Г-ей! — кликав Іван перед себе. — Г-ей! — відзивалось глухо на його поклик, як з-під води, а звідки, де був той, що кричав — невідомо. Вівці сивим туманом котились, по-під ногами а далі пропадали й вони.

1) Туман.

Іван ішов безпомічний, простягнув руки перед собою, наче боявся на щось наткнутись і кликав: Гей! . . . — Де ти? — обзивалось вже ззаду — і Іван мусів ставати. Стояв безпорадний, згублений у лишкому тумані, і коли прикладав до уст трембіту, щоб обізватись, другий кінець трембіти розпливався у мряці, а здушений голос її, тут же на місці, падав йому під ноги. Так вони розгубили кілька овечок.

„Вуйко“ роздер ще дві корови, але то було в-останнє: добірався вночі до стаї та й настроївся на кіл. Тенер його шкура сушиться на кілках і на неї брешуть собаки.

Часом біла на половині плова. Святий Ілля воювавсь з тими — цур їм та цек! Так блискав мечем і так гримав з рушниці — свят еси, Господи! — що лушилося небо та западало на гори, а що йно луєне, то щось чорне за кожним разом зіветься туди-сюди — та й шусть під камінь . . . Він, щез би, глумитья Богові, а вівчареві біда: страху набереться, ще й змокне до нитки . . .

У Петрівку упали зими і то такі тяжкі, що три дні не сходив сніг. Тоді розчахнулось багато овечок . . .

Зрідка приходили люди з долини. Їх обступали, питаючись навперейми:

— Що чути селом?

І як ті діти слухали прості оповідання про те, скільки люди зробили сіна, що буршники¹⁾ нема, кукурудзи ріденькі, а Мочаршикова лен померла.

Потому всі разом піли за здоровля маржинки, гості набірали у бербениці бриндзи та в мирности знову снуєкались в долини.

Вечорами біля стаї палали вогні.

Іван перше, ніж облягатись, кликав до себе Миколу, завжди співучого і говіркого.

— Мико! . . . ходи д мені, браччіку! . . .

— Почекай, браччіку Йва, я зараз, — гукав од стаї спузар, і вже звідти долітала до Івана його співанка:

Чорногора хліб не родить,

Не родять ишенщю,

Викохує вівчариків,

Сирок і жентицю . . .

Микола був сиротою і впріє у колонині. — „Плекали мя вівці“, — говорив він про себе, приглажуючи неюкірні кучерикли.

¹⁾ Картопля.

Упоравшись, лягав спузар біля Івана, весь чорний, пересичений димом й блищав молодими зубами при вогні ватри. Іван присувався ближче до нього, ловив Миколу за шию й прохав:

— Оповіж, браччіку, казку якусь, ти їх багато знаєш...

З чорного неба канали зорі й пливла по ньому білим шумом небесна ріка.

В долинах дрімали гори.

— Відай ростуть. — кдав, наче до себе, Іван.

— Хто?

— Гори.

— Перше росли, тепер перестали...

Микола мовкне, але потім додає стиха:

З первовіку не було гір, лише вода... Така вода, гей би море без берегів. Та й Бог ходив водою. Але раз він уздрів, що на воді крутиться шум. — „Хто ти є?“ — запитав. А воно каже: — „Не знаю. Живий сме, а ходити не можу.“ — А то був Арідник. Бог про него не знав, бо він був, як Бог, з первовіку. Дав Бог йому руки та й ноги і ходять вже разом оба пообратими. От вкучилось їм все по воді ходити, схотів Бог землю зробити, а як дістати з дна моря глини — не знає, бо Бог все знав на світі, лише нічого не вмів зробити. А Арідник мав силу до всього — та й каже: — „Я бих туди прощир“. — „Прощир“. От він пірнув на дно, зріб в жмешю глини, а решту сховав до рота для себе. Узав Бог глину, розсіяв. — „Більше нема?“ — „Нема“. — Поблагословив Бог ту землю та й почала вона рости. А та, що в роті у сотони, росте й собі. Росте та й росте, вже й рота розперла, неможна йому дихати вже, очі на лоба лізуть. „Плюй!“ — радить Бог. Зачав він плювати та й де лиш плює, там виростають гори, одна вища за другу, до самого неба доходять. Вони-б і небо пробрили, коли-б Бог не заляв. Відтоді перестали гори рости...

Дивно Іванові, що такі красні гори, такі веселі, а сотворив їх злий.

— Кажі, браччіку, далі. — просить Іван, а Микола знов починає:

— Арідник був здатний до всього, що надумав — зробив. А Бог, як що хотів мати, мусів вимудровувати в нього, або украсти. Поробив Арідник вівці, зробив си скришку і грає, а вівці пасуться. Побачив Бог та й вкрав то-то в него і вже обоє пасушать. Що є на світі — мудріці, штудерація всяка — то все від нього, від сотони. Де-що лиш є — віз, кінь, музика, млин або хата, все вигадав він... А Бог, лиш крав та давав людям. Таке то...

Раз Арідник змерз та й, щоб завітись, вигадав ватру. Прийшов Бог до ватри і дивиться на вогонь. А той вже знає, чого він. — „Все ти, — каже, — у мене покрав, а цього не дам“. — Але дивиться Арідник, а Бог кладе вже ватру. Так йому стало досадно, що він озьмив та й плюнув у божу ватру. А з тої слини і знявся над вогнем дим. Перша ватра була без диму, чиста, а відтоді курить . . .

Довго Микола оповідає, а коли ненароком згадає чорта, Иван хрестить груди під кештарем. Микола-ж тоді плює, аби нечистий не мав над ним сили . . .

*

Занедужав Микола — і Иван замість нього цильнує ватри. Проти вогню, на лаві, спить ватаг, а там в кутку, де неспокійно хвилюють тіні од бербениць, постогнує хворий. В чорнім котлі кипить вода, дим збивається вгору, під дах і виплітає крізь тини. Часом нечистий дихне у діру, і тоді дим з силою бухає та гризе очі, але то добре, бо неможна заснути. А сон налягає. Щоб одігнати його, Иван встромлює очі в живий вогонь. Він мусить сокотити вогонь, цю полонинську душу, бо хто знає, що-б сталось, як би не вберіг! Весела грань сміється до Ивана з-під важкого накладу і раптом чезне. Перед очима плывуть вже зелені плями, розпливаються у царинки, у смерековий ліс. По царинці ступають білі ноги Марічки. Вона кидає в поліг граблі і простягає до нього руки. І в ту мить, коли Иван ось-ось має почути м'яке тіло Марічки на своїх грудях, з лісу виходить з риком ведмідь, а білі вівці мечуться вбік і одділяють його од Марічки. — „Ху, пек ті та цур! . . . Невже заснув?“ — Жар з ватри кліпає оком, ватаг хропе, а під чорним покривалом рухливих тіней стогне Микола.

Чи не пора варити кулешу на сніданок для вівчарів?

Иван виходить з стаї.

Тиша і холод обіймають його. Десь в загородах диха худібка, збились вовною вівці, слабо блищать біля застайок ватри. Вівчарки обступили Ивана, витягують залежане тіло, гребуться і труться до ніг. Чорні гори залляли долини, як велитенська отара. Вони вікують у такій тиші, що чують навіть дихання худоби. А над ними розстелилося небо, ця полонина небесна, де винасаються зорі, як білі овечки. Чи ще щось є в світі, опріч цих двох полонин? Одна по-слалась долом, друга горою, а між ними, як дрібна цятка, чорніє пастух.

А може нема нічого. Може ніч затонула вже гори, може зсунулись гори, роздушили усе живуще, і лиш одно Іванове серце глухо кагатає під кентарем у безконечних мертвих просторах? Самота, як біль зубів, починає сеати йому серце. Щось велике, вороже, душить його, ця затверділа тиша, байдужний спокій, цей сон небуття. Нетерплячка стука йому до голови, за горло хапає неспокій — і, стрепенувшись раптом, він з криком, удлююванням й зойком кидає собою у полонину, щоб серед Івалту вівчарок, дико ревучим клубком зламати тишу, розбити ніч на скалки, як камінь шибку. Ов-ов-во! . . .

— одзиваються збуджені гори . . . га-га-га . . . повторяють в трівожі далекі верхи, і знову зімкнулась розбита тиша. Вівчарки вертають назад, скалять до Івана зуби та махають хвостами.

Але зробилось іще сумніше. Схотілось сонця, веселого шуму рієк, теплою хатнього духу, розмови. Жаль вхонив серце, солодка туга. Згадки почали його заливати та хвилюватись перед очима. І раптом почув він тихе: — „Іва-а!“ — Хтось його кликав. О! знову „Іва-а! . . .“

Марічка? Де вона взялась? прийшла на полонину? Вночі? заблудилась і кличе? Чи може йому причулось? Ні, вона тут. Серце кагатає в Іванових грудях, але він вагається ще. Куди йти? І знову, утретє, долітає до нього звідкись: — „Іва-а!“ . . . Марічка . . . вона . . . напевно . . . Він біжить навпростець, без стежки, туди, звідки чув голос, але стрічає лиш прірву, кудюю неможна ні збігти, ані дістатись на полонину. Стоїть й заглядає у чорну безодню. Тоді йому робиться ясно: це його кличе лісна. І, хрестячи груди та озирюючись лячно, він повертає до стаї.

Пора варити кулешу. В киялячий казан він сипле муку, крає її павхрест, і скоро занашна пара мінається з пахом диму. Ватаг потягається вде . . . починає двіти. Але хто його кликав? А може то була таки Марічка?

Його тягне подивитися ще, коли стало видніше. Йде в полонину. Холодні роси сідають йому на постолі, небо зачервонілось і збідли зорі. Іван виходить на верх — і раптом холоде. Де він? Що з ним? Куди ділися гори? Води обляли кругом полонину, потопили верхи, і половина пливе самотою в безкрайому морі. Од Чорногори подихнув вітер, новні води хвилюються стіха, чутно, як невидиме ще сонце росте в глибині, а ось виткнувся з моря весь снігий верх, з якого стікає вода. Сильніше подихає холод, зростають вали на морі і верхи, один за другим, пробиваються з білої піни. Світ наче наново родився. Води постікали з верхів і ходять вже

під ногами, сонце простелило на небі свою корону і ось-ось покаже лице, а з стаї несеться сумний голос трембіти і будить із сну полонину.

•

Так лігував Іван у полонині, аж поки вона не спустіла. Стекла маржинка назад в долини, розібрана хазяями, одтрембітали своє трембіти, лежать здонтані трави, а вітер осінній заводить над ними, як над мерцем. Лишились тільки ватаг із спузарем. Вони мусять чекати, аж згасне вогонь, той вогонь полонинський, що сам народився, не наче Бог, сам має й заснути. А коли і їх уже не стало, на засмучену полонину приволіклає мара та й випає по стаї й по загородах, чи не лишилось чого для неї.

XVIII. Микола Вороний.

228. Паралелі.

Хто кохає край свій рідний
Для високої ідеї;
Я-ж кохаю не для неї,
А для того, що він бідний.

Хто любов свою до люду
Прибірає в пишні шати;
Я-ж не хочу прибірати,
Бо любов моя без броду.

Хто шукає щастя-долі
У роскошах та пишанні;
Я-ж — у щирому братанні
Та в труді на ріднім полі.

Хто вклоняється природі,
Боги їй складає оди;
Я-ж співець тій природи
При кожнісінькій нагоді.

Хто з тріумфом в честь Ваала
Відає красу в наругу;
Я-ж в душі ховаю тугу
За красою ідеала.

Хто від запалу кохання
Вміє вчасно затриматись;
Я-ж кохати і кохатись
Рад до власного сконання.

Хто сміється для звичаю,
Хоч йому на серці й нудно;
Я-ж сміюся привселюдно,
Бо веселу вдачу маю.

Хто привик пісні складати
За-для слави та поваги;
Я-ж складаю для розваги.
Як нема з ким розмовляти.

Хто, як рифми розбередуться,
Все натхнення дожидає;
Але я . . . та хто їх знає,
Звідкіля вони й беруться!

229. Ти не моя!

Нехай з-поміж усіх ти мов зірниця сяєш,
Хай цінний скарб краса твоя,
І чарами її ти всіх собі скоряєш . . .
Та коли ти України не кохаєш —
Ти не моя.

Нехай у грудях ти чудове серце маєш
І серце те усіх звабля,
Бо всіх до нього ти ласкаво пригортаєш.
Та коли ти України не кохаєш —
Ти не моя.

Нехай ти розумом всю землю оглядаєш
Згори, мов сміливе орля,
А стріхи рідної не бачиш і не знаєш
Та коли ти України не кохаєш —
Ти не моя.

Нехай за правду в бій ти чесно виступаєш.
Нехай не жалуєш життя,
А кривди нації в душі не відчуваєш
Та коли ти України не кохаєш —
Ти не моя.

Ти не моя, — хоч, може, й не гадаєш,
Який тобі далекий я,
І ти мого жалю напевно не пізнаєш . . .
Та коли ти України не кохаєш —
Ти не моя!

230. Я її в домовину живу поховав . . .

Я її в домовину живу поховав
Без процесії, без похорону.
Не читав псалтиря, молитов не співав
Не було і посмертного дзвону;
Тільки пугач кричав, тільки вітер ревів.
Похоронний виводили спів.

Ніч зловіща була, як безодня, страшна.
Жовтий місяць дивився із хмари,
Мов обличчя мерця . . . І та хвядля сумна
Була хвилию лютої карп.
„Вічну пам'ять“ у лісі десь вовк завивав,
Як її в домовину живу я ховав.

Довга вічність пройшла за ту хвилину одну . . .
Власне серце я видер руками
І до неї поклав у холодну труну.
І стояв і дивився без тям.
Чи я знав, що чинив! чи чого я хотів —
Сам собі я тоді пояснить не умів.

І скінчивши злочинство, ногою став я
На руйновинці щастя булого:
Скамянілий стояв без думок і чуття. —
Не було в мені місця живого,
Не зітхав, не ридав і волосся не рвав.
Наче пам'ятник я мовчазливий стояв.

Я її в домовину живу поховав
Без процесії, без похорону.
Не читав псалтиря, молитов не співав.
Не було і помертвого дзвону:
Тільки пугач кричав, тільки вітер ревів,
Похоронний виводячи спів.

231. То літньої ночі було . . .

То літньої ночі було, на Дніпрі . . .
Чудової теплої ночі!
Горіли брилянти в небеснім шатрі,
І очі зоріли дівочі . . .
То літньої ночі було, на Дніпрі . . .

Як тихо та любо було навкруги! . . .
Все лагідним сном спочивало.
На гори, долини, Дніпра береги
Розкинула ніч покривало . . .
Як тихо та любо було навкруги! . . .

І серце спочило в щасливому сні . . .
Тривоги його не лякали,
Розмова солодка і очі ясні
Голубили і колесали . . .
І серце спочило в щасливому сні . . .

Як буря, хвилинка страшна надійшла!
І серце немов яка сила
Схопила в обійми, кудись понесла
І довго, шалено крутила . . .
Як буря, хвилинка страшна надійшла!

То літньої ночі було, на Дніпрі . . .
Чудової теплої ночі!
Горіли брилянти в небеснім шатрі,
І очі зорили дівочі . . .
То літньої ночі було, на Дніпрі . . .

232. Гей, хто має міць . . .

Гей, хто має міць
Грізних блискавиць. —
Той уміє з бою брати,
В саме серденько влучати
Молодих орлиць!

Гей, хто має дар
Викликать пожеар
В душах пінею палкою, —
Той засяє над юрбою
Сонцем з-поза хмар!

Гей, хто вільний світ
Любить з юних літ, —
Той зустріне всюди, всюди,
Де за волю б'ються люди,
Лаську і привіт!

Гей, кому що-мить
Серденько болить
За народ за край коханий, —
Той робітник пожаданий,
Знає, що робить!

233. Уночі.

Надо мною скришки плачуть,
Скришки плачуть надо мною уночі;
Надо мною круки крячуть,
Круки крячуть і регочуться сичі.

Скри: я плачуть: „Необачний!
Необачний, нащо ти згубив свій рай?
Ситий щастям ти, невдячний,
Ти, невдячний, чи беріг його — згадай?“

Круки кричать: „Кари-чари,
Кари-чари підуть скрізь, де підеш ти:
В гори, в ліс і на базари, —
На базари світової суети.“

— „Може вернеш знов до неї?
Знов до неї?“ — так сичі кричать мені,
І що є снаги моєї
Я губаю: Ні!

234. Хмари.

Сунуться, сунуться хмари,
Темні, брудні,
Наче злих фурій отари,
Мов ті привиддя, страшні.
Вітер гуде, завиває,
Гилля зелене ламає,
Цвіт молодий обриває —
Цвіт на весні.

„Сонечка, сонечка з неба,
Світла й тепла!
Жити нам, житоньки треба! . . .
Весно . . . ти нас завела . . .“
Туже зелена діброва,
Плаче травиця шовкова,
Хилиться квітка чудова —
Квітка мала.

Сунуться, сунуться хмари —
Думи сумні.
Де-ж ви поділися, чари,
Мрії щасливі, ясні?
Чи вже вам більш не рясніти
А чи, як зірвані квіти,
Вянути тільки й марніти
В серці на дні?

235. Рубіни.

Одкриваються рани —
Давні рани, нудьгою розятрені знов . . .
І червону, гарячу, мов полумя, кров
Вже не стримує зілля омани.
Одкриваються рани . . .

Рани, серця рубіни!
Ви — єдиний той дар, ви — той скарб жебрака,
Що дала йому з ласки кохана рука
На розстанні в останні хвилини.
Рани, серця рубіни . . .

О, рубіни червоні!
А хто-ж вам дав багровість і полиск огня?
Моя гордість . . . ображена гордість моя,
Що тримала мій гнів на припоні.
О, рубіни червоні . . .

236. Лілеї.

Лілеями сумними, злотоокими
Цвітуть у серці давні почуття;
Лілеями минулого життя
Встають вони з безодні забуття —
Такими ніжними, такими самотніми . . .
Колись вони в гармонії буття
Бреніли тонами піднесено-високими,
Акордами могутими, глибокими!
Діждався я тепер їх вороття
Лілеями сумними, злотоокими . . .

237. Соловейко.

Розцвівся пишно мій садок:
Ясна черемха і бузок,
І яблуневий цвіт
В своїм уборанні молодім
Блищать на сонці золотім
І шлють йому привіт.

Ставні, поважні явори,
Дуби, зіпнявшись догори,
Красують мовчазні.
Заледви вітер побіжить,
По їх верхах зашамотить
І зникне в гушціні.

Барвінок стелеться в траві,
В зеленій свіжій мураві
Рясніють квітоньки
Жовтогарячі, голубі
І срібні, з ними-ж у юрбі
Конвалій пелюстки.

Цвіте, буяє рідний край,
Немов казковий, тихий рай
Фантазії і снів!
Ось чую — що то ляскотить,
В яснім повітрі аж дзвенить?
То соловейків спів:

„Прийшла весна, прийшла красна,
Роскішна, любя, чарівна,
Тепло і світ несе вона,
Розбуджує од сна!

Живімо-ж всі, поки життя
Дає нам світлі почуття,
Хвилини щастя, забуття —
Не буде вороття!

Радіймо всі — весна прийшла.
Вітаймо сонце, що тепла
Дає для мушки і стебла, —
Хвала йому, хвала!“

Так соловейко щебетав,
А я сидів та сумував,

Мене не тішив спів —
Туманом мій повився зір,
Мов темна ніч, важкий докір
В душі моїй бренив.

Вітай, бажаний гостю мій,
Але, на жаль, спів любий твій —
Це пісня не моя.
Бо звук ти очі закривать,
Коли почнеш пісень співать —
Цього не вмю я.

Роскішний край мій у ярмі,
Мій люд — невольники німі, —
На їх устах печать.
Чого од них навчився я,
Те пісня й оддає моя:
Умю я . . . ридать!

238. До моря.

Чолом тобі, синє, широкеє море!
Незглибна безодне, безмежний просторе.
Могутня сила. — чолом!

Дивлюсь я на тебе — і не надивлюся,
Думками скоряюсь, душею молюся,
Співаю величний псалом.

Міцне, необорне! . . . Ні грому, ні хмари
Не страшно тобі, не боїшся ти кари. —
Само собі вищий закон!

Звабливе, роскішне! В тобі й раювання.
І мрія солодка, і втіха кохання,
І любий та лагідний сон . . .

Прийшов я до тебе змарнілий та бідний,
Проте-ж не чужий, але близький та рідний,
Тобі бо віддавна я свій.

І ось я з тобою душею зливаюсь,
В просторі блакитнім на хвилях гоїдаюсь,
Втопаю в безодні твоїй! . . .

Як ти, неосяжне, хистке, таємниче,
Як ти, чарівливе, як ти, бунтівниче, —
Така-ж і душа у співця.

Тому і до тебе вона так прихильна,
Що пут і кайданів не зносить і, вільна,
Бурхає, як ти, без кінця.

239. Requiem aeternam.

Вічний спокій... О, Боже ласкавий!
Знайде тіло натружене спокій
В домовині глибокій . . .
А душа? О, премудрий і правий!
Чи даси ти їй спокій?

Чи даремні були її муки,
Сподівання і мрії надземні,
Її сльози таємні
І до тебе простягнені руки . . .
Чи даремні, даремні?

Ні, мій Боже! Проглине безодня
Тільки пам'ять, а душу не зможе.
Тьму душа переможе.
Хай же діється Воля Господня, —
Все в руці Твоїй, Боже!

Вічний спокій . . . Не спокій могили,
А від злоб і трівог чистий спокій
В простороні високій,
Спокій вищої, творчої сили —
Вічний спокій . . .

*

.
Боже сильний! Боже правий!
В саяві ясного, святому,
Золотому.
В царстві вічності і слави
Дай душі цій одинокій
Вічний спокій.

Пригорни її до лона,
Як укохану дитину;
Як перлину
Прилучи до свого грона
Духів чистих, сил небесних
Безтілесних . . .

І нехай у спільнім хорі
Так, як тут вона співала —
Умівала,
Заспіває в смутку, горі
Пісню змученому краю
Там, у раю.

.....
Вічний спокій, вічний спокій

Дай їй, Боже.

І в безмежності глибокій.

Зореюкій,

Стріль її Ти любо-гоже;

Там, в обителі високій

Привітай її, ласкавий

Боже правий.

І даруй їй вічний спокій,

Вічний спокій . . .

XIX. Богдан Лепкий.

240. Осінній краєвид.

Короткі дні, а довгі ночі,
І сонце світить та не гріє,
Мов знемоглося. Вже з півночі,
З лісів, холодним вітром віє.

Поля наїжились стернею,
Мов проти зимна кожухами,
І сірі хмари над землею
Повисли мокрими ряднами.

Усе таке брудне, погане,
Таке ослизле, болотнисте,
Таке важке, ліниве, п'яне,
Безбарвне, сіре та безлисте —

Аж сум глядіти. Лиш часами
На хвилю сонце усміхнеться.
Або у лузі між кущами
Забута птаха відозветься.

Як спомин літа.

241. Холодна хвиля плеще.

Холодна хвиля плеще
Об круті береги,
І очерет шелеще,
А хвиля плеще, плеще
І бється без ваги

Об камінь.

На хвилі місяць грає
Симфонію без слів.
З хвиль кучері спітає,
Жемчуг переливає,
Симфонію без слів

Співає . . .

„Чарівна ніч, чарівна,
Над річку враз ходім.
Ти будеш, як царівна,
Русалкам водним рівна.
Ріка буде наш дім —
Ходімо!“

242. Снишся мені.

Снишся мені так живо, ясно,
Лиш дуже рідко. Тії сни
Щось мають з сонця і з весни,
З днів молодечих . . .

Встану рано,
Зирну в вікно — там дощ, погано,
А на душі так любо, красно,
Так запахучо, як в городі,
Де розцвітаються лелі
Журчать потік, співають соловії.
Брешуть бджілки . . .

Та годі! годі!
Минулися надії — мрії,
Не буде другої весни,
Пропала дійсність, тільки сни
Мені остались . . .

Снився-ж, сни,
Моя нездійснена надія,
Як найвірніше. І весну,
Змарнілу молодість мою
Мені нагадуї . . .

Аж колінь

З тим сном про тебе я засну.
На вічний сон . . .

243. Серце, як хору дитину.

Серце, як хору дитину,
Смутком розбите в долині,
Радо я ніс в полонину
сині.

Там його сестри ялиці
Щиро лічили, плакали,
Лили бальзами живиці,
Шумом до сну колісали.

Там йому птахи у днину
Співні співали сердечні,
Зорі в вечірню годину
Речі вели безконечні.

Там воно знову до себе,
До сил, до життя приходило,
Знову зривалось до тебе,
Тішилось, ждало, тужило.

Нині безсильні для мене
Гори, верхи, полонини,
Даром я двігав студене
Серце до вас, аж з долини.

Вже ви не маєте сили
Тої, що перш надо мною.
Даром ви чари творили
Вдень і нічною порою.

Прекнього не повернули
Жизні ви не воскресили,
Скільки пісень лиш натхнули,
Й ними мене звеселили.

Даром те сонце весняне
Гріб огріває і світить, —
Мрець із могили не встане,
Зійдуть на ній хіба квіти.

244. Мрії розвіяні.

Мрії розвіяні і недоумріані,
Радощі, бачені в сні,
Сльози розкочені, квіти столочені —
Я перелю в пісні.

Най не кінчаються, в слові пишався,
Хон проминули в житті,
Той, хто їх вишлекав, виспівав, виплакав,
Радо смічне в забутті.

245. Сповідь землі.

Погасло сонце. Світ померк
Ніч звільна наступає
Вже непрозримий сірий смерк
Всю землю обнімає.

І вже глухий, глибокий шум
Несеться по-над гаєм,
Блукає безнадійний сун.
А радість утікає.

Від лісу йде голодний вовк,
Глядить в село і впе.
Останній гомін ддя замовк,
І штьма землю криє.

І починається нічна
Хрестів і піль розмова,
І сповідаються поля
Та слухає діброва.

Говорять, що від тисяч літ
Людей живими жерли,
Що виєсали кров і ніт,
А люди в нужді мерли.

Що всю з них силу, волю всю
Виманоють зрадливо,
І за офіру пресвяту
Даютъ ничтожне живво.

А люди роблять ніч та й день,
А піт все леться, леться,
А смерть рубає їх у пень,
А доля з них сміється.

„Прости, о Господи, прости,
І не карай жоретоко!
На непростимій гріхи
Примкни ласкаве око!“

І сповідалася вода
Снокійна і дрімуча,
Що літом на поля ішла,
Як смертоносна туча.

Що не вважала, скільки мук
На ті поля поплило
З кєрвавих, бідних, хлопських рук,
Нім збіжжя зародило . . .

А люди роблять ніч та й день,
А піт все лється, лється,
А смерть рубає їх у пень,
А доля з них сміється.

Прости, о Господи, прости
І не карай жорстоко!
На непростимій гріхи
Примкни ласкаве око!“

І сповідалися ліси,
Гаї, діброви, зрубви,
Що людям не в хосен росли,
А тільки для їх зрубви;

Що порохнявіли хати,
Що двері облітали,
Що розсипалися хрести,
А дерева чекали:

Що діти синіли в хатах
І з зимна костеніли,
Як безирютний, хворий птах,
Вони-ж їх не огріли . . .

А люди роблять ніч та й день,
А піт все лється, лється,
А смерть рубає їх у пень,
А доля з них сміється.

„Прости, о Господи, прости
І не карай жорстоко!
На непростимій гріхи
Примкни ласкаве око!“

І почишається грізна
Старих могил розмова,
Сідає біля них німа
Смерть — і слухає слова.

Могили стогнуть: „В ніч і в день
Не маємо спокою,
За біль, за муки, за огонь,
Що вкрили ми собою;

За сором, зраду, за розбій,
Що серце з груди дерли.
За потолочення надій
Людей, що дармо мерли.

Що йшли крізь власний, лютий скон
До слави і до волі
І западали в вічний сон,
Не дочекавшись долі:

Що слава на мечях лягла,
В кєрваве смерти ложе,
Що правди на землі нема,
Прости, прости нам, Боже!“

А нарід бється ніч та й день,
А кров все лється, лється,
А смерть його рубає в пень,
А доля лни сміється!

Великий гріх, велике зло,
Гряде велика кара!
Хиляєсь дуб, дріжить стебло.
І суне чорна хмара.

*

Така ніч сірих наших шль
Мене на світ родила
І ввесь свій смуток, ввесь свій біль
На серце положила.

*

Колісав мою коліску
Вітер рідного Поділля
І зливав на сонні вії
Степового запах зілля.

Колисав мою колиску
Звук підгірської трембіти.
Що від неї зорі мліють,
І росою плачуть квіти.

Колисав мою колиску
Голос недалеких дзвонів.
І веселий спів весільний.
І сумний плач похоронів.

Колисав мою колиску
Крик неволеного люду,
І так в серце вколисався,
Що до смерти не забуду.

246. Гостина.

Я спізнився до поїзду.

Воно й не могло бути инакше. Незнаййома дорога, чужі коні і придуркуватий візник — як же тут заїхати на час?

Пів милі перед двірцем виняв я з кишені годинник і, тримаючи його в руках, підганяв парубка: їдь, Федьку, швидче, бо буде пізно!

„Але де! — перечив він, потрясаючи кудлатою головою, — як я колись тут із панночкою їздив, то сонце було геть-геть — і ми не спізналися. А нині? Адить, де сонінько!“

І він показав бачивном позад себе так, що мало мені очей не вибрав!

„О! Що-йно з полудня ступило.“

„А коли-ж ти їздив? — питаю.“

„Коли? Аво, якось зімою.“

„Та зімою, небоже, сонце хутше заходить, як тепер.“

„Та що з того?“

„Як то що? Значить, не чекай аж заїде сонце, тільки їдь, бо буде пізно.“

Ми не могли порозумітися. Мій Федько обставав при своїм, що, мовляв, „колія“ відходить тоді, як сонце заїде. Та й вже.

Я підждав якої чверть години і обіцяв йому „корону“, як на час заїде, а коли й то не помагало, взяв батіг, і як знав та міг, поганяв коней. Але коні не були скоріші від Федька, і ми як-раз приїхали, коли поїзд відїхав.

Двірць стояв посеред поля і в ньому під ту пору, крім чорного, старого пса, не було нікого. Ждальня, зачпнена на ключ, бюро також, роби, що хоч!

Сів я на лавку та й жду. Передо мною шини, направо і наліво біжать, як би здоганяли себе.

На закруті зливаються в одну сіру смугу і гинуть.

По обох боках поля! Одні зорані, другі вже засіяні, треті вкриті стернею. Часом птах перелетить над ними, часом заяць шульке стернею і — тихо.

Видно, як вечір спускається на землю . . .

Посидів я, подумав, а далі встав і почав напрасно добуватися до ждальні.

„А який там дідько розбиває двері! — зверещав жіночий, пискливий голос ізгори. — Поїзд відіхав та й спокій!“

„Я хочу підождати до другого“, — кажу.

„Другий не йде аж завтра. Тут уночі ніякі поїзди не ходять.“

„Дивне диво! — думаю собі. — Такий рух, а поїзди тільки в днину ходять.“

Але той самий жіночий голос пояснив мені, що тут, зараз за селом, у темній долині є такий непевний міст, що може кожної хвили впасти: туди ніччю ніякі поїзди не ходять.

Я хотів далі випитуватися, але вікно над моєю головою зачинилося з лоскотом, і я довідався тільки, що незабаром верне сам пан начальник із села і скаже, що буде треба.

Чекаю я на того начальника. Де які розклади їзди були — поперечитував, де які оголошення висіли, по десять разів оглянув, аж врешті і начальника діждався.

Був то просто старий будник, що повнив на невеличкому двірці службу і урядника і касієра, а як треба було, то і клунки до поїзду подавав. Від нього довідався я, що тут справді збудували такий поганий міст, що вже раз валився: тепер його перед кожним поїздом докладно оглядають, і тому туди вночі ніяка залізниця не ходить.

„А що я тут бідний до завтра буду робити?“ — питаю пана начальника.

„Га! Робіть, що хочете. Було не спізнатися. Ліпше приїхати годину скорше, як хвилю пізніше.“ — відповідає з учительською повагою. — „Найліпше їдьте до села. Там переночуете у дворі або на приходстві, а завтра до поїзду.“

Це була справді одинока рада.

„А як же те село називається?“

„Підберезє.“

„Підберезє? То чудово! Тут мій товариш священником“ . . .

„Гей, Федьку! Завертай коні! Їдемо до Підберезя.“

За хвилю я знов сидів Федькові за плечима і наглив його, щоб їхав швидче, бо люди полягають спати. Федько знов крутив кудлатою

головою і казав, що він там їздив недавно з панотцем і було далеко пізніше, а не спали.

„Коли-ж ти їздив?“ — питаю.

„На празник“, — відповідає спокійно Федько.

Приїхали ми до Підберезя вночі. Доїхали до повіства — заїздимо. З комина куриться і в однім вікні світло. — Славити Бога! Видно, що не послули. Зліз я з того поганого вознеска — йду. В городці — дивно. Ніби якісь грядки, ніби квіти, але все те запусчене, заросле, як образ намальований і замазаний. Так само в хаті. Видно достаток, видно порядок, нема ладу.

Якоюсь пусткою віє з того дому.

Так буває, коли вернемо з далекої дороги.

Застанемо усе вишне, вищичене, відсвіжене, а все-ж не таке, як треба.

Розглядаючись по хаті, закримітив я над фортепяном жіночий, гарний портрет і що-йно тоді згадав, що мій товариш вдовець.

Він жив з жінкою коротко, і вона вмерла нагло і ненадійно.

Спомин той вразив мене немилу, і я почав було жалувати, що заїхав туди, аж двері до гостинної відчинилися, і на порозі появився мій колишній товариш. Був великий і жвавий та держався молодю.

Лиш над чолом, між густим, чорним волоссям сріблилися білі нитки. Так „гноді“, зараня вдарить мороз і сріблється на зеленій, здоровій траві.

„Гора з горою не зійдеться! — кричав, вітаючи мене. — От і не вірь же тут бабським повіррям! Мене від самого ранку свербіла права долоня — аж оце ти приїхав. Спасибіг! — говорив, трясучи моєю рукою. — Спасибі, що не забув про мене і поступив до бідного пустинника. А я думав, що ми хіба на другім світі побачимося.“

„Там своєю дорогою, а тут своєю. — відповів я, стискаючи його холодну руку.

„Звідкіля-ж ти їдеш? Ага! Певне від свояків. Мабуть спізнився до поїзду. Воно у нас лучається дуже часто. Задержують чоловіка від сніданку до підвечірку, а потім під ніч пускають на волю божу. Та не даром кажуть: нема злого, що-б на добре не вийшло. Як-раз завдяки тій своєрідности я нині тебе бачу. Правда?“

„Ти вгадав“, — і я оповів йому пригоду. Він слухав, дивлячись на мене лагідними, голубими очима, які нагадували мені мої давні літа. Не раз дивились ми отак один на другого щиро і просто, не

маючи що перед собою скривати. Тільки нині запримітив я на тих ясних зіннях якусь легку опону з мрії і смутку.

А перше були вони такі ясні та чисті, такі прозорі, як гірська криниця при дорозі.

„Але чекай! Ти певно голодний, а я харчую тебе словами. Марто, Марто! — кликнув, відчиняючи до пекарні в стіні прорубане віконце. — Подайте нам чаю, хліба з маслом та яєць, бо маємо голодного гостя. Тільки скоро!“

За підвечірком не могли ми наговоритися. Школа, товариші, учтелі, чого ми не переговорили за ту коротку годину! Показалося, що багато з товаришів померло, і то таких, що думали як найдовше жити. Де-які поженилися.

„А де-яким, — замітив мій товариш, — уже й жінки померли.“

Я не відповів нічого, тільки завзято взяв гризти суху, як старе лице, поморщену булку. Думаючи над тим, як би відвернути розмову від немлої темп, почув я в сінях важке ступання, як би дві довбні по підлозі били. Потім клямка так жалібно заскрипіла, як би її коваль клищами відривав, і в їдальню увійшла Марта, велика, груба, відцвітаюча жінка.

Я понурив голову над чарку мутного чаю, але чув на собі, як нарід каже, якісь недобрі очі.

„Бомость! А що буде з вечерею? Почтарь не привіз мяса.“

„Ну, то заріжте курку“. — відповів коротко господарь, а з його голосу і з рухів видно було, що хотів позбутися її як найскорше.

Марта ще раз глянула на мене і на нього, обернулася і вийшла, зачиняючи з такою силою двері, як би їх більше ніхто не мав відчиняти.

„Ну, ну! І ми так ненадійно стрінулися. Ще раз дуже тобі дякую, що поступив до мене. Зробив ти мені велику приємність.“

Потім узяв мене під руку і водив по кімнаті, розповідаючи про своє життя. Нарікав, що не має доброго сусідства, що нема з ким починати якої небудь народної роботи, що, одним словом, життя скла-лося не так, як ждалося.

„І скажи-но ти мені, що дійсність ніколи не може бути така, як мрія. А то ніколи! Погадати собі, ах коли-б то воно так, або саяк. І ось, станеться, як ти гадав. А порівняєш те, що є, з тим, що ти собі подумав, і вийде не те. Не те, мій товаришу, не те!“

На вечерю їли ми курку, що ради моєї гостини понесла смерть. Насилу давав я їй раду, така стара була і пересушена.

Запримітив це господарь і було йому немло. Він не видержав, і коли Марта принесла на брудному підносі не дуже чистий чай, він

сказав, здержуючи насилу свій гнів: „Що у нас нічого ніколи не може бути так, як у людей! І чи то така велика штука спекти дурну курку?“

„Е-ет! — відповіла Марта, — єгомосцеві трудно догодити!“

Потім пішла до шафи, найшла дві зовсім нешлюбні до себе чарки, поставила їх перед нас і виїшла.

„О! Бачиш, яка! — сказав з жалем мій товариш, показуючи на кухонні двері. — Слова сказати неможна, бо ображається: пані!“

Та при вині ми скоро якось забули і про суху курку і про товсту кухарку та балакали далі, як би хотіли перебалакати все, що сталося в часі нашої розлуки; немов боялися, щоб не номинули чого, якої-небудь дрібнички. І здавалося мені, що ми не розставалися зовсім, що мешкаємо собі далі разом, як колись за шкільних часів, і балакаємо.

Не чулися ми, як із стінного різьбленого годинника вискочила маленька зозулька і, як би покривляючися якійсь правдивій зозулі, вилітала 11-ту годину.

„Марто! Стелити!“ — крикнув до кухонного віконця молодий панотець.

„Де?“ — спитав знайомий жіночий голос.

„В гостиннім покою. А швидко!“

Крізь зачпнене вікно бурмотів той скільний голос: „Усе швидко та й швидко, так як би чоловік мав десять рук. Йї!“

„Пошукаємо для тебе свічки. — почав мій товариш, відвертаючи мою увагу від немполого бурмотіння. — А води дати тобі також?“

„Дай, коли ласка. Хоч я, кажучи правду, не з гусячого роду.“

Забрали ми свічку й воду та пішли до спальні.

Була то невеличка вузька кімната з одними тільки дверми і з одним вікном, а вікно вибігало на городець. Під двома сліпими стінами стояли два ліжка з високими заплічниками. Одно було постелене, а друге було неткнуте.

„А ти чому не казав собі другого ліжка постелити? — питаю. — Були-б ми далі говорили.“

„Того ліжка не стелиться“, — відповів коротко.

І справді те ліжка виглядало, як би його від довшого часу не рухано. Над ним, на стіні, висів жіночий, ненакручений годинник, а біля нього стояли маленькі, білим козушком виліжені черевички. Крізь вікно видн було скілька дерев, за ними — паркан, за парканом церква, за церквою знов паркан, а далі цвинтарь із громадою

деревляних хрестів і з одним камяним, що стояв між ними, як жіноча біла постать із випягненими безрадно руками. Над тим усім осіннє небо з кількома звіздами і місяцем, що борікався з навалою хмар. Від дерев, від церкви і від паркану падали чорні тіні, а від місяця сипалося срібло. Як хмари перемагали його, то й срібло меркло, а як він перемагав хмари, то й срібло мерехтіло ясніше.

Я відчинив віконце, і на нас дунуло холодне вохке повітря.

„Ти спиш при відчиненім вікні?“ — спитав мій товариш, і я уперше закріпив на його лиці дивний неспокій.

Замість відповіді я спитав: „А ти ні?“ і почав розбиратися.

За хвилину лежав я в ліжку, любуючися відночним по кількогодинній їзді. Мій товариш спів у погах і ми говорили далі, як други, що, стрінувшись по довгій розлуці, не можуть наговоритися доволі. А на моє диво закріпив я, що мій снівбесідник забувався: не відповідав на питання, або відповідав не до речі, був розсіяний і невважний. В його лиці, в голосі, в цілій появі малювалася якесь дождання, непевність, тривога.

Ось вітер рушив занавісою при вікні, і він зблід; ось зашестів листок, снадаючи згалузки, а йому кров ударила в лице; ось якийсь шелест пішов по сальоні — і він зірвався на рівні ноги. Стояв, вдивляючись у відхилені двері і вслухуючись в вічну тишу.

Втім — якийсь згук. Як би хтось злегка потрутив клявіші.

„Може кіт“, — кажу, щоб що-небудь сказати.

„Не держу котів.“

„То може струна так сама від себе: па зміну повітря.“

Хвиля тихо. А потім знову той сам згук — і мій товариш, не повертаючись зо мною, зникає в темряві гостинної кімнати і зачиняє за собою двері.

Свічка гасне. Місяць криється в хмарах, робиться зовсім темно.

„Дивно! — думаю собі. — Звідки та нагла зміна? І що воно має значити?“

Перевертаюся з боку на бік і не можу заснути. Часом здається мені, що за стіною хтось грає і так тихо, як би муха над струнами брешіла. Підношуся, слухаю, тихо . . . Тільки вітер свище, хитаючи дзвонами в недалекій дзвіниці. Легаю знов і конечно хочу заснути. Вже чую, як повіки звільна опадають на очі і як гадки кахнуть у якусь бездонну пропасть. Втім . . . Якись зітхання в сусідній кімнаті, якись стогони. Сідаю і насторонюю уха . . . Ніщо . . . То скринить певно відчинена брама на цвинтарь

Врешті починає падати осінній дрібний дощ і його одностаїне і безнастанне цяпання по даху дому і по шпбах вікна вколпують мене до сну.

*

Коли я збудився, був білий день. Не білий, а сірий, бо дощ пустився на добре.

Надо мною стояв мій товариш у новій рясі з молитовником у руці.

„Іду до церкви, — говорив тихо і мов несміло. — Не гоню тебе, але як хочеш на час заїхати, то збирайся. Бувай здоров!“

Попрощався сердечно.

„Ще раз дякую, що поступив. Зробив ти мені велику ласку. За той один вечір я пережив цілу молодість. Дай Боже побачитися вдруге.“

Стиснув мене кріпко і вийшов. Від порога вернувся. Був блідий, очі мав мутні, невиспані.

„Вчора — я — не попрощався з тобою. Не гнівайся. Але бачиш, є речі, які не спилися філософам.“

„Вона була у мене. Звідтам. — тут показав на цвинтар. — Приходить часом і грає. Довго . . . Є речі, які . . .“

Решту заглушили дзвони.

*

В залізниці стрінув я священника з сусідства. Перемоловши політику, зішли ми на людей.

„Дивний чоловік — той ваш товариш, — почав панотець. — Часом нічого. Освічений, мудрий, а часом як би йому щось бракувало. Серед розмови, серед вечері зірветься і їде, не знати чому і по-що. Чи вірите, що він від року не почував по-за домом. Прийде його година, то щоб дощ, щоб темрява, щоб не знати що, збірається і їде. Навіть не пробуйте задержувати. Дивак.“

XX. Василь Стефаник.

247. Моє слово.

Білими губами у-півголос буду вам казати за себе. Ні скарги, ні смутку, ні радості в слові не чуйте!

Я пішов від мами у біленькій сорочці, сам білий.

З білої сорочки сміялися. Кривдили мене і ранили.

І я ходив тихенько, як біленький кіт.

Я чув свою подлість за тихий хід, і кров моя дитяча з серця капала.

А спав я у наймленій хаті посеред брудних туловищ, сплетених розпустою.

Листочок білої берези на сміттю.

Я скпнув мамину сорочку. Мій дитячий світ і далеке покоління мужицьке лишилося за мною.

Передо мною стояв новий світ, новий і чорний.

Я ловився за його поли, а він згідно глядів на мене.

Як жебрак маленький.

Я занімів був із болю. І мовчав я довгі, довгі роки.

Мої слова невимовлені, мій плач недоплаканий, мій сміх недосміяний!

Лягли ви на мене, як лягає чорне каміння зламаного хреста на могилу в чужині!

Я пайшов товаришів.

Вони погодилися з новим світом. Я говорив їм про мій покинений і про новий, що кривдив нас.

Казали, що брешу.

А я рвався і надав у болото із знесилля і не уступав.

Сказали, що я брехун іще раз. І покинули мене.

А як я плакав, то мама ридала:

— Ти сам з собою будь, бо пани тебе не приймуть. Не покидати було мене.

І лишився я, як корч луку серед поля.

Я сидів посеред піль.

Мої думки снувалися довгими скибами плодючої ріллі. Ссали землю і годували мене самотою.

І ще приносили солоний піт і тихі пісні, що снувалися за орачем, за плугом і за погоничем. І поїли мене тим спокоєм, що мріє над ярмами волів у плузі.

Бачив я ще маленькі огники між маленькими пастухами і вівці по полю.

Я тут буду, як буйний вітер, панувати, заспіваю свою пісню!

Я сотворив собі свій світ.

Праворуч мене синє поле і чорні скиби і білий плуг і пісня і піт солоний.

Ліворуч чорна машина, що з червоного рота прокльоном стогне.

А в серці моїм мій світ, шовком тканий, сріблом білим мережаний і перлами обкинений.

У своїм царстві.

Буду свій світ різьбити, як камінь.

Слово своє буду гострити на кремені моєї дуні і намочене в труті-зіллі пускати буду наліво . . .

І слово своє ламати буду на ясні соняшні промінчики і замочу його в кожній чіпці і пускати буду направо.

А свій камінь буду різьбити все, все! Аж на могилу свою його покладу, як мертво красу.

А вишня в моїх головах візьме всі мої болі на свій цвіт.

А в своїм світі я живу, живу!

Як безумний бреду хмарою своєї фантазії.

Сто раз розпускаю сили своєї дуні, аби далекими світами відшукали мені щастя моє.

По тихім ставу моєї минувшини пливуть неводи сердечних моїх бажань, аби виловити всі ясні хвилі життя мого.

Але неводи рвуться і не годні нічого зловити.

Вертають до мене помучені і без нічого — як мужики з лаву.

І я смутний дримаю на хмарах.

А як грім трісне, то я здіймаю чоло вгору наново.

І лечу, лечу на чорних хмарах . . .

Золотою стрілою прорізую світляні висоти.

В чорний чупер ховаються звізди, як у чорну хмару.
Студені хмари від моїх очей теплим дощем спускаються на
землю.

Але сонця дійти я не годен.

І падаю з високости в долину.

Як старий жовняр деревляними ногами блукає, так я блукаю.

А крила гояться, і я знов лечу до сонця, до щастя.

І знов ріжу зводи небесні і падаю.

Я був щасливий.

Коли я дивився дитиною на мамині очі, як по них сунулися
тихесенько пречисті хмарки щастя — я був щасливий.

А тепер на ті очі смерть долону поклала.

А я шукаю щастя під небом і падаю . . .

248. Дорога.

— Я йду, йду, мамо.

— Не йди, не йди, синку.

Пішов, бо стелилася перед його очима ясна і далека.

Кожні ворота минав, всі білі вікна.

Любив свою дорогу, не сходив з неї ніколи.

У днину вона була безконечна, як промінь сонця, а вночі
над нею всі звізди ночували.

Земля цвіла і квітами своїми сміялася до нього. Він їх рвав
і затикав у свій буйний волос.

Кожна квітка кидала йому одну перлу під ноги.

Очі його веселі, а чоло ясне, як керничка при пільній дорозі.

Аж людей спіткав.

Вбиті по коліна в землю вони у безтямній многости падали
і здійсалися.

Чорними долонями стручували піт з чола і великими руками
ловилися землі.

Втома валцла їх, вони душили за собою свої діти і ревіли
з болю.

Здіймалися і падали.

А ніч клала їх в сон, як каменів, одного коло одного.

Страшними лицами обернені до неба, як морем голов проти моря звід.

Земля стогнала під ударом їх серць, а вітер втік за гори.

Він читав ті лица і велику пісню бою на них.

З їх губів злизав слова, з чолів вичитав мислі, а з серць висеав чуття. А як сонце родилося в крові і цілувало поміж довгі вії їх очі, то в його серці породилася пісня.

Розспівалася в його душі, як буря, розколисалася, як мамине слово.

І стався епльний і гордий. Вітер нагнув д ньому всі квіти.

Ступав своєю дорогою далі.

Вона, як полотно, під ним угиналася.

Минав усі ворота, білі вікна помпкали.

І знов людей побачив.

Стояли лавою. Перед ними колосисте море золота, по-за ними діти в холоді снопів.

Огонь їх пражив, залізо плакало в їх руках.

Полинялі пустарі небесні бездушно звисали над ними.

Всі в білих сорочках, як на великдень.

Але сцени пропадали з-над дітей, і огонь вжерався в їх білі голови.

Вони вгризалися знов у жовті лани.

Читав їх розпуку і їх безенду.

По їх чолах коналися рови один коло одного. Губи їх засихали і білили. Серця заходили жовчею.

І пісня його душі згрікла, як зігнула пшениця.

Очі його помутніли, а чоло його подобало на скаламучену керничку при дорозі.

Сила його і гордість впали на тверду дорогу.

Строївся.

Пішов своєю дорогою, як птах, що своїх крил на собі не чує.

На свіжій ріллі під веселою дугою стояла його любов. Земля радувалася її білими слідами.

Як безенла дитина, протягнув до неї руки.

— Ходи!

— Не можу, бо ти отруя!

Захитався, а як прожер свій засуд, то поклав на чорну ріллю
окрушки своєї пісні і поволікся далі. Йшов, як тїнь спорохнявілого
дуба перед заходом сонця.

Дорога темна, як сліпому, молоденькому каліці.

Одного дня спотикнувся на грїб своєї мами.

Заридав сухими очима і впав.

Зарив чоло у могилу і просив маму, аби його назвала так, як
він був ще дитиною.

Одно маленьке слово аби сказала!

Довго просив.

Потім поклав голову на хрест і почув від нього мороз.

Здрігнувся, поцілував могилу в маленьку яблінку і поплівся
безіменний і самотний.

— Боже, ти подаруй мені решту моєї дороги, бо я не годен
вже йти!

І скакав з могили на могилу, як осіннє перекотиполе.

Аж як перейшов сто гробів, то сотий перший його був.

Припав до нього, як давно до маминої пазухи.

249. Виводили з села.

Над заходом червона хмара закаменіла. Довкола неї заря обки-
нула свої біляві пасма. І подобала та хмара на закервавлену голову
якогось святого. Из-за тої голови промикалися промінї сонця.

На подвіррі стояла гурма людей. Від заходу блло на них
світло, як від червоного каміння — тверде і стале. З хорім¹⁾ іще
сишалось багато народу. Як від умерлого — такі смутні виходили.

За людьми виїшов молоденький парубок із обстриженою головою.
Всі на нього дивилися. Здавалося їм, що та голова, що тепер буяла
у кервавім світлі, та має впасти з пліч — десь далеко на цісарську
дорогу. В чужих краях, деє аж під сонцем впаде на дорогу та
буде валатися. Мама стояла на порозі.

„Ти вже йдеш, синку?“

„Йду, мамо“.

„А ти-ж на кого нас покидаєш?“

¹⁾ з сіней.

Жінки заплакали, сестри руки заламали, а мама біла головою до одвірка.

Підійшов до сина тато.

„Сідаймо, синку, на фіру, бо колю¹⁾ спізнимо“.

„Ще цю ніч переначуй у мене, синку. Я тебе так гірко шістьвала, дула-м на ть, як на рану . . . Я тебе разом з сонцем вірідю²⁾ і плакати не буду. Переначуй, переначуй, дитинко!“

Взяла сина за рукави та й повела до хати.

Мир подався д воротям. Незабавки виїшла мама з сином. Твар мала бліду, як крейда.

„Синку, — питався тато, — а мині хто, небоже, кукурудзки вісапає?“

Хлопи заревіли. Тато впав головою на віз і трясся, як лист.

„Гай, ходім“.

Мама не пускала.

„Николайку, та не йди бо! Та заки ти обернешеш, то пороги в хаті поскривляються, то вугли погниють. Мене не застанеш уже, і відай сам не прийдеш“.

Ймила сина за ноги.

„Воїла би-х ть на лаву лагодити!“

Пішли. Хто стояв коло воріт, то йшов рекрута відводити.

Переходили ліс. Листя устелило дорогу. Позагиналося у мідяні човенця, аби з водою осінньою поплисти у ту дорогу за рекрутом. Ліс переймав голос мамин, ніс його у поле, клав на межі, аби знало, що як весна утвориться, то Николаї на нім уже не буде орати.

За лісом стали в полі. Рекрут взявся прощатися з селом:

„Бувайте здорові і свої і чужі. Як чим догорне-єм, то забудьте, але благословіт у дилеку дорогу“.

Всі покидали капелюхи.

„Повертайся здоровий назад та не забавляйш“.

Син з татом сіли на фіру. Мама ймилася руками за колесо.

„Синку, озми мене з собов. А ні, то буду полем бічи направці та й тебе здогоню“.

„Люди добрі, озміт ко жінку, бо руки собі поломит“.

Люди спломіць відтягли від воза і держали. Фіра рушила.

„Йди здоров, Николаю!“ — кричала громада.

Тої ночі сиділа на подвіррі стара мама та захриплим голосом заводила:

¹⁾ Залізничий потяг. ²⁾ Виряджу.

„Відки тебе візирати, де тебе шукати?!“

Доньки, як зозулі, до неї говорили.

Над ними розстелилося осіннє склепіння небесне. Звізди мерехтіли, як золоті чічки на гладкім, залізнім тоці.

250. Стратився.

Колія¹⁾ летіла у світи. У кутику на лавці сидів мужик та плавав. Аби його ніхто не бачив, що плаче, то ховав голову у писану тайстру²⁾. Сльози падали, як дощ. Як раптовий падали, що нараз пуснитися, та й незабавки уймається.

Твердий такт залізниці гатив у мужицьку душу, як молотом.

„Та ще снів ми си недавно. Дес я беру воду з керниці, а він дес на самім своді у такі подерті кожушніні, шо Господи! Тут, тут утопитен. Николайку, синку, — дес я ему кажу — а ти-ж тут шо дієш? А він мині вповідає:

„Ой, дьвидю, не годен я у воську вібути“.

„Кажу я ему: терпи та навуйки бериси та чисто коло себе ходи. Та й аді, вже навчивси . . .“

Одна велика слеза покотилася долів лицем та й впала на тайстру.

„Іду до него та знаю, шо вже го не застану. Але ци буде до кого вернутиси? Бігла за мнов полем, кєрвавими слєзами просила, аби ї взьити. Ноги ї посніли від снігу, верещила, як несповна розуму. Але-м нагнав коні та й прімкнув. Може де там серед поля вже домерзає . . . Було стару взьити. А нам же тепер чоґо траба? Най гроші йдут, най худоба з голоду гине! Таким трупам, як ми, та нащо нам? Торби най пошнє та підемо просючи межи люди у то місто, шо Николаєва могила у нїм буде“.

Притулив лице до шибки та й слєзи по вікні силівали.

„Ой, стара тото-м діждалиси на сивий волос вінка! Тото, небого, дес бєш головов у стїни, тото до Бога рїдаєш!“

Старий схлинав, як мала дитина. Плач і колія підкидали сивою головою, як гарбузом. Сльози плїли, як вода з норї. Мужикові причувся голос його старої, як вона біжить боса та просить, аби її взьав з собою. Але він коні батоґом та батоґом. Лиш зойк чути по полю, але далеко.

„Набезпешно вже її не застану. Коби ще мене спрьитали разом з Николов у могилу. Най би-м гнили разом, як вкуші не можемо

1) Залізничий потяг. 2) Торба.

жити. Най би над нами і пес не гавкнув на чужі стороні, але най би-х укупі були! Де-ж він сам буде в чужі чужиниці!“

Колія бігла світами.

„А шкода, шо-с був уріс, як дуб. Бувало, шо озме в руки, та й горит му у тих руках. Було одну втыти ще малому . . .“

Колія добігала до великого міста.

Виходив із людьми. На улиці лишився сам. Мури, мури, а межі мурами дороги, а дорогами тисячі світл в один шнур понасилювані. Світло у птьмі потопало. дріжало. Ось-ось внаде, і чорне пекло зробитья.

Але світла пускали коріння у штьму і не падали.

„Ой, Николайку, коби-х тьи хоть умерлого видів. Вже і мині, синку, тут буде аминь!“

Сів під мур. Тайстру поклав на коліна. Сльози вже на неї не падали. Мури подавалися один д одному, світла сходилися всі до купи і грали барвою, як дуга. Замкнули мужика, аби його добре оглянути, бо він з дуже далеких країв сюди замандрував. Став дощ накрапати. Ще гірше скулився та й взявся молити.

„Матінко Христова, усім добрим людем стаєш на поратунок. Николаю світній . . .“ та й бився в груди.

Поліціант надійшов та й справив до касарні.

„Нані вояк, а то тутечка умер Николай Чорний?“

„Він повісився у вільхах за містом. Тепер лежит у трупарні. Йдіт цев вулицев у долину, а там хтос вам покаже“.

Вояк пішов далі вартувати. Мужик лежав на вулиці та й стогнав. Як пролежався, то пішов вулицею у долину. Ноги делькотили, як підвіяні, і шпоталися.

„Синку, синку, та й ти стратився! . . . Скажи мині, синку, шо тебе у гріб загнало? Нашо ти дуну стратив?! Ой, привезу я розрадочку мамі від тебе. Марне пронадем“.

У трупарні на великій білій плиті лежав Николай. Гарне волосся пливало у крови. Вершок голови віднав, як лущина. На животі був хрест, бо навхрест пороли та позшивали.

Тато припав на коліна у ногах Николая та молився. Цідував ноги сына, бив головою у плиту.

„Ой, дитинко, ми тобі з мамов весіле лагодили та музики наймали, а ти собі гет від нас пішов . . .“

Потім підніс трупа, обіймив за шию та й питався, як коли-б радився.

„Скажи-ж мині, кільки служеб наймати, кільки на бічні роздати, аби тобі Бог гріха не писав? . . .“

Сльози падали на трупа та на білу студену плиту. Плачучи убірав сина на смерть. У біленьку мережану сорочку, у пояс вишиваний та в капелюх із павами його убрал. Писану тайстру поклав під голову, в головах поклав свічку, аби горіла за страчену душу.

Такий годеи та гарний парубок у павах! Лежав на студеній мармуровій плиті та гей би усміхався до свого тата.

251. Новина.

У селі сталася новина, що Гриць Летючий утопив у ріці свою дівчинку. Він хотів утопити і старшу, але випросилася. Відколи Грициха вмерла, то він бідував. Не міг собі дати ради з дітьми без жінки. Ніхто за нього не хотів піти заміж, бо коли-б то лишень діти, але то ще й біда і нестатки. Мучився Гриць цілі два роки сам із дрібними дітьми. Ніхто за нього не знав, як він живе, що діє, хіба найближчі сусіди. Уповідали вони, що Гриць цілу зіму майже не валив у хаті, а зімував разом із дівчатами на печі.

А тепер усе село про нього заговорило. То прийшов він вечером додому та й застав дівчата на печі.

„Дьидю, ми хочемо їсти.“ — сказала старша Гандзуня.

„То їжте мене, а що-ж я дам вам їсти? Аді, є хліб, та й начиннийтєсп!“

Та й дав їм кусень хліба, а вони, як щенята коло голої кістки, коло того хліба заходилися.

„Чума дєс ходит, бодай голову зломил, а до вас не поверне. Цей хати і чума збоєла би сп!“

Дівчата не слухали татової бесіди, бо таке було що-днини і що-години, і вони звикли. Їли хліб на печі, і дивитися на них було страшно і жаль. Бог знає, як ті дрібненькі кісточки держалися вкуні? Лишень четверо чорних очей, що були живі і що мали вагу. Здавалося, що ті очі важили-б так, як олово, а решта тіла, як би не очі, то полетіла-б з вітром, як пірря. Та й тепер, як вони їли сухий хліб, то здавалося, що кістки в лиці потріскають.

Гриць глянув на них із лави і погадав: „мерці“, і напудився так, що аж його піт обєшав. Чогось йому так стало, як коли-б йому хто тяжкий камінь поклав на груди. Дівчата глемєдали хліб, а він принав до землі і молився, але щось його тягнуло все дивитись на них і гадати: „мерці!“

Через кілька день Гриць боявся сидіти в хаті, все ходив по сусідах, а вони казали, що він дуже журився. Почорнів, і очі запали всередину так, що майже не дивилися на світ, лиш на той камінь, що давив груди.

Одного вечора прийшов Гриць до хати, зварив дітям бараболі, поселив та й кинув на піч, аби їли. Як попоїли, то він сказав:

„Злізайте з печі та підемо дес у гості“.

Дівчата злізли з печі. Гриць натягнув на них драночки, взяв меншу Доцьку на руки, а Гандзуню за руку та й вийшов із ними. Йшов довго дугами та став на горі. У місяčním світлі розстелилася на долині ріка, як велика струя живого срібла. Гриць здригнувся, бо блискуча ріка заморозила його, а той камінь на грудях став іще тяжчий. Задихався і ледви міг нести маленьку Доцьку.

Спускалися в долину до ріки. Гриць скреготав зубами, аж гомиц дугом розходився, і чув на грудях довгий огневий пас, що його пік у серце і в голову. Над самою рікою не міг поволі йти, але побіг і лишив Гандзуню. Вона бігла за ним. Гриць борзенько взяв Доцьку і з усеї сили кинув у воду.

Йому стало лекше, і він заговорив скоро.

„Скажу панам, що не було ніякої ради; ані їсти що, ані в хаті затопити, ані віпрати, ані голову змити, ані ніц! Я си кари приймаю, бо-м завинив, та й на шибиницу!“

Коло нього стояла Гандзуня і говорила так само скоро:

„Дьидику, не топіт мене, не топіт, не топіт!“

„Та як си просиш, то не буду, але тобі би ліпше, а мині однако пацити, ци за одну, ци за дві. Будеш бідити змалку, а потім підеш у мамки Жидам та й знов мен бідити. Як собі хочеш“.

„Не топіт мене, не топіт!“ . . .

„Ні, ні, не буду, але Доци вже ліпше буде, як тобі. То вертайси до села, а я йду мелдуватися. Аді, оцев стежечков йди, гет, гет аж угору, а там прийдеши до першої хати та й увійди та й кажи, що так і так, дьидя хотіли мене утопити, але я си віпросила та й прийшла, аби-сте мене переночували. А завтра, кажи, може би ви мене де наймили до дитини бавити. Гай, іди, бо то ніч“.

І Гандзуня пішла.

„Гандзю, Гандзю, а на тобі бучок, бо як ті пес надигає, та й роздере, а з бучком май безпешніше“.

Гандзя взяла бучок і пішла дугами.

Гриць закочував штани, аби перейти ріку, бо туди була дорога до міста. Вступив уже у воду по кістки та й задеревів.

„Мисоца і сина і світого духа амінь. Очинаш іжи еси на небесі і на землі . . .“

Вернувся і пішов до моста.

252. Камінний хрест

I.

Відколи Івана Дідуха запам'ятали в селі газдою, відтоді він мав усе лиш одного коня і малий візок із дубовим дишлем. Коня запрягав у підруку, сам себе в борозну; на коня мав ремінну шлюю і напильник, а на себе Іван накладав малу, мотузяну шлюю. Напильника не потребував, бо лівою рукою справ може ліпше, як напильником.

То як тягнули снопи з поля або гній у поле, то однако і на коні і на Івані жили виступали, однако їм обом під гору посторонки мочувалися, як струнви, і однако з гори волочилися по землі. До гори ліз кінь, як по льоду, а Івана як коли-б хто буком по чолі тріснув, така велика жила напухала йому на чолі. З гора кінь виглядав, як би Іван його повісив на напильнику за якусь велику провину, а ліва рука Івана обвивалася сітею синіх жил, як ланцюгом із синьої сталі.

Не раз ранком, іще перед сходом сонця, їхав Іван у поле пільною доріжкою. Шлеї не мав на собі, лишень ішов із правого боку і тримав дишель, як би під пахою. І кінь і Іван держалися крєпко, бо обидва відпочали через ніч. То як їм дучалося сходити з горба, то бігли. Бігли в долину і лишали за собою сліди коліс, кошит і широчезних нят Іванових. Придорожнє зілля і бадилля гоїдалося, вихолітувалося на всі боки за возом і скидало росу на ті сліди. Але часом серед найбільшого розгону, на самій середині гори Іван починав налягати на ногу і справ коня. Сідав коло дороги, брав ногу в руки і слинив, аби найти те місце, де бодяк забився.

— Та цу ногу сапов шкребчи, не ти її слинов промивай, — говорив Іван із пересердя.

Діду Іване, а батюгов того борозного, най біжит, коли овес поїдає . . . Це хтось так брав на сміх Івана, що видів його патороч із свого поля. Але Іван здавна звик до таких сміхованців і спокійно тягнув бодяк дальше. Як не міг бодяка витягнути, то кулаком його вгонив далі в ногу і, встаючи, казав:

— Не біси, вігнени та й сам віпадени, а я не маю чьису з тобов панькатися . . .

А ще Івана кликали в селі Переломаним. Мав у поясі хибу, бо все ходив схилений, як би два залізні краки стягали тугуб до ніг. То його вітер підвіяв.

Як прийшов із війська додому, то не застав ні тата, ані мами, лишень хатчину завалену. А всього маєтку лишив йому тато букату горба що найвищого і що найгіршого над усе сільське поле. На тім горбі копали жінки пісок, і зівав він ярами та печерами під небеса, як страшний велитень. Ніхто не орав його і не сів і межі ніякої на нім не було. Лиш один Іван узявся своєю пайку копати і сіяти. Обидва з конем довозили гною під горб, а сам уже Іван носив його мішком на верх. Часом на долишні ниви спадав із горба його голосний крик:

— Е-ех, мой, як тобов гринну, та й по штіці розлетишся, який же-с тыжкий!

Але відай ніколи не гримнув, бо шкодував мішка і поволі його спускав із плечей на землю. А раз вечером оповідав жінці і дітям таку пригоду.

— Сонце пражить, але не пражит, аж вогнем сипле, а я колінкую з гноем на верьх, аж шкіра з колін обскакує. Піт із-за кожного волоска просік, та й так ми солоно в роті, аж гірко. Ледви я добивси на гору. А на горі такий вітрец дунув на мене, але такий легонький, шо аж! А підіт же, як мене за мінуту в попереці зачбыло ножами шшикати, — гадав-сми, шо минуси!

Від цієї пригоди Іван ходив усе зібганий у поясі, а люди прі-звали його Переломаний.

Але хоч той горб його переломив, то політки давав добрі. Іван бив палі, бив кілля, виносив на нього тверді кички трави і обкладав свою частку довкола, аби осінні і весняні дощі не сполікували гною і не занесли його в яруги. Вік свій збув на тім горбі.

Чим старівся, тим тяжче було йому, поломаному, сходити з горба.

— Такий песій горб, шо стрімголов у долину тручыне!

Не раз, як заходяче сонце застало Івана на верху, то несло його тіль із горбом разом далеко на ниви. По тих нивах залягала тіль Іванова, як велитня, схиленого в поясі. Іван тоді показував пальцем на свою тіль і говорив горбові:

— Ото-с ні¹⁾), небоже, зібгав у дугу! Але доки ні ноги носьби, то мус родити хліб!

¹⁾ Мене.

На інших пивах, що Іван собі купив за гроші, принесені з війська, робили сини і жінка. Іван найбільше коло горба заходився.

Ще Івана знали в селі з того, що до церкви ходив тільки раз у рік, на Великдень, і що курей зіцірував¹⁾. То так він їх научував, що жадна не важилася поступити на подвір'я і порпати гній. Котра раз ланкою дрянула, то вже згнула від лопати або від бука. Хоч би Іваниха хрестом стелилася, то не помогло.

Та й хіба ще то, що Іван ніколи не їв коло стола. Все на лаві.

— Був-сми наймитом, а потім вібув-сми десять рік у воську, та я стола не знав, та й коло стола мні їда не йде до трунку.

Отакій був Іван, дивний і з натурою і з роботою.

II.

Гостей у Івана повна хата, газди і газдині. Іван спродав усе, що мав, бо сини з жінкою наважилися до Канади, а старий мусів врешті податися.

Спросив Іван ціле село.

Стояв перед гостями, тримав порцію горілки у правій руці і, видко, каменів, бо слова не годен був заговорити.

— Дякую вам файно, газди і газдині, шо-сте ні мали за газду, а мою за газдишю . . .

Не договорював і не пив до нікого, тільки тупо дивився наперед себе і хитав головою, як би молитву говорив і на кожне її слово головою потакував.

То як часом якась долішня філя викарбуть великий камінь із води і покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний. Сонце дупає з нього черепочки давнього намулу і малює по нім маленькі, фосфоричні звізди. Блимає той камінь мертвими блисками, відбитими від сходу і заходу сонця, і кам'яними очима своїми глядить на живу воду і суне, що не гнітить його тягар води, як гнітив од віків. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя.

Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду. Потряс сивим волоссям, як гривною, кованою із сталевих ниток, і договорював:

— Та дякую вам красно, та най вам Бог дає, шо собі в него жьдате. Дай вам Боже здорове, діду Михайле . . .

Подав Михайлові порцію і цідувалися в руки.

¹⁾ Вправляв, учив.

— Куме Іване, дай вам, Боже, прожити ще на цім світі та най Господь милосердний щасливо запровадит вас на місце та й допоможе ласков своєв наново газдов стати!

— Коби Бог позволив . . . Газди, а проше, а доцьгніт же . . . Гадав-сми, шо вас за стів пообсажую, як прийдете на весіле сьнове, але инакше зробилоси. То вже таке настало, шо за що наші діди та й тати не знали, то ми мусимо знати. Господна воля! А закон-тентуйте-ж сь, газди, та й вібачьїйте за решту.

Взяв порцію горілки та й підійшов д жінкам, що сиділи на дру-гім кінці стола від постелі.

— Тимофіхо, кумо, я хочу до вас нанитись. Дивюси на вас та й ми, як яким казав, молоді літа нагадуютьс. Де, де, де-е? Ото-сте були хлопенна дівка, годна-сте були! То-сми за вами не одну нічку збавив, то-сте в данци ходили, як сновавка — так рівно! Ба, де кумо, тоті роки наші! Ану-ко чережїйте та й вібачьїйте, шо-м на старість данец нагадав. А проше . . .

Глянув на свою стару, що плакала межі жінками і виїмив із пазухи хустинну.

— Стара, ня, на-ко тобі йлатину та файно обітриси, аби я тут ніяких плачів не видів! Гостей собі шлнуї, а плакати ще доста чьису, ще так сь наплачеш, шо очі ти витечут.

Відійшов до газдів і крутив головою.

— Шос бим сказав, та най мовчу, най шїную образи в хаті і вас, яко грешних. Але рівно не дай, Боже, нікому доброму на жі-ночий розум перейти! Аді, видите, як плаче, та на кого, на мене? На мене, газдине моя? То я тебе викорінував на старість із твої хати? Мовчи, не хлинай, бо ти сві кіски зараз обмичу та й підеш у ту Гамерику, як Жидівка.

— Куме Іване, а лишїт же ви собі жінку, таке вона вам не воріг та й дітем своїм не воріг, та її банно за родом та й за своїм селом.

— Тимофіхо, як не знаєте, то не говоріт ані дзелень! То її банно, а я тудя з віскоком іду?!

Заскреготав зубами, як жорнами, погрозив жінці кулаком, як довбнею, і бився в груди.

— Озмїт та вгатїт ми сокиру отут у печінки, та може той жовч трїсне, бо не вітримаю! Люди, такий туск, такий туск, шо не памньнтаю, шо-сь зо мнов робїт!

III.

— А проше, газди, а озміт же без царамоніі та будьте вібачні, бо ми вже подорожні. Та й мні старому не дивуйтеси, шо трохи втираю на жінку, але то не задурно, ой, не задурно. Цего би ніколи не було, як би не вона з синами. Сини, уважьте, письменні, так як дістали якесь письмо до рук, як дістали якує нану, та як підійшли під стару, та й пилили, пилили, аж перерубали. Два роки нічо в хаті не говорилося, лиш Канада та й Канада. А як ні дотиснули, як-єм відів, шо однако ні мут отут на старість гризти, як не піду, та й-єм продав усе шо до крішки. Сини не хоты бути наймитами післі мої голови та й кажут: „Ти наш тато, та й заведи нас до землі та дай нам хліба, бо як нас розділиш, та й не буде з чим кватити“. Най їм Бог помагає їсти тот хліб, а мні однако гинути. Але, газди, а мні переломаному до ходів? Я зробок — ціле тіло мозиль, кости дрихлаві, шо заки їх рано зведеш до куши, то десить раз йойкнеш!

— То вже, Іване, пропало, а ви собі туск до голови не припускайте. А може, як нам дорогу покажете, та й усі за вами підемо. За цим краєм не варт собі туск до серця брати! Ця земля не годна кілько народа здержати та й кількі біди витримати. Мужик не годен і вона не годна, обоє вже не годні. І саранчі нема і пшениці нема. А податки накниають: шо-с платив лева, то тепер неть, шо-с їв солоншу, то тепер барабулю. Ой злили нас, так нас ймили в руки, шо з тих рук ніхто нас не голен вірвати, хіба лиш тікати. Але колиш на ці землі буде покаянїє, бо нарід поріжеш! Не маєте ви за чим банувати! . . .

— Дякую вам за це слово, але его не приймаю. Певне, шо нарід поріжеш. А то-ж Бог не гніваєси на таких, шо землю на гиндель пускають? Тепер нікому не треба землі, лиш виклів та банків. Тепер молоді газди мудрі настали, такі фесрмани, шо за землев не згоріли. А дивіт шо си на ту стару скринку, та пускати її на гиндел?! Таке то дуплава верба, зини валцем, та й маком сьиде! Та гадаєте, шо вона зайде на місце? От, перевернеш дес у обін та й неш розтыгнут, а вас поженут далі і подивитиш не дадут! Вітки таким дітем має Бог благословити? Стара, а суди-ж!

Прийшла Іваниха старенька і сученька.

— Катерино, шо ти собі, небого, у свої голові гадаєш? Де ты покладу в могилу? Ци риба ты має звісти? та тут порьдні рібі нема шо на один зуб узвити. Аді!

І натягав шкіру на жіничій руці і показував людям.

— Лиш шкіра та кости. Кудя цему, газди, йти з печи? Була-с порьидна газдиня, тьжко-с працювала, не гайнувала-с, але на старість у далеку дорогу вібрала-с-си. Аді, видиши, де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!

І показав їй через вікно могилу.

— Не хотіла-с йти на цу Канаду, то підемо світами і розвіємси на старість, як лист по поли. Бог знає, як з нами буде . . . а я хочу з тобов перед цими нашими людьми віпрощитиси. Так, як слюб-сми перед ними брали, та так хочу перед ними віпрощитиси з тобов на смерть. Може тебе так кинут у море, шо я не буду видіти, а може мене кинут, шо ти не меш видіти, та прости ми, стара, шо-м ти не раз догорив, шо-м може ты коли скривдив, прости мині і перший раз і другий раз і третій раз.

Цілювалися. Стара внала Іванові на руки, а він казав:

— А то ты, небого, в далеку могилу везу . . .

Але цих слів уже ніхто не чув, бо від жіночого стола надбiг плач, як вітер, що з-помежи гострих мечів повіяв та всі голови мужиків на груди похилив.

IV.

— А тепер ступай собі, стара, межн газдині та шльнуїй, аби кожну своє дійшло. та нашійся раз, аби-м ты на віку видів цену.

— А вас, газди, я ще маю на два гатунки просити. Дес може сини пустьн в село на пошту, шо нас із старов уже нема. Та би-м просив вас, аби-сте за нас наймили службуку та й аби-сте си так, як сегодне, зійшли на обідец та віказали очинаш за нас. Може Пан Бог менше гріха припише. Я гроші лишу Яковови, бо він молодий та й слухний чоловік та не сховає дідів грейцірь.

— Наймемо, наймемо і очинаш за вас вікажемо . . .

Іван задумався. На його тварі малювався якийсь стид.

— Ви старому не дивуйтеси та й не смійтеси з діда. Мині самому гей устид вам це казати, але здає ми си, шо би-м гріх мав, як би-м цего вам не сказав. Ви знаєте, шо я собі на своїм горбі хресток камінний поклав. Гірко-м го віз і гірко-м го на верх вісажував, але-м поклав. Такий тьжкий, шо горб го не скине, мусит го на собі тримати так, як мене тримав. Хотів-ем кілька памьятки по собі лишити.

Стулив долоні в трубу і притискав до губів.

— Так баную за тим горбом, як дитина за цицков. Я на нім вік свій сцендяв і окалічів-єм. Коби-м міг, та й би-м го в пазуху сховав та й взив з собов у світ. Банно ми за найменшов крінков у селі, за найменшов дитинов, але за тим горбом таки ніколи не перебаную.

Очі замиготіли великим жалем, а лице задріжало, як чорна рілля під сонцем дріжить.

— Оцеї ночи лежу в стодолі та думаю, та думаю: Господи милосердний, ба шо-м так глибоко зогрішив, шо женеш ні за світові води? Я ціле жите лиш роб та й роб та й роб! Не раз, як динка кіньчилася, а я внаду на ниву та й ревно молюси до Бога: Господи, не повинь ні ніколи чорним кавалком хліба, а я буду все працювати, хліба би-х не міг ні руків, ні ногов кинути . . .

— Потім мене такий туск напав, шо-м чиколонки гриз і чупер собі мкав, качывемси по соломі, як худобина. Та й нечисте цукнулося до мене! Не знаю і як і коли вчинив-єм си під грушков з воловодом. За малу філю був би-м си затыг. Але Господь милосердний знає, шо робит. Нагадав-єм собі за свій хрест та й мене гет відійшло. Ий, як не побіжу, як не побіжу на свій горб! За годинку вже-м сидів під хрестом. Посидів, посидів довгенько, та й якое ми лекше стало.

— Аді, стою перед вами і говорю з вами, а тот горб не виходит ми з голови. Таки го вижу та й вижу, та й умрати буду та й буду го видіти. Все забуду, а його не забуду. Співанки-м знав та й на нім забув-єм, силу-м мав та й на нім лишив-єм.

Одна сльоза котилася по лиці, як перла по скелі.

— Та я вас прошю, газди, аби ви, як мете на світу неділю поле світити, аби ви ніколи мого горба не минали. Будь котрий молодий най вібіжит та най покроцит хрест свіченув водщев, бо знаєте, шо кьопцз на гору не піде. Прошу я вас за це дуже грешно, аби-сте мниі мого хреста ніколи не минали. Буду за вас Бога на тім світі просити, лиш зробіт дівови его волю.

Як коли-б хотів рядном простелитися, як коли-б добрими, сивими очима хотів навіки закопати в серцях гостей своє проханья.

— Іване, думе, а лишіт же ви туск на боці, гет его відкиньте. Ми вас усе будемо нагадувати, раз на завше. Були-сте порьядний чоловік, не дізли-сте натарапом на нікого, нікому-сте не переорали, ані не пересіяли, чужого зеренца-сте не порунтали. Ой, ні! Мут вас люди нагадувати та й хреста вашого на світу неділю не мнут.

Отак Михайлю розводив Івана.

V.

— Вже-м вам, панове газди, все сказав, а тепер хто ні любить, та тот буде пити зо мнов. Сонечко вже над могилов, а ви ще порцію горівки зо мнов не вішили. Заки-м ще в свої хаті і маю гості за своїм столом, то буду з ними пити, а хто ні навидит, той буде також.

Почалася п'ятника, та п'ятника, що робить із мужиків подурілих хлопців. Незабавки п'яний уже Іван казав закликати музику, аби грав молодіжи, що заступила ціле подвір'я.

— Мой, маєте так танцювати, аби земля дудніла, аби одної травички на току не лишилося!

В хаті всі шли, всі говорили, а ніхто не слухав. Бесіда йшла сама для себе, бо треба її було конче сказати, мусілося сказати, хоч би на вітер.

— Як-ем го віщував, то був віщованийий, котре чорний, то як сріблом посипав по чорну, а котре білий, то як масло сніг помастив. Коні були в мене в ордунку, цісар міг сідати! Але-м грошей мав, ой мав, мав.

— Коби-м учинивси серед такої пустині — лиш я та Бог аби був! Аби-м ходив, як дика звір, лиш коби-х не видів ні тих Жидів, ні панів, ні ксьондзів. Отогди би називалося, шо-м пан! А ця земля най западаєси, най си і зараз западе, то-м не згорів. За чим? Били та катували наших татів, та в ярем запрыгали, а нам уже кусня хліба не дают прожерти . . . Е, коби то так по мому . . .

— Ще не находивси такий секвертант, аби шо з него стьпг за податок, ой, ні! Був Чьих, був Німец, був Поляк — . . . пробачьййте, взьили. Але як настав Мадзур, та й найшов кожушину аж під вишнею. Кажу вам, Мадзур біда, очи нечи та й гріху за него нема . . .

Всякої бесіди було багато, але вона розліталася в найрізніші сторони, як надгнилі дерева в старім лісі.

В шум, гамір і зойки і в жалісливу веселість сиринки вривався спів Івана і старого Михайла. Той спів, що його не раз чути на весіллях, як старі хлопці доберуть охоти і заведуть стародавніх співанок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, як коли-б не тільки на руках у них, але і в горлі мозилі поваростали. Ідуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя, що ним вітер гонить по замерзлій землі, а воно раз-нараз зупиняється на кознім ярочку і дріжить подертими берегами, як перед смертю.

Іван та й Михайло отак співали за молодії літа, що їх на кедровім мості здохнули, а вони вже не хотіли назад вернутися до них навіть у гості.

Як де підтягали вгору яку ноту, то стискалися за руки, але так кріпко, аж сугави хрупотіли, а як подибували дуже жалісливе місце, то пахиловалися до себе і тулили чоло до чола і сумували. Ловилися за шию, цідувалися, біли кулаками в груди і в стіл і такої собі своїм заржавілим голосом туги завдавали, що врешті не могли жадного слова вимовити, тільки: Ой, Іванку, брате, ой, Михайле, приятелю!

IV.

— Двидю, чуєте, то вже час виходити до колії, а ви розспівалися, як за добро-шпру.

Іван витріщив очі, але так дивно, що син побілів і подався назад, та й поклав голову в долоні і довго щось собі нагадував. Устав із-за стола, підійшов до жінки і взяв її за рукав.

— Стара, гай, машір инц, цвай, драй! Ходи, уберемоси по панцик та й ідемо нанувати.

Вийшли обоє.

Як уходили назад до хати, то ціла хата заридала. Як би хмара плачу, що нависла над селом, прірвалася, як би горе людське дунайську загату розірвало — такий був плач. Жінки заломили руки і так сплетені держали над старою Іванихою, аби щось із гори не впало і її на місці не роздавило. А Михайло ймив Івана за барки і шалено термосив ним і верещав, як стеклий.

— Мой, як-се газда, то фурни тото катранс¹⁾ з себе, бо ты вішолничкую як . . .!

Але Іван не дивився в той бік. Ймив стару за шию і цустився з нею в тапець.

— Польки мині грай, по панцик, мам гроші!

Люди задеревіли, а Іван термосив жінкою, як би не мав уже гадки пустити її живу з рук.

Войгли сини і сплюмціць вишнесли обох із хати.

На подвіррі Іван танцював далі якоїсь польки, а Іваниха обчепилася руками порога і приховідала:

— Ото-сми ты виходила, ото-сми ты вігризла оцими ногами!

І все рукою показувала в повітрі, як глибоко вона той поріг виходила.

¹⁾ Міський одяг.

VII.

Плоти по-при дороги тріщали і падали — всі люди випроводжували Івана. Він ішов із старою, згорблений, в цайговім сивім одівню і що-хвиля танцював польки.

Аж як усі зупинилися перед хрестом, що Іван його поклав на горбі, то він трохи прочунився і показував старій хрест.

— Видиш, стара, наш хрестик? Там є вібито і твоє і амено. Не бі си, є і моє і твоє . . .

XXI. Лесь Мартович.

253. Відміна.

1.

Від порога до стола мокра, болотна стежка, бо на-дворі слота. Світ поменшав, стало тісно, неначе в горинку. Від цього нудьга бабі на печі, що в таку пору завсігди кашляє; нудьга Йванпсі варити, бо куриться; нудьга Іванові сидіти за ткацьким варстатом, бо не видко.

Аж зневацька відчинилися з лоскотом двері, а до хати вбіг боспій, заболочений по коліна хлопчище Микитка, наймолодший Іванів брат. Гримнув за собою дверьми, аж вікна задзвонили. Нудьга зараз утікла, а всі троє в хаті поїдвimalи голови.

— То що, хата валиться? — запитала баба з печі.

— Ігі! на твою голову! Тебе понігло? — сказала Йваняха до Микитки. Чому Бога не похвалиш, як уходиш до хати?

— Бо не маю часу.

— А чому не йдеш поцідувати бабу в руку.

— Бо я не до баб: я прийшов до Йвана.

— Ти до мене в гості? — обіззався Іван із-за варстату. — Зараз я тебе прийму за гостя, що понесеш сідало в жменях та й три дни не сидиш.

— Я таки того прийшов. Возьми, Йванку, пужално, або ліпше пстик та збий мене так, аж аби кров просякла крізь сорочку!

Ти сказився?

Бо мені треба знаків.

Яких знаків?

— Синців! Мене сьогодні бив Ціпенюк, а я хочу його до суду завдати. Біда, що нема знаків та не буде йому нічо, а я його мушу до арешту всадити.

У тобі, мой, дідько сидить.

Ходи, Ива, та спарши мене в порядку.

Може-б ти причепився сухої гильки, не мене.

Баба на печі розлютилася:

— Уступися мені з хати, напасте жидівська! Ти би такого порядного газду до арешту давав? . . . Господоньку милосердний! Який тепер поганий нарід настає на світі. Геть! ти, антихристе! бо як возьму яке лихо та й перевалю тебе!

— Коби-сте годни, то я би ще вам подякував красенько. Але ви лиш задурно хліб збавляєте та й не можете сконати.

Микитка навмисне дражнив бабу, аби його нобили. Баба аж посиніла зо злости!

— Та це чортеня напастує мене в моїй шитомій хаті. Іване! А ти мовчиш? А хомни-ж його раз, нехай уступиться!

Микитка підхопив:

— Хомни, Йванку, хомни! Але скільки раз пужалном, або истиком. Я тобі спущу свою пайку по батьковій смерті.

— Іди-ж ти, мерзо! Ти й так зогниєш у кременалі та лишиш мені пайку.

— Але так мене борше вхопить, як вилізеш мені сьогодні на здоров'є.

— Іване! — воркотіла баба. — А ти з глузду зсунувся? Но міркуйте, люди добрі, ця нужда напала мене в хаті, а він із ним у розмову зайшов.

— Та бо ви, нене, цитьте! Він вам лиш на то догонить, аби його побити.

Баба замовкла.

— Ходи, Йванку, та вибеш мене, — достоював Микитка. — Я вхоплюся в сінях жорен, а ти ззаду парь, що влізєся. Бо як не схочеш, то, бігме, пожалуєш: я тебе підпалю.

— А ти, підсвинку, що гавкаєш?!

Розлютивсь Іван, а Йваниха й собі вміналася:

— Ти гадаєш, що такому джусови тяжко? Та-же він не має Бога в серци.

Микитці занескрились очі:

— Та й того збіже би вам погоріло, що сте в літі накрали батька. Не бійся, я видів.

— Йой! — крикнули в один голос Іван і Йваниха. Іван вилазив із-за варстату червоний із люті.

— Бігме, таки бий! — крикнула Йваниха.

— Ти мене злодієм робиш?! — говорив Іван і розсотував шитки з ноги, бо з пересердя зацуптався. — Пожди, пожди, зараз я з тобою розправлюся!

— Я тобі ще щось, Іванку, скажу, аби-сь дібрав більшої злости. Знаєш, де твої нашильники, що вліті пропали? То я їх украв та порізав на ременці та й зробив шори на нашого пса.

— А ти, шибеннику якийсь! — Усі троє не тямлися зі злости на Микитку.

— Ходи, небоже, зараз я тобі справлю парню! — сказав Іван, ухопив Микитку за обшивку й таки впініс до сіней.

II.

Жінки лютлися в хаті.

— О! Нехай же бє, нехай же добре випарить, коли сам лис ізловився в пастку! — говорила баба.

— А се сміє злодіями нас поробило. Та він мусів і батькови таке наговорити. А бодай же його скрутило! Та й таку шкоду заподіяв. Боже! Боже! Що я за тими нашильниками не наплакалася, що ми обоє з Іваном не нагризлися: таке нашильники коштували півтретя лева!

У сінях счипився доскіт.

— То що? Він його так гупає? — запиталася баба. — А їдиж, подивися.

Іваниха виглянула до сіней:

— А як же! То Іван його так періщить. А він, як камінь: держиться жорев, закусив зуби та й ані скривиться. Ще каже: — „Вий у одво місце, аби ліше синець виступив.“

Трохи згоді говорить баба:

Кажки, най уже перестане, бо ще заголомшить його до біди. Але, відай, уже не бє, бо втихло.

Іваниха знов виглянула до сіней:

Счипнув сорочку та й каже Іванові дивитися, чи є великі сищі. Заставляє далі бити, бо хоче, аби кров просякла.

Знов доскіт у сінях.

Кажки, най перестане, — говорить баба, — бо ще яка напасть буде: готова біда сконати. То лиш завзяток у нім такий, а сили нема: та-ж йому лиш на чотирнадцятий рік.

Не треба було казати, бо Іван як-раз увійшов із Микиткою до хати. Микитка блідий, як стіна, трясеться на цілїм тілі, губи тремтять, як живі, а сльози течуть по лиці.

— А смакує? — каже Йван. — Це за мої напильники.

— Ото з тебе газда! Змучився: не годен уже далі бити.

— Тобі, чорте, ще мало? — каже Йваниха. — Ади, як єсь заплакався. Так за рідним батьком не будеш плакати.

— Ти гадаєш, що я плачу? То сльози сами капають, бодай їх шлях трафив. — говорив Микитка, ловив жменюю очі так, як ніс, і вирекав сльозами на землю. — Я вас мушу виєскати дідьчі очища.

— Чо' стоїш? Чому не йдеш? — обізвалася баба з печи.

— Чикаю, чи буде печи, бо як ні, то най іще бє. — Ех! запекло. Ой! пражить, як вогнем. А тепер, Ціпенюку, посиди собі! Порядно жарить. Це мене пожене до міста, як батогом. Землі не буду доступати, так хутко побіжу! Як цутовий кінь.

Микитка побіг до дверей, а з порога ще сказав:

— А ти, Йванку, не кажи нікому, що то ти мене так ізбив, бо підеш сам до арешту за то, що носік мене на кауєсту.

Як уже Микитка пішов, то Йван заговорив:

— Я не вірив у ніякі забобони, але тепер вірю, що він — відміна. Це дідько підминив свою дитину. Він так доїв дома кожному, що батько хотів уже його вбити. Але відтак гріхувався та й таки боявся кремівалу. Купив коня такого, що конєс й кусєс та й підкував на всі чотирі ноги. Думка була така, що Микитка товче собою поміж коні та кінь морєне його підковою по чолі та зробить йому аминь. Гадаєте, що лучило на нього? Де там! Кінь коннув батька, коннув пеню, коннув мене, а ця відміна лазила коневі по-під живіт, тягала за хвіст, а кінь його й не рушив.

Баба зажурилася.

— Я казала, що з цього буде якась напасть, бо він або на дорозі де залякне, або всадить тебе до арешту.

Але як кожне взялося за свою роботу, то журба щезла, а на-томісьць приченилася наново до всіх трьох слотяна нудьга.

Микитка-ж був уже далеко за селом. Жваво скавав по болоті, а брудна вода голосно свирчала і ширєкала високо з-під його босих ніг. Про біль спини не дбав, бо тішився думкою, що судовий лікарь огляне синці й через те буде Ціпенюк покараний. Цілий світ робив Микитці наперекір: дома його зневажали й били, на селі його били, від нікого не чув привітного слова, хіба тільки сварку: тим то й рад був Микитка, що й він віддячить тому світові тим же добром.

254. На торзі.

Проць і Проциха продали в місті на торзі дві курці, копу яєць, шів кірця жита та й купили порося й дві дошки карник залатати. З полудня, як мали вже йти додому, каже Проць до жінки:

— В тебе є які гроші?

— Та які? — каже жінка. — Маю ще в платівні три нові: дітям на колачки.

Проць дряпнувся нігтями по немитій потилиці та й лишив на ній за кожним нігтем рівчик, наче розилуги на ріллі.

— Ффі-їть! А мені ще треба цвнків купити. Маю (ульних¹⁾) пять крейцарів, а то треба зо двадцять цвнків. Як не стане, то даш.

Проциха справила до чоловіка обидві долоні:

— А най Бог боронить та заступить! Таке то би таких плачів.

— Говори свої! — бовтнув Проць. — Я сплюю приліплю дошки?!

Та й пішов у місто, а Проциха лишлася коло фіри сусіда Івана, що з ласки зробив їм вигоду та й забрав дошки на свій віз. Стояла неврушно на однім місці, прижмурила очі, що ціле місто здалося їй, наче в сумерку, а всякі гадки стали її зносити.

Вернуться додому вже смерком. На Івановій хаті бузюк клепатиме, а Семенові вівиці будуть біляти. Крізь стріхи сніій димок продиратиметься, а з другого кінця села заводитиме сопілка. Дмитруньо й Настуня ждатимуть їх на воротах та як тільки їх назирять, пустяться бігцем проти них. Дмитруньо зараз же й прибіжить, а маленька Настуня облішиться ззаду й стане плакати.

А Проць пішов у саму середину міста, на жидівську вулицю. В обох періях аж кипіло від жидівських скленників.

Зараз таки зачепила його горбата Жидівка з крайнього склену.

— Що купуєте, газдо? Ходить до мене!

— В тебе нема! — сказав Проць та й не подивився навіть на неї.

Жидівка вхопила його за рукав.

— Чому нема? Ходить!

Проць увійшов до склену. На помості й на полицках стояло всюди скло, триною й стухлою соломною обложено.

— Цвнки є? — запитав Проць.

— Нема цвнків. Кунить собі лампу. Дуже дешево. А світить, ц-ц-ц.

¹⁾ Всього тільки, взагалі.

— Іди, бо як ти засвітиш, то три дні тобі свічки в очах муть стояти! **Е-**

Вийшов розлючений.

Жидівка вибігла за ним.

— Чуєте, газдо, як вам треба цвиків, то йдіть до мого зятя, отам-о з другого краю вулиці. Зараз вас мій Абрамко поведе.

Та й стала верещати:

— Аврум! Аврум! Аврум!

Абрамка не було. Проць не мав коли, та й пустився йти. Але Жидівка вхопила за сардак і не пускала.

— Чикайте трохи, зараз Абрамко прийде.

— Скараскайся, мерзо! — при цім слові сігнув так сардаком, що жидівка мало носом не загорола до плиток.

Зайшов прямо до того склепу, що на дверях висіли поіржавлені ланци. Там стояв дванадцятилітній пейсатий Жидок.

— Що купуєте, газдо?

Проць визвірився на нього.

— Я з тобою не говорю! Де газда від склепу?! — обізвався сердито.

— Що-о-о? Та то все одно: я также продаю!

— Я тебе питаюся, де газда від склепу. Чуєш, чи ні?

— Зараз увійде.

За хвилю ввійшов старий Жид, сивий, як молоко.

— Ви газда від склепу?

— Я. Ну, або що?

— Продасте мені цвики?

— Чому ні? А яких вам треба?

— Бритналів. По кілько за крейцар?

— На вагу продається.

— Я на вагу не хочу, продайте на штуки.

— Ну? по крейцарю візьму в вас.

Проць як стояв, так обернувся й пішов. Вибіг старий Жид, вибіг малий Жидок.

— Верніться, газдо, чуєте?

Проць удавав, що не чує. Жидок підбіг за ним і вхопив за рукав, а Проць обернувся й ждохнув Жидка кулаком у груди.

— Уступися, кажу! . . .

Жидок відекочив, наче кіт від собаки.

Тим часом надійшов старий Жид:

— Ну, верніться, що дасте?

Я не купую. — сказав Проць і чшився, що хоче відійти.

— Чому не купуєте? Вам треба цвиків. А, бігме, нігде не діставате дешевше, як у мене. Аби я такий щасливий рік мав.

Проць став лагідніший.

Як у вас купувати, коли правите, як за рідну маму?

— Ходіть до склепу: якимсь погодимось.

Цілий час держався Жид Процевого сардака.

Проць іще не квапився йти. Став та й розмірковував у своїй голові, з кілько цвяками найменше може обійтися й кілько найбільше може за них дати, аби не рунити тих крейцарів, що в Проццях. Жаль йому було малих цуетів, що вибіжать проти нього й крізь ніс жвиндітимуть: „Де! що сте купили в місті?“

Міркував міркував і як — раз доміркувався до того, що тих крейцарів від Проццях саме не стане. Така його лють зібрала, що був би всю жидову перемолотив.

Отоді знов підступив до нього Жидок. Проць затис зуби та й справив до Жидка кулак, наче довіною:

— Набій, гнидо! бо як ти ковтну та й і не мивнеш!

Старий Жид, як би нічого, сігнув Проця за сардак:

— Ну, газдо! Що стоїте дурно? Мені треба вторгувати, а вам кушти.

Зайшли до склепу. Проць став просити Жидка:

Бійтеся Бога, Мошку, чи як вам, майте милосердя. Ви би такі чоловіка облудили. Ви собі розкладіть заробок на всіх мужиків, а не то з одного та й масество робити!

Жид став клястися: йому це йшло так гладенько й борзенько, як молитви:

— Заробок? Який заробок? Аби я так до завтра дочекав, аби я такий легкий рік мав, аби я так на очі видів, аби я так з дітей потіхи декдався, як я маю на цвиках хоч крейцар зарібоку.

Дай Боже, дай вам, Господовьку святій, щире вам цього жичу, сказав Проць та й крутив головою.

Гедасте, що не дай Боже? Таки, дай Боже! — Ну, кажіть, що дасте?

Даш по п'ять за крейцар?

Жид плочує:

Гі! На твою голову!

Гіки! . . . А по штирі даш?

Жид скушався, як кіт до миши:

Брав би-сь по штирі!

— Ні! В голову би-х ти позабивав. Та гавкай уже раз, по чому?!

Жид озлобився:

— Гавкай сам із псами!

— Їж, давися своїми цвиками! — По цім слові Проць вийшов, а Жид ще крикнув йому навздогін: Дам три за два крейцари!

Проць обернувся на порозі:

— Ая! Ще ти й прядива додам, аби-сь собі мотуз усугав, та повіснися на цвику!

Вийшов на вулицю, й здавалося йому, ніби він десь у лісі, в самій середині, а то його з усіх боків вовки обскочили й наважилися життя взяти. Місто, місто — обдирство, ошуканство, наче хто шептав йому в вухо.

Аж іде Василь, з того-ж села, самою середньою вулиці. В правій руці батіг, у лівій коновка, в коновці сушений корон, на шні дріт, а на голові три капелюхи. Спідній — старий солом'яний: середній — новий, суконний, чорний, для себе про свято; а верхній — новий, сивенький для сінка. Грицька, також про свято. Проць до нього:

— Заратуйте-ко мене хоть шісткою!

Василь махнув батою:

— Куме Процю! Та я осьде ледви тлінний: на гуску соли ми не стало. Був-ем у штайранті¹⁾, платив податок. Обібрали до сорочки, обголили до мяса, ледви з душею втік.

Проць поплився далі. Розмірковував, розраховував, а то все — не стає й не стає.

— Таки не витякне моїх грошей, треба буде докласти жоночі. — гадував Проць та й зайшов до другого залізного склепу. Там так само, як і в першій. До третього, так само: до четвертого — також так само.

Проць налякався: та це й з жіночими не стане. А паця? Що з пацям буде?!

— Мо-ой! аби вас повіхонювало що до лаби, аби на вас хвороба тяженька! — закрив Проць серед дороги на весь голос та так щиро, аж зітхнув. Ніякої ради, ніякого порятунку, хоч сядь та й плач.

Але паця? Паця мусить мати свою вигоду, аби з-під землі дістати, аби камінь зубами гризти! Християнин борше витримає й голод і холод, а німіна марніє, сохне. Воно не знає пожалувати-

¹⁾ Податковий уряд.

ся (рахувати: німша), що я голодне, що мені студено, що під мною мокро, але марніє. А воно до чого здале, як марне? Лиш гріх за нього. Християни не потребує в сало дбати. Най буде худий, як хорт, лиш аби робив. А худіба не те: як уже марна, то ні до чого та й решта. А ще нація!

Отак гадуючи, йшов Проць нога за ногою, похнюпивши голову в долину, неначе шукав що по дорозі. І не стямився, коли вчинився перед склепом, де перший раз торгував цвяхи. Жид обізвався до нього:

— А що? Правда, що ніде нема дешевше? Слухайте, Йване, чи як вам. Най страчу: дам вам по два за крейцар, та й то, бігме, нікому, лиш вам! Хочу мати добрий початок.

— Хіба на сконання початок. — бовтнув Проць.

* — Я собі рахую початок на завтра.

Проць задумався:

— Дайте по три, — спровола процідив крізь зуби.

Жид усміхнувся:

— Ну, ну! Коби я сам міг де купити по три!

В одну мить постановив Проць відоймити гроші від жінки. Як мога борше побіг до неї:

— Давай гроші!

— Які гроші? Хрестися та лизь у болото!

Проць затис кулаки:

— Чуєш, не вповідай мені мудрішки, бо-м такий добрий, щоби-м тя звів!

Проциха дивувалася:

— Тобі що, чоловіче, ти винився! А я-ж дітем що скажу?

Проць сичав здавленим голосом, як гадина:

— А ти-ж яка мама дітем? Ти не знаєш, як їх забавити?

— Спамятайся, Процю, тебе обмарило!!

— Я тебе як зараз спамятаю, то ти очі повизлять! Ти газдиня?! Вона того не питає, де нація вигодуєся, але до мене: спамятайся. Мой! Ти така газдиня? га? — справив до неї кулак.

Але Проциха й не рушилася, а ще й нахилила до нього голову:

— На! бій, бій мя! чо' стоїш? — та й захлипала.

Проць, не довго розгадуючи, занхав їй руку в пазуху, витяг платнику з трьома крейцарями й пішов до Жиди торгу добивати.

Проциха плакала: жаль їй було за дітьми, але жаль їй було й на діти, що через них та не має життя з чоловіком.

255. За межу.

— Билисте Йваниху? — запитав суддя Грицька, що стояв босий, з одною нагавицею підкоченою, в сардаці наопашки, з розкуйовданим чупром. З чупру стреміло кілька стебел соломки. Як спав у stodолі, так рано на зорях устав і почимчикував до міста „на термін до права“.

Намієць Грицька відповіла Йваниха. Протиснулася чим борше поміж людей і доти не стала, доки не вдарилася ніжними пальцями до гра-дуса, що на ній стояв судейський стіл:

— Бив, ой бив мене, кілько сам хотів! Сапов. По голові, по крижах, по руках, по ногах, де засяг... От, прошу, які спниці...

— Тихо, бабо! Я Грицька питаю!

Іванісі здавалося, що як Гриць говоритиме, то й його справа. Тому не переставала:

— Прощу сендзі... він ме брехати; буде казати, що то єго ґрунт, що я розчала сварню. А я зараз отут присягаю гола й боса...

— Тихо, бабо, кажу!

Гриць використав нагоду. Підокрався аж до самого стола й, хитро підсміхаючись, показав пальцем на Йваниху:

— Адіт, прошу найяснішого суду: вона все так, коли вона тут, у цісарськім суді, а яка вона дома. Причепиться, як рінях кожуха...

— Коли-ж бо ні! брешете, — перебила Йваниха. — То ви розбійник... Не кричали-сте, що мене заріжете? Га? шо?!

— Тихо бабо, бо замкну!

— Хіба таке: не дають говорити... — рясні сльози сперли Йванісі голос у горлі.

Грицько аж просіяв:

— Аді, маєш право! Таке-с ся віфалювала по селу: я єго до суду завдам, до кременалу піде...

— А він казав, прошу сендзі, що суду не боїться.

— Брешеш!

— Таки-с казав.

— Брешеш!

— Люди чули!

— Брешеш!

— Тихо, бо я вас зараз обоє замкну. Розділіть їх!

Два свідки, один старий, сивий, другий молодий, ухалися поміж Грицька й Іваниху.

— Бив-єсь Іваниху? — почав урядувати суддя.

— Прощу вислухати, найясніший сендзьо, я скажу, як зайшло. Ше мій небіжчик дедя, царство єму небесне . . .

— Але-ж я тебе питаю, чи-сь бив?

— Прощу, пане сендзьо, а вислухайте-ж. Бо не мете знати, як зайшло. То все з-за межі . . .

— То моя межа, — крикнула з другого кінця стола Іваниха.

— Оце твоє! знаєш? — і ткнув старому свідкові дулю під ніс, бо до Іванихи не досяг.

— Але-ж мені не треба, як зайшло. Я хочу знати, чи-сь бив Іваниху?

— Таке вона каже, що-м бив.

— Але я хочу чути з тебе.

— Я її до суду не завдавав. Чо' вона хоче з мене?! В мене сьогодні робітна днина.

— Бив-єсь? Так, чи ні?

— То було на мої питомі межі.

— Бив-єсь?

— А коли-ж я її бив?

— Я тебе питаюся.

— Аби вона так ногами збила при сконанню, дай Господоньку святій. Та де-ж я її бив? Замахнуємся з пару раз сапов, бо то на мої межі, я сапав тогди барабулю.

Іваниха прімкнулася помежи свідків та її заломила руки:

— Йой! а він що каже? Таке він бреше, не слухайте єго!

— Пиніть. — сказав суддя до инсера, — обжалований не почувается до вини. Буду вас слухати. — звернувся до старого свідка — аби-сте правду казали. Як ся називаете?

— Прощу найяснішого суду, я не зволяю, аби він говорив, то її свідок, — протестував Грицько.

— Що знаєте? — допитувався суддя свідка.

— Усе знаю, бо я з її дедем у супрузі був. То діялося не тепер, давненько, ще голодних років. Небіжчик мав пару волів ласїв, а я мав пару волів годубіх . . .

Іваниха: Аякже, аякже.

Грицько: То її свідок, я поставлю свої свідки.

Іваниха: Твої свідки шияки . . .

Грицько: Най ціле село прикаже.

Свідок: Я мав фунт на сіножатах (тепер здав-єм уже на спна, най він газдус, бо має — сьогодні-завтра: лопата та її ано! до дучі!), А небіжчик мав фунт на теплицях, таки межа в межу з його дедем.

Але газди жили в злагоді. Де то хто давно чув за таку суперечку, як тепер?! Гріхи, нічого, лиш гріхи. Мені вже на сімдесятий переступило, але моя нога ще не була в суді (аби сюда ніхто добрий не заходив!). А де-ж? Така божа динька (хто мені сьогодні за диньку заплатить?!). Чи-ж то не ліпше в мирности, в злагоді: своє пантруй, але чуже не руш . . .

Іваниха: Чуєш, що старий чоловік кажуть?

Грицько: То ти мене нарушила.

Іваниха: То мого дядя межа, я на то свідки кладу.

Грицько: Шос я тобі в твої свідки, я маю свої свідки.

Свідок: За своєв працев серце болит . . .

Іваняха: Ой болит . . .

Грицько: А мене-ж не болит?

Свідок: Але чуже гріх нарушати.

Іваниха: А шо!

Грицько: И-е!

Свідок: Шіснадцять рік я був з її дедом у супрузі, що-року я то поле орав, але сварні ніякої не було. Межу ніхто не рушав, ані ї дедьо, ані його. Худібка, коби здорова, паслася. Бо, проше най-ясншого суду, давно було шпроко: ніхто за межу не дбав, а тепер тісно, дуже тісно стало . . .

Суддя: Тут Іваниха завдала до суду Грицька за „образу гонору“, що її бив сапою. Знаєте, що за то?

Свідок: Усе знаю. Чи то лиш омраза гонору? А божа омраза! Таже вони вже штирнадцять рік . . .

Іваниха: Пятнадцять . . .

Свідок: . . . Може її пятнадцять: отої, отої, отої (показує руками) гріх від Бога, а від людей сором.

Суддя: Були-сте при тім, як він її бив?

Свідок: Шо ви говорите? А де-ж я міг при тім бути?! Та-же я вже три роки, як не віхожу в поле. А зрештов, хоть бих там і був, та де-би я йшов на головниство! Я — Богу дякувати — вже пять літ за жадну сварню не свідім. Але оця молодиця прийшла оногди до мене, як зачала заводити, як зачала плакати. — Господи твоя воля! Вувчку, каже, впадайте на Бога, будьте мені за свідка, бо на тій межі буде колісь забійство. Або, каже, він мене з світа зжене, або я його. Та й я став її за свідка. А чому-ж би ні? Та-же я з її дедом шіснадцять рік у супрузі був.

Другий свідок: то-ж само знав. А свідком він був тому, що Грицько наважився його також із світа зігнати.

Суддя пояснював Іваннісі, що образа честі або підходила під австрійський карний закон, мусить бути або при двох свідках, або на публичнім місці. А що тут ні одно ні друге не було, то — — —

Іваниха: Та-же він мене трохи не вбив. Та ще й на моїй межі!

Грицько: То моя межа.

Іваниха: Прошу сендзі дати йому фригу, бо ніяк буде на дорозі показатися. Та-же він як узяв до мене сапище, як мене хомнув по голові, то я трохи в лежу не впала.

Грицько: Иой!

Метнувся з-перед стола, поміж люди, та до сіней. Відти ніс сапу, ваги зо 3 кілограми, на держаку, довгим у хлопа. Не міг борзо прихатися поміж людей.

А прошу, газди, а проступіться-ж!

Газди поволі проступалися.

Ану — трохи набік: сапу чоловік несе. — один одному подавали.

Ади, прошу найяснішого суду, подивіться. Та тут є чим бити? Та це легке, як перце; спосібна дуже сапа, — говорив Грицько, поставивши собі сапу на обидві долоні та й підтрясаючи нею, наче дитиною, аби не плакала.

Але суддя викликав уже другу справу. Заплакана Іваниха й сивлючий з радости Грицько мусіли вже йти додому.

Якийсь газда з-під печи став на пальці, витягнув шию й дивиться по-над голови на ту сапу.

— Що гадаєте? Зеліззя. Як би так порядно ковтнув по голові, добрий би знак зробив! — говорив до свого сусіда.

А ще, як у яку годину! — відповів сусід.

256. Зле діло.

Суддя Кривдунський, заговоривши при розправі ласкаво до Олени, глянув крадьки перелякано на адвоката й на свого писаря, чи вони принакром не взяли йому за зло ту ласкавість, або чи не сміються з нього. Кривдунський, навряд усім приписам і законам, уважав за нормальні відносини судді до мужички, щоб на неї насварити, накричати й казати її за двері викинути.

Але її худеньке, біле лице, як із мarmору виточене, всю увагу судді стягало на себе й не дозволяло йому примітити, що Олена

в мужицькім одягу. На тім лиці не було ані одної зайвої зморшки, а все-ж таки видко було на нім тершіння, неначе білу хмарку на місяці.

„Що ви за одні?“ — запитав її суддя ласкаво і власне тепер поглянув перелякано на писаря й на адвоката.

Олена показала рукою на мужика, що його саме розправа переводилася.

„Я жінка Семенова“, — відповіла таким голосом, що здавалося, ніби це не Олена говорить, але якась мущка близько над вухом брешить.

Суддя підніс брови вгору, наче здивувався, що й таке створіння може бути замужем.

Олена-ж тим часом далі говорила:

„Прощу ясного суду, ми вернемо гроші, що взяв чоловік, бо то не було ніякої продажі. Як же ви купували той ґрунтьєць, Бога бійтеся. Петре!“

Із цими словами обернулася Олена до малого солоденького мужика в роздертій під пахою кожущині. З-під пахи стриміли йому три космики чорної вовни, як грубі найжені вуся.

„При свідках купив“, — відповів Петро й одвернувся від неї. Олена поступила кілька кроків так, аби стати Петрові до лица: „То все крадьки зроблено“. — брехала до Петра, притакуючи собі головою. — „А хто-ж робив той ґрунтьєць продажний? — кажіть, Петруню, знала я за то? Чи ви мені хоть марне словечко сказали? На що-сте вихали йому гроші так, що я не бачила?“

Петрові виступили смуги на лиці, червоні, як розкраяний буряк. Трохи від Олени відступився й борзенько заговорив до судді:

„Бігме, вона знала, вона все знала.“

Олена підступила знов ближче:

„Ой, не говоріть неправду, бо гріх. Та-ж ви його витягли з хати на хрестини. А то-ж чувана річ, аби на хрестинах та ґрунт продавати?“

Петро червонів та й бився кулаком у груди:

„То все не так, бігме, не так. Я зараз присягаю!“

„Присягніть, присягніть, Петруню!“ — приговорювала Олена.

„От-же, бігме, присягну!“

Грубешький адвокат хитро підсміхався. Щоб висвободити свого клієнта з клопоту, встав, підперся грубимп руками на стіл і витягав коротку шню.

„Вона тут ні при чім“. — говорив до судді, ніби докоряючи йому, що допустив без потреби Олену до слова. — „Грунт інтабульований на Семена: вона не має тут що говорити.“

Олена підбігла до адвоката, потім назад до судді, а потім до Петра:

„Я маю з ним діти“. — жалувалась вона. — „Четверо дрібних дітей. Що їм із тата, з мами, як лишаться без ґрунту? Кривда буде, прошу ясного суду. Відки ви, Петре, дібрали такого сумління, аби потай мене відібрати дітям ґрунець?!“

Суддя бачив, що як би Олена мала більше фізичної сили, то сталася-б тепер причиною авантюри. А ще чув на собі докір адвоката, що без причини допустив її до слова. Тому стягнув брови і скричав:

„Тихо, бабо, бо зараз замкну!“

Олена побігла борзенько в кут і гляділа звідти перелякано то на суддю, то на адвоката. Адвокат подивився радісно на Петра й моргнув до нього ніби: Вважай, чоловіче, якого заступника маєш: сказав слово і все вийшло добре.

Але Петро червонівся далі. Був поконаний і засоромлений. Він почував підоту свого вчинку сувроті мужицького права, бо купив ґрунт непродажний, з межі дрібних дітей, потай жінки. Йому здавалося, що вся вага цієї розправи — доказати, що він не крадьки купував. Не мав відваги оправдуватися перед суддею, бо не знав, чи по Оленській обороні суддя йому повірить. Але перед адвокатом міг, бо заплатив йому за віру.

„То не зробилося так приханиць“. — розповідав адвокатові. — „Цілі два роки ми мали заєдно за це бесіду. Може неправда, Семене?“

Семен заметушився. Дотепер стояв цілий час похнюплений і словом не обізвався.

„То таки, Петре, діялося на хрестинах“. — відповів несміливо й нерадо, як та дитина, що її вбють і змушують казати, що вже більше не буде зле робити.

Петро розклав руки широко, як би мав обняти щось дуже грубого.

„Як то?! — дивувався. — А ви-ж мені раз казали, що продали-би-сте ґрунт, лиш аби дучився добрий кунець?“

„Але я це казав, що маю ґрунт на продаж, що в мене ґрунт продажний“. — говорив Семен также несміливо й нерадо. Чув свою провину перед жінкою й перед дітьми.

„От на, маші!“ — сказав Петро й чухався в голову.

„Які-ж то ви дивні!“ — говорив адвокат, стягнув праве лице й прижмури́в праве око, даючи тим порозуміти, що він думає: дурний, а ні: дивний. — „Та то все одно, чи на хрестинах, чи на похороні, чи на весіллі. Згодили-стися, дали-сте завдаток, а тепер хоть доплачайте, най вам ґрунт дає, а ні, то най вертає подвійний завдаток.“

Але ця мова ні трохи Петра не заспокоїла. Він мився, червонів, переступав із ноги на ногу.

„То, бігме, не було крадьки!“ — клявся і просив очима адвоката й суддю, щоб йому повірили, або щоб хоч сказали, що вірять.

Суддя знетерпеливвся. З доскотом відсунувся з кріслом від стола й ударив кулаком книжку.

„Шкода часу! Відступашь йому ґрунт?“ — зверещав на Семена.

„Кривда буде, пане!“

„Вертай подвійний завдаток! Коли даш сто ринських?“

„Кривда буде, пане.“

„А ти хочеш подвійний завдаток?“ — звернувся суддя до Петра.

„Що мені з грошей?“ — відповів Петро й одвернувся від Семена так, щоб він не міг йому в очі заглянути. — „То не було крадьки. Скарай мене сила божа! При людях...“

Олена не дала йому докінчити. Прибігла і стала йому прямо до лица.

„Беріть, беріть. Петруню, ґрунтєць із помежи четверо дрібних діточок!“ — грозила йому пальцем і протирала очі рукавом.

Петро відвернувся й шукав очима порятунку в судді.

„Я здаюся на ласкавий суд!“ — сказав твердо, ніби сердито.

„Приймай подвійний завдаток!“ — і собі-ж сердито сказав суддя.

Олена зайшла знов Петрові перед обличчя і знов протирала очі і грозила пальцем!

„Ой, не заґрієтєся спритєською кривдою.“

Петро благав очима в судді порятунку.

„Марш, бабо, за двері!“ — заверещав суддя. — „я для неї хочу добре зробити, а вона мені перешкажає.“

Вона борзенько побігла до дверей, виїшла до сіней, зачинила за собою двері й поклала до них ухо. Слухала з таким напруженням, що здавалось їй, почувла-б, як трава росте. Отже, окрім гамору, нічого більше дослухатись не могла. Чи з невігідного стання, чи може з нетерпеливого дождання, дріжала всім тілом, як на морозі. Пробувала кілька разів дотулитися клямки, але клямка дзвеніла під дріжачою

рукою. Її Олена хопала за кожним разом руку назад, неначе-б поцеклася.

Аж знаenzaцька відчинилися двері, а Олена вхоплюлася міцно правою рукою за одвірок, щоб не влетіти до середини. Уперед вийшов Петро скорою ходою, а за ним пхається перадо Семен. Олена видивилася з боязнею на нього, а він спустив очі під її поглядом і оглядав широкі шєки своїх чобит.

„Маю вернути подвійний завдаток“, — обізвався він так нерадо, неначе кожне слово, промикаючись крізь горло, дерло його, як ячмінний колос.

Олена піднесла обидві долони вгору й ловилася за вухо й за чоло.

„Йой! йой! запродав сумління!“ — говорила тихенько, потім шєнтала ті слова, а потім тільки рухала зубами.

Петро став оддалік від них, але йому не дало довго встояти на місці. Приступив до них і силів пальці над грудьми й спустив їх кільки мога в долину.

„Жінко добра! на який же я спосіб запродав сумління?“ — сказав твердо, але червоні смуги виступили йому знов на лиці. От-же таки дивився відважно Олені в очі.

Вона знов забрєніла, як мушка, і майже за кожним словом при-такувала собі головою.

„Та ви його візьмете на хрестини, а він напєтєся, прийде до дому та й бійку счинає. А як-же, бійку счинає“, — додала ніби того, що Петро їй не вірить, хоть він мовчав.

„Як він напєтий прийшов, то й за волосся мене водив, і ще й кулакував. Кров із мене цюркою лялася...“

Семен поглянув на неї, почухався в голову й усміхнувся заклопотано. Потім спустив знов очі в долину.

„А що-ж я вам винен?“ — запитався Петро.

„Я на нього нічого не кажу“, — говорила Олена. — „Він добрий чоловік. Як тверезий, то й послухає й зробить. Але натура зла, натура зла“, — повторювала все чим-раз тихше й тихше.

„А в нас четверо дітей“, — сказала голосніше й погрозила пальцем. — „Усі люди дивуються, звідки в таких паскудних людей такі прекрасні діти.“

Уста їй дрижали, на очах виступили червоні жилки, а вона оглядала чоловіка, ніби шукаючи тої краси, що перейшла на діти.

Потім одвернула голову від чоловіка, подивилася Петрові просто в очі й заломила руки:

„А на що-ж ви крадьки, потай мене, ґрунтьєць купували, а тепер би ще послїднїу коровинїу продати на подвійний завдаток?“

„Та бо чекайте, годїть!“ — миявся Петро і сиравив лїву руку до Олени, „що-ж тут було крадьки?“ говорив до Олени, а побачивши, що не переконає її, звернувся до Семена „Яка-ж тут була крадена рїч?“

Семен підняв голову, але не дивився ні на Олену, ні на Петра. „Вона таки за то нічо не знала“, сказав нерадо їй хутенько глянув у бік, бо спїткався з Олениним поглядом.

Петро стис плечима, а потїм ударився об полї руками.

„А най вам Господь Бог заплатить за мою кривду! Вернїть менї мої грошї та най вас обминаю десятов вулицев“, сказав борзо їй з притяском. „Ходїть назад до суду, аби там записали“, — додав сердито.

Коли ввійшли назад до середїни, суддя піднїс високо брови, розкрив широко очї їй дивувався, що ось то раз серед безконешного числа сірої мужичнї найшлися звїдкнєсь йому знайомї лиця. Тїльки не мїг собї пригадати, звїдки він їх знає.

„Ах, та це тї, котрих власне справа скїнчилася“, — сказав адвокат, відгадуючи заклопотання судїї.

Кривдунський спустив брови і стягнув уста до смїху. Йому припала до вподоби та думка, що мужиків неможна так пїзнавати з обличчя, як инших людей.

„Що-ж ви ще скажете?“ — запитався, а та усмїшка придала його голосовї якоїсь ласкавости.

„Ми, прошу пана, вже полагодилися“, — сказав коротко Петро.

„Як то?“ здивувався суддя. „Другий раз?“

Петровї повидїлося, що цєю другою злагодою зробить панам прикрїсть. Тому низенько поклонився їй додав песмїливо:

„Так, так. Я вже не хочу подвійного завдатку. Семен вертає менї мої грошї.“

При цих словах поглянув на Семена їй на Олену нїби: „Помагайте менї, бо їй ви до цього примїшнї.“

Олена порозумїла той погляд. Підступила хутенько до столовї і, нахильюючи голову, нїби кланяючись, заговорила: „Ми, прошу ясного суду, з Петром сусїди. Нам не треба сварки, ми в злагодї.“

Адвокат ісчервонївся і став судорожно мняти нашїр у руках.

„Ти здурїв, чоловіче!“ скричав на Петра. — „Маєш судову угоду, то якого лиха ще тобї треба?“

Петрові знов виступили червоні смуги на лиці, нагадав собі, що обіцяв іще доплатити адвокатові, як дістане ґрунт, або відбере подвійний завдаток. Чувся тепер двічі винуватий. Одно, що навряд мужицьким звичаям купував непродажний ґрунт, а друге, що не додержав із паном нечистого діла. Бо — на його думку — пани тільки на те, щоб робили кривду людям і, як уже тебе нечистий торкне на зле діло, та й пан тобі при тім помічний, то вже треба лізти до кінця в болото. Тому Петро мовчав та тільки прів і червонівся.

Суддя засоромився, бо здавалося йому, що хоч йому мужики тільки голови набили, то він таки не впрозумів справи. Думав, думав і додумався до того, що певно купна жадного не було, що Семен шяк, або дурний, і Петро його ошукав. Щоб свою помилку направили, грізно подивився кругом себе (це мала бути повага) і сказав до Олені:

„Іди з чоловіком на долину, най йому куратора нададуть, бо він марнотравник. Або най перешше ґрунт на тебе, бо його ще не один ошукає.“

Всі троє швидко поклонилися.

Як вийшли за двері, ще раз пришептали в сіднях.

„Що-ж тепер робити?“ запитався понуро Семен.

Петро сняв із радості. Силою здержував усмішку.

„А я вам скажу“, — говорив пошепки й підніс палець до ока, ніби зраджуючи якусь велику тайну. — „Не йдіть, де надають куратора, бо там задурно. А пани дурно нічого не роблять. Ви йдіть до нотаря та перешніть ґрунт на жінку. Заплатите порядно, але він вам добре зробить.“

„Про мене“, згодився Семен.

Петро не міг довше здержатись і засміявся. Тішився, що втік од злого діла.

„Ще вп. Семенхо“, сказав, щоб надати причину своєму сміхові. — „ще ви будете потай чоловіка ґрунт продавати.“

Олена поглянула на Петра. А побачивши його сияюче й утішне лице, усміхнулася й собі. Але той сміх був супроти Петрового щирого сміху такий, як темної ночі на краю обвіда світло далекої, тихої блискавки без грому супроти ясного сосяшного світла.

XXII. Володимир Винниченко.

257. Записна книжка.

Тікати було вже нікуди: поперед нас слалось рівне й безкрає поле, а позаду з села гналась ціла юрба люду. Попереду всіх біг стражник і кричав:

— Ге-ей! А ну, гей там! Підожди!

І вмахував над головою в себе рукою так, ніби поганяв волів.

Зупиняємось? — безнадійно сштав мене Антип.

Зупиняємось.

Ми зупинились. Антип вирвав стеблину жита і, покусуючи її, дивився до села на погоню. І погляд йому був понурний та блискучий, як промінь сонця з-під чорної навислої хмари.

— „В калопі?“ — посміхнувся я до його.

Власне кажучи, смішного в нашому становищі було мало. Найменше, що з нами могло статись, це те, що нас побють, звяжуть, і поводочать в повітову тюрму.

Антип теж похмурно посміхнувся.

— Бач, я казав, що треба з вечора виходити з села.

— Де твої проклямації? — живо перебів він. — ховай в жито! Швидче! Сідемо обидва, ніби стомились . . .

Ми помалу сіли під житом. Я витяг з-за пазухи пак проклямацій, які zostались у нас ще на одно село, і не одвертаючись од жита, вирив руками ямку, поклав туди пак і засипав землею. Наверх патрусив траву.

— Так . . . — екося озирнувши мою роботу, промовив Антип.

Погоня наближалась.

Поранкове сонце стояло над церквою і ще не встигло випарити всю росу, і вона, як слези дитини, що тільки що плакала, невинно й зворушливо блищала в траві. Прощай, росе!

Потім я підвів голову. Погоня вже недалечко була, але бігла тихше. То підійдуть, то знов, побіжать. Стражник одною рукою придержує шаблю, а другою широко махає то взад то вперед, немов одбивається від когось позаду. Іноді озиравсь і щось казав дядькові.

який біг зараз же за ним. Трохи оддалік бігли ще люди, а коло їх куна діворя.

Антип похмурно кусав стеблину і чудно бігав очима навкруги, немов шукав чогось.

А я нічого вже не шукав. Чого там дурно тратити сили, пускайсь на дно та й усе.

Ось зовсім близько. У стражника руденька борідка, очі напружено, гостро втолені в нас. На грудях у такт підстрибує шнурок від револьверу. Лице червоне, задихане.

Раптом Антип стріпнувся, повернувся до мене й швидко зашепотів:

Слухай: я хочу спробувати одну штуку. Старайсь робити як я. Чуєш? Я хочу . . .

Але докінчити не встиг. Перед нами вже стояв стражник і, трудно дихаючи, розглядав нас. З-за плеча його виглядало злякано-зацікавлене лице дядька.

Ну, вставайте! Ходім! суворо хитнув головою стражник.

Я не рушився, ждучи, що робитиме Антип.

Цей помалу підвівся, став на свої довгі, тонкі ноги й почав мовчки розглядати стражника. Пильно, серйозно, з виразом поважності. На лиці ніякого замішання, хвилювання. Нарешті, зупинившись на лиці злегка здивованого поліціанта, спитав:

Ты чинь сельской полиции, голубчикъ? Неправда-ли?

„Чинь сельской полициі“ ще більш похмурився.

Ну, то що? Ну, ти, вставай!

Я теж устав.

Куда же ты зовеш насъ идти? И зачѣмъ оставилъ насъ? спокійно, з цікавістю запитав Антип.

Зараз побачите! Ну, марш! Данило ставайте збсу. Та глядіть, як що, так ломакою прямо по голові . . .

У Данила в руках справді була паличка, яку по справедливості інакше й не можна було назвати. Він став коло мене і, косо позираючи, наготовив свою зброю. Почувалось, що людина на своїм віку не бувала часто в таких становищі. Взагалі, Данило нічого абсолютно страшного з себе не уявляв. Мав собі великий ніс, але він був задертий до гори, ніби весь час зазирає до своїх товаришів, кругленьких карих оченят. Борода скуйдовчена, губи злегка одвислі. Вчувалось, що людина ця, коли її про щось запитати, наперед трохи подумав, потім питає „як кажете?“ а тоді вже одповість вам щось таке, про що ви сами давно знаєте. Але ломаку держав серйозно й уважно.

— Ну, рушай! — шарпнув стражник за рукав Антипа.

Антип зробив строге лице.

— Позволь, милый человекъ, такъ нельзя . . . Какъ чинъ полиціи, ты долженъ объяснить людямъ, почему остававливаешь ихъ. Это — во-первыхъ. Далѣе: исполняя отвѣтственную обязанность охраненія порядка и тишины и при томъ, будучи э . . . э . . . конфиденціально приставленъ къ исполненію существующихъ законовъ Россійской Имперіи, ты долженъ не нарушать оныя, а наоборотъ, поощрять и подавать примѣръ. Понялъ?

І Антип навѣть витягнув перед своїм довгим блідим носом палець і хитнув повчаюче головою.

Лице Данила стало виявляти наплив, очевидно, несподіваних переживань. Очі йому поширились і забігали то на нас, то на стражника. Губи ще більш одвисли.

Але я був також здивований: при наших мужицьких штанях, свитках, чоботях і т. н. російська мова як-раз було те, що могло нас цілком затокмачить у „калошу“.

На стражника це, дійсно, зробило відповідне вражіння. Він озирнув нас, потім хитнув до Антипа головою й коротко сказав:

— Покажи паспорт!

Я понуро стис губи й одвернувся. З цього йому й треба було почати.

— Паспортъ? Вотъ это — правильный твой вопросъ, похвалив Антип. — Да . . . такъ именно слѣдовало и начать. Но безъ грубостей, вѣжливо, строго. Да . . . Но тебѣ мы все таки не покажемъ . . . Тебѣ нельзя. Исправнику, становому еще можна, но нижніе чины не могутъ смотрѣть . . .

Тим часом надбігла друга частина погоні: дядьки і дівчора. Дівчора зараз же поховалась за ноги дядьків і визирала з-за них, як з-за дерев.

Дядьки шепотілись і поглядали на нас. Всі сопли від швидкої ходи.

— Ну, када так, так марш! Нічого тут! — хитнув рішуче стражник головою. — Рушайте, Данило!

— Подожди, не торопись . . . — поважно простягнув руку до Данила Антип і повернувся до стражника. — Еще разъ спрашиваю: по какому поводу ты позволяешь себѣ остававливать прохожихъ на дорогѣ?

— Семенюк! — раптом підняв голову стражник до дядьків. — Это вони?

Серед голів одна посміхнулась, хитнулась і промовила:

Вони самі . . . От той, вищий, кидав до мене, а вищий у церкву . . .

— Що „кидав“? — здивовано спитав Антип.

Я теж непорозуміло дививсь навкруги.

Уже забули? — добродушно посміхнулась голова Семенюка. Бамажечки . . . З красними печатами . . . Проклямації . . .

Всі гостро дивились на нас.

Але як би ці дядьки разом з стражником раптом перевернулись в китайську депутацію, що нас закликала-б на царство до їх, — на лиці Антипа не виявилось би більшого здивування, ніж тепер. Ні страху, ні ніяковости, а тільки здивування: видно, що чоловік всього сподівався, але проклямації . . .

Він глянув на мене, на стражника, на дядьків. Я теж глянув на його, на стражника, на дядьків.

— Кагь ты сказаль, мужичекь? — нарешті вимовив Антип до Семенюкової голови.

А так, як чув . . .

Проклямації??

Ато-ж . . .

Антип глянув на мене, я на його.

Вы что-нибудь понимаете, Ксенофонтъ Сократовичъ?

Чого йому спало на думку так історично прозвати мене, я не ав часу ні думати, ні дивуватись, але стиснув плечима і промовив:

Ничего не понимаю . . . Диогенъ Эмнедокловичъ!

Странно . . . Очень странно . . . Такь, значить, въ вашей деревнѣ эту ночь были разбросаны прокламації?

Стражник пильно дививсь на його. Але Антипові ніколи було займатись переглядуваннями з якимсь там стражником.

Отвѣчай же, когда тебя спрашиваютъ? — нетерпляче й строго крикнув він.

Та ти што кричиш? Диви, сволоч. Лазить тут, приставляє всякі зашери та ще й . . . Ступай січас! Данило, тягніть його!

Данило несміло взяв мене за руку. Я строго глянув на його, і він пустив її.

Стражник чогось почував себе страшенно розсерженням, навіть ображенням. Але Антип мовчки строго дививсь на його і не рушавсь. Потім помалу повернувся до здивованих голів дядьків і, пайшовши, гострепьке, добродушно іроничне лице Семенюка, уважно й строго спитав:

— Н ты, значить, утверждаешь, что мы разбрасывали прокламації?

Ато-ж . . . Утверждаю . . . насмінувато хитнув Семенюк головою.

— Своими глазами видѣль?

— Своими. Не позиченими.

Говорив він упевнено, але на нас чекаюче-пильно дивилось декілька пар серйозних очей.

Хорошо. Твоя фамлія Семенюк? Ксенофонтъ Сократовичъ, — поважно й строго повернувся до мене Антиц. — запомните: вотъ этотъ крестьянинъ съ нецельной бородкой й . . . — він знов пильно озирнув Семенюка — и сѣрыми глазами называється — Семенюкомъ.

— Слушаю, Діогень Емнедокловичъ.

— Ну, та що буде? — посміхнувся Семенюк, але по лиці йому пробігло щось трівожне. Він глянув на стражника, на Данила, на нас.

— То будетъ, різко й строго повернувся до його Антиц. — что бываетъ тѣмъ, кто даетъ фальшивыя показанія. Ты этимъ отвлекаешь начальство отъ настоящихъ преступниковъ. Ты укрываешь ихъ! Понялъ? Ну, идемъ въ деревню.

Більше обяснитись він не хотів. Справа виявлялась настільки серйозно, що він мусів поспішати в село.

Він пішов. Потім несподівано повернувся до стражника й сказав:

— Ты хоть и грубъ, но службу свою исполняешь хорошо. Молодчина . . . Ксенофонтъ Сократовичъ, у васъ есть напиросы?

Я вияв цигарки, ми зупинились і закурили.

Погоня наша переглядалась. Стражник пильно й похмуро позиравав на нас. Похвалу Антицову він вислухав мовчки, не посміхаючись, тільки скося подивляючись то на мене, то на Антица.

Власне кажучи, я стільки-ж розумів тепер Антица, як і вся погоня. Хіба що одні хлопчики ні в чому не сумнівались і твердо були переконані, що спіймано щось страшне. Тому радісно бігли поперед нас, підтягували напвидку штапці і кричали:

— Піймали! Піймали!

Йшли всі мовчки. Часом Антиц повертав до мене своє виточене, суховате лице з блідим носом і говорив що-небудь заплутане, де часто попадалось імя губернатора або поліцмайстра. Говорив заклопотано, щось міркуючи про їх, турбуючись, що не зможе сповістити їх про щось.

Осторожа нана прислухалась до наших слів і Семенюк шептався з дядьками, йдучи позаду.

Степ хвилями біг до краю неба і тихо шелестів зелено-сивим колосом. Часом поважно й ліниво, ледви ріжучи повітря, пропливав над нами ворон і зникав у блідо-синій долнині. На нас не звертав ніякої уваги, мало чого люди між собою не виробляють, у його своя мета. Я довго провожав його очима.

В селі нас ждали. Біля воріт, на порогах хат, на перелазях стирчали людські голови і, на зводячи очей, повертались за нами. Часом перегукувались з погонею і робили де-які уваги, які торкались більше деталей нашого арешту, ніж провини.

Так, наприклад, один дядько з вилами в руках пильно обдивився нас, потім заклопотано звернувся до Данила і спитав:

— А сіль є?

Данило й я подивились на його. У Данила очі стали кругліші. Яка сіль?

— А на хвіст сипать . . .

Стражникові не подобались його питання.

— Одойді вон! — сердито крикнув.

Дядько зушнівся, пропустив нас, підморгнув заднім на стражника і не пішов далі.

Мені він подобався. Подобалось, як він поглядав на нас. Правду кажучи, такі погляди попадались частенько. Але стражник чогось почав хвилюватись, якоесь підривнявся і, коли Антип зупинивсь, щоб поправити щось коло чобота, сердито, роздратовано закричав:

— Ну, скарей там! . . . Довольно манери приставлять! . . .

Антип підвівсь, мовчки здивовано подививсь йому в лице, потім тихо й повчаюче промовив:

Это чинъ полиціи такъ позволяеть себѣ? Нельзя. Нельзя такъ.

Ну, базікай там! Іди, говорю! — чогось надзвичайно злісно крикнув стражник. — Тоже в разговорі ще . . . От я тобі покажу разговорі . . .

І додав таку лайку, від якої Антип моментально зупинився, подививсь на стражника, потім повернувся до мене й коротко спитав:

Слыхали?

Слыхаль . . . буркнув я.

Антип більше нічого не сказав. Рішуче й строго попрямував далі. Лице виявляло непохитність.

Але я йшов, похиливши голову. Мене брала досада: ішов би вже мовчки, ні, треба ще на сміх себе виставляти.

У волості нас теж уже ждали: з вікон виставлялись голови, а коло дверей ганку товпилась ціла юрба люду. Всі вони, розступившись, дивились прямо нам в лице. і де-хто хмурно мовчав, де-хто посміхався, більшість же голосно і з страхом цікавилась шійманими „жуликами“.

Ввели в „присутствіє“. Там уже теж був народ.

— Ну, есть! Сноймали! — хмуро проговорив стражник. —
Давайте, старосто, понятих, нада січас їх до справника.

Коло столу стояв невеличкий дядько з кострубатою головою і рідко розставленими очима. Плехенький піджачок, ситцева сорочка під жилеткою, вигляд заклопотанности, забитости. Так і уявляється, що прийде цей дядько додому, а дома лазить голодна, псклива дівтора, чіпляється за чоботи, канючить, жінка лається, а коло порога стоїть уже соцький і кличе „до начальства“. Через що його вибрано на старосту, — невідомо.

— Так оце ті? . . . Ага . . . бігаючим поглядом озирнув нас цей староста. — Ну, так що-ж? . . . Як понятих, то й понятих . . . А ну, хто за понятих? — задер він голову до юрби.

Але тут вмшався Антип. Він ступив трохи вперед і ввічливо, але спокійно й навіть строго звернувся до старости:

— Подожди немного . . . значить ты староста?

Староста здивовано глянув на його.

— Ну, я . . . То що?

— Хорошо. Пока ничего. Значить, это ты отдалъ приказаніе задержать насъ на дорогѣ?

Тон був такий, що мимоволі староста одповів:

— Ну, хоч би й я, так що?

— Ничего. Продолжайте свое дѣло.

І Антип спокійно замовк.

Староста непорозуміло дививсь на нас.

— Так що-ж буде з того, що я? Ну, я, так що?

— Ничего, ничего . . . — заспокоююче промовив Антип і чудно посміхнувся. — Выбирайте понятыхъ и отсылайте насъ къ исправнику . . . Мнѣ только нужно было удостовѣриться, кто въ этомъ виновать, ты или стражникъ. Продолжайте.

І, звернувшись до мене, прошенотів:

— Не стій же таким ошудалом. Підгравай. Діло йде.

При цьому вираз лиця йому був солідний, спокійний, ніби він діливсь зо мною якимсь важним служебним спостереженням.

Я хитнув головою.

Староста й стражник теж щось шепотіли між собою.

Виновать! раптом знов звернувся Антип до їх. Вони обоє зараз же озирнулись до його. Юрба тихо шусукалась.

Виновать. Я хочу васъ спросить: можете ли вы намъ дати точное и ясное представлєніє нашої вини, за которую вы насъ арестовали?

Староста не зрозумів.

Що кажете?

— Я говорю, можете ли вы сказать, за что насъ арестовали? Если хотите, отвѣчайте, не хотите, не нужно. Но предупреждаю, вамъ же хуже будетъ, если не отвѣтите. По закону вы обязаны отвѣчать.

Про те, щоб спробувати оправдуватись або дати їм зрозуміти, що вони помилились, він навіть не згадував.

— За що арештували? А за те, що бунтуєте народ. Проклямачій піддядаєте людям.

Свідѣтели есть?

— Та що ви йому базікати там даєте! — раптом зачувся позаду густий обурений голос. — Він їм баки забиває, а вони роти порозивляли! В мордаку йому, та й уся розправа!

Ми всі озирнулись. В кутку стояв високий, гарний дядько з чорною пишною бородою і сердито насуленими бровами. Одягнений був добре, очевидячки селський багатій.

Антип ніби не розібрав, звідки йшов голос. Прижмуривши очі, він водив ними по юрбі. Нарешті, наглядівши багатія, аж перегнув до його голову й з спокійною погрозою спитав:

Это ты, кажется, сказалъ?

Багатій ще більш розсердився.

— А ти на кого це тикаєш? Халамидро! Я тебе як тикну тут, так аж ногами вкренешся!

— Та бить їх! . . . Чого там! В мордаку! — зачулись за ним сердиті голоси з юрби.

Антип вирівнявся і, ніби нічого не чуючи, строго коротко кинув до багатія:

— Какъ фамилія?

Ніхто, очевидячки, нічого подібного не ждав.

Всі притихли й стали переглядатись, — хто з усмішкою, а хто з неспокійним непорозумінням.

Але багатій аж почервонів увесь.

— Та ти хто такий, що хвямилії спрашуєш?! Твоя як хвямилія?

Антипове лице ще більш стало холодним, неблагано-грізним.

— Не хочеш сказати? Хорошо. Староста, ты за это отвѣчаешь отдѣльно. Это ты замѣть себя . . . А тепер . . .

Він помалу, поважно й з таким виглядом, який ясно говорив, що він не хотів, але примушений це зробити, підняв руку, засунув її за пазуху й урочисто, повагом, виняв свою . . . велику зашнену книжку, в якій він рахунок своїм видаткам і прибуткам. Так же помалу розгорнув її, витягнув олівець і звернувся до багатія:

— Єще разь спрощаю: какъ твоя фамилія?

Як тільки в руках Антипа з'явилась книжка, в присутствії раптом стало надзвичайно тихо. Посмішок уже не виднолось. Очі всіх, як головки булавки до магнету, повернулись і влялись у книжку. Староста то бігав стурбованим поглядом по присутствії, то знов зупинявся на книжці. Видно, рішуче був збитий з панталіку. Стражник непокійно заворушивсь, обсмикнув свою казенну сіру сорочку і взявсь рукою за шаблю, ніби хотів стати „смирно“.

А багатій з червоного зробився жовтим, і очі його були вже не сердиті, а немов злякані, немов знепокоєні.

Всі стояли, як загіннотизовані.

Я зрозумів, що треба кувати залізо, поки гаряче. Враз схопився, озирнувся, підхопив табуретку й підставив Антипові.

— Извольте присѣсть. Діогень Эмнедокловичъ. Можетъ быть чернила подать вамъ?

— Да-а . . . Чернила бы лучше . . .

Я з готовістю кинувся до столу, схопив з його все і одною рукою подав ручку, а в другій став держати чорнило.

Він помалу умокнув ручку й наготовився писати.

— Такъ не желаешь сказать своей фамиліи? — повернувся до багатія. Той ворухнувся, але я не дав йому нічого сказати. Швидко повернувшись до Данила, що стояв біля мене зо зляканим, витріщеними очима й з ломакою, я зробив строге лице й хутко крикнув:

— Какъ фамилія этого чорного? Скоро!

— Клим Сидоренко! — машинально випалив Данило, широко дивлячись на мене.

— Клементій Сидоренко, Діогень Эмнедокловичъ, — угодливо нахилився я до Антипа.

— Ага! Отлично . . . Хорошо . . . Кле . . . мен . . . тій . . .
 Си . . . до . . . речі . . . ко . . . Хорошо. Какъ називається это селеніе?

— Какъ називається это селеніе? — строго звернувся я до стражника.

— Мандриківка, — злегка впрівнявся стражник, напружено слідкуючи за Антиповою рукою.

— Мандриківка, Діогенъ Эмшедокловичъ! . . .

Староста ще бiльш стурбувався. Ззаду почалась шумотня. Видно було, як поспішно один за одним дядьки просковзували в двері і юрба ріділа.

— Так, хорошо . . .

Староста рантом пригладив волосся, прокашлявся й, несміло глянувши на книжку, промовив:

— Ну, хорошо, господа . . . Позвольте-ж спроситья вас, хто-ж ви такі будете?

Антин не сразу одновів. Устав, вернув мені ручку і, не закриваючи книжки, повернувся до старости.

— Кто мы такіе, голубчикъ, мы скажемъ исправнику. Понялъ? Исправнику это скажемъ. Это, кажется, здѣсь Михайль Андреичъ исправникомъ? . . . — повернувся він до мене. — Ахъ, нѣтъ. Михайль Андреичъ въ другомъ уездѣ . . . Да, мой милый, кто мы такіе, ты это скоро узнаешь. Да . . . Ну-съ, мы готовы. Давайте понятыхъ и можно отправиться. Только я просилъ бы непременно съ нами отправить этого господина . . . какъ его? . . . він зазірнув до себе в книжку, . . . этого Сидоренка. И затѣмъ того, который утверждаетъ, что мы разбрасывали прекламаціи. Какъ его . . . Мы . . . Семенюкъ, кажется! Да, да! Такъ вот и его тоже. Гдѣ онъ?

Я хутко повернувся і почав шукати очима Семенюка.

Гдѣ Семенюкъ?

Семенюк стояв десь аж у дальньому кутку. Всі зараз же розступились, даючи йому дорогу й поглядаючи то на його то на нас.

Подойди-ка сюда, Семенюкъ! — хитнув головою Антин.

Семенюкъ, ступай сюда! — крикнув я.

Семенюк несміло виступив, глянув на старосту, на стражника й пробурмотів:

Чого-ж мені їхать? У мене время нема . . .

Антин усміхнувся:

— Ничего, голубчикъ, у насъ тоже не было времени, а ты задержалъ насъ. Вотъ расскажемъ исправнику, какъ мы бросали

прокламації, а тогдa ужъ увидишь, будеть ли у тебя время . . . Ну, староста, давай понятыхъ, нужно отпразнитъся, вамъ некогда. А вы, господа. — звернувь він до юрби — будете свидѣтелями, когда нужно будеть. Слышите?

— Такъ тошно . . . — почувлось з рѣжныхъ боків.

В цей часъ багатій потихеньку по-шід стіною пробірався до дверей. Я помітив.

— А ты куда? Сидоренко! закричав я. — куда уходишь?

Антиш строго озирнувся:

— Сидоренко? Имѣй въ виду, что еще хуже будеть, если уйдешь. Сидоренко хмуро зупинивсь.

— Я роботу дома покинув . . . — сердито буркнув. — Мені нема чого до справника. Моя хата з краю . . .

— Ничего, ничего . . . Староста! Понятыхъ!

Староста шепотівся з стражникомъ, видно — радилсь. Зразу-ж покинув і повернувь до нас.

— Що кажете?

— Понятыхъ давай, мы готовы.

Староста замнявся.

— Та бачите, господа, діло, звісно таке, що . . . Наше положеніе тоже, як ізяснить . . . то, конечно, одно слово сказать . . . Сказано, примерно, що прокламації. Ну, так такой приказ, що такихъ людей арештовувать, так прямая обязанность . . . одно слово сказать . . . Семенюк! — раптомъ сердито повернувь він до Семенюка. — Признавайсь: цихъ людей ти бачив? Признавайсь стут, січас мені!

Настала тиша.

Антиш пробурмотів:

— А ну, что онъ скажетъ, нужно записать . . .

І наготовив книжку.

Семенюк, очевидно, зібрав усі сили, щобъ одновісти, але глянув на книжку й розтервся. Згурбовано забігав очима навкруги і знов, як соняшник до сонця, повернувь до книжки.

— Ну, говори-ж, стерво!

Семенюк безпомічно глянув на старосту.

— Я бачив . . . що . . . Тільки, якъ темно було, то не розібрав добре . . . Похожі . . .

— Угу! — муркнув Антиш і щось черкнув у книжці. Семенюк зразу-ж замовк, злякано сліdkуючи за його рукою.

— Ну, видно, що три рублі хотів заробить! — безапеляційно й похмуро бовкнув стражник до старости. І стояв з таким виглядом, що, мовляв, сумніву більше нема ніякого.

— Ну, підожди-ж ти? — хитнув староста головою до Семенюка.

— Какіє три рубля! — зацікавлено спитав Антип.

— Та, бачите, такий порядок, що як піймає хто кого з про-климаціями, так тому три рублі. Таке меропринятіє, одно слово ска-зать . . . От он і соблазнився, виходить . . . А ви самі должно на станцію путь держали?

— Да, мы хотѣли на станцію.

— По своїм ділам чи по службі?

— Это все равно. Ну, так скорѣе, староста, скорѣе, — намъ некогда . . .

Староста знов пригладив волосся, яке від того тільки нахилилось під рукою і потім знов випиналось, як пружина.

— Ви, господа, не сердця . . . Хто ви такі, нам незвісно . . . Ну, видно, що, одно слово сказати, ошпоба тут . . . Тільки-ж ми свою службу сполняємо, ви свою . . .

Він глянув на стражника. Стражник косо дививсь на його, немов піддержував в тяжкій справі.

— Я так думаю, що нада оставить ето дело. А що ми вас задержали, так можна вам дати лошадей до поїзду. Га?

— Хм! — роздумливо, вагаючись підняв брови Антип. — Я не знаю . . ., какъ съ вами быть . . .

Потім повернувся до мене й запитав:

— Вы какъ думаете, Ксенофонтъ Сократовичъ? Оставить или ѣхать къ исправнику?

Всі, чекаючи, з хвилюванням дивились на нас.

Я зібрав усі свої сили й серйозно, нерішуче одповів:

— Право, я не знаю, какъ вамъ будетъ угодно, Диогенъ Эм-педокловичъ.

— Ну, хорошо! — рішуче махнув рукою Антип і повернувся до їх — хорошо. Давайте лошадей. Пусть на этотъ разъ такъ и будетъ. Но помните, господа, нужно быть осторожными. Очень осторожными, господа, нужно быть въ такихъ дѣлахъ.

І помаду, поважно, згорнув книжку й засунув її за пазуху.

І як тільки вона зникла, всі зітхнули легше. Оживились, під-бадьорились.

Через півгодини коні того самого Сидоренка стояли коло волости, запряжені в новенький, зелений хургон. Коліска застелена була килимком, а на передку сидів парубок. Біля хургона чекала юрба селян, яка поспішно, скинувши шапки, дала нам дорогу.

Прощаючись, я помітив у начальства радісну посмішку, — вони були переконані, що все таки дешево викрутились з халепи.

А ще через якісь дві-три години ми скромненько сиділи у вагоні, а колеса поїзда поспішно, весело тікали й вибивали:

„От-так-так! От-так-так!“

258. Біля машини.

Південь. Сонце пече, наче підрядилося зробити за сьогодні з землі перепічку. Де ні станеш, здається, круг тебе і згори і знизу палає якась велетенська піч і шугає без перестанку некельним полум'ям. Дихати важко.

У полі пусто вже. Не веселять очей густі, довгі ряди кіп, не лунає в яру дзвін коси: голо й сумно, подихає осінню.

По шляхах і по межах подекуди суне поважно гарба зі снопами. На ній, задравши до-гори голову, лежить собі який-небудь засмалений з білими плямами хлопець і хльоскає іноді з гори батіжком. Йому сонце не вадить. Часом, підвівшись, він крикне ліниво „гей“, плюне через губу і знов розляжеться й тягне безкраю пісню свою.

Гін на троє від села Цурупалок йде машина пана Скішембжовського. Тут уже чисте пекло. Попадеш сюди і зпочатку нічого не розумієш: стук, гряк, галас, якийсь рев, якийсь свист, чогось кричать, десь сміються, порох, полова, дим . . . Крізь туман, що стоїть навкруги, видно щось велике й червоне, чути, як сердито гуде і грюкоче воно. Тільки оговтавшись трохи, починаєш розуміти цю просту картину. Стоїть собі добросердна, ненажерлива звірюка, гуде, грюкотить, а люди пхають їй в пащу і не встигають нагодувати її. З радісним ревом хапає вона сніп за снопом, тропить його залізними зубами своїми і знову голодно й жалібно реве та гуде. Не встигнуть п'ятнадцятеро засмалених, заporошених, живих істот вигребти з-під неї, як треба знову пхати їй у пащу, бо сердито гуде вже і клацає порожнім барабаном. Не встигнуть всунути снопа, як уже летить полова, й солома здіймається горою під соломотрясом. І п'ятнадцятеро прислужників, гукуючи, посіпаючи, одкидають, розмазують на-швидку

піт по лиці, і знов підхоплюють з-під неї, і знов одкидають до хлопчиків. А ці теж не дрімають: зачепивши куну волоком, тягнуть до великих, жовтих ожередів, на яких видно тільки брилі дядьків та довгі вила. Робота кипить.

А машина гуде й наче аж реве радісно, як попаде зразу добрий шматок. В таких випадках машинист Арсентій Трохимович звичайно сердиться і щось кричить до барабанщиків: але ті ніби не дочувають. І цілісенький день її годують і підібрають з-під неї. Віз підїзжає за возом, гарба за гарбою. Вже позвозили з Розкопаного яру, вже почали з Чортової пасіки, а звірюка все реве і голодно клацає своїми колесами, пасами, соломотрясами.

А сонце пече. Піт уже не витирають, і він вільними шляхами розходиться по запорошених обличчях, вибіраючи, де менше пороху.

Молодий економ, пан Іудзінський, або як звуть його селяне, Іудзик, ходить злий і темний, як хмара. Він то підійде до паровика, ніби байдуже подивиться на дорогу, що йде до села, то знов вертається назад, злий і похмурий. На нім черкасиновий, стальовий масти піджачок, високі ковнірчики з червоною краваткою і риженькі штанці в чоботи. На голові ярусний, синій картуз із реміщем, на руці довгий, зложенний у двоє, нагай.

Всі люди коло машини непримітно, але швидко, слідкують за ним. Всі бачать, як гостреньке засмалене личко його що-разу робиться гостріше, губи тоншають і вся невеличка постать інше більше зменшується. Він це знає і це піднімає у його тупу, глуху ненависть до них. Він знає, що їм усім до одного відомо, кого він виглядає так швидко і чого так виглядає. Він знає, що їм навіть відомо, коли він буде вінчатись з Гликерею Парменовною; відомо, скільки дає йому батько її, монополщик, викушеного за надзвичайно великі зуби, за косі очі, за 28 літ своєї дочки, „модиски“. Відомо їм і те, що він кожного дня приймає її біля машини, привчас до хазайства (бо вона була в городі „модискою“): відомо, що він із великою охотою замість цього захнув би її в ніч паровика, як би дала вперед гроші: відомо, що він ненавидить її так, як ненавидить зараз усіх біля машини.

А по дорозі, що йде до села, а ні лялечки. Іудзик вдає з себе байдужого повертається і злісно накладається на першого, хто трапиться під руку. Лається гостро, східно, з ненавистю.

— Ах, яка з неї робота! — з погордою тикає він нагаєм під машину. — То по твоєму робота? То робота, питаю, куклю ти америкаєська?!

— Як граблі короткі . . . — починає дівчина і змовіає: пан Гудзик зараз же вихоплює в неї граблі, засовує далеко під машину й вигортає купу половин.

— Кукла! шивить він, кидаючи на неї граблицем. Дівчина винувато ухиляється і ловить граблі.

— Тобі до машини ставати! Дітей нявчати у Жидів, жидівська помийнице ти . . . Ач, яка красуля! . . . куди-п-и-ж сунеш! — знов хапас він граблі й повертає в другий бік. Дівчина покірно посувається за граблями.

— Кукла єринетська! — звісно кидає він і одходить.

„На-а-а моди-п-сії сарахв-а-н . . .

Біля неї Гудзик пав“ . . .

чується десь за соломотрясом і на всіх лицях з'являється весела усмішка.

Добре, добре! — думас Гудзик, ідучи по паровику. — Заспівасте ви у мене не так! Я вам заспіваю. Що то ви заспіваете, як за грінми прийдете! . . .

І він виразно собі уявляє, як у суботу прийдуть „вони“ за розпцотом, а він нахилить голову на-бік і, піби жалкуючи дуже, сумно одповість їм: „Біда, хлопці! Не прислав пан грошей, візьмете вже мабуть у ту суботу“ . . .

І хоча вони добре знають, що це правдива брехня, хоча знають, що він віддає їм же їхні гроші за проценти, що навіть тепер у нього в кишені є гроші, постоять, поговорять, почухаються і підуть собі з Богом до другої суботи. Бо не їхня тут сила, а його, бо не він у їх руках, а вони в його. І знає він, що ненавидять вони його, що покірливість ця до часу, до години, знає, що погано буде йому, як і він понадеється, але від цього ще більша неаивість закншить до них.

По дорозі ні душі. Гудзик знов робить байдуже лице і повагом іде до машини. Пісня ще дужчою хвилею несеться з-за соломотрясу й жене кров Гудзикові в голову. Настрій налінає. Хочеться когось ударити, пригнітити, хочеться чим-небудь виявити накіцле почуття.

— Карпе! — гукає він до присадкуватого, широкоплечого парубка в синіх пукатих окулярах, які носять, звичайно, ті, що стоять біля соломотрясу. — Ти на гулянку прийшов сюди? Забірайся на місце.

Карпо повертає до його заперошене лице з широким носом і товстими губами і зараз же знов нахплюється до парубка, що вигортає половину з-під машини.

— А як не схоже сьогодні заплатити всім, кидати зараз же всім роботу . . . До одного! — бурмоче він. — А як буде хто . . . теє . . . значить, не приставати до нас, під ребра й амінь . . .

— Карпо . . .

— І не заціпшть ідолу! — усміхається Карпо, не дивлячись на Іудзика. — Іудзя проклята! . . . Так ти-ж гляди: як зявиться модиска, зараз же катай до мене . . .

Парубок підводиться, виправляє спину й витирає піт.

— О, Іудзя вже біжить сюди! — тихо промовляє він до Карпа і знов нахиляється під машинну.

— Хай біжить! — байдуже, крізь зуби, щідить Карпо і тихо йде собі до соломотрясу.

На модисці-і-і сарахва-а-н . . .

— голосно заводить він, проходячи повз Іудзика, що вже наблизився до його, й закладає руки за спину.

Коло неї Іудзя пан . . .

— Карпо! — визвіряється Іудзик, — ти на проходку приїшов сюди? Мурляка чортова!

Гей, модиска моя, ти любезная моя! . . .

Біля машини прокочується регіт, і Карпо важко проходить до соломотрясу, голосно виспівуючи.

— Н-ну! — дивлячись йому в слід промовляє Іудзик і, стиснувши губи, йде за паровик. — це тобі не минеться так!

Ненавість давить йому груди до болю. Кожне засмалене лице, кожний хриплий голос робітника дратує його і викликає бажання помститись, придавити, показати, що сила його, а не їхня.

— Знов солому розкидав, вахляко! — зупиняється він біля паровика і щільно дивиться прямо в лице кочегарові. — Знов тобі говорити це, бодай з тобою лихо говорило, чорта дурного шматок.

Кочегар, високий, м'явий Данило, одводить погляд од печі, мовчки, понуро одивляється навкруги і знов задумливо дивиться в червоне подумя.

— Та до кого-ж я говорю!? — вмить скажено виривається у Іудзика фистулою. — Солому мені!

Данило мовчки повертається й починає підкидати солому ногами.

— Ач, дурне бидло, чим підгортає. — Граблі, йолоне, візьми, граблі! . . .

Данило йде кудись за граблями.

— А ти-ж куди? — куди біжиш? — накладається Іудзик на дівчину, що, витираючись фартухом, наближалась до діжки з водою.

— А вже-ж не виглядати когось! — насмішувато кидає та й підставляє рота під чін. Іудзику хочеться кинутись на неї, здавити за горло, загризти її, але . . . дивиться тільки, як вода тонесенькою цівкою збігає з-під чопа у витягнуті губи дівчини й почуває, як злість, наче грудкою важкою, проходить по його грудях.

— Ху, — напившись, втирається дівчина й піби до себе додає з дивуванням: — І чого її так довго немає? Кумедно! — І, зареготовившись, хутко біжить до машини.

*

А людски нема. Сонце, немов утомившись, стало заходити, і з поля повіяло свіжим повітрям. Здавалось, робота повинна-б іти жвавіше, а тим часом біля машини коїлось щось чудне. Починаючи з барабанщика Андрона і кінчаючи погоничем Михалком, всіми опанувала якась млявість і неохота. Біля ожередів стояли навезені й не викидані коніці, коло соломотрясів вноді набіралось стільки, що треба було спиняти машинну, щоб дати їй ход, полова підпірала машинну і сніняла колеса, що черкались по ній: навіть жидки біля віялок чимсь були заклопотані й не звертали уваги на роботу. Іудзик не переставав лаятись. Кине одного, треба бігти до другого: розігнав одну кутку, що палко про щось говорила, в другому кутку вже держить якусь промову Карпо. На барабані сміх, регіт, під барабаном палкі балачки, всіми опанував якийсь інтерес. Машинна все частіш і частіш голодно гуде й гуркає, возії все частіше чогось баряться, а всі навіть на це й не звертають уваги.

Іудзик починає догадуватись, починає розуміти цей настрій і страх холодить йому серце. З ненавистю дивиться він, як настроій обхоплює навіть кочегара Данила, примушуючи його жвавіше сунути соломі й повертати здоровенною коцюбою.

„Нічого, нічого, я вам покажу, подождіть ви, мурляки прокляті!“ — думає він і ще енергічніше бігає й лається.

— Чого-ж став? Чого став? Підзжай, підзжай!! — накладається він на возія — парубка, що, балакаючи з дівчатами, підібрав віжки і збірався підзжати до машини. Парубок здригнувся й, посіпаючи, шаршнув і зацмокав на коней.

— Куди-ж ти? куди? Куди вернеш, гаспиде? В м-а-ашину, проклятий, в машинну, проде, відеш, бодай ти на могилки виїхав! Соб держи! Соб, тобі говорю! . . . — скажено, несамовито говорять

Гудзик і підбігас до коней. Схонивши за віжки, він круто повертає, віз рантом перехилиється і вкуні з парубком, під акомпанімент криків і сміху, тихо, поважно, лягас на землю. Земля навкруги вкривається сношам.

— Ну, от! . . . — похмуро бургас парубок, встаючи з-під снопів і сердито починає шукати картуза. Гудзикові й ніяково і досадно за цю ніяковість і злість аж кишить до „мурляків“, що, прикладаючи і глузуючи, регочуться з його.

— Бач, що паробив! бач, кукла американська, що паробив! — кишить він до парубка. — Покорчило-б тобі, анафема!

— А чого-ж шарнали . . . — не дивлячись на його й витрушуючи картуза, кдає „анафема“! — Тепер піднімай . . .

— „Підніма-а-й“! — перекривляє Гудзик, — за печінки-б тебе підняло, проде . . . Піднімай же, чого-ж стоїш, дубом би тебе поставило! . . .

— А що я сам його буду піднімати? — змить визвіряється парубок і люто нхає ногою сніг. — Та хай воно тобі сказиться! . . . Сам шаршув, перекинув, ще й лається . . . Гроші дай, он що! . . .

Він скінчив поганою лайкою й нервово одійшов до коней. У Гудзика аж серце замерло від „тобі“, „сам“, „дай“ і гідкої лайки. Що-ж це? Коли це було, щоб який-небудь хлоп насмлився сказати йому, наву економові, „ти“? Коли було, щоб вони до того забули своє становище, що висловлювали голосно своє незадоволення? Було-ж навіть, що робили йому мало не задурно і то не казали „гроші давай“. Бувало, не тиждів, а місяці не бачили зороблених грошей, а все-ж не кричали: мовчали, чекали і, може, й далялись, та все це нишком. А тепер? . . . І Гудзик шильно, із страхом обдивляється навкруги і . . . трохи заспокоюється. Лиця хоча й похмурі, сердиті, але чого небудь нового не видно. Щоб заховати своє ніякове мовчання після парубкових слів, він так само мовчки одходить.

Парубок же, постоявши біля коней, повозившись там, підійшов знов до воза й, суворо гукнувши возів на допомогу, став підсовувати илече під драбину. Возії позлизали з возів і теж стали ходити і вишукувати місця, де-б зручніше підмести сінну. Почалось піднімання з лайкою, сміхом, з одностинцями й балачками. А тим часом машина голодно ревла, злицала пасом і — виче сердилась, що барабанщики стоять собі й весело балакають, подивляючись на обидва боки у-низ. І з другого боку теж щось транлось, бо ніхто й не гадав подавати снопів. Всі спочивали і з цікавістю слідували за підійманням воза. За скиртами лявас Гудзик.

— Ей, чорнява! . . . Чорнява на три пальці під носом, бодай ти виросла! — чується вмиль із барабана, і під манівну заглядає запорошене з пукатими, сніжними окулярами на носі лице барабанщика Андрона. І крім цих окулярів, чорних якихсь кущок на місці вусів і носа нічого за порохом не видно. Губи зложені зовсім серйозно, тільки куточки здригуються посмішкою.

Дуже висока, зовсім білява дівчина, до якої гукєє він, навіть не поворухнеться, задивившись на воза.

— Ей, ти! Чорнява! . . . Біла хустина! . . . Ть! Федоська! Федоська здригується й починає шукати очима.

— Сюди! сюди! дупни!

Федоська піднімає голову й, зобачивши Андрона, усміхається.

— Іди сюди . . . — киває той головою. Дівчатка круг його весело посміхаються і наперед почувають задоволення.

— Чого?

— Та йди, дурна! . . . Іди. — я тебе сподобав . . . Іди, моє серце . . .

Дівчата сміються, а з ними й Федоська.

— Та йди, не бійсь; я м'який . . . як віск на морозі. Ну? . . .

Води принесеш . . . — додає він, піднімаючи відро.

Дівка неймовірно дивиться на дівчат, на відро й рушає. Через хвилину голова її з'являється на барабані.

— Ти вирости хочеш? — вмиль серйозно повертається до неї Андрон і шильно дивиться в лице.

Дівчата, що дивились на його й собі поробили серйозні обличчя, вмиль ширскають зо сміху й чекають відповіді від сторошілої Федоськи.

— Ну, видно, що хоче, — не посміхаючись навіть, провадить далі Андрон і бере Федоську за кінець хустки.

— Так, коли на це вже йде діло. — говорять він. — то ти зроби от що . . . Та стій, дурна! Чого-ж тут соромитися? Хочеш вирости, то рости, Бог з тобою . . . Що-ж тут? так, значить, зробиш так . . .

— А, та ну вас! Сміються! . . . Пустить . . . — впривається Федоська і хоче злазити вниз.

— Стій, стій! Підожди . . . Я маю справді сказати тобі де-що. Чекай но! Карпо говорив там у вас, щоб завтра не йти на роботу?

— Говорив . . . І про модиску . . .

— Усім?

— А я знаю? Чула, як казав . . .

— Так от що: піди зараз, найди Карна і скажи йому так: коли буде вже все гаразд, хай прийде за барабан. Треба, щоб починалось у нас . . . Розумієш? — нахилився він до Федоськи і несподівано зробив їй по губах „тпрункі“. Федоська аж одкинулась назад і плюнула, коли тим часом дівчата весело реготались.

— Скажеш же?

— Та скажу . . . А як модника прийде?

— Тоді все буде . . . Ну, рушай . . . Висока рости!

— Ет! — Соромливо махнула Федоська рукою й зникла. Але не встигла ще зовсім схватись її хустка, як зараз же зачувся голос Іудзика?

— Чого . . . треба . . . лазила? . . .

— О, Іудзя вже! . . . — ненависно муркнула одна з дівчат і стала готуватись, щоб приймати снопи від парубка, що вилавив уже на поставлений віз.

— А ти, Андроне, замість того, щоб згребти та подати в барабан сміття, регіт з ними заводниш? — почувся через шів хвилини незадоволений, але здержаний голос Іудзика, і на барабані зявилася його голова. — Так робити неможна!

— А якого-ж біса не дають снопів? — похмуро кинув Андрон, дивлячись кудись у бік. — Пальці-ж свої не посуну. Я теж не каторжний . . . Хоч би ще знав, що гроші матиму й за таку роботу, а то робиш за панське спасибі . . .

Іудзик ніби не дочув і зліз із барабана, нічого не одповідаючи. Він знає, що з барабанщиком поводитись, як з простим робітником, неможна. „В барабан давати, — не в соломі спати“, кожний скаже й кожний барабанщика поважає.

— Та й із сміттям для тебе возитись не буду. — додає Андрон, дивлячись Іудзикові в слід. — Хіба цей сніг укинуги? Ух! — вмить повертається він і робить руками, ніби згортає сніг і хапає тим часом одну з дівчат за ноги. Та злякано одекакує і, регочучись зо всім, підхоплює снопи, що як груші ешпляться від сердитого парубка. Машина реве, дзигчить і вкривається з гори до низу туманом пороху й полови. І всі за нею, хоч і мляво, ніби оживають. Дівчата, перегукуючись і иноді лаючись, тягають лантухи з зерном з-під машини до великого вороху. Хлопчики, з стурбованими й повязаними личками, не весівають тягати купу за купою жовтої, побитої соломи. Соломотряс, половотряс із стуком, з гряком безперестану викидають соломі й полови і сірим шаром пороху вкривають лица робітників, що, як команда, обсіли навкруги машину. Навіть

Андрон затих. Міцно насунувши на лоба картуза, розтавивши літкі, він з запалом якимсь хапас снів за снопом і, манстерно розістлавши його, суне в залізну пащу машини. Раз за разом чується дзиччання й ревіння машини-звірюки, яку все більше розпалює Данило. До цього прилучається жалісна пісня жидків — млинщиків біля вороха зерна і стукотіння віялок і решет. На рядах лантухів, що в три поверхи наложені біля них, сидять замурзані жиденята, з лущайками із дині в руках і традиційними хвостиками з-заду.

Один тільки Карпо не бере участі в цім концерті. Не вважаючи на Іудзика, він похожає собі між робітниками зупиняється, балакає і пробірається далі. Після його розмови робітники стають живіші, а робота млявіша.

*

Манірно підтримуючи поділ ситцевої, білої сукні, жакливо, мов по багнуці, ступаючи по розкиданій полові, з-за паровика наближалась „модиска“.

— Гу-у-у! гу-у-у! го-о-о! тю-у-у! тю-ю! Моди-и-с-с-ка, моди-и-с-с-ка! — вмить заревли, зашипіли, засичали в валці. — Тю-у-тю! Учга-а! тю!

Модиска здивовано-перелякано зупинилась і незрозуміло стала дивитись в їх бік. З-за скирт, від возів, од волоків, зачувши крик і галас, збігались дівчата, хлопці й поважні навіть дядьки.

— Ну, чого-ж ти не беш? Ну, ти! Бий же, бий! Он і модиска твоя прийшла . . . Та бий же! — ще ближче насунувся Карпо.

Іудзик, блідий увесь, тільки одсудався потроху і сціпивши губи, важко сопів носом.

— Та вдарь же хоч раз . . . Он же й гаранник маєш! — хитнув головою Карпо і, раптом зігнувшись, схопився за нагай. Іудзик перелякано сіпнувся назад і, шарпнувши рукою, вперіщив Карпа нагаєм.

— А-а, так он як! — заревів несамовито Карпо і вешм тілом кинувся на Іудзика. Той побачив тільки, як біла ситцева сукня вмить повернулася назад і загомонила за паровиком, почув, як його зімняла якась сила, і не вешів оглянутись, як ошннився на землі. Потім щось дуже гостро вдарило по зубах, по носі, в роті зробилось солоно, солоно, — потім почувся якийсь крик, його чогось возили по землі й нарешті він ошннивсь на ногах. По лиці й по грудях текла кров і в ухах гукало так, ніби туди вставлено паровика. Карпо червоний, з розбитими окулярами на грудях, стояв серед купи робітників і палко говорив щось, повертаючись до всіх. Де-хто теж кричав

щось, де-хто похмуро слухав, а де-хто і сміявся. Машина вже не гуділа, стояла, так що чути було все.

— Та плювати я на його хотів! — крикнув Карпо, — гроші нехай віддасть за роботу! Що? Та я й на суді це саме скажу . . . Процент з нас бере за наші-ж гроші, а ми мовчи? . . . Ого! . . . У його нема грошей? Ну-ну! Та зараз обшукайте його та й знайдете . . . Гроші давай!! — вмить скажено сіпнувся він до Іудзика, що обтирався мокрою хусткою, яку намочив йому машинист. Карпа здержали.

— Я тобі покажу гроші, — підожди! — промовив понуро Іудзик, держучи хустку коло носа. — Ти у мене ще побачиш, як людей убивати . . .

Він устав і пішов до діжки з водою. Постоявши трохи біля неї, він мовчки вмивсь і тихо вернувся до куші. Ніс йому розпух, почервонів і блищав, як намазаний салом, під лівим оком світнів синяк.

— Шукайте машину! — повернувся він до машиниста, що балакав із Андром. — А ви йдіть по місцях! . . . — кинув він до робітників, не дивлячись на них.

Але ніхто й не рухнувся тільки Карпо знов шарпнувся до його і щось закричав, але його знов сицили. Іудзик подивився з-під лоба на всіх і знов, одвертаючись, тихше промовив:

— Ідіть же до роботи . . . нема чого . . .

— Зробіть виплату! — гукнув хтось із валки.

— Яку виплату? — ніби не розуміючи, подивився Іудзик у той бік, де зачувся голос.

— Не знаєте? — тихо й серйозно обізвався Андрон, що шідійшов ближче.

— Не знаю.

— Ну, то можна вам сказати. Давайте нам зараз ті гроші, що ми заробили у вас. О! . . . Давайте зараз . . . Ось так виймайте з кишені та й давайте . . .

Іудзик мовчки подивився на його злим і похмурим поглядом.

— Чого дивитесь так, паче поцілувати мене хочете? Хочете, щоб пішла машина — робіть виплату . . . Хочете, щоб стояла . . . то не давайте . . .

— Та нема в мене зараз грошей . . .

— А ви пошукайте . . .

Та бреше він! У кишені . . . — закричав Карпо, але Андрон озирнувся до його, зробив знак рукою, щоб мовчав, і знов повернувся до Іудзика.

— Немає, кажете?

— Нема . . . в суботу . . .

— Ну, то прощайте . . . Гайда додому! . . . Пошукайте краще!

Гудзик тільки стиснув плечима й швидко подивився на похмурі, рішучі лиця робітників, що почали вже рухатись і відходити.

— Почекайте! — бовкнув він. Андрон зараз же зупинився.

— Я дам тепер половину, а в суботу . . .

— Слухайте, пане економе, — перебив його сердито Андрон, — коли хочете говорити, то говоріть діло, а не грізьте! Не думайте, що ми такі вже дурні, як ви собі справді гадаєте. Що морочити голову? Нема у вас грошей? А давайте на що, що зараз знайду у вас у два рази стільки, скільки нам треба? Що-ж ви думаєте, що ми не знаємо, які ви гроші дасте нам на проценти? Наші-ж, наші! Ті самі гроші, що ми заробили у вас. Годі! . . . Тепер прийій час настав! Думаєте, що й до віку мужик дурний буде? Чекайте трохи! Он у полтавській губернії задали вам перцю, буде і на всіх вас . . . Преди! Мпроїди! Ще дурить голову!

Невеличкі запорошені очі Андрона гнівно засвітилися, і голос мов подужчав і задзвенів.

— Ей, Андроне, гляди! За такі слова знаєш, що буває? — з погрозою буркнув Гудзик, але Андрона наче ще більше підогріло це.

— Що буде? Що? В тюрму посадять? Військо покличеш? Чорт вас бери! Кличте, бийте! . . . Пронадаємо все одно з панської ласки. Гроші наші давай! Давай хоч те, що дасте! Думаєте, не бачимо, на кого робимо? Не бачимо, що той, хто наших дівчат за пятака соромить на все село, живе з нашої праці. Не знаємо, що ми очима руками заробили ті пятаки, що він нам видає!! Годі! Чорта з два тепер! Давай гроші, що заробили! А потім давай по вісімдесят копійок у день, то й робитимем. А не хочеш, шукай собі других дурнів . . . А ми вже порозумнішали.

— По вісімдесят? — скрикнув Гудзик.

— По вісімдесят, по вісімдесят!

— Та ти не здурів часом?

— Дурій сам! . . . А ми вже були дурні, що ми робили по тридцять копійок у день, та ще й позичали у тебе свої гроші . . .

Та які гроші? — перебив Гудзик. — Які гроші? Чого ви до мене ціпляєтесь? Чым я винен, що пан не дає вам грошей? Що я свої даватиму вам?

— Брехія! Пан давав, та ти ховав тільки. Знаємо! . . . Та яке нам діло до пана? Всі ви одні чорти! Ти наймав нас, ти й давай! Даси?

— Ні!

— Ні?!

— Ні.

— Хлощі! Додому! Всі додому! — палко закричав Андрон до всіх. — Хто зостанеться, тому сам розібію піку. Хай шукає собі . . .

— Чекайте! — знов бовкнув Гудзик, але Андрон уже не зупинився. Махнувши тільки рукою, повернувся злегка і крикнув:

— Нема чого чекати!

— Чекайте, я . . . Дам по шістьдесят!

— По вісімдесят!

Зачувши „шістьдесят“, де-які почали зупинятись і нерішуче мвятись. Але Андрон, Карпо і ще де-хто зараз же накинулись на них і рушили таки.

— Глядіть! — закричав рантом Гудзик. — Це вам так не мшнеться! . . . — Начальство про це сьогодні-ж узнає!

— Плювати хотіли ми й на тебе і на твоє начальство! Що, ти нас можеш примусити, щоб ми у тебе робили? Га! — зразу-ж озирнувся і навіть ступив до його де-кілька кроків Андрон. — Можеш? Ого! . . . Побачимо!

— Побачите!

— Побачимо! А от чи пустини ти свою машину, то ми теж побачимо! Хлощі! . . . Беріть паса! . . . Таскайте додому! . . . Хай кличе своє начальство . . . Даси наші гроші та по вісімдесят у день, тоді вернемо! Беріть паса!

Гудзик перелякано здригнувся й хотів щось сказати, але тільки розкрив рота і мовчки смішно якомсь став дивитись, як декільки хлопців в один мент згорнули паса, з реготом понесли його кудись і сховались у валці.

І це всіх ще більш ніби підпало. Піднявся галас, крики, замахали руками, загомоніли, забалакали навіть ті, що перше ховались за других, кожний хотів вилити те, що накипіло за день. Гудзик пригнічений ходив від паровика до машини, заговорював то до одного, то до другого, але, почувши гидку лайку, або сміх, одходив і з жахом дивився, як усі до одного збирали свитки, торби і всі свої манатки. Йому не вірилось, що вони справді заберуть паса, що вони покинуть роботу й лишать його тут самого з маши-

нистом; йому не вірилось, що машина стане і він не встигне на після завтра доставити на дворець уже продану шпеницю. Йому не хотілось вірити, що вони повстали проти його і вже біля не послухають його.

А робітники вже рушали від машини, дівчата навіть і пісні затягли. І ніякої надії не лишалось Гудзикові. Лиця були поважні, з твердим і рішучим виразом, в очах просвічувала ненависть до його.

- Андроне! гукнув Гудзик.

Всі раптом зупинились і з купи вийшов Андрон.

- Я дам зараз усім виплату! похмуро й безсильно кинув Гудзик і став виймати з бокової кишені якусь невеличку книжечку.

І по вісімдесят?

- І по вісімдесят.

Всі весело зупинились, і почали вертатись. Почалася виплата.

Коли через якийсь час до машини, заснавшись, прибігла „модиска“ з своїм батьком і якийсь іще синенький ляшок, Гудзик, сидячи на лантухах, уже долічував останнім робітникам гроші. Ніс йому рознесло, одне око заплило і обвелось синьою смугою, на губах іще лишилася суха, запекла кров.

Машина вже ревла, гуділа, вкривала порохом усе навкруги й ніби акомпаніювала гучній пісні дівчат.

Скінчивши виплату, Гудзик, „модиска“. Її батько і синенький ляшок почали радитись . . .

XXIII. О. Олесь.

259. В країні мертвій . . .

В країні мертвій і безплідній.
В країні зради і п'їтми,
Забутій Богом і людьми
Сумує жертвенник народний.

Травою слід заріє до нього.
Віки вогонь вже не горить.
І ладан вгору не курить.
І перед ним нема нікого.

Де-ж ви в цей час страшний
вмірання?!
Чому молитись не йдете

І жертв богам не кладете
І не шепчете благання?

Чи в вас в п'їтмі послили очі
І ви не бачите мети,
Чи сил немає в вас їти,
Чи жити в вас ніхто не хоче?

Вам чути хід кінця страшного?
Ось він іде, біжить, біжить . . .
В-останнє — жертвенник дрі-
жить . . .

Впаде! впаде! Скоріш до нього!

260. Яка краса . . .

Яка краса: відродження країни!
Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів,
Мовчали десь святі під попелом руїни,
І журво дзвін старій по мертвому гудів.

Коли відкільсь взялася міць шалена.
Як буря, все живе схопила, пройняла. —
І ось, дивись, в руках замагли знамена,
І гимн побід співа невільна сторопа.

Так сить орел, ураз, розкривши очі,
Угледе світ, красу і простір голубий.
І легко з скель спорхне, і в небі заклекоче
Про вільний льот орлів, про ранок золотий.

Так море иноді всю ніч дрімає
І нагло хвилями, як крилами, забє,
І дивним жемчугом, і барвами заграє,
І очі всесвіту до себе прикусє.

Летить воно, хвилюється і лється
В обіймах соняшних, і сясє, і тремтить,
І щастям все життя йому в той мент здається,
І все в путі йому і годє і щастить.

І де взялись ці хвилі сніжнобілі,
Хто дивно так навчив їх грати і шумить,
З яких ясних країн чайки ті налетіли,
Що вміють ніжно так і плакати і жалить? . . .

Чайки, чайки! тоді не треба плачу,
Коли іде боротьба за волю, за життя,
Коли на хмарах я вже дивний відблиск бачу
І сонця жданого блискуче вороття.

261. О, слово рідне! . . .

О, слово рідне! орле скутий,
Чужницям кинуте на сміх!
Співочий грім батьків моїх,
Дітьми безпам'ятно забутий.

О, слово рідне! Шум дерев!
Музика зорь блакитнооких,
Шовковий спів стенив широких,
Дніпра між ними левий рев . . .

О, слово рідне! Будь мечем моїм!
Ні, сонцем стаєш! вгорі спливає,
Осаяй мій край і розстелєся
Дощами судними над ним . . .

262. Ой, була на світі . . .

Ой, була на світі та удівонька,
Трьох синів мала.
Ночі не спала,
Їх доглядала.
В чистім любистку синів своїх милих купала.

Що один з трьох синів звався Нашечко . . .
Бога не боявся,
Хати відцурався,
До панів найнявся.
Килимом під чоботи панські послався.

А що другий син звався Василечко . . .
Він потиху встав,
Скриплю розрубав,
Скарби всі забрав.
Матір свою рідну, неньку свою бідну обікрав.

Що найменший з трьох синів був Незнайчко . . .
Стріли його люди,
Розкололи груди,
На очі наклали полуди . . .
Ніколи-ж він світу Божого бачить не буде.

Прийшла мати до Нашечка.
Голодная стала,
До вікна припала,
Плакала ридала,
Руки свої схудлі простягала.

Вибіг синок, кричить, сердиться:
„Моя хата з краю;
Я тебе не знаю,
Цищу матір маю,
Її ною, її кормлю, її доглядаю.“

Прийшла мати до Василечка.

Голодная стала.

До дверей прийшла.

Плакала ридала.

Василечком ріднесеньким сина узивала.

Вибіг сивок, кричить, сердиться:

„Моя хата з краю.

Василя не знаю.

Інше імя маю.

Себе кормлю, себе пою, про себе я дбаю.”

Ой, додому вдова повернулася.

На землю упала.

Коси собі рвала.

Життя проклинала.

До сина свого та найменшого промовляла:

„Ходім, сину мій, ходім синочку.

Зігнімось, як лози.

Станем на дорозі.

На лютім морозі.

Може хто з прохожих зглянеться на наші сльози.”

Цдуть вони, тужать, степом, селами . . .

На їх голосіння

Дають їм каміння.

Лущиння з насіння

Велике-ж Твоє, Праведний, терпіння.

263. Даремно все . . .

Даремно все . . . і голос є, і кобзу маю,

Рука-ж моя не хилиться до струн . . .

Про що тобі, мій краю, заспіваю.

Про що тобі заграю серед трун? . . .

В які слова вложу свою журбу безкраю,
І як підкажуть їх могилі і хрести? . . .
О, мертвий мій, о, мій цвинтарю краю!
Коли-ж труну розібеш ти? . . .

І як би голосно про тебе заспівав я,
Коли-б єдиний рух рукою ти зробив . . .
Коли-б прокляв віки свого безслава,
Зневажив би недолюдків, рабів.

І ледви ти орлом в блакитне небо глянеш,
В моїх піснях заграє дзвін мечів . . .
І ледви ти імя своє згадаєш,
В побідний гимн обернеться мій спів . . .

Сижу один . . . журюсь самотно на руїні,
Співаю щось помаду і без слів . . .
Нудні мої пісні, як нудно на Україні
Серед могил і зломаних хрестів . . .

264. Щоденно ворони летять . . .

Щоденно ворони летять.
Щоденно ворони кричать:
„Там спалили,
Там убили,
Там виймали,
Там забрали,
Посадили,
Осліпили
І згноїли . . .
Кра кра кра!

В хаті холод,
В шлунку голод . . .
А з поном у хату з хати
Хоче смерть дару збірати:
Ніш з кишенею пустою,

Смерть вмірає під вагою,
Чорт на скриніці ззаду гра,
Товче труни . . . кра — кра —
кра!

Ще-ж ви дивитесь? — плачте! —

— Чорні ворони, — не кричте . . .
Ми оглухли, — ми глухі . . .

„Як же стали ви такі?“

— Нас дурманом обпоїли,
В наші вуха цвяшки вбили,
Наші голови скрутили
І такими жить пустили . . .

День ми днюєм, ніч ночуєм,
 Все ми бачим, а не чуєм,
 І ніяк ми не згадаєм,
 Що зробилось з нашим краєм,
 І не знаєм, божевільні, —
 Чи в неволі ми, чи вільні . . .

Раз ми вільні, на що військо?
 „Що в кишені?“ „Як назвисько?“

А не вільні, чом до січи
 Нас ніхто уже не кличе?

Нагло ворони знялися,
 Буйним сміхом залилися . . .

Кра, кра, вільні! кра, кра,
 — вільні!

Божевільні, божевільні — . . .

265. В степу.

Розцвіли дзвіночки квіти,
 Ніжні дзвони із блакиті! . . .
 Сонце море сонця лле . . .
 Хтось у дзвони тихо бе . . .

Хтось у дзвони тихо дзвонить,
 Бог чи коник стеновий, —
 Я не знаю: в травах тонить
 Той дзвонарик світовий.

Я молюся небесам.
 Віра в мене дужча криці.
 Степ один суцільний храм!
 Скрізь церкви, церкви, дзвіниці,
 Співн, дзвони, фіміям.

Я молюсь. Душа моя
 Скрізь в повітрі розлилася . . .
 Степом, небом пройнялася,
 Світ в мені і в світі я.

266. Гори сплять.

Гори сплять, повіті млою.
 Спить давно уся земля,
 Тільки з мукою страшною
 Не засну до ранку . . .

В сяйві місяшнім блукають
 Голубі отари хмар . . .
 То пасуться, то лягають,
 То спускаються у яр.

Не засну я . . . мучать думи:
 Не горів я і погас,
 А народ мовчить в задумі
 І чека в останній раз.

Море бе в граніти темні,
 Чорний демон бе крилом,
 І спичить слова таємні,
 І сміється над рабом . . .

Не засну я . . . Гнів голодний
 Не і сушить кров в мені,
 І несеться шум народний,
 І пів неба у вогні!

Справді . . . Небо в золоті грає,
 Хтось вінок із хмар в ве . . .
 Не засну я . . . сил немає,
 Ранок радісний встає!

267. Косять коси . . .

Косять коси,
Дуг голосе,
Косять, косять косарі,
А в моїй душі співають,
Срібло струн перебігають,
Грають, грають кобзарі.

В оксамитах,
В сріблі: в золоті
Виступають козаки . . .
Косять коси,
Ноги босі
І діряві сорочки.

Нідійшов я,
Привітався
І звертаюсь до юрби:
Ось ви в злиднях, босі й голі,
А чи прагнете ви долі,
Чи готові до боротьби?!

В оксамитах,
В сріблі, в золоті
Виступають козаки . . .
Косять коси,
Ноги босі,
І діряві сорочки.

Хтось всміхнувся,
Обернувся
І промовив мені враз:
„Ми, паннчу, луки косим —
І вже вас ласкаво просим:
Потурбуйтеся за нас.“

Косять коси,
Дуг голосе,
Гується низько косарі,
Гується низько,
Тане військо . . .
Замірають кобзарі . . .

268. Мусить бути.

Мусить бути! Скажи
і стане.
Захотіти — досягти
Духа в льоті до мети
Не затримають кайдани.

Щіди ти і ляжуть гори,
І розстелються яри,
І тебе сами вітри
Понесуть в ясні простори.

Ти самотний? Завжди? Всюди?
Викинь сміло прапор свій!
У пустелі життєвій
Без мети блукають люди.

Вдарь не в дзвін, а в серце
дуже,
Зважся жить або не жить, —
І каміння закричить
І запалюється байдуки.

Встань, піди і ляжуть гори,
І розстелються яри,
І тебе сами вітри
Понесуть в ясні простори.

269. Не нам сміятись.

Не нам, не нам, осміяним, сміятись.

Не нам, скаліченим, іти.

Нічим - піснями заливатись.

Сліпим - відшукувать світи.

Не нам ловить в небеснім морі

Зорі.

Не нам,

Орлам!

Родились ми холодними мерцями

І увили з себе щось.

І нам з порожніми серцями

Комусь кричати довелось:

Вперед! Вперед! Самоофіра!

Віра

В мету

Святу!

А ми давно свої згубили крила.

Та чи й були вони у нас?!

Нудьга нам байку утворила.

Непевні скарби кинув час.

І ми повірили правдиво

В диво . . .

Мана

Одна!

Кричали ми на площі і в пустелі.

Жили віки в короткий час.

І чули нас, здається, скелі.

Але ніхто не слухав нас.

Бо не носили пранори шовкови

Крові.

А кров

Любов.

А де нема любови і страждання.

Там не живе, не бється і життя . . .

І доведеться нам під людське гдування

Спинить свій голос без пуття.

А замість нас великий встане раб в кайданах.

В ранах.

Огнем.

Мечем!

270. З нудних, мізерних, сірих днів.

З нудних, мізерних, сірих днів

Лечу я в глиб віків великих.

На гори хвиль шалено-диких.

Під реви - стогони громів.

Ніде нічого навкрути . . .

Лише в п'ятмі, як ніч, глибокій.

Літає демон огневолий

З душею, певною снаги.

. . . Залив всю землю океан . . .

Сичать, шумлять дощів потоки.

Ревуть гремлять громи-про-
роки.

І скрізь п'ятма, і скрізь туман.

Непаче велетень-орел

Завмер на крилах він в надії . . .

І силу, силу не з стихії.

З її незайманих іскерел.

273. Хай літають вітри!

Хай літають вітри, хай сміються громи. —
Ми не звернем з своєї дороги.
Ми розібем вітри молодими грудьми,
Црім заглушать пісні перемоги.

Тільки той досягає мети, хто іде,
Тільки той, хто горить, не згорає,
Стеле килим для його життя молоде.
Смерть вінок йому вічний силітає.

Вище-ж прапор ясний! Більше віри в борні.
Глибше сумніви, стогони, сльози:
Пролітає життя на крилатім коні,
Розкидає квітки по дорозі.

XXIV. Петро Карманський.

274. Не плачте скорбні.

Не плачте, скорбні,
Яким судився
Життя тернистий шлях:
Бо вам, нещасним,
Хоча лишнися
Спочин в солодких снах.

Не плачте, скорбні,
Яким в долоню
Жебрачий костур вріс:
Не плачте, бідні,
Бо в цім підсонню
Ніщо не варто сліз.

Не плачте, скорбні,
Яким з весною
Одцвів надії цвіт:
В холоднім гробі
В глухім спокою
Знайдеться крапий світ.

Не плачте, скорбні,
Яким журиливо
В сирітстві дні пливуть:
Бо знайте в світі
Не всі щасливі,
Що в розкошах живуть.

Та плачте гірко
Ви, що безцільно
Прожили юні дні:
Рідайте, скорбні,
Бо вам не вільно
Сміятись, ні, ой, ні! . . .

275. Ідеш од мене . . .

Ідеш од мене . . . йдеш шукати
Нових вражінь, нового чару . . .
Я вже не в силі розкресати
В твоїй душі давнього жару . . .
Ци . . . Не йму тебе молити,
Візьму на себе всі паруги,
Та знай, що ти не в силі вбити
Кодинніх спомянів і туги.

Куди не ступиш, де не будеш —
Вони, як тінь, підуть з тобою:
І, може, згодом все забудеш, —
Та знай: не знайдеш вже спокою,
І в хвилях розкоші і чару,
В часі любовної розмови,
Побачиш все криваву мару
Моєї вбитої любови.

276. Віють вітри.

Віють вітри, віють буйні,
Деревина гнеться:
По-під хату, по-при вікна,
Чорний сум снується.
Стук! — А хто там? — Я, твій
Одчини віконце: [смуток!

Поворкуєм, посумуєм,
Поки встане сонце.
Стук! . . . Віконце одхилилось,
Сум по хаті вється.
Віють вітри, віють буйні,
Деревина гнеться.

277. Ой, люлі, люлі.

Ой, люлі, люлі химерний смутку!
Шепоче вільха, гнесь верболіз.
Квилить задума, шовкові вії
Срібляться ясним брилянтом сліз.
Ой, люлі, люлі, дрімучий смутку!
Давно вже сонце пірнуло в гай,
Поснули квіти, в обіймах яги
Перлисто-срібний журчить ручай.

Ой, люлі, люлі, причинний смутку!
Втомився легіт, вільшина спить.
На небі меркнуть сріблясті зорі,
Снуються тіні . . . Цить, смутку,
цить!
Ой, люлі, люлі, зловіщий смутку!
Зітхають верби, хвилює лан,
По межах чорна задума блудить.
А хвору душу повив туман.

278. Часами хочеться мені.

Часами хочеться мені
Для дійсности примкнути очі
І мандрувати в полусні.
Як бедуїн, що в штьмі ночі
Шукає захисту оазі.
І в мріях цяної екстази
Голубити в душі фантом
Моего щастя і в задумі
Як раб іти його слідом,
А враз уявою і в думі
Йти поруч нього, наче з другом.
І мандрувати сонним лугом
В замкнутій сад колишніх мрій.

Не раз, як вечір заколише
На крилах туг співучий рій.
І тільки нишком легіт динь.
Мені здається, що воно
Схиляється, мені зложити
На смутком зоране чоло
Свій дотик уст. І хочу жити.
Пірнути в пустку самоти
І жити оманюю й нести
Мою утому до німої
Містерії снов і ночі,
І хочеться примкнути очі,
Не бачить дійсности сумної
І мандрувати в полусні.
Не раз так хочеться мені . . .

279. На Капітолю.

Опівночі зі склону Капітолю
 Блукав я зором по руїнах Роми
 І, вдивлений у візію Содоми,
 Читав в ній енос на туземну долю.

В низу на Форум, на глухім роздоллю,
 Повиті смутком звалища і зломи
 Дягли в обіймах смертної утоми
 Мов гігантські пам'ятники болю.

Слізми фонтан рідали тисячліття
 Змагань, сподівань, що дягли в нірвані,
 І сповідали зорям земну тугу.

І я згадав про власні лихоліття,
 Про всі надії, приєпані в кургані,
 І похилився, мов билина в лузі.

280. На руїнах Тускулум.¹⁾

В руїні все лягло: розкішні палати,
 Фонтани, гіподром і луки тріюмфальні.
 Забуті там стоять тераси театральні.
 Сумують по кутках ображені пенати.

Колісь тут при піснях безжурні антенати
 Кружляли з рук до рук з вином чарки хрустальні
 І шинії тетрахорд і екльогі похвальні
 Пестили різунів, що вміли панувати.

І ти, Фільософе, тут з ласки пана мріяв,
 Дивився з сугорбів у безвісти віків
 І думав, як би рай потомности здобути.

¹⁾ Тускулум, місце уродження Старшого Катова, де між іншими руїнами знаходяться розвалини т. зв. тускулум, літнього мешканця Ціцерона, де філософ висав свої „тускулячки.“

В руїні все лягло і вітер все розвіяв.
 І тількиросло ще більш німих гробів
 І більше буряном заріс вселюдський путь.

281. Ніч в Ляціюм.

Кампанія вліває в поцілуях.
 Коханка місяця, і спить.
 Спокій колишеться на туях
 І ніч розміряна мовчить.
 Лиш річка шепче невгомнна
 І йде повільно вічність сонна.

Під зледенілим небозводом
 Снуються пасма білих рун:
 Шливе імла та мимоходом
 Чіпляється тасмних струн
 І в тихих присмерках цуетелі
 Сміється смуток тарантелі.

В кляпсидрі сиплеться лішнво
 Пісок дрімливих срібних зір.
 Примари присмерків тужливно
 Глядять з яруг холодних гір
 Падуть в порожню метеорн
 І линуть мрії понад гори.

Так тихо! тихо! Тільки чуто.
 Як розквітаються садки
 І як в городах нишком, смутно.
 До сонця моляться квітки.
 А люди в сні немов завмерли.
 І туга з неба росить черля.

282. Ніч.

Тихо, тихонько дзвонять водограї.
 Сумні канцони під вікном умерли,
 Знуджений місяць ходить по безкраю
 Бачить, як з неба в прірву кануть перля.

Тихо, тихонько. Тільки чути крила
 Нічної тині, що несесь над гори:
 Чути, як творча невсипуца сила
 Квітками сипле на поля і бори.

Чути, як бється живчик у вселенній.
 Як невміруца сила творить чуда:
 Чути, як плаче на шпині земній
 Безсмертна туга, смуток і зануда.

Радість і горе обнялися дружно
 І йдуть безкраєм до воріт Нірвани.

Замкнуті в собі, дивляться байдужно
На наші сльози і на наші рани.

Тихо, тихонько. Спалюються зорі
І ллють у бездну сльози метеорів.
Глухо несеться в сонному просторі
Невтомний гомін похоронніх дзвонів.

Радощі й болі обнялися дружно,
Як вірні сестри, і придуть без вшину
Пряжу веселіта мовчки і байдужно.
Ти плачеш, серце? . . . Цить, марна пилино!

283. Ти тямши?

Ти тямши, серце? Відлю Руфінеллю
Спокійний вечір пеленав до сну;
З россою илили звуки риторнеллю.
В яким сміялась мрія про весну
Цвірінькотіли в оливках цикади,
Здалека нісся глухо шум каскади.

В низу дрімали сонні мавзолеї,
Новиті в примерк тисячлітніх туг;
Невтомний місяць в затишній алеї
Кидав кризь листя пасма срібних смуг
І шлях устлали сірі гобеліни.
Над нами плакав смуток мандоліни.

На Каміо Санто¹⁾ спали кипаріси,
В садку сміявся сріблом водограй:
А Рим безсонний з мрячної завіси
Огненим оком споглядав в безкрай.
З безодні неба, мов сумні номади,
Тужили скорбні зоряні плеяди.

¹⁾ Кладьбіще.

Ти тямши, серце, затишну алею
І тихий вечір, ясний, мов вирій?
Я спогадами й досі блуджу нею
І викликаю з гробу казку мрій.
Й мені здається, що іду з тобою.
Чому-ж в той вечір був я сам з собою?

284. Римська елегія.

Здається, не давно . . . У келії холодній,
Закований в кліщі чернечої аскези.
Я тут марнів і скнів. Мій дух, мов пес голодний,
Кусав залізний ланц і рвався до трапези
Життя і радощів; і я огнем чола
І лявою очей юнацьке жарив ложе.

Здається, не давно . . . Тоді як мак цвіла
Моя давня весна; і пуга оборожі
Смоглили, мов полц, мої кинучі сили
І спалювали ум, що рвався на ясний світ,
Як той, що попаде живим у льох могилн.
І в серці відцвітав один по однім цвіт.

Здається, не давно . . . Лишень п'ятнадцять літ.
О мрії днів весни! Які ви ще квітучі,
А як заносить з вас мертвеччина і тлінь!
Здається, понад вас пронісся демон тучі
І вцілував у вас свою мертвечу тінь
І виписав на вас слова: дарма — пропало.

Так, так: пропало все; усе в могилу впало!
Сьогодні вольним я снуюся по руїнах,
Впиваюсь ухом в шум розтужених фонтан.
Блукало в тіні пальм і плачу на колінах
В базиліках святих, окутаних в туман. —
І чую, що усе для мене вже мертво.

Колдсь я пригортав до серця кожну вітку,
Що зеленю сумний майла Палатин:

Колісь я в перли сліз строїв найменшу квітку.
Що утлим корінцем врослась в камінний тин,
І кожний капітель в руїнах Кольосою
В моїй душі співав чудову епопею.

І потім, впавши в бруд буденщини і прози,
Я, мов до Мекки, слав тудою мрії й думи,
Бо там оставив щось, без чого жить не вмів.
Я відив, що я тут віднайду юні сльози
І викличу з руїн мертвечий сум задуми
І закую його у мій найкращий спів.

Здається, не давно я плакав тут і мріяв —
Проте, який в душі могильний холод пустки!
Відцвів, відцвів мій квіт! І вихор літ розвіяв
По стернесках життя зівалії пелюстки —
І я стою тепер — мов круглий сирота.
І ввесь мій скарб життя — камінна самота.

Здається, не давно. Яка одначе зміна!
Як пилом лихоліть принав мій гордий дух!
Стою в крузі руїн — і сам така-ж руїна —
І жаль мені моїх весняних мрій і туг
І жаль мені, що я не в келії холодній,
Що дух мій не крпчить, не рве ланців — голодний.

285. Ностальгіє, моя подруго вірна!

Ностальгіє, моя подруго вірна
На хрестнім шляху мого паломництва!
Ти йдеш за мною тиха та покірна
Стежками мого вигнання й сирітства
І сучеш нитку спогадів країни,
В якій нудьгує сонна скорб руїна.

Ти лінотою одягаєш ниви,
З яких я виссав з пахощами меду
Хлопачі мрії, туги і пориви,
І споминами тонши кригу леду,

Яка намерзла в серці на чужині,
В моїй дрімучій духовій пустині.

Моя ти зоре життєвої ночі!
На океанах, в преріях Канади,
В руїнах Риму — скрізь звертав я очі
На привабливі, райдужні приади,
Що в них строїла ти доли подільські
І Черногорські захисти сокільські.

Ти з мрій ізгоя всюди ткала дугу
Й пестила нею смуток мій мандрівний.
Куди-ж ти кличеш з мого серця тугу
Тенер, як в мене вкрали сон чарівний
І обернули тихий рай в Содому?
За чим тужити? — Я не маю дому!

Мій край в руїні, мій Сіон в нарузі,
Мій брат у плузі росить кровю скиби
І, похилившись, мов білина в лузі,
Гризе зубами підлі рабські дніби.
Куди-ж ти кличеш серце моє бідне?
Мені сьогодні тільки горе рідне...

Бездомний ношу наболіле горе
І сором хилить до землі обличчя.
Засня, серденько, не хвилюйся, хоре!
Це обман тільки: нас ніхто не кличе...
Підем світами, зганьблені, безрідні —
Без сонця в серці, безвадіино бідні.

286. І досі мріємо...

І досі мріємо і досі мліємо
Коли згадаєм диво,
Як, біті тугою, стальні потугою,
Ми виїшли з сіл на жниво
І бренькіт наших кіе
Крівавий клав покіе.

Немов зчаровані, збудились сковані,
Дрімучі наші сили;
І пияні славою, ішли ми лавою
І день і ніч косили.
Вкидали весь наш біль
В заgonи рідних піль.

Ланами й борами, степом і горами
Неслися ми, мов Диви;
Греміли хорами й на храм иранорами
Пристроювали няви.
І труном по полях
Мостили волі шлях.

І досі мріємо і досі мліємо
Коли згадаєм диво,
Як биті тугою, сталені недугою,
Ми вийшли з сіл на жниво —
На свято боротьби.
Ви чуєте? — раби!

287. Ще раз піти на рідне поле...

Ще раз піти на рідне поле,
Бодай на межу доповзти.
І поки бється серце кволе,
На наші глянути хрести!

І піти плач заgonів ухом,
Горнути сквиби до грудей.
І могутніти гордим духом,
Рости в потугу, мов Антей.

Почути регвієм тримбіти,
Яка ховає долю гір.
І над могилами скоробіти
Зі смутком наших рідних зір.

Піти і біль села закути
У дзвін тривоги і грози
І з ока людського добути
Алмаз покайної сльози.

Ще раз піти, обняти брата,
Цілунок вшитись в рани з цут,
І кривди всі його зібрати
І однести на божий суд.

XXV. Микола Філянський.

288. Всьому під сонцем -- край один.

Всьому під сонцем — край один,
сьому земному — тлін і тлін.
Хто розгада останній час,
З землі -- хто жде, хто візьме нас?
І тим, що знали муки, труд —
Чи буде там небесний суд?
Нам не снитать висот німих . . .
Так ній же з чаря чар земних,
В земних часах — земная воля,
Устада їх — земная доля.

289. Ранком.

Я до схід сонця раннім рано
На доно яснее погляну
Під гаї тихесенько піду,
До квіт вечірніх припаду.

І припаду і коли зможу —
сов вечірній переможу.
Роси з холодного листа
Візьму на жадній уста.

І вдарить яснее з-над гаю,
Лавами сонними заграє,
І буде світ надземних шат
Над ними жеврять і палать.

І будуть падать в шпінні квіти
І діаманти й маргеріти,
Один за одним будуть ливуть
І в поцілунках сонця гинуть . . .

І буде жаль мені в ту мить.
Що я — не капля з сонних віт.
Що я з туманами не злину.
Що в поцілунках я не згину . . .

290. Я знов один.

Я знов один, я знов один.
Ніхто питать мене не стане.
Ніхто питать мене не стане.
Ніхто у душу не загляне —
Я знов один . . .
Як тихо хвиля серцем грає.
Як манить погляд даль німая.
Як веселить краса долин
В той ясеній час, як я один.
Я ненароком згадку рину
І дзвін її несеться в душу.
Її краса — краса руїн
В той ясеній час, як я один.
В яких малюнках годині ночі
Зірвать відмову з серця хоче.
Як манить їх таємна тінь
В той ясеній час, як я один.
І голос той, що надомною
Витає горнєю луною —
Як припада над серцем він
В той ясеній час, як я один!

291. Спить ряд могил.

Спить ряд могил давно німих
Під тихим світом зор сумних
І хвиль земних недбалій шум.
Не збудить їх довічних дум.
Їм чуть, як чайка в ранній час
Над ними сквглиць раз-у-раз.
Як вільний вільному взамін
Несе вечірній сон руїн.

Як рокіт хвиль на хвилях грає,
Як лан вечірній замірає,
Як слава в сумному раю
Луну останною своєю
На ранніх зорях викликає.
Їм чуть, а нам! Нам доно літ
Давало ясеній заповіт:
Давно зруйнованих останків
Ми не спитали з-позаранку.
Не вміли серця їм оддати,
Їх дум тепер не розгадять . . .
Нам чайки окрик раннім рано
Над серцем згадкою не стане.
Не вразить в тихий час роси
Луна колишньої краси:
І марно лине поуз нас
Минулих літ минулий час.
Без дум, без жалю і без муки
Ми сонним варварам науки
Даєм могил за рядом ряд
І нам — не вернуть їх назад . . .
І прийде скоро, скоро час,
Нашадок наш спитає нас,
Хто нам зберіг останки літ,
Де днів давно минулих слід?

І на простор німий ми мовчки їм покажем,
І даль далекая нічого їм не скаже . . .
Ланів колишній час, України досвіт ранній,
Не викликав у нас ні згадки, ні бажання,
До нас донеслась таємна їхня річ,
В шітьмі руїн німих зосталась серця міч.
Нам царство Скифії нічого не сказало,
Останками руїн нам дум не занесло.
Бірзіллям, блекіттям минуле поросло,
Туманом шівночи свій час зацеленало.
Ми пісні рідної не зберегли в свій час,
На кволий серця жаль звели її до нас
Нікчемним окликом вона між нами йде.
Луни вечірньої з собою не веде.

На кін перенесли ми жарти та кохання.

Зразки нікчемній забутого убрання.

І раді й досі ми, що є в його базарі

Горілка, мед, гонак, та сині шаровари.

тим, що згинули в зорі осінніх літ

Хрестів поставити в свій час ми не зуміли.

Одна вечірняя вітає їх могили.

Одна вечірняя їх чує заповіт.

І внук, наш дальній внук, чий яєногордий ум

Пролине піснею над лонем сонних дум.

Ланами рідними він пройде в яєнщій час.

Луни колшньої зачує сумний глас

І згадку тяжкую положить він на мари —

Синів України безкровною отару . . .

XXVI. Грицько Чупринка.

292. Вітер.

Вітер шалій, ніби шиній.
Розігнав, розбив тумани,
Збив-підняв до небосхилу.
Хмару пілу.

Проти шалу, проти сили
Буйно сосни зашуміли
Сколихнулися дуби;
Вітер злий, несамовитий,
Розлютований, сердитий

Свище, грає.

Заклинає:

— Не виходь на бій, слабій!

Знаю, бачу.

Буйну вдачу.

Що бажає грому, блиску!

— Ти-ж не даром, вітре дивний,

Прилітав на степ мій рівний

І гоїдав мою коліску.

293. Льон.

Льон, льон!
Синій, синій, білий, білий,
Шинним цвітом квітне льон:

Вітер смілий
Легкокрилий
Розганяє літній сон:
Десять заховані музики
Вільно свистють дзвони-крики,
Розривають тон на тон.

У дзвіночках,
У таночках
Закрутилися феї-нари,
Мов фантазії примари.
А між ними
Молодими
Буйним цвітом квітне льон.

Памятаєш давній льон? —

Що одцвівся,

Спопелився,

Що розвіявся, як сон

В давнім літі,

В раннім цвіті.

В ті часи, як ми любили,

Як розбили,

Загубили

Щастя юного закон.

То не наші вже дзвіночки,

Ніжні сніви і таночки

І барвистий, чистий цвіт:

Наше щастя пронеслося,

Буйним вітром розмелося

В переломі юних літ.

Льон емблемою кохання,
Залицяння, сподівання
В переливах майорить. —
Тануть, тонуть в серці згуки.
Та не збудять щастя й муки.
Тільки серце не горить.

Білий, білий, синій, синій,
В розмережаній долині,
В нижніх барвах квітне льон:
Наше щастя одцвілося,
Наше щастя пронеслося.
Як забутий сон.

294. Наші теми.

Шепотіння, колихання
Білоквітнучих дерев.
Хуги-вітру завивання,
Моря буряного реві.
Сяйво сонця, запах квіт.
Рідних луків кольорит —
Наші теми.
Як приємно розгорнутись.
Щирим серцем стріпнутись.
Одкаснутись од законів,
Од умовин, од шаблонів
І картини рідні зліть в світові
поєми.

Душ самотних хвилювання.
Гибіль світлих, чистих дум,
Сліз і крові розливання,
Гострий біль, сердечний сум.
Крик одчаю, стиски мук.
Кожен вимучений звук
Наші болі.
Як приємно разом стати.
Муки-болі розігнати
Дружно раттю наступною.
Духом, силою міцною
Світлі радощі розлить в кращій
долі.

295. Козачий дім.

(Із поеми: Лицарь-сам.)

Козачий дім. Кругом на стінах
В суворих фарбах, в різких змінах
Орнаментичні везерунки
І гордість давньої скарбниці
Сини, та шаблі, та рушніці —
Славетних прадідів дарунки.

Криві турецькі ятагани
Ще свідчать тут про смертні рани.
Що діставалися боями. —
І для нащадків невідомих
На зброї в батьківських хоромах
Кривавий знак лишили плями.

То кров пролітая на полі.
В степу, на морі, на роздолі.
І в Запорожжі і в Скутарі.
В нудній осаді, в обороні,
І в одступанні і в погоні,
І в чорній пометі і в покарі.

Як храм молитви вимагає —
Так дім козачий серце крає
Законом вічного змагання:
Немов історія на плечі
Лягла вагою ворожнечі
Тому, хто має тут мешкання.

296. Veto!

Бери, бери! Вже все пропало:
Лютує зло в моїм добрі;
І ще про славу серце дбало —
 І ту бери!
Та слава — власна творча мука,
Як блиск кривавої зорі,
Моєї Музи запурука,
 Так, на, бери!

Ти для буденної забави
Зірвала-б зіроньку згори:
Я мав одну примару слави —
 Так що-ж, бери!
Мені добра, добра бажаєш?
О ні, мовчи, не говори!
З грудей ти серце вириваєш —
 Ну, так, бери!

.....
Так ти до Музи тягнеш руки?
Не згасне сонечко вгорі . . .
Єдиний присуд для гадюки —
 Умри!

297. Гульвіса.

Ні семі нема, ні роду:
 Сам один! . . .
Він дістав свою свободу,
Ніби зірку з небозводу,
Він не знає, що за скрута,
Що за зрада, за отрута,
Що таке сердешний тлін.

Тільки гори та яруги
 Любить він.
Він не знає горя, туги,
Ні образи, ні наруги,
Тільки з вітром розмовляє,
Поле співом оживляє —
Сам і пан і челядин.

Давній лицарь і гульвіса
 Тих годин, —
Як до шаблі і до списа
Од неволі в січ неспяв.
Уставали всі, як хмари,
Для війни і для покари
В повній згоді всі й один.

— Чуєш, лицарю свавільний,
 Чуєш дзвін? . . .
Є в нас скарб з тобою спішний,
Скарб у доленці невілний,
Так вертайся з мандрювання
Без бурлацького вагання
Хоч у купі, хоч один.

XXVII. Спиридон Черкасенко.

298. У шахті.

Мокро і темно, немов в домовині,
Випало кайло із рук,
Дихати важко, ломота у спині,
В голову болізнний стук.
Чому став?
Не дрімай!
Бери кайло —
Довбай!

Думка єдина: спочити хвилину —
Сили нема довбонуть,
Добре-б піднятись та випростать спину,
Свіжим повітрям дихнуть.
Чому став?
Не дрімай!
Бери кайло —
Довбай!

Швидко чи рано? Ще довго робити?
Тягнеться час той, мов рік . . .
Дайте спочити, спочити, спочити,
Дайте заснути . . . навік! . . .
Чому став?
Не дрімай!
Бери кайло —
Довбай!

299. Під землею.

Тут вічна ніч. Але не та,
Що, після стомленого світу,
Клопітну землю обгорта
У ласці тихого привіту.

Тут вічна ніч. Вона не сні
Несе утішній людині:
Землі занедбані сні
Помалу гинуть в домовині.

Замість зірок золотих,
Ночей і вроди і принади,
В кутках далеких і страшних
Убогі блимають лямпади. —

Неначе шабаш свій мерці
Сюди зібрались святкувати,
Й свої смердочі каганці
Де-де забули поховати

І розійшлись, і чуто стук
Глухий, зловістний в домовину...
Із всіх кутків могильний згук
Жаха незвичною людиною...

Тут вічна ніч, тут повно вщерть
Страждання, роспачу і муки,
І звідусюди тільки звуки:
Стук-стук! тут ніч! Стук-стук!
тут смерть!

300. В царстві ночі.

Чорно... душно... Сліпнуть очі,
Впалі груди не дихнуть...
Під землею в царстві Ночі
Квіти сонця не цвітуть.

Та в душі, з віків знебулій,
Ще ясніш горять огні,
І не зникли в млі минулій
Волі жданої пісні.

Виростають вільні крила...
Хто-ж стримає нашу міць,
Коли в мури вільна сила
Вдарить громом блискавиць?

Зірвем сонце! — море світла
Кинем в чорну глибоку,
Кинем квіти в рабські житла —
В житла пітьми і терпіння!

301. Спокій.

В білу намітку хтось землю повив —
Хтось соромливий,
В білу намітку з пречистих епігів,
В думу спокійну без руху, без слів —
Чистий, святий, терпеливий...

Сонце предвічне, її не чіпай!
Вітре могутний,
Звийся над нею — її не зривай! —
Хай відпочине згріховлений край
В тиші нерушній, нечутній...

Ранком імлістим прозорий, блідий
Привид журливий
В срібнім тумані вартує сумний,
В білій молитві поринув своїй —
Чистий, святий, соромливий...

302. Пейзаж.

Краса і смерть... Гаї в пожежах,
У смутках осени блакить,
І ліс в небачених одежах
Гучними барвами горить:

Поля в смарагдових отавах,
У плямах чорної ріллі:
Палають в сояшних загравах
Далеких гір стрімкі шині.

Солодким болем докидання
Бренить імшета далечинь,
І будить в безвість поривання,
Просторів вільних широчинь.

Свої холодні таємниці
Ховає вод темряве скло.
Деся квілять чайки-удовиці
Над тям, що з літом одцвіло...

І мрійний сум, і сон-покору
Довкола осінь розкида:
В красі барвистого убору
Стунає смерть, як молода . . .

303. Важкі думи.

Важкі, як хмари, думи сірі
Пливуть, пливуть безкраю...
В душі моїй, як у міжгіррі, —
Туман п'ятми її одчаю.

У серці сум, як мла осіння,
Снує тупі настрої
В пудьги огидне павутиння,
В безрадісні спокої . . .

І ждеш, як вітер з гір зелених
Злетить в німі долини,
Розвіє сум в піснях шалених
Страшної хуртовини! . . .

304. Перед грозою.

Хмари насунулись . . . Тихше! . . . Довкола
Тіні химерні лягли.
Ніби природи пресвітлеє чоло
Думи сумні повили.

Хмари темнішають . . . Тихше! . . . Що буде?
Сльози? Благання? Жалі?
Мукою сповнені висохлі груди
Неньки святої — землі.

Все притаїлося . . . Тихше! . . . З грозою
Гучно гремітиме грім . . .
Душі знеможені збудить до бою
Покликом грізним, страшним! . . .

305. Сад.

В обіймах сна затих зелений сад,
Легкий вітрець в гущавині зітхає,
Спокійно спить акацій ніжних ряд,
І соловей ущух . . . мовчить . . . дрімає.

А місяць ллє скрізь сяйво по землі,
Вкриває все злотистим ніжним фльором,
І по саду в прозорій жовтій млі
Тремтять стежки ґратованим узором.

Не ніч — о, ні! — це казка чарівна!
І краще слів таємнее мовчання,
Все серденько хвилює аж до дна
У тишині журливеє зітхання.

Мовчання — смерть, воно жахає нас,
Коли-ж і смерть красою так багата,
Як сад оцей у пізній ночі час, —
Ладен що-дня й що-ночі я взірати! . . .

306. Суша.

Межею йду. Гадокою з-під мене
Біжить вона кудись у далечінь,
А там село, людське життя злиденне
І горенька незмірна глибочінь.

Іду . . . куди? . . . І сам того не знаю.
Дзвенить співець весни десь угорі,
Земля пала, і марево без краю
Далеко котиться в шаленій грі.

Горить . . . пече . . . Усе довкола мліє . . .
Дощу! Дощу! Пореналась земля,
Де-де чорніє мертва ще рілля.

І душу жах пройма, і серце нїє,
Бо Голод-царь крилом вже грізно віє
І нащeku страшенну роззявля . . .

307. Сльози і квіти.

Сльози і квіти у нашім житті
Разом цвітуть.
Будні і мрії ясні, золоті
Поруч ідуть.

Поки нам точиться наше життя
В буднях нудних, —
В мріях знаходим од них забуття,
Щастя і сміх.

Сльози, як роси — немає без них
Пшених квіток.
Тільки у буднях із мрій чарівних
Зівем вінок.

Поки ще серце здолає в сльозах
Муки нести, —
Стелеться квітами довгий наш шлях
Аж до мети.

308. Немає сил.

Немає сил втікти від гучного життя!
Душа болює і рветься геть у височинь,
Бажає там поринути без вороття.
Як в сяйві сонця ночі тїнь . . .

Покинь життя, навік од нього відсахнись,
Кохайся і живи в довічній лиш красі.
Лиш їй самій кади, вклоняйся і молись,
Покинь життя привади всі! . . .

Немає сил . . . Бо серця думи потайні —
Усі! усі! — з життя вродились і умруть
В йому, — вони лиш відгуки його смутні:
Нема його — й вони заснуть!

309. Надії.

Ні, не дарма оті, друже, надії
В серці кохалися в нас крадькома.
Тихо брєніли, мов струни живії,
Завжди будили бажання новії, —
Ні, не дарма!

Ні, не дарма вони ясно зоріли:
Люто в житті нас давнїла зїма,
Палко-ж огні їх нам душу зогріли.
Серце завзяттям в борні запалили, —
Ні, не дарма!

Ні, не дарма! . . . Наше серце палає.
Хочеться жити, боротись з всіма,
Хто нас в дорозі до правди спняє.
О, не даремно та сила буяє.
Ні, не дарма!

310. Наша туга.

За ціле щастя, за скарби
Не віддамо свої скрижалі —
Своєї давньої журби.
Своєї тихої печалі.
В тяжких злигоднях, у ярмі
Вродилась пісня наша з неї.
І мури темної тюрми
Жахались темряви своєї.

О, наша туга! . . . З тих пісень
В степах, заораних катами,
Нам з пїтьми блиснув волі день.
Вінець терновий вкривсь квітками.
Водою повною сторік
Зросилась тучно наша нива, —
Благословенна-ж будь навік.
О наша туга чарівлива! . . .

311. Хвиля.

Хвиля рине, тихо лине,
В шумах гине . . .
Хто-ж віжніше, ніж ті шуми,
Заколише мої думи.
В хвилі білі їх оберне,
Деся поплине і — не верне? . . .

Тяжко, хвилі, важко, милі,
У знесиллі!
Заснівав би — плачуть струни . . .
Розігвав би у бурунні
Співі-гніви, крик шалений.
Обернув би в шум зелений.

Над степами, над ланами
Од нестями,
Знов грозою розітнувся-б,
В дикім бою захлинувся-б,
Впав би, спав би примирений
Де-ж він, де він шум зелений?

312. Казка старого млина.

(Драма.)

Перша дія.

Беріг річки. На другім пліні гребля, старий млин, верби. До них спускається високий, скелистий протилежний беріг.

Смеркає: все повито легким прозорим туманом. Чути, як шумить вода. Сходить місяць. Із степу лине ледви чутий, тужливий плач отарн.

Дід-мельник дослухається, сидячи на призьбі коло дверей.

Як тільки ніч зашепче, мов та відьма,
Нависне скрізь — в степу і над млином,
В туман легкий повне верби й скелі,
Приспить дурну зозулю десь у лузі
І викличе на небо тихі зорі, —
То сказ немов на його найде враз:
Одно гуде, плюскоче та співає,
А може грає — добре не розчуєш,
А-ач якої витина старпій!
Неначе парубок, якому з жиру
Тремтять коліна до дівчат, а глузд
Тікає геть, горлянка-ж та язик
Сночівку і на хвильку не зазнають —
Іржуть та мелють все, як в добру повідь
Вешняк на річці . . . Хе-хе-хе! . . . Дарма
Твої весняні чари, дідугане! . . .
Зависла ніч, зіходить он-де місяць.
Заснув і занімів до ранку степ —
Не зглянешся, як стане тут Юрко:
Хе-хе . . . А де вже довгій бороді
Змагатися та з кучерями, котрим
Назустріч лине серденько дівоче!

Гай-гай! Цих чар перемогти не кванся.
Шумуй, кнни — я спатиму спокійно.
А спати час . . . (Позикає и нешвидко зникає в млинні.)

(З правого боку виходить інженір Вагнер, Крамаренко і робітник Трохим . . .)

Вагнер. Зморився добре я . . .

То розташуймось тут? (До Трохима.) Неси сюди.

Що маєм на візку. Та розпиряжи

Коня й пусти напастись на узлісся.

(Трохим зникає.)

Це млин? . . . Яка тут всюди глушина!
Ходили день — все степ, і степ, і степ
Незайманий, як в перший день творіння.
І ждеш мимохить дива . . . Слово чести.
Мене більш не здивує, як із скель
Зпенацька зявиться до нас сюди
Дикун — тубілець голій, волохатий,
Убє всіх трьох камінним соєприщем:
Розклавши ogniще, на нім спряже,
Як вепрів, нас під дикий свій танок
І, скликавши на бенкет увесь рід.
Смакуючи, ковтатиме кістками
Культурную печеню.

Крамаренко (сміється). І не диво! . . .

Тут є місця, де не ступила ще

Нога людська, хіба що вівчарева . . .

Земля обітована . . . Час настане —

І потече враз молоком і медом . . .

Вагнер (скривившись). Занедбана земля . . . Сиділи тут

Десятки років панські покоління,

Мов пугачі в ярах, і брали те,

Що в руки їм плило само, зусиль

Найменших не вживали. Праці, —

Вже не кажу про творчу працю я,

Не знали зовсім: лінувались навіть

Нагнулись тільки, щоб підняти те,

Чим світ живе, чому кориться, — злото,

Подумать тільки! Під ногами мати

Незлічені багатства — й їх не знати.

Їх занехаять, не шукать! Це й звір,

Або тварина так живуть: їм досить
Того, що щедря подасть натура,
Як голод знемага . . . Одначе, сядьмо:
Чимало ми сходили. Ноги ниють,
І тіло, мов побите.

Крамаренко. Ось горбок,
Порослий тирсою, і дикий кущ
Неначе кличе нас під захист свій
Спочить. (Падають на траву.)

Вагнер. Замислившись отак буває
Над тим, що бачив тут за кілька день
І що знайшов. крик радощів втримавши.
І злість, і заздрощі сповняють душу.
А потім . . . полетити на крилах мрії
У царство казкове! Бентежна думка,
Фантазії нестримна пензлем дивним
Одну за одною велічні, пишні
Малює враз можливого картини.
Ах, чом це не моє! Десяток літ . . .
Ви розумієте — один десяток —
І краю ви цього вже не пізнали-б.
Мов срібні блискавиці, вздовж і вишир
Стени порізали-б із криці рейки.
І в скрежетом і криком поповзли-б
По них рухливі змії вогняні
Туди, на південь, аж до моря. Скрізь
Огневим реготом страховищ дужих
Збудив би цю прадавню, мертву тину.
Як регіт хмар грозових будить ніч.
І царство сна, і царство забуття
Я обернув би дужою рукою
У царство творчого життя і праці.
Де силу взяв би я, щоб те зробити?
Вона отут, занедбана під нами
Лежить віки, тисячоліття й спить,
Мов та царівна казкова, чекає
На лицаря свого . . .

(Замовкає й дослухається до шуму води.)

Вода шумить,
Зіходить срібний місяць. Тихий степ
Снить дивними й старими снами, -
Спокійну душу має . . . З року в рік
Все теж — зворушлива краса і сон.
О, дужим будь! — у-мить заколесає.
Як все навкруг віками прищипає.
Теж сила . . .

Подорожній (звляється по той бік на селі, озирється навкруги й гукає).

Гей! Чи є хто тут живий?

Чи по стінах та диких хащах цях
Ховаються вовки лиш сіромащі
Та, я, мов неприкаяний, блукаю? . . .

Крамаренко (голосно). Ти хто-ж такий?

Подорожній.

Снитай у вітра, — хто він.

Куди летить і де спочивок знайде.
Снитай у хмарки в день ясний, погожий.
Куди блакиттю шлях її посилає.
Та буйним де розліється дощем.

Вагнер. Якійсь причинний.

Крамаренко.

То простуї сюди.

Як знайдеш бід!

Подорожній (спускається). Тут гребля, бачу, є

(Зникає. Трохим приносить коник і речі до постелі, сам іде до візка.)

Крамаренко (голос до вечері). Цікаво, хто це.

Вагнер.

Певне, волоцюга.

Гонивітер, якому тісно всюди.
Де люди є, закон та обовязок —
Не згук порожній у повітрі, де
В обіймах їх здихає звір в людині.
Проклятий, стоголовий звір, який
Потворою страшною на шляху
Великих і премудрих простягнувся.
Багато злине часу, як його
Всеволодною рукою загнущають,
Та піде він, надхилений, конем
Слухняним і покірним аж туди,
Де на верховинах життя сяє
Єдина мета для всіх — Культура.

Крамаренко. Далекий шлях — кінця не видно.

Вагнер.

О,

Немає меж змаганням чоловіка,
І думки творчій льот сягає зір
І їх, як цифр кольони на папері,
Шикуює він в системи дивно-згодні . . .

Подорожній з'являється біля млина, оглядає місцевість, потім простує до них.)

Крамаренко (углядівши його). Де сюди.

Вагнер (стежить за ним.) О, я не помплився.

Крамаренко. Ви не їсте нічого?

Вагнер.

Я не знаю, —

Чи то знемігсь, блукаючи ввесь день,
Чи може спека так мене зваплала,
Що сон змагає . . . Гей, Трохиме!

Трохим (виходить).

Ось я.

Вагнер. У тім млині запевне хтось живе:

Сштай там молока. Ось гроші на.

Трохим. Я в-миль. (Іде до млина).

Подорожній. Добри вечір, шанове, вам!

Щаслива зустріч. Цілий день мандрую
І жадної душі, крім чабана,
В пампасах цих не бачив я живої.

Вагнер (столпено). Прошу сідати, вбогую вечерю

Із нами поділити.

Подорожній (схидає сакви). Вельми вдячний!

Та в мене де-що є. (Сідає).

Крамаренко.

Надалі те

Сховайте ви: в нас вистарчить про всіх.
Пан інженір наш підтоптавсь нівроку
І важить лиш на сон, а ми удвох
У бесіді поважній . . .

Подорожній (здивовано). Інженір?

Що чую я? Всевладная кишенья
Й сюди вже стежку топче . . .

Вагнер (спалахнувши). Не кишенья, —

Культура це. Культуру ми несем.

Подорожній (вечеряючи). Одно одного варт . . .

Трохим (виринює глек молока). Ось масте.

Вагнер (наливає й пє). Куди і звідкіль ідете і хто ви?

Подорожній. Хто я? Коли-б же знав хоч сам про те.

Вагнер (здивовано). Та десь же народились ви колись
І щось робили досі?

Подорожній. Безперечно.

Не з глини хтось зліпив мене, як Бог

Прадавнього Адама. Спосіб цей.

Коли-б його розкрити таємниці.

Дістав би враз найбільші привилеї,

Бо, знищивши права на народження,

Дав змогу-б знищити право й на життя . . .

А я родивсь, як всі, й турбот чимало

Своїм цим вчинком де-кому завдав —

І от блукаю скрізь. А де вродивсь? . . .

Сказати не легко . . . В пишнім квітнику

Зростають чудо-квіти. В діаманти

Що-день вбірає їх рожевий ранок

І золотом уст цілує ніжно сонце.

Літаючи метеликом прудким

По квітах життєвих, поет натхнений

Склада про них поему . . . А проте . . .

Це край, знайомий більш таким, як ви . . .

В другім краю чарівнім я вродивсь,

Про нього вам поеми не складуть . . .

В долині сліз теж квіти розквітають:

Кривавії троянди ран глибоких.

Бліді лілеї голоду, хвороб,

Найрозмаїтіший квітник у світі.

І смертності яснії хризантеми

В чаду їх ароматів голова

Завжди в огні . . . Моя це батьківщина.

Вагнер (дрімаючи). Це казка беззмістовна.

Подорожній. О, як би!

У тім краю давно умерла казка . . .

Оганьблена, як паплюга остання,

Знесилена од праці й ран кривавих,

В тяжкім ярмі, у морі сліз пекучих

Умерла казка та . . .

Крамаренко (прибірає в кошик вечерю й лягає). Куди йдете?

Подорожній. Шукать води живої по світах.

Щоб казку воскресить.

Вагнер. Даремна річ.

Хто вмер, того ніхто не оживить.

Готуйтеся вислухати казку дужих.

Подорожній. Хто сам не вмер, того жива ще мрія!

Зорею провідною в дальні

Горить вона . . . Ціи туди, іди . . .

(Дрімать. З млина, дослухуючись до шуму води, виходить Марьяна й підходить навеспиньках до млинного колеса, з робленим жалем промовляючи.)

Марьяна. Знов співаєш? (Перехилється до води). Білим шумом.

Розіслалась борода.

Очі — дуде! — повні сумом.

Ллються слюзи, як вода.

Бідний діду! Од кохання

Зникла геть твоя шхя.

Ось стривай! Підходить до колеса. Твої зітханя

Я утпшу . . . Бризкає водою й висекає. Ха-ха-ха! . . .

Вагнер (відходить на ліжко і стежить за сценою). Це-ж хто? Із ким вона?

Крамаренко. Русалка.

Подорожній. Казка.

Марьяна (голосно сміється). Глинь, — розгнівався! Вир глибокий

З пересердя закрутив . . .

Перестає сміятись і вдає з себе засмучену.)

Діду мій, зеленоокий.

Засмутив мене твій гнів.

Чи такого-ж привітання —

Моя доленько лиха! —

Сподівалась я! (Ханається за серце.) Ридання

Тиснуть серце . . . (Нахилється й раптом бризкає водою). Ха-ха-ха!

(Осекає.)

Вагнер. Та хто вона?

Крамаренко. Причинна мабуть.

Подорожній. Казка . . .

Вагнер. Жартує з ким?

Подорожній. А з дідьком водяним . . .

Вагнер. Яке дикунство!

Подорожній. Так . . . культури ще,
Либонь не скоштувала. (Здалеку чути сопілку)

Вагнер (дослухуючись). Грає хтось?

Брамаренко. Сказати-б вітер, дак нема.

Подорожній. То стен
Нічну свою мелодію співає!

Мар'яна (зачувши спів, крутиться в танку). Ген в тумані

З тих верхів

Рине-плине у долину любий спів.

Геть зарані!

Щези в мить!

Хай ковбана від кохання охолодить.

Чи-ж старому,

Діду мій,

Сяють зорі, світить місяць золотий!

Геть додому

Аж на дно.

Де холодна постіль жде тебе давно!

Чи то-ж сивій

Бороді

Залицяння, ушадання молоді?

У дрімлівій

Глибині

В тихих водах ти засни собі на дні . . .

Юрко переходить греблю. Мар'яна кидатися йому назустріч, новля сміху й жаги.)

Мар'яна (бере його за руку й веде до колеса).

Чіплявся знов . . . Тиглинь: зачув, тікає . . .

(Чути, як вир реве й стіхає раптом. Вони розкотили регодуть, викликавши в селян дзвінку дуду. Юрко притуляє до уст сопілку. Мар'яна крутиться в жагучім танку.)

Вагнер (зажарований). Вона хороша, певне, хоч дикунка.

Весняний почи сон . . .

Подорожній. Не сполохніть . . .

Вагнер. Холодним розумом ладен повірить,

Що казка — не фантазії палкої

Є витвір, що вона — чарівна дійсність.

Подорожній. У кожного своя усюди казка.

І кожний з нас творець своєї казки, —

Барвистих мрій і золотих ілюзій.

Хоч смішно це, але у цім житті.
Фантазія дала таким, як ви,
Широкі й дужі крила, силу й міць.
На них літаєте в світах і казку
Створили ви, якій імя — культура.

Вагнер. Не казка це, а факт.

Подорожній. І казка — факт
На певний час. Живе тут казка степу.
Як легіт — віжняя, як фея — красна,
І все навкруг — і степ, і срібні хвилі.
І дикі скелі, й хмари у блакиті,
І вільний вітер, ніч і день, — усе.
Живе. Але я почувавою вже,
Що йде нова натоміць казка — ваша.
І казка степу вмере, як ваша прийде.
А там заявиться нова, і вашій
Умерти доведеться... (Помітивши, що Вагнер дримає й собі вкладається).

На добра-ніч! . . .

З м'явня виходить дід-мельник, шось каже Маряні, показуючи рукою на підліжан і знову йде в хату. Маряна з цікавістю дивиться в їх бік, потім потиу йде до них. (Юрко, граючи, стежить за нею.)

Вагнер (почувши ходу, одяриває очі й підводиться). Хто тут? (Углядівши Маряну.

Хто ти, мій приви́де прекрасний!

Маряна (зупиняється). Це я.⁶ Ви бралимолоко!

Вагнер (стає на ноги). Так, так...

Ввесь час я слухав голос твій чарівний.

Очима стежив за танком, і сон

Тікав з очей знеможених моїх

Дитинства приви́ди вставали у думках.

Тут казка-мрія в дійсність обернулася.

Руса́лка, певне, ти?

Маряна (дивославо). Я — мельниківна.

Прийшла за глечком від молока.

Вагнер (кривиться; підходить, бере її за руки й зазирає в вічі).

Ти мельниківна? Ні, не вірю я.

(Юрко перестає грати й стежить за ними.)

Маряна. Йй-бо . . .

Вагнер. Чи бачив хто, щоб в мельниківни.
Замість очей, виблискували зорі?
Щоб на устах троянди паленіли?
Не може бути брів таких у неї! . . .
Не крийся і скажи: ти королівна?

(Бере її злегка за стан.)

Маряна (сміючись, обережно визволяється й бере глека).
Ви смієтесь? . . . Я мельниківна. (Хоче йти.)

Вагнер. Одну хвилиночку . . . стривай . . .

Маряна. Та хто ви?

Вагнер. Хто я? Про те дізнаєшся за рік.

Маряна (з зацікавленням). Чому за рік? І як про те дізнаюсь?

Вагнер. Вернись сюди.

Маряна. Чого?

Вагнер. Щоб оживить
Степи ці мертві . . .

Маряна (здивовано). Мертві?!

Вагнер. . . . і голі скелі.

Маряна. Тут все живе. Он спить і диха степ:
Як тільки сонечко позолотить
Шпильці цих скель, то він загомонить,
Озвуться скелі голосно луною.
Ген-ген у лузі закує возуля,
Зашепчуть верби з вітром-пустуном
І зашумить шовковая трава;
До сонця річка радо засміється . . .

Вагнер (нетерпляче). Все так, моє дитя . . .

Маряна. Тут все живе —
І хвилі кучеряві й тихі зорі,
Як тільки зійде місяць золотий, —
Засне все навкруги, то із води
Мене чарує дідько водяний . . .

Вагнер. Ах, знаю я! . . . Людей . . . людей нема!

Маряна. Людей нема? . . . Юрко і дід . . . Доволі!
Навіщо більш

Вагнер. Навіщо? Я скажу. —

Уважно слухай і запам'ятай.

Знов бере її за стан рукою.

Хоча-б на теє, щоб краса твоя

У пущах цих та марне не загнібла.

Мар'яна. Мені то що?

Вагнер. Шинатися на людях.

На те й краса, щоб з неї любували.

Цвіте та марно квітка, на яку

Не впав ні разу вдячний погляд людський,

І самоцвіт коштовний є подібним

До каменю звичайного, коли

Ніхто не знає, ніхто його не бачить.

Ти квітка та, ти самоцвіт коштовний

Вродився ти на те, щоб чарувать . . .

Мар'яна (сміється). Ото! Чи відьма-ж я, щоб чарувати? . . .

Вагнер (скривившись). Фе, відьма . . . з дивних уст такі слова! . . .

Не відьма, а краса . . . Ти чарівниця!

Мар'яна. Та, Боже, крий! Ніколи в світі я

Не чарувала . . .

Вагнер (сміється). Ні? . . . То зачаруєш.

Колі краса твоя перед людьми

Веселкою блискучою засяє.

Мар'яна. Перед людьми? Нема-ж їх, де вони?

Вагнер. Зжену я безліч їх у нетрі ці.

І виросте там місто гомінке.

Де степ буяв і тирса шелестіла.

Мар'яна. Та хто-ж ви — граф, чи князь, чи пан вельможний,

Що вас послухають вони?

Вагнер. Я той.

Хто цій пустелі скаже: оживи!

І в-мить вона, як в казці, оживе.

Мар'яна. Це правда?

Вагнер. Так.

Мар'яна (відступає). Ви чарівник, виходить? —

Мені вже страшно, далєбі.

Вагнер. Чого?

Тоб' нема чого боятись . . .

Маряна. Чом?

Вагнер. Бо ти сама вродилася на те,
Щоб панувать.

Маряна. Над ким?

Вагнер. Над усіма.

Хто буде тут, і над усім, що я
Зроблю . . .

Маряна. А що-ж ви зробите?

Вагнер. Побачиш.

Людей пошлю під землю за скарбами.

Маряна. Хіба ви знаєте, де ті скарби
Заховано?

Вагнер. О, так, я знаю все.

Маряна (сміється). Ого! То ви і справді чарівник . . .

А що робитимете з ними ви?

Вагнер. Я вже сказав. Створю нову казку.

Я розведу такі огні, що з сонцем
Поборяться вони страшним проміттям.

І все навкруг од стогону машин
Прокинеться до справжнього життя.

Зруйную все в степах, щоб на руїнах

Спорудить царство дужих. Ти-ж мені
Снятимеш в змаганнях творчих духа.

Як добрий геній мій . . . За мною підеш?

Маряна. Куди? Я й не второпаю, про що ви . . .

А млин, наш млин?

Вагнер. Що млин? На скелях тих

Збудую я палац тобі розкішний

І сад, як рай, круг нього розведу,

Вберу тебе, мов пишну королівну . . .

Куди не подивись — усе твоє.

Чого не забажай — вродилось тут.

Я сам — в ногах твоїх . . . Люби мене . . .

(Обнімас її й поціптує палкі признання.)

Подорожній (сидімає голову). Пан інженір, як бачу, гав не ловить. —
Він навіть сон солодкий залишив,
Щоб раптом розпочати творчу працю.
Не злий початок . . .

Крамаренко (сміється). Спить, не заважайте.

Подорожній (лягає). Цікаво знати все-ж таки — чого
Завесло вас у цюю глушину?

Крамаренко. Пан Вагнер розвідки тут розпочав
На землях будучого тестя.

Подорожній. Тестя?

Крамаренко. Так. Землі пребагаті.

Подорожній. Хто-ж той тесть,
Коли не таємниця це?

Крамаренко. Старий
Тутешній дідич — пан Таран.

Подорожній (раптом сідає). Таран?!

Крамаренко. Чому так здивувалися?

Подорожній. Невже
На пана Вагнера принав її,
Вільнолюбивої Сусани, вибір?

Крамаренко. Марії тихої скажіть.

Подорожній (з вільгою). Марії? . . .
Так, так. Виходить, в неї є сестра?

Крамаренко. Ви знали їх? . . .

Подорожній. Скажіть, звідсіль далеко
Живуть вони?

Крамаренко. А далеченько на:
Як рушить зараз берегом ріки.
То сонця схід зустрінете у них.
А ви хіба туди йдете?

Подорожній. Як сонце
Позодотить шнурі похмурих скель.
В дорогу рушу я. Вона ще тут.
Я сподіваюсь?

Крамаренко. Бачив я обох
Днів три тому.

Подорожній. І скоро шлюб в Марії?

Крамаренко. О, ні: принаймні аж за рік.

Подорожній. Чому

Пан Вагнер мусить довго так страждати,
Нудити світом од кохання? Чудно.

Крамаренко. За рік же цей повинен показати
Усім наочно він, що не химери
Всі домисли його, що тут, в стінах
Лежить руда в землі.

Подорожній. Я розумію:

Й за це у нагороду в Тарана
Дістане дочку із стінами. Так?

Ну, що-ж: як бачу я, то він не дурень.

Крамаренко. Вони кохаються . . .

Подорожній. Це видно . . . гляньте . . .

(Показує на Вагнера, що обняв Маряну й цілує.)

Крамаренко. То байдуже: веселий жарт мимохідь.

Подорожній. Що жарт, то жарт: боюся тільки я,

Щоб не скінчивсь веселий жарт сльозами.

Чабан отой, по нім я помічаю.

Не зовсім жарти тії уподобав.

Кипить, немов острі. Ось гляньте, гляньте . . .

(Юрко підбігає обурений, хапає на плечі Вагнера й одкидає його на бік, бере Маряну за руку й тікає до млина.)

Маряна. Ой, леле, ти це, Юрку?

Вагнер. О прокляття!

Джун! Розбійник! . . .

Крамаренко (схоплюється, підбігає до Вагнера й нахилиється над ним).

Що він вам зробив?

Поранив? Ні?

Вагнер (підводиться). Байдуже . . . налякав.

А ви ще не спите?

Крамаренко. Тікає сон,

Коли цікаву казку чуєш.

Вагнер.

Так.

Цікава казка, дивна і принадна.

(Дивиться, як обурена Марьяна змагається з Юрком.)

Ви бачите. — вона його не любить.

Вона обурена, що він так нагло

Нам перебив нічну розмову нашу . . .

Крамаренко. Нехай, нам спати час: коротка ніч.

Вагнер. Так будем спати ми, а на світанку

До діла знов . . . !

Владається обоє. Розгнівана Юрком, Марьяна одишас його від себе й ховається у млині. Він якусь хвилю стоїть коло дверей і грас; вола не виходить. Тоді Юрко ламає сопілку об коліно, хутко переходить греблю й зникає в скелях.)

Крамаренко (заспляючи). І знову тихо скрізь . . .

Вагнер (заспляючи). А в тиші цій літають сні звабливі

І казку заплітають . . .

Подорожній.

Увірвалася.

(По хвилі з млина, озираючись навкруги, виходить Марьяна; переконавшись, що Юрка нема, вона тихо сміється до шуму води, погрожує кулаком водяникові, потім потику прокрадається до пічліжак, стає навколінки коло Вагнера і, любуючи, довго дивиться на нього).

(Вагнер одриває очі; побачивши її, раптом сідає. Марьяна, поклавши палець на уста й показуючи на тих, що сплять, дає знак мовчати, потім мідко обовиває його шию руками й нагло підзе. Коли він хоче відповісти тим самим, вона, сміючись, виривається, тікає до млина, по дорозі віднімає камінь, жбурляє весело у воду і зникає у млині.)

Вагнер (повернувшись на місці, зачарованим поглядом слідкує за нею.)

Прекрасний сон приснивсь . . .

Подорожній.

Не пробудіться.

Вагнер (не повертаючи голови). О він ще тільки розпочавсь для мене.

Кінця не видно ще. Початок казки,

Що тут в стінах цих заплелась . . .

Подорожній (перевертаючись на другий бік і заспляючи). Початок

Не злий . . . який то буде їй кінець?!

PG
3932
K77
t.2

Krushel'nyts'kyi, Antin
Vybir z ukrains'koho narod-
noho pys'menstva

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

